

PEDAGOGIK MAHORAT

9
2023

ISSN 2181-6883

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

9-son (2023-yil, oktabr)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2023

<https://buxdu.uz>

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2023, № 9

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrda qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Mas’ul kotib: Sayfullayeva Nigora Zakiraliyevna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Begimqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Mahmudov Mels Hasanovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G‘arbiy Universitet, Bolgariya)

Andriyenko Yelena Vasilyevna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti

Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta’limi instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Romm Tatyana Aleksandrovna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti

Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta’lim instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)

Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor

Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Chariyev Irgash To‘rayevich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ro‘ziyeva Dilnoza Isomjonovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)

To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori, dotsent

Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Jumaev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Nurulloev Firuz No‘monjonovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Navruz-Zoda Layli Baxtiyorovna, iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО

Научно-теоретический и методический журнал

№ 9, 2023

Решением Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 29 декабря 2016 года журнал включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации научных результатов статей по направлениям «Педагогика» и «Психология».

Журнал основан в 2001 году.

Журнал выходит 12 раз в год.

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: 200117, Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор

Ответственный редактор: Сайфуллаева Нигора Закиралиевна – доктор философии педагогических наук (PhD)

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук

Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор

Навруз-заде Бахтиёр Нигматович, доктор экономических наук, профессор

Махмудов Мэлс Хасанович, доктор педагогических наук, профессор

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор

Расулов Тулкин Хусенович, доктор физико-математических наук, профессор

Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)

Андрюченко Елена Васильевна (Институт физико-математического, информационного и технологического образования НГПУ, Новосибирск, Россия)

Ромм Татьяна Александровна (Институт истории, гуманитарного, социального образования ФГБОУ ВО НГПУ, Новосибирск, Россия)

Чудакова Вера Петровна, кандидат психологических наук (Национальная академия педагогических наук Украины, Украина)

Хамроев Алижон Рузикулович, доктор педагогических наук (DSc), доцент

Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор

Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор

Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)

Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор

Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор

Ураева Дармоний Саиджановна, доктор филологических наук, профессор

Дурдиев Дурдимурод Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор

Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор

Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор

Чариев Иргаш Тураевич, доктор педагогических наук, профессор

Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор

Шомирзаев Махматмурод Хурамович, доктор педагогических наук, профессор

Рузиева Дилноза Исомжоновна, доктор педагогических наук, профессор

Курбонова Гулноз Нематовна, доктор педагогических наук (DSc)00

Тухсанов Кахрамон Рахимбоевич, доктор филологических наук, доцент

Назаров Акмал Мардонович, доктор философии психологических наук (PhD), доцент

Жумаев Рустам Ганиевич, доктор философии политических наук (PhD), доцент

Нуруллоев Фируз Нумонжонович, доктор философии педагогических наук (PhD)

Навруз-заде Лайли Бахтиёровна, доктор философии экономических наук (PhD)

PEDAGOGICAL SKILLS

The scientific-theoretical and methodical journal

№ 9, 2023

By the decision of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 29, 2016, the journal was included in the list of publications recommended for publishing scientific results of articles in the areas of «Pedagogy» and «Psychology».

The journal was founded in 2001.

The journal is published 12 times a year.

The journal is registered by the Bukhara Department of the Agency for Press and Mass Communication of Uzbekistan.

The certificate of registration of mass media № 05-072 of 22 February 2016

Founder: Bukhara State University

Publish house: 200117, Uzbekistan, Bukhara, Muhammad Ikbol Str., 11.

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor: Pedagogical Sciences of Pedagogy, Prof. Bakhtiyor R. Adizov.

Editor: Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Nigora Z. Sayfullaeva

Doctor of Economics Sciences Prof. Obidjon X. Xamidov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Uzokboy Sh. Begimkulov

Doctor of Economics Sciences, Prof. Bakhtiyor N. Navruz-zade

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Mels Kh. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Holboy I.Ibragimov

Doctor of Physical and Mathematical Sciences (DSc), Prof. Tulkin Kh. Rasulov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Yelka K. Yanakieva (Bulgaria)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Andrienko Yelena Vasilyevna (Russia)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Romm Tatyana Aleksandrovna (Russia)

Candidate of Psychology, Vera P. Chudakova (Kiev, Ukraina)

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Doc. Alijon R. Hamroev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Siddik K. Kahhorov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof.M.Mahmudova

Doctor of Psychology, Prof. Vladimir V. Kozlov (Yaroslavl, Russia)

Doctor of Technical sciences, Prof. Zakirkhodja A. Tadjikhodjaev

Doctor of Technical sciences, Prof. Mukhtor R.Amanov

Doctor of Philology, Prof. Darmon S. Uraeva

Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. Durdimurod K. Durdiev

Doctor of Economics, Prof. Nasir N. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Shirinboy Sh. Olimov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Irgash T. Chariev

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Nishon S. Kiyamov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Maxmatmurod X. Shomirzaev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Dilnoza I. Ruzieva

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Gulnoz N. Qurbonova

Doctor of Philology, Doc. Qahramon R.Tuxsanov

Doctor of Psychology, Doc. Akmal M. Nazarov

PhD in Political Sciences, Doc. Rustam G.Jumaev

PhD in Pedagogical Sciences, Firuz N. Nurulloev

PhD in Economics Sciences, Layli B. Navruz-zade

MUNDARIJA

№	Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
DOLZARB MAVZU			
1.	<i>ELOV Ziyodullo Sattorovich</i>	Suitsidial xulq-atvorning zamonaviy psixologiyada o'rganilishi: tahlillar va nazariyalar	8
2.	<i>QODIROV Obid Safarovich</i>	Tarbiyasi qiyin o'smirlar xulq-atvori bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik muammolar	17
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA			
3.	<i>AXADOVA Komila Said qizi</i>	Raqamlashtirish jarayonida muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlari	22
4.	<i>ESHMURADOV Olmosbek Elamanovich</i>	Oila barqarorligi uchun o'smir o'gil bolalarda oila kompetentini shakllantirish	30
5.	<i>ISMATOVA Dilafruz Tuymuratovna, BO'RONOVA Kamola Baxtiyorovna</i>	Muammoli oilalarga psixologik xizmatni tashkil etishning o'ziga xos jihatlari	34
6.	<i>ISMOILOVA Nurjaxon Zuxuriddinovna</i>	Talabalarda stressga barqarorlik va o'z-o'zini baholashning psixologik bog'liqligi	38
7.	<i>JULMATOVA Saodat Jur'atjonovna</i>	Musiqa psixologiyasi tarixi	43
8.	<i>MAMIROV Azim Холмурзаевич</i>	Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini kasbiy o'zini-o'zi rivojlantirish sifatlarini shakllantirish	49
9.	<i>MIRZOYEV Dilshod Po'lotovich</i>	Oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislik fanlarni innovatsion metodlar orqali o'qitishni takomillashtirish	53
10.	<i>MIRZAAXMEDOVA Gulshanoy Мансуржон қизи</i>	Bo'lajak tarix o'qituvchilarida analitik tafakkurni shakllantirishning zarurati	58
11.	<i>OLIMOVA Firuza Aslonovna</i>	Bo'lajak pedagoglarda stressli holatlarga barqarorlikni shakllantirishining ijtimoiy-psixologik omillari	63
12.	<i>QULIYEVA Shahnoza Halimovna</i>	Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda ta'lim mazmunini tanlash tamoyillari	69
13.	<i>RASULOV Xaydar Raupovich, MUZAFFAROVA Mohinur Umarovna</i>	Maktab o'quvchilarining deduktiv tafakkurini rivojlantirish yo'llari haqida	74
14.	<i>RUSTAMOV Shavkat Shuxratovich</i>	Talabalarni innovatsion kompetentligini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari	81
15.	<i>SHOYMARDONOVA Muxsina Raxmatovna</i>	Maktab o'qituvchilari orasida innovatsion faoliyatga ijobiy munosabatni rivojlantirishning pedagogik kompetensiyalari	87
16.	<i>TO'YMURODOV Abdurahmon Shuhrat o'g'li</i>	Favqulodda holatlarda harbiy xizmatchilarda kasbiy so'nishni keltirib chiqaruvchi omillar va ularning klassifikatsiyasi	92
17.	<i>ZARIPOVA Gulbahor Kamilovna</i>	Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchi shaxsini shakllanishida pedagogik yondashish va uning kasb egallashida yetakchi ahamiyati	98
18.	<i>ДАУЛЕТОВА Гузал Муратбаевна</i>	Ўсмирларнинг ҳарбий академик лицей ҳаётига мослашишининг ижтимоий - психологик хусусиятлари ва мезонлари (“Темурбеклар мактаби” ҳарбий академик лицейи мисолида)	107
19.	<i>ИНОҚОВ Бахтиёр Рахимжонович</i>	Тезкор-қидирув ходимларида муваффақиятга эришиш мотивлари ривожланишининг психологик омиллари	113

20.	<i>МУСАЕВА Нодира Низомовна, МУСАЕВА Нафиса Азимжоновна, ЛИТВИНА Виктория Богдановна</i>	Технология модульного обучения, основанная на предметно-деятельностном подходе	118
21.	<i>ОМОНОВ Азиз Носир ўгли</i>	Ички ишлар органи ходимларида ижтимоий интеллектнинг илмий-психологик асослари	124
22.	<i>РАХИМОВА Индира Игоревна</i>	Влияние ценностей на социальную активность	129
23.	<i>САИДВАЛИЕВА Шодия Рихсихужа кизи</i>	Концептуально-системообразующие подходы в исследовании этнического самосознания	133
24.	<i>ТАИРОВА Мадинабону Бахтияровна</i>	Бўлажак тарбиячиларда касбий фаолиятларини ривожлантириш муаммосининг назарий манбаларда ёритилиши	138
25.	<i>УРИНОВА Шарофат Ахтамовна</i>	Талабалар клиник тафаккурини шакллантиришда вазиятли топшириқлардан фойдаланиш	143
26.	<i>ҲАКИМОВ Жамшид Октямович</i>	“Информатика ва АКТ” курсини ўқитишда инновацион шакллар ва таълим тизимини қуриш тамойиллари	147
27.	<i>SATTAROVA Gulnora Ikromovna</i>	Jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan o‘smirlar hissiy va irodaviy sifatlarining korrelyatsiasi	151
28.	<i>НИКМАТОВ Ақмал Sadulloevich</i>	Nevrolog-shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligi rivojlantirishning o‘ziga xos jihatlari	158
МАКТАБГАЧА ВА БОШЛАГ‘ИЧ ТА‘ЛИМ			
29.	<i>ADIZOVA Nigora Baxtiyorovna</i>	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining divergent tafakkurini rivojlantirishda ta‘lim-tarbiyaning ahamiyati	163
30.	<i>ADIZOVA Nodira Baxtiyorovna</i>	Boshlang‘ich ta‘limda o‘quvchilarni kamol toptirishda muammoli ta‘lim texnologiyasining o‘rni	168
31.	<i>AXMEDOVA Zarrina Jamilovna</i>	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarni moslashuvining pedagogik-psixologik xususiyatlari	173
32.	<i>JUMAYEV Umedjon To‘raqulovich</i>	Art-terapiya vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarning kreativ tafakkurini rivojlantirishning nazariy asoslari	179
33.	<i>QAYIMOV Laziz Mirzo o‘g‘li</i>	Boshlang‘ich sinflarda ertaklarni o‘qitish asosida o‘qib va tinglab tushunish malakalarini takomillashtirish	184
34.	<i>SANOYEV G‘aybullo Abduraxmonovich</i>	Boshlang‘ich sinflarda ajdodlar merosidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari	190
FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘QITISH			
35.	<i>ALMAMATOVA Manzura Shavkatovna</i>	Pedagogical basis of motivation and attitude in learning a foreign language	195
36.	<i>BAKAYEVA Rayxon Izatovna</i>	O‘qish savodxonligi funksional savodxonlikni shakllantirishning asosi sifatida	199
37.	<i>DILOVA Nargiza Gaybullayevna, BAKAYEVA Rayxon Izatovna</i>	Funksional o‘qish savodxonligini rivojlantirishda matn turlari ustida ishlash usullari	204
38.	<i>ShAROPOV Sherzod Shirinboy o‘g‘li</i>	Kooperatsiya asosida til o‘rganish xususiyatlari	213
39.	<i>РАХИМОВА Муҳаббат Эргашевна</i>	О приёме сопоставления текстов на уроке литературы	217
ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISH			
40.	<i>QAHHOROV Siddik Qahhorovich, JAMILOV Yusuf Yunus ugli</i>	Results of research on the use of software to improve the quality of education	223
41.	<i>RAKHIMOV Nasriddin Nomozovich, BEGMATOV Akram Khasanovich, HAQNAZAROVA</i>	Methods of teaching trigonometric equations and inequalities using the properties of geometric shapes	230

	<i>Khurshida Kenjayevna</i>		
42.	<i>SUYUNOVA Yulduz Axmatovna</i>	Texnik mexanika fanida talabalarning amaliy bilimlarini rivojlantiradigan metodologik yondashuv va tamoyillar tavsifi	236
43.	<i>JUMAYEV Jo'ra, SHAMSIDDINOVA Maftunabonu Ulug'bek qizi</i>	Aniq integral mavzusini o'qitishda Python grafik imkoniyatlaridan foydalanish	240
44.	<i>XUSANOV Zafar Jo'raqulovich</i>	Methodological features of teaching Physics at the University	246
45.	<i>TO'RAYEV Rasul Nortojiyevich</i>	Interfaol metodlar asosida matritsa va chiziqli tenglamalar sistemasining kimyoga tatbiqini o'rganish	250
46.	<i>KARSHIBOYEV Shavkat Esirgapovich, MAXMUDOV Furqat Jumaboevich</i>	Pedagogika oliy o'quv yurtlarida fizika fanidan laboratoriya darslarida LabView dasturiy vositasidan foydalanishning afzalliklari	256
JISMONIY MADANIYAT VA SPORT			
47.	<i>ЯРАШЕВ Комил Дехконович</i>	Методические подходы к решению проблемы формирования управленческих компетенций студентов по специальности физическая культура и спорт	262
48.	<i>XASANOV Ilyos To'ychiyevich</i>	Kurashchilarni texnik harakatlarga o'rgatishda raqamli texnologiyalarni qo'llash metodikasi	266
SAN'AT			
49.	<i>MAMATOV Dilshod Qodirovich</i>	Talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda chizmachilik fanining o'rni	271
50.	<i>TURAYEV Xumoyiddin Abdug'afforovich</i>	Talabalarning loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirish	276
51.	<i>РЕЖАМЕТОВА Нулуфар Илхамовна</i>	Педагогическая диагностика музыкальной компетентности дошкольников на основе традиций и новаций	280
IQTISODIY TA'LIM VA TARBIYA			
52.	<i>SAYFULLAEVA Nigora Zakiraliyevna</i>	Prerequisites for strengthening the integration of education, science and production in the conditions of regional universities	284
MA'NAVIYAT VA TARBIYA			
53.	<i>SULTONOV Akram Ikromovich</i>	Tarbiyasi og'ir o'smirlarda milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishda oila, maktab va mahalla hamkorligi	289
54.	<i>TOSHEVA Dildora Iskandarovna, AHMADOVA Mahbuba Shavkat qizi</i>	Shaxs tarbiyasida Alisher Navoiy asarlarininig o'rni	295
55.	<i>SAIDOVA Yulduz Zamon qizi</i>	Barkamol avlod ma'naviy tarbiyasining muhim tarkibiy qismi	302
56.	<i>ХАЙРУЛЛАЕВ Чору Казакович</i>	Баркамол инсон тарбиясида Ибн Сино маънавий меросининг ахамияти	307
PEDAGOGIK TA'LIMOTLAR TARIXI			
57.	<i>MAXMUDOVA Muyassar Maxmudovna</i>	Iogan Genrix Pestalossining pedagogik nazariyasining ahamiyati	312

DOLZARB MAVZU

SUITSIDIAL XULQ-ATVORNING ZAMONAVIY PSIXOLOGIYADA O'RGANILISHI: TAHLILLAR VA NAZARIYALAR

*Elov Ziyodullo Sattorovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Maqolada bugungi muhim va global sharoitda suitsid muammosi yuzasifdan, dunyo va yurtimiz olimlari tomonidan olib borilgan qator tadqiqotlar va ularning natijalari yuzasidan ishlab chiqilgan ilmiy xulosalar tahlil qilingan bo'lib, qo'lga kiritilgan ilmiy natijalar atroflicha tahlil etilgan va muallif qarashlari bilan boyitilgan.

***Kalit so'zlar:** suitsid, jamiyat, depressiya, krizis, affekt, psixologik ta'sir, voyaga yetmagan, o'zgarish, diniy qarashlar, xalqlar tarixi, psixologik hodisa, umidsizlik, kasallik, o'lim.*

ИЗУЧЕНИЕ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ: АНАЛИЗ И ТЕОРИИ

В статье анализируются научные выводы ряда исследований, проведённых учёными мира и нашей страны, и их результаты, касающиеся проблемы суицида в современных важных и глобальных условиях. Полученные научные результаты тщательно проанализированы и обогащены взглядами автора.

***Ключевые слова:** самоубийство, общество, депрессия, кризис, аффект, психологическое воздействие, несовершеннолетний, изменение, религиозные убеждения, история народов, психологический феномен, отчаяние, болезнь, смерть.*

THE STUDY OF SUICIDAL BEHAVIOR IN MODERN PSYCHOLOGY: ANALYSIS AND THEORIES

The article analyses the scientific conclusions of a number of studies conducted by scientists of the world and our country and their results concerning the problem of suicide in today's important and global conditions. The obtained scientific results are thoroughly analysed and enriched by the author's views.

***Key words:** suicide, society, depression, crisis, affect, psychological impact, juvenile, change, religious beliefs, history of peoples, psychological phenomenon, despair, disease, death.*

Kirish. Hozirgi vaqtda zamonaviy jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar insoniyat uchun nafaqat tezlashtirilgan o'zgarishlar sur'atiga ko'nikish, balki o'zgaruvchan ijtimoiy hayotga moslashish qobiliyati muammosini ham qo'ymoqda. Albatta, jamiyatdagi mavjudlik va hayot muayyan bilimlarni talab qiladi. Va bu bilim tug'ma emas, balki inson hayoti jarayonida orttirilgan. Shunday qilib, biologik shaxsdan o'rganish jarayonida o'smir asta-sekin ijtimoiy mavjudotga aylanadi va olimlar bu jarayonni sotsializatsiya deb atashadi. Biroq, inson hayotining har qanday sohasida sodir bo'layotgan o'zgarishlar, shu jumladan jamiyatimizdagi qadriyatlar ierarxiyasidagi tub o'zgarishlar munosabati bilan sotsializatsiya muammosi yanada keskinlashmoqda va dolzarb bo'lib bormoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz aholining eng zaif qatlamlari, birinchi navbatda, yosh avlod, xususan, voyaga yetmagan o'smirlar ahvolini yomonlashtirdi.

Jamiyat o'zini biologik va ijtimoiy jihatdan yosh avlod orqali rivojlantiradi. Ma'lumki, yoshlar mamlakat kelajagini ifodalaydi, shu bilan bog'liq holda ularning kayfiyati, xulq-atvori muayyan jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik, siyosiy muhitning o'ziga xos "o'lchovi"dir. I.S. Kon yoshlarga keng quyidagicha tarif beradi: "Yoshlar - bu yosh xususiyatlari, ijtimoiy mavqei va ma'lum ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining kombinatsiyasi asosida aniqlangan demografik guruhdir. Yoshlik hayot tesiklining ma'lum bir bosqichi sifatida biologik mukammallikdir, lekin uning o'ziga xos yosh chegaralari, ijtimoiy mavqei bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik xususiyatlar ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir.

Nazariy tahlillar. Suitsidal xulq-atvor muammosi psixologiya nuqtai nazaridan olganda yangi atama sifatida qaralmaydi. Sababi u qadimgi davrlardan beri olimlarning (Aristotel, Pifagor, Platon) muhokamasi, o'rganishi va talqini mavzusi bo'lib kelgan. O'z joniga qasd qilish inson xatti-harakati sifatida barcha dinlarda aks ettirilgan va aksariyat hollarda qoralangan, ba'zilar bundan mustasno, masalan, Hindiston

xalqlari orasida ayolning erining jasad bilan oʻzini-oʻzi yoqib yuborishi, xotinning eriga sodiqligining belgisi sifatida qaralgan.

Jahonga mashhur faylasuflarning ilmiy qarashlarida doimiy tarzda oʻz joniga qasd qilish qoralansada, lekin, ayrim antik davr olimlari mazkur holatni oqlashga xarakat qilishadi.

Qadimgi arman faylasufi E.Daffioz joniga qasd qilishni oqlash mumkin boʻlgan quyidagi oltita sababni tan oladi:

- yashash uchun mablagʻlarning etishmasligi bilan;
- kuchli ogʻriq bilan kechadigan kasallik;
- umidsiz holat (asir, tahdid, qiynoqlar);
- chuqur qarilik;
- nopok yoki kamsituvchi harakatga majburlash;
- umumiy baxtsizlik. [1]

Yuqoridagi ilmiy-amaliy dalillarning ilmiy tahlili shuni koʻrsatadiki, oʻz joniga qasd qilish jamiyatning kuchli taʼsiriga asoslangan shaxsning alohida psixologik holatining natijasidir. Bu esa S.Bogomlova taʼrificha: “Oʻz joniga qasd qilish psixologik hodisa boʻlib, uni tushunish uchun oʻz joniga qasd qilishga qaror qilgan odamning ruhiy holatini... psixologiyasini tushunish kerak deb taʼkidlab oʻtadi. Bundan tashqari u oʻz joniga qasd qilish - bu, birinchi navbatda, umidsizlik psixologiyasi ... ” deb aytib oʻtadi [2].

Umuman suitsidal xulq-atvor va suitsidal xavf omillari bir qator mamlakatimiz va chet el olimlari tomonidan tadqiq qilinib kelinmoqda. Ushbu masalalarga bagʻishlangan ilmiy mushoxadalar: G.Deshais, E.Dyurkgeym, Z. Freyd, G.K.Yung, G.S.Salliven, K.Rodjers, V.Frankl, E.Shneydman, M.Farber, N.Farberou, F.Baumeister, S.J.Sher, Dj.Mann, M.Asberg, V.I.Braunlarning tadqiqotlarida oʻz ifodasini topgan.

"Oʻz joniga qasd qilish" atamasi lotincha "sui" - oʻzini-oʻzi, "caedere" – oʻldirishdan kelib chiqqan va insonning hayotdan oʻzini-oʻzi mahrum qilish harakati degan maʼnoni anglatadi. "Oʻz joniga qasd qilish xulq-atvori" atamasi birinchi marta 1947-yilda G.Deshais tomonidan kiritilgan.

E.Dyurkgeym taʼrifiga koʻra, (oʻz joniga qasd qilish haqidagi birinchi fundamental ish muallifi): "Oʻz joniga qasd qilish bu toʻgʻridan-toʻgʻri yoki bilvosita jabrlanuvchining oʻzi tomonidan sodir etilgan oʻlimi deb ataydi[3].

Tadqiqotchilar suitsid fenomenini koʻpincha psixologik inqiroz haqidagi tasavvurlar bilan bogʻlaydilar. Ushbu vaziyatda inqiroz, shaxsning hayotiy oʻta zarur ehtiyojlarini qondirish yoʻlidagi toʻsiqlarga duch kelishi vaziyatida kelib chiqadigan emotsional holat sifatida tushuniladi, yaʼni shunday toʻsiqlarki, odam uni oʻzini oldingi hayotiy tajribasidagi muammolarni hal qilish usullari bilan bartaraf etib olmaydi.

Shunday qilib, psixologik inqiroz, tashqi sharoitlar tomonidan kelib chiqadigan xavf taʼsiri ostida yuzaga keladigan (inson psixikasiga) emotsional turgʻunlikning ichki buzilishi sifatida koʻriladi.

Adabiyotlarda koʻpincha suitsidal xatti-harakatlar bilan solishtiriladigan, «autatratmatizm» (oʻziga jarohat yetkazish), «autoagressiv hatti-harakat» terminlari uchraydi. Agar autoagressiv harakatning oxirgi maqsadi oʻz joniga qasd qilish boʻlsa, uni suitsidal hatti-harakatlarga bogʻlash mumkin. Zamonaviy, ayniqsa, xorijiy adabiyotlarda «autodestruktiv» (oʻziga zarar yetkazish bilan bogʻliq xulq-atvor), «oʻzini-oʻzi yoʻq qilish» xulq-atvori tushunchasi keng tarqalgan. Psixologik-ruhiy ogʻriq, ogʻir inqirozli holatning umumiy belgisi hisoblanadi. Koʻngil ogʻrigʻiga chiday olmaslik, uni har qanday yoʻl bilan toʻxtatishga, unga barham berishga olib keladi, inqirozli vaziyatdagi odamga esa suitsid oʻz muammolaridan qutilish va hal etish usuli sifatida tanlanadi.

E.Dyurkgeymning (Dyurkgeym,1994) oʻz joniga qasd qilishning ijtimoiy nazariyasiga muvofiq suitsidal fikrlari avvalo shaxsning ichki shaxsiy aloqalarining uzilishi, oʻzi taalluqli boʻlgan ijtimoiy guruhdan begonalashuvi oqibatida paydo boʻladi. Uning qarashlariga muvofiq, suitsidning uchta asosiy koʻrinishlari mavjud. Birinchi turi – oʻz joniga suiqaqd qilish harakatlari **egoizmni** bildiradi va koʻpgina holatlarda oʻzini-oʻzi yoʻq qilish individning oʻzini jamiyatdan, oilasi va doʻstlaridan begonalashgan va yakkalangan deb his qilishi bilan shartlanadi. Ikkinchi turi – **anomik** oʻz joniga suiqaqd qilish boʻlib, u shaxsning ijtimoiy guruh bilan oʻzaro aloqasining buzilishiga olib keladigan jamiyatdagi oʻzgarishlarga moslashishdagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida yuz beradi. Ular ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar vaqtida koʻpayadi, biroq, ijtimoiy yuksalishda ham saqlanib qoladi, chunki farovonlikning tezlik bilan oʻsishi oldingi hayotiy sharoitlardan farq qiluvchi yangilariga moslashishni keltirib chiqaradi. Oʻz hayotiga suiqaqdning oxirgi, uchinchi koʻrinishini E. Dyurkgeym **altruistik** deb nomlagan. Suitsidning ushbu turida odamning sotsiumning (jamiyatning) yoki guruhning obroʻli shaxsi (avtoriteti) tomonidan uning egoidentligini

bostirishi oqibatida u jamiyat foydasi, qandaydir ijtimoiy, diniy yoki falsafiy g'oya uchun o'zini qurbon qiladi[7].

Psixanaliz asoschisi, psixiatr Z.Freydning suitsid borasidagi tasavvurlari odamdagi mavjud ikkita asosiy mayl konsepsiyasiga asoslanadi: Eros – hayot instinkti va tanatos – o'lim instinkti. Inson hayoti ular o'rtasidagi jang maydoni hisoblanadi. Inson nafaqat yashashni, suyakli bo'lishni va o'zining davomini farzandlarida ko'rishni istaydi – shunday davrlar yoki ruxiy holatlar bo'ladiki, bunda o'lim istalgan bo'ladi. Yosh o'tishi bilan eros o'lib boradi, tanatos kuchli, qatiyatli bo'lib boradi va odamni o'limga olib borib, o'zini to'liq ro'yobga chiqaradi. Freydga muvofiq suitsid va o'zini o'ldirish tanatosning buzg'unchi ta'sirining namoyon bo'lishidir, ya'ni agressiyaning natijasidir[4].

G.K.Yung o'z joniga qasd qilish muammosiga to'xtalib, suitsidning sababi sifatida, odamning ma'naviy qayta tirilishga ongli intilishini ko'rsatib o'tgan. Ushbu intilish turli ko'rinishlarni qabul qiluvchi jamoaviy ongsizlik arxetiplarining dolzarblashuvi bilan asoslangan[5].

- metempsixoz (ruxlarning ko'chishi) bunda odam hayoti tanaga turli hosliklarni gavdalantirish orqali cho'ziladi.

- yangi shaklga kirish, shaxsning uzluksizligini saqlab qolishni va inson tanasida yangitdan tug'ilishni nazarda tutadi.

- inson hayotining o'limdan so'ng «nozik tana» deb ataladigan holatida qayta yaralish – tiklanish.

- individual hayot doirasi o'ladigan mavjudoddan o'lmaydiganga aylanishi bilan birgalikdagi qayta tirilish.

- shaxsdan tashqarida ro'y beradigan transformatsiya yo'li orqali qayta yaralish.

K.Xorni psixodinamik yo'nalish va ego psixologiyada suitsid borasida shunday fikrni taxmin etgan, ya'ni odamlar o'rtasidagi munosabatlar buzilishida xavotirlardan kelib chiqadigan asabiy (nevrotik) nizo paydo bo'ladi. U bolalik davridayoq atrofdagi dushmanlikni his etish bilan boshlanadi. Xavotirlikdan tashqari, odam asabiy vaziyatda yolg'izlik, ojizlik, tobelik va dushmanlikni his etadi. Ushbu fenomenlar suitsidal xulq-atvorning asosi bo'lib chiqishi mumkin (masalan, katta odamdagi chuqur nomukammallik hissi va ideal «Men» obrazi yoki ijtimoiy standartlarga nomuvofiqligi bilan birgalikdagi bolalarcha tobeligi). Dushmanlik nizoda dolzarblashadi, deb xisoblagan K.Xorni. U suitsidal xulq-atvor shakliga kirmasligi ham mumkin, biroq nafrat ijirganish yoki global rad etish ko'rinishlarida namoyon bo'lishi mumkin. Agar tashqi qiyinchiliklar odamning egotsentrik ustanovkalari yoki illyuziyalari bilan uyg'unlashsa, ular kuchayadi. Bunda o'ziga va o'zgalarga bo'lgan nafrat va dushmanlik shunchalik kuchli bo'lishi mumkinki, o'zining o'limi qasos olishning jozibali usuli bo'lib chiqadi. Bir qator hollarda xohishga ko'ra o'lim o'z «Men»ini tasdiqlashning yagona usuli bo'lib qolishi muamkin. Taqdirga tan berish, ya'ni bunda autodestruktivlik ustunlik qiluvchi moyillik bo'lib chiqishini K.Xorni, o'zini – o'zi o'ldirishning latent (yashirish) shakli sifatida ta'kidlaydi[6].

A.Adler, suitsidni noloyiqlik hissi va boshqa salbiy hissiyotlar hosilasi sifatida talqin qiladi. Adlerning fikricha, agar insonda salbiy hislar yetakchilik qilayotgan bo'lsa u muayyan darajadagi suitsidal harakatni sodir etishi mumkin [7].

E.Berne o'z asarlarida suitsidal xulq-atvorning emotsional buzilishlar bilan bog'liq. Affektiv ta'sirlanish holatlarini tadqiq qiladi.

M.Lewenson va K.Neyranger konsepsiyasida suitsidal xulq-atvorni o'rganish o'ziga xos individ sifatlarini tahlil qilish bilan bog'liq ekanligi e'tirof etiladi. Muallifning fikricha, suitsidga moyillikning bartaraf etilishi muhitning ko'pgina omillari bilan mustahkamlanishi mumkin, masalan, televidenie ta'siri, inson uchun qadrlil odamlarining suitsidi, submadaniyat me'yorlari va boshqalar.

Shu yerda ta'kidlab o'tish joizki, Yevropa madaniyatida suitsidal arxetip rolini ikki asr oldin Gyote tomonidan yaratilgan adabiy qahramon ijro etadi. Suitsidologiyada suitsidal stereotip, o'z joniga qasd qilish roli bilan bog'liq hamma narsa, “Verter sindromi” sifatida o'rganiladi.

J. Mans nazariyasida, suitsidal xulq-atvorni izohlab beruvchi asosiy omil bu – koping-faktor hisoblanadi. Jumladan, muallif psixologik autopsiya usuli asosida muallif stressni bartaraf etishning omadsiz urinishlar tajribasi autodestruktiv xulq-atvorga olib kelishi haqida xulosaga kelgan.

Transakt tahlil namoyondalari V.Bratko, V.Djoyns, S.Steyner, L.Styuart negativ oilaviy tajribasining o'zgacha ahamiyatini ko'rsatib beradilar, natijada “o'zini vayron etish” tipidagi “hayot ssenariysi” tuziladi [8]. Bob va Meri Gulding bunday ssenariy suitsidentlarga xos deb e'tirof etadilar. Bu turdagi ssenariyda, mualliflar fikricha, ota-onalarning... “Yashama!” ko'rsatmasi asos bo'lib keladi. Ushbu ko'rsatma bir qator vaziyatlarda berilishi mumkin. Masalan, infantitsid urinishi paytida, omadsiz abort, onaning tug'ish vaqtidagi o'limidan keyin, ota-ona tomonidan suitsid sodir etilganida; krizis vaziyatlarda esa bu ko'rsatma dolzarblashadi va amalga oshiriladi.

Psixologiyada gumanistik yo‘nalishning namoyondasi K.Rodgers, suitsidal tendensiyalari o‘limni ideallashtirish, hayotga nafrat paydo bo‘lishi, o‘ziga ishonchning yo‘qolishi natijasida paydo bo‘ladi deb taxmin qilgan. Rodgers fikricha, ushbu holatda “menlik” tuzilish rigid holatda va real hayotiy tajriba u bilan mos kelmasligi, xavfli deb qabul qilinishi, shuning uchun rad etilishi yoki noto‘g‘ri talqin qilinishidan sodir bo‘ladi[8].

MDH mamlakatlari olmlarining ham bir qator adqiqotlarida suitsid muammosi bo‘yicha ilmiy ishlar olib borilgan.

A.G.Ambrumovaning ta’kidlashicha, psixologik inqiroz individda zaruriy ehtiyojlar ko‘rinishidagi frustratsiyani keltirib chiqaradi va frustratsiyaga nisbatan o‘ziga xos shaxsiy reaksiya beradi. Uning ko‘rsatishicha, «suiqasdg moyillik kelajakni konstruktiv rejalashtirishning birdaniga tushib ketishi bilan (ya’ni umidsizlik darajasi bilan) belgilanadi[8].

A.G.Ambrumova, V.A.Tixonenkolar psixik sog‘lom odamlarda mujassamlashgan suitsidal reaksiyalarning quyidagi asosiy turlarini ajratdilar: [8].

- egotsentrik o‘tish reaksiyasi – shaxsning ahamiyatli vaziyatga javoban qisqa muddatli tez namoyon bo‘ladigan reaksiya;

- ruhiy azoblanish reaksiyasi – odatda achchiqlanish, qat’iy qarshilik, umidsizlik, norozilik salbiy emotsiyalar kechishining yuqori sur’ati bilan kechadigan shaklda paydo bo‘ladi;

- salbiy interpersonal munosabatlar reaksiyasi – qadri insonning salbiy munosabati yoki qadr-qimmatli munosabatlarning uzilishi natijasida namoyon bo‘ladi;

- salbiy muvozanat reaksiyasi – hayotda erishilgan yutuqlarni oqilona sarhisob qilishda aks etadi.

Yuqorida ko‘rsatilgan reaksiyalardan tashqari suitsidal xulq-atvorning aralash va o‘tuvchan ko‘rinishlari ham paydo bo‘lishi mumkin.

Binobarin turli hududlarida suitsidal xulq-atvorninig epidemiologik tadqiqotlarini o‘tkazishda V.A.Tixonenko suitsidal reaksiyalarning quyidagi turlanishini taklif etdi: qat’iy qarshilik; mehr-oqibatga undash; o‘zini-o‘zi jazolash; to‘liq taslim bo‘lishdan voz kechish; jazo, kasallik, azoblanish, o‘limdan o‘zini olib qochish; o‘z jonini fido qilish va hokazo[8].

Mualliflar tomonidan taklif etilgan konsepsiyada ijtimoiy va shaxs omillari, nizo, ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya, qadriyatlar ustanovkalarining qulashi va suitsidal harakatlar o‘rtasida ketma-ket aloqadorlik mavjud. Bu vaqtda shaxs o‘zining hamma individual xususiyatlari bilan, ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya sifatida, suitsidal xulq-atvorni anglash negizini tashkil etadi.

Muammoga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, o‘z joniga qasd qilish psixik yoki organik kasalliklar natijasida bo‘lmay, balki shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarining izdan chiqishi yoki buzilishi mahsuli hamdir.

Mashhur, rus suitsidologlari Y.Gilinskiy va P.Yunatskevichlarning ta’rifi bo‘yicha, "O‘z joniga qasd qilish - qasddan o‘zini-o‘z hayotidan mahrum qilishdir" deb keltiriladi.

S.Avanesov ta’rifiga ko‘ra, o‘z joniga qasd qilish - bu shaxs tomonidan o‘z-o‘zidan amalga oshirilgan ongli, ixtiyoriy va maqsadli o‘limga erishishdir [5]. Suitsidologiyaning ilmiy rivojlanishiga Platon, Lucretiya, Seneka, D.Yum, D.Kanter (axloq metafizikasi) asarlari bevosita metodologik asos sifatida xizmat qiladi. Suitsid muammosi ko‘p qirralik jarayon sanalib, turli yo‘nalishdagi tadqiqotchilar ushbu mavzuni yoritishga xarakat qilishgan. Masalan, o‘z joniga qasd qilishning ijtimoiy jihatlarini P.F.Bulatsel, M.A.Gubskiy, A.V.Lixachev, N.Muxin, P.Olxin va T.K.Sheinislari o‘z tadqiqotlarida ilmiy jihatdan o‘rganishgan. O‘z joniga qasd qilishning madaniy-antropologik va etnografik jihatlarini V.G.Bogoraz, D.K.Zelenin, A.N. Moxovikovlarning asarlarida o‘z aksini topgan. Ushbu yo‘nalish vakillari o‘z joniga qasd qilishning kelib chiqishidagi eng asosiy omil sifatida madaniy va etnografik omillarning rolini ta’kidlaydilar.

Psixologik jihatlarini A.G.Ambrumova, T.A.Donskix, Ts.P.Krolenko, S.G.Smidovich, V.A.Tixonenko, Y.I.Gilinskiy, P.I.Yunatskevichlar mazkur muammoni kelib chiqishining ko‘p omilli xususiyatini, shaxsiy xususiyatlari hamda ijtimoiy mohiyatini, o‘z joniga qasd qilishning tashqi ijtimoiy-iqtisodiy omillarga ko‘proq bog‘liqligini qayd etadi[9].

O‘z joniga qasd qilish xulq-atvori mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o‘z-o‘zini buzuvchi xatti-harakatlarning ekstremal ko‘rinishi sifatida ko‘rib chiqiladi, uning asosiy xususiyati o‘z sog‘lig‘i va shaxsiyatini buzishga ongli moyillikdir.

K. Ozvatning fikriga ko‘ra, o‘z-o‘zini yo‘q qilish xatti-harakati to‘satdan yoki haddan tashqari kuchli stress holatida xatti-harakatlarning individual mexanizmlarining muvaffaqiyatsizligi yoki yetarli emasligi oqibatidir.

O‘z joniga qasd qilish munosabati - bu o‘z joniga qasd qilish fikrlari, niyatlari va salbiy his-tuyg‘ular (depressiya, tashvish, aybdorlik), shuningdek, o‘z joniga qasd qilish harakatlariga tayyorgarlik ko‘rish va amalga oshirish bilan tavsiflangan o‘ziga nisbatan zo‘ravonlik harakatini qilishga potentsial tayyorlikdir. O‘z

joniga qasd qilish munosabatlarining shakllanishi, hayotiylikka qarshi kechinmalar va o'z joniga qasd qilish fikrining paydo bo'lishi ko'p hollarda 14-15 yoshda sodir bo'ladi. Agar o'z joniga qasd qilishning dastlabki bosqichlarida fikrlar ustunlik qilsa va hissiy xulq-atvor komponentlari kamroq ifodalangan bo'lsa, keyingi bosqichlarda o'z joniga qasd qilish harakatlari ustunlik qiladi.

Bolalar va o'smirlarda o'z joniga qasd qilishdan oldingi sindromning mezonlarini quyidagicha bo'lishi mumkin [Lochel Mi, 1983]:

- o'z joniga qasd qilish haqidagi fikrlar majmui;
- disforik holatlar (xafagarchilik, tushkunlik hissi);
- uyqusizlik, ovqatlanish xatti-harakatlaridagi o'zgarishlar, charchoq, vegetativ kasalliklar kabi buzilishlar;
- o'z joniga qasd qilish haqida aniq g'oyalar shakllanadi.

Prodromal belgilari bo'lgan presuitsid sindromining 3 bosqichi mavjud bo'lib, ular quyidagilar [Enachescu C., Retezeanu A., 1991]:

- ruhiystressbosqichi;
- chegaraviyvaziyat;
- ruhiytushkunlikbosqichi.

O'z joniga qasd qilishni muvaffaqiyatsiz tarzda amalga oshirilishi shaxsning suitsid qilish niyati yo'ligidan dalolat bermaydi. O'rganilgan nazariy tahlillar shuni ko'rsatdiki, mazkur holatni boshidan kechirgan shaxslar ushbu holatni yana takrorlashadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra o'z joniga qasd qilgan o'smirlarning 40 foizi allaqachon ushbu holatni oldin ham turli ko'rinishlarda takrorlashgan. Birinchi o'z joniga qasd qilishga urinishdan keyin bir yil ichida o'z joniga qasd qilish harakatlari 30% hollarda takrorlanadi va 1-2% odamlar o'z joniga qasd qilish natijasida vafot etadi. O'z joniga qasd qilishga uringan shaxslarni o'z fikridan qaytarish mumkin. Sababi inson ko'p hollarda o'lishni xohlamaydi, bunday xarakterlardan asosiy maqsad muammoni yechimi deb o'ylanadi. Takroriy o'z joniga qasd qilishga urinishlarning oldini olish uchun psixoterapevtik ta'sirlardan foydalanish mumkin [10].

K.Menninger tadqiqotlarida, 7-11-sinflardagi 1621 nafar maktab o'quvchilarini o'rganib chiqib, odamlarning 22 foizi o'z joniga qasd qilish fikri va o'z o'limi haqida g'oyalarga ega ekanligi, 8 foizi namoyishkorona yoki “shantaj” bo'lgan o'z joniga qasd qilishga urinishlari, 5 foizi impulsiv o'z joniga qasd qilishga urinishlarini aniqladi va 2% haqiqiy o'z joniga qasd qilishga urinishlar bo'lganligini qayd qildi.

O'smirlar orasida tugallangan o'z joniga qasd qilish chastotasi nisbatan past va barcha o'z joniga qasd qilish harakatlarining 1% dan oshmaydi. Bu yoshdagi o'z joniga qasd qilish harakatlari ko'pincha namoyishkorona xarakterga ega va ko'pincha "o'z joniga qasd qilish" shantajining xususiyatlarini ko'rsatishi mumkin.

“Yashama” ko'rsatmasi alkogolizm bilan bog'liq suitsidal irsiyatni aniqlashda P.I Kovalevskiy, D.I. Shustov, D. Dj. Bruksbenk, T.Xalsrum, D. Rozenfeld tomonidan o'rganib chiqilgan. 1916 yilda A.F. Koni o'zining “O'z joniga qasd qilish” va 1803 yildan 1912 yilgacha “Rossiyaning Yevropa qismida aroqning iste'mol qilinishi” asarida ta'kidlaganidek, ichuvchilarning kelib chiqishi badavlat oilalar, bolalar o'limining yuqori surati bilan farqlanadi. Shunday qilib, ko'pgina tadqiqotlar natijasi, negativ hayotiy saylashni aniqlashtiruvchi “Yashama” dasturi autoagressiya bilan bog'liq ekanligini ko'rsatib o'tadi.

A.R. Korshunova, depressiv tartibsizliklar va suitsidal urinishlari mavjud bo'lgan shaxslarda representatsiya munosabatlarining “Men-Boshqa” usulini Rorshax testi, Tematik apperseptiv testi yordamida tadqiq etdi. Natijada, suitsidlar urinishlari mavjud bo'lgan guruhda integratsiya representatsiyalarining buzilishi, dushmanlik shaklidagi munosabatlar, atrofdagilar bilan hamkorlikda passiv pozitsiya, “devitalizatsiya” (“o'zini o'ldirish” va jabrlanuvchi pozitsiyasidan solishtirish) mexanizmi yordamida boshqaradigan, yo'qotish emotsional tajribasining intensiv kechinmalarining belgilari aniqlangan. Suitsidal urinishsiz depressiv tartibsizliklari mavjud bo'lgan shaxslarda representatsiyalar mazmunini, ko'proq bavoysita muhofaza mexanizmlari bilan boshqaradigan, ajralishning emotsional tajribasi tashkil etadi (xayol surish, ramziy ma'noda bog'liqlik munosabatlarini saqlashga yo'naltirgan, ajralish tajribasini rad etish).

A.M.Sisoyev tomonidan keltirilgan ma'lumotlarda, sudlangan autoagressantlarda (anamnezda suitsidal urinishlar va o'ziga jarohat yetkazish) autoagressiyasiz sudlanganlardan farqliroq, o'zini qo'lga olishining yuqori darajasi, isteriyaga moyillik, yuqori agressivlik qayd etilgan, bu borada umumiy aqliy imkoniyatlarda katta farqlar aniqlanmagan.

A.V.Boeva, psixonevrologik dispanser bemorlarining klinik va ijtimoiy-psixologik xarakteristikalarini Zunga, Spilberger-Xanin, K.Tomas testi yordamida, suitsidal xulq-atvorning muhim psixologik determinantlari shaxs xarakteristikalari ekanligini aniqladi. Bular, emotsional zaiflik, murosasizlik, mustaqillikka intilish va distimiya. Shu bilan birga muallifning ta'kidlashicha, “distimiya” omilini

belgilovchi, “gipertimlik” va “namoyish etish” parametrlari bo‘yicha salbiy ma’nosi, hayotdan ketishning haqiqiylikini tasdiqlaydilar.

N.V.Vereshagina suitsidal urinish va depressiv tartibsizliklari mavjud bo‘lgan bemorlarni Rorshax testi yordamida tadqiq etganda suitsidentlarning quyidagi xususiyatlarini aniqladi: xulq-atvorning past darajada o‘zini-o‘zi nazorat qilishi, impulsivlik, oldindan taxmin qilib bo‘lmaslik, yuqori ishonuvchanlik, strategik zahiralarning past rivojlanish darajasi, frustir kechinmalarning past pog‘onasi, ishonch munosabatlarga intilish, hamkorlikka yetarli qobiliyatlari yo‘qligida empatiyaning yuqori darajasi. Shu yerda muallif tomonidan ta’kidlanganki, suitsidal xulq-atvori mavjud shaxslar uchun ijtimoiy izolyatsiyaga intilish, refleksiyaning me’yordan ortiq darajasi, o‘zini-o‘zi negativ idrok qilishi, o‘zini-o‘zi tanqid qilishi, o‘xshashlikning shakllanmaganligi, o‘zini olib qochishdek xulq-atvorning turi, depressiv reaksiyalarga moyillik, nochorlik va aybdorlik hissiyoti, me’yordan ortiq aqlli bo‘lishi, konseptual rigidlik, murosasizlik, motivatsion zo‘riqishning yuqori darajasi bilan tavsiflangan.

A.E.Lichko tomonidan suitsidal xulq-atvor va xarakter aksentuatsiyaning o‘zaro korrelyatsion bog‘liqligi belgilangan.

A.A.Yavorskiy, o‘z tadqiqotlarida harbiy xizmatni o‘tagan shaxslarda suitsidal xulq-atvor xususiyatlarini o‘rganib chiqib, haqiqiy suitsidal xulq-atvor astenik, shizoid va affektiv shaxslarga xos bo‘lishini ilmiy asoslab beradi.

V.V. Nicheporenko ma’lumotlariga ko‘ra, askar va serjantlar suitsid holatlarini o‘rganib chiqib, u xarakterning urg‘ulari tizimida quyidagi turlarni aniqladi: astenonevrik (51%), infantil-voyaga yetmagan (22%), senzitiv (11%), emotsional-bog‘liq (9%), chegarlangan-konform (7%). Suitsidal xulq-atvorning shakllanishi uchun eng ahamiyatli shaxs xususiyatlari, V.V.Nicheporenko fikricha, ta’sirchanlik, fe‘l-atvorning giperaktiv foni, o‘zini-o‘zi past baholash, yakkalikka intilish bo‘lib kelgan.

G.A.Fastovsov (2004) tomonidan ko‘pchilik suitsidentlar uchun ko‘ngli noziklik, ta’sirchanlik, oson xavotir paydo bo‘lishi, uzoq taxminlar shakllanishida keskinlik, affektiv rigidlik, kechinmalarning pessimistik tus olishi, yashirin geteroagressivlik, kognitiv rigidlik kabi xulq-atvor ko‘rinishlari xarakterli ekanligi aniqlanadi [11].

V.V.Logvinenkoning suitsidal urinishlar sodir etgan, muddatli xizmat o‘tayotgan harbiylarda kommunikativ bag‘rikenglik darajasi va muloqot bo‘yicha kasbdoshlarining kommunikativ ustanovkalar xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan empirik tadqiqotida, suitsidal urinishlar sodir etgan harbiylar boshqalarni baholashda o‘zini namuna-etalon sifatida ko‘rib chiqmaslik, kasbdoshlarining kamgapligiga javoban o‘z his-tuyg‘ularini yashirish bilan tavsiflanadi. Bunda, suitsidal urinishlari bor harbiylarda o‘zini qabul qilishning past darajasi, yuqori internallik bilan tavsiflanadi.

V.F. Voysex ta’riflagan zamonaviy tadqiqotlarda, “Gaplarni tugatish” Strelyau, Sondi testi, Dj.Kagan metodikasi bo‘yicha o‘xshash rasmlarni solishtirish yordamida, suitsidentlarda dixotomik fikrlashning ustunligi, affektiv zo‘rlilikning yuqori darajasi, affektga moyillik mavjudligi haqida ilgari olingan ma’lumotlar o‘z tasdig‘ini topgan.

Suitsid muammosi psixoterapevtik, diniy va ijtimoiy-falsafiy nuqtai-nazar jihatidan ko‘rib chiqilgan. O‘z joniga qasd qilish hodisasi diniy ilmlar tomonidan ham o‘rganilgan bo‘lib, u barcha dinlarda qoralanadi. Xususan, Islom dinida bu hodisaga nisbatan salbiy munosabat bildirilib jumladan, “Hadis” to‘plamlarida ta’kidlanishicha: “Bir kishi o‘zini-o‘zi jarohatlab o‘ldirdi, shunda Alloh-Taolo: Bandam mendan ilgari o‘z jonini o‘zi oldi, uni men jannatdan mahrum qildim” – deydi.

Umumjahon muammolardan biri hisoblangan o‘z joniga qasd qilish hodisasini tadqiq qilishda barcha mamlakatlar qatori respublikamizda ham qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib, ularda suitsid muammosi, shu jumladan suitsidal xulq-atvorgv moyil o‘smirlar suitsidini psixiatrik, psixologik va ijtimoiy jihatdan tahlil qilinadi.

Xususan, 1989 yilda O‘zbekiston hukumati qarori asosida Nizomiy nomli Toshkent davlat Pedagogika instituti “Psixologiya” kafedrasida qoshida tashkil etilgan “O‘zbek xotin-qizlarining o‘zini-o‘zi yondirishining ijtimoiy psixologik sabablarini o‘rganish” yuzasidan tashkil etilgan ilmiy tadqiqot guruxi va laboratoriyasi xodimlarining olib borgan ilmiy ishlari o‘z joniga qasd qilish hodisasini ijtimoiy psixologik jihatdan taxlil qilishga muxim xissa qo‘shdi. Ilmiy tadqiqot guruxi a’zolari O‘zbekistonda nafaqat xotin – qizlar o‘rtasida o‘zini-o‘zi yondirish sabablarini, balki umuman suitsid muammosi shu jumladan, suitsidal xulq-atvoriga moyil o‘smirlarni suitsid muammosi yuzasidan xam qimmatli fikr va muloxazalarini ilgari suradilar.

Ilmiy – tadqiqot guruhi tomonidan va professor M.G.Davletshin tahriri ostida chop etilgan “O‘zbekiston sobiq SSRda o‘zbek ayollarining o‘zini yondirishining ijtimoiy psixologik sabablarini o‘rganish” nomli ilmiy metodik tavsiyanoma O‘zbekistonda o‘z joniga qasd qilish ijtimoiy-psixologik jihatdan tadqiq qilishga bag‘ishlangan dastlabki yirik asarlardan biri bo‘ldi.

Asarda mualliflar tomonidan o‘zbek xotin-qizlarining o‘zi-o‘ziga o‘t qo‘yish sabablarini ko‘rsatish bilan bir qatorda o‘smirlarda suitsidal xulqning kelib chikish sabablari, yosh xususiyatlari va kattalar suitsidan farqi va o‘ziga xosligi xaqidagi qimmatli fikr va muloxazalarini ilgari suradilar. Jumladan, mualliflar fikriga ko‘ra yosh inqirozi ma‘lum bir yoshga to‘g‘ri kelib, suitsidal xulqning kelib chiqishiga bu xususiyat aloxida o‘rin tutadi. Shuningdek, tanglik xolatlari o‘smirlarda ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqishiga sabab bo‘lib, ruxiy jaroxatlanish xolatlarini keltirib chiqaradi. Ruxiy jaroxatlanish esa suitsidal xulqning kelib chiqishida eng asosiy sabablardan biri bo‘lib hisoblanadi. Ruxiy tanglik xolatida suitsidal xulq-atvoriga moyil o‘smirlarda xam xuddi kattalar singari o‘zining “Men” obraziga nisbatan bo‘lgan munosabati izdan chiqib, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, natijada nizoli vaziyatga barxam berishning to‘g‘ri yo‘li o‘rniga noto‘g‘ri, qaltis va suitsid yo‘lini tanlaydilar. Shuningdek, oilaviy munosabatlardagi turli xil nizolar va oilada bolalar tarbiyasida yo‘l qo‘yilgan nuqsonlar xam suitsidal xulq-atvoriga moyil o‘smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga ta‘sir qiladi degan fikr mualliflar tomonidan ilgari suriladi.

E.Usmanov, G.Shoumarov, B.Umarov, N.Soginov, U.Kodirov va boshqalarning ilmiy ishlarida ayollar o‘z-o‘zini yoqib yuborishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, bolalar o‘rtasida suitsid omillari, sabablari va turlarining ijtimoiy-psixologik yosh xususiyatlari, O‘zbekistonda suitsid epidemiologiyasining ijtimoiy-psixologik jihatlari o‘rganilgan. I.Maxmudov, B.Botirov, E.Sattorov va S.Axundjanova tomonidan Xorazm viloyati va Qoraqalpog‘iston Respublikasi materialida suitsidning huquqiy jihatlari o‘rganilgan[7].

Hozirda Respublikamizda deviant xulqli, og‘ir tarbiyali, suitsidga moyil muammoli o‘smir yoshlar bilan maktab psixologi, pedagoglar jamoasi, mahalla qo‘mitalari, voyaga yetmaganlar bilan ishlash komissiyalari, bolalar psixologlari ish olib borishmoqda. Professor B.M.Umarovning ta‘kidlashicha, 13-17 yosh oralig‘ida sodir etilayotgan jinoyatlarning sababiasosan, kattalarning bee‘tiborligi, ota-ona va o‘qituvchilar bilan o‘zarokelishmaslik holati, yoshlarning muqaddam sudlangan shaxslarning salbiy ta‘siriga tushib qolish holati, spirtli ichimliklarga, giyohvandlik moddalari kabilarga berilishi oqibatida kelib chiqmoqda[7].

Psixologik adabiyotlarda o‘smirlarning 11-15 yoshgacha bo‘lgan davri jinsiy yetilish, faol jismoniy o‘sish, shaxs sifatida shaklanish davri deb sifatlanadi. Ayni shu davrda insonlarning fe‘li, ijtimoiy munosabatlari shakllanib, odamlarga va atrof voqealikka bo‘lgan munosabatlari ham yaqqol ko‘zga tashlana boshlaydi.

Z.D.Paluanovanning “Qoraqalpog‘iston respublikasida suitsidning ijtimoiy-psixologik muammolari va ularni oldini olish” nomli nomzodlik dissertatsiyasida Qoraqalpog‘iston Respublikasida ijtimoiy-psixologik muammolarni o‘rganish va suitsidni oldini olish bo‘yicha choralarni ishlab chiqish mexanizmlari, suitsidga ta‘sir etuvchi ijtimoiy-psixologik, etnopsixologik, ekologik, iqtisodiy va psixologik omillarni tadqiq etgan.

B.M.Umarovning “Suitsidologiya” nomli o‘quv qo‘llanmasida O‘zbekiston sharoitida o‘smirlarning o‘z joniga qasd qilishning ijtimoiy-psixologik jihatlari o‘rganilgan. Unga ko‘ra turli yoshlarda suitsid dinamikasi, motivlari gender jihatdan tahlil qilingan [7].

O‘zbekistonda ilk marotaba Bosh prokuratura tinglovchilari uchun I.I. Maxmudov, B.M. Botirov, E.N. Sattorov, S.A. Axundjanovalar tomonidan “Suitsidologik dalillarga psixologik yondashuv (Qoraqalpog‘iston va Xorazm xududlari misolida)” nomli o‘quv qo‘llanmasi nashr ettirilgan. Mazkur qo‘llanmadan prokuratura xodimlari o‘z kasbiy faoliyatida o‘z joniga qasd qilish mohiyatini psixologik tushunishda samarali foydalanishlari mumkin.

G.A. Qarshiboeva o‘z tadqiqotlarida Jizzax va Namangan viloyatlari ma‘lumotlaridan kelib chiqib, o‘z joniga qasd qilishning viloyat (shahar, qishloq), jinsi (erkak, ayol), yoshi (maktab o‘quvchilari, kattalar), ta‘limiy, oilaviy, ijtimoiy-iqtisodiy, demografik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan.

N.J.Xodjaevanning tadqiqotlarida o‘z joniga qasd qilishning tibbiy, klinik, epidemiologik jihatlari ochib berilgan. U o‘z tadqiqotlari natijasida O‘zbekistonda o‘z joniga qasd qilishning oldini olish maqsadida aholiga psixiatriya yordamini takomillashtirish uchun asos bo‘lgan qimmatli natijalarga erishildi.

G.B.Shoumarov, N.A.Sog‘inov, U.D.Qodirov va Z.D.Palvanovalar tomonidan suitsid mavzusi bo‘yicha amaliy tavsiyalar shakllantirilgan o‘quv qo‘llanma chop ettirilgan [7].

Jumladan, G.Z.Tojiboeva tomonidan maktab psixologining nizoli vaziyatlardagi psixokorreksion faoliyati xususiyatlari o‘rganilgan va ta‘lim-tarbiya jarayonida o‘smirlar o‘rtasidagi shaxslararo nizolar o‘quvchilar va o‘quv guruhlariga ham salbiy, ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan maktab psixologlarining o‘smirlar o‘rtasidagi shaxslararo nizolar sharoitidagi ishi shaxslararo nizoning shaxslilikni rivojlantiruvchi salohiyatini maksimal amalga oshirishga va uning salbiy oqibatlarini yuzaga kelishi ehtimolini kamaytirishga yo‘naltirilishi kerak deb xulosa qilingan.

Y.K.Normetova tomonidan sog‘liqni saqlash tizimida psixologik xizmat faoliyatini tashkil etishning o‘ziga xos xususiyatlari tadqiq qilinib, bemorlar sog‘ayishida, shifokorlarning faoliyatida ijtimoiy-psixologik

xizmatning o‘rni keng yoritib berilgan. Aholi o‘rtasida psixologik bilimlar targ‘ibotini yo‘lga qo‘yish sog‘liqni saqlash tizimida psixologik xizmatni tashkil etishning muhim elementlaridan biri bo‘lib, odamning psixologik xizmat muassasalariga o‘z vaqtida murojaat qilishlariga zamin hozirlaydi va ularni kasallik ta‘sirida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan bir qator noxush psixologik holatlarni o‘z vaqtida aniqlash hamda davolash imkoniyatini beradi degan xulosalar chiqarilgan.

F.F.Rasulova tomonidan o‘smirlarda agressiv xulq-atvor namoyon bo‘lishining psixologik xususiyatlari o‘rganilib, agressiyaga moyil o‘smirlar xulq-atvorini psixoprofilaktika qilish va psixokorreksiyalash maqsadida ota-onalar, pedagoglar va psixologlar hamkorlikda samarali ish olib borishining algoritmi ishlab chiqilgan.

G.I.Sattorova tomonidan ilk o‘spirinlar irodaviy sifatlarini psixodiagnostika qilish va psixokorreksiyalash jarayonini takomillashtirish yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan. Muallif psixologlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslarida iroda diagnostikasiga bag‘ishlangan o‘quv-mashg‘ulot blokini yo‘lga ko‘yish muhimligini e‘tirof etgan.

D.R. Abdumajidova o‘smirlarda assertiv xulqni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash orqali psixodiagnostika va psixokorreksiya tadbirlari samaradorligini oshirish muhim masalalar sarasiga kirishini ta‘kidlab, olib borilgan tadqiqot natijasida o‘smirlar o‘quv faoliyatida assertiv xulqning intellektual (erkin fikrlovchi, ahloqiy me‘yorlarga amal qiluvchi), shaxsiy (ma‘suliyat, dadillik, intiluvchanlik) va emotsional (kayfiyat, optimizm) darajalarini aniqlagan. Shuningdek, o‘smirlarda assertiv xulqni shakllantirishga yo‘naltirilgan “O‘smirlarda assertiv xulqni shakllantirish darajasini aniqlash” psixologik trening dasturi samaradorligini isbotlagan.

X.X.Jabborov tadqiqotlari asosida, o‘smirlar o‘rtasida vayronkor g‘oya va buzg‘unchi mafkuralarga nisbatan barqaror mafkuraviy immunitet shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik treninglar o‘tkazish orqali, o‘smirlardagi mafkuraviy immunitet beqarorlik darajalarini baholashning uslubiy ta‘minoti ishlab chiqib, amalda sinovdan o‘tkazdi. Tadqiqot natijasi, barqaror mafkuraviy immunitet shakllantirish ishlarining ilmiy-metodik ta‘minotini kuchaytirishga qaratilgan[12].

O.S.Qodirovning “O‘smirlarda (11-15 yosh) jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi” nomli nomzodlik dissertatsiyasida o‘smirlarda jinoyat motivlari shakllanishini o‘rganish, o‘smirlar xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishida salbiy omillardan himoya qiluvchi (huquqiy ongning shakllantiruvchi) zamonaviy-psixologik mexanizmlar tuzilmasi, o‘smirlarning individual va ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga salbiy ta‘sir qilishi mumkin bo‘lgan “o‘zini tasdiqlash”, “o‘z manfaatlarini boshqalardan ustun qo‘yish”, “o‘g‘rilik”, “bezorilik”, “buzg‘unchilik”, “qasoskorlik”, “o‘z kuchi va jasoratini ko‘rsatuvchi” jinoyat motivlarini oldini olishga xizmat qiluvchi uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan[13].

R.Z.Jumayev olib borgan tadqiqotlarida o‘smirlarda milliy o‘zlikni anglashning psixologik xususiyatlarini tadqiq qilgan. Olim ijtimoiy xulqning ichki, ma‘naviy regulyatori sifatida milliy o‘zlikni anglash xususiyatlarini ishning asosiy maqsadi qilib olgan. Bunda, asosan, o‘smirlar ongida diniy his-tuyg‘u va e‘tiqodning shakllanishi ma‘naviy hayot doirasida muhim ahamiyatga egaligi va ularning ijtimoiy axloqini, xulqini takomillashtiruvchi yoki ulardagi salbiy xulq-atvor shakllanishiga nima sabab bo‘lishini tadqiq qilgan.

G.T.Yadgarovanning «Noto‘liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari» nomli dissertatsiyasida esa o‘smirlarning ijtimoiylashuvi normal kechishi inson psixikasida barcha jarayonlarga tezlik bilan adaptasiya (moslashuv) hosil qilinishi va mazkur jarayonlarning shaxs xulq-atvoriga ta‘siri ilmiy psixologik jihatdan asoslab beriladi [14].

D.M.Anvarovanning «O‘smirlar ma‘naviyati shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari» nomli nomzodlik dissertatsiyasida esa o‘smirlarning hissiy-emotsional xususiyatlarni ularning ma‘naviyatini shakllanishi va rivojlanishining psixologik qonuniyatlari va aynan o‘smirlik yoshida kechadigan inqirozli holatlarda shaxsda shakllangan ma‘naviy bilimlar uning ko‘plab salbiy ilatlarga og‘ishishini bartaraf qilishi mumkinligi ilmiy asoslab berilgan.

Mazkur tadqiqotchilar suitsid bo‘yicha bir qancha ilmiy tadqiqotlarni olib borgan bo‘lsalarda, aynan deviant xulq-atvorli o‘smirlarda suitsidial xulq-atvorni kelib chiqishi va profilaktikasi bo‘yicha konkret ilmiy tadqiqotlar olib borilmagan.

Shunday qilib, o‘zini o‘ldirish barcha tadqiqotchilar tomonidan shaxsning nizolarni kechirish sharoitidagi ijtimoiy psixologik dezadaptatsiyasi oqibati sifatida qaralgan. Bunda suitsid o‘zida shaxsning favqulotda vaziyatlardagi xulq-atvorining variantlaridan birini namoyon etadi, shu bilan birga vaziyatning suiqaqdga mosligi bilan emas, balki subektning o‘ziga hosliklari, uning hayotiy tajribasi, intellekti, ichki shaxsiy aloqalarning mustahkamligi bilan aniqlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, suitsidal holatlar uchrashi, ularni ijtimoiylashuvi jarayonida ma’naviy-axloqiy qadriyatlarining buzilishi singari salbiy tendensiyalar, muhim hayotiy ahamiyatga ega tushunchalarning noto‘g‘ri idrok etilishi natijasida vujudga keladigan stixiyali ijtimoiylashuv, shaxlarning o‘zini namoyon qilishga intilishi bilan bog‘liq ravishda shakllanadigan deviant xulq-atvor, dezadaptatsiya kabi sifatlarni rivojlanishi uchun xizmat qilishi mumkin.

Nazorat ob’ektlarida esa mazkur omilga nisbatan adekvatlik va noadekvatlik ko‘rsatkichlari orasida salmoqli tafovutlar sezilmadi. Umuman, deviant xulq-atvorli o‘smirlarda suitsidal holatlarni oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarining olib borilishi ularning ijtimoiy-psixologik taraqqiyotni ta’minlashga xizmat qilar ekan.

Adabiyotlar:

1. Daffi. E Child care and the growth of love // Abridged and edited by Frym. –London and Tonbrige, 2019. –P. 104-130.
2. Богомолова С.Н. Психологическая теория преступности Айзенка / Богомолова С.Н. // Юридическая психология/сост.иобщ.редакция Т.Н.Курбатовой.–СПб.:Питер,2001.–С.32–45
3. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. Пер. с франц. М.: Просвещение, 2004. – 375 с.
4. Фрейд З. Мы и смерть // Рязанцев С. Танатология (учение о смерти). СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1994. – С. 5-42.;Freud S.Mourningandmelancholia //HogarthPress, London – 1957.
5. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов. - Киев, 1996. – 384 с.; Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуализации. — М.: Наука, 1996.-200
6. Хорни К. Наши внутренние конфликты; Невроз и развитие личности // Хорни К. Собр. соч. в 3 т. - М.: Смысл, 1997.
7. Elov Z.S. O‘smirlarda suitsidga moyillikni korreksiyalashning psixologik mexanizmlari. Avtoreferat 2023 y.
8. Махмуддова Z.M., Elov Z.S., Olimov L.Ya.Deviant xulq-atvor psixlogiyasi. darslik. “Kamolot nashriyoti”. 2022.
9. Elov Z.S. Deviant xulq-atvorli o‘smirlar shaxsida ruhiy-jinsiy buzilishlar ijtimoiy psixologik muammo sifatida // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №/7
10. Элов З.С. Ўсмир шахсида деликвент ахлоқ – девиант хулқ-атвор шакли сифатида// Та’лим va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №/6, – В. 376-378.
11. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирларда суицидал ахлоқ психологияси//Та’лим va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. –Buxoro: 2023. – №/3, – В. 313-318.
12. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний хатти-харакатларнинг психологик сабаблари // Та’лим va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. – Buxoro: 2023. – №/2, – В. 292-296.
13. Elov Z.S. Barnoyeva Y.R. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olishning ijtimoiy psixologik sabablari. Zamonaviy psixologiyada ilmiy tadqiqotlar: muammolar, yutuqlar, innovatsiyalar. Xalqaro ilmiy amaliy konferensiya. Buxoro – 2023 y.
14. Элов З.С. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. // Педагогик психологик тадқиқотлар (Илмий-амалий журнал). Январь 2023 №1. 170-178

TARBIYASI QIYIN O‘SMIRLAR XULQ-ATVORI BILAN BOG‘LIQ IJTIMOYIY-
PSIXOLOGIK MUAMMOLAR

Qodirov Obid Safarovich,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
“Psixologiya” kafedrasini mudiri,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Maqolada tarbiyasi qiyin o‘smirlar xulq-atvori bilan bog‘liq ijtimoiy-psixologik muammolarni bartaraf etish shart-sharoitlari, ijtimoiy darajada shaxsning o‘zini namoyon qilishi (boshqalarni hurmat-e‘tiboriga erishish) ijtimoiy mavqega ega bo‘lishga intilish muammolari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, bugungi kundagi inson jinoiy hatti-harakatlarining elementlari to‘g‘risida mulohazalar bayon etilgan. O‘smirdan shaxslilik xususiyatlari, muvaffaqiyatli muloqot, umuminsoniy sifatlar va tashqi ko‘rinish hisobiga o‘zini qabul qilish darajasining ortishi talab qilinishi, bundan tashqari “Men timsoli” korreksiyasi texnologiyasi va tarbiyasi qiyin o‘smirlardagi deviant xulqatvorni boshqarish tizimi ta‘lim subyektlari muvaffaqiyatiga psixologik-pedagogik hamrohlik qilish haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: delinkvent, motiv, motivasiya, ehtiyojlar, o‘jarlik, agressivlik, tajovuzkorlik, nizoli vaziyatlar, ijtimoiy xulq-atvor, sog‘lom avlod, milliy qadriyatlar, ijtimoiy muhit, oila va urf-odatlar.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПОВЕДЕНИЕМ
ТРУДНОВОСПИТУЕМЫХ ПОДРОСТКОВ

В статье рассматриваются условия преодоления социально-психологических проблем, связанных с поведением трудных в воспитании подростков, проблемы самовыражения личности на социальном уровне (достижение уважения окружающих), стремление к социальному статусу. Также изложены рассуждения об элементах преступного поведения человека сегодня. От подростка требуется повышение уровня самопринятия за счёт особенностей личности, успешного общения, общечеловеческих качеств и внешности, кроме того, технология коррекции “Я-образ” и система управления девиантным поведением у трудных для воспитания подростков говорят о психолого-педагогическом сопровождении успеха субъектов воспитания.

Ключевые слова: делинквент, мотив, мотивация, потребности, упрямство, агрессивность, агрессивность, конфликтные ситуации, социальное поведение, здоровое поколение, национальные ценности, социальная среда, семья и традиции.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS RELATED TO THE BEHAVIOUR OF
ADOLESCENTS WITH DIFFICULT UPBRINGING

The article reflects on the conditions for overcoming socio-psychological problems associated with the behavior of adolescents, difficult to educate, the problems of the individual's self-expression at the social level (achieving respect for others) striving for social status. Also, reflections on the elements of human criminal acts of today are described. The teenager is told about the fact that at the expense of personality traits, successful communication, universal qualities and appearance, an increase in the level of self-acceptance is required, in addition, the technology and system of managing deviant behavior in adolescents with difficult “I represent” correction is a psychological-pedagogical accompaniment to the success of educational subjects.

Key words: delinquent, motive, motivation, needs, stubbornness, aggressiveness, aggression, conflict situations, social behavior, healthy generation, national values, social environment, family and Customs.

Kirish. 2022 yilning yanvar oyida 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "Insonga e‘tibor va sifatli ta‘lim yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risidagi Prezident farmoni loyihasi keng jamoatchilik muhokamasi uchun e‘lon qilindi. Unda inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish, mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish masalasi birinchi o‘ringa qo‘yilib, hozirgi kunga qadar bir qancha ishlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Asosiy qism. Insonlar qadimdan farzandlari ko‘pligi, ularning yordamlari va og‘irlarini yengil qilishlari bilan faxrlanib kelganlar. Farzandlarning atrofidagi insonlar uyda bo‘lsin, xoh ko‘chada, xoh maktabda unga namuna vazifasini bajaradilar.

Ota-ona bolaning vaqtini to‘la qamrab oladigan zarur va manfaatli mashg‘ulotlarni tayyorlashi kerak va ana o‘sha mashg‘ulotlar bolaning ongini rivojlantiruvchi bo‘lishi shart. Bolaning tarbiyasida jamiyat nasihat qiluvchi, to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi va taraqqiy ettiruvchi vazifasini egallab kelgan.

Bugunki kunda kim bilan o‘tirib gaplashsangiz, darrov farzandiga buzg‘unchi g‘oyalarni ta‘sir etayotganidan shikoyat qiladi. Aksar xonadonlarda esa farzand tarbiyasi global muammoga aylanib, ulgurgan.

Internet va axborot tizimlari orqali yoshlarga qilinayotgan hujumlardan saqlanish va ehtiyot choralari izlanmoqda. Lekin bildirilayotgan aksar choralar faqat nazariy, amalda qo‘llab bo‘lmaydigan ko‘rsatmalardan iborat. Shuning uchun farzand tarbiyasi bugun ko‘pgina xonadonlarda dolzarb muammoga aylangan.

Sir emaski, insonning xulq - atvori o‘zgaruvchan va rang-barang bo‘lib, uning individual xususiyatlari, o‘ziga xos «uslublari» ning mavjudligi hеч qachon va hеч kimda hеч qanday shubha tug‘dirmaydi. Shubhasiz, ta‘lim-tarbiya ongning mahsuli va ongning darajasi bo‘lish bilan birga ongning rivojini kam belgilaydigan omildir.

Deviant xulq muammosi nazariy tahlilining ko‘rsatishicha, xulq buzilishlarining asosini ijtimoiy va psixologik dezadaptasiyaga olib keluvchi «og‘ish»lar tashkil etadi. Hozirda turli yosh davrlariga xos xulq og‘ishlarining psixo profilaktikasi va korreksiyasi xususidagi masalaga oydinlik kiritishga e‘tibor xaddan ziyod ortgan. Bu esa mazkur shaxs strukturasi tashkil etuvchi barcha komponentlar, jumladan, markaziy negiz tarzidagi shaxsning motivasion-extiyoj jabxasi, shuningdek, xulq og‘ishlarining o‘zaro uzviy, organik, integral bog‘liqlikdagi o‘zgarishlarini o‘rganishdek vazifani yuklaydi. Zero, milliy psixologiyamizda deviant xulq psixologiyasi umumpsixologik nazariy va amaliy jihatdan har tamonlama chuqur izlanishlarga muhtoj, nihoyatda dolzarb muammolardan biri sanaladi.

Ma‘lumki, tarbiyasi qiyin o‘smirlar bilan ishlash jarayoni har bir o‘smirning ta‘lim samaradorligiga u yoki bu darajada ta‘sir etuvchi shaxslilik xususiyatlarini o‘rganish va tadqiq qilish bilan bevosita bog‘liqdir. Zero, ta‘lim muassasalaridagi ta‘lim jarayonining asosiy qatnashchilari o‘quvchilar va o‘qituvchilardir. Bugungi kunda ta‘lim muassasalari - o‘zgarib borayotgan uzluksiz ta‘lim tizimining eng dinamik jabxasi hisoblanadi. Mazmuniy va tashkiliy ma‘noda u o‘quvchining individual ta‘lim yo‘nalishini shakllantirish imkoniyati hisoblanib u o‘z ichiga ehtimolli-zaruriy va shu bilan birga shartli-zaruriy bilim va malakalarni qamrab oladi.

Tarbiyasi qiyinlik quyidagi mezonlar asosida tahlil qilinadi:

- o‘zini o‘zi qabul qilishning past darajasi;
- boshqalarni qabul qilishning past darajasi,
- tabiatiga ko‘ra turlicha bo‘lishi mumkin bo‘lgan emotsionallikning namoyon etilishi;
- boshqalarga bog‘liqlik, ya‘ni eksternallik;
- ustunlikka intilish.

Ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik so‘rovnomasi natijalarini qayta ishlashda umumta‘lim maktablarining o‘quvchilari o‘rtasida dezadaptatsiya belgilarining mavjudligini tasdiqlovchi ma‘lumotlar olindi. Faollik ko‘rsatkichining pasayishi tadqiqotda ishtirok etgan o‘smirlarning deyarli barchasida kuzatildi.

O‘smirlar birinchi o‘ringa ota-onalari bilan munosabatlarda avtonomlikni qo‘yadilar. Ota-onalar esa o‘smirlarga shaxsiy va ijtimoiy yetuklikni uyg‘unlashtirishga intiladilar. Ular o‘smirlarni muvaffaqiyatsiz, nomustaqil va no‘noq deb hisoblab ularga ishonmaydilar, lekin bir vaqtning o‘zida ularni qiyinchiliklardan chegaralashga va ularning xatti-harakatlarini nazorat qilishga harakat qiladilar. O‘smirlarning fikricha ota-onalar ularni qabul qilish o‘rniga ko‘pincha inkor etadilar. Avvalo xulq-atvor shakllarida namoyon bo‘ladigan mustaqillikka intilib, maktabning zamonaviy o‘quvchisi ich-ichidan ota-onasi tomonidan qo‘llab-quvvatlashning zarurligini his etadi, uning yo‘qligi esa o‘smirdagi shaxslilik bezovtalanishini orttirib yuboruvchi stressor hisoblanadi. Binobarin, mazkur tadqiqotimiz ob‘ekti bo‘lgan o‘smirlarda o‘tkazilgan so‘rov natijalari ota-onalar bilan oilaviy o‘zaro munosabatlar rivojlanishidagi quyidagi tendensiyalarni qayd etish imkoniyatini beradi. Avvalambor ota-onasi tomonidan o‘ziga befarq munosabatni his etib o‘smirlar oilada befarq va rasmiy o‘zaro munosabatlar tajribasini o‘zlashtiradilar. Bu esa kelajakda o‘z baxtli oilaviy hayotlarini qurish borasidagi o‘ziga ishonmaslik va bezovtalanishga olib kelishi extimol. O‘smirlar qayd etgan ota-onalar tomonidan tarbiyaviy ta‘sirning nomutanosibliigi ularda bezovtalanishning yuqori darajasi, o‘zga ishonmaslik atrof muhitning doimiylikini his etishning mavjud bo‘lmasligiga olib keladi. Bu o‘smirlarda mas‘uliyat hissining yetarlicha shakllanmasligiga olib kelishi ehtimol, chunki ularga mustaqillik

berilishiga qaramasdan (yuqori avtonomlik, past darajadagi direktivlik), o‘smirlar qattiq va temir intizom qoidalarini yetarli me‘yorda his qilmaydilar, o‘z navbatida qoidabuzarlikdan keyingi e‘tirozlarni ham yetarlicha qabul qilmaydilar. Bularning barchasi bo‘layotgan voqealar uchun javobgarlikni boshqalarga yuklashda namoyon bo‘ladigan eksternal xayotiy pozisiyaning shakllanishiga olib keladi. Demak, oila turmush tarziga ta‘sir ko‘rsatuvchi omil sifatida o‘z ichiga bolaning shaxslilik rivojlanishiga sabab bo‘luvchi ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik jabhalarning keng ko‘lamini o‘z ichiga oladi. Ular orasida alohida o‘rinni ota-onalarning shaxs xususiyatlari, ularning ustanovkalari va qadriyatlar yo‘nalishi egallaydi. Ota-onadagi tasavvurlar, qarashlar va e‘tiqodlar tizimi ularning tarbiyalovchi faoliyatida aks etadi (bilimlar ko‘lami va kutilmalar darajasi, qarashlarning o‘ziga xosligi va e‘tiqodlari, bola rivojlanishi xususiyatlari va uni belgilovchi omillar haqidagi tasavvurlar misolida) va ularning xulq-atvorida aks etadi. Bu esa o‘smir shaxsidagi u yoki bu xususiyatlarning shakllanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Ota-onalarning bunday qarashlari, tasavvurlari va kutilmalari o‘smirlar bilan muloqotda muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilar sotsiumi uchun baholash oiladagi baholashdan keskin farq qiladi. Juda ko‘p o‘smirlar o‘quv muassasalariga, o‘quv faoliyatiga, shuningdek, o‘qituvchilar ommasiga salbiy munosabatda bo‘ladilar. Maktab o‘quvchilari - tarbiyasi qiyin o‘smirlarning psixik rivojlanishlari xususiyatlari va darajalarini o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, aksariyat dezadaptatsiyaga moyil o‘smirlarda xotira mahsuldorligining pastligi, mexanik eslab qolishning ustun turishi, umumlashtirishning konkret va funksional darajalari ustunlik qilishi, abstrakt fikrlashning yetarlicha rivojlanmaganligi bilan ajralib turadilar. Bundan tashqari past darajadagi mehnatga layoqatlilik, tez charchab qolish hollari ham bunday toifadagi o‘smirlarga xosdir. Bu omillar o‘quv ko‘nikma va malakalarining yetarli darajada shakllanmasligidagi sabablardan biridir. O‘qishdagi doimiy qiyinchiliklar, muvaffaqiyatsizlik vaziyatiga tez-tez tushib qolish o‘qishga bo‘lgan ijobiy motivatsiyaning pasayib ketishi va mazkur o‘quvchilarda o‘quv faoliyatini qabul qila olmaslikka olib keladi. Albatta bunday holatlarni bartaraf etish uchun esa yetarli darajadagi psixologik kompetentlik talab qilinadi.

Tahlil. Jinoiy harakatlar (delinkvent, lotin. *Delinquens* - jinoyatchilik, huquqbuzarlik) deb, xuddi shunday xulq-atvor turiga mansub, subyekt ehtiyojlar, istaklarni qondirish uchun jarohat yoki o‘limga olib kelish maqsadida jismoniy kuch yoki qurol ishlatish bilan jarohat yetkazish, ruhiy zo‘riqishlarni yengish maqsadida o‘zining ehtiyojlari, istaklarini qondirishning noqonuniy yo‘lini tanlaganiga aytiladi. Bunday holatda jinoyatning maqsadi tajovuzkor hatti-harakatlarni amalga oshirishga qaratiladi.

Jinoiy harakatlarning motivasiyasi nafaqat tajovuzkorlikni, balki boshqa noqonuniy harakatlarni ham keltirishi mumkin: pora olish, ta‘magirlik, o‘g‘irlik va h.k. Shuning uchun jinoiy xulq so‘nggi yillarda huquqshunoslarning e‘tiborini tortadigan o‘ziga xos ahamiyatga ega. Buning isboti sifatida ("Jinoyat motivasiyasi") shaklida tuzilgan monografiyalar huquqshunoslar va psixologlarning birgalikdagi ish olib borishlariga sabab bo‘lmoqda. Bu ish ikkilamchi taassurot qoldiradi. Bir tomondan jinoyatning sabablarini aniqlashtirishga qodir bo‘lgan kriminalist psixologlar uchun aql-idrok va hatto ilg‘or fikrlarni ifoda etadilar (aniqrog‘i, ular haqiqiy hayotga nisbatan mutlaq, mustaqil ravishda niyatlarni aks ettirgani uchun haqiqiy hayotga yaqin) va boshqa tarafdin ular orasida psixologlarning ishiga tayanadigan bo‘lsak, ular orasida motivasiya va motivlar haqida umumiy tushuncha mavjud emas.

Adabiyotlar tahlili. Yetakchi kriminalistlardan biri, akademik V.N.Kudryavsev (1978) jinoiy hatti-harakatining sababini, jinoyatning sababini, uning rivojlanish va dizaynini yaratish jarayoni, keyinchalik uning haqiqiy jinoiy harakatlarda amalga oshirilishi deb tushunadi. U ushbu tushunchalar doirasi va tarkibi jihatidan motivasiyani jinoiy harakatlar mexanizmidan ajralib turishi kerak, deb hisoblaydi. Motivasiya uning nuqtai nazaridan mexanizmni o‘z ichiga olmaydi, chunki u qabul qilingan qarorni va o‘z-o‘zini nazorat qilishni amalga oshiradi (bu tushunchani tan olmaslik qiyin). Ammo V.N.Kudryavsevning fikriga ko‘ra, - bu masalada vaziyatni motivasiya va baholashni, shuningdek, uning harakatlarining natijalarini kutish va qarorlarni qabul qilishni o‘z ichiga olmaydi. Shunda jinoyat sodir etgan shaxs ko‘r-ko‘rona harakat qiladi.

V.N.Kudryavsev jinoyat sodir etilishining sababini ichki harakatlantiruvchi quvvat deb ataydigan bo‘lsa, ayni paytda jinoyatning sababi faqat jinoyat sodir etilishining obyektlari yoki ta‘sir obyekti, maqsad yoki jinoiy natijaga erishish vositasi sifatida qaraladi. Aniq qo‘yilgan haqiqiy maqsad va uni bajarish vositasi haqidagi savolga javob beradimi? Agar u haqiqatan ham to‘g‘ri bo‘lsa (va V.N.Kudryavsevning quyidagi iborasi bu tushunmovchilikka aniqlik kiritadi: "...jinoiy hatti-harakat qilmagan insonning salbiy ehtiyojlari yoki qiziqishlari, qarashlari yoki his-tuyg‘ularida jinoyat qilishi uchun hiech qanday sabab yo‘q, haqiqiy jinoiy harakatgacha juda katta masofa bo‘lishi mumkin"), unda faqat bitta xulosa bor: jinoyat hiech qanday jinoiy rejani amalga oshirishiga sabab yo‘q. Biroq, bajarilmagan hatti-harakat bu mativ yo‘qligini anglatmaydi. Shubhasiz, muallifning ta‘kidlashicha, - ixtiyoriy ravishda yoki ixtiyorsiz ravishda xarakterdagi jinoiy harakati jinoyat sababi bilan aniqlanadi, bu esa kechikish yoki muvaffaqiyatsizlikka uchragan taqdirda, motivasion ustanovkaga aylanadi. Inson jinoyatchi emas (va hiech qachon bo‘lmasligi mumkin), lekin u ijtimoiy jihatdan xavfli bo‘lishi mumkin, chunki u jinoyatni sodir etishga moyilligi bor. Shuning

uchun, tanqidchi I.Karpes (1969) G‘arb jinoyatchilarining "xavfli vaziyat" haqida gapiradigan qarashlari juda ishonarli ko‘rinmasligini aytadi.

Bu haqdagi tushunchalar jinoyatlarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning sodir etilish shart-sharoitlarini bartaraf etishdan tashqari, shaxsning qarashlari va shaxs ustanovkasini o‘zgartirishi, ya’ni, ularni tarbiyalash va qayta tarbiyalashdan iborat bo‘lishi kerak. V.N.Kudryavsev bunga e’tiroz bildirmadi, chunki u jinoyat sodir etilishining sabablarini bilish shaxsiy himoya choralari rejallashtirish va subyektning kelajakdagi xatti-harakatlarini bashorat qilishiga ko‘maklashadi, jamiyat qarashlariga teskari mazmuni, chuqurligi va barqarorligi haqida fikr yuritadi; bir qator hollarda, kelib chiqish sabablarini bilish shaxsni shakllantirish sharoitlarini, shuningdek, jinoiy maqsadlar yuzaga kelgan vaziyatni baholashga imkon beradi.

Shunday qilib, agar jinoyat qonunchiligida jinoyat sodir etganmi yoki yo‘qmi, faqatgina bitta jinoyat alomati bo‘lsa, unda huquqni muhofaza qilish organlari va pedagoglar uchun bunday tarbiya jarayoni yetarli emas: jinoyat hatti-harakatlarining sabablari va motivasion xulq-atvoriga olib kelishi mumkin bo‘lgan maqsadlarni, shaxsiy xususiyatlarni aniqlash kerak.

Jinoyatlar ta’sirini jinoyatlar motivasiyasi davrida aks ettiradigan muddatlar muayyan vaziyat doirasi bilan chegaralanishi mumkin emas. Bu yerda V.V.Luneyev niyatning strukturasi o‘rganish orqali biz shu bilan shaxsiyatning tuzilish tarixi, uning tuzilishini o‘rganamiz degan fikrni aniq ifoda etdi. Jinoyatchining asosiy motivlari va ijtimoiy rollari, aloqalari va shuning uchun shaxsiyat xususiyatlarining o‘rtasida 70-75% hollarda jinoiy harakatlarning sabablari xususida mashhur parallelizm mavjud.

V.B.Golisin (1985), jinoyatchilar uchun tavakkalchilik uchun zarur bo‘lgan ehtiyojning ustunligi va rivojlanish, bilim, mehnat, shaxslararo muloqot ehtiyojlarini yetarli darajada shakllantirmasligini aniqladi.

Jinoyat motivi - insonni aynan shu jinoyatni sodir etishga undagan va jinoiy xatti-harakatlarni amalga oshirishida jismoniy va aqliy yo‘nalganlikning uyg‘un ifodasini boshqarib turadigan kuch manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Motivasiya – insonning qoniqish manbaiga intilishi sifatida uning atrof-muhitga bo‘lgan munosabatini belgilaydi. Motiv asosida shakllangan maqsadga ko‘ra, odam har doim o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun biror-bir obyektga yoki manbaga yo‘nalgan bo‘ladi.

Oilada delinkvent xulq-atvor bilan bog‘liq ijtimoiy psixologik muammolarni bartaraf etish shart-sharoitlari, ijtimoiy darajada shaxsning o‘zini namoyon qilishi (boshqalarni hurmat-e’tiboriga erishish) ijtimoiy mavqeyega ega bo‘lishga intilish muammolari bilan shug‘ullanish eng dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarni javobgarlikka tortish yoki jazo choralari kuchaytirish bilan jinoyatchilikni butunlay bartaraf etib bo‘lmaydi. Eng muhimi yoshlarning bilim olishi, mehnat qilishi bilan bog‘liq muammolarni ijobiy hal etishi, huquqiy, pedagogik va psixologik tarbiyani kuchaytirish yo‘li bilan ko‘zlagan maqsadimizga erishishimiz mumkin.

Davlatimiz rahbari Yoshlar forumida so‘zlagan nutqida yoshlar kelajagi bilan bog‘liq har qanday vazifa birlamchi ahamiyatga ega ekanini alohida ta’kidladi.

– Yoshlar bilan ishlash Prezidentdan tortib vazirgacha, hokimdan tortib mahalla raisigacha – hammamizning eng asosiy ishimizga aylanishi zarur. Har qaysi hokim, har bir vazir, har qaysi mahalla raisi “Bugun men yoshlar uchun nima ish qildim? Ertaga farzandlarimiz manfaati uchun yana nima ish qilishim kerak?” degan savollarga javob beradigan, shunday e’tiqod bilan yashaydigan vaqt keldi.

Aziz farzandlarim! Xalqimiz, Vatanimiz sizlardan buyuk ishlar kutayotganini hech qachon yodingizdan chiqarmang! Yurtning yuksak ishonchi va umidini to‘la oqlash, unga munosib bo‘lish dunyodagi eng ulug‘ baxtdir. Shunday sharaf barchangizga nasib etsin, – dedi Shavkat Mirziyoyev so‘zining yakunida.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. O‘zbekiston yoshlari forumida so‘zlagan nutqidan, 25 dekabr 2020 yil, 18:00 siyosat.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch. Toshkent; Ma’naviyat, 2008 y.
3. Abdullayev M., Umarov E., Ochildiyev A., Yo‘ldoshev A., Abdullayev A. “Madaniyatshunoslik asoslari”. «Turon-Iqbol» nashriyoti, Toshkent — 2006 y.
4. Imomnazarov M. “Milliy ma’naviyatimiz asoslar”. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent — 2006.
5. Oila psixologiyasi. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun darslik. /Prof. F.B.Shoumarov tahriri ostida. – Toshkent, 2008.
6. G‘oziyev E.G‘., Jabborov A.M. Faoliyat va xulq-atvor motivasiyasi. T.: 2003, -124 b.
7. Karimova V.M. Yoshlarda o‘zbek oilasi to‘g‘risidagi ijtimoiy tasavvurlar. Psix. fan. dok. diss. -

T.: ToshDU, 1994. - B.309.

8. Qodirov O.S. “O‘smirlarda (11-15 yosh) jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi” // Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertasiya. T.: 2020, - 155 b.

9. Abdurasulova Q. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va uning oldini olish muammolari. // Qonun himoyasida. 2001, 1- son, 23-26- b.

10. Фельдштейн Д.И. “Общие вопросы образования”, Образование и наука. 2013. № 9 (108).

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

RAQAMLASHTIRISH JARAYONIDA MUHANDISLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

*Axadova Komila Said qizi,
Jizzax politexnika instituti tayanch doktoranti
komila.teacher@gmail.com*

Maqolada ta’lim sifati va samaradorligini oshirish, talabalarning ta’lim olishlarini qo‘llab-quvvatlash jarayonlarida pedagogik yondashuvlardan keng miqyosda foydalanishga alohida e’tibor qaratilayotganligi, ta’lim tizimini takomillashtirish muammolarini bartaraf etish, talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlarini ochib berishga qaratilgan.

***Kalit so‘zlar:** kasbiy faoliyat, innovatsion texnologiyalar, model, gnesologik yondashuv, metodologiya, ijtimoiy-psixologik yondashuv, ta’lim tizimi, texnologiya.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПОДГОТОВКИ ИНЖЕНЕРОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ

В данной статье особое внимание уделяется масштабному использованию педагогических подходов в процессе повышения качества и эффективности образования, поддержки воспитанности обучающихся, стремительных изменений в социально-экономической сфере, устранения проблем повышения системы образования, выявление педагогических условий подготовки студентов к профессиональной деятельности.

***Ключевые слова:** профессиональная деятельность, инновационная технология, модель, гнесологический подход, методология, социально-психологический подход, образовательная система, технология.*

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PREPARING ENGINEERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY IN THE DIGITALIZATION PROCESS

In this article, special attention is paid to the large-scale use of pedagogical approaches in the process of improving the quality and efficiency of education, supporting the education of students, rapid changes in the socio-economic sphere, eliminating the problems of improving the education system, and revealing the pedagogical conditions for preparing students for professional activities.

***Keywords:** professional activity, innovative technology, model, epistemological approach, methodology, socio-psychological approach, educational system, technology.*

Kirish. Jahonda ta’lim sifati va samaradorligini oshirish, talabalarning ta’lim olishlarini qo‘llab-quvvatlash jarayonlarida pedagogik yondashuvlardan keng miqyosda foydalanishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi jadal o‘zgarishlar, ta’lim tizimini takomillashtirish muammolarini bartaraf etish alohida e’tibor qaratishni talab etadi. Bunda, talabalarni tabiiy-ilmiy, umumkasbiy va ixtisoslik fanlarni integratsiyasini ta’minlash, hodisa va jarayonlarni innovatsion texnologiyalar orqali loyihalash, konstruksiyalash, tadqiqotchilik kabi kompetensiyalarini shakllantirish hamda kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish masalalari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Pedagogik nazariyada sharoitlar odatda pedagogik tizimning muvaffaqiyatli ishlashiga bog‘liq bo‘lgan chora-tadbirlar, omillar va sharoitlar majmuasi sifatida qaraladi.

Asosiy qism. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda pedagogik tizimni tavsiflashda “shart” tushunchasi juda faol ishlatilganligi sababli, “pedagogik shart-sharoitlar” haqida alohida gapirishda ma’no bor.

Tadqiqot davomida “pedagogik sharoitlar” tushunchasini kompleks tahlil qilish o‘rganilayotgan toifani tushunishimiz uchun muhim bo‘lgan bir qator qoidalarni ta’kidlash imkonini beradi:

1) pedagogik shart-sharoitlar har qanday pedagogik tizimning majburiy qismidir;

2) pedagogik shart-sharoitlar ta’lim-tarbiya jarayoni subyektlarining o‘zaro hamkorligi, shuningdek, oliy ta’lim muassasasi muhitining maqsadga muvofiq tarzda ishlab chiqilgan chora-tadbirlarida ifodalangan professional ta’lim muhitining imkoniyatlarini ifodalaydi;

3) pedagogik shartlarning tarkibiy komponenti ichki va tashqi elementlar bilan ifodalanadi, bu esa, bir tomondan, ta’lim-tarbiya jarayoni subyektlarining shaxsiy sohasini rivojlantirishga kerakli ta’sir ko’rsatadi, ikkinchidan, pedagogik tizimning jarayoniy komponentini shakllantirishga yordam beradi;

4) yetarli darajada tanlangan pedagogik sharoitlarni amalga oshirish zamonaviy pedagogik tizimlarning samarali ishlashi va rivojlanishini aniqlaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, bizning tadqiqotimizda pedagogik sharoitlarni pedagogik tizimning yetakchi komponentlaridan biri sifatida ko’rib chiqamiz, bu esa oliy ta’lim muassasasining professional ta’lim sohasidagi imkoniyatlarini aks ettiradi, bu subyektlarning o’zaro ta’sirlari maqsadli tarzda ishlab chiqilgan chora-tadbirlarida, shuningdek, ta’lim jarayoni subyektlarining shaxsiy sohasini rivojlantirishga ta’sir qiluvchi boshqa omillar bilan ifodalanadi. Tadqiqotda biz professional ta’lim yo’nalishlarini modernizatsiya qilish nuqtai nazaridan oliy ta’lim muassasasi bitiruvchilarini kasbiy kompetensiyasini oshirish muammosini hal qilishning ikki asosiy jihatini majburiy hisobga olgan holda amalga oshirilishi mumkin bo’lgan vaziyatdan kelib chiqamiz:

- ta’lim-tarbiya jarayoni subyektlari o’zaro ta’sirining tabiati va mazmunini ochib beruvchi pedagogik jihat;

- pedagogik strategiyaning konseptual modeli doirasida oliy ta’lim muassasasi bitiruvchilarining kasbiy kompetensiyasini oshirish omili sifatida texnika oliy ta’lim muassasasi professional-ta’lim sohasidagi talabalarni o’qitish va tarbiyalashni tashkil etish masalalarini ochib beruvchi tashkiliy jihat.

Shu munosabat bilan oliy ta’lim muassasasi bitiruvchilarini kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik shartlari birinchi o’ringa chiqmoqda. Olimlarning asarlaridagi ushbu atamaga kengroq tushuncha berilgan (1-jadval):

1 – jadval.

“Pedagogik shart-sharoitlar” kompleks tahlil qilish xususiyatlari

Xususiyatlari	Mazmuni
Tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar ta’lim vazifalarini samarali hal etishni ta’minlaydigan muayyan imkoniyatlar majmuasidir	Maqsadli pedagogik faoliyatiga erishishga qaratilgan, mazmuni, usullari va shakllari yaxlitligi bilan belgilangan ta’lim jarayonining imkoniyatlari majmui
Tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar pedagogik jarayonning ishlash va rivojlanishiga bevosita ta’sir ko’rsatish nuqtai nazaridan ko’rib chiqiladi	Talabanning o’ziga xos xususiyatlari va sifatini shakllantirish jarayonini boshqarish bo’yicha tartib-qoidalar va chora-tadbirlarning shart-sharoitlari

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan yondashuvlarni tahlil qilish “Pedagogik shart-sharoitlar” konsepsiyasini aniqlash uchun bizga ularning asosiy xususiyatlarini, ya’ni:

1) pedagogik shart-sharoitlar olimlar tomonidan o’ziga xos mo’ljallangan obyektiv imkoniyatlarning to’plami sifatida aniqlanadi, bu esa uning oldida turgan muammolarni hal qilishning muvaffaqiyatini belgilaydigan yaxlit pedagogik jarayonning usullari va shakllari hisoblanadi;

2) pedagogik tizimning o’zini tashkil etuvchi yoki jarayonni boshqaruvchi asosga kiritilgan pedagogik sharoitlar muayyan vaziyatlarda o’zaro bog’liq, ta’sir choralari majmuini o’z ichiga oladi.

Oliy professional ta’limning zamonaviy amaliyotida bitiruvchi talabanning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning umumiy tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlari, ularning nazariy va amaliy asoslari mavjud emasligi kuzatilmoqda. Bunday pedagogik yangilanishlar joriy etish uchun har qanday universal tashkiliy va pedagogik shart-sharoitlar mavjud emas deb qayd etish adolatli bo’ladi.

Bundan tashqari, yuqori darajadagi ta’lim tizimini hisobga olgan holda, oliy ta’lim muassasaning bitiruvchisini kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish, ayniqsa, turli shart-sharoitlar mavjudligini nazarda tutadi. Shuning uchun tadqiqotimiz vazifasi texnika oliy ta’lim muassasasida professional ta’lim yo’nalishi bitiruvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish jarayonida eng katta ahamiyatga ega bo’lgan pedagogik sharoitlarni aniqlashdan iborat.

Texnika oliy ta’lim muassasasi bitiruvchisining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik strategiyasini amalga oshirish uchun pedagogik shart-sharoitlarning funksiyalari va belgilarini aniqlaymiz.

Vazifalar:

- oliy ta’lim muassasasi yaxlit pedagogik jarayonlarni boshqarish samaradorligini ta’minlaydi;
- umuman, pedagogik tizimning samarali ishlashini va rivojlanishini ta’minlaydi;
- ta’limning mazmuni va tuzilishi uchun potensial imkoniyatlar majmuasini amalga oshirishni ta’minlaydi;

- talabning o‘z-o‘zini anglashini shakllantiradi va uning kasbiy-pedagogik tayyorgarlik darajasini belgilaydi.

Belgilar:

- pedagogik shart-sharoitlar hozirgi bosqichda oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchilarini kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish vazifalarini samarali hal etishni ta‘minlaydigan maqsadga mo‘ljallangan imkoniyatlari, usullari, shakllari va ta‘sir choralari mavjudligini nazarda tutadi;

- shart-sharoitlar butun ta‘lim-tarbiya jarayonini va uning tarkibiy qismlarini boshqarish jarayoniga asoslanadi;

- pedagogik shart-sharoitlar o‘zaro bog‘liqlik bilan ajralib turadi, bu esa oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchisini kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish muammolarini hal etishning muvaffaqiyatli bo‘lishini ta‘minlaydi;

- pedagogik shart-sharoitlar talabalarning kasbiy-pedagogik tayyorgarlik jarayonining tuzilishi va xususiyatlariga muvofiq tanlanadi.

Oliy ta‘limni modernizatsiya qilish nuqtai nazaridan pedagogik strategiyani amalga oshirish pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash asoslarini belgilab olamiz.

Asoslari:

- oliy ta‘lim muassasasining ta‘lim-tarbiya jarayoni muvaffaqiyatli o‘tishini ta‘minlash zaruriyati;

- pedagogik strategiyani amalga oshirish pedagogik shart-sharoitlar majmuasida o‘zaro hamkorlikning ichki birlashuvi va uyg‘unligini ta‘minlash;

- yagona pedagogik tizimning bir-biriga bog‘liq bo‘lgan komponentlari bo‘lgan pedagogik shart-sharoitlar bilan oliy ta‘lim muassasasi ta‘lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlash zaruriyati;

- zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘lgan oliy ta‘lim muassasasi yuqori malakali bitiruvchilarini kasbga tayyorlash darajasi va sifatini aniqlash jihatidan jamiyatning aniq ijtimoiy buyurtmasini belgilash va mustahkamlash zarurati, shu jumladan, istiqbolli ish beruvchilarning fikriga binoan bitiruvchilarining kasbiy kompetensiyasini asosiy xususiyatlarini aniqlash va mustahkamlash;

- oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchisining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish - yosh mutaxassisning kasbiy tayyorgarligini ta‘minlovchi oliy ta‘lim muassasasining ta‘lim-tarbiya jarayonining o‘ziga xos xususiyatlarini to‘liq ta‘minlash, shu jumladan, oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchilarini kasbga tayyorlashning tizimli-funksional xususiyatlarini aniqlash zaruriyati.

Fikrimizcha, tadqiqotlar oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchisi kasbiy kompetensiyasini kuchaytirish pedagogik strategiyasini amalga oshirish uchun pedagogik shart-sharoitlar tizimini yaratish quyidagi asosiy elementlarning mavjudligini ko‘zda tutadi:

- tashkiliy va boshqaruv, strategik rejalashtirish asosida pedagogik strategiyani amalga oshirish orqali oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning moslashuvchan boshqaruv tizimini nazarda tutadi;

- Davlat ta‘lim standartlari talablariga, talabning shaxsiy ehtiyojlariga va ish beruvchilarning talablariga muvofiq ishlab chiqilgan yosh mutaxassislar-yuqori malakali va yuqori kompetensiyali bitiruvchilarni tayyorlashning zamonaviy ta‘lim dasturlari, rejalari va o‘quv-uslubiy qo‘llab-quvvatlashni o‘z ichiga olgan tizim;

- oliy ta‘lim muassasasi ilmiy-pedagogik xodimlarining pedagogik, uslubiy va axborot kompetentligini oshiruvchi axborotli-uslubiy va ularning oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchi talabalarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish bo‘yicha kasbiy faoliyatga tayyorgarligi;

- psixologik va pedagogik, talabalarda zarur kasbiy kompetensiyasini va intilishlarni rivojlantirib, rejalashtirilgan natijani olish uchun ijobiy turtki yaratib, barcha ishtirokchilar oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchisini kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarligini rivojlantirish bo‘yicha pedagogik strategiyani amalga oshirishlari kerak;

- oliy ta‘lim muassasasi professor-o‘qituvchilari va boshqa ilmiy-pedagogik xodimlar faoliyatining ilmiy, tajribaviy va innovatsion yo‘nalishini hisobga olgan holda ilmiy-innovatsion;

- kasbiy kompetensiyaga ega bitiruvchilarni tayyorlash uchun zarur moliyalashtirish va yetarli moddiy-texnika bazasini tashkil etuvchi tashkiliy-iqtisodiy.

Ushbu tadqiqotda oliy ta‘lim muassasasi bitiruvchisi kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish pedagogik strategiyasini amalga oshirishning tashkiliy va pedagogik shart-sharoitlari deb quyidagilarni belgiladik:

- pedagogik strategiyani amalga oshirishning meyoriy-huquqiy bazasini yaratish va oliy ta‘lim muassasasi professional ta‘lim muhitini rivojlantirish bo‘yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ta‘minlash;

- ijtimoiy sheriklik, davlat-xususiy hamkorlik, strategik sheriklik orqali oliy ta‘lim muassasasini modernizatsiya qilish, talabalarning potensial ish beruvchilar bilan o‘zaro hamkorligini tashkil etish nuqtai

nazaridan bitiruvchi kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha oliy ta'lim muassasasining professional – ta'lim sohasiga a'zo bo'lgan barcha manfaatdor tomonlar o'rtasidagi funksional hamkorlik tizimini yaratish va rivojlantirish;

- oliy ta'lim muassasasi bitiruvchilari kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan oliy ta'lim muassasasi professor-o'qituvchilarini rag'batlantirish tizimini ishlab chiqish va joriy etish;

- oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisining raqobatlantirish bo'yicha tashkiliy-pedagogik tadbirlar (ta'sirlar) natijalarini monitoring qilish tizimini tashkil etish.

- oliy ta'lim muassasasi professional ta'lim yo'nalishi talabalarining o'qish va darsdan tashqari faoliyatlarini faollashtirish, shu jumladan: talabalarining o'qish va darsdan tashqari faoliyatda faol va interaktiv ta'lim va tarbiya usullaridan foydalanish orqali interaktiv hamkorlikka qo'shilishi; talabalarda bilim asoslarini shakllantirish; o'quv fanlari va amaliy professional ta'lim faoliyati o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish; talabalarni o'quv yo'nalishi bo'yicha amaliy faoliyatga jalb etish; oliy ta'lim muassasasining yuqori kompetensiyaga ega bitiruvchisi uchun zarur bo'lgan raqobatbardosh sifat va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish;

- ta'lim-tarbiya jarayonida kasbiy kompetensiyasini shakllantirishning zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, oliy ta'lim muassasasi bitiruvchilarini kasbga tayyorlashga shaxsiy yo'naltirilgan va vakolatli yondashuvlarning talablarini ta'minlash;

- oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi va talabasi bilan hamkorlikda subyekt-subyekt munosabatlari darajasini oshirish: o'qituvchi va talaba o'rtasida munosabatlarni shakllantirish va rivojlantirish;

- talabalarining o'zini o'zi boshqarish, kasbiy martabani rejalashtirish, mehnat bozorida oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisi xulq-atvorining xususiyatlarini ishlab chiqish orqali oliy ta'lim muassasasining professional ta'lim sohasidagi tanlovi va muvaffaqiyati holatini yaratish.

Yetakchi xorijiy davlatlarning pedagogik tajribalariga asosan bo'lajak muhandislarning texnologik jarayonlarni innovatsion modelini qurish asosida zaruriy kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, loyihalash, konstruksiyalash va tadqiqotchilik faoliyati turlariga tayyorlash muhim o'rin egallaydi. Jumladan, fanlararo integratsiya asosida o'qitishning didaktik ta'minotini takomillashtirish, hodisa va jarayonlarni faoliyatli, matematik va strategik yondashuvlarga asoslanish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muassasalarida texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va boshqarish ta'lim yo'nalishi talabalarini innovatsion texnologiyalar asosida kasbiy faoliyat turlariga tayyorlashda dasturiy vositalar, ta'lim metodlari va texnologiyalaridan samarali foydalanish orqali mehnat bozori talablariga muvofiq loyihalash, konstruktorlik, tadqiqotchilik kabi kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish zaruratini taqozo etadi.

Kasbiy faoliyatga va bilimga ega bo'lgan talabalar kasbiy faoliyatda quyidagilarni amalga oshira olishi zarur:

– mutaxassislikka oid adabiyotlarda uchraydigan matematik apparatdan bimalol foydalana olishi;

– amaliyotda qo'llaniladigan natijalarga texnika va texnik jarayonlarni bajarishni sifatli xulosagacha yetkazish ko'nikmalariga ega bo'lishi;

– texnik ko'nikmalarni qo'llashga yordam beradigan to'g'ri texnik intuitsiyaga ega bo'lishi, ya'ni texnik jarayonlarga xos kerakli jihozlarni tanlay olishi va amaliyotda hosil bo'lgan foydali yo'lni belgilay olishi, bu yo'lda hosil bo'ladigan qiyinchiliklarni oldindan ko'ra bilishi kerak.

Kasbiy faoliyatga o'rgatish o'qitishning quyidagi asosiy tamoyillariga javob beradi: ilmiylikka, talabalarni bilimlarini zamonaviy fan darajasiga mos kelishiga olib keladi; ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga, bo'lajak muhandislarda voqelikni bilishning innovatsion metodlari haqida to'g'ri tasavvurni yaratadi; amaliy yo'nalganlikka, xilma-xil amaliy bilim, ko'nikma va malakalarni innovatsion texnologiyalar asosida qo'llashning roli va muhimligini ko'rsatadi. Mutaxassis ishlab chiqarish jarayoni texnologiyasini va har bir ishlab chiqarish sohasini muhim jihatlarini bilishi, amaliy kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak.

Kasbiy faoliyatga bog'liqlik nuqtayi nazaridan matematika hamda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish fanlarini o'rganishda, o'quv faoliyatini umumiy usullari sifatida, integrativ bog'lanishlarni tatbiq etish imkoniyatlarini e'tiborga olib, bo'lajak muhandislar egallashi zarur bo'lgan quyidagi intellektual qobiliyatlar ajratildi: vaziyatni o'rgana olishi, vaziyatni matematik tilga o'tkaza olishi, model ichidagi yechimlarni bajara olishi, ilmiy, konstruktorlik, ijrochilik qobiliyatlariga teng kuchli bo'lgan, yechimlarni o'rgana olishi. Bo'lajak muhandislarda yuqorida ko'rsatilgan qobiliyatlarni shakllantirish orqali, ularda taqqoslash, umumlashtirish, tahlil, abstraktlashtirish kabi umumiy intellektual metodlarni rivojlantiramiz. Bu metodlar kasbiy faoliyatda texnologik jarayonlarini asosini tashkil etadi.

Pedagogik texnologiyalardan foydalanish talabalarda quyidagilarni rivojlantirishga yordam beradi: umumiy intellektual metodlar (taqqoslash, umumlashtirish, tahlil qilish, mavhumlashtirish); umumkasbiy

ko‘nikmalar (tadqiq qilish, konstruksiyalashni bilish, bajarish) kasbiy kompetensiyalar (tadqiqotchilik, konstruktorlik, loyihalash). Bo‘lajak muhandislarni mutaxassislik bo‘yicha kasbiy faoliyatga tayyorlash bo‘yicha mavjud adabiyotlar tahlil qilindi (o‘quv, iqtisodiy, texnologik va boshqa jarayonlarni modellashtirish). Olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijasida oliy ta‘lim muassasalarida talabalarning kasbiy faoliyatini takomillashtirish modeli ishlab chiqildi va uning tarkibiy qismlarining mohiyati yoritib berildi.

Oliy ta‘lim muassasalarida talabalarning kasbiy faoliyatga tayyorlash modeli modullarning o‘zaro aloqadorligini o‘z ichiga oladi: protsessual-metodologik (talabalarni kasbiy faoliyatini takomillashtirishda metodologik yondashuv va tamoyillarni amaliyotga joriy etish xususiyatlari); muammoli-mazmunli texnik, texnologik yo‘nalishi o‘quv rejasiga muvofiq talabalarda texnikaviy dunyoqarash va kasbiy kompetensiyalarni shakllantiruvchi kasbiy-amaliy va amaliyotga yo‘naltirilgan o‘quv fanlari tavsifi (tabiati); tashkiliy-texnologik (o‘quv-amaliy faoliyatni tashkil etish, o‘quvchilarning auditoriya va auditoriyadan tashqari ishlari o‘zaro aloqasini ta‘minlash, qo‘shimcha ta‘lim infratuzilmalarini rivojlantirish, talabalar ilmiy-tadqiqot (texnik-ijodkorlik) faoliyati shakllarini rivojlantirish; natijaviy-mezonli (talabalarda texnikaviy dunyoqarashni takomillashtirish harakatlarini baholash monitoringi).

Oliy ta‘lim muassasalarida texnikaviy yo‘nalish talabalarida texnikaviy dunyoqarash va kasbiy kompetensiyalarni takomillashtirish asoslarining strukturasi pastki tuzilmalarning birligini quyidagilar anglatadi:

– motivatsion texnikaviy dunyoqarashni shakllantirishda texnologik me‘yorlarga rioya qilish nuqtayi nazaridan qiymatli munosabat, kasbiy faoliyatida ijodiy tashabbus ko‘rsatilishiga ijobiy munosabat, amaliy texnologik muammolarini yechishning asl usullarini izlashni o‘rgatish;

– kasbiy-gnostik fanlararo kasbiy bilimlar tizimini o‘zlashtirish, ijodiy vazifalarni hal qilish metodikasi, ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasi va texnologiyasini o‘zlashtirish, ijodiy tasavvurni ishlab chiqish, mualliflik g‘oyasini amalga oshirish uchun dizayn loyihasi va texnologiyasini yaratish uchun kasbiy vazifalarni tizimli tahlil qilish va boshqalar; ijodiy-protsessual ko‘nikma va malakalarni hamda texnologik mahsulotini mustaqil ravishda yaratishning o‘ziga xos vazifasini hal qilish, o‘z faoliyatlarini mustaqil ravishda rejalashtirish va nazorat qilish, o‘z g‘oyalarni va e‘tiqodlarini himoya qilish, oddiy g‘oyalarni yaratish ko‘nikmasini oshirish, ularni amalga oshirilishi kasbiy faoliyatning sifat jihatidan yangi darajasiga olib keladi. Oliy ta‘lim muassasalarida texnologik yo‘nalishi ijodkori (talabasi)ning yuqorida ko‘rsatilgan tuzilmasiga muvofiq, uning shakllanishini baholash mezonlari quyidagilardir:

- aksiologik (kasbiy faoliyatining jarayoni va natijalariga mas‘ul munosabat, kasbiy muammolarni ijodiy hal qilish xohishi va boshqalar);

– ijodiy-kognitiv (kasbiy vaziyatlarning tizimli tahlilini amalga oshirish ko‘nikmasi, mehnat faoliyati muammolarini hal etishning noan‘anaviy usullarini ishlab chiqish qobiliyati, mustaqil kasbiy faoliyatida ixtirochilik muammolarini hal qilish usulidan faol foydalanish);

operatsion-faoliyatli (ishlab chiqarish muammolariga nostandart yechimlarni mustaqil ravishda topish, o‘ziga xos dizayn mahsulotini yaratish qobiliyati, kasbiy va badiiy faoliyat hamda dizayn sohasida yangi innovatsion g‘oyalarni yaratish va amalga oshirish qobiliyati).

Oliy ta‘lim muassasalarida texnik yo‘nalishi talabalarida kasbiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish modeli va uning tarkibiy qismlarini amalga oshirish jarayonida mustaqil faoliyat yurita oladigan ijodiy, texnologik dunyoqarashga ega, jamiyatga kasbiy ijodiy munosabatda bo‘lgan, kasbiy va shaxsiy, texnologik sifatleri shakllandi. Kasbiy faoliyatli sifatlar bilan shaxsiy sifatlar uyg‘unlashib, talabalarda kasbiy faoliyat, texnologik dunyoqarashni rivojlanganligini yuqori sifat darajasiga ko‘taradi.

Hozirgi davrda ishlab chiqarishda texnika va texnologiyalarning yangilanayotganligi, ilm va fanning jadal taraqqiyoti mutaxassis kadrlardan o‘z bilimlarini mustaqil va doimiy ravishda to‘ldirib, yangilab va kengaytirib borishni talab etadi.

Bugungi kun mutaxassisining xalqaro standartlar darajasiga mos, o‘z ustida ishlovchi, yangi g‘oyalar muallifi, shu bilan birga raqobatbardoshlik sifatlariga ega bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa o‘z navbatida, bo‘lajak kadrlarda kreativ kompetensiyani rivojlantirish masalasini qo‘yadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmonida “Oliy ta‘lim bilan qamrov darajasini oshirish, xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma‘naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratish” oliy ta‘lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlaridan biriga aylandi.

Ushbu qaror va farmonlar hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda, ta’lim mazmunini o’zlashtirishda talabalarning bilim saviyasi, o’zlashtirish darajasi, ta’lim manbai, didaktik vazifalariga qarab, munosib ravishda o’qitish jarayonini tashkil etishni talab qiladi. Bunda quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga amal qilish lozimligi nazarda tutiladi:

– talabalarda kasbiy faoliyatga tayyorlash mayllarini qaror toptirish, bilish ehtiyojlarini shakllantirish va ta’lim jarayonida mustaqillikni namoyon qilish muhitini ta’minlash;

– talabalarda ijodiy fikrlash uchun qulay imkoniyat yaratish, talabalar tomonidan bayon qilingan turli-tuman fikrlar va g’oyalarni bag’rikenglik bilan qabul qilish, ularning o’quv jarayonidagi faolligini ta’minlash, har bir talabada uning fikrlashga qodirligi haqidagi ishonchni qaror toptirish, ularning faolliklarini muntazam rag’batlantirish;

– o’quv jarayonini talaba shaxsining xususiyatlari, ehtiyojlari va intellektual salohiyatidan kelib chiqqan holda individuallashtirish;

– talabalarda individual, kichik guruhlar va jamoada ishlash ko’nikmalarini shakllantirish, ularning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish, ularni muammolarni hal qilishda tayyor, standart yechimlar bilan birga nostandart yechimlar qabul qilishga undash;

– kasbiy faoliyatni raqamlashtirishning asosi bo’lgan bilimlarni amalda qayta ishlab chiqish va takomillashtirish imkonini beradigan interfaol mashg’ulot shakllari va metodlarini tanlash va tatbiq etish.

Pedagogik shart-sharoitlar talabaning niyatlariga har tomonlama ta’sir qiladi, shuning uchun bilim olishga bo’lgan g’ayratni kuchaytiradigan sharoitlar mas’uliyat va natijaga erishish uchun intilishlarni kuchaytirishi mumkin. Shunga ko’ra, aksincha-natijaga erishish uchun motivatsiyani kamaytiradigan shartlar bilish uchun motivatsiyaga salbiy ta’sir ko’rsatadi. Shunday qilib, pedagogik shart-sharoitlarni yaratishda ularning sinergetik (o’zaro ta’sir qiluvchi) ta’sirini hisobga olish va salbiy rag’batlarni shakllantiradigan shart-sharoitlarni istisno qilish lozim.

Talabalarning ta’lim jarayonida va darsdan tashqari faoliyatida faol va interaktiv ta’lim va tarbiya usullaridan, shuningdek, guruh mashg’ulotlarida ham, individual mustaqil ta’lim jarayonida ham bilim, ko’nikma va malakalarga ega bo’lish texnologiyalaridan foydalaniladi. Ta’lim jarayonini o’quvchilarning ilmiy va amaliy faoliyatdagi faolligini rivojlantirishga yo’naltirish bitiruvchilarining kasbiy kompetensiyasini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun bir vosita bo’la oladi. Bu talabalarning fanlarga bo’lgan qiziqishlari tufayli kuchli irodalari bilan bog’liq. Bundan tashqari, talabalarning aniqlangan moyilliklari, qiziqishlari va qobiliyatlari asosida o’quv-bilim va amaliy faoliyatini faollashtirish ularning bilim jarayonini mustaqil ravishda rejalashtirish va tashkil etish, nazorat tadbirlarini amalga oshirish va ularning ta’lim natijalarini baholash qobiliyatini belgilaydi.

Shu bilan birga, talabalarning faolligi talabaning shaxsiyati uchun zaruriy-motivatsion, axloqiy-irodaviy va operatsion-kognitiv tomonlarni ishga tushiruvchi jarayon sifatida namoyon bo’ladi. Shunday qilib, biz kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonida talabalarning kasbiy kompetensiyasi xususiyatlari va shaxsiyatining sifatlarini shakllantirish nafaqat qobiliyatlarini shakllantirish yoki ularning aqliy faoliyatini faollashtirish darajasi bilan belgilanadi.

Pedagogik nazariyaga ko’ra, talabalarni ta’lim jarayonida va darsdan tashqari faoliyati yuqori malakali mutaxassis tayyorlash bo’yicha didaktik jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu nizomdan kelib chiqqan holda, bitiruvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni o’z tashabbuskorligini kuchaytirish nuqtai nazaridan emas, balki ustozning intellektual, ma’naviy-irodali salohiyatning maxsus metodlari va vositalaridan foydalanish orqali talaba maqsadlari tomon safarbar etish nuqtai nazaridan ko’rib chiqilishi kerak.

Shunday muhitni yaratish lozimki, unda talaba nafaqat pedagogik ta’sir obyekti, balki o’zaro bog’liq amaliy faoliyat subyekti sifatida ham faoliyat ko’rsata olsun. Ta’lim jarayonida va o’qishdan tashqari faoliyatni tashkil etishning ushbu yondashuvi uni amalga oshirishni ta’minlaydigan muayyan vositalarni qo’llashni o’z ichiga oladi. Ta’lim-tarbiya jarayonida professor-o’qituvchilar tomonidan qo’llaniladigan ta’lim vositalari, shakllari va usullari shular jumlasidandir.

Talabalarning kasbiy malakasini rivojlantirish jarayonida darsdan tashqari faoliyatini faollashtiradigan usullarga biznes-o’yinlar kiradi. Ular tezkor va strategik maqsadlar va ularning muvaffaqiyatli yutuqlari uchun shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, o’z-o’zini tahlil qilish, o’z-o’zini nazorat qilish, kasbiy kompetensiyasini oshirish uchun ta’lim-tarbiya jarayonida bilim va amaliy- kasbiy bilimlarni rivojlantiradi.

Talabalarning aniqlangan moyilliklari, qiziqishlari va qobiliyatlari asosida ta’lim jarayonida va darsdan tashqari faoliyatlarini faollashtirish talabaga kasbiy faoliyat turini yoki o’ziga xos ixtisoslikni kuchli va zaif tomonlarini tushunishga yordam beradi.

O’quv fanlari va amaliy kasbiy faoliyat o’rtasidagi munosabatlarni o’rnatish bilim olishga bo’lgan rag’batni oshirish va natijaga erishish uchun talaba o’z faoliyatining foydaliligini bilishi kerak. Hayotiy,

ilmiy va ishlab chiqarish tajribasining yetishmasligi tufayli talaba ko‘pincha turli mavzular va kelajakdagi kasblari bo‘yicha ma‘ruzalar o‘rtasidagi aloqani ko‘rmaydi. Bunday tushunmovchilik bilim olishga bo‘lgan intilishga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi, chunki talaba kasbiy ko‘nikmalarga ega bo‘lish istagidan norozi bo‘lib, o‘quv materiallarini ushbu maqsadga to‘siq sifatida qabul qila boshlaydi. Taqdim etilgan yondashuv doirasida quyidagi harakatlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

- umumkasbiy fanlar bo‘yicha ma‘ruzalar va seminarlar kurslarini bo‘lajak mutaxassislar malakasini oshirish uchun ularning maqsadlariga muvofiqligini asoslash;
- kasbga doir amaliyotdan misollar keltirgan holda, shu jumladan zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda, ma‘ruzalar va seminarlarning tor maxsus kurslarini kuzatib borish:
- o‘quv filmlarini namoyish etish;
- ishlab chiqarish faoliyati joyidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri efirga uzatish ;
- faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar mutaxassislari bilan videokonferensiyali aloqalarni tashkil etish.

Shunday qilib, olingan bilimlarning amaliy foydalari va o‘zlari uchun qo‘llanilishi haqidagi tasavvurga ega bo‘lish oqibatida talablarning nafaqat ilm olishga bo‘lgan g‘ayrati kuchayadi, balki “Men-konsepsiyasi”dagi kasbiy konstruksiyasining shakllanishini ham tezlashtiradilar.

Talabalarni o‘quv yo‘nalishi bo‘yicha amaliy kasbiy faoliyatga jalb qilish ma‘lum darajada oldingi holatning natijasidir. Bilim olishga bo‘lgan shijoatning barqaror bo‘lishi uchun talaba bir chekkada kuzatib turmay, balki ishlab chiqarish faoliyatining faol ishtirokchisiga aylanishi lozim. Talabaning kasbiy rivojlanishi va o‘shishini anglash istagi qanchalik tez qondirilsa, bilim va mas‘uliyatni oshirishga ko‘proq turtki bo‘ladi.

Shuni ham ta‘kidlash kerakki, rasmiy balog‘at yoshiga yetganiga qaramasdan, ko‘plab talabalar hali haqiqiy rivojlanish davriga yetmagan bo‘ladilar, shuning uchun ishlab chiqarish jarayoniga mas‘ul bo‘lgan talaba uchun hatto muhim ahamiyatga ega bo‘lmagan vaziyatlarni shakllantirish barcha asosiy motivlarni kuchaytirish uchun kuchli stimulyator hisoblanadi. Bundan tashqari, talabani amaliy kasbiy faoliyatga jalb qilish talabaning amaliyotda muayyan harakatlarga yo‘l qo‘ymaslikka ishonch hosil qilish uchun ham malakali ko‘nikmalar va xavfsizlikka rioya qilish qobiliyatlarini shakllantirishiga imkon yaratadi.

Talabalarni amaliy kasbiy faoliyatga jalb qilish bo‘yicha tavsiya etilgan chora-tadbirlar quyidagilar:

- barcha tadqiqot vazifalari, kurs va nazorat ishlari bevosita muayyan amaliy kasbiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lishi kerak;
- talaba ixtisoslashuvining o‘ziga xosligiga qarab, real ishlab chiqarish jarayonlarining interfaol kurslari va simulyatorlarini ishlab chiqish zarur;
- talabaning turli kasbiy rollarda o‘z mahoratini sinab ko‘rishiga imkon beradigan barcha o‘quv yillari uchun turli darajadagi murakkablikdagi biznes-kasbiy o‘yinlarni ishlab chiqish kerak;
- talabalarni ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog‘liq o‘z ilmiy faoliyatlariga jalb etishga ko‘maklashishlari kerak.

Talabaning ta‘lim dasturiga individual yondashuv minglab boshqa odamlarning orasidan o‘z shaxsiyatini tanlab olish deyarli har bir kishi uchun muhim omil hisoblanadi. Bundan tashqari, bu hali yetuk shakllanmagan shaxs uchun taalluqli bo‘lib, uning “Men” - konsepsiyasi doimiy va tezkor o‘zgarishlarga uchraydi. Shuning uchun, talabaning ta‘lim dasturiga individual yondashish uning bilim olish uchun intilishi va ko‘proq mas‘uliyat va natijaga erishishiga yordam beradi. Shaxsiy dastur quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- professor-o‘qituvchilar tarkibidan talabalar uchun ustoz tayinlash;
- talaba va murabbiy tomonidan talabaning kasbiy manfaatlarini birgalikda aniqlanishi hamda ularni oliy ta‘lim muassasasi, fakultet va yo‘nalishlardagi ilmiy-tadqiqot, kurs va nazorat ishlarining asosiy mavzusi bilan muvofiqlashtirish;
- talabaning majburiy tarzda shaxsiy rivojlanish rejasini tuzishi va uning ustozlari bilan muvofiqlashtirishi;
- ustozning talabaga shaxsiy rivojlanish rejasini amalga oshirishda haqiqiy yordami;
- o‘quv va ilmiy faoliyatda talabalarni tayyorlash va rivojlantirish natijalari bo‘yicha vakolatli shaxslarning fikrlarini murabbiy tomonidan to‘plash;
- talaba kasbiy kompetensiyasi monitoringi natijalaridan so‘ng va murabbiy uchun zarur bo‘lgan har qanday vaqtda ustoz va talabaning muntazam muloqoti, hamda talabaning bilim va ko‘nikmalarini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Xulosa. Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlari mavzusidagi tadqiqot ishimiz yuzasidan umumiy xulosaga keladigan bo‘lsak, talabalarda buning muhim pedagogik sharti – uni mustaqil bilim olish va ijodiy fikrlashga yo‘naltirishdan iborat. Ushbu jarayonni yuzaga keltirish uchun, avvalo, pedagog ushbu tushunchalarni o‘zida mujassam etishi va tarbiyalashi lozim. Bu esa o‘qituvchidan tinmay izlanishni, o‘z ustida ishlashni, har bir dars uchun puxta tayyorgarlik ko‘rishni, ta‘lim jarayoniga

Adabiyotlar:

1. Qo‘ziyev N.M. Texnika yo‘nalishlari talabalarida texnik tafakkurni rivojlantirish. O‘quv-qo‘llanma. – Qarshi, 2020. – 100-b.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании // 2005. – № 6. – С.13-29.
3. Muslimov N.A. Kasb ta‘limi o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy metodik asoslari // 2007. Ped. fan. dok. ...diss. –T., – 315-b.
4. Байденко В.И. Концептуальная модель государственных образовательных стандартов в компетентностном формате (дискуссионный вариант): материалы ко второму методологическому семинару // – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 20.
5. Жонсон Б. 4 Ways to Develop Creativity in Students. George lucas educational foundation // 2019. – p. 35.
6. Torrence E.P. Developing creative thinking through school experience. // N.Y., 1962. – p. 215.
7. Muslimov N., Usmonboyeva M., Sayfurov D., To‘rayev A. Innovatsion ta‘lim texnologiyalari // – T.: Sano standart nashriyoti, 2015. – 81-b.
8. Abdurasulovich, K. J., Abdurasulovich, K. O., Yangiboevich, K. M., Anvarovich, A. A., & Xolmurodovich, G. A. (2020). Opportunities and results to increase the effectiveness of multimedia teaching in higher education. *Journal of Critical Reviews*, 7(14), 89-93.
9. Khimmataliev D. O., Khakimova, M. F., Khamidov, J. A., Abdullaeva, R. M., & Daminov, L. O. (2020). Improving the professional competence of professional teachers. *Journal of Critical Reviews*, 7(11), 1131-1137.
10. Ахадова, К. (2023). Raqamlashtirish davrida informatika va matematik modellashtirish bo‘lajak muhandislarning kasbiy faoliyati uchun asos sifatida. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире, 1(3), 74–77. <https://doi.org/10.47689/ STARS.university-pp74-77>
11. Axadova K. (2023). Bo‘lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda qo‘llaniladigan zamonaviy metodlar. o‘zbekiston milliy universiteti. <https://doi.org/https://doi.org/10.5281/zenodo.7807515>
12. Axadova Komila. "Texnik oliy ta‘limda matematikaning mutaxassislik fanlari bilan integratsiyasini ta‘minlash vositalari." *Science and innovation* (2022).
13. Khamidov J., and Akhadova K.. "The role of mathematics in the formation of design competence of future architects and building engineers" *Science and innovation*, vol. 2, no. A1, 2023, pp. 97-102. doi:10.5281/zenodo.7541432
14. Akhadova K. S. "Problems of developing mathematical competencies of future engineers." *Academic research in educational sciences* 3.3 (2022): 316-323.

**OILA BARQARORLIGI UCHUN O‘SMIR O‘GIL BOLALARDA OILA
KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH**

*Eshmuradov Olmosbek Elamanovich,
Termiz Davlat pedagogika instituti “Psixologiya”
kafedrası dotsenti vazifasini bajaruvchi, psixologiya
fanlari bo‘yicha falsafa doktori, (PhD)
olmosbekeshmuradov@gmail.com*

Mazkur maqolada biz pedagogik tadqiqotlarda o‘smir o‘g‘il bolalarda oilaviy kompetentsiyani shakllantirish maxsus ilmiy tadqiqot predmeti sifatida bevosita o‘rgandik. Oilaviy munosabatlar keng qamrovli bo‘lib, nafaqat huquqiy normalar, balki odob-axloq qoidalari va urf-odatlar bilan ham tartibga solinadi. Bundan kelib chiqqan holda, nikoh tuzilishining huquqiy asoslarigina emas, balki uning psixologik-pedagogik jihatlari ham qulay va sodda shaklda oila mustahkamligini ta‘minlashga xizmat qiladi. Oila, oila va nikoh munosabatlari, oiladagi psixologik muhit, tarbiya va uning etnopsixologik xususiyatlarini o‘rganish hozirgi davrning muhim muammolaridan biri sifatida qaralmoqda.

Kalit so‘zlar: oilaviy kompetentsiyani shakllantirish, psixologik muhit, ta‘lim, etnopsixologiya, ijtimoiy institut.

**ФОРМИРОВАНИЕ СЕМЕЙНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У МАЛЬЧИКОВ-
ПОДРОСТКОВ ДЛЯ СТАБИЛЬНОСТИ СЕМЬИ**

В педагогических исследованиях формирование семейной компетентности у мальчиков-подростков непосредственно изучается как предмет специального научного исследования. Семейные отношения всеобъемлющи и регулируются не только правовыми нормами, но и правилами этикета и обычаев. Исходя из этого, не только правовые основы устройства брака, но и его психолого-педагогические аспекты служат удобному и простому обеспечению прочности семьи. Изучение семьи, семейно-брачных отношений, психологической среды в семье, воспитания и его этнопсихологических особенностей рассматривается как одна из важных проблем современности.

Ключевые слова: формирование семейной компетентности, психологическая среда, образование, этнопсихология, социальный институт.

BUILDING FAMILY COMPETENCE IN ADOLESCENT BOYS FOR FAMILY STABILITY

In pedagogical studies, the formation of family competence in adolescent boys is directly studied as a subject of special scientific research. Family relations are comprehensive and are regulated not only by legal norms, but also by rules of etiquette and customs. Based on this, not only the legal foundations of the marriage structure, but also its psychological and pedagogical aspects serve to ensure family strength in a convenient and simple way. Studying the family, family and marital relations, psychological environment in the family, education and its ethnopsychological features is considered as one of the important problems of the present time.

Key words: formation of family competence, psychological environment, education, ethnopsychology, social institution.

Kirish. Jamiyatimizda oila institutini mustahkamlash, yoshlarimizni har tomonlama yetuk, sog‘lom va barkamol insonlar etib voyaga yetkazish, oilani mamlakatimizda, shuningdek, jamiyatning boshqa muhim ijtimoiy tuzilmalarida sodir bo‘layotgan ma‘naviy o‘zgarishlarga hamohang tarzda rivojlantrish, uning ta‘sirini yanada kuchaytirish davlat siyosatining eng muhim yo‘nalishi. e‘tibor beriladi. O‘smir bolalarda oilaviy kompetentsiyani shakllantirishning pedagogik sabablari oila turlariga va ota-onalarning ijtimoiy kelib chiqishiga e‘tibor berishning tarixiy tabiatiga asoslanadi.

Mustaqil taraqqiyot yo‘lidan borayotgan O‘zbekistonda huquqiy demokratik davlat va erkin fuqarolik jamiyati barpo etish jarayonida oila institutini mustahkamlash, uning yaxlitligini kafolatlash borasida aniq, uzoqni ko‘zlagan siyosat amalga oshirilmoqda. Amalga oshirilayotgan barcha islohotlar oila, har bir fuqaro manfaatlarini ijtimoiy-psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlashga qaratilgani bilan ahamiyatlidir. Oilaviy munosabatlar keng qamrovli bo‘lib, nafaqat huquqiy normalar, balki odob-axloq qoidalari va urf-odatlar bilan ham tartibga solinadi. Bundan kelib chiqqan holda, nikoh tuzilishining huquqiy asoslarigina emas,

balki uning psixologik-pedagogik jihatlari ham qulay va sodda shaklda oila mustahkamligini ta'minlashga xizmat qiladi. Oila, oila va nikoh munosabatlari, oiladagi psixologik muhit, tarbiya va uning etnopsixologik xususiyatlarini o'rganish hozirgi davrning muhim muammolaridan biri sifatida qaralmoqda. Jamiyatimizda oila institutini mustahkamlash, yoshlarimizni har tomonlama yetuk, sog'lom va barkamol insonlar etib voyaga yetkazish, oilani mamlakatimizda, shuningdek, jamiyatning boshqa muhim ijtimoiy tuzilmalarida sodir bo'layotgan ma'naviy o'zgarishlarga hamohang tarzda rivojlantirish, uning ta'sirini yanada kuchaytirish davlat siyosatining eng muhim yo'nalishi. e'tibor beriladi. Oila va nikoh tadqiqotlariga qiziqish doimo barqaror va keng tarqalgan. Ushbu ijtimoiy institutni tushunish va uning rivojlanishini ta'minlash masalasi jamiyat uchun birinchi darajali ahamiyatga ega.

Materiallar va usullar. O'smir o'g'il bolalarda oilaviy kompetentsiyani rivojlantirish muammolari pedagogikada keng o'rganiladi. O'zbek oilasi muammolari 19-asrning 2-yarmidan ilmiy asosda o'rganila boshlandi. N.A.Nalivkin (1870)[4], A.D.Grebenkin (1872)[3] kabi olimlar,

A.I.Divayev (1885), I.I.Ostroumov (1890), M.Gavrilov (1911)[6] o'zbek oilalarida urf-odatlar, qadriyatlar, familistik kompetentsiyani shakllantirish, axloqiy-estetik me'yorlar mavjud bo'lib, ularda ana shunday omillar haqida etnografik ma'lumotlar to'plangan.

O'zbek oilalarining zamonaviy ijtimoiy-psixologik muammolarini o'rganish o'tgan asrning 90-yillarida boshlangan. Morshinina E.A. (1986), Shumarov G.B. (1986-1993), N.A. Soginova (1986-1990), [1] V.M. Karimova (1994). F.A. kabi olimlarning asarlarini qayd etishimiz mumkin. Akramova (1996). O'smir o'g'il bolalarda oilaviy kompetentsiyani shakllantirish pedagogik tadqiqotlarda maxsus ilmiy tadqiqot predmeti sifatida bevosita o'rganilmagan bo'lsa-da, ko'plab ilmiy tadqiqotlar reproduktiv salomatlik, ayollar va erkaklar huquqlari, shuningdek, bu boradagi munosabatlarning ilmiy asoslari bilan bog'liq muhim va dolzarb masalalarni hal qiladi. oila barqarorligi. o'ychan. Noto'g'ri oilalar sonining ko'payishi va ularda o'g'il bolalarning otasiz o'sishi katta ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik va pedagogik muammo bo'lib, bu nafaqat O'zbekistonda, balki barcha rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda ham o'zini namoyon qilmoqda [2]. Bundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, tadqiqotimiz mavzusi maxsus pedagogik tadqiqot predmeti sifatida o'rganilmagan, demak, tadqiqot ishimiz yanada dolzarbdir.

Q. Sodiqov va R. Sobirov (1982) “Jinsiy tarbiya” [7] qo'llanmasida yoshlarda oilaviy kompetentsiyani rivojlantirish masalalarini ko'rib chiqdilar. O'smir o'g'il bolalarda oilaviy kompetentsiyani shakllantirishda o'quvchilarning g'oyalarini shakllantirishda oila, maktab va jamiyatning ahamiyati ko'rsatilgan. Keyinchalik V.M. Mirahmedov, B.R. Rahmatov “Jinsiy tarbiya” kitobida yoshlarga mos muhabbat va ularning gigienasi haqida ma'lumot va tavsiyalar bergan. Yoshlarning oilaviy barkamolligi ularning ota-onalariga bog'liqligi ko'rsatildi. Bunday asarlarda Sharq qadriyatlari, axloqi yozilgan. Bizda o'tmishdagi yuksak tibbiyot ilmi, shaxsiy o'zlikni anglash istagi, komil insoniylikka yetaklovchi ijtimoiy ehtiyojlar va ertangi kunimiz vakillariga yetkazishimiz kerak bo'lgan katta ma'naviy-axloqiy meros bor, ular ham shuni tushunib, qabul qila oladilar va imkon qadar, biz uni yetkazib berishga mas'ulmiz [8].

Natijalar va muhokama. O'smirlarda oilaviy kompetentsiyani shakllantirish muammolarini o'rgangan tadqiqotchi olim B.Umarov bu muammoni hal etish jarayonida jinoyatchilikning omil va sabablarini o'rganib, bunda oila omili, ayniqsa, konfliktli munosabatlar muhim o'rin tutishini aniqladi. ota-onalar o'rtasidagi, shaxsiy xatti-harakatlar. og'ishning sababi bo'lib chiqdi. Muallif “Bolalar va o'smirlar to'liq, to'liq ota-ona oilasida tarbiyalanib, ikkala ota-onasi yo'qligi sababli qarindosh-urug'lari yoki boshqa shaxslar qaramog'ida tarbiyalanadilar, bu ularning xulq-atvorining kelib chiqishiga ham ta'sir qiladi. " Buni B.Umarov o'zining ko'plab ilmiy risolalari va maqolalarida isbotlab, nosog'lom oilaning voyaga yetmaganlar tarbiyasiga salbiy ta'sirini alohida ta'kidlagan. Yana bir tadqiqotchi Normurodov G.N. o'z tadqiqotida voyaga etmaganlikda gumon qilinayotganlar psixologiyasini o'rganar ekan, dissertatsiyamiz maqsadiga yaqin bo'lgan ayrim fikrlarni empirik ma'lumotlar bilan asoslab berdi. Xususan, u quyidagi faktlarni keltirib o'tadi: “Jinoyat ishlarini sodir etishda gumon qilinib, profilaktika inspektori hisobida turgan o'smirlarning oilalari turlicha. Ularning aksariyati

- 40 foizi axloqiy noqobil deb topilgan oilalardir. Ya'ni, bu toifadagi oilalarga jamiyatdagi ijtimoiy me'yorlarga zid xatti-harakatlarga (ishsizlik, e'tiborsizlik, qochqinlik, ijtimoiy me'yorlarga e'tiborsizlik kabi) moyil bo'lgan va milliy me'yorni e'tiborsiz qoldirmasdan, o'ziga xos tarzda yashaydigan kattalar oilalari kiradi. va mintaqaviy urf-odatlar. .

O'smir o'g'il bolalarda oilaviy kompetentsiyani rivojlantirish masalasi turli soha olimlarining diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Xususan, psixologlar M.G.Davletshin, Devid G.Mayers, E.Gaziyev, V.Karimova[2] o'z tadqiqotlarida bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o'smirlarning aqliy, axloqiy va jismoniy rivojlanishi muammolari bo'yicha tadqiqotlar olib borishdi. ish. G.B.Shumarov va E.A.Morshininaning keyingi asarlarida o'zbek oilasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, ularning o'quvchilar tarbiyasiga ta'siri yoritilgan. Biroq, bu tadqiqotlarda, boshqalarda bo'lgani kabi, o'smir

bolalarda oilaviy kompetentsiyani shakllantirishning pedagogik sabablari va omillari maxsus tadqiqot predmeti sifatida o‘rganilmagan.

O‘smir bolalarda oilaviy kompetentsiyani shakllantirishning pedagogik sabablari tarixiy xususiyatga ega bo‘lib, oila turlariga va ota-onalarning ijtimoiy kelib chiqishiga e‘tibor beradi. Xususan, qiz tarbiyasida onaning o‘rni, o‘g‘il tarbiyasida otaning roli yetakchi o‘rinni egallashi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko‘ra, erkaklar va ayollar teng huquqli bo‘lishiga qaramay, gender xususiyatlari, oiladagi, jamiyatdagi vazifalari, kasbiy munosabatlarida farqlar mavjud. Bu G‘arb falsafasida feminizm yo‘nalishlarida ilmiy talqin qilinadi. Muallifning fikricha, o‘smir bolalarda oilaviy kompetentsiyani shakllantirishda axloqiy, ma‘naviy va psixologik xususiyatlarni hisobga olish kerak. Bu o‘rinda: oilada ota yoki onaning roli va o‘rni; oila a‘zolarining qiz yoki yigitga bo‘lgan ishonchi va sevgisi; do‘stlarning o‘smirga munosabati; do‘stlar va sinf jamoasidagi o‘rni; o‘g‘il bola qanday oilada o‘sadi (to‘liq, to‘liq ota-ona, tinch, ishlamaydigan, tadbirkor, intellektual, ko‘p millatli va boshqa oilalar); o‘smirning qobiliyatlari, moyilligi, qiziqishi, xohishi, o‘qishi, o‘z mas‘uliyati va vazifalariga mas‘uliyat bilan munosabati; O‘smir voyaga yetgan jamiyatda oilaning o‘rni katta. Olim-pedagog Yu.Shoramirova disfunktsional oilalarda o‘smirlarni milliy-ma‘naviy tarbiyalash muammosini o‘rganib, quyidagi ilmiy g‘oyalarni ilgari suradi: birinchidan, oilada qizni onalikka, o‘g‘ilni esa otalikka tayyorlaydi. otasining misolida. Bu esa yangi oilaning ma‘naviy muhitini va kelajakdagi ma‘naviy tarbiya mazmunini belgilaydi. Ikkinchidan, oilada ota yoki onaning yo‘qligi kelajakda bir qator ma‘naviy muammolarni keltirib chiqaradi.

- onasiz o‘sgan o‘g‘ilda: qo‘pollik, qo‘pollik, ayollarga muomala qila olmaslik, mehr bildira olmaslik, hamdardlik bildira olmaslik va hokazolalar;

- onasiz o‘sgan qizda: noziklik, sezgirlik, rozilik, hayotni boshqarish qobiliyati, ayollik kabi fazilatlarining nomukammalligida;

- otasiz o‘sgan o‘g‘ilda: takabburlik, g‘iybat, ikkiyuzlamachilik, mayda-chuydalik, katta ishlarni qila olmaslik, beqarorlik kabi illatlar paydo bo‘lishida;

- otasiz o‘sgan qizda zaif tomonlari, umuman o‘g‘il bolalar va erkaklar bilan muloqot qila olmaslik, g‘ayriinsoniylik, qo‘rquv, qo‘rqoqlik, mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olmaslik kabi fazilatlar paydo bo‘ladi. Bu esa nafaqat noto‘g‘ri oilada, balki ularning bo‘lajak oilalarida ham o‘zini namoyon qiladi va ularning bo‘lajak farzandlariga ma‘lum darajada ma‘naviy zarar yetkazadi. Muallifning fikricha, o‘smir bola tarbiyasida nafaqat otaning, balki oiladagi bobo, aka, amaki, amaki va hatto qo‘shni erkaklarning ham ta‘siri katta ahamiyatga ega. Ularning har biridan o‘smir ma‘lum bir xarakterli xususiyatni qabul qilishga harakat qiladi. U o‘z xatti-harakati ular tomonidan ma‘qullanishini kutadi. Yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash sog‘lom avlod tug‘ilishi va tarbiyasining ajralmas qismi bo‘lib, birinchi navbatda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish asosida hal etiladi. F.Xidirovaning o‘g‘il-qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashi quyidagi mezonlar bilan belgilanadi: nikoh munosabatlari, oilaviy hayotni tashkil etish, uy-ro‘zg‘or ishlarni yuritish, oila a‘zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tashkil etish, turli taomlar va pishiriqlar tayyorlash, mehmon kutish, ovqat pishirish. tikuvchilikka ega bo‘lishi, oila a‘zolarining sog‘lig‘iga g‘amxo‘rlik qilishi, shaxsiy gigiena qoidalari haqida etarli ma‘lumotga ega bo‘lishi, shaxsiy gigienani saqlashi, biologik birlashmaning mohiyatini tushunishi, tartibsiz intim munosabatlarning turli xil kasalliklari, shuningdek omillar bepustlikni keltirib chiqarish, bu kasalliklarning paydo bo‘lishining oldini olish, farzand tarbiyasi, oila byudjetini shakllantirish, undan oqilona va to‘g‘ri foydalanish nazariy va amaliy bilimlarni egallashdan iborat. O‘smirlik davriga o‘tish davrida, ayniqsa, o‘g‘il bolalarning xatti-harakatlarida salbiy belgilar paydo bo‘ladi. Masalan, o‘jarlik, qaysarlik, o‘z kamchiligini tan olmaslik, o‘qituvchi aytganini o‘z vaqtida bajarmaslik kabi odatlar o‘qituvchiga juda ko‘p qiyinchilik tug‘diradi. O‘qituvchi o‘smir o‘g‘il bolalarning o‘qituvchilik qobiliyatlarini yomon yo‘llarda ishlatishiga yo‘l qo‘ymasligi kerak. Shuning uchun o‘qituvchi o‘qituvchining xulq-atvori va axloqiga baho berish bilan birga, psixologik sabablarni ham bilishi kerak. Bolaning yoshligidanoq mehnatsevar, quvnoq bo‘lishi uning tarbiyasiga bog‘liq. Har bir ota-ona o‘g‘lining kuchli, irodali, aqlli va qobiliyatli bo‘lib ulg‘ayishini istaydi. Agar siz o‘g‘il bolaga "nima qila olasiz, siz hali ham kichkinasiz, aralashmang", deb aytasangiz, bu bolaning intilishlari va qiziqishlarini o‘ldiradi. Bu, albatta, noto‘g‘ri. Sababi, bola o‘z fikrini bildira boshlaydi, o‘zini isbotlashni xohlaydi, kelajakka umidlari, maqsadlari paydo bo‘la boshlaydi.

Xulosa. Shunday qilib, o‘smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda: psixologik-pedagogik tamoyillarga, shartlarga, omillarga, qonuniyatlarga rioya qilish; yoshlarni psixologik, jismoniy va tibbiy jihatlarni hisobga olgan holda mustaqil hayotga tayyorlashni tashkil etish;

- o‘smirlarni mustaqil hayotga tayyorlashda ilg‘or tajriba va jahon fanida ilg‘or bo‘lgan nazariy g‘oyalardan foydalanish; ota-onalar va aholining ushbu masala bo‘yicha tibbiy-psixologik va pedagogik bilimlarini oshirish;

– O‘smirlarni, jumladan, yigit-qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashga oid ilmiy-ommabop adabiyotlarni tayyorlash va nashr etish, ularning har bir oilaga yetib borishini ta’minlash, ommaviy axborot vositalarida alohida bo‘limlar tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. Family Psychology. Acad. textbook for students of lyceums and vocational colleges. / G‘.B. Shoumarov, J.O. Hayradov, N.A. Soginov and others: edited by G‘.B. Shoumarov. - T.: East. 2010. - 296 p.
2. Parkas G. Education, Wage Rates and the Division of Labor between Husbands and Wives. Journal of marriage and the family, 2006, v.43, ff 5, p.133-141.
3. Shoumarov G‘.B., Soginov N.A. Ethnopsychological characteristics of conflicts between husband and wife. / Ethnopsychological features of the Uzbek family Collection of scientific works. - T., 1993. - P. 11- 25.4.Шутценбергер А. Синдром предков. – М.: Издательство Института Психотерапии, 2001.-112 с.
5. Эйдемиллер Э. Психология и психотерапия семьи /Э. Эйдемиллер, В. Юстицкас. – М.: Питер, 2017. - 672 с.
6. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. – СПб.: Речь, 2003. - 336 с.
7. Sidikov. I. (2021). Development Trends And Transformation Processes In Academic Mobility In Higher Education In Uzbekistan And The World. Bakhromovich, Siddikov Ilyosjon, And Maxamadaliev Lutfillo." Development Of Ecological Culture In Students In The Process Of Education Of History Of Uzbekistan.
8. Siddikov. I. (2021). Factors Of Introduction Of Principles Of Institutional Autonomy To The Management Process Of Higher Educational Institutions. Berlin Studies Transnational Journal Of Science And Humanities, 1(1.5 Pedagogical Sciences).

MUAMMOLI OILALARGA PSIXOLOGIK XIZMATNI TASHKIL ETISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

*Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti
general1188@mail.ru*

*Bo‘ronova Kamola Baxtiyorovna,
Buxoro davlat universiteti
Amaliy psixologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi*

Notinch muammoli oilalar bilan bilan bog‘liq ilmiy adabiyotlarni tahlil qilindi, notinch muammoli oilalar bilan ishlashda qanday metod va usullardan foydalanish samarali ekanligini o‘rganildi, oilaviy o‘zaro munosabatlar sharoitida er-xotin munosabatlari negizida shakllangan konstruktiv hamda destruktiv nizolarning sabablarini aniqlandi, notinch oila darajasini aniqlovchi ijtimoiy-psixologik usul va so‘rovnomalarni ishlab chiqish, mavjud test va metodikalarning maqsadga muvofiq modifikatsiyalarini tanlash, amaliyotda sinash, tadbir etildi, notinch oilalardagi o‘ziga xosliklarni ijtimoiy-psixologik jihatdan asoslash, empirik ma‘lumotlarni matematik-statistik jihatdan qayta ishlash, ma‘lumotlarni umumlashtirildi.

Kalit so‘zlar: notinch, munosabat, nizo, oila, konstruktiv, destruktiv, psixologik xizmat, diagnostika, korreksiya.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ ДЛЯ ПРОБЛЕМНЫХ СЕМЕЙ

Проанализирована научная литература, посвящённая турбулентным проблемным семьям, изучено то, какие приёмы и методы эффективны в работе с турбулентными проблемными семьями, определены причины конструктивных и деструктивных конфликтов, формирующихся на почве супружеских отношений в контексте семейных взаимодействий. Приведены разработка социально-психологических методов и опросников для определения уровня неблагополучной семьи, подбор соответствующих модификаций существующих тестов и методов, апробация на практике, прикладное, социально-психологическое обоснование особенностей в неблагополучных семьях, математико-статистический анализ эмпирических данных.

Ключевые слова: беспокойное, отношения, конфликт, семья, конструктивное, деструктивное, психологическая служба, диагностика, коррекция.

SPECIFICS OF THE ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL SERVICE FOR PROBLEM FAMILIES

The scientific literature devoted to turbulent problem families has been analysed, what techniques and methods are effective in working with turbulent problem families has been studied, the causes of constructive and destructive conflicts formed on the basis of marital relations in the context of family interactions have been determined. The development of socio-psychological methods and questionnaires for determining the level of dysfunctional family, selection of appropriate modifications of existing tests and methods, approbation in practice, applied, socio-psychological substantiation of features in dysfunctional families, mathematical and statistical analysis of empirical data are given.

Key words: restless, relationship, conflict, family, constructive, destructive, psychological service, diagnosis, correction.

Kirish. Oilaviy muammolar o‘zining ko‘p qirraliligi bilan alohida xususiyat kasb etib, jamiyat taraqqiyotini belgilashda, ma‘nan barkamol, ruhan sog‘lom avlodni voyaga yetkazish jarayonida ularning ijobiy yechimi katta ahamiyatga egadir. Agar har bir oilani tashkil etuvchilar o‘z muammolarini bahamjihatlik bilan, o‘zaro kelishuv asosida hal qilsalar, oiladagi tinchlik kafolatlanib, uning ma‘naviy asoslari mustahkam bo‘ladi. Alohida ta‘kidlash joizki, er-xotin, qaynona-qaynota, kelin-kuyov munosabatlarida, fikrlar va qarashlardagi paydo bo‘ladigan ayrim kelishmovchiliklar, qarama-qarshiliklar, ziddiyatlarni uni tashkil etuvchi shaxslar o‘zaro kelishib, muammoni konstruktiv tarzda yechishga qodir bo‘lsalar, oiladagi ijtimoiy-psixologik hamda ma‘naviy muhit yosh avlod ongida insoniy munosabatlar

to‘g‘risida teran va ijobiy tasavvurlar shakllanishiga imkon beradi. Shu bois ham mamlakatimizda oila va uning tarbiyaviy imkoniyatlari qadriyat sifatida yuksaklarga ko‘tariladi.

Shuni alohida ta‘kidlash joizki, oilaviy munosabatlar har doim ham bir tekisda silliq, risoladagidey kechavermaydi. Uy-ro‘zg‘or yumushlarini ado etish, er-xotinlik burchlari, ota-onaning farzandlar oldidagi majburiyatlari, farzandlarning kattalar oldidagi huquq va burchlarini ado etish jarayonida murakkab rollararo muomala va muloqot jarayonlari kechadiki, ularning deyarli barchasida shaxsiy va ijtimoiy manfaatlar to‘qnashadi, ayrim xolatlarda fikr va qarashlardagi ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar, kelishmovchiliklar, anglashilmovchiliklar shaxslararo nizolar tarzida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekistondagi besh milliondan ziyod oilalar va ulardagi shaxslararo munosabatlarning o‘ziga xosligi shundaki, munosabatlarning maromini belgilashda, er-xotin o‘rtasidagi muomalani tashkil etish va o‘ziga kelayotgan avlodni komil inson qilib tarbiyalashda ota-onalardan tashqari, oiladagi katta avlod vakillari, jumladan, buva, buvilarining ham sezilarli roli bor. Shaxs shakllanishida bundan tashqari, aka, opalar, uka-singillar o‘rtasidagi konstruktiv hamda destruktiv o‘zaro munosabatlar ta‘siri ham mavjudligini olimlar o‘z izlanishlari, monografiya va qo‘llanmalarida alohida ta‘kidlaganlar Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, oilada o‘ziga kelayotgan har bir bolaning qaysi faoliyat bilan bandligi va qanday ishlar bilan shug‘ullanishi dastlab, aka-singillar yoxud opa-ukalar, keyinchalik esa onaga ma‘lum bo‘ladi. Shunga qaramay, oilaviy tarbiya masalasida asosiy

Asosiy qism. Oila inson ijtimoiylashuvining asosiy ildizi, jamiyatning rivojlanishi, qadriyat va an‘analarni avloddan –avlodga o‘tkazib beruvchi, ayni paytda har bir jamiyatda o‘ziga xos tarbiya instituti hisoblanadi. Oilaning muhim xususiyatlari shunday iboratki, bunda oila a‘zolari o‘zaro bir- biriga intilish (affilyatsiya)ni his qiladilar hamda o‘zaro g‘amxo‘rlik qilishni oila a‘zolarining burchi sifatida qaraydilar. Shuning uchun oilada barqaror va muvozanatlashgan shaxslararo munosabatni shakllantirish jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, ma‘rifatchi alloma Abdulla Avloniyning “Insonlarga eng muhim ziyoda sharaf baland daraja berguvchi axloq tarbiyasidir”¹ - degan fikri bugungi kunda ham o‘z qimmatini yo‘qotmagan.

Oilani o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqot ishlarida psixologik muammolari mavjud oilalar soni ortib borayotganligi tasdiqlanmoqda. Bu holatlar er-xotin, va ayniqsa yoshlar o‘rtasida maqsadga yo‘naltirilgan ishlarni amalga oshirishni talab qiladiki, ular jumlasiga eng avvalo, yoshlarni oilaviy hayotga mukammal tayyorlash, yaxlit jamiyat miqyosida oila institutiga nisbatan jamoatchilikning hurmatini orttirish, oilaning qadriyat sifatidagi mavqei mustahkamligini ta‘minlovchi maqomini muhofaza qilish, unga ma‘naviy, tibbiy, ijtimoiy, psixologik jihatdan yordam berishni taqozo qilmoqda. Inchunun, bu yoshlarni zamon ruhida hamda milliy qadriyatlar asosida ma‘nan boy va barkamol qilib tarbiyalash ishini har qachongidan ham dolzarb qilib qo‘ymoqda.

Oila – jamiyatning kichik ijtimoiy guruhi sifatida unda yashovchi alohida shaxslar va umuman jamiyat oldida mas‘uliyati yuqorililigi bilan qimmatlidir. Oilaning funksiyasi, strukturasi va dinamikligi uning muhim xarakteristikalarini hisoblanadi. Ma‘lumki, garmonik muvozanat hukm surgan oilalarda qarama-qarshilik va ziddiyatlarni mustaqil yengishda oilaviy “Biz” hissi, ya‘ni adekvat “Biz” timsoli ustuvorlik qiladi. Disgarmonik oila tizimida muvozanat ichki va tashqi funksiyalarning optimal bajarilishida o‘zining adaptatsiya vazifasini o‘tamasligida namoyon bo‘lib, oila yaxlitligiga salbiy ta‘sir etadi. Mazkur oilada noadekvat “Biz” timsoli yetakchilik qiladi. Oqibatda o‘zaro harakat tizimidagi buzilishlar: a) frigidlilik; b) o‘zaro raqobat; v) munosabatlardagi rasmiylik; g) shaxsiy ustanovkalar va rolli kutilmalarning buzilishi; d) persepsiyadagi xatoliklar va hokazalar ro‘y beradi.

Oilaviy ziddiyatlar asosida, ya‘ni disgarmonik o‘zaro harakatlarda idrokning noadekvatligi yotadi. Shunga ko‘ra, funksional (sog‘lom) va disfunktsional (sog‘lom emas yoki nosog‘lom) oilaga ajratiladi. Oilaga psixologik xizmatni joriy etish konkret oila muammosining konkret vaziyatga bog‘liqligi bilan belgilanadi. Qo‘llanilajak har qanday usul psixologning kasbiy mahorati, muolajani qo‘llash shart-sharoitlariga bog‘liq bo‘lib, vaqtli qimmatga egadir. Shuning uchun ham oilaviy munosabatlarning psixokorreksion dasturini aniq tuzish kerak. Zamonaviy psixologiyada oila bilan psixokorreksion ishlarning algoritmi quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi.

1. Psixodinamik yo‘nalish. Ushbu yondashuv uchun oiladagi katta yoshli a‘zolarining o‘tmish tarixini jumladan, ular ontogenezining ilk bosqichlarida boshdan kechirgan, anglanmagan xohish-istaklari, psixologik muammo va o‘zaro proyeksiyalari tahliliga e‘tiborning qaratilishi bilan ahamiyatlidir. Bunda ayrim oila a‘zolarining o‘tmishidagi yechimini topmagan muammolari bois, hayotga adaptatsiyasida dekonstruktiv usullarining paydo bo‘lganligini anglashi - *insaytga* erishishga katta o‘rin beriladi. Ushbu

¹ Vatan va millat muqaddasdir (to‘plam). T.: O‘qituvchi. 1996.44-bet.

metodning qo‘llanilishi nafaqat psixologdan balki, oilaning barcha a‘zolaridan sabr-toqatlilik bilan ko‘p vaqtni talab qiladi, bu iqtisodiy jihatdan unchalik maqsadga muvofiq bo‘lmasa-da, ammo juda samaradordir.

2. Sistemali va strategik yo‘nalish. Sistemali yondashuvdagi ushbu ish bir tomondan tarbiya tipi, o‘zaro harakatlarning xarakteri, muomala maromiga asoslangan shaxslararo munosabatlar va o‘zaro determinatsiyalashgan shaxs to‘g‘risidagi yondashuv, boshqa tomondan esa oila a‘zolarining shaxslilik xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan gomeostatik sikl tarzida yopiq holda tashkil etiladi. Ichki oilaviy o‘zaro harakatlarning mustaqil birikmasida turli sub-sistemalarni ajratish orqali oilaga yaxlit tizim sifatida qaraladi. Oila subsistemalari avlod-ajdod, jins, qiziqishlar, er-xotin, ota-ona, bola-bola, bola-ona, bola-ota, bolalar, uy hayvonlari va boshqa omillarni o‘z ichiga oladi. Bir individning o‘zi bir necha oilaviy subsistemaga tegishli bo‘lishi mumkin. Sistemali yondashuvga asoslangan psixologik korreksiyaning amalga oshirish bir nechta bosqichlardan iborat.

Oilaviy diagnoz deyilganda, oila a‘zolarining individual-shaxslilik xususiyatlarini hisobga olgan holda oilaviy munosabatlar buzilishini tiplashtirish tushuniladi. Oilaviy diagnostika muolajasining xususiyati to‘ppa-to‘g‘ri va stereoskopik xarakterga ega. Agar korreksion ishning barcha bosqichlarida diagnostika qo‘llanilsa, bevosita muolaja deyiladi. Stereoskopik oilaviy diagnostika deb, oila a‘zolaridan olingan axborotlarni to‘ldirish va qiyoslash maqsadida oilaning bir a‘zosidan olingan ma‘lumotlar bilan o‘zaro uyg‘unlashtirishga aytiladi. Nizo ishtirokchilarining har biri bilan ularning emotsional ta‘sirilanishiga ko‘ra, oilaviy ziddiyatlarning ildizlarini aniqlash va ularni klassifikatsiyalash *oilaviy ziddiyatlarni bartaraf etish* bosqichida amalga oshiriladi. Oilaning dolzarb muammolari muhokamasini yo individual yoki yaqin qorindoshlaridan biri, yoki guruh tarzida tashkil etilishi *oilaviy munosabatlarning rekonstruksiyasi* bosqichida olib boriladi. *Quvvatlovchi (qayd qiluvchi)* bosqichda rolli xulq-atvor repertuarini kengaytiruvchi va empatik muomala ko‘nikmalarini mustahkamlash real hayotning tabiiy oilaviy sharoitlarida tashkil etiladi. Sistemali yondashuvga asoslangan korreksion ishlar bir necha haftadan hatto-ki, bir necha yilgacha cho‘zilishi mumkin. Uchrashuvlar soni bir haftada bir-ikki marta, keyinchalik esa ikki yoki uch haftada bir marta bo‘lishi yaxshi natijalar beradi. Eklektik yo‘nalish. Ushbu yondashuv namoyandalari oilaga korreksion yordam berishda, o‘z psixologik mexanizmiga ko‘ra, turlicha bo‘lgan o‘zaro-munosabatlar interpretatsiyasi va tahlili, xulq modifikatsiyasiga asoslangan uy vazifalari, rolli o‘yinlar, guruh bahs-munozaralar va hakoza usullardan foydalanadilar. Oilaga psixologik xizmatni ko‘rsatishning davomiyligi: qisqa muddatli va uzoq muddatli oilaviy psixokorreksiya ajratiladi. Oilaga psixologik xizmat ko‘rsatish mohiyatiga: xususiy va ahamiyatli muammoni aniqlash; oila bilan ishlash shaklini aniqlash; bir vaqtda to‘liq oila bilan ishlash; oila a‘zolari bilan alohida-alohida ishlash; oila bilan ishlashning umumiy strukturasi tuzish; asosiy bosqichlarni ajratish; diadik hamkorlikdagi harakatning to‘liq rejasini ishlab chiqish; sharoitga ko‘ra harakat rejasini tuzish va b. Oila bilan psixokorreksion dastur tuzish parametrlari. Albatta psixologik

korreksion ishning diagnostik bosqichi katta ahamiyatga molikdir. Oilaning psixodiagnostik metodlari sifatida quyidagi ro‘yxatni tavsiya etamiz.

Oiladagi psixologik muhitni o‘rganish:

- PARY so‘rovnomasi: ota-onalar ustanovkasi va reaksiyasi;
- Ota-onalarning o‘spirinlik yoshi xususiyatlarini tushunishi;
- “Tugallanmagan gaplar” metodi;
- Nikohdan qoniqqanlik test – so‘rovnomasi;
- Interpersonal diaqnoz so‘rovnomasi;
- Siz bir biringizni tushunasizmi? so‘rovnomasi va b.

Xulosa. Oila bilan korreksion ishlarni tashkil etish va uni amalga oshirish bir qator omillar bilan belgilanadi. Oilaviy psixokorreksiyaning eng optimal usuli bu - oila a‘zolarining individual xususiyatlariga asoslanishdir. Ko‘plab psixologlar o‘zlarining amaliy faoliyatlarida psixokorreksion usullarni tanlashda o‘z tajribalariga, ilmiy yetuklik va shaxslilik xususiyatlariga ko‘ra, ish yuritishga harakat qiladilar. Afsuski, bu har doim ham o‘zini oqlamaydi. Zero, har qanday usul (texnika) o‘z instrumenti (quroli)ga ega. Qurolning qimmatini uning qanday qo‘llanilishi va aynan kim (qaysi mutaxassis) qo‘llashiga bevosita bog‘liqdir. Bola-ota-onalar munosabati: Oilaviy borliq; ota-ona seminari; ma‘ruza usullari; guruhiy bahs-munozara; biblioterapiya. Relaks treninglar masalan, sevgiligidan xat; termometr; tochkalar.

Shunday qilib, oilaviy o‘zaro munosabatlar va oiladagi har bir a‘zoning shaxslilik xususiyatlari strukturasi dinamik o‘zgarishlar mavjudligini aniqlash maqsadida har bir uchrashuvdan so‘ng diagnostik usulni qo‘llash kerak. Psixologik korreksion ishlarning kechish davomiyligi diagnostik jarayonning natijalariga bog‘liq bo‘lib, ayni vaqtda oilaga psixologik xizmatni tashkil etish samaradorligini belgilab ham beradi.

Adabiyotlar:

1. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008. - 180 b.
2. Карабанова О.А. Психология семейных отношений. - Москва-Самара, 2008. – 270 с.
3. Карта конфликта (Х.Корнелиус, Ш. Фейр) https://studme.org/1299101011102/marketing/karta_konflikta_kornelius_fejr
4. Корнелиус Х., Фейер Ш. Выиграть может каждый: Как разрешать конфликты. М.: Стрингер, 1992.
5. Shoumarov G‘.B., Rasulova Z.A. Oila ensiklopediyasi. – Toshkent, 2016. – 416-bet.
6. Nishonova N. Davlat boshqaruvi tizimida xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faoliyati (falsafiy taxdil). - Toshkent: Fan, 2013. - 224 b.
7. Shoumarov G‘.B., Rasulova Z.A. Oila ensiklopediyasi. – Toshkent, 2016. – 416-bet.
8. Шуман С.Г., Шуман В.П. Семейные конфликты: причины, пути устранения. - Брест, 1994.
9. Yunusov A.B. O‘smir yoshlarda ijtimoiy deviantlik ho-latlarining sotsiologik xususiyatlari. Sotsiologiya fanl. nomz. ilmiy darajasini olish uchun diss. avtoreferati. – T.: 2004. 24-b.
10. Ismatova D.T. Oiladagi ajrimlar psixologik muammosi sifatida. “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal - Volume 2 Issue 2 / September 2021. – S. 184-189.

TALABALARDA STRESSGA BARQARORLIK VA O‘Z-O‘ZINI BAHOLASHNING PSIXOLOGIK BOG‘LIQLIGI

*Ismoilova Nurjaxon Zuxuriddinovna ,
Toshkent davlat pedagogika universiteti “Psixologiya” kafedrasida dotsenti*

Mazkur maqola talaba yoshlarda stressga barqarorlikni oshirishning muhim determinantlardan biri bo‘lgan o‘z-o‘zini baholashning o‘ziga xosligi, uning stressga barqarorlik bilan o‘zaro aloqadorligi, o‘z-o‘zini baholash bilan bog‘liq olib borilgan tadqiqotlar va ularning mohiyatini tahlil qilishga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: stressga barqarorlik, determinant, o‘z-o‘zini baholash, adekvat baho, o‘zidan qoniqish va qoniqmaslik, ekternallik

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОРРЕЛЯЦИЯ СТРЕССОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ И САМООЦЕНКИ СТУДЕНТОВ

Данная статья посвящена анализу специфики самооценки, которая является одной из важных детерминант повышения стрессоустойчивости у студенческой молодёжи и проводимых исследований по взаимосвязи самооценки со стрессоустойчивостью, и сущности исследований.

Ключевые слова: стрессоустойчивость, детерминанта, самооценка, адекватная оценка, самоудовлетворённость и неудовлетворённость, экстернальность.

PSYCHOLOGICAL CORRELATION OF STRESS STABILITY AND SELF-ASSESSMENT IN STUDENTS

This article is devoted to the analysis of the specificity of self-assessment, which is one of the important determinants of increasing resilience to stress in young students, its interrelationship with resilience to stress, the researches conducted on self-assessment and their essence.

Key words: resilience to stress, determinant, self-esteem, adequate assessment, self-satisfaction and dissatisfaction, externality.

Kirish. Bugungi shiddatli zamonning o‘ziga xosliklaridan biri shundaki, zamonaning har bir kishisiga nisbatan o‘ziga xos talablarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, bu davrda jamiyatning intellektual qatlami hisoblangan talaba yoshlardagi talab va ehtiyojlarining ortib borishi va bu talablarga javob berish, ehtiyojlarni qondirish ular uchun oson kechmayotganligi ham tushunarli, albatta. Aksariyat kishilar, shu jumladan ko‘pchilik talabalar ham, har doim o‘z imkoniyatlaridan ortiqroq vazifalarni bajarishni o‘z zimmasiga olishga majburman deb hisoblashadi. Bu vazifalarni bajarish jarayonida talaba o‘z kuch va imkoniyatlaridan ortiqroq va yaxshiroq harakat qilishi natijasida organizmida mavjud bo‘lgan doimiy energiyani keragidan ortiqroq sarflab qo‘yadi. Bu esa oxir-oqibat talabani stress holatiga olib keladi.

Asosiy qism. Umuman olib qaralganda, stress ijobiy (foydali) ham, salbiy (xavfli) ham bo‘lishi mumkin. Uning ijobiy jihati shundaki, u ayrim kishilarga odatiy vaziyatlarda bajarish qiyin tuyulgan ishlarni ham bajara oladigan darajada kuch-quvvat baxsh etadi. Buni shunday tushunish mumkinki, ayrim talabalar odatiy holatlarda bajara olmagan yoki bajarish qiyindek tuyulgan topshiriqlarni yoki vazifalarni stress vaziyatida paydo bo‘lgan shijoat tufayli o‘zi ham bilmagan holda bajarib qo‘yishi mumkin. Stressning salbiy jihati shundaki, u avvalo inson sog‘lig‘iga xavf soladi, qolaversa, aksariyat talabalarda stress holatiga tushganda irodasizlik, qo‘li ishga bormaslik holati yuzaga keladi va buning natijasida o‘ziga yuklatilgan topshiriqlarni yoki kundalik hayotiy vazifalarini bajarmaslik, o‘qishga va hayotga nisbatan loqaydlik kabi holatlari kelib chiqarishi mumkin, shu bilan bir qatorda eng yomoni – talabani atrofda talabalarga va o‘ziga bo‘lgan munosabatning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shunday ekan har bir talaba, stressning zararli oqibatlaridan o‘zini va sog‘lig‘ini himoya qila olishni albatta bilishi lozim. Buning uchun esa talabaga stressga barqarorlik ko‘nikmasi zarur. Stressga barqarorlik ayrim talabalarda mavjud bo‘lsa, ayrimlarida aynan bu ko‘nikmaning yo‘qligi bois ular stressogen omillar ta‘siriga tez tushib qoladilar va yuqoridagi kabi salbiy holatlarni boshdan kechiradilar. Shu kabi stressga moyil talabalarda stressga barqarorlikni oshirish ahamiyatga ega.

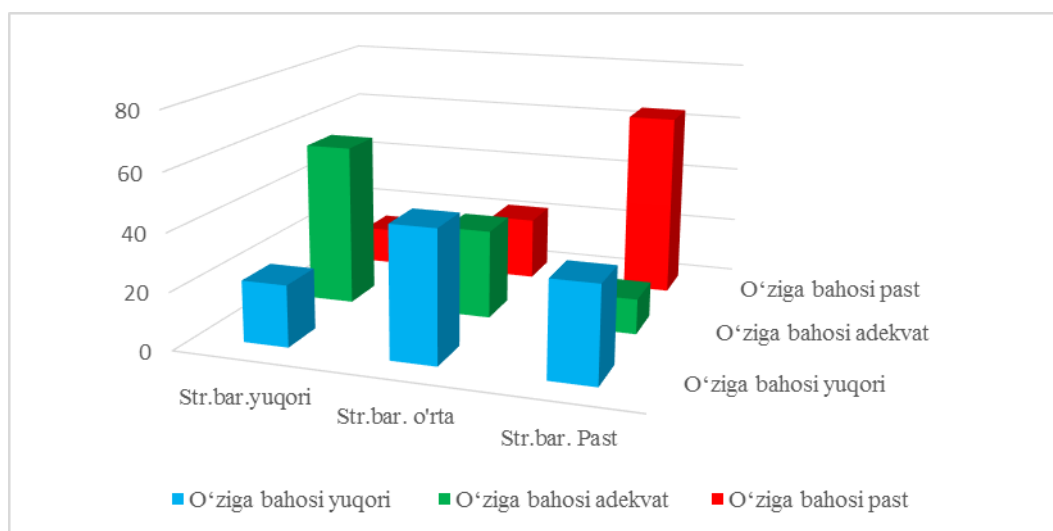
Stressga barqarorlik – talabani jismoniy va ma‘naviy kamoloti yo‘lida uchraydigan to‘siqlarni va muammolarni mustaqil hal eta olishiga imkon beruvchi, stressni yengib o‘tib, o‘qish faoliyatini muvaffaqiyatli davom ettirishga yordam beruvchi shaxsiy ko‘nikmalaridan biri hisoblanadi. Bu sohada

tadqiqotlar olib borgan ko‘pgina olimlarning qayd etishicha, stressga barqarorlikni oshirish o‘z o‘zidan va oson kechmaydi, buning uchun stressga moyil bo‘lgan talabalarning o‘ziga xos individual, shaxsiy va ijtimoiy jihatlariga psixologik ta’sir ko‘rsatish talab etiladi.

Adabiyotlardagi qaydlarga ko‘ra, stressga barqarorlik bir qator omillar bilan determinantlashadi, xususan, shaxsning o‘z-o‘ziga bahosi, uning frustratsion tolerantlik darajasi, koping strategiyaning qaysi usullarini qo‘llashi kabilar ham uning stressga barqarorlik ko‘rsatkichining ortishi yoki pasayishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga ko‘ra biz tadqiqotimizda stressga barqarorlik va o‘ziga baho berish o‘rtasidagi aloqadorlikni o‘rganishni tadqiqot vazifalari qatoriga kiritdik.

Aslida o‘z-o‘zini baholashning paydo bo‘lishi va rivojlanishi masalasi shaxs rivojlanishidagi asosiy muammolardan biridir. O‘z-o‘zini baholash - o‘z-o‘zini anglashning zaruriy komponenti hisoblanadi, ya’ni insonning o‘zini, o‘zining jismoniy kuchini, aqliy qobiliyatini, xulq atvorini, o‘z xatti-harakatlarining o‘z maqsad va motivlarini anglashi, shuningdek, atrof-muhitga va boshqa odamlarga, o‘ziga bo‘lgan munosabatidan tashkil topadi. Bunda shaxsning o‘zi haqidagi tasavvurlari o‘zining psixologik xususiyatlarini anglash, his qilish tajribasi bilan bog‘liq. Bular shaxsning kundalik hayoti bilan bog‘liq bo‘lib, uning o‘ziga xos hayotiy faoliyati natijasida qadriyatlar, intilishlar, munosabatlarning jamiyat talablari, normalari va bevosita shaxs yashayotgan ijtimoiy muhit bilan doimiy bog‘liqligi natijasida paydo bo‘ladi

Виз синалувчи талабаларнинг стрессга барқарорлиги ва о‘зини баҳолаши о‘ртасидаги алоқадорликни о‘рганиш мақсадида N.V.Kirsheva, N.V.Ryabchikovalarning “Shaxsning stressga barqarorligini aniqlash” metodikasi va N.P.Fetiskinning “O‘z-o‘zini baholashning ekspress-diagnostikasi” metodikalaridan foydalandik. Sinov ishlari Nizomiy nomidagi TDPU talabalarida o‘tkazildi. Tadqiqotda ishtirok etgan sinaluvchilarning natijalari miqdoriy tahlil qilindi. Quyida tadqiqot natijasida olingan empirik ma’lumotlarga asoslangan holda stressga barqarorlik va uning asosiy psixologik determinantlaridan biri bo‘lgan o‘z-o‘zini baholashning o‘zaro aloqadorlik xususiyatlarini tahlil qilamiz.

1-rasm. Sinaluvchilarda stressga barqarorlik va o‘ziga bahoning o‘zaro aloqadorligi

Ayni shu ko‘rsatkichlarning o‘zaro korelyatsion aloqadorligi qanday namoyon bo‘lishini quyidagi jadvalda aks ettirganmiz.

1 – jadval.

Sinaluvchilarda stressga barqarorlik va o‘zini baholash o‘rtasidagi korelyatsion aloqadorlikning namoyon bo‘lishi

Determinant	O‘z-o‘zini baholash
Stressga barqarorlik	0,430**

Izoh: ** p≤0,01.

Empirik tadqiqotlar asosida olingan natijalarda sinaluvchilarning stressga barqarorlik ko‘rsatkichi va o‘z-o‘zini baholashi o‘rtasida ahamiyatli (r=0,430; p≤0,01) aloqadorlik kuzatilgan.

Keltirilgan natijalar tahlilini quyidagicha izohlash mumkin. O‘z-o‘ziga adekvat baho beradigan

talabalarda stressga barqarorlik ko‘rsatkichi ham yuqori bo‘ladi. Ular stress vaziyatlarida o‘z-o‘zini adekvat baholashi va o‘ziga bo‘lgan ishonchning yuqoriligi bois stressli vaziyatlardan chiqib keta olish yo‘llarini to‘g‘ri tanlaydilar va aksariyat hollarda buning uddasidan chiqadilar ham.

Aksincha o‘z-o‘zini noadekvat (past yoki yuqori) baholovchi talabalarda stressga barqarorlik darajasi pastligi kuzatildi. Buning boisi o‘zini noadekvat yuqori yoki past baholovchi talabalar stressli vaziyatlarda bu holatdan chiqib keta olmaydilar, negaki ular bu vaziyatni yengishlariga ishonmaydilar, hatto, ayrim talabalar yuzaga kelgan stressogen voqea yoki muammoni yechishga harakat ham qilmaydilar.

Shu o‘rinda xorij olimlarining o‘z-o‘ziga baho berish borasidagi fikrlari tahliliga murojaat qilish o‘rinlidir. Bu boradagi adabiyotlar sharhi quyidagi tahlillarni ko‘rsatadi: birinchidan, shaxsning rivojlanishi va uning o‘z-o‘zini baholashi xorij va rus psixologiyasida ko‘plab mualliflar (R. Berns, A.I.Vinokurov, T.G. Dyubina, V.P.Zinchenko, A.I.Lipkina, V.E.Milman, V.D. Nebylisyn, Ya Reykovskiy) tomonidan o‘rganilgan. Lekin hozirgacha ham bu fenomen haqida aniq va ma‘lum bir fikr aytilmagan. Birinchidan, ayrim mualliflar o‘z-o‘zini baholashni shaxsning fundamental xususiyatlaridan biri sifatida qaraydi.

Ikkinchidan, shaxsning o‘z-o‘zini baholashini turli pozitsiyalar nuqtai nazaridan tavsiflash mumkinki, psixologik adabiyotlarda ana shunday tavsiflar sifatida o‘z-o‘zini baholash darajasi, adekvatlik, barqarorlik, differensiallashganlik, sub‘ektiv asoslash kabi atamalar ajratiladi.

Uchinchidan, psixologlar bir ovozdan shuni ta‘kilashadiki, shaxsning juda ko‘p his va munosabatlari o‘z-o‘zini baholash xususiyatiga bog‘liqdir, ya‘ni o‘z-o‘zini baholash ularni stimullashtirishi (faollashtirishi) yoki aksincha inson faolligini yo‘qotishi ham mumkin. L.V.Borozdinning xulosalarida esa, agarda shaxsdagi o‘z-o‘ziga yetarlicha darajadagi yuqori baho o‘ziga nisbatan yuqori adekvat baho bilan mos kelsa, bu kabi munosabat xarakteri shaxsning rivojlanishi uchun samarali hisoblanishini alohida qayd etilgan [2].

Biz talabalarining o‘z-o‘zini baholashini kuzatishda amerikalik psixolog va pedagog R.Bernsning bu boradagi fikrlariga tayandik. U o‘z-o‘zini baholashning yuqori va past mezonlarini ishlab chiqqan. Muallif o‘z-o‘zini yuqori baholovchi talabalar xulqining tarkibiga quyidagi holatlarni kirgizadi: muvaffaqiyatlar sababi bo‘lgan optimizm; o‘z kompetentligiga bo‘lgan ishonch; maqtovlarni g‘urur bilan qabul qila olish; tanqidga nisbatan normal reaksiya bildirish; o‘z oldiga aniq maqsadlar qo‘yish; javobgarlikni o‘z zimmasiga olishga tayyorlik [1].

Bundan tashqari R.Berns o‘ziga noadekvat yuqori va noadekvat past baho beruvchilarning stress vaziyatidan chiqib keta olmasligi haqida ham o‘z mulohazalarini bildirib o‘tadi. Unga ko‘ra, bolalarda o‘z-o‘ziga baho berishning shakllanishida oiladagi va maktabdagi tarbiya jarayonlari ham o‘ziga xos o‘rin tutadi. Xususan, muallifning fikricha, asossiz maqtovlar va taqdirlashlar bolada o‘zining haqiqiy imkoniyatlari va o‘z faoliyatining natijalari haqida noto‘g‘ri, noadekvat, ob‘ektiv bo‘lmagan bahoni shakllantiradi. Bunday munosabat natijasida bolada shakllangan noadekvat yuqori baho natijasida bola o‘ziga haddan ortiq ishonadigan bo‘lib qoladi va asta-sekin o‘ziga ortiqcha bino qo‘ya boshlaydi [1].

Adabiyotlar sharhidan ma‘lumki, bunday shaxslar o‘z-o‘zini tahlil qilmaydilar yoki tahlil qilsalarda, o‘z xato va kamchiliklarini ijobiy baholaydilar. Odatiy va ayniqsa, stressli vaziyatlarda zarur bo‘lgan tanqidiy tafakkurning yo‘qligi, shuningdek ma‘lum bir prinsipning va o‘z-o‘zini nazorat qilishning mavjud emasligi kabilar oxir-oqibat bunday shaxslarni qiyin vaziyatlarda xato qarorlar qabul qilishga va tavakkal ish qilishiga sabab bo‘ladi. Buning natijasida yuzaga keladigan turli darajadagi yo‘qotishlar esa vaqt o‘tgan sayin shaxsning keraksiz ravishda ehtiyotkorligiga olib keladi va nihoyat uning xavfsiziligiga, orzu-umidlariga, butun hayotiy faoliyatiga jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. O‘z-o‘zini tahlil qilish ko‘nikmasining pastligi yoki mavjud emasligi natijasida bunday shaxslar o‘z-o‘zini qayta tarbiyalay olmaydilar. Ular o‘z-o‘zini tahlil qila olmasligi natijasida o‘zlari bilan sodir bo‘lgan har qanday muammoli vaziyatda boshqalarni aybdor hisoblaydilar. Psixologik adabiyotlarda shaxsning bunday tipi “eksternallar” deb ataladi va ularda sub‘ektiv nazorat darajasi tashqi (noadekvat) bo‘ladi [4, 146-b].

Bu kabi shaxslarning atrofida uchun esa bunday holatlarning har gal takrorlanaverishi ularga nisbatan yana bir karra ishonchsizlik hissini yuzaga keltiraveradi va atrofdagilar bunday shaxslar bilan munosabatlarni imkon darajasida cheklashga urinadilar. Oqibat o‘z-o‘ziga yuqori baho beruvchilar muammoli vaziyatlarda kimdandir yordam olish, kimningdir qo‘llab-quvvatlashiga ega bo‘lish, hech bo‘lmaganda kimningdir maslahatlaridan foydalanish imkoniyatlaridan ham mahrum bo‘ladilar. Bu esa ularning stressga baqarorligini pasaytiradi.

Tadqiqotchi olim R.Berns [1] o‘z-o‘ziga past baho beruvchi talabalar xulqining tarkibini alohida tavsiflab, bunday xulq tarkibiga kiruvchi bir qator xulq-atvor xususiyatlarini ham sanab o‘tadi. Olimning ta‘kidlashiga ko‘ra, o‘z o‘ziga past baho beruvchi talabalar

- o‘z-o‘zini tanqid qiluvchi fikrlarning tez-tez uchrashi;
- musobaqalashish va raqobatli vaziyatlarda negativ kutuvlarning kuchliligi;
- boshqalarning muvaffaqiyatlariga nisbatan tanqidiy munosabatning mavjudligi;

- o‘z aybi yoki xatolariga iqrora bo‘lishni istamasligi;
- maqtovlarni qabul qilishga tayyor emasligi;
- tanqidga nisbatan yuqori darajadagi sezgirli (tanqidni ko‘tara olmasligi) kabi xususiyatlari bilan boshqalardan ajralib turadilar [1, 58-b].

Ma’lumki, o‘z-o‘ziga past baho beruvchilar odatda o‘z oldiga juda primitiv maqsadlar qo‘yadi va bu maqsad yo‘lida duch keladigan arzimagan to‘siqlarni ham o‘ta jiddiy hamda bo‘rttirib qabul qiladilar. O‘z-o‘ziga baho berishi past bo‘lgan shaxslar o‘ziga ishonchning haddan tashqari pastligi bilan ajralib turadilar. O‘ziga ishonmaslik – shaxsning ob’ektiv jihatdan asoslanmagan barqaror sifatlaridan biri bo‘lib, aksariyat hollarda shaxsda itoatkorlik, passivlik, “o‘z-o‘zidan qoniqmaslik kompleksi” kabilarning shakllanishiga olib keladi. Bu hatto shaxsning tashqi ko‘rinishida ham aks etadi, ya’ni uning boshi, bo‘yin qismi, yelkari egilgan, yurishida ham ishonchsizlik mavjud bo‘lib, aksariyat hollarda uning yuzida g‘amginlik ifodasi ufuq turadi va u kamdan-kam hollarda kuladi. Atrofdagilar bunday shaxslarni ko‘pincha hayotdan xafa, jahldor, kirishimli emas deb qabul qiladilar va bunday qabul qilish natijasida ular bilan munosabatlarni uzoq davom ettirmaydilar, oqibatda bu shaxslar odamlardan ajralib qoladilar va ularda yolg‘izlik hissi ortib boradi. Bu esa ularni yana bir karra stressga moyilligini oshirib, aksincha stressga barqarorligini susaytiradi. Umuman olganda o‘z-o‘ziga yuqori baho beruvchilarda ham, o‘z-o‘ziga past baho beruvchilarda ham o‘z hayotida sodir bo‘ladigan noodatiy voqea-hodisalardan xavotirlanish, behuda tashvishlanish holati ko‘p kuzatiladi. Bu ham ularning stressga barqarorligini kamaytirishi mumkin.

Ya.Raykovskiyning tadqiqotlarida ham o‘z-o‘zini baholash stressga barqarorlik bilan bevosita bog‘liqligi asoslab berilgan. Lekin uning natijalariga ko‘ra, o‘z-o‘zini yuqori baholovchilar, odatda, aksariyat qo‘zg‘atuvchilarni emotsional jihatdan og‘riqli va stressli deb qabul qilmaydilar. Yuzaga kelgan stress vaziyatlarida ular o‘z-o‘zini past baholovchilarga nisbatan yaxshiroq natija ko‘rsatadilar va buning natijasida o‘z imkoniyatlarini yaxshiroq bilib oladilar va keyinchalik bu ularning o‘ziga bahosining yanada ortishiga sabab bo‘ladi. O‘z-o‘zini past baholovchilar esa stressogen vaziyatda yuqori darajadagi qo‘rquvni his qiladilar va o‘zlarini muammolarga qarshi tura olish qobiliyatlarini noadekvat baholaydilar. O‘zining qiyinchiliklarga qarshi kurashish qobiliyatini salbiy deb qabul qilish esa doimiy ravishda muammolarni hal qila olmaslikdan kelib chiqadi. Shu bilan birga o‘z-o‘ziga adekvat baho beruvchilarda stressga barqarorlikning yuqori darajasi kuzatiladi [5].

Ayrim tadqiqotlarda talabalar guruhidagi stressli vaziyatlarda xavotirlanish va o‘zini baholash o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish asosida quyidagi xulosalar berilgan. Yuqori xavotirlanishga ega bo‘lgan talabalar, shuningdek o‘z-o‘zini baholashi past, lekin ijobiy sifatlariga ega bo‘lgan kishilarda simpatik nerv tizimlarining faol ifodasi kuzatiladi. Imtihonlarni topshirish paytida shunday o‘z-o‘ziga bahosi past, lekin ijobiy sifatlariga ega bo‘lgan talabalarga nisbatan yuqori pozitiv o‘z-o‘ziga baho va bu bilan bog‘liq bo‘lgan muvaffaqiyat va omadga ishonadigan talabalarda simpatik nerv tizimining faolligini past ekanligi kuzatilgan. O‘z-o‘ziga past baho stressni kuchaytirishi bilan birga o‘z navbatida talabalarda o‘zining qobiliyatlariga nisbatan va o‘zining imtihonni muvaffaqiyatli topshira olish imkoniyatiga nisbatan ishonchsizlikni keltirib chiqaradi.

T.G.Dyubina [3] o‘z tadqiqotlarida shaxsning o‘z-o‘zini baholashi va ob’ektiv baholashiga ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy psixologik omillarni o‘rganadi. Muallif o‘z-o‘ziga baho haqida quyidagi xulosalarni keltirgan. “O‘z-o‘zini baholash – bir tomondan o‘z-o‘zini anglash sohasidagi integrativ ish natijasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan o‘ziga nisbatan emotsional munosabat natijasi hisoblanadi. O‘z-o‘zini baholash – doimiy bo‘lmagan tuzilmadir, u hamisha o‘z tusini o‘zgartirib turadi, mukammallashib va takomillashib boraveradi. O‘z-o‘zini baholash – o‘zi haqidagi bilim va dunyoqarashlar hamda insonga xos norma va qadriyatlar bilan bog‘liq ravishda determinantlashgandir. Aynan o‘z-o‘zini baholash inson faoliyati va xulq-atvorini boshqarish funksiyasini ham bajaradi” [3; 188-b.].

Xulosa. Yuqoridagi tahlillarga tayanib, talabalarda stressga barqarorlikni oshirish yuzasidan quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

- Guruh murabbiylari OTM psixologi bilan hamkorlikda 1-kursga qabul qilingan talabalarni diagnostika qilishi, ular orasidan ijtimoiy moslashuvchanligi va stressga barqarorligi past bo‘lganlarni aniqlashi va ular bilan shu yo‘nalishda trening mashg‘ulotlarini tashkil etishi maqsadga muvofiq.
- Barcha oliy o‘quv yurtlarida 1-kurs talabalari bilan sentyabr-oktyabr oylarida “Adaptatsion treninglar” dasturlari doirasida korreksion trening mashg‘ulotlari o‘tkazilishi maqsadga muvofiqdir.
- amalga oshiriladigan korreksion dasturlarda shaxsning o‘ziga bahosini adekvatlashtirishga albatta e’tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М.: Прогресс, 2006. 214 с.
2. Бороздина Л.В. Что такое самооценка // Психологический журнал. 2012. № 3, С. 99-100
3. Дюбина Т.Г. Социально-психологические факторы, влияющие на рассогласование между самооценкой и объективной оценкой качеств личности: дисс ... канд.пс. наук, М., 2006. - 210 с
4. Psixologik atamalar ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati /Psixol. fan. dokt., prof. G‘.B.Shoumarov tahriri ostida./ Sog‘inov N.A., Nishonova Z.T., Karimov X.K., Umarov B.M., Usmanov E.Sh. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019.- 400 b.
5. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский. М.: Прогресс, 2001. - 392 с.

MUSIQA PSIXOLOGIYASI TARIXI

Julmatova Saodat Jur'atjonovna,

*Samarqand viloyati Pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi
Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari kafedrası o'qituvchisi
sjulmatova@gmail.com*

Ushbu maqola umumiy psixologiyaning musiqa psixologiyasi turkumi tarixi hamda tur va yo'nalishlari haqida ma'lumotlar beradi. Maqola keng ommaga mo'ljallangan. Maqola psixologiyada musiqa terapiyaning kuchi, o'rni hamda imkoniyatlarini ochib berishga qaratilgan. Sharq adabiyoti va san'ati mutafakkirlari, faylasuf va notiqalarining shaxs rivojlanishi va ta'lim-tarbiyasida musiqaning o'rni hamda ahamiyati borasidagi adabiyotlari va sitatalari keltirilgan. O'rta asrlarda Yaqin va O'rta Sharqda musiqa psixologiyasi rivojlanish tarixi qisqada bayon qilingan. Shuning bilan birgalikda Musiqa psixologiyasi asoschilari va ularning asarlari, g'arbiy davlatlarda musiqa terapiyaning ommalashishi va unga bo'lgan ehtiyojning kuchi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Maqola hozirgi kunda jamiyatimizda psixoterapiyaning kuchli yo'nalishi hisoblangan musiqa terapiyaga bo'lgan ehtiyoj kuchini isbotlovchi ma'lumotlar jamlanmasi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: *evritmiya, Pifagor, “katarsis”, Konfusiy, Forobiy, “Musiqa haqida katta kitob”, Abdurahmon Jomiy, “Risolai musiqa”, musiqiy psixologiya, Yunus Rajabiy.*

ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ МУЗЫКИ

В статье представлены сведения об истории, а также видах и направлениях психологии музыки категории общей психологии. Статья предназначена для широкой публики. Цель статьи - раскрыть силу, роль и возможности музыкальной терапии в психологии. Представлены литература и цитаты мыслителей, философов и ораторов восточной литературы и искусства о роли и значении музыки в развитии и образовании личности. Кратко описана история развития психологии музыки в средние века на Ближнем и Среднем Востоке. Кроме того, представлены сведения об основателях музыкальной психологии и их работах, популяризации музыкальной терапии в западных странах и силе необходимости в ней. Статья представляет собой обобщение информации, доказывающей силу необходимости музыкальной терапии, которая сегодня считается сильным направлением психотерапии в нашем обществе.

Ключевые слова: *эвритмия, Пифагор, «катарсис», Конфуций, Фараби, «Большая книга о музыке», Абдурахман Джамии, «Risolai muzika», музыкальная психология, Юнус Раджаби.*

HISTORY OF THE PSYCHOLOGY OF MUSIC

The article presents information about the history, as well as the types and directions of the psychology of music in the category of general psychology. The article is intended for the general public. The purpose of the article is to reveal the power, role and possibilities of music therapy in psychology. Literature and quotes from thinkers, philosophers and speakers of Eastern literature and art about the role and significance of music in urban development and education are presented. The history of the development of the psychology of music in the Middle Ages in the Near and Middle East is briefly described. In addition, information is presented about the founders of music psychology and their work, the popularization of music therapy in Western countries and the strength of the need for it. The article is a summary of information proving the strength of the need for music therapy, which today is considered a strong direction of psychotherapy in our society.

Key words: *eurythmy, Pythagoras, "catharsis", Confucius, Pharabi, "Big book about music", Abdurahman Jami, "Risolai muzika", musical psychology, Yunus Rajabiy.*

Kirish. Musiqa psixologiyasi juda qadim davrlardan buyon o'rganib kelinmoqda. Musiqa psixologiyasi bo'yicha ilk izlanishlar kurtaklarini antik davr faylasuflari asarlarida ko'rishimiz mumkin. Darhaqiqat, Pifagor (er. avv. VI asr) asarlarida, uning evritmiya ta'limotida shu haqda gap boradi. Evritmiya deganda olim insonning barcha hayotiy hodisalardan munosib ritm, usul topa olish qobiliyatini tushungan. Ijtimoiy hayotni ladga, orkestrga qiyoslash Pifagordan qolgan. Bu orkestrda har bir ijrochi ma'lum bir cholg'uni chalganidek, hayotda har bir insonning o'z vazifasi bor. Pifagor kuy va ritm inson qalbiga

muayyan ta’sir ko’rsatishini ham aniqlagan. Umidsizlik, ruhiy iztiroblar, asabiylashish, g’azab va boshqa noxushliklarga qarshi musiqa farq qilingan.

Boshqa bir Yunon faylasufi Platonning (er. avv. V asr) fikricha, davlatning kuch-qudrati unda qanday musiqa, qaysi ohang va qay ritmda yangrayotganligiga to’g’ridan-to’g’ri bog’liqdir. Platon va uning izdoshlari davlat uchun insonni Yuksaklikka ko’tarishga yordam beruvchi musiqa kerak deb hisoblaganlar.

Yo’nalishning rivojlanish bosqichi. Aristotel’ (er. avv. IV asr) ham musiqani individning ijtimoiy hayot bilan uyg’unlashish vositasi deb hisoblagan. Aristotel’ insonning ichki olami va unga san’at yordamida ta’sir o’tkazish usullarini ochib bergan *mimesis* ta’limotini ishlab chiqdi. Mimesis nazariyasida “*katarsis*” konsepsiyasi ishlab chiqilgan. Unga ko’ra, qadim Yunon tragediyalari tomoshabin ko’nglini xastalik jazavalaridan tozalagan. Chuqur kechinmalar jarayonida inson ruhan poklanadi, uning qalbi o’zining xususiyliigi, yagonaligidan umumiylikka ko’tariladi.

Aristotel’ psixikani o’zgartiradigan musiqiy lادلarni batafsil tasvirlab bergan. Bir laddagi musiqa kishini rahmdil va muloyim qilib qo’yadi, boshqa biri esa asabiylashish yoki hayajonlanishga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, doriy, frigi, lidiy lادلaridagi musiqa kishining ruhi va sog’lig’iga ijobiy ta’sir ko’rsatgan, boshqa lادلarda yozilgan musiqani esa yosh avlod qulog’iga etkazmaslik tavsiya etilgan. Shunday tavsiyalar musiqa cholg’ulari bo’yicha ham ishlab chiqilgan.

Qadimgi yunonlar savodsiz odamni «axareutos» deyishgan, bu kuylash, raqs tushish, cholg’u chalishni, demakki, «xorey»da ishtirok etishga yaroqsiz bo’lgan odamni anglatgan. Qadimgi Yunoniston shahridagi aholini yaxlit birlashtiruvchi musiqiy-xoreografik harakat «xorey» deb nomlangan.

Demokrit, Platon kabi antik davr mualliflarining ko’pchiligi musiqaning inson ruhiy holatiga ta’sir qilishi haqida ko’plab dalillar keltirgan: Odissey haqidagi eposda musiqa ta’sirida qontalash yaraning bitib ketishi tasvirlangan, hayotda juda qahrli bo’lgan Sparta hukmdori Likurg o’z qo’shinlari uchun musiqa yaratgan.

Qadimgi Xitoyda musiqa tartib va sivilizasiya ramzi hisoblangan, u tarbiyaning eng muhim vositasi hisoblangan va o’rganilishi shart bo’lgan fanlar qatoriga kiritilgan. Ma’lumki, Konfusiyning o’zi (er. avv. VI asr) sin degan musiqa cholg’usida chala olgan.

Hindistonda qadimgi shifokorlar musiqadan davolash vositasi sifatida foydalanishgan. (Qarang: Петрушин В.И. «Музыкальная психология» М., 1997, s.10).

O’rta asrlarda Yaqin va O’rta Sharqda musiqa psixologiyasi Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Marog’iy, Kavkabi kabi buYuk mutaffakirlar ijodida o’z rivojini topdi. Masalan, Forobiy (873-950) «Musiqha haqida katta kitob»ida musiqaning inson psixologiyasi va ruhiy olamidagi ulkan ahamiyati haqida yozgan. Musiqha kishilarni xursand qilishi, quvontirishi, tinchlantirishi, o’ylantirib qo’yishi, xotirjamlik baxsh etishi, sergaklantirishi va bir vaqtning o’zida uxlatib qo’yishi ham mumkin.

Ibn Sino (980-1037) musiqaning ruh bilan birgalikda tanaga ham shifobaxsh ta’sir ko’rsatishi haqida aytib o’tgan. U musiqani ham fiziologik, ham psixologik nuqtai nazardan o’rgangan. Abdurahmon Jomiy (1414-1492) «Risoi musiqa»sida, shuningdek, interval oraliqlarining his etilishi, ularning melodik va garmonik tuzilishlari konsonans (yoqimli) va dissonans (yoqimsiz) bo’lishlari haqida fikr yuritgan. [21.45]

O’rta asrlarda G’arbda bu sohani Boesiy, Gvido Aretinskiy, Sarlino (XVII-XVIII asrlar) kabi nazariyotchi musiqachilar hamda Kunau, Kirxer, Matteson va boshqa musiqachi faylasuflar taraqqiy ettirdi.

Umuman olganda, ilmiy musiqa psixologiyasi nemis tabiatshunosi German Gel’mgol’sning (1821-1894) «Учение о слуховых ощущениях как физиологическая основа теории музыки» nomli asaridan boshlangan. Gelmgol’s eshitish rezonansi nazariyasini ishlab chiqdi. Unga ko’ra, eshitish sezgilari ichki eshitish organlarining tashqi ta’sirga javoban aks-sado berishi tufayli yuzaga keladi.

Musiqha psixologiyasining fiziologik asoslari fiziolog-olimlar I.M.Sechenovning (1829-1905) «Рефлексы головного мозга» («Bosh miya reflekslari») va I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati, ikkinchi signal sistemasi haqidagi asarlarida bayon qilingan. [33.92-93]

Fan taraqqiyotiga psixolog musiqashunolar Karl Shtumpf (1848-1936) («О психологическом происхождении пространственных представлений», «Психология музыкальных восприятий»), Kurt Zaks (1881-1959), shuningdek, ularning izdoshlari M.Mayer, G.Revesh, V.Kyoler katta hissa qo’shishgan.

Musiqha psixologiyasi ravnaqida E.Jak-Dal’kroz, N.A.Garbusov, S.M.Maykapar, B.V.Asaf’ev, Yu.N.Tyulin, B.M.Teplov, M.V.Blinova, L.A.Mazel’, E.V.Nazaykinskiy, V.V.Medushevskiy, G.S.Tarasov, YU.B.Aliev, Z.Rikyavichus, L.Komes va boshqa olimlarning munosib hissalarini bor.

Musiqiy psixologiya (*nemischa-Musikpsychologie-Musiqha psixologiyasi*) — musiqiy til va musiqiy asarlar tuzilishining turli psixologik jihatlarini o’rganish bilan shug’ullanadigan psixologiya tarmog’i, shuningdek musiqani psixologik idrok etish qonuniyatlarini va uning inson psixikasining turli tarkibiy qismlariga ta’sirini o’rganadigan psixologiya sohasidir.

Musiqiy psixologiya fanlararo fan bo‘lib, u bir vaqtning o‘zida musiqashunoslik va amaliy psixologiya sohasiga tegishli. Shuning uchun musiqa psixologiya sohasidagi o‘zgarishlar, masalan, musiqiy akustika, psixoakustika, idrok neyropsixologiyasi, eshitish va harakat psixofiziologiyasi, estetika, madaniyatshunoslik, pedagogika sohasidagi turli xil ixtisoslashtirilgan tadqiqotlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Musiqiy psixologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- musiqiy qobiliyat psixologiyasi;
- musiqiy eshitish psixologiyasi;
- musiqani idrok etish psixologiyasi;
- musiqiy ijod psixologiyasi;
- musiqiy hodisalarning psixologik jihatlari.

Musiqiy psixologiya bir necha jihatlarda ilmiy va amaliy qiziqish uyg‘otadi: — musiqachilarni tarbiyalash va o‘qitish masalalariga bag‘ishlangan pedagogikada; — musiqashunoslikda, birinchi navbatda, musiqada voqelikni aks ettirish va badiiy ma‘no musiqiy asarida shakllanish jarayonini namoyish etish muammolari bilan bog‘liq; Sof musiqashunoslik nuqtai nazaridan musiqiy psixologiyani qo‘llash sohasi musiqiy faoliyatning barcha turlarini qamrab oladi: musiqa yaratish, musiqa ijro etish, musiqani idrok etish, musiqiy-nazariy tahlil, musiqiy ta‘lim.

Umumiy psixologiyada nisbatan ko‘p uchrovchi tushunchalar: faoliyat, bilish jarayonlari, hissiy-irodaviy muhit, shaxsiyatdagi individual xususiyatlar mazkur psixologik ta‘lim bo‘lajak mutaxassisga musiqa san‘atining, psixologiyaning nozik jihatlari va musiqa pedagogikasi borasida bilim olishga yordam beradi. Bo‘lajak bastakor, ijrochi, musiqashunos, pedagog insonning ichki kechinmalari, uning o‘y va intilishlari, tahliliy hisob-kitob va tasavvurlar parvozi, musiqiy asar ustida ishlash va uning kontsertdagi ijrosi, iroda va xotira, xarakter va qobiliyat, shuningdek, musiqachi va tinglovchi shaxsiyatining boshqa psixologik sifatlarini yaxshi bilishi va yetarlicha aniq tasavvur eta olishi kerak. Musiqa psixologiyasi – psixologiyaning shunday sohasiki, u musiqaviy eshitish qobiliyati, eshitish sezgisining chegaralari, musiqaning lad, ritmikasinini his qilish, sozni taktil (paypaslab) sezish, musiqaning anglanishi, yodda saqlanishi, ijro etilishi va undan bahramand bo‘lish kabi masalani qamrab oladi. Musiqiy istehdod va zakovat o‘zining cheksiz imkoniyatlari, mo‘hijzaviy tabiati bilan bizni hayratga soladi va maftun etadi.

Mazkur mualliflar I.M.Sechenovning «Refleksq golovnogo mozga» («Bosh miya refleklari»), G.Gelg‘mgolg‘tsning «Uchenie o sluxovqx oHuHeniyax kak fiziologicheskaya osnova teorii muzqki» (Musiqa nazariyasining fiziologik asosi bo‘lgan eshitish sezgisi haqidagi ta‘limot), S.M.Maykaparning «Muzqkalg‘nqy slux, yego znachenie, priroda, osobennosti i metodika pravilg‘nogo razvitiya» («Musiqiy eshitish qobiliyati, uning ahamiyati, tabiati, xususiyatlari, to‘g‘ri rivojlantirish va metodikasi»), E.Jak-Dalg‘krozning «Ritm: yego vospitatelg‘noe znachenie dlya jizni i dlya iskusstva» («Ritm: uning hayot va sanhat uchun tarbiyaviy ahamiyati»), N.A.Garbuzovning «Zonnaya priroda muzqkalg‘nogo sluxa» («Musiqiy eshitish qobiliyatining zonaviy tabiati») kabi yirik psixofiziologik, akustik va pedagogik tadqiqotlarga suyanishgan. O‘rta asrlardayoq Sharqning buyuk mutaffakkirlari musiqiy psixologiya, musiqaning qalbgga, kayfiyatga va inson organizmiga tahsiri masalalarini o‘rganishgan: Forobiyning «Musiq haqida katta kitob»i va boshqa asarlari, Ibn Sinoning «Kitob ash-shifo», «Kitob an-najot», «Donishnoma» kabi asarlarining musiqa haqidagi bo‘limlari, Abdurahmon Jomiyning «Risolai musiqa» kitobi shular qatorida turadi. Musiqa psixologiyasi haqidagi yanada qadimiyroq ta‘limotlar Qadimgi Misr, Hindiston, Xitoy olimlari, zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto»da bayon etilgan. Pifagorning evritmiya, Arastuning mimesis ta‘limotlari shular jumlasidan. Ular musiqaning inson ongi, shaxsiga, umuman, jamiyat rivojiga ulkan ta‘sirini tahkidlab o‘tishgan. Masalan, Aflotun «davlatning qudrati unda qanday musiqa, qaysi lad va qay ritmda yangrayotganligiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq», – degan. Buyuk musiqachilar – Motsart, Betxoven, Shopen, List, Chaykovskiy, Rimskiy-Korsakov, Raxmaninov, Skryabin, Toskanini, Churlyonis, o‘zbek musiqa ijrochilari, bastakor va kompozitorlari – Yunus Rajabiy, Mutal Burxonov, Mirsodiq Tojiev va boshqalar hayotidagi misollar musiqa yaratish, ijro etish va tinglash jarayonida inson qanday psixologik xususiyatlarga, hayratlanarli imkoniyatlarga egaligini yaqqol ko‘rsatadi. Mana, ayrim misollar: Yunus Rajabiy o‘zining ko‘p jildlik «O‘zbek xalq musiqasi», «Shashmaqom» to‘plamlaridagi deyarli barcha qo‘shiq va kuylarni yoddan yozgan. Mirsodiq Tojiev ajoyib simfoniyachi kompozitor bo‘lgan, shu bilan bir qatorda u xalq kuylari va mumtoz musiqani puxta o‘zlashtirgan edi. U juda ko‘p maqom yo‘llarini yoddan bilgan. Hatto keksa xonandalar ham unga biror maqomni aytib berishini iltimos qilib murojaat qilar va keyinchalik ularni o‘z kontsert dasturlariga kiritishar edi. Buyuk qomusiy olim, musiqa cholg‘ularini mohirlik bilan chalgan Abu Nasr Forobiy o‘z ijrosi bilan kishilarni quvontirish yoki qayg‘uga solish, ovutish yoki chuqur o‘y surishga majbur qilish, xursand qilish, hayratga solish va hatto uxlatib qo‘yishning uddasidan chiqa olganligi haqidagi hikoyat va rivoyatlar bizgacha yetib kelgan. Bu nima? Ijrochining mahoratimi? Shaxsiyat xususiyatlarining ta‘sirimi? Musiqaning inson ongiga ta‘sirimi? Professional

musiqachi, mutaxassis musiqa psixologiyasidagi bu va boshqa jihatlarni yetarli darajada o‘zlashtirib olishi kerak. Bu musiqiy tovushlar, obrazlar, tafakkur va hissiyotlar dunyosi kishi ruhini ko‘taradi, uni borliq bilan birlashtiradi, gohida tasavvurlar, xayollarning tushuntirib bo‘lmas imkoniyatlarini ochadi, dunyoning cheksiz kengliklariga olib ketadi, haqiqatga, idealga yaqinlashtiradi, hayotimizni ma’noli, mazmunli, ma’naviy boy va go‘zal qiladi.

Musiqa psixologiyasi yo‘nalishlari va tarmoqlari. B.V.Asaf‘evning «kompozitor-ijrochi-tinglovchi» fikriga tayanib, musiqa psixologiyasini quyidagi asosiy yo‘nalish va jabhalarga ajratish mumkin: ijodkorlik, ijrochilik, musiqiy idrok. Shu tartibda keyingi yo‘nalishlarga taqsimlab chiqish mumkin: ta‘lim, musiqashunoslik, ma‘rifiy, texnik, funksional, psixoterapevtik.

Musiqiy ijod psixologiyasi. Bu, asosan, bastakor va kompozitorlarning xayol, tasavvur, musiqa yaratish, yangi musiqiy asarni dunyoga keltirish bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyatidir. P.I.Chaykovskiy mazkur jarayon va o‘sha daqiqada paydo bo‘luvchi ilhom haqida shunday degan edi: «Ilhom kelgan paytda, odatdagi holatdan chiqa boshlaysan. Bir fikr boshqa birini haydamoqchi bo‘ladi. Notalarni yozib ulgurmaysan. YAngidan yangi musiqiy obrazlar paydo bo‘ladi, bu tushuntirib bo‘lmas ilhom tuyg‘usidir». Kompozitor nota yozish bilan birga asarni tinglovchiga aniq etkazib bera oladigan ijrochini ham yaxshi tasavvur qilishi kerak.

Musiqiy ijrochilik psixologiyasi. Musiqa san‘atidagi asosiy faoliyatlardan biri musiqa ijrochiligidir. Zo‘r ijroni tinglab, lazzat, quvonch, ilhom tuyg‘ularini his etamiz yoki Yunonlar aytganidek, «katarsis» – ichki, ruhiy poklanish va yangilanish jarayonini boshdan kechiramiz.

Ijrochi – bastakor, kompozitor va tinglovchini bog‘lab turuvchi halqadir. Musiqiy ijrochilik san‘atidagi farqlar musiqiy cholg‘uning o‘ziga xos xususiyatiga, yakkaxon va ommaviy ijrochilik shakli, musiqiy asarning janri va shakliy xususiyatiga, qolaversa, birinchi o‘rinda ijodiy individuallik, ijrochining professional tayyorgarlik va mahorat darajasiga bog‘liq. Ijrochi uchun tinglovchi psixologiyasini tushunish va his etish, estetika talablari va auditoriya kayfiyatini to‘g‘ri anglash, muallif fikrini mohirlik bilan etkazib berish, auditoriyani o‘z irodasiga bo‘ysundirish, tinglovchida go‘zal estetik hissiyotlarni uyg‘otish, ijodiy kayfiyat juda muhimdir.

Musiqiy idrok psixologiyasi. Musiqani tinglab idrok etishni ham xuddi musiqa yozish va ijro etish kabi musiqa san‘atidagi asosiy faoliyat turi deb hisoblash lozim. Qolaversa, tinglovchisiz musiqa san‘ati o‘z ma‘nosini yo‘qotadi va yashashdan to‘xtaydi. Musiqa tinglash va uni idrok etish musiqa faoliyatining shunday turiki, u bolalikdan tarbiyalanadi va singdirib boriladi. Aytishlaricha, musiqani barcha eshitadi, biroq uni hamma ham tinglab idrok eta olmaydi.

Musiqani tinglash jarayonida idrok etish darajasi tinglovchining umumiy madaniyati va musiqiy tayyorgarlik darajasiga bog‘liq, unga to‘g‘ri proporsionaldir. Musiqiy asarning to‘liq va chuqur idrok etilishi, shuningdek, kompozitor va ijrochi mahoratidan ham dalolat beradi. Ana shu tarzda, tinglash jarayoni tinglovchining tarbiyasi, individual qobiliyatlari va tayyorgarligi bilan ajralmas holat deb xulosa qilish mumkin.

Musiqiy ta‘lim, tarbiya psixologiyasi. Musiqa psixologiyasining mazkur tarmog‘i psixologiya yo‘riqlariga asoslanadi, o‘quvchilar bilan ishlashning aniq usullarini topishga yordam beradi. Bu tarmoq o‘quvchilarning tabiiy xususiyatlarini, qobiliyatlarini to‘g‘ri yo‘naltiruvchi va musiqiy qobiliyatni rivojlantirishga imkon beruvchi musiqa pedagogikasiga uzviy bog‘liqdir. Musiqani eshitish qobiliyati, musiqiy xotira, ritmi aniqlash, tekshirish kabi an‘anaviy usullar bilan bir qatorda musiqa psixologiyasida musiqiy zehn, iste‘dod, qobiliyatlarni aniqlash, asarni o‘rganish va uning ustida ishlash, konsertda chiqish uchun tayyorgarlik ko‘rish, o‘quvchilar va konsert jamoasi bilan o‘zaro munosabatlar va boshqalar yuzasidan testlar ishlab chiqilgan.

Tarixdan bilamizki, ko‘plab mashhur musiqachilar ustozlari oldida o‘zlarini qarzdor deb biladilar. Kasb tajribasi taraqqiy etib, boyitilib, muttasil avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Sharqda keng tarqalgan «ustoz-shogird» maktabi buning yorqin misolidir. Unga ko‘ra, «shogird» nafaqat o‘qituvchining sabog‘ini olgan, balki uning uyida yashab, musiqa san‘ati sirlarini oilaviy-maishiy psixologiya bilan birgalikda egallagan. Keyin esa, o‘quvchi ma‘lum bir kamolot darajasiga etgach, o‘zi ham shunga o‘xshash «ustozlar maktabi»ni tashkil etgan. Bu maktab vakillari ko‘pincha katta uyushma sifatida birlashib, ommaviy-madaniy tadbirlar va boshqa bayramlarni o‘tkazishgan.

Musiqiy ta‘lim va tarbiya psixologiyasi ikki yo‘nalishda o‘rganiladi: bu maxsus musiqa ta‘limi va umumiy musiqiy tarbiya yo‘nalishlaridir.

Musiqashunoslik, musiqa targ‘iboti va musiqiy ma‘rifat psixologiyasi. Musiqashunoslik va musiqiy ma‘rifiy faoliyat musiqa san‘atini o‘rganish va targ‘ib etishga yo‘naltirilgan. Musiqa tarixchilari, tanqidchilari, nazariyotchilari, targ‘ibotchilari, musiqa ma‘rifati bilan shug‘ullanuvchilar musiqa haqidagi fanlarni o‘rganishadi, tahlil qilishadi, boyitishadi, rivojlantirishadi hamda klub, istirohat bog‘lari, dam olish

uydari, radio, televidenie, matbuot va boshqa joylarda omma o‘rtasida madaniy-ma‘rifiy ishlarni olib borishadi. [39. 67-70]

Mustahkam poydevorga tayanadigan musiqiy ijrochilik va ijodkorlik san‘atni mukammallashtiradi. Musiqiy ma‘rifat esa tinglovchilar auditoriyasini san‘at, jahon musiqa madaniyatining durdonalari va yutuqlari bilan tanishtiradi. Musiqa psixologiyasida musiqashunosning intellektual va fikrlash faoliyatini hamda bastakor, kompozitor, ijrochi, tinglovchi o‘zaro munosabatlarining psixologik xususiyatlarini o‘rganishga muhim o‘rin ajratiladi.

Musiqa san‘atining texnik ta‘minoti va texnik jihozlanishi psixologiyasi. Bu yana bir faoliyat turi bo‘lib, zamonaviy musiqa san‘atini usiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Musiqa san‘atining texnik ta‘minoti va texnik jihozlash sohasidagi mutaxassislar maxsus texnik bilimlar bilan bir qatorda musiqiy bilim, musiqa cholg‘ularini yasash, ta‘mirlash, sozlash, musiqa yozish va eshitish moslamalari bilan ishlashda kerak bo‘ladigan bilim va ko‘nikmalardan, musiqaviy spektakllar, konsertlar, teleko‘rsatuv va radioeshittirishlar postanovkasi va rejissurasidan xabardor bo‘lishi kerak. Zamonaviy musiqa san‘ati texnikaga, yangi texnologiyalarga tobora ko‘proq tayanib bormoqda. Bu texnika bilan ham, ijodiy, ijrochilik, tinglovchilik faoliyati bilan ham bog‘lanib ketadigan mutlaqo boshqa bir psixologiyadir.

Funksional musiqa psixologiyasi. Amaliy maqsadda musiqadan foydalanishni funksional musiqa deb ataluvchi yo‘nalishda ko‘ramiz. Uning yordamida kundalik maishiy hayotga estetika baxsh etiladi, ayniqsa, ishlab chiqarish sohasida bu turdagi musiqa mehnat samaradorligini oshirish uchun mehnat jarayonining jadal sur‘atlarda olib borilishini ta‘minlaydi. Mehnat jarayonida musiqadan foydalanish ish kuni davomida asabiy-ruhiy holatlarning xususiyatlari bilan bog‘liq o‘z qonuniyatlariga ega. Bunda mehnat jarayoni uchun kerakli ritmni o‘rnatish, ish samaradorligini oshirish, ortib boradigan charchoqni chiqarish kabi ishlab chiqarish muammolarini hal etishga ko‘maklashuvchi musiqani tanlash katta ahamiyatga ega.

Musiqiy psixoterapiya psixologiyasi. Sog‘lomlashtirish maqsadida foydalaniladigan musiqa musiqiy psixoterapiyada o‘rganiladi. Buning uchun tinglash va ijod qilishga mo‘ljallangan musiqa tavsiya etiladi. Bizda musiqa psixologiyasining mazkur sohasi deyarli o‘rganilmagan, negaki u ham medisina, ham musiqa sohalari bo‘yicha jiddiy bilimga ega bo‘lishni taqozo etadi.

Biroq buyuk mutaffakir olim Ibn Sino tadqiqotlarida bu sohadagi izlanishlarni ko‘rishimiz mumkin. Musiqaning inson salomatligi, emosional holatiga ta‘sir etish imkoniyati, musiqani tinglash va ijro etish jarayonidagi chuqur musiqiy kechinmalarining ijobiy ta‘siri - tibbiyotda ham, musiqada ham ilmiy izlanishlar olib borish uchun muhim asosdir. [III.16. 64-65]

San‘at psixologiyasi. San‘at – dunyoni ma‘naviy o‘zlashtirish va bilish bo‘lib, uning maqsadi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, o‘zini va atrofdagi olamni ijodiy o‘zgartirish, o‘zini va atrofdagilarni go‘zallik qonuniyatlari bo‘yicha o‘zgartirishdir. Bu estetika lug‘atida berilgan ta‘rif. San‘at bu faqat bilishmi? Faqat san‘at orqali bilish mumkin, deyish noto‘g‘ri. Musiqa va qo‘shiqni faqat bilish uchun tinglaymizmi? Qo‘shiq naqoratida bitta so‘z yigirma marta takrorlanadi, bunda nimani bilish mumkin? Lekin, bizga yoqadi. Demak, san‘atning bilishdan boshqa yana vazifasi bor. Bu bizning hissiyot va kechinmalarimizga yoqimli va ma‘naviy ta‘sir ko‘rsatadi. Ta‘sir psixologiyasi – qiziqarli psixologiya. Masalan, rang-tasvir san‘ati predmetlarga aynan o‘xshash chizilgani bilan bizni hayratga soladi, reallikda esa biz bu narsalarga e‘tibor berib qarab o‘tirmaymiz.

Xulosa. Shunday qilib, badiiy ijod psixologiyasi – psixologiyaning barcha bo‘limlari ichida noyob (o‘ziga xos) psixologiya. U eng insoniy, eng jonli psixologiya. Siz tanishgan psixologiya sohalari badiiy ijod psixologiya fonida jonsiz, o‘lik. Nimaga? Bu psixologik yo‘nalishlarda shaxsga, tirik ruhiyatga munosabat murakkab, psixik mashinaga, psixik tizimga munosabatga aylanadi. Ularda xoh lagan natijaga erishish uchun o‘zini qanday tutish va ta‘sir ko‘rsatishning aniq ta‘rifi berilgan. Ularda ruh va qalbga munosabat – murakkab mashinadagidek, regulyatorlar, tugmachalar, vintlarni bosib (burab) natijaga erishish mumkin. Bu yerda shaxs boshqa shaxsga vosita, ob‘ekt sifatida qaraydi. Bu odamni anglash psixologiyasi. Psixologiya odamni oldindan bashorat qilish va bilish ilmidir.

Adabiyotlar:

1. Starcheus M. S. Musiqiy psixologiya.-Darslik. Komp. M. S. Starcheus. M., 1992 yil.
2. Kurt E., Musiqa psixologiyasi/musiqa psixologiyasi tarixi. — M., 1994 (Kurth E., Musikpsychologie, V., 1931.)
3. Kircher A., "Musurgia universalis " (ovoz va musiqa haqida, 1650).
4. Belyaeva, Instansiya S., musiqani idrok etish psixologiyasi to‘g‘risida, M., 1923.
5. Stumpf S., Die Anfänge der Musik, 1911 yil (rus. trans. „musiqaning kelib chiqishi“. L., 1927).
6. Meyer M., Biz qanday eshitamiz: musiqani qanday qilish kerak (1950).

7. Maltseva E., Eshitish sezgilarining asosiy elementlari, kitobida.: Fiziologiya va psixologik bo‘lim asarlari to‘plami 1, M., 1925 yil.
8. Teplov B., Musiqiy qobiliyat psixologiyasi, M.-L., 1947 yil.
9. Vygotskiy L., San’at psixologiyasi, M., 1965 yil.
10. Nazaikinskiy E..Musiqiy idrok psixologiyasi to‘g‘risida, M., 1972.
11. Yavorskiy B. L., Tanlangan asarlar, jild. M., 1972-1987.
12. Medushevskiy V.Musiqaning badiiy ta’sirining qonuniyatlari va vositalari to‘g‘risida, M., 1976.
13. Garbuzov N., Baland ovozli eshitishning zomonaviy tabiati. M.-L., 1948 yil.
14. Blinova M.. Musiqiy ijodkorlik va yuqori asabiy faoliyatning qonuniyatlari, L., 1974.
15. Rankevich G. Musiqani idrok etishning ijtimoiy-tipologik xususiyatlari. -3, M., 1973 yil.
16. Wellek A., Musikpsychologie und Musikdsthetik, Fr./M., 1963.
17. R. G‘.Qodirov. Musiqa psixologiyasi (ma’ruzalar kursi): O‘quv qo‘llanma. - T.: Musiqa, 2005. - 80 bet.
18. Julmatova S.J. O‘spirinlarda musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirishning psixologik omillari. 5A210201 – Psixologiya (faoliyat turlari bo‘yicha) mutaxassisligi bo‘yicha magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Samarqand – 2021.

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINI KASBIY O‘ZINI-O‘ZI RIVOJLANTIRISH SIFATLARINI SHAKLLANTIRISH

*Mamirov Azim Holmuraevich,
Samarqand davlat chet tillar instituti
Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalar kafedrasu o‘qituvchisi
mamirovazim33@gmail.com*

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi - bu oliy ta‘lim muassasasida o‘qish jarayonida samarali professional faoliyat uchun yetarli darajadagi malakani olish va rivojlantirishga qaratilgan murakkab ko‘p qirrali tizimdir. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirish ilmiy muammosi pedagogik ahamiyatga ega bo‘lib, bu jismoniy tarbiyaning shaxsiy - individual sifatlari bilan tasdiqlanadi. Respublikamizning kasbiy barkamol, tashabbuskor, jamiyat oldidagi burch va mas‘uliyatni ongli ravishda his qiladigan pedagog kadrlarga zarurati mavjud.

***Kalit so‘zlar:** barkamol avlod, globallashuv, innovatsion, sivilizatsiya, o‘z-o‘zini rivojlantirishi, texnologiya, pedagogik mahorat, modellashtirish.*

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ САМОРАЗВИТИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Профессиональная подготовка будущего учителя физической культуры представляет собой сложную многогранную систему, направленную на получение и развитие достаточного уровня компетентности для эффективной профессиональной деятельности во время обучения в высшем учебном заведении. Научная проблема профессионального саморазвития будущих учителей физической культуры имеет педагогическое значение, что подтверждается личностно-индивидуальными качествами физического воспитания. Нашей республике нужны педагогические кадры профессиональные, инициативные, осознающие свой долг и ответственность перед обществом.

***Ключевые слова:** зрелое поколение, глобализация, инновации, цивилизация, саморазвитие, технологии, педагогическое мастерство, моделирование.*

FORMING PROFESSIONAL SELF-DEVELOPMENT QUALITIES OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Professional training of a future physical education teacher is a complex multifaceted system aimed at obtaining and developing a sufficient level of competence for effective professional activity during studies at a higher educational institution. The scientific problem of professional self-development of future physical education teachers is of pedagogical importance, which is confirmed by the personal-individual qualities of physical education. Our republic needs pedagogic personnel who are professional, enterprising, who are conscious of their duty and responsibility to society.

***Key words:** mature generation, globalization, innovative, civilization, self-development, technology, pedagogical skills, modeling.*

Kirish. Mamlakatimiz siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bu ham jismoniy, ham ma‘naviy sog‘lom bo‘lgan avlodni kamol toptirish hisoblanadi. Zero, bugun dunyo mamlakatlarida keskinlashayotgan globallashuv jarayonlari sharoitida yuksak ma‘naviyatli va jismoniy barkamol avlodni tarbiyalash Vatanimiz kelajagini belgilab beruvchi va xalqimizning ezgu maqsadlarini ro‘yobga chiqaruvchi eng muhim omillardan biridir. Bu ezgu amalning amalga oshirilishida uning huquqiy asoslari ham yaratilgan bo‘lib, keng qamrovli ishlar qilinmoqda.

Insonning shaxsiy muvaffaqiyati birinchi navbatda, shaxsning aqliy va jismoniy salomatligi yuksaklik darajasi bilan bog‘liq, lekin oxirgi paytlarda unga erishishning asosiy shartlaridan biri bu falsafa, pedagogika va psixologiyadagi tushunchalar belgilab beradi. Qadriyatlarni qayta talqin qilish inson omili sifatida tadqiqotchilarni bilim va malakalarini shakillantirish fan va ta‘limning ishlab chiqarish mexanizmlari tomonidan belgilaydilar, bu esa fan va ta‘lim o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuzatishga imkon beradi va ularning ijtimoiy mavqeyini oshiradi.

Pedagogik kasbiy faoliyatni shakllantirish sharoitida jismoniy tarbiya o'qituvchilarini sog'lomlashtirish, tarbiyalash, rivojlantirish vazifalarini milliy qadriyatlarimizni aks ettirgan holda hal etishga qaratilgan salomatlikni saqlash faoliyati alohida ahamiyatga ega. Barqaror rivojlanish va milliy-madaniy fazilatlar tamoyillariga muvofiq hayotga aniq faol munosabatda bo'lgan mamlakatimizning har tomonlama rivojlangan, innovatsion fikrlaydigan jismoniy tarbiya o'qituvchisi sifatida shaxsni shakllantirish va rivojlantirish. Shu munosabat bilan, bugungi ta'lim jarayonida jismoniy madaniyat salohiyati qadriyatlarining ikki darajasini - ijtimoiy-jamoatchilik va individual-shaxsni hisobga olgan holda ko'rib chiqiladi, ijtimoiy qadriyatlarni o'zgartirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish va asoslash muammosini dolzarblashtiradi.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi PQ-3907-son “Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori hamda 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924-son “O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” va farmonlarida o'z aksini topgan.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligi - bu oliy ta'lim muassasasida o'qish jarayonida samarali professional faoliyat uchun yetarli darajadagi malakani olish va rivojlantirishga qaratilgan murakkab ko'p qirrali tizimdir. Uning ishlashi va rivojlanishi qonuniyatlarini bilish jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy va pedagogik tayyorgarligining yo'nalishini, tuzilishi va mazmunini hamda sohada ishlaydigan o'qituvchilar faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bo'lajak o'qituvchilarda umumiy kasbiy-pedagogik madaniyatni shakllantirish muammolari bilan S.Annamuratova, M.Toxtaxo'jayeva, S.Fayzullina kabi pedagog-olimlar shug'ullanganlar; o'qituvchining ma'naviy va axloqiy madaniyatini rivojlantirish muammolari R.Djurayev, M.Ishanqulov, Sh.Mardonov, U.Mahkamov, M.Maxmutov, O.Musurmonova, N.Nishanova, N.Artikov, K.Quranbayev, M.Jumayev, G.Ibragimova, N.Fayzullayeva, K.Xoshimov, S.Shermuxamedov va boshqalarning ishlarida tadqiq qilingan.

So'nggi o'n yillikda O.Azippo, O.Atamas, L.Deminska, L.Sushchenko, O.Timoshenko kabi xorijlik olimlar o'z tadqiqotlarida kasb mahoratini namoyon etuvchi jismoniy tarbiya o'qituvchisi nafaqat adekvat o'zini o'zlashtirishi kerakligi ta'kidlangan. Kasbiy va shaxsiy fazilatlarini baholash, shuningdek, doimiy o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan muayyan munosabatlar tizimini o'z ichiga oladi., Shuning uchun jismoniy tarbiya o'qituvchilarning shaxsiy-individual darajasini, vosita ko'nikmalarini shakllantirish, o'z-o'zini rivojlantirish va takomillashtirish xususiyati masalalarida shaxsning qobiliyat darajasiga qarab belgilanadi.

Ta'lim sohasini isloh qilish sharoitida kasbiy faoliyatni ijodiy va mas'uliyat bilan amalga oshirish zarur. Shuning uchun bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish ilmiy muammosi pedagogik ahamiyatga ega bo'lib, bu jismoniy tarbiyaning shaxsiy - individual sifatleri bilan tasdiqlanadi. Shu munosabat bilan, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligining yuqori darajaga oshirish bo'yicha Respublikamizning kasbiy barkamol, tashabbuskor, jamiyat oldidagi burch va mas'uliyatni ongli ravishda his qiladigan pedagog kadrlarga zarurati mavjud. Zamonaviy sivilizatsiya sharoitlariga tez moslasha oladigan - fan va ta'lim tizimidagi zamonaviy yangiliklarni sohada qo'llay oladigan mutaxassislarini yetishtirish muhim ahamiyatga ega.[1]

Oliy o'quv yurtlarida yaxlit tarzda amalga oshirilayotgan bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining o'z-o'zini rivojlantirishi, ularda kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan pedagogik kadrlarni shakllantirish va rivojlantirishning eng muhim integral mexanizmlaridan biridir. Ilmiy izlanishning maqsadga muvofiqligi va o'z vaqtida ekanligini jismoniy madaniyat o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi sifatini oshirish zarurligi tasdiqlanadi.

Natijalar va uning muhokamasi. Jismoniy tarbiya va sportga pedagogik o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorlik, jismoniy madaniyat va pedagogik vaziyatning rivojlanishining ma'nosi va mantiqini tushunish qobiliyati, jismoniy madaniyat darslarining mazmuni haqida fikr yuritish umumiy madaniyatning bir qismi sifatida jamiyat va har bir shaxs, o'z bilimi va tajribasini pedagogik aks ettirishga moyillik, sport va pedagogik yutuqlarning ma'no va mohiyati, pedagogik g'oyalar jismoniy tarbiya darsining mazmunini ochib berish vositasi sifatida, jismoniy tarbiya jarayonida hissiy holatni nazorat qilish qobiliyati kabi kasbiy faoliyatning bir qancha turlarini qamrab oladi.. Kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish, bir tomondan, kasbiy faoliyatda shaxsning o'zini o'zi anglashini, ikkinchidan, o'z kasbiy rivojlanishini ongli ravishda boshqarishga yordam beradigan o'zini o'zi bilish va o'zini o'zi tashkil etish bilan bog'liq harakatlarni o'z ichiga oladi. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy o'z-o'zini rivojlantirishi pedagogik qadriyatlar, g'oyalar, zamonaviy texnologiyalar, ijodkorlik holatlari, umumiy madaniyatni mustaqil ravishda o'zlashtirishni o'z ichiga oladi va faol, mazmunli, motivatsion, ijodiy kasbiy faoliyat bilan tavsiflanadi.

O'z-o'zini rivojlantirish quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun barqaror ichki motivatsiya;
- o'z-o'zini bilish va o'z-o'zini rivojlantirish uchun ongli intilish;
- mazmuni va metodologiyasini yuqori darajada tushunish.[4]

Bizning fikrimizcha, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy o'zini-o'zi rivojlanishining kaliti - bu o'zlarining pedagogik va jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlariga mustaqil ravishda o'zgartirishlar kiritishga tayyorligi, bu kelajakdagi kasbiy faoliyat istiqbollari haqida yuqori darajadagi xabardorlikdan dalolat beradi.

O'z-o'zini rivojlantirishning samarali usullari va texnologiyalari mavjud emas. Shu munosabat bilan talabalar ziddiyatli masalalar va pedagogik o'zaro munosabatlar va o'z-o'zini rivojlantirish holatlarini intuitiv ravishda hal qilishlari kerak.

Ilmiy ishlarning nazariy tahlili natijalari shuni isbotlasa-da, oliy o'quv yurtlari talabalari o'z-o'zini axloqiy tarbiyalashga, xususan, badiiy adabiyotlar va psixologiyaga oid ilmiy-ommabop adabiyotlarni o'qishga birinchi darajali ahamiyat berishlari talabalarning o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini hosil bo'lishiga ma'lum darajada xizmat qiladi. Bo'lajak o'qituvchilar axloqsiz xatti-harakatlarga yo'l qo'ymaslik, o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish, o'zini tuta bilish, o'zini o'zi tarbiyalash, o'z-o'zini ishonirish va o'z-o'zini rivojlantirish usullarini qo'llashga bo'lgan munosabatlarni vujudga keltiradi. [2]. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining ma'lum qismi kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish, o'zini namoyon qilish va o'z kasbiy faoliyatining o'ziga xos individual ijodiy uslubini shakllantirish yo'li ekanligini anglamaydi.

Talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishi natijasida yuzaga keladigan pedagogik jarayonlarini o'rganishda sport va pedagogik mahoratni egallash zarur bo'lib, bir vaqtning o'zida murakkab, o'zaro bog'liq o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatadi. Ilmiy izlanishni amalga oshirishda Tarbiya jarayoni o'z shaxsiy xususiyatlariga ega bo'lganligi sababli, tabiiyki, bu xususiyatlarga muvofiq keluvchi ko'nikma va malakalarda ham ko'rinadi. Yuz yil avval buyuk rus pedagogi K.D.Ushinskiy takidlaganidek kasbiy faoliyatning ahamiyatini ishonchli asoslab beradi. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari oliygohlarda o'qitish bosqichida talabalar o'zlarini mutaxassis sifatida ko'rsatish, eng muhim ma'lumotlarni, eng samarali texnologiyalarni, zamonaviy usul va vositalarni qo'llash imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyotidagi ilmiy muammo sifatida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish masalasining ijtimoiy-gumanitar, meyoriy-huquqiy, nazariy- amaliy va uslubiy maqsadga muvofiqligi dolzarbligi shubhasizdir. Biz ushbu muammoni psixologik-pedagogik mohiyatini, shaxsni har tamonlama kamol topishini hisobga olgan holda bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy o'zini -o'zi rivojlantirishning bosqichma-bosqich tuzilishini, mazmunini ochib berish jihatlarini aniqlaymiz.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari turli ijtimoiy-pedagogik va ijtimoiy-madaniy sharoitlarda kasbiy faoliyatga tayyor bo'lishlari lozim. Jismoniy tarbiya va sport sohasida pedagog kadrlar tizimini yaratish, soha uchun yetuk kadrlar tayyorlash, o'quv-malaka, bilimlarini zamon talablari asosida oshirib borish muhim muammolardan biridir [1].

O'z-o'zini rivojlantirish - bu avtonom faoliyat emas, boshqalardan ajralmagan holda, o'qitish, mehnat qilish, muloqot bilan bog'liq bo'libgina qolmasdan, ular bilan birlashgan holda, o'z qalbining sa'y-harakatlari bilan birlashtirilganligini tushunish muhimdir. Quyidagi keltirilgan usullar tomonidan turtki bo'ladi va o'zi ularni faollashtirib, keng ma'nolar bilan boyitadi. OTMlarning o'z ichiga olgan ta'lim tizimlarining asosiy maqsadi nafaqat bo'lajak mutaxassisni tarbiyalash, balki uni ko'proq darajada o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini takomillashtirishga qodir shaxs sifatida yetishtirishdir.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy o'zini-o'zi rivojlantirish muammosini hal qilishda biz ularni oliy o'quv yurtlarida kasbiy tayyorgarlik jarayonida, xususan, jismoniy tarbiya darslarida o'zaro o'rganish imkoniyatlarini ham hisobga olamiz.

Jismoniy tarbiya dasturining nazariy, uslubiy va amaliy bo'limlari bo'yicha bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash darajalariga qo'yiladigan me'yoriy talablar, o'z-o'zini nazorat qilish va jismoniy tayyorgarlik darajasini, jismoniy rivojlanish va salomatlik holatini o'zaro baholash usullari, psixodiagnostika usullari kabi turli yo'nalishdagi mashqlarning indikativ to'plamlari va jismoniy harakat dasturlari keltirilgan [3].

Demak, o'rganilayotgan mavzu bo'yicha ilmiy adabiyotlarning nazariy tahliliga asoslanib, oliy o'quv yurtlarida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish masalasi dolzarb masalalardan bo'lib, qisman o'rganilgan deb aytishga asosimiz bor. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy o'zini-o'zi rivojlantirish imkoniyatlarini o'rganish, uni amalga oshirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish zarurati to'liq ochib berilmagan. Bunda kasbiy o'zini o'zi anglash va o'z xatti-harakatlarida mustaqil o'zgarishlarga undaydigan ichki omillar hisobga olinmaydi. [5]

Quyidagi savollar ilmiy asoslashni talab qiladi:

- oliy o‘quv yurtlarida kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirishning psixologik-pedagogik mohiyati;
- oliy o‘quv yurtlarida kasbiy tayyorgarlik jarayonida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirishga tayyorgarligi tarkibi;
- bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirishning pedagogik sharoitlari va modeli;
- bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlashning maqsadi, vazifalari, mazmuni, usullari va tashkiliy shakllari (masalan, eng yangi texnologiyalar: axborot, telekommunikatsiya, loyiha, psixologik-pedagogik yordam va boshqalar);
- uzluksiz pedagogik amaliyotni talabalarining mustaqil faoliyatining rivojlantiruvchi muhiti sifatida modellashtirish va pedagogika oliy o‘quv yurtlarining o‘quv jarayonida ilmiy bilimlarni uzatish.

Yuqorida aytilganlar bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy o‘zini-o‘zi rivojlantirish muammosini hal qilishning samarali usullarini izlash zarurligini tasdiqlaydi, bu esa bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini o‘zini-o‘zi rivojlantirish darajasini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa. Pedagogik ta‘lim tizimida har tomonlama rivojlangan, ma‘naviy jihatdan boy, ijtimoiy jihatdan faol, intellektual-ijodiy, kasbiy-kreativ, kommunikativ faoliyatli shaxsning shakllantirilishi nazarda tutilgan. Bugungi kunda jismoniy tarbiya ta‘lim muassasalari talabalarini o‘zini-o‘zi rivojlantirishni takomillashtirish jismoniy tarbiya va sport sohasidagi bizning mutaxassislarimizni ancha yuqori darajaga olib chiqish imkonini berishi mumkin bo‘lgan yangi yondashuvlarlardan biri hisoblanadi. Shu sababli o‘zini-o‘zi rivojlantirish metodi va vositalari orqali har tomonlama yetuk, bugubgi davr talabiga mos bo‘lgan jismoniy tarbiya o‘qituvchilari yetishib chiqadilar.

Adabiyotlar:

1. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта. – М.: Знание, 1989. – 80 с.
2. Елканов С. Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя :учеб. пособ. / С. Б. Елканов. – Москва : Просвещение, 1989. – 190 с.
3. Кан-Калик В. А. Педагогическое творчество/ В. А. Кан-Калик. – Москва: Педагогика, 1990. – 144 с.
4. Фарберман Б.Л. Илфор педагогик технологиялар. – Т., 1999. -84 б.
5. Хуррамов Э.Э. Жисмоний тарбия ўқитувчиларининг инновацион фаолиятини ташкил қилиш механизмлари. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2018. - 144 б.

**OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA MUTAXASSISLIK FANLARNI INNOVATSION
METODLAR ORQALI O'QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH**

Mirzoyev Dilshod Po'lotovich,

“TIQXMMI” MTU Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti

“Elektr energetikasi va elektrotexnika” kafedrası dotsenti

dilshodmirzoyev85@gmail.com.

Maqolada o'quv metodlarini aniq shakillantirish, dars sifatini oshirishning asosiy omili ekanligi keltirilgan. Ommaviy ta'lim texnologiyalar bilan birga amaliy mashg'ulotlarni aniq reja asosida o'tilishi ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishi yoritilgan. Mutaxassislik fanlarni ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanilgan holda samarali natija olinishi misollar bilan ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *kadr, mustaqil, metod, malaka, tamoyil, kompakt, ko'nikma, lider, interfaol.*

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ВУЗАХ С ПОМОЩЬЮ
ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ**

В данной статье указано, что главным фактором повышения качества урока является точное формирование методики обучения. Подчёркнуто, что массовое образование наряду с технологиями и практическими занятиями на основе чёткого плана служат повышению качества образования. На примерах показано, что эффективные результаты можно получить при использовании передовых педагогических технологий профильных дисциплин.

Ключевые слова: *кадры, самостоятельный, метод, умение, принцип, компактный, навык, лидер, интерактивный.*

**IMPROVING THE TRAINING OF SPECIALISTS IN HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS WITH THE HELP OF INNOVATIVE METHODS**

In this article, it is stated that the main factor in improving the quality of the lesson is the accurate formation of teaching methodology. It is emphasised that mass education along with technology and practical lessons based on a clear plan serve to improve the quality of education. It is shown by examples that effective results can be obtained by using advanced pedagogical technologies of specialised disciplines.

Keywords: *employed, independent, method, skill, principle, compact, skill, leader, interactive.*

Kirish. O'zbekistonda iqtisodiy-islohotlar jarayonining tezkor rivojlanish dinamikasi ta'lim tizimi oldida ijodkorlik va tashabbuskorlik qobiliyatiga ega bo'lgan, mustaqil qaror qabul qila oladigan va texnik texnologiyalarga tez moslashishga layoqatli, malakali mutaxassislarni tayyorlash vazifasini qo'ymokda. Shuningdek, oliy ta'lim tizimlari oldida turgan dolzarb vazifalardan biri o'qitishda innovatsion texnologiyalar va ilg'or tajriba yutuqlardan keng foydalanish, ularni o'quv jarayoniga joriy etish hamda rivojlangan davlatlarning kasbiy ta'lim tajribalarini mamlakatimiz ta'lim tizimiga tatbiq etish orqali ta'lim samaradorligiga erishish hisoblanadi. Hozirgi paytda kadrlar tayyorlash sifati ta'lim muassasalaridagi o'quv-tarbiya jarayonini ilmiy asosda to'g'ri rejalashtirish, tashkil etish va boshqarish, unga innovatsion yondashish, innovatsion ta'lim va axborot texnologiyalaridan foydalanish, professor-o'qituvchilar mahoratiga bog'liqdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ma'lumki oliy ta'lim uzluksiz ta'limning asosiy bo'g'inidir. Bugungi kunda oliy ta'limning maqsadi respublikamizning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojini ta'minlashga, o'zi tanlagan mutaxassislik bo'yicha bozor iqtisodiyoti sharoitida mustaqil ishlashga layoqatli yuqori malakali, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashdan iboratdir. Shunday ekan, bo'lajak mutaxassislarining dunyoqarash bilan bog'liq tizimli bilimlarga ega bo'lishi davlat siyosatining dolzarb masalalarini bilishi, ijtimoiy muammolar va jarayonlarni mustaqil tahlil qilish, ma'naviy, milliy va umuminsoniy qadryatlar borasida o'z fikrini bayon qila olish va ilmiy asoslay olish, shu va shu kabi ko'nikmalarni shakillantirish, gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bilan birgalika mutaxassis fanlardan taxsil olganda amalga oshiriladi [1].

Ma'lumki, dars – ta'limning asosiy shakli. U ilmiy, tizimli, ongli, tushunarli va faol bo'lishi lozim.

Hozirgi zamon talablaridan kelib chiqan holda mutaxassis fan darslarining samaradorligini va muvaffiqiyatini ta'minlash ko'p jihatdan mashg'ulotni to'g'ri tashkil qilishga bog'liqdir. Bu o'rinda

pedagogning tayyorgarligi, mahorati, darsda qo‘llanadigan ilg‘or pedagogik texnologiyalarni inobatga olish zarur.

Zamonaviy o‘qitish talabalar bilimni ongli egallashlari va etarlicha yuqori darajada umumlashtirishlarini ta‘minlashi zarur. Bunda o‘qitish rivojlantiruvchi bo‘lganda, ya‘ni tahsil oluvchilarning aqliy rivojlanishlarini ularning bilish qobiliyatlarini va qiziqishlarini yuqori saviyada ta‘minlagan holdagina erishish mumkin” o‘qitishning maqsadlari, mazmuni, metodlari, vositalarini va shakillarini to‘g‘ri tanlay olgan o‘qituvchigina ta‘lim jarayonini to‘g‘ri tashkil qila olishi mumkin.

Ushbu muammoning umumlashtirilgan ko‘rinishida uni ijobiy yechimini topish bo‘yicha quyidagi olimlar T.Ribo, P.K.Engelmeer, P.M.Yakobson, J.Dikson ta‘kidlaganidek, har qanday ta‘lim o‘z mohiyatiga ko‘ra va amalda uzluksiz bo‘lgan asosiy nuqtai nazarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Shu bilan birga, umrbod ta‘lim amaliyot turi sifatida nisbatan yaqinda mavjud bo‘lgan, shuning uchun ham umrbod ta‘lim nazariyasi nisbatan yaqinda shakllana boshlagan.

Asosiy qism. Mutaxassislik fanlarni o‘qitish haqida fikr yuritishdan oldin avvalo, uning asosiy tushunchalariga to‘htalsak: Ta‘lim — bilim berish, malaka va ko‘nikma hosil qilish jarayoni, kishini hayotga, mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi. Ta‘lim jarayonida bilim o‘zlashtiriladi va tarbiya amalga oshiriladi.

Ta‘lim faoliyati o‘z tarkibiga quyidagilarni qamrab oladi: a) ma‘lum bir tajriba va amaliy faoliyat turini muvaffaqiyat bilan tashkil qilish uchun olamning zarur xususiyatlari haqidagi axborotlarni o‘zlashtirish (bu jarayonning mahsuloti bilimlardir); b) mana shu faoliyat turlarini yuzaga keltiradigan usul va vositalarni o‘zlashtirish (bu jarayonlarning mahsuloti malakalardan iborat bo‘ladi); v) ko‘zlangan maqsad va berilgan masala shartiga mos ravishda to‘g‘ri yo‘l va usul tanlash hamda nazorat qilish uchun ko‘rsatilgan axborotlardan foydalanish usullarini egallash (bu jarayonning mahsuli – malakadan iborat bo‘ladi) [2].

Insonning ma‘lum bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirishida ongli maqsad bilan boshqariladigan barcha harakatlari ta‘lim bilan bog‘liq bo‘ladi. Ta‘limning mohiyati, maqsadi va mazmuni jamiyatning madaniy taraqqiyoti, fan-texnikasining rivojlanganligi, ishlab chiqarish texnologiyalarining amalga joriy etish darajasi kabilar bilan belgilanadi. Ijtimoiy munosabatlar, umumiy ma‘lumotga bo‘lgan talab va ehtiyoj, kishilarning kasbiy tayyorgarligiga, ta‘lim haqidagi g‘oyalarga qarab kishilik jamiyatining turli davr (bosqich)larida ta‘limning mohiyati, maqsadi, mazmuni, tashkil etish shakllari, amalga oshirish metodlari va vositalari o‘zgarib, takomillashib boradi.

Metodika – pedagogikaning o‘qitish, qonuniyatlari, qoidalari, tashkil etish shakllari, amalga oshirish va natijalarini nazorat qilib, baholash metod hamda vositalarini o‘zida mujassamlashtiruvchi fan tarmog‘idir. Har bir o‘quv fani, o‘qitish sohasi o‘rgatishning vazifalari, mazmuni, metodlari va tashkiliy ko‘rinishi haqidagi metodika asosida quriladi.

Tamoyil - bu umumiy qabul qilingan qoidalar. U bir yoki bir necha tushunchalar o‘rtasidagi munosabatni ifoda etadi.

Ko‘nikma - Talabalarning mehnat jarayonidagi xarakterini yoki xarakterlar majmuasini muayyan sharoitda maksadga muvofiq muvaffaqiyatli bajarishdir.

Malaka - talabalarning mehnat jarayonidagi xarakterni yoki xarakterlar majmuasini aniq, tez, maqsadga muvofiq avtomatik tarzda bajarishidir.

Tajriba-sinov ishlarini amalga oshirish mexanizmi (metodologiyasi). Tajriba-sinov ishlarini “TIQXMMI” MTU Buxoro tabiiy resurslarini boshqarish instituti “Elektr energetikasi va elektrotexnika” kafedrasining “Qishloq va suv xo‘jaligida energiya ta‘minoti” yo‘nalishining 4/1-20 va 4/2-20 guruhlarida “Elektr mashinalari va elektr yuritma” fanidan, o‘quv dasturi asosida amalga oshirildi.

Tajriba-sinov ishlarining maqsadi: “Elektr texnikasi, elektr mexanikasi va elektr texnologiyalari” yo‘nalishi o‘quv jarayonlarida talabalarining zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishlarini tashkil etish, ularni mustaqil ta‘lim olishga undovchi omillarni rivojlantirish imkonini beruvchi pedagogik shart-sharoitlardan samarali foydalanish darajasini aniqlashdan iborat bo‘ldi.

Tajriba sinov ishlarining samaradorligini aniqlash maqsadida talabalar teng asosda “**Tajriba**” va “**Nazorat**” guruhlariga birlashtirildi. Bulardan 4/1-20 guruhidan 25 nafar talaba tajriba asosida va 4/2-20 guruhidan 17 nafar talaba nazorat asosida amalga oshirildi. Tajriba guruhida tadqiqodchilar tomonidan tavsiya etilayotgan hamda talabalarining zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish darajalarini shakllanishini ta‘minlashga yordam beruvchi metodika asosida amaliy faoliyat yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa, nazorat guruhida esa an‘anaviy tartibda o‘quv-tarbiya ishlari olib borildi.

Talabalar bilimni baholash 5 ballik tizimi asosida olib borildi.

Tajriba-sinov ishlari davlat talim standartlari hamda ta‘lim maqsadlariga mos ravishda olib borildi.

Tajriba-sinov ishida “nazorat” guruhida dars jarayoni an’anaviy shaklda tashkil qilindi. Bunday dars shaklida o’qituvchi faol yani ma’ruza qiladi, talabalar faqat tinglovchi vazifasini bajaradi. Talabalar eshitganlarini xotirada saqlab qoladilar, ba’zi berilgan savollarga javob beradilar.

“Tajriba” guruhida esa dars jarayoni pedagogik texnologiyalar asosida loyihalangan noan’anaviy shaklda olib borildi. Bunda o’qituvchi o’tiladigan mavzuni oldindan loyihalashtiradi. O’qitish texnologiyalari asosida darsni maqsadli amalga oshiradi. Ushbu shakldagi darsda ta’lim jarayonining markazini talaba shaxsi egallaydi.

Tajriba davomida “Muammo”, “Debat”, “Keys stadi” metodi, “Kichik guruhlarda ishlash”, “B/B/B” metodi, kabi bir qancha texnologiya va metodlarga asoslangan mashg’ulotlar tashkil qilindi. “Qishloq va suv xo’jaligida energiya ta’minoti” yo’nalishining amaliy mashg’ulot va mavzularini tushuntirishda ko’rgazmali metodlardan foydalanildi, muammoli vaziyatlar yuzaga keltirildi, munozaralar uyushtirib, talabalarning fikr-mulohazalari bilan o’rtoqlashildi. Bunday yondashuvning maqsadi: talabalarda ijodiy faollikni o’stirish, mustaqil fikrlashni shakllantirish hamda kreativlikni rivojlantirishdir [7]. Tajriba davomida dars uchun maqsadga yo’naltirilgan mazmuni tanlash, o’quv materiallarni talabalarga to’g’ri etkazib berish usullarini ko’rsatish, tahlil qilish, talabalar olgan bilimlarini amaliyot davrida qo’llay olishi ko’rsatmalar asosida bajarildi.

Dars jarayonida qo’llanilgan texnologiyalarning tavsifi

“MUAMMO” Texnologiyasi

“Muammo” texnologiyasi o’quvchilarga o’quv predmetining mavzusidan kelib chiqqan turli muammoli masala yoki vaziyatlarning echimini to’g’ri topishga o’rgatish. Ulardan muammoning mohiyatini aniqlash bo’yicha malakalarni shakllantirish. Muammoni echishning ba’zi usullari bilan tanishtirish va muammoni echishda mos uslublarni to’g’ri tanlashga o’rgatish. Muammoning kelib chiqish sabablarini va muammoni echishdagi xati – xarakatlarni to’g’ri aniqlashga o’rgatish.

O’qituvchi o’quvchilarni guruxlarga ajratib, ularni mos o’rinlariga joylashtirgandan so’ng, mashg’ulotni o’tkazish tartib – qoidari va talablarini tushuntiradi, ya’ni u mashg’ulotni bosqichli bo’lishini va har bir bosqich o’quvchilardan maksimum diqqat – e’tibor talab qilishni, mashg’ulot davomida ular yakka, gurux va jamoa bo’lib ishlashlarini aytadi. Bunday kayfiyat o’quvchilarga berilgan topshiriqlarni bajarishga tayyor bo’lishlariga yordam beradi va bajarishga qiziqish uyg’otadi. Mashg’ulotni o’tkazish tartib – qoidalari va talablar tushuntirilgach mashg’ulot boshlanadi.

Mavzu: Transformatorlar.

Talabalar tomonidan tarqatilgan quyidagi chizmaga har bir gurux a’zosi tanlab olgan muammosini yozib, mustaqil ravishda tahlil etadi.

Muammoli jadvalni to’ldiradilar

Muammoning turi	Muammoni kelib chiqish sabablari	Muammoni echish yo’llari va sizning harakatlaringiz

Na’muna

Muammoning turi	Muammoni kelib chiqish sabablari	Muammoni echish yo’llari va sizning harakatlaringiz
Elektr energiyasi isrofini ortishi	Transformatorlarni tanlashda yo’l qo’yilgan xatoliklar.	Transformatorlarni tanlash va o’rnatish usullari.

Bunday texnologiya bilan o’tkazilgan mashg’ulot natijasida o’quvchilar qayisidir muammoni echishdan avval uning sababini aniqlashi kerakligi, keyin esa ularga zarur bo’lgan uslub va usullarni tanlash hamda o’z harakatlarini aniq belgilab olishlari kerakligini bilib oladilar.

1-jadval.

Talabalarining tajriba-sinov darslarida dastlabki holati

Tajriba bosqichi va o’quv yili	Talim muassasasi	Talabalar soni		Daraja (o’zlashtirish)	Tajriba guruhida	Nazorat guruhida
		Tajriba guruhida	Nazorat guruhida			
2022-2023 o’quv yili	Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti	25	17	Eng yuqori (alo)	5 (20%)	2(13%)
				Yuqori (yaxshi)	7 (28%)	3 (17%)
				O’rta (qoniqarli)	13 (52%)	12(70%)

Guruhdagi talabalarning davlat talim standartlari talablariga javob berishi hisobga olindi. Tajriba-sinov asosida ixtisoslik fanlarini zamonaviy ta’lim texnologiyalari asosida o’qitishning samaradorligini aniqlash uchun talabalardan olingan yakuniy savollari, test va umumlashtiruvchi mashg’ulotlarning natijalari sifat hamda miqdor bo’yicha tahlil qilindi.

Quyidagi jadvalda zamonaviy ta’lim texnologiyalar asosida o’qitish jarayonida talabalar bilim darajasi dinamikasining o’zgarishi (son va % hisobida) keltirilgan.

“Elektr texnikasi, elektr mexanikasi va elektr texnologiyalari” yo’nalishi talabalarining o’quv mashg’ulotlari bo’yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalaridan foydalangan holda ko’nikma va malakalarining shakllanganlik ko’rsatkichlari 2-jadval asosida ifodalandi.

2-jadval.

Tajriba bosqichi va o’quv yili	Talim muassasasi	O’zlashtirish darajasi	Tajriba guruhida		Nazorat guruhida	
			Tajriba boshida	Tajriba oxirida	Tajriba boshida	Tajriba oxirida
2022-2023 O’quv yili	Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti	Eng yuqori(alo)	5 (20%)	8 (32%)	3 (18%)	4 (24%)
		Yuqori (yaxshi)	5 (20%)	10 (40%)	2 (12%)	6 (35%)
		O’rta (qoniqarli)	15 (60%)	7 (28%)	12 (70%)	7(41%)

Demak, jadvaldagi natijalarga asosan tajriba guruhida qo’llanilgan metodika nazorat guruhiga nisbatan samarali ekanligi aniqlandi.

Quyidagi natijalardan ko’rinib turibdiki, “Qishloq va suv xo’jaligida energiya ta’minoti” yo’nalishi o’quv mashg’ulotlari bo’yicha zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalangan holda talabalarning ko’nikma va malakalarining shakllanganlik ko’rsatkichlari “Tajriba” guruhida, “Nazorat” guruhiga nisbatan oshgan. Yuqoridagi olib borilgan tajriba-sinov ishlarining holati shuni ko’rsatadiki dars jarayonlarida ta’lim texnologiyalaridan foydalanish: talabalarning bilim darajalarini oshirishga va darsning sifatini ham kafolatlaydi.

Xulosa va takliflar. Ma’lumki, har qanday pedagogik jarayonning asosiy maqsadi ta’lim oluvchida bilim, malaka va ko’nikmalar hosil qilishdir. Bu narsa ma’lumotlar almashinuvi orqali ro’y beradi. Ma’lumotlar turli texnik vositalar orqali: kompyuter, video tasvirlar, mul’timedia va boshqalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Interfaol o’qitish metodlarini darslarda qo’llash albatta ijobiy ta’sir kuchiga ega. Chunki faol o’qitish metodlari deganda eng avvalo bahs va munozara yo’li bilan bilim va malakalar hosil qilish tushuniladi. O’quv mavzusi yoki muammoni guruh sharoitida o’qituvchi bilan hamkorlikda muhokama qilish dialog yo’lini belgilab beradi. Shuning uchun bu usul tinglovchilarni nafaqat faollashtiradi, balki auditoriyada ijodiy muhtning bo’lishi va fikrlar almashinuvida xar bir ishtirokchining manfaatdorligini ta’minlaydi. Ya’ni tinglovchilar o’qib jarayonining obyektidan uning subyektiga aylanadilar.

Shunda qilib, mutaxassislik fanlar bo’yicha tashkil qilingan dars bunday-pedagogiklik jarayonida talabalarning faolligi yanada oshiriladi, ulardagi ijobiy qobiliyatlar rivojlantiriladi. Interfaol usullardan foydalanish jarayonida talabalarning har biri muhokama qilinayotgan masala yuzasidan o’z fikrini bildirish imkoniyatiga ega bo’ladi, tanqidiy fikrlash qobiliyati shakllanadi.

Adabiyotlar:

1. Вlazнев, А. И. Теория и практика развития технического творчества студентов вузов: дис. докт. пед. наук / А. И. Вlazнев. - Екатеринбург, 1997.-356 с.
2. Гура, В. В. Теоретические основы педагогического проектирования личностно-ориентированных электронных образовательных ресурсов и сред / В. В. Гура. – Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2007. – 320 с.
3. Габдреев, Р. В. Методология; теория, психологические резервы инженерной подготовки / Р. В: Габдреев. - М.: Наука, 2001. - Г67 с.
4. Кустов, Л. М. Теоретические и практические основы послевузовской подготовки инженера-педагога (диагностическая, проектировочная, экспериментальная деятельность) /Л. М. Кустов. -М.: Педагогика-Пресс, 1996. - 339 с.
5. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения.– М.: Изд-во Института прогресионального образования Министерство образования России,1995-378 с.
6. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. Методические основы. – М.: Педагогика, 2005. – 193 с.

7. Мухина С.А., Соловьёва А.А. Современные инновационные технологии обучения / – М.: “ГЭОТАР-Медия”, 2008.
8. Зеер Э.Ф., Шахматова Н. Личностно-ориентированные технологии профессионального развития специалиста.-Екатеринбург,1999.-244 с.
9. Bloom B.S. (ed) et al. A taxonomy of Educational objectives: Handbook 1: The Cognitive Domain. Harvow, 1956. Cobb C.W [3].
10. Xurramov A.J. Scientific and Pedagogical Principles for Achieving the Math Teaching Effectiveness // Eastern European Scientific Journal. - Germany, 2016.– №2. [1]
11. Kakhkhorov S.K., Mirzoev D.P. Izuchenie kommutatsionnyx ustroystv European science № 2 (51). Part II [6].
12. Каххаров С.К., Расулова З.Д. Роль дистанционного обучения в развитии творческих навыков студентов // Проблемы педагогики. Т. 49, № 4, 2020, С. 26-29.
13. Ачилов, Х. Д., Иноятов, М. Б., Комилов, Д. И., & Холмурзаев, М. Ш. (2014). Прямой контроль крутящего момента двигателя. The Way of Science, 11.

BO‘LAJAK TARIX O‘QITUVCHILARIDA ANALITIK TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHNING ZARURATI

*Mirzaaxmedova Gulshanoy Mansurxon qizi,
Farg‘ona Davlat universiteti
Pedagogika kafedrasu II bosqich doktoranti
gulshanoymirzaahmedova.86@gmail.ru*

Maqolada bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida analitik tafakkurni shakllantirishning muhimligi asoslab berilgan, bugungi oliy ta‘lim muassasalarida analitik tafakkurni rivojlantirishning mavjud holati va kamchiliklarni baratarfetish imkolniyatlari va yechim yo‘llari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ta‘lim va tarbiya, innovatsiya, texnologiya, metodik talablar, tarixchi, bahs-munozara, analitika.

НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗВИТИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИСТОРИИ

В статье обосновывается важность развития аналитического мышления у будущих учителей истории, анализируется современное состояние развития аналитического мышления в современных вузах, а также возможности и пути устранения недостатков.

Ключевые слова: образование и подготовка кадров, инновации, технологии, методологические требования, историк, дискуссия, аналитика.

THE NEED FOR DEVELOPING ANALYTICAL THINKING IN FUTURE HISTORY TEACHERS

The article substantiates the importance of the development of analytical thinking in future history teachers, analyses the current state of the development of analytical thinking in modern universities, as well as opportunities and ways to eliminate shortcomings.

Key words: education and training, innovation, technology, methodological requirements, history, discussion, analytics.

Kirish. Har bir inson o‘ziga xos tarzda individual fikrlash xususiyatiga ega. Shaxsning erkin fikr yuritishi uning xulq-atvorida, harakatida, strategiyasida, dunyoqarashida, sodir bo‘layotgan vaziyatga va atrofdagi odamlarga munosabatida namoyon bo‘ladi. Tafakkur turlari ichida analitik tafakkur o‘zinig muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bugungi kunda kuchli mutaxassis sifatida bo‘lajak tarix o‘qituvchilarida yuksak tarixiy bilimlar bilan birga analitik tafakkur ko‘nikmalarini ham rivojlantirish talabi ham yuzaga chiqmoqda. Bu esa, bo‘lajak tarix o‘qituvchilarini tayyorlash tizimini yangicha yondashuvlar bilan boyitish, unga xorijiy tajribani keng qo‘llash va amaliyot darslariga alohida urg‘u bergan holda ularni tahliliy tafakkurini rivojlantirish ustuvorlik kasb etmoqda. Demak, talabalarda bo‘lajak o‘qituvchilik madaniyatini rivojlantirishning muhim sharti ham ularda analitik tafakkur va kuchli tarixiy bilimni shakllantirish hisoblanadi. Kuchli tarixiy bilim bu buyuk o‘tmishimizning tarixiy asoslari, undagi nazariya va muammolar, umuman olganda tarixiy bilimdonlik bilan belgilansa, analitik tafakkur bo‘lsa, barcha tarixiy voqea va hodisalarga tahliliy va tanqidiy tafakkur bilan yondasha olish va o‘zaro farqli va uyg‘un jihatlarini to‘la bilish, tafovutlarning sababiyatini aniqlashga urinishga asoslanadi. Oliy ta‘limda talabalarni analitik faoliyatga yo‘llash va bu faoliyatni rivojlantirishda mantiqiy, tanqidiy va analitik fikrlash malakasini shakllantirish shaxs sifatida rivojlanishlarining dinamik asoslarini tashkil etadi. Zotan, “analitik uslubda fikrlash har qanday masala yuzasidan chuqur, atroflicha mantiqli fikr yuritish bilan birga chiqarilgan xulosaning isbotlangan bo‘lishi jihatidan ajralib turadi. Demak, talabalarni analitik faoliyatga yo‘llashda o‘ziga xos yondashuv, qarashni aniq, mantiqli, ifodali bayon etish hamda asoslashga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. Har bir odamning tafakkur darajasi ham bilimlar turfaligi natijasida analitik tafakkur o‘ziga xos qarashlarni yuzaga chiqishiga imkon beradi”[6]. Shuning uchun ham XX asrning o‘rtalaridan boshlab G‘arb mamlakatlari pedagogik amaliyotida analitik tafakkurni rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratila boshlangan. Bo‘lajak tarixchilarda analitik tafakkurni rivojlantirishning zaruratini asoslash uchun analitik tafakkur tushunchasining mazmun-mohiyati, lug‘atlarda ifodalanishini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq

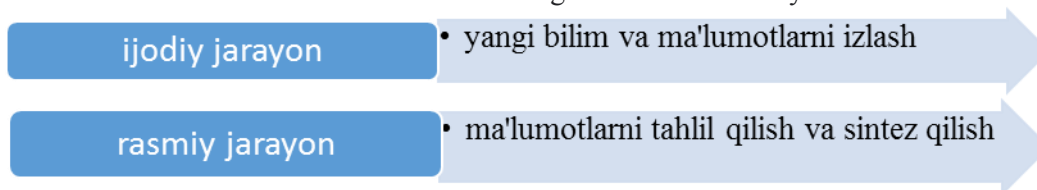
bo‘ladi. Shuningdek, analitik tafakkurning ijtimoiy-falsafiy va pedagogik jihatlarini ham ko‘rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Metodologiya. “Falsafa. Qomusiy lug‘at”da “analitika” atamasi “tahlil qilish, muhokama, isbotlash san’ati sifatida izohlanadi”[3, 390-b]. Analitika atamasi ilk bor “Aristotel tomonidan mantiqiy tahlil texnikasiga berilgan nom sifatida qo‘llangan. Uning “Analitika” nomli asarida fikrlashning bu yo‘siniga taalluqli ikki jihat: murakkab butunlikka ega bo‘lgan ob‘yektning dastlab oddiy qismlarga ajratish va ularni tekshirish asnosida tafakkur yuritishning murakkablashib borishiga e‘tibor qaratiladi”[5, 479-b]. Tadqiqotchi Sh. Hasanov fikricha, “analitik tafakkur – tahliliy fikr yuritish san’ati, biror muammo, masala, axborot, voqea-hodisani o‘rganish jarayonida u haqda atroflicha, aniq, teran, chuqur, mazmundor, mustahkam to‘xtamga kelish qobiliyati. Analitik tafakkur egasi tahlil qilinayotgan ob‘yektning har tomonlama sinchiklab o‘rganadi, murakkab axborotlarni qismlarga ajratadi, har bir so‘z, jumla, detal, narsa ustida jiddiy fikr yuritadi, qismlarni o‘zaro mantiqiy bog‘laydi, maqbul xulosaga keladi va kerakli qarorlar qabul qiladi. Analitik qobiliyat egasi har qanday hodisa ustida fikr yuritganda narsa-hodisaning tashqi ma‘nosini o‘qish bilangina cheklanmay, uning ichki – botiniy ma‘no qatlamlarini ham aniqlashga urinadi. Natijada tahlil etilayotgan ob‘yekt yuzasidan atroflicha tushuncha yuzaga keladi. Analitik tafakkur muammo yoki masalaning oson va tez, to‘g‘ri va aniq hal etilishini ta‘minlashga xizmat qiladi” [9, 23-24 b]. Analitik tafakkur o‘rganilayotgan ob‘yektga turli tarafdin yondashish, uning ichki va tashqi aloqalarini kompleks holda tekshirish va to‘xtamga kelishni taqozo etadi. Analitik tafakkur yuritishda fikrlash sur‘atining tezligi, masalaga turli tomondan yondasha bilish, qamrovdorlik, muammoga eng muvofiq va samarali yechim topish singari jihatlar ustuvorlik qiladi. Qadim zamonlardan bunday tafakkur egalari alohida qadrlanganlar. Bunday fikrlay oladigan shaxslar antik Yunonistonda analitiklar deb nomlanganlar. Shundan beri fikrlashning o‘ziga xos murakkab turi analitika nomi bilan yuritib kelinadi.

Tadqiqotchi olim M.Mirqosimova fikricha, “analitik tafakkur mantiqiy tafakkur xususiyatlarini ham qamrab olishi, tafakkur sur‘atining tezligi, masalaga turli jihatlardan yondashishni talab etishi, qamrovdorligi, muammoning asoslangan yechimini topish singari jihatlar bilan ustuvorlik qiladi. Bunday tafakkur egasi masalaning asl mohiyatini anglash, uning sabab-oqibatlarini tushunish, kerakli qarorga kela bilish qobiliyatiga ham ega bo‘ladi. Analitik tafakkur yangi axborot izlab topish, uni o‘rganib, tizimga solish, taqqoslash, baholash, mantiqiy fikrlash, dalillarga tayanish, mavjud axborotlarga tanqidiy qaray olish, olingan ma‘lumotlar asosida to‘g‘ri to‘xtamga kelish imkonini beradi. Binobarin, taraqqiyotning hozirgi darajasi har qanday kasb egasidan o‘xshatish, qiyoslash, qismlarga ajratish, umumlashtirish, tizimlash, modellashtirish, tasniflash, mo‘ljallash qilish orqali o‘z faoliyatini rejalashtirishni talab qiladi. Sanab o‘tilgan sifatning qaror topishi esa talabalarda yaxlit axborot madaniyati hamda zamonaviy, gumanistik dunyoqarashni shakllanishida asos vazifasini o‘taydi. Ma‘lumki, insondagi boshqa intellektual sifatlar singari analitik tafakkur ham o‘z-o‘zidan shakllanib qolmaydi. U tizimli amalga oshirilgan aqliy tadbirlar tufayli yuzaga chiqadi”[6]. Demak, analitik tafakkur – yuksak tahliliy fikr yuritish sifatida talqin qilinishi mumkin. Shu bilan birga axborotni analiz va sintez qilish, unga chuqur mushohadakorlik bilan yondashish, tanqidiy tahlil va mantiqiy muhokama qilish ham analitik tafakkurning asosi hisoblanadi. Shu bois bo‘lajak kadrlarni, u tarixchi, biolog, yoki kimyogar, tilchi yoki matematik, yoki iqtisodchi bo‘lishidan qat‘iy nazar analitik tafakkurini rivojlantirishga alohida urg‘u berish oliy ta‘limga qo‘yilayotgan zamonaviy talabalardan biridir. Bugungi kunda rivojlangan oliy ta‘lim muassasalari o‘zining o‘qitish metodikasida bo‘lajak mutaxassislarda bilimlarni o‘zlashtirishlari bilan birga ularni tanqidiy va tahliliy baholash, xulosa qilishga qaratilgan analitik tafakkurini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Bugun xalqaro ta‘lim muhitida OTMlarning rivojlanganligi ularning raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashdagi imkoniyati va salohiyati, ular tayyorlagan kadrlarning ish samaradorligi va sifati bilan o‘lchanayotgan bir vaziyatda O‘zbekiston oliy ta‘lim tizimida ham bu yondashuvni ommalashtirish va shu orqali bo‘lajak kadrlarni tezkor qaror qabul qiluvchi, vaziyatga tez moslashuvchi va analitik tafakkuri kuchli bo‘lishiga ahamiyat qaratish muhim vazifalardan biridir. “Zamonaviy tafakkur usuli qanday atalishidan qat‘iy nazar, bunyodkor g‘oyalarga kamarbasta bo‘lmog‘i, vayronkor g‘oyalarga asoslangan mafkuralarning asl maqsad muddaolarini o‘z vaqtida anglab olishi, bu borada oqni oqqa, qorani qoraga ajratishda odamlarga yordam berishi lozim.

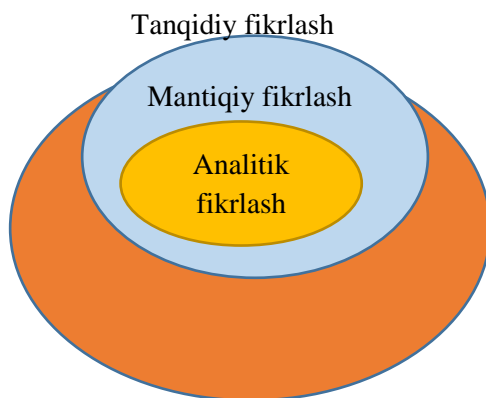
Natija va mulohazalar. Analitik tafakkurini rivojlantirishda ko‘r-ko‘rona, dogmatik ravishda emas, ongli tanqidiy tafakkurning ahamiyati katta. Bunda avvalo shuni ta‘kidlash joizki, aynan analitik fikrlash tanqidiy tafakkur taraqqiyotining eng oliy namunasidir. Zamonaviy tafakkur usuli hodisalarning hamma tomonlari va aloqasini e‘tiborga olmaydigan usullarga qarshi bo‘lmasdan, balki muhim xususiyat va hal qiluvchi omillarni ajrata olmasdan turli aloqa va munosabatlarni mexanik ravishda qo‘shuvchi usullarga ham qarshidir”[5, 479-b]. Xuddi shunday yondoshish inson bilishi va amaliy faoliyati muvaffaqiyatining asosiy shartidir. Analitik tafakkur uslubi faqat aytish mumkin bo‘lgan narsaga chegara o‘rnatish masalasidagina qarshi bo‘lgan. Muammo mohiyati shundaki, kiritilayotgan o‘zgartirishlar juda oson tushuniladigan, avval

olingan ma’lumotlar bilan mos bo’lishi kerak. Ya’ni analitik tafakkur uslubi mantiqiy paradoks gaplarni istisno qilish yo’li bilan tushuntirishga moyil. Shunday qilib, uning xususiyatlari odamning muammo yoki vaziyatni juda astoydil o’rganishi yoki batafsil rejalar tuzishi, bir vaqtning o’zida barcha ma’lumotlarni tahlil qilishi va barcha afzalliklari va kamchiliklarini hisobga olishi bilan namoyon bo’ladi.

1-rasm. Analitik fikrlash jarayoni ikkita asosiy jarayonga asoslanadi

Demak, ana shu analitik tafakkurning rivojlanishidagi turli qarashlar, yondoshuvlar, kontsepsiyalar orasidagi ziddiyatlar mavjudligiga e’tibor berilsa, talabada tanqidiy tafakkurni rivojlantirish uncha qiyin muammo emas. Analitik tafakkurni rivojlantirish uchun avvalo ushbu tafakkurning o’zi qanday bo’lishini aniqlab olishimiz kerak. Avvalo, tafakkurning analitik turi mantiqiy tafakkur va tanqidiy tafakkur bilan chambarchas bog’liqligini ta’kidlab o’tishimiz lozim. Analitik tafakkur tanqidiy fikrlash qobiliyatlarining bir qismidir.

2-rasm. Analitik fikrlash – tanqidiy fikrlashning o’zagi

Tanqidiy tafakkur muayyan axborotni o’zgaral fikridagi xato va kamchiliklarni izlab topish maqsadiga emas, balki uni tahliliy o’rganishga yo’nalgan tafakkurdir. Shunga ko’ra chinakam, oliy madaniyat doirasidagi tanqidiy tafakkur quyidagi jihatlarni o’z mazmuniga qamrab oladi:

- o’z fikriga qarshi turgan yangi fikr va g’oyalar uchun ochiqdigi;
- o’z fikr va qarashlarida xatolarga yo’l qo’ymaslikka, borlarini bartaraf etishga intilishi;
- turli fikrlar orasidan to’g’ri va noto’g’rilarini tarfakashlik qilmasdan, ya’ni ob’yektiv ravishda farqlashga intilishi;
- o’zi tushuna olmagan masala yuzasidan tanqidiy fikr bildirmaslik, tushunmasligini tan olish;
- fikrdagi asoslangan va asoslanmagan xatolarni farqlash” [10, 176-181-b].

Albatta, kishida bilimga kuchli qiziqish bo’lsa, unda tanqidiy tafakkur madaniyati ham intuitiv yaxshi shakllangan bo’ladi. Lekin talaba xarakterida oldindan shakllangan o’z shaxsini ko’z-ko’z qilishga, maqtanishga moyillik, kibr kabi illatlar analitik tafakkurni rivojlantirish uchun juda zarur bo’lgan asl tanqidiy tafakkurning shakllanishi yo’lida katta to’siq bo’ladi. Bo’lajak tarix o’qituvchilarida rivojlantirish talab etilayotgan analitik tafakkur murakkab fikrlash uslubi bo’lib, uning shakllanishi axborotni passiv qabul qilishdan boshlab muayyan muammolar yechimiga mustaqil kelishga qadar turli bosqichlarni bosib o’tadi. Tanqidiy tafakkur asl ma’nodagi talabalarda kuchli rivojlangan bo’ladi. Demak, biz o’z talabalarimizni yuksak analitik tafakkurga ega mutaxassislar sifatida tarbiyalay olishimiz uchun unda avvalo tanqidiy fikrlash qobiliyatini uyg’otish va rivojlanish uchun shart - sharoit yaratishimiz kerak. Bunda pedagogning ma’ruzalardagi tanqidiy ruh, tafakkur tarzi eng muhim va zaruriy shart-sharoit, zamin, asos bo’lib hizmat qiladi. Lekin tanqidiy tafakkur oson va tez emas, balki muayyan bosqichlarni bosib o’tadigan murakkab nazariy va didaktik jarayon bo’lgani uchun pedagogdan muayyan metodik tayyorgalikni taqozo etadi. Bugungi kun ta’lim analitik tafakkurga urg’u berish orqali bo’lajak kadrlarda quyidagilarni rivojlantirishni maqsad qilmoqda, ya’ni aqlning peshqadamligi belgilangan muddatda ko’pchilik o’ylab ko’rishga ulgurmaydigan muammolar bo’yicha bir emas, balki bir necha yechimlarni ko’rsata olish hamda ularning

barchasining o‘ziga xos salbiy va ijobiy tomonlarini asoslab bera olish qobiliyatidir. Tafakkurning egiluvchanligi jamiyatda qabul qilingan va an’anaviy mavjud bo‘lgan, aslida to‘g‘ri deb o‘ylangan shablon yo‘nalishlar va tamoyillarning zamonaviy taraqqiyot uchun javob bera olmay qolganligini anglash, yangi yo‘nalish va choralarni sezish, ularni tafakkur qila olish va shakllantira bilish, o‘z faoliyatini yangidan qura olish va masala yechimining yangi yo‘nalishlariga o‘zini safarbar eta olishdir. Prognoz, bashorat qila olish esa o‘z sohasi rivojidadagi istiqbol o‘zgarishlar mohiyati, kelib chiqish sabablari va yuzaga kelish muddatlarini tafakkur tahlili orqali oldindan anglash tafakkuri hisoblanadi.

Darhaqiqat, bo‘ljak tarix o‘qituvchilarida analitik tafakkur qobiliyatini shakllantirish ta‘lim tizimiga nima beradi? Bo‘ljak tarix o‘qituvchilari analitik tafakkur ko‘nikmasiga, qobiliyatiga ega bo‘lsa, ta‘limda samaradorlik oshadimi?

Ma‘lumki, har qanday mamlakat o‘zining yuksak tafakkurli kishilari bilan qudratli va kuchlidir. Tafakkuri taraqqiy etmagan millatning tanazzulga yuz tutishi tarixdan ma‘lum. Oliy ta‘limda analitik tafakkurni rivojlantirishga e‘tibor qaratish bo‘ljak tarix o‘qituvchilarini analitik fikrlaydigan qilish orqali butun jamiyat a‘zolarini teran va har taraflama fikrlay oladigan holatga keltirishga sabab bo‘ladi. Albatta, shiddat bilan rivojlanayotgan sharoitda, tobora kuchayib borayotgan raqobat vaziyatida qiynalmay samarali faoliyat yuritishi mumkin bo‘lgan mutaxassis tayyorlash kerak. Bunday mutaxassis har qanday vaziyatda o‘ziga yo‘l topa olishi, har qanday sharoitga moslasha bilishi, har qanday foydali yangilikni o‘z kasbiy faoliyatida qo‘llay bilishi, har qanday masalaga tanqidiy hamda analitik tomondan qaray olishi zarur. Bu talablarga javob beradigan mutaxassis bo‘lish uchun odam analitik tafakkurga ega bo‘lishi lozim. Analitik fikrlay oladigan talabani shakllantirish uchun ularda har qanday axborotning mohiyatini tez ilg‘ash, unga tanqidiy yondashish, talqin eta bilish, axborotni muayyan qismlarga ajrata olish, uni to‘ldirish va boyitish, undagi muhim va nomuhim jihatlarni ajratish, uning qismlari o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash ko‘nikmalarini tarkib toptirish muhimdir.

Kasbga tayyorlash mahnosida oliy tahlilning sifati har qanday sharoitda ham istalgan tarixiy voqeaga tanqidiy yondashib, u haqda mustaqil fikr ayta biladigan mutaxassis yetishtirganligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham oliy ta‘limning muhim vazifalaridan biri bo‘ljak tarix o‘qituvchilarida o‘z qarashlarini integratsiyalash, tizimga solish, qismlarga ajratish, qiyoslash, umumlashtirish, amaliyotga qo‘llash ko‘nikmalari shakllantirilishi kerak.

Hozirgi kunda barcha bosqichlardagi ta‘lim muassasalari faoliyati kompetentli mutaxassis tayyorlashga qaratilgan. Shu bois butun o‘qish davri davomida tarixchi talabalarda umummadaniy va kasbiy kompetensiya shakllantirish, ya‘ni bo‘ljak mutaxassisni nafaqat tarix, balki, umuman, hayot xodisalari, odamlar va ular orasidagi munosabatlarga doir ma‘lumotlarni tahlil etish va mantiqqa muvofiq qaror qabul qilishga o‘rgatish katta ahamiyatga egadir. Yurtimizdagi barcha oliy o‘quv yurtlarida bunga muayyan ijtimoiy, psixologik, texnologik, va pedagogik sharoit mavjud. Ijtimoiy sharoit borligi shundaki, jamiyatning ma‘naviy-madaniy va iqtisodiy taraqqiyoti tezlashdi, odamning kasbiy va shaxsiy-ijodiy imkoniyatlari ortdi. Jamiyat a‘zolarining umumiy intellektual saviyasi, bilimdonligi, ishga ijodiy yondoshuv usuli bir qadar yuksalgani bo‘ljak mutaxassisni analitik tafakkur qilishga yo‘naltirishning psixologik sharoit borligini ko‘rsatadi. Ya‘ni odamda o‘z qobiliyati, ijodkorligi, iste‘dodini namoyon qilish imkoniyatlari soni ortdi. Bo‘ljak tarix o‘qituvchilarini analitik tafakkurga o‘rgatishning texnologik asosi esa sun‘iy aql, dunyodagi bor intellektual qudratni o‘zida birlashtirgan internet tizimi mavjudligida namoyon bo‘ladi. Analitik tafakkurga o‘rgatishning pedagogik omili borligi shunda oydinlashadiki, har bir oliy o‘quv yurtida analitik fikrlaydigan va buni bo‘ljak tarix o‘qituvchilariga o‘rgatishning yo‘lini biladigan mutaxassislar bor. Buning ustiga, internet tizimida bu yo‘nalishda turli tillarda tayyorlangan juda katta miqdordagi materiallar mavjud. Bularning barchasi tobora taraqqiy etib borayotgan mamlkatimizdagi istalgan oliy o‘quv yurtida analitik tafakkur yurita oladigan mutaxassislar tayyorlashga to‘la imkoniyat borligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Bo‘ljak tarix o‘qituvchilarida analitik tafakkurni shakllantirish jarayonining mazmuni yoshlarni axborotni qabul qilish, tasniflash, qismlarga ajratish, solishtirish, qarama-qarshi qo‘yish, tanqidiy yondashish, sabab-oqibat bog‘lanishlari va mantiqiy mansublikni aniqlash orqali xulosaga kelishga qaratilgan ta‘limiy tadbirlarni o‘z ichiga oladi. Zamonaviy yuqori texnologiyali axborot jamiyati o‘qituvchiga yosh avlodni tarbiyalash va rivojlantirishga qodir shaxs va kasb yegasi sifatida yangi talablarni qo‘ymoqda. Ta‘lim tashkilotlarida ro‘y berayotgan innovatsion jarayonlarning paydo bo‘lishi va shakllanishi kasbiy erkinlikni oshirish, o‘qituvchi shaxsining ijodiy o‘zini o‘zi anglash, pedagogik merosga murojaat qilish tendentsiyasini rivojlantirish, o‘z-o‘zini rivojlantirishning moslashuvchan tizimini yaratish zarurligini ko‘rsatadi. Analitik ko‘nikmalar kasbiy pedagogik kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi, ular nafaqat tahlil qilish, balki axborotni sintez qilish, uni yangi yuqori nazariy darajaga ko‘tarishdir. Analitik ko‘nikmalar - bu pedagogik fikrlashning umumlashtirilgan ko‘nikmalari namoyon bo‘ladigan va amaliyotdan bilimlar olinadigan bilim jarayonlari tizimi. Talabalarning axborot savodxonligini oshirish

uchun axborot-tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish muammosi tahlilning eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib qolganligi bejiz emas. Analitik tafakkur - muammolarni aniqlash, katta ma‘lumotlar bloklarini kichikroq qismlarga ajratish, individual faktlar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash va olingan ma‘lumotlar asosida qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Insonga bir nechta fikrlash turlari berilgan, lekin biri doimo boshqalardan ustun turadi. Analitik fikrlash ketma-ketlikdir. Unga moyil bo‘lgan odamlar katta ma‘lumot blokini qayta ishlaydilar, uni asosiy qismlarga ajratadilar va har bir komponentni bosqichma-bosqich tekshiradilar. Buning uchun ularda tanqidiy, mantiqiy va analitik fikrlash rivojlangan bo‘lishi kerak.

Adabiyotlar:

1. Ivanov.P.I. Umumiy psixologiya.T.:1962.-492-b.
2. G‘oziev E.Tafakkur psixologiyasi. Toshkent.: O‘qituvchi.-1990. –B. 25. 6
3. Falsafa. Qomusiy lug‘at.T.: Sharq.-2004
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019 yil 8 oktyabrdagi PF- 5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. -T.;. Manba: Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887-son; 30.04.2020 y., 06/20/5987/0521-son; Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 09.11.2021 y., 06/21/3/1037-son, 18.03.2022 y., 06/22/89/0227-son.
5. Mirqosimova, M.M. (2020) Talabalarda analitik tafakkurni rivojlantirish texnologiyasi.// NamDU ilmiy axborotnomasi - Nauchniy vestnik NamGU 2020 yil 4-son. –B. 479.
6. Mirqosimova, M.M. (2020) Talabalarda analitik tafakkurni rivojlantirish texnologiyasi. Scientific Bulletin of Namangan State University: Vol. 2 : Iss. 4 , Article 89. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol2/iss4/89>
7. Shonazarov Q.R. Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarini maktab o‘quvchilarida tarixiy tafakkurni shakllantirishga tayyorlash. Ped.fan. nomzodi. dis.-T.;:2003
8. Xodjaev B.X. Umumta‘lim maktabi o‘quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta‘minot vositasida rivojlantirish. Ped. fan.doktori dis.-T.;:2016
9. Hasanov Sh. Adabiy ta‘lim jarayonida talabalarda analitik tafakkurni rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirish. Falsafa(PhD) dok. dis.-N.;:2020.
10. Nazarova G.A. “Bo‘lg‘usi iqtisodchilarda analitik tafakkurni rivojlantirishning innovatsion-pedagogik omillari” Far.DU. Ilmiy xabarlar №5-2021 (176-181)

BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA STRESSLI HOLATLARGA BARQARORLIKNI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLARI

*Olimova Firuza Aslonovna,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi*

Ushbu maqolada shaxs o‘zini o‘zi boshqarish jarayonining nazariy asoslari, Stress holatida shaxs o‘z o‘zini boshqarish imkoniyatlari va stressli holatlardan chiqish yo‘llari yoritib berilgan. Shuningdek bo‘lajak pedagoglarda stressli holatlarga barqarorlikni shakllantirishining ijtimoiy-psixologik omillari hamda kasbiy stressni boshdan kechirish intensivligi professional va noprofessional stress omillarini kognitiv baholash. Individual psixologik xususiyatlar, shu jumladan shaxsiy fazilatlar, o‘z-o‘zini namoyon qilish omillari, motivatsion tuzilma bo‘lajak pedagoglarning kasbiy stressining yengish usullari va tamoyillari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: stress, shaxs, boshqarish, motivatsion, qobiliyat, zehn, bilish jarayoni, psixik xususiyat, tafakkur, tarbiya, o‘qitish usullari, axborot kommunikatsion texnologiya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ УСТОЙЧИВОСТИ К СТРЕССОВЫМ СИТУАЦИЯМ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

В этой статье рассматриваются теоретические основы процесса самоконтроля личности, возможности самоконтроля личности в стрессовых ситуациях и пути выхода из стрессовых ситуаций. А также анализируются социально-психологические факторы формирования устойчивости к стрессовым ситуациям у будущих педагогов и интенсивности переживания профессионального стресса когнитивная оценка профессиональных и непрофессиональных стрессоров. Раскрываются индивидуально-психологические особенности, в том числе личностные качества, факторы самовыражения, мотивационная структура, методы и принципы преодоления профессионального стресса будущих педагогов.

Ключевые слова: стресс, личность, контроль, мотивация, способности, разум, познавательный процесс, психическая характеристика, мышление, воспитание, методы обучения, информационно-коммуникационные технологии.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE FORMATION OF STABILITY TO STRESSFUL SITUATIONS IN FUTURE EDUCATORS

This article highlights the theoretical foundations of the individual self-management process, the individual's self-management capabilities in the case of Stress, and ways out of stressful situations. As well as the socio-psychological factors of the formation of stability to stressful situations in future educators, as well as the intensity of experiencing professional stress cognitive assessment of professional and unprofessional stressors. Individual psychological characteristics, including personal qualities, factors of self-expression, motivational structure, talk about the ways and principles of overcoming the professional stress of future educators.

Key words: stress, personality, management, motivational, ability, mind, cognitive process, psychic trait, thinking, upbringing, teaching methods, Information Communication Technology.

Kirish. Jahon miqyosidagi mutaxassislar stress bugungi kunda “asr kasalligi” bo‘lib qolganligini ta’kidlamodalar. Zero, shaxsning stress holatiga tushishi nafaqat uning yuritayotgan faoliyatiga, uning ruhiy va jismoniy salomatligiga ham jiddiy salbiy ta’sir etadi. BJSSTning ma’lumotlariga ko‘ra, mavjud kasalliklarning 65% ining sababi stress bilan bog‘liqdir. Amerika psixologlar assosiyasining bergan ma’lumotlariga ko‘ra, “stress talabalarning salomatligi uchun katta zarar ekanligi va agar yoshlar hozirgi stresslarni boshqarishning sog‘lom usullarini o‘rganmasalar, bu ularning sog‘ligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin”ligi ta’kidlangan. Shunday ekan, shaxsning stress holatiga tushishi nafaqat uning yuritayotgan faoliyatiga, uning ruhiy va jismoniy salomatligiga ham jiddiy salbiy ta’sir etishini o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Jahon miqiyosida stress va stressga barqarorlik psixologiya sohasida ham dolzarb muammolardan biri bo‘lib, tadqiqotlarda uni keltirib chiqaruvchi psixofiziologik omillarni aniqlash, stressga moyil insonlarning motivasion, emosional-irodaviy sohasiga ta’sir etib, ularning ruhiy salomatligini mustahkamlash, talabalar

orasida stressning salbiy asoratlari natijasida kuzatilayotgan o‘zlashtirish ko‘rsatkichi va o‘qish sifatining pasayishi, raqobatbardosh kadr tayyorlash masalasining oqsashi, stressga moyil shaxslarning ijtimoiy-psixologik profilaktikasi, samarali psixokorreksion ta’sir usullarining samaradorligini ta’minlash masalalari bo‘yicha keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Biroq, stressning salbiy asoratlariga moyil yoshlarda stressga barqarorlikni oshirishning psixologik determinantlarini kompleks tarzda o‘rganish, ularning kognitiv, affektiv, konativ va fiziologik sohalariga bir paytda ta’sir ko‘rsatish orqali ularda stressga barqaror xulqni shakllantirish imkoniyatlarini aniqlash O‘zbekiston sharoitida (Jahon miqyosida bo‘lishi kerak) yetarli darajada o‘rganilmagan yuzasidan tadqiqotlarga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Stressli vaziyatlarda shaxs xulq-atvorini o‘rganishda ko‘pgina ilmiy yondashuvlar mavjud. Xorij va rus psixologlari R.Lazarus, L.Merfi, S.Folkman, D.Amirxan, N.Sirota, D.A.Leontyev, Ye.I.Rasskazova, B.B.Velichkovskiy kabi tadqiqotchilar stressogen vaziyatlarda shaxsning faolligini, ishchanlik kayfiyatini tushirmaslik yoki buzmaslik uchun zarur bo‘lgan stressga barqarorlikka ega bo‘lish lozimligi, shaxsning stressga barqarorligi – bu o‘z emosiyalarini boshqarish, o‘zini qo‘lga olish va ma’lum bir taktga ega bo‘lish asnosida qiyinchiliklarni yengib o‘ta olish ko‘nikmasi ekanligi haqidagi fikrlarni tahlil qilishgan.

O‘zbek psixologlaridan M.G.Davletshin, G‘.B.Shoumarov, E.G‘.G‘oziyev, V.M.Karimova, Z.T.Nishanova va ularning shogirdlari tomonidan muammoga yaqin bo‘lgan masalalarning o‘rganilganligi haqida ma’lumotlar tahlil qilingan.

Professional stressni qanday yengish mumkin?

“Stress” tushunchasi uzoq vaqt davomida ilmiy atamalar toifasidan umumiy foydalanish tushunchasiga o‘tgan. Stress hayotimizning ajralmas qismidir, bundan tashqari, zaruriy narsa: stressli vaziyatlarsiz hayot zerikarli va monotondir. Kasbiy sohada kichik stresslar ham kerak, chunki ular xodimning tanasini muammolarni tezda hal qilish uchun safarbar qiladi va qiyinchiliklarga qaramay, maqsadlarimizga erishishga imkon beradi.

Biroq, bugungi kunda kasbiy stress muammo sifatida tobora ko‘proq gapirilmoqda JSST ish joyidagi stressni "21-asr vabosi" deb hisoblaydi va statistik ma'lumotlarga ko'ra, ishchilarning uchdan bir qismi kamida bir marta faqat stress tufayli ishdan ketish haqida o'ylashgan. ishda.

Professional stressning manbalari har xil bo'lishi mumkin. Ular bog'liq bo'lishi mumkin:

- ish jarayonining o'zi bilan (yomon jismoniy mehnat sharoitlari, noqulay rejim, zararli mehnat sharoitlari va / yoki hayot uchun bevosita xavf, shoshilinch vazifalarni bajarish uchun doimiy vaqt etishmasligi, ortiqcha ma'lumotlar)

- professional rol bilan (odamlar uchun mas'uliyat, ish majburiyatlarining aniq ta'rifi, rol ziddiyatlari, yuqori kasbiy talablar)

- martaba o'sishi xususiyatlari bilan (juda tez yoki sekin martaba o'sishi, uning noaniq istiqbollari, martaba ko'tarilishning ishonchsizligi, malaka oshirish imkoniyatlarining etishmasligi)

- jamoadagi noqulay ijtimoiy iqlim bilan (boshliq, hamkasblar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklar, bo'ysunuvchilar bilan nizolar) va boshqalar.

Shuningdek, kasbiy stressning sababi past ish haqi, kechikish, ijtimoiy ta'minotning etishmasligi bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, ish joyidagi stressning paydo bo'lishida xodimning shaxsiy xususiyatlari, uning stressga chidamliligi, kasbiy tajribasining etishmasligi muhim rol o'ynaydi.

Xodimning hayotida yuqoridagi omillardan biri yoki bir nechtasi mavjud bo'lganda, uning ishdan noroziligi kundan-kunga kuchayadi, kasbiy faoliyat samaradorligi va unumdorligi pasayadi, jismoniy va ruhiy farovonlik yomonlashadi. Doimiy kasbiy stress ko'pincha yurak-qon tomir kasalliklarining rivojlanishi, surunkali patologiyaning asoratlari va hissiy charchash manbai hisoblanadi. Bularning barchasi "ishda yonib ketdi" iborasini tasvirlashning eng yaxshi usuli!

Kasbiy (hissiy) charchash - bu kasbiy faoliyat natijasida jismoniy, aqliy va ruhiy charchash holati.

Kasbiy charchash fiziologik darajada (surunkali charchoq, kuchni yo'qotish, turli xil lokalizatsiyadagi asossiz og'riqlar shaklida), ijtimoiy-psixologik (ishda muloqot qilish kerak bo'lgan odamlarga nisbatan salbiy yoki befarq munosabat) va o'zini namoyon qiladi. xulq-atvor darajasida (tamaki, spirtli ichimliklar va boshqa psixofaol moddalarni haddan tashqari iste'mol qilish). Bundan tashqari, salbiy kasbiy o'zini o'zi anglash shakllanadi - o'z qobiliyatsizligi hissi, bajarilgan ishning ma'nosini yo'qotish, o'z ishining ijobiy natijalariga ishonchsizlik.

Ko'proq darajada, turli odamlar bilan ko'p muloqot qilishga majbur bo'lgan ijtimoiy kasb vakillari (sog'liqni saqlash xodimlari, o'qituvchilar, psixologlar, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari, ijtimoiy xizmatchilar) ish joyida charchashga moyil bo'ladi, shuningdek, ishi to'g'ridan-to'g'ri ishlashni talab qiladigan odamlar. ekstremal sharoitlarda uzoq vaqt qolish hayot uchun xavf bilan bog'liq.

Professional o'zini o'zi saqlash omillari:

1) o'z sog'lig'i uchun javobgarlik;

2) o'z-o'zini o'zgartirishga tayyorlik - ko'nikmalarni rivojlantirish:

- vaqtingizni boshqaring, narsalarni rejalashtiring
- resurslarni to'g'ri taqsimlash, mazmunli va erishish mumkin bo'lgan maqsadlarni belgilash
- Yaxshi muloqot qiling va mojarolardan qoching
- barcha ishni o'z zimmangizga olmang, shoshilinch ishlarni hamkasblar bilan baham ko'ring
- bir vaqtning o'zida bir nechta ishlarni qilmaslik;

3) kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish;

4) kasbiy charchoqning oldini olish (ishda monotonlikdan qochish, faoliyat turini o'z vaqtida o'zgartirish va ishdagi tanaffuslar).

Stressning oldini olish va uni yengish. So'nggi paytlarda o'qituvchilar orasida asabiy zo'riqish, charchoq, asabiylashish va stressning boshqa turli ko'rinishlari muammosi ayniqsa keskinlashdi. Shu maqsadda seminar bo'lib o'tdi, uning batafsil xulosasi ushbu maqolada keltirilgan. U nazariy va amaliy qismlardan iborat bo'lib, ular ilmiy adabiyotlar, test va suhbatlar (muammoli vaziyatlarni muhokama qilish, fikr almashish, ushbu vaziyatlarni hal qilish variantlari) ma'lumotlarini o'z ichiga oladi.

Psixik adaptatsiya murakkab jarayon bo'lib, aynan psixik moslashish (ya'ni, psixik gomeotsazni muvozanatda tutib turish) bilan birga yana 2 ta jarayonni qamrab oladi:

a) Individuum va tashqi muhit orasidagi doimiy tasirotini optimizatsiyalash;

b) Psixik va fiziologik karakteristikalar orasida adekvat munosabatlarni o'rnatish; Adaptatsiya jarayonini o'rganiz emotsional taranglik va stress tushunchalari bilan uzviy aloqador hisoblanadi. Stress-organizmning mavjud ehtiyojlari va ularga umumiy adaptatsion sindrom sifatida qarash natijasida paydo bo'luvchi nospetsifik reaksiyasidir. Yaqinlashayotgan ofatni yengib bo'lmaslik hissi- asabiylilik holatining kuchayishi ushbu qiyinchilikni yengib olmaslik haqidagi tasavvurlarga olib keladi. Qator olimlar tarafidan o'tkazilgan tadqiqotlardan shu narsa ma'lum bo'lganki moslashish jarayonini yoshga ham bog'liq ekan. Masalan, o'spirinlar katta yoshlilarga qaraganda ko'proq moslashuvchan va tashqi xavotir tasirlariga kamroq beriluvchan ekanlar.

Shu munosabat bilan oliy ta'lim muassasasida ta'lim olayotgan talabalarni shaxs sifatida shakllanishida quyidagi xususiyatlarni tarkib toptirish maqsadga muvofiqdir.

-Davlat, jamiyat, oila oldidagi mas'uliyatni anglovchi har tomonlama barkamol shaxs bo'lib voyaga yetkazish;

-Jismoniy baquvvat, ahloqan pok, Vatan tuyg'usi bilan sug'orilgan fidoiy inson, izlanuvchan, tashabbuskor, sog'lom avlodni shakllantirish;

-Ta'lim jarayonida faqat bilim egallash, savodli bo'lish emas, balki shu bilan birga olgan bilimlarini hayotga tadbiiq eta bilishga qodir shaxsni tarbiyalash;

-Yangi sharoitlarga tezda moslashish, yashash ko'nikmalarni o'zlashtirish, mehnat qilishni biladigan yoshlarni tarbiyalab yetkazish.

Yuqoridagi stress to'g'risidagi mulohazalardan kelib chiqqan holda stress holatida shaxs o'z o'zini boshqarishini nazariy jihatdan o'rganibgina qolmay uni amaliyotda ham tadqiq etish asosiy masalalardan biri ekanligini ko'rishimiz mumkin. Shundan kelib chiqqan holda biz ham o'z tadqiqotimizda stressni boshqarishda shaxslarning adaptiv imkoniyatlariga bag'ishlangan metodikadan foydalanishni maqsad qilib qo'ydik, uchinchi bobda yuqoridagi nazariy fikrlarni amaliy tarafdin izohlab berishga harakat qilganmiz. Shunday xulosa qilish mumkinki, inson qanchalik yosh bo'lsa, nerv tizimi qanchalik egiluvchan bo'lsa, va turli tashvishlardan holi bo'lgan ong egasi bo'lsa, adaptatsiya jarayoni shunchalik yengil kechadi va stressli holatlar asoratlarsiz o'tkaziladi.

Stressning asosiy xususiyatlari, klassifikatsiyasi va ularni yengish yo'llari

Stressning organizmga ijobiy yoki salbiy ta'sir etishi organizmning ushbu stressorga nisbatan reaksiyasiga bog'liq. Stress holat hamma uchun bir xil, biroq unga beriladigan javob reaksiya har xildir. Masalan: labi uchgan yoki darz ketgan stakanga choy yoki kofe keltirildi, ayrim kishilar hech qanday reaksiya qilmaydi, ikkinchi kishi esa asabiylashadi yoki janjal qiladi. Stressorni uchta kategoriyaga bo'lish mumkin:

Amaliy jihatdan bizga bog'liq bo'lmagan stressorlar bo'lib bunga: narx- navolar, soliq, ob-havo, biror insonning xarakteri va boshqalar kiradi. Bunday holatlarda, albatta biz asabiylashamiz yoki janjallashamiz, qon bosimimiz oshib, qonda adrenalin miqdori oshishidan boshqa hech narsaga erishmaymiz.

Biz unga ta'sir etib, uni o'zgartirishimiz mumkin bo'lgan stressor: bu bizning shaxsiy loyihalashtirilmagan faoliyatimiz, oldimizga qo'yilgan maqsadni to'la anglamasligimiz va shaxsiy hayotimizdagi qiyinchiliklar.

Bu kategoriyadagi stressorlarga voqea va hodisalar kiradi. Bunda bizning o'zimiz muammoga aylanamiz, chunki bo'lajakdagi notinchliklar (farzandimizning o'qishga kirishi, yangi chaqaloqni dunyoga

kelishi va boshqalar) va bo‘lib o‘tgan voqealardagi tashvishlarimiz kiradi, biroq biz uni o‘zgartira olmaymiz.

Stress bu kuch jihatdan organizm ustidan hukmronlik qilish bo‘lib, u uchta darajada namoyon bo‘ladi: intellektual, fikrlovchi va hissiy. Dastlab axborot intellektual (ong va ong ostida) ishlanadi, so‘ng kuchli yoki kuchsiz hissiyot seziladi va nihoyat fizikaviy darajada mustahkamlanadi. Agarda tanangizga quloq tutsangiz, siz qaysidir muskulingizni taranglashganini sezasiz. Bu jag‘ yoki orqa muskullaringiz bo‘lishi mumkin. Bu hodisani mashhur nemis ruhshunosi Kurt Rayx “muskul xanjari” deb nomlaydi. Bu holat asosan dam olmay ishlaydigan kishilarda uchraydi. Bu taranglanish qoldig‘i bo‘lib, ro‘yobga chiqmagan xoxish va manfiy hissiyotlar tufayli kelib chiqadi. Muskulning tirishib qisqarishi insonning muayyan ruhiy muammolarini aks ettiradi.

Ong va tananing taxdid holatlari (bosim, kuchlanish, tanglik) asabiylik, taranglik va notinchlik bilan bog‘liq. Bu holatlar asosan 15-20 yoshdan so‘ng boshlanadi²⁵. Mutaxassislarning ta’kidlashlaricha, insonning kuchli hissiy qo‘zg‘alish holati stressni keltirib chiqaradi. Shuni ta’kidlash lozimki, nafaqat salbiy hissiyotlar (turli musibatlar, yaqin kishisining yo‘qotilishi), balki ijobiy hissiyotlar (oilada farzandning dunyoga kelishi, oila qurish, biror yutuqqa ega bo‘lish) ham stressni kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. Stress vaqtida keng tarqalgan simptomlar bu bosh og‘rig‘i, depressiya, uyqusizlik, jinsiy hayotning buzilishi, yurakning tez urishi, diqqatni qiyinlik bilan to‘plash, ko‘krak bo‘shlig‘ida va qorin sohasida og‘riq sezish, yuzaki nafas, havoning yetishmasligi, qaltirash, tana haroratini keskin ko‘tarilishi, ko‘ngil aynishi, qo‘l va oyoqlarda sanchiqning paydo bo‘lishi va hokazo.

Psixik zo‘riqish va ortiqcha zo‘riqish stressni keltiruvchi omil sifatida.

Psixik zo‘riqish barcha samarali faoliyatda kuzatilib, mashg‘ulot va imtixonlarda ham paydo bo‘ladi. Lekin ular yo‘nalishi va tarkibi jihatidan farq qiladi. Mashg‘ulotlardagi zo‘riqish asosan faoliyat jarayoni bilan, barcha o‘sib boruvchi yuklamalarni bajarish zarurligi bilan bog‘liq. Imtixonning ekstremal sharoiti kerakli natijaga erishish maqsadini belgilovchi psixik zo‘riqishni qo‘shadi. Shartli ravishda mashg‘ulotlardagi zo‘riqish jarayonli, imtixonlardagi esa natijali deyiladi. Odatda ular faoliyatda emas, unga qadar paydo bo‘ladi, shunga ko‘ra, jarayonli zo‘riqish mashg‘ulot oldidagina paydo bo‘lsa, natijaviy esa imtixonidan ancha oldin paydo bo‘ladi (G.D. Gorbunov).

Kuchli va uzoq davom etuvchi zo‘riqish shaxsga salbiy ta’sir etishi mumkin. Zamonaviy texnologiyalarda shunday yuqori nagruzkalar qo‘llaniladiki, bunda shaxs ko‘pincha yuqori psixik zo‘riqish holatini kechiradi. Faoliyatda psixik zo‘riqish o‘z-o‘zidan organizmning barcha funktsiya va tizimi aktivlashuvini aks ettiruvchi va faoliyatning yuqori samaraliligini ta’minlovchi – ijobiy faktor. Lekin salbiy faktorlarda (kuchli va uzoq zo‘riqish, nagruzka oldidan qo‘rquv, atrofdagilar bilan salbiy munosabat, motivasiyaning kamligi, o‘ziga ishonchsizlik va b.lar) psixik zo‘riqish funktsiyalar disgarmoniyasi, energiyaning ko‘p va maqsadsiz sarfini va oqibatda stressni keltirib chiqaradi.

Kuchli va uzoq davom etuvchi ortiqcha zo‘riqish hafta va oydan keyin ham salbiy oqibat keltirishi mumkin.

Mashg‘ulot jarayonida psixik ortiqcha zo‘riqish belgilari:

Psixik ortiqcha zo‘riqishning 3 bosqichi ajratiladi: nervozlik, nuqsonli stenik, astenik. Har bir bosqich uchun umumiy va maxsus belgilar mavjud.

Umumiy belgilar: tez charchash, ish qobiliyatining pasayishi, uyquning buzilishi, uyqudan keyin tetiklik va bardamlik hissining yo‘qligi.

Birinchi bosqich – nervozlik: uning belgilari – injiqlik, kayfiyatning barqaror emasligi, ichki jahldorlik, mushaklarda, ichki organlarda va b.larda salbiy, ba’zida og‘riqli hisslarning paydo bo‘lishi.

Ortiqcha zo‘riqishning 1 – bosqich belgilari kam namoyon bo‘ladi. Injiqlik paydo bo‘lganda doimgiday intizomliligicha qoladi, murabbiyning vazifalarini yaxshi bajaradi, lekin vaqti bilan qandaydir mashg‘ulot vazifasidan, unga bo‘lgan munosabat ohangidan, hayotiy sharoitdan norozilik ifodalaydi. Bu faqatgina so‘zda emas, mimika, jest, shaxsning barcha hatti – harakatlarida namoyon bo‘ladi. Katta yoshli shaxsda injiqlik – bu uning kuchsizligi, charchaganligi, zarurlik va harakat qilishni xohlamaslik tushunchalari o‘rtasidagi konflikt sharoitida qiyin vaziyatga bolalarcha reaksiyasining dastlabki ko‘rinishi hisoblanadi. Katta yoshli shaxslarda injiqlik tez-tez asossiz shikoyat qilishga aylanadi.

Injiqlikni e’tiborsiz qoldirish mumkin emas. Rahbar shaxs bilan muloqotda pedagogik takt ko‘rsatishi lozim: injiqlikka yo‘l qo‘yib bermasligi lozim, aks holda bu ularning keyinchalik qayta namoyon bo‘lishiga sharoit yaratadi; tezda qarshilik ko‘rsatmaslik lozim, bu konfliktga olib kelishi mumkin, shaxsga injiqliklarni ushlashda yordam berib, ularni korreksiya qilish lozim.

Kayfiyatning barqaror emasligi shaxsning hazilga javoban asabiy kulishida, hammaga norozilik ta’sirini yaratuvchi xumraygan, g‘amgin yurishida ifodalanadi. Arzimagan muvaffaqiyatsizlikdan noadekvat xursandchilikni his qilishadi, bu esa tezda atrofdagilarga salbiy munosabatga o‘zgaradi.

Kayfiyatning barqaror emasligi ko‘rinishlaridan biri ichki jahldorlik tashqi ko‘rinishda, mimikada, pantomimikada ko‘rinadi. Lekin katta hatti-harakat aktlarida ifodalanmaydi. O‘z fikrlarini ifodalashda shaxs ko‘pincha oddiy, ba’zida jarohatlovchi bo‘ladi, lekin kutilmagan jahldorlikni nazorat qiladi va uni ushlaydi.

Inson tanasi, ichki organlarda, bo‘g‘imlarda, teri va boshqalarda salbiy, ba’zida esa og‘riqli hislar paydo bo‘ladi, ular tezda o‘tib ketadi yoki tananing bir qismidan boshqa qismiga ko‘chadi. Bu hodisadan shaxs murabbiyning vazifasini bajarishdan bosh tortganda yoki imtixonida yaxshi qatnashmaganda o‘zini oqlash yo‘lini qidiradi. Har bir odamda ham kundalik turmushda qandaydir salbiy hislar paydo bo‘ladi, biz ularga e’tibor bermaymiz va ular tezda o‘tib ketadi. Shaxs esa o‘z borayotgan psixik zo‘riqish holatida bunga qayta va qayta diqqatini qaratadi.

Uchinchi bosqich – astenik. Uning belgilari: kayfiyatning umumiy depressiv holati, xavotirlanish, o‘z kuchiga ishonchsizlik, tez jarohatlanish, ta’sirchanlik.

Kayfiyatning umumiy depressiv holati – umumiy tonus va faoliyat motivasiyasi pasayishi, passivlashishi, tormozlanishi, susayishi, siqilishida, odatiy xohishlarning yo‘qligida (musiqa eshitmaydi, teatr, kinoga bormaydi, munosabatdan qochadi va b.lar) ifodalanadi. Asosiy motiv majburiyat bo‘ladi, bu esa bunday holatda mashg‘ulot vazifalarini bajarish sifatining tezda yomonlashishiga, yalqovlikka olib keladi.

Rejalashtirilgan natija, topshiriqlarni bajarish imkoniyati shubha ostida qoladi, imtixon oldi mashg‘ulot natijalarini shaxs pessimistik ruhda, muvaffaqiyatni bashorat qilmaydigan ohangda tahlil qilishga moyil bo‘ladi. Qo‘rquv paydo bo‘lishi mumkin.

Xavotir – avval shaxs uchun ahamiyatsiz bo‘lgan vaziyatlarda qattiq bezovtalanish yoki qo‘rqish holatida ichki psixologik komfortning buzilishida ifodalanadi. Mashg‘ulot jarayoni bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘luvchi xavotir juda ham o‘tkir bo‘lmasada, chuqur, uzoq davom etuvchi va turg‘un bo‘ladi.

Xavotir holati qo‘yilgan maqsadga erishishda o‘z kuchiga ishonchsizlik va imkoniyatiga shubhalanishni tug‘diradi. Xavotir kabi o‘ziga ishonch (ishonchsizlik) shaxs xususiyati bo‘lishi va shaxs holatini aks ettiruvchi vaziyat xarakteri bo‘lishi mumkin. Bunda shunday psixik holat haqida gap ketmoqdaki, qachonki shaxs o‘ziga, o‘z kuchiga ishonsa ham maqsadga erishishda ularning yetarililigiga shubhalanadi. Bu holatning kuchli rivojlanishi maqsaddan voz kechishga olib keladi. Psixik ortiqcha zo‘riqish belgilarini bilish har bir shaxsga individual yondashib psixik holatini faollashtirish bilan mashg‘ulot jarayoniga to‘g‘rilashlar kiritish imkonini beradi. Shaxs o‘z navbatida bu holatlarga bardosh berish lozimligini tushunishi zarur, bu holatlarni yengib o‘tish orqali ijobiy natijalarga

umid qilish mumkin.

Xulosa. Yosh va kasbiy rivojlanishning barcha bosqichlarida bo‘ljak pedagoglarning kasbiy stress darajasi yuqori. Kasbiy stressning eng yuqori darajasi 40-45 va 46-50 yoshda, eng past esa 56-70 yoshda kuzatiladi.

Bo‘ljak pedagoglarning kasbiy stressining shakllanishiga kasbiy va noprofessional stress omillarining kombinatsiyasi ta’sir ko‘rsatadi. Eng muhim kasbiy stress omillari talabalar bilan munosabatlar, ishga munosabat, o‘qituvchilar o‘rtasidagi munosabatlar, jamoadagi mavqedan va undagi munosabatlardan norozilik, ta’lim muassasasi va mehnat sharoitlaridan noroziliklardan kelib chiqadi.

Bo‘ljak pedagoglarning sezgir bo‘lgan noprofessional stress omillari quyidagilardir: makro-ijtimoiy - tibbiy yordam, ijtimoiy va huquqiy himoyasizlik, moddiy farovonlik, atrof-muhit sharoitlari, siyosiy vaziyat, uy-joy sharoitlari, mikro-ijtimoiy - buning mumkin emasligi. yaxshi dam olish, hayot istiqbollari, sevgi, sevimli mashg‘ulot, jamiyatdagi mavqe, oilaviy munosabatlar, do‘stlar bilan muloqot kabilardan kelib chiqadi.

Stress omillarini idrok etish va baholash yosh rivojlanish davri bilan bog‘liq: 29-33 yoshda eng muhim stress omillari mehnat sharoitlari va o‘z farzandlari bilan munosabatlar; 40-45 yoshda o‘qituvchilar murakkab professional stressor "mehnatga munosabat", "yaxshi dam olish imkoniyati yo‘qligi" sababli stress omillari kelib chiqadi.

Adabiyotlar:

1. Ababkov V.A., Perret M. Stressga moslashish. Nazariya asoslari, diagnostika, terapiya. - Sankt-Peterburg: Nutq, 2004. - 166 p.
2. Abulxanova-Slavskaya K.A. Hayot strategiyasi. M.: Fikr, 1991. - 299b.
3. Adamenko N.V. Kasbiy yo‘q bo‘lib ketish sindromini shakllantirish omillari: Kommunikativ va yordamchi kasblar misolida: diss. samimiy. psixolog. Fanlar: 19.00.13. Rostov-Don, 2006.- 157p.
3. Gauld R., Levinson D., Veilant D. Hayot bosqichlari // Fan va hayot, 1977, No 2 P.135-136.
4. Gluxanyuk N.S. O‘qituvchini kasbiylashtirish sub’ekti sifatida rivojlantirishning psixologik asoslari.: Dis.Doktor Psixol. Fanlar: 19.00. P. Yekaterinburg, 2001.-313 b.

5. Yovvoyi L.G. Natijalar va istiqbolli tadqiqot yo'nalishlari c.ish psixologiyasi;XXI asr./Psixologiya jurnali, 2002, v.23, No 6. B.18-37.

6. Yovvoyi L.G. Aqliy, funksional o'zini o'zi boshqarish inson holati. M .: "Rossiya Fanlar akademiyasining Psixologiya instituti", 2003.- 318 b.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TAYYORLASHDA TA‘LIM MAZMUNINI TANLASH TAMOYILLARI

Quliyeva Shahnoza Halimovna,

Buxoro davlat universiteti, Fizika-matematika fakul’teti,

“Geliofizika, qayta tiklanuvchi energiya manbalari va elektronika” kafedrasida dotsenti,

kuliyeva_shakhnoza@mail.ru

Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda ta‘lim mazmunini tanlash tamoyillari berilgan. Oliy ta‘lim muassasalarida tayyorlanadigan mutaxassislariga pedagogik tamoyillardan insonparvarlik; hayot bilan uyg‘unlik; madaniyat bilan uyg‘unlik va hokazo; didaktik-metodik tamoyillardan ta‘lim va tarbiya birligi, nazariya va amaliyot birligi, ongillik va faollik, mustaqillik, tushunarlik, ilmiylik, tizimlilik va izchillik; ko‘rsatmalilik; ta‘lim oluvchilarning individual yosh xususiyatlarini inobatga olish; ta‘limda bilim, ko‘nikma va malakalarni puxta va mustahkam o‘zlashtirish tamoyili; integrativlik, politexnik, unumli mehnat asosida o‘qitish; loyihalash tamoyillaridan ta‘lim mazmunining barcha elementlarining jamiyat, fan, madaniyat va shaxs rivojlanishi talablariga mos bo‘lishi tamoyili; ta‘lim mazmunining tashkiliy jarayon bilan aloqadorlik tamoyili; ta‘lim mazmunining yaxlit strukturaga aloqadorlik tamoyillari bo‘yicha kompetensiyalar shakllantirilishi kerak.

***Kalit so‘zlar:** texnologik ta‘lim, ta‘lim mazmuni, tamoyil, pedagogik, didaktik-metodik, loyihalash, umumkompetensiya, kasbiy kompetensiya.*

ПРИНЦИПЫ ВЫБОРА СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

В статье представлены принципы выбора содержания образования при подготовке будущих учителей. Гуманизация педагогических возможностей специалистов, реализуемая через высшее образование; гармония с жизнью; гармония с культурой и т. д.; дидактико-методические принципы включают единство образования и воспитания, единство теории и практики, сознания и деятельности, самостоятельность, понятность, научность, системность и последовательность; поучительность; учёт индивидуальных возрастных особенностей обучающихся; принцип всестороннего и прочного усвоения знаний, навыков и квалификации в образовании; обучение на основе интегративной, политехнической, продуктивной работы; из принципов проектирования, принципа соответствия всех элементов содержания образования требованиям общества, науки, культуры и развития личности; принцип связи содержания образования с организационным процессом; компетенции должны формироваться по принципам соответствия содержания образования общей структуре.

***Ключевые слова:** технологическое образование, содержание образования, принцип, педагогический, дидактико-методический, проектирование, общая компетентность, профессиональная компетентность.*

PRINCIPLES OF CHOOSING EDUCATIONAL CONTENT IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS

The article presents the principles of choosing the content of education when preparing future teachers. Humanization of the pedagogical capabilities of specialists, implemented through higher education; harmony with life; harmony with culture, etc.; didactic and methodological principles include the unity of education and upbringing, the unity of theory and practice, consciousness and activity, independence, understandability, scientific character, systematicity and consistency; instructiveness; taking into account the individual age characteristics of students; the principle of comprehensive and lasting acquisition of knowledge, skills and qualifications in education; training based on integrative, polytechnic, productive work; from the principles of design, the principle of compliance of all elements of educational content with the requirements of society, science, culture and personal development; the principle of connection between the content of education and the organizational process; competencies should be formed according to the principles of compliance of the content of education with the general structure.

***Key words:** technological education, content of education, principle, pedagogical, didactic and methodological, design, general competence, professional competence.*

Kirish. Modernizatsiyalash sharoitida fan va texnika rivoji ta’lim va uning natijalariga qo’yiladigan talablarni tubdan o’zgartirishni taqozo etmoqda va ana shu asosdan kelib chiqqan holda ta’lim mazmunini takomillashtirishni davrning o’zi ta’lim beruvchilarning oldiga muhim vazifa qilib qo’yimoqda. Hozirgi vaqtgacha ta’lim mazmunini loyihalash tizimli-faoliyatli yondashuvga asoslangan bo’lsa, oliy ta’lim muassasalarining maqsadini ta’lim oluvchilarning bilim, ko’nikma va malakalarini o’zlashtirish tarzidan o’z-o’zini rivojlantirishga qaratilgan kompetensiyalarni kompetentli-faoliyatli yondashuvga asoslanishdan kelib chiqqan holda belgilash talab etilmoqda.

Kompetent yondashuv ta’lim oluvchilardan alohida-alohida bilim va ko’nikmalarni o’zlashtirishni emas, balki ularni yaxlitlikda egallashni talab etadi. Mazkur talab bilan bog’liqlikda o’z navbatida ta’lim mazmunini tanlash tizimi ham o’zgarishga uchraydi. Bo’lajak texnologik ta’lim o’qituvchilarini tayyorlashda ta’lim mazmunini tanlash va amaliyotda qo’llash o’z navbatida ta’lim jarayonida qo’yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funktsiyalarni takomillashtirishni talab etadi.

Oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak texnologiya ta’limi o’qituvchilarini tayyorlashda ta’lim mazmuni deganda ta’lim oluvchilarning egallashi lozim bo’lgan bilim, ko’nikma, malaka hamda umumiy va kasbiy kompetensiyalarning aniq belgilangan hajmi va ko’lami tushiniladi.

Bo’lajak texnologiya ta’limi o’qituvchilarini tayyorlashda umumiy kompetensiyalar:

- dunyoqarash bilan bog’liq tizimli bilimlarga ega bo’lishi, gumanitar va tabiiy-ilmiy fanlar asoslarini, joriy davlat siyosatining dolzarb masalalarini bilishi, ijtimoiy muammolar va jarayonlarni mustaqil tahlil qila olishi;

- tabiat va jamiyatda kechayotgan jarayon va hodisa haqida yaxlit tasavvurga ega bo’lishi;

- elektron axborot ta’lim muhitida ta’lim jarayonini pedagogik loyihalashtirish;

- tegishli bakalavriat ta’lim yo’nalishi bo’yicha raqobatbardosh umumkasbiy tayyorgarlikka ega bo’lishi va hokazo.

Bo’lajak texnologiya ta’limi o’qituvchilarini tayyorlashda kasbiy kompetensiyalar:

- umumkasbiy vazifalarni hal etishda fan va ta’limning zamonaviy muammolariga doir bilimlardan foydalanishga tayyorlashi hamda muvaffaqiyatli amalga oshirishga doir axboriy-didaktik ta’minotni yaratish va amalda qo’llash ko’nikmalariga ega bo’lish;

- texnik va kreativ fikrlashni, intellektual qobiliyatlarini shakllantirish;

- global doirada ta’lim tizimi rivojlanishining holati, asosiy yo’nalishi va qonuniyatlarini tahlil qilish, milliy va o’ziga xosliklardagi umumiy ko’rinishlarni ochib berish, xalqaro pedagogik tajribaning ijobiy salbiy jihatlari, milliy pedagogik madaniyatni boyitish, shakl va metodlarini aniqlashtira olish;

- umumiy o’rta ta’lim maktab o’quvchilarida estetik madaniyat va ijodkorlik, o’z-o’zini rivojlantirish va asrash kompetensiyasi, kommunikativlik, kommunikativ va amaliy faoliyatni rivojlantirish, kompetensiyalarni shakllantirishdan iboratdir va hokazo.

MDH va xorijiy mamlakatlar olimlaridan V.I.Baydenko, A.A.Verbitskiy, N.A.Grishina, E.F.Zeer, I.A.Zimnaya, O.N.Yarigin, N.V.Kuzmina, A.I.Kuleshova, A.K.Markova, N.V.Skachkova, A.V.Xutorskiy, S.R.Berger, V.Grabe, J.Harmer, L.Harver va boshqalar tomonidan mehnat ta’limining mazmun mohiyati hamda o’qituvchilarning unumli mehnat mahsuldorligiga bo’lgan bilim, ko’nikmalarining shakllanishiga doir bir qancha ilmiy-tadqiqotlar olib borilgan.

Oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak mutaxassislar tayyorlashda pedagog olimlardan U.Nishonaliyev, A.R. Xodjaboyev, N.A. Muslimov, Z.Q. Ismoilova, Sh.S. Sharipov va boshqalar tadqiqot ishlari olib borganlar.

Ta’lim mazmunini tanlash tamoyillari bo’yicha N.A. Kayumovanning “Informatika o’qituvchisining metodik tizimini loyihalashtirish” maqolasida metodik tizimning ochiqlik; yaxlitlik; insoniy yo’naltirilganlik; moslik; uzoqni ko’ra olish; dasturlashganlik; kasbiy yo’naltirilganlik; vositalilik; muloqotlilik tamoyillari batafsil berilgan.

Asosiy qism. Ta’lim mazmuni takomillashib borish tavsifiga ega bo’lib, uni aniqlovchi asosiy omillarga quyidagilar kiradi:

1. jamiyatda fan, texnika va madaniyatning rivojlanganlik darajasi;

2. jamiyat tomonidan qo’yiladigan ijtimoiy buyurtma;

3. ta’limning maqsad va vazifalari;

4. kasbiy-pedagogik innovatsion faoliyat darajasi;

5. axborotlarning hajmi va ko’lami;

6. ta’lim oluvchilarning yosh xususiyatlari.

Bo’lajak texnologik ta’lim o’qituvchilarini tayyorlashda ta’lim mazmuni ya’ni davlat ta’lim standarti, malaka talablari, o’quv reja, o’quv dastur, o’quv adabiyotlardan iborat. Bo’lajak texnologiya ta’limi o’qituvchilarini tayyorlashda ta’lim mazmunini tanlash tamoyillarini ko’proq umumkasbiy va ixtisoslik

fanlarini o'qitishda foydalaniladi. Ayniqsa, umumkasbiy fanlar blokidagi “Texnologiya ta’limi praktikumi” fanida kasbiy kompetentlikka ega bo’lsa, “Texnologiya ta’limi metodikasi” fanida metodik kompetentlikka ya’ni ta’lim tamoyillaridan qachon? qayerda? qanday qilib? qo’llash bo’yicha bilim, konikma va malakaga ega bo’ladilar. Bo’lajak texnologiya ta’limi o’qituvchilarini tayyorlashda pedagogik, didaktik va metodik hamda loyihalash tamoyillarni inobatga olish zarur.

Demak, “Texnologiya ta’limi metodikasi” fanida talabalar umumiy o’rta ta’lim muassasalarida texnologiya fanidan dars o’tish mahoratini o’rganadi, buning uchun bo’lajak texnologik ta’lim o’qituvchilar pedagogik tamoyillardan quyidagilarni bilishi kerak: insonparvarlik; hayot bilan uyg’unlik; madaniyat bilan uyg’unlik; ilmiylik; ta’limning fundamentalligi va amaliy yo’nalganligi; ta’lim va tarbiyaning uyg’unligi.

Ta’limning didaktik va metodik tamoyillari: ta’lim va tarbiya birligi, nazariya va amaliyot birligi, onglilik va faollik, mustaqillik, tushunarlik, ilmiylik, tizimlilik va izchillik; ko’rsatmalilik; ta’lim oluvchilarning individual yosh xususiyatlarini inobatga olish; ta’limda bilim, ko’nikma va malakalarni puxta va mustahkam o’zlashtirish tamoyili; integrativlik, politexnik, unumli mehnat asosida o’qitish tamoyillaridan iborat.

Ta’lim va tarbiya birligi maktabda o’quvchi yolg’iz bilim, ko’nikma va malakalarni egallabgina qolmaydi, balki har jihatdan mukammal tarbiyalanadi. Aqliy va jismoniy mehnat jarayonida xarakter xususiyatlari va hatti-harakat ko’nikma va odatlarni tarbiyalaydi. O’tilayotgan mavzu mazmunidan kelib chiqadigan tarbiyaviy tomonlarini to’g’ri belgilash ham uni ta’lim bilan birga bir butunlikda amalga oshirishni ta’minlash juda ahamiyatga ega.

Nazariya va amaliyot birligi ilmiy bilimlar kishilarning ishlab chiqarish faoliyati ehtiyojlari asosida paydo bo’lib, ana shu faoliyatga xizmat qilganligi va hayot bilan bog’langanligi sababli, bu bilimlarni egallash uchun ularni mazmunan o’zlashtirish va amalda qo’llash lozim. O’quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash nazariy bilimlarni egallash jarayonidan boshlanadi. Keyinchalik u tajriba va amaliy mashg’ulotlarda davom ettiriladi. Bu mashg’ulotlarda o’quvchilar o’qituvchi rahbarligida tajriba sharoitida olingan bilimlarini tekshiradilar, mustahkamlaydilar, chuqurlashtiradilar. Ularni amalda qo’llanish ko’nikma va malakalarini hosil qiladilar.

Onglilik va faollik, mustaqillik tamoyili o’quvchilarda ilmiy bilimlarni hamda ularni amalda qo’llash metodlarini ongli va faol egallab oladigan, ularda ijodiy tashabbuskorlik va o’quv faoliyatida mustaqillik, tafakkur, nutqi rivojlanadigan bo’ladi. O’qitishdagi onglilik tamoyili o’quvchilardagi ta’lim jarayonining aniq maqsadlarini tushunish, o’rganilayotgan dalil, hodisa, jarayonlar va ular o’rtasidagi bog’lanishni tushungan holda o’zlashtirib olish, o’zlashtirilgan bilimlarni amaliy faoliyatda qo’llay bilish kabi me’yorlarni anglatadi.

Ta’limning tushunarlik tamoyili o’quvchilarning mavjud imkoniyatlarini hisobga olish, jismoniy va psixik sog’lig’iga yomon ta’sir etuvchi intellektual va emotsional qiyinchiliklardan voz kechishni talab etadi. Ta’limning tushunarli bo’lishi o’quvchilarning yoshi, bilish imkoniyatlarini hisobga olib o’qishning mazmunini to’g’ri aniqlash demakdir, ya’ni, har bir o’quv fani bo’yicha o’quvchilar egallab olishi zarur bo’lgan bilim, amaliy ko’nikma va malakalari hajmini to’g’ri aniqlashdir. Bu tamoyil o’quv jarayonini o’quvchilarda qiyinchiliklarni yengish istagini hosil qiluvchi va shaxsiy muvaffaqiyatlarining natijalaridan quvonish tuyg’usini yuzaga keltirishga yo’naltirilganligini ifodalaydi. Bu bolalarda ko’zga tashlanuvchi qattiq hayajonlanish, shuningdek, o’quv masalalarini yechishdagi ishonchsizlikni yo’qotishga yordam beradi.

Ilmiylik tamoyili - o’quvchilarga o’rgatish uchun ilmiy jihatdan asoslangan, amalda sinab ko’rilgan ma’lumotlar berilishini talab etadi. Ularni tanlab olishda fan va texnikaning eng so’nggi yutuqlari va kashfiyotlaridan foydalanish kerak.

Ilmiy bilimlarni egallash jarayonida o’quvchilarda ilmiy dunyoqarash, tafakkur rivojlanadi. Har bir darsda o’qitiladigan o’quv materialining ilmiy mazmuni keng va chuqur bo’lishi o’quvchida nafaqat bilim, balki tafakkur hosil qilishi hamda uning ijodiy qobiliyatini shakllantirishi kerak. Buning uchun esa o’qituvchi o’z ilmiy saviyasini izchil ravishda oshirib borishi zamonaviy pedogogik texnologiyalar, kashfiyotlar va ilmiy yangiliklardan xabardor bo’lishi lozim. O’quvchi o’rganayotgan bilimlar, albatta nazariy tasdiqlangan va amalda sinalgan bo’lishi kerak.

Tizimlilik va izchillik tamoyili o’qitishni shunday tashkil etishni talab etadiki, bunda o’quv fanlarini o’qitish qat’iy mantiqiy tartibda olib boriladi. O’quvchilar bilim, ko’nikma va malakalarini izchillik bilan egallab boradilar va ayni paytda amaliy vazifalarni hal qilish uchun ulardan foydalanishni o’rganadilar. Tizimlilik va izchillik tamoyili pedogogik jarayonning hamma bo’g’inlarida amalga oshiriladi. Uning talablari darsliklar va dasturlarni tuzishda o’z aksini topadi. O’quv materialini to’g’ri taqsimlash ya’ni oddiydan murakkabga, oddiy operatsiyalardan qiyinroq operatsiyalarni bajarishga o’tishni talab qiladi.

Ko’rsatmalilik tamoyili - o’qitishning ko’rsatmaliligi shuni tasdiqlaydiki, agar o’quvchilarda o’rganilayotgan jarayonlarni narsa va hodisalarni bevosita idrok qilish bilan bog’liq muayyan hissiy amaliy

tajriba bo‘lgan taqdiridagina ular bilimlarni ongli ravishda o‘zlashtiradilar hamda ularda ilmiy tasavvur va tushunchalar hosil qilish mumkin. Bu tamoyil o‘qitish jarayonida turli sezgilardan: ko‘rish, eshitish, sezish va boshqalardan foydalanishni talab etadi. O‘qitish jarayonida o‘quvchilarda ko‘nikma va malakalar hosil qilish uchun mehnat usuli va operatsiyalarini ko‘rsatish keng qo‘llaniladi. Ko‘rsatmalilik o‘quvchilarni qiziqishini orttiradi va qiziqtiradi, o‘tilayotgan darsni yaxshi esda saqlab qolishga yordamlashadi.

Ta’lim oluvchilarning individual yosh xususiyatlarini inobatga olish tamoyili o‘quv materiallarining mazmuni uning hajmi, xarakteri, u yoki bu sinf o‘quvchilarining jismoniy rivojiga, umumiy tayyorgarligiga, saviyasi va imkoniyatlariga loyiq bo‘lishi tushuniladi. Yoshiga muvofiq yondashish o‘quvchilarning psixik xususiyatlari, shaxsiy rivojlanganlik darajasi, ma’naviy-axloqiy sifatleri, ijtimoiy yetukligini baholay olishni nazarda tutadi. Agarda qo‘yilayotgan talablar yoki ta’limning tashkiliy tuzilishi o‘quvchilarning yoshi imkoniyatlaridan ortda qolsa yoki ilgari ketse, o‘quv faoliyatining samarasi pasayadi. Individual yondashish o‘quvchilarning murakkab ichki dunyosini o‘rganish, yuzaga kelgan munosabatlar tizimini tahlil qilish va shaxs shakllanishi sodir bo‘ladigan ko‘p turdagi sharoitlarni aniqlashni talab etadi.

Ta’limda bilim, ko‘nikma va malakalarni puxta va mustahkam o‘zlashtirish tamoyili muhim didaktik talab va qoidalarni, ya’ni o‘quvchilar tomonidan tizimli va ongli o‘zlashtirilgan ilmiy bilimlarni mustahkam, esda saqlab qolish hamda o‘zlashtirilgan ilmiy bilimlarni o‘z turmush faoliyatlarida qo‘llay olish malakalari bilan qurollantirishni nazarda tutadi. Chuqur, mustahkam bilimning asosiy belgisi eng fundamental g‘oyalari, qoidalar, tushuncha, kategoriyalarni tushunish, chuqur o‘zlashtirish, o‘rganilayotgan materiallar mazmunini puxta anglashdan iborat.

Integrativlik tamoyili texnologiya fanining uzluksiz ta’limdagi integratsiyalashuvi ya’ni matematika, chizmachilik, kimyo, fizika, biologiya, informatika, geografiya fanlari bilan o‘zaro bog‘liqligi hamda mavjud fanlarni o‘ziga xos xususiyatlarga egaligini inobatga olib mavzularni o‘zlashtirishni nazarda tutadi.

Politexnik tamoyil – texnologiya ta’limi bosqichlari orasidagi izchillik politexnik tamoyil uchun katta ahamiyatga ega. Ustaxonalardagi mashg‘ulotlarda o‘smirlar quyi sinflarda o‘zlashtirgan qator politexnik malakalarni qo‘llashi va takomillashtirishi juda muhim. Qog‘ozni rejalashda chizg‘ich, go‘niya va qalamdan foydalanish malakasini egallash va metallni rejalashda qo‘llash kerak. Bu jihatdan o‘quvchilarning andaza rejalash malakalari juda foydali bo‘ladi. O‘quvchilar qog‘ozni, gazlamani va listli qaychi bilan qirg‘ich orasida ko‘pgina umumiylikni topadi. Modellashtirish jarayonida o‘quvchilar yana shu ish bo‘yicha quyi sinflarda olgan bilimlarini qo‘llashi va hokozolar uchun cheklanmagan imkoniyatlar vujudga keladi.

Unumli mehnat asosida o‘qitish tamoyili ayrim pedagogika nazariyotchilari o‘qitishni unumli mehnat bilan qo‘shib olib borib bo‘lmaydi degan fikrni ilgari surgan edilar. Texnologiya ta’limi darslarida bajariladigan ishlar mashq asosida olib borilsa yetarli bo‘ladi degan noto‘g‘ri fikrni ilgari surgan edilar. Lekin hayot shuni ko‘rsatdiki bu fikr noto‘g‘ri ekanligini ya’ni o‘quvchi o‘z mehnatining yakunini ko‘rgandagina unda mehnatga qiziqish hamda mehnat kishisiga hurmat ortishi isbotlangan. Shuning uchun ham texnologiya ta’limi darslari unumli mehnat asosida tashkil etiladi.

Bo‘lajak texnologiya ta’limi o‘qituvchilarini tayyorlashda loyihalash tamoyillaridan foydalanish ham muhim hisoblanadi. Bo‘lajak mutaxassislariga ixtisoslik fanlarini o‘qitishda konstruksiyalash va modellashtirish asoslari bo‘yicha kompetentlikka ega bo‘lishi hamda mashg‘ulotlarni tashkil etishda loyihalashtirish tamoyillarini mukammal o‘zlashtirgan bo‘lishi kerak.

Ta’lim mazmunining loyihalash tamoyillari quyidagilardan iborat: ta’lim mazmunining barcha elementlarining jamiyat, fan, madaniyat va shaxs rivojlanishi talablariga mos bo‘lishi tamoyili; ta’lim mazmunining tashkiliy jarayon bilan aloqadorlik tamoyili; ta’lim mazmunining yaxlit strukturaga aloqadorlik tamoyili; ta’lim mazmunini insonparvarlashtirish tamoyili; ta’lim mazmunini fundamentallashtirish tamoyili; ta’lim mazmunining ketma-ketligi tamoyili; ta’limning mazmuni muntazamligi tamoyili; ta’lim mazmunining o‘quvchilar yosh xususiyatlariga mosligi tamoyili

Ta’lim mazmunining barcha elementlarining jamiyat, fan, madaniyat va shaxs rivojlanishi talablariga mos bo‘lishi tamoyili. Bu tamoyil ta’lim mazmuniga an’anaviy bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar bilan birga jamiyatning rivojlanganligi, ilmiy bilim, madaniy hayot darajasi va shaxsning rivojlanish imkoniyatlarini aks ettiruvchi fanlarni kiritishni talab etadi.

Ta’lim mazmunining tashkiliy-jarayon bilan aloqadorlik tamoyili. Bu tamoyil ta’lim mazmunini tanlashda bir tomonlama yondashishni rad etadi. U aniq bir o‘quv jarayonini amalga oshirish bilan bog‘liq tashkiliy shart-sharoitni hisobga olishni ko‘zda tutadi. Bu texnologiya ta’limi o‘qituvchilarini tayyorlashning ta’lim mazmunini loyihalashtirish jarayonida taqdim etish va o‘zlashtirish tamoyillari, texnologiyasi, darajasi va u bilan bog‘liq hatti-harakatlarni hisobga olish kerakligini anglatadi.

Ta’lim mazmunining yaxlit strukturaga aloqadorlik tamoyili. Bu tamoyil ta’lim tizimining turli bosqichlarida nazariy bilimlarning berilishi, o’quv fani, o’quv materiali, pedagogik faoliyat, o’quvchi shaxsi kabi komponentlarining o’zaro mosligini ko’zda tutadi.

Ta’lim mazmunini insonparvarlashtirish tamoyili. Bu tamoyil birinchi navbatda o’quvchilarning umuminsoniy va milliy madaniyatni faol ijodiy va amaliy o’zlashtirishlari uchun shart-sharoitlar yaratish bilan bog’liqdir. Buning uchun insonparvar g’oyalar oliy ta’lim mazmuniga singdirilishi kerak. Bu esa o’z navbatida ijtimoiy-gumanitar va tabiiy-ilmiy fanlarning o’zaro bog’liqligi va o’zaro munosabatlari tamoyilining o’zgartirilishin talab etadi, uning asosini shaxsga yo’nalganlik tashkil etishi zarur.

Ta’lim mazmunini fundamentallashtirish tamoyili ta’limni insonparvarlashtirishdagi to’siqlarni yo’qotishga imkon beradi. U ijtimoiy-gumanitar va tabiiy-ilmiy bilimlarni birlashtirish, ketma-ketlikni o’rnatish va fanlararo aloqalarni o’quvchilarning idrok etishi va amaliy faoliyat metodologiyasining mohiyatini anglab etishlariga tayanishni talab etadi.

Ta’lim mazmunining ketma-ketligi tamoyili. Mazkur tamoyil ta’lim mazmunini o’sib boruvchi yo’nalishda rejalashtirishdan iborat bo’lishini anglatadi, bunda birinchi navbatda har bir yangi bilim avvalgisiga tayanadi va undan kelib chiqadi.

Ta’limning mazmuni muntazamligi tamoyili. Ushbu tamoyil o’rganilayotgan bilimlar va shakllantirilayotgan malakalar va kompetentsiyalarni yagona tizimdagi o’rni, oliy ta’lim, barcha o’quv kurslari va yaxlit mazmunning bir-biriga hamda umuminsoniy, milliy madaniyat tizimi aloqadorlikda ko’rib chiqishni ko’zda tutadi.

Ta’lim mazmunining o’quvchilar yosh xususiyatlariga mosligi tamoyili. Mazkur tamoyil ta’lim mazmunini loyihalashda o’quvchilarning yosh xususiyatlari va tayyorgarlik darajasini hizobga olishni ko’zda tutadi. Ma’lum bir yosh davriga mos bilim, ko’nikma, malaka va kompetentsiyalar tizimi ta’lim mazmunida aks ettiriladi.

Xulosa qilib aytganda, texnologik ta’lim o’qituvchilarini tayyorlashda ta’lim mazmunini tanlashda pedagogik, didaktik-metodik, loyihalash tamoyillari asosida amalga oshirilsa, bo’lajak mutaxassislarining pedagogik faoliyatida, tashkiliy – boshqaruv faoliyatida, ilmiy-tadqiqot faoliyatida, ma’naviy-ma’rifiy faoliyatida kasbiy-pedagogik innovatsion faoliyati modernizatsiyalashadi.

Adabiyotlar:

1. Kayumova N.A. Informatika o’qituvchisining metodik tizimini loyihalashtirish. – T.: «Zamonaviy ta’lim», 2017. – 4-10-betlar.
2. Малев В.В. Общая методика преподавания информатики: Учебное пособие. - Воронеж: ВГПУ, 2005. - 271 с.
3. Muslimov N.A va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativ asoslari. O’quv-metodik qo’llanma. – T.: “Sano-standart”, 2015. – 120 b.
4. Muslimov N.A., Qo’ysinov O.A., Abduraxmonov SH., Abdullayeva Q.M., Gaipova N.S. Bo’lajak kasb ta’limi o’qituvchilarini metodik kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Nizomiy nomidagi TDPU Rizografi, Toshkent 2014 yil. 6,75 b.t.
5. Shakhnoza K, Makhbuba K Interactive technologies as a means to improve the efficiency and quality of the educational process. International Journal of Human Computing Studies 3 (2), 182-186.
6. Kuliyeva SH Improving teaching aids in the training of future technology teachers. International Journal of Early Childhood 14 (03), 2022.
7. El papel de las tecnologías pedagógicas modernas en la formación de la competencia comunicativa de los estudiantes. Halimovna K.S, Nurilloevna M.O, Radzhabovna K.D, Shavkatovna R.G Religación. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades 4 (15), 261-266.
8. Стефанова Н. Л. Теоретические основы развития системы методической подготовки учителя математики в педагогическом вузе: Автореф. докт. дисс. - СПб., 1996.
9. Вороненко Т. А., Н.И. Рыжова Информатика ўқитиш методикаси. Махсус техника: Талабалар учун дарслик. - Санкт-Петербург: Рос. пед. ун-т, 1997.

MAKTAB O‘QUVCHILARINING DEDUKTIV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH
YO‘LLARI HAQIDA

Rasulov Xaydar Raupovich,

Buxoro davlat universiteti

Matematik analiz kafedrasida dotsenti,

fizika-matematika fanlari nomzodi

<http://orcid.org/0000-0001-8525-4701>

xrasulov71@mail.ru

Muzaffarova Mohinur Umarovna,

Buxoro davlat universiteti Fizika-matematika fakulteti talabasi

Ushbu maqolada 5-6-sinf o‘quvchilarining deduktiv tafakkurlashni shakllantirish yo‘llari yoritilgan. O‘quvchilarda induktiv va deduktiv fikr yuritish ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ekanligi ilmiy asoslab berilgan. Deduktiv fikr yuritishni rivojlantirishga doir bir qator misollar keltirilgan va ularni yechish yo‘llari ko‘rsatilgan. Mustaqil ishlash uchun bir nechta misol va masalalar tavsiya qilingan.

Kalit so‘zlar: *induktiv va deduktiv tafakkur, abstrakt, mustaqil fikrlash, deduksiya, induksiya, aylana, tenglama, arifmetik usul, parallel ko‘chirish, simmetriya.*

О ПУТЯХ РАЗВИТИЯ ДЕДУКТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

В данной статье изложены способы формирования дедуктивного мышления учащихся 5-6 классов. Научно обоснована важность развития у учащихся навыков дедуктивного мышления. Приведён ряд примеров, которые способствуют развитию дедуктивного мышления, также показаны способы их решения. Наряду с этим рекомендовано несколько примеров и задач для самостоятельной работы.

Ключевые слова: *индуктивное и дедуктивное мышление, абстрактное, самостоятельное мышление, дедукция, индукция, круг, уравнение, арифметический метод, параллельный перенос, симметрия.*

ABOUT WAYS TO DEVELOP DEDUCTIVE THINKING OF SCHOOLCHILDREN

This article outlines ways to develop deductive thinking among students in grades 5-6. The importance of developing deductive thinking skills in students is scientifically proven. A number of examples are given that contribute to the development of deductive thinking, and ways to solve them are also shown. Several examples and tasks are also recommended for independent work.

Keywords: *inductive and deductive thinking, abstract, independent thinking, deduction, induction, circle, equation, arithmetic method, parallel transfer, symmetry.*

Kirish. Ma'lumki, aqliy xulosa chiqarishning aniq – induktiv va abstrakt – deduktiv formalari bir-biri bilan uzviy bog‘liq hisoblanadi. O‘quvchilarning mantiq tafakkurini o‘stirish asosan 6-sinfda tizimli mavzular boshlanishi, matematikaning deduktiv qurilishi bilan tanishtirish natijasida shakllantiriladi. O‘quvchilarni matematikaning deduktiv qurilishi bilan tanishtirishga tayyorlash, mustaqil fikrlashga, o‘z fikrlarini asoslay olishga o‘rgatish orqali 5-6-sinflarda amalga oshirilishi lozim. Matematika asosan deduktiv fandır. Ammo unda deduksiya ham muhim rol o‘ynaydi [1-2].

Matematiklar o‘z fikrlarini bayon qilishda deduksiyaga tayangan holda, ko‘p hollarda o‘z yangiliklarini induksiya yo‘li bilan yuzaga keltiradilar. Induksiya yo‘li bilan chiqarilgan xulosa ishonchli bo‘lmaydi. Deduksiya yo‘li bilan chiqarilgan xulosa (agar «asos» to‘g‘ri bo‘lsa) to‘g‘ri bo‘ladi. (Deduksiya so‘zi lotincha «deductio» mulohaza yuritmoq, xulosa chiqarmoq ma’nosini bildiradi). Deduksiya o‘xshashlik yo‘li bilan chiqarilgan xulosalarni tekshirib ko‘rish uchun katta rol o‘ynaydi. Demak, o‘quvchi biror xulosaga kelish uchun olingan biror dalilga asoslangan holda fikr yuritadi. Masalan, uchburchak tomonlarining xossasidan foydalanish, ya’ni uchburchakning biror tomoni – kesma, qolgan tomonlari esa siniq chiziq deb qaraladi.

Asosiy qism.. Deduksiya «umumiydan xususiya» prinsipi asosida mantiqiy xulosa chiqarish bo‘lib, xulosa chiqarishning bu usuli o‘quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlaydi.

O‘qituvchi dars berish jarayonida asta-sekin induktiv usuldan deduktiv usulga o‘ta borishi kerak.

Hozirgi zamon matematik mantiq tilida deduksiya deb shunday xulosa chiqarishga aytiladiki, unda «asos»ning ishonchligi xulosa (oqibat)ni keltirib chiqaradi.

Induktiv xulosalarni deduktiv natijalarda va amaliyotda tekshirib ko‘rish natijasida obyektiv haqiqatga erishish mumkin. Masalan, ushbu masalani ko‘raylik. Tomonlari: a) 4 sm, 5 sm, 9 sm; b) 4 sm, 5 sm va 6 sm bo‘lgan uchburchak yasang.

[3] maqolada induksiya yo‘li bilan chiqarilgan xulosa umumiy hol uchun qabul qilinib, uchburchak tomonining xossasi ko‘rinishida bayon qilingan edi. Endi bu xulosadan foydalanib, masalaning yechimi bor yoki yo‘q ekanligini aniqlash zarur:

a) $4 + 5 > 9$ bo‘lganidan yuqoridagi xossaga ko‘ra uchburchak yasab bo‘lmaydi.

b) $4 + 5 > 6$; $4 + 6 > 5$; $6 + 5 > 4$ bo‘lgani uchun uchburchak yasab bo‘ladi. Bu yerda tajriba yordamida chiqarilgan natija (nazariya) yana tajribada tekshirib ko‘rilishi bilan uning amaliy ahamiyati aniqlanadi.

Shu nuqtai-nazardan ushbu munosabat o‘rinlidir: tajriba \Rightarrow nazariya \Rightarrow tajriba.

Shuning uchun ham induksiya va deduksiyaning bir-biridan ajratib, tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Deduktiv usul o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini o‘stiruvchi asosiy omil bo‘lib, mantiqiy tafakkur esa fikrlash qobiliyatining o‘sishi va mustahkamlanishi demakdir. Tafakkur jarayonida hodisa va tushunchalarning munosabati hamda mazmunan o‘zaro bog‘liqligi aniqlashtiriladi.

So‘z fikrning mavjudligini bildiruvchi tafakkur jarayonida so‘z bilan oydinlashadi. Shuning uchun ham o‘quvchilarda mantiqiy tafakkurni shakllantirish uchun ularning matematik til madaniyatini, nutqini o‘stirish muhim ahamiyat kasb etadi.

5-sinfda o‘quvchilarning deduktiv tafakkurini shakllantirish asosan masalalar yechish jarayonida amalga oshiriladi, shu bilan birga yangi mavzu bo‘yicha nazariy bilimlarni doir tushunchalarni keltirishda bayon etish jarayonida ham ba‘zan bu usuldan foydalanish mumkin.

5-sinfda tenglama yordamida masalalar yechish qulay usul bo‘lib hisoblanadi. Masalalarni tenglamalar yordamida yechish o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini o‘stiradi, masalani qulay va tez yechish imkoniyatini beradi hamda yozuvni ixchamlashtiradi. Shuningdek, o‘quvchilarning og‘zaki nutq madaniyatini o‘stirishga, o‘z fikrini asoslay olishga o‘rgatish uchun arifmetik usul (savollar va ifoda tuzish)dan ham o‘rinli foydalanish katta rol o‘ynaydi.

Tenglamalar yordamida masalalar yechish mavzusi o‘tilguncha masalalar asosan arifmetik usulda yechiladi. Bu usul tenglama tuzishga zamin hozirlaydi. Masalan, o‘quvchilarning masalalarni yechish uchun tenglama yoki ifoda tuza olishi ularning «Sonli va o‘zgaruvchi ifodalar» mavzusini qay darajada o‘zlashtirib olganligiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir.

Quyidagi masalalarni ko‘raylik:

1-masala. Yozda dam olish maskani chodirlarida 400 va uylarda 150 nafar kishi yashadi. Kuzga kelib chodirlardagi kishilar 4, uydagilar soni esa 3 marta kamaydi. Kuzda dam olish maskanida necha nafar kishi bo‘lgan?

Yechish. Yozda dam olish maskanidagi dam oluvchilar soni $(400 + 150)$ nafar, kuzda maskandagi dam oluvchilar soni $(400: 4) + (150: 3) = 100 + 50 = 150$.

Javob. 150 ta.

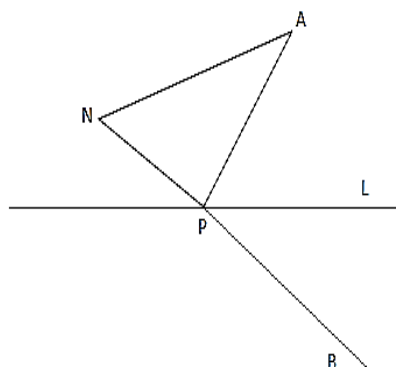
Bu yerda o‘quvchilarning nutq madaniyatini o‘stirish uchun ularga amallar tartibiga mos savollarni berish foydali bo‘lib hisoblanadi. Masalan, «Nima uchun 400 ni 4 ga bo‘ldik?» va hokazo.

5-sinf o‘quvchilarida deduktiv tafakkurning dastlabki ko‘nikmalarini hosil qilish 6-sinfda uni shakllantirish imkoniyatini beradi. 6-sinf o‘quvchilari aniq - induktiv xulosalar chiqarish bilan birga ko‘pincha deduktiv mulohaza yuritadilar. O‘quvchilar endi «isbot» bilan tanishadilar, yasashga va isbotlashga oid masalalar yechishni, o‘z fikrini oldingi biror tushunchaga tayanib asoslash kabi qoidalari o‘rganadilar.

Ammo ba‘zi ma‘lum teorema yoki tasdiqni bayon qilishda ko‘pincha deduktiv isbot bilan chegaralanib qolishadi. Natijada o‘quvchi induktiv isbot (xususiy hol) bilan deduktiv isbot (yoki umumiy hol)ning farqlay olmaydi yoki induktiv isbotlashni osonroq deb hisoblaydi. Shuning uchun o‘quvchilarda deduktiv isbotga ehtiyoj hosil qilish maqsadida induktiv isbotlashning ishonchli emasligini ko‘rsatish zarur.

Geometriyaga bog‘liq masalalar keltiramiz.

2-masala. A va B nuqtalar l to‘g‘ri chiziqqa nisbatan o‘zaro simmetrik. $|AN| < |BN|$ bo‘lishini isbotlang (1- chizma).

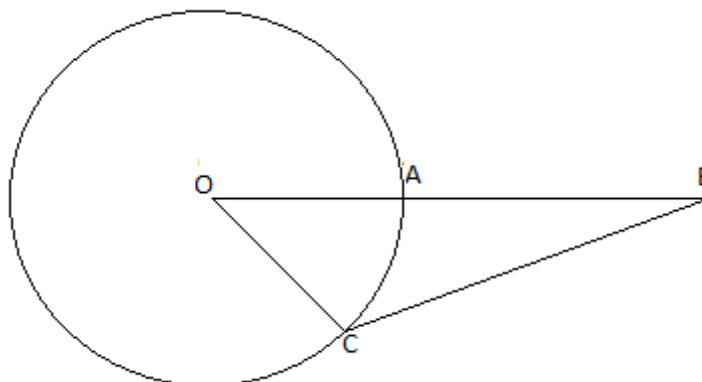
1-chizma

O‘quvchi o‘lchash yordamida bunga ishonch hosil qilishi mumkin, ammo H nuqta P nuqtaga juda yaqin olinsachi? U holda o‘lchash aniq natija bermaydi. Demak, biror dalilga tayanib (deduktiv) isbotlash kerak.

Isbot. $\triangle ANR$ dan $|AN| < |NR| + |AR|$ (uchburchak tomonining xossasiga ko‘ra) $|BR| = |AR|$ (chunki A va B nuqtalar o‘zaro simmetrik). Bundan $|AN| < |NR| + |BR|$ yoki $|AN| < |BN|$.

3-masala. Aylanaga 2-chizmada ko‘rsatilgandek ikkita kesuvchi o‘tkazilgan. $|AB| < |BC|$ ekanligini isbotlang.

Yechish.

2-chizma

1. Avval induktiv usul yordamida isbotlashni ko‘rib chiqaylik. O‘quvchilar AB va BC kesmalarning uzunligini o‘lchab ko‘rishadi. Agar C nuqta A nuqtaga juda yaqin olinsachi? U holda o‘lchash ishonchli natija bermaydi. Shuning uchun C nuqtaning istalgan holati uchun to‘g‘ri bo‘lgan isbotdan foydalanamiz.

2. Deduktiv usul yordamida isbotlashni ko‘rib chiqamiz.

Uchburchak tomonining xossasiga ko‘ra $\triangle OBC$ dan: $|OB| < |OC| + |BC|$. $|OA| = |OC| = R$; $|OB| = R + |AB|$ bo‘lganida: $R + |AB| < R + |BC|$. Demak, $|AB| < |BC|$.

O‘quvchi o‘lchash yordamida bunga ishonch hosil qilishi mumkin, ammo N nuqta P nuqtaga juda yaqin olinsachi? U holda o‘lchash aniq natija bermaydi. Demak, biror dalilga tayanib (deduktiv) isbotlash kerak.

Shunday qilib, misol va masalalarni deduktiv yo‘l bilan isbotlash quyidagi qadamlar bilan amalga oshiriladi:

- mulohazaga teskari mulohaza yuritish;
- induktiv isbotning yetarli emasligini ko‘rsatish;
- induktiv isbotdan keyin shu tasdiqni deduktiv (oldindan olingan ma’lum dalilga tayanib) isbotlash mumkinligini ko‘rsatish.

Hisoblashga doir bitta masalani qaraylik. Masalalarni yechishning arifmetik va algebraik usullari bilan yechish 6-sinfda ham saqlanadi. Ammo asosiy e’tibor masala yechish jarayonida tenglamaning xossasidan foydalanish va «isbot» tushunchasiga tayyorlashdan iborat.

4-masala. Kater bir «pristan» dan ikkinchisiga borish uchun 180 km masofa yurdi va orqasiga qaytdi. Agar katerning turg'un suvdagi tezligi 16 km/soat, oqimning tezligi esa 2 km/soat bo'lsa, katerning o'rtacha tezligini toping.

Yechish. Avval masala arifmetik usulda yechiladi.

1) Katerning oqim tomonga tezligi qancha?

$$16 + 2 = 18 \text{ (km/soat)}.$$

2) Kater oqim tomonga qancha vaqt yurgan?

$$180 \div 18 = 10 \text{ (soat)}.$$

3) Katerning oqimga qarshi tezligi qancha?

$$16 - 2 = 14 \text{ (km/soat)}.$$

4) Kater oqimga qarshi qancha vaqt yurgan?

$$240 \div 14 = \frac{90}{7} \text{ (soat)}.$$

5) Hammasi bo'lib qancha vaqt sarflagan?

$$10 + \frac{90}{7} = \frac{160}{7} = 22\frac{6}{7} \text{ (soat)}.$$

6) Hammasi bo'lib qancha yo'l yurgan?

$$180 \cdot 2 = 360 \text{ (km)}.$$

7) Katerning o'rtacha tezligi qancha?

$$360 \div 22\frac{6}{7} = 15\frac{3}{4} \text{ (km/soat)}.$$

Bu masalani algebraik usulda yechish o'quvchi uchun qiyinchilik tug'diradi. Bu yerda o'qituvchi o'quvchining to'g'ri savol tuza olishiga, uni asoslay olishga e'tibor berishi zarur. Bu savollarni umumlashtirib, ushbu ifodani tuzish ham mumkin:

$$180 \cdot 2 \div (180 \div (16 + 2) + 180 \div (16 - 2)) = 15\frac{3}{4} \text{ (km/soat)}.$$

5-masala. Kema 16 minutda oqimga qarshi qancha yursa, oqim bo'yicha 14 minutda shuncha yo'l bosadi. Agar kemaning turg'un suvdagi tezligi 75 km/soat bo'lsa, oqimning tezligini toping.

Yechish. Masalani algebraik usulda yechaylik.

Oqimning tezligini x km/soat deylik: - oqim bo'yicha tezligi $(75 + x)$ km/soat; - oqimga qarshi tezligi $(75 - x)$ km/soat; - masala shartidan: $16(75 - x) = 14(75 + x)$.

Ko'paytirishning taqsimot qonuniga asosan

$$1200 - 16x = 1050 + 14x.$$

Tenglamaning birinchi xossasiga asosan: $1200 - 1050 = 16x + 14x$ yoki $30x = 150$.

Tenglamaning ikkinchi xossasiga asosan: $x = 150 \div 30$ yoki $x = 5$ (km/soat).

Bunda tenglamani tuzishda va uni yechish jarayonida o'quvchi ma'lum biror-bir faktga asoslanadi. O'quvchini mana shu dalilga asoslanish, uni tushuntira olishga o'rgatish unda deduktiv tafakkur bilan birga nutq madaniyatini ham tarbiyalaydi. Aks holda o'quvchi faqat tenglama tuzish va uni yechish bilan chegaralanib, unda analiz, sintez kabi tafakkur amallari shakllanmaydi hamda nutq madaniyati o'smay qoladi.

Tenglama va tenglamalarni yechish mavzularining kiritilishi barcha arifmetik masalalarni faqat tenglama yordamida yechish lozimligini bildirmaydi. Arifmetik usul bilan yechish qiyin bo'lgan juda ko'p masalalar tenglamalar yordamida osongina yechiladi.

6-masala. O'quvchi 60 ming so'mga kitob sotib oldi. Qolgan pulning yarmiga daftar sotib oldi. Agar o'quvchi kitob va daftar uchun o'zida qolgan pulga nisbatan 2 marta ortiq pul sarf qilgan bo'lsa, dastlab unda qancha pul bo'lgan?

Yechish. Masalani tenglama tuzmasdan yechib ko'ramiz. Masala shartiga ko'ra, o'quvchining puli 3 qismga ajratilgan. Shundan bir bo'laki kitob uchun berilgan. $\frac{1}{3}$ bo'laki 60 ga teng bo'lgan son - 180.

Demak, dastlab o'quvchida 180 ming so'm pul bo'lgan.

Bu yerda tenglama tuzmasdan masalani yechish o'quvchining fikrlash doirasini kengaytirib qolmay, balki qiziqishga, masalaning mohiyatini mantiqiy tushunib olishga yordam beradi.

O'quvchilar masalalar yechishda 2 usuldan xohlaganini tanlashi mumkin.

Endi ayrim yasashga doir masalalarni yechishda e'tibor qilinishi lozim bo'lgan hollarni yoritamiz.

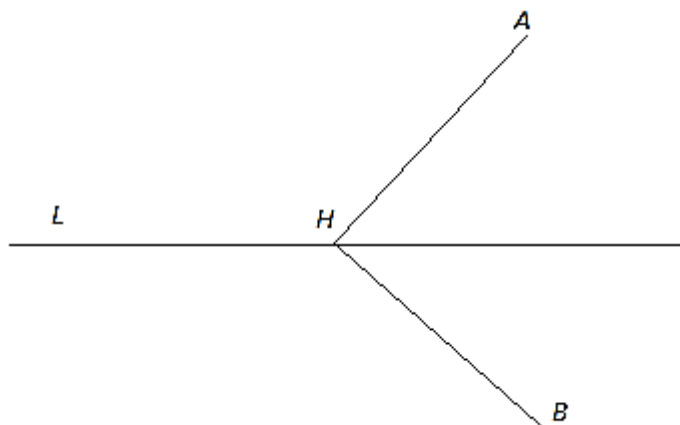
6-sinfda chizg‘ich, transportir va sirkul yordamida eng sodda yasashlar bajariladi. Bu yasashlar o‘quvchilarda «isbot» tushunchasini tarbiyalaydi, isbotlashga oid masalalarni yechish uchun va kelgusida yasash malakalarini rivojlantirishda yordam beradi. «O‘quvchilarning fazoviy tasavvurlarini kengaytirishda, ijodiy va yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlanirishda va ularni mantiqiy fikrlashga o‘rgatishda yasashga doir geometrik masalalar yechishning katta ahamiyati bor».

6-sinfda bajariladigan geometrik yasashlar va unga oid masalalar bilan tanishib o‘tamiz. Odatda yasashga doir geometrik masalalarni yechishda to‘rt bosqichga (tahlil, yasash, isbotlash va tekshirish) rioya qilinadi. 6-sinfda esa bu bosqichlardan tahlil, yasash, isbot ketma-ketliklari bilan chegaralanadi.

Yasashga va isbotlashga oid masalalar yechishda oldindan o‘tilgan geometrik almashtirishlar parallel ko‘chirish, o‘q simmetriyasi (to‘g‘ri chiziqqa nisbatan simmetrik, simmetriya o‘qiga ega bo‘lgan shakllar) va usullaridan ularning xossalariidan foydalaniladi.

Berilgan A va B nuqtalarning simmetriya o‘qi yasalsin.

Yechish. a) **Tahlil.** A va B nuqtalarning simmetriya o‘qi yasalgan, ya’ni A va B nuqtalar to‘g‘ri chiziqqa nisbatan simmetrik bo‘lsin (3-chizma).

3- chizma

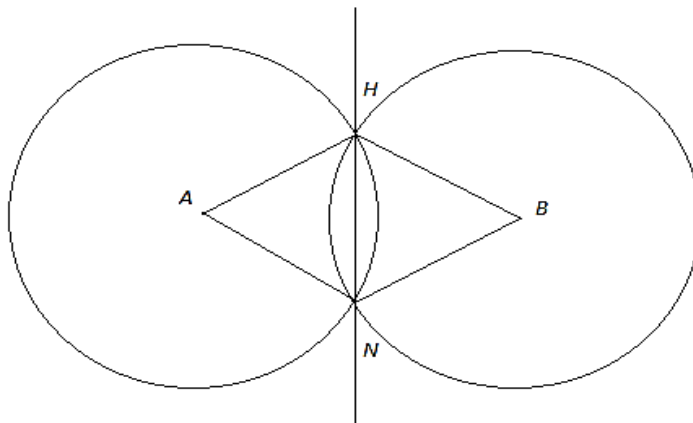
L to‘g‘ri chiziqdagi ixtiyoriy H nuqtani olaylik. AH va BH kesmalar bir-biriga simmetrik, chunki:

- 1) A va B nuqtalar simmetrik;
- 2) H nuqta o‘z-o‘ziga simmetrik.

Demak, $|AH| = |BH|$, chunki simmetrik shakllar o‘zaro muvofiq bo‘ladi. Tahlil jarayonida yuqoridagi mulohazalardan quyidagi deduktiv xulosa kelib chiqadi: ikkita A va B nuqtalarning simmetriya o‘qida yotgan barcha nuqtalari A va B nuqtalardan teng uzoqlikda yotadi. Bu xulosa xususiy holda H nuqtaning qayerda olinishiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

b) **Yasash.** A va B nuqtalardan teng uzoqlikdagi H nuqtani yasash kerak. Buning uchun radiusi AH ga teng bo‘lib, markazi A va B nuqtalarda bo‘lgan ikkita aylana chizamiz. Bu aylanalar H va N nuqtalarda kesishadi (4-chizma). HN to‘g‘ri chiziq A va B nuqtalarning simmetriya o‘qi bo‘ladi. Nima uchun?

c) Bu savolga isbotlash qadami javob beradi.

4-chizma

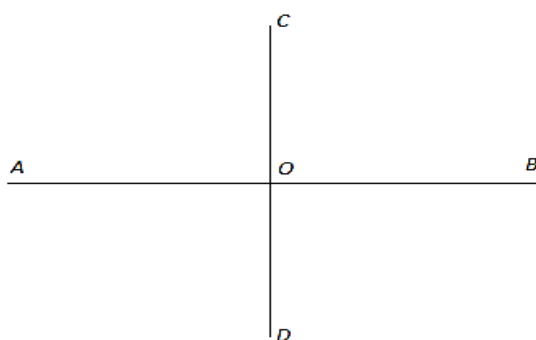
Aylanalar uzunliklari teng bo‘lgan radiuslardan iborat:

$$|AH| = |BH| \text{ va } |AN| = |BN|.$$

Bundan ko‘rinadiki, yuqoridagi deduktiv xulosaga asosan A va B nuqtalar to‘g‘ri chiziqdagi H nuqtadan ham, N nuqtadan ham teng uzoqlikda bo‘lgani uchun HN to‘g‘ri chiziq berilgan A va B nuqtalarning simmetriya o‘qi bo‘ladi.

Demak, ikki nuqtaning simmetriya o‘qi faqat bitta to‘g‘ri chiziqdan iborat. O‘qituvchi o‘quvchilar bilimini tekshirish umumiy holni xususiy holda qanday qo‘llay olishlarini aniqlash uchun quyidagicha savol berish mumkin: 5-chizmada berilgan AB to‘g‘ri chiziq CD kesmaning simmetriya o‘qi bo‘la oladimi?

O‘qituvchi bu savolga javob berishi uchun nimalarni aniqlab olishi kerak? 1) OC va OD kesmalarning uzunliklarini o‘lchab, $|OC| = |OD|$ ekaniga ishonch hosil qiladi; 2) COB burchakni o‘lchab, uning to‘g‘ri burchak ekanligiga (qolgan burchaklari ham to‘g‘ri burchakligini asoslab ishonch hosil qiladi. Simmetriya o‘qi xossasiga asosan bu ikki isbot AB ning simmetriya o‘qi bo‘la olishini ko‘rsatadi.

5-chizma

Isbotlashga doir masalalar yechish o‘quvchilarni nazariy ma’lumotdan foydalana olishga, mantiqiy fikr yuritishga o‘rgatadi.

Yuqorida formulalar bo‘yicha hisoblash, sonlarni taqqoslash, yig‘indi va ko‘paytmaning ishorasini aniqlash, ko‘paytirish, qavsdan tashqariga chiqarish va qavs ichiga olish qonunlari, yig‘indi hamda ko‘paytmaning bo‘linishi, uchburchak ichki burchaklarining kattaliklarining yig‘indisi kabi mavzularni o‘tishda umumiy xulosalar xususiy hollar uchun tadbiiq etilishini ko‘rdik. Shuningdek, isbotlashga doir masalalar yechishda o‘quvchi mantiqiy mulohaza yuritishga xususiy misollar bilan chegaralanib qolmasdan umumiy xulosa chiqarishga o‘rgana boradi.

Quyidagi misollarni ko‘raylik.

7-masala. Ikki juft sonning yig‘indisi juft son bo‘lishini isbotlang.

Yechish. Bu masalani yechish uchun o‘quvchiga 5-sinfda ma’lum bo‘lgan «karralilar» mavzusi eslatiladi.

Savol. Qanday songa juft son deyiladi?

Javob. Ikkiga karrali songa juft son deyiladi.

Savol. Ikkiga karrali son qanday formula bilan yoziladi?

Javob $x = 2k$.

Birinchi sonni a , ikkinchisini b deylik, u holda $a = 2k$, $b = 2n$ (k va n – butun sonlar):

$$a + b = 2k + 2n = 2(k + n).$$

Bundan ko‘rinadiki, $a + b$ yig‘indi 2 ga karrali.

O‘quvchi yig‘indining bo‘linishi haqidagi teorema asoslanib, har bir qo‘shiluvchi 2 ga bo‘lingani uchun yig‘indi ham 2 ga bo‘linadi deb javob berishi ham mumkin.

Ammo, yuqoridagi tartibda yozma isbot qilish o‘quvchini mantiqiy fikr yuritish, tafakkur qilish, umumiy formulalarni xususiy hol uchun tatbiq eta bilishga o‘rgatadi.

8-masala. $y = \frac{n(n+1)}{2}$ formula bo‘yicha hisoblanadigan ketma-ketlikni yozing: $y_1 = 1$; $y_2 = 3$; $y_3 = 6$; $y_4 = 10$ va h.k. Bu $1, 3, 6, 10, \dots$ sonlar ketma-ketligining qanday xossasi bor?

Yechish. Har bir hadni hosil qilish uning tartib raqamini undan oldingi hadga qo‘shish natijasida hosil qilinadi. Masalan, ikkinchi had (3) tartib raqami 2 , o‘zidan oldinda 1 soni bor $1 + 2 = 3$. Bu xossaga ega bo‘lgan ketma-ketlik natural sonlar ketma-ketligi bo‘lganidan:

$$1 + 2 + 3 + \dots + n = \frac{n(n+1)}{2}.$$

Bu yerda o‘quvchi umumiy formulani xususiy hol uchun tatbiq etish bilan birga undan umumiy xulosa ham chiqarishga o‘rganadi (umumiydan xususiyya va xususiyyan umumiyga qoidalari asosida mantiqiy bog‘liqlikni tushunib ketadi).

Mustaqil ishlash uchun quyidagi misol va masalalarni tavsiya qilish mumkin:

1. O‘zgaruvchilarning ixtiyoriy qiymatlarida $4k + 2$ ifoda juft son ekanligini ko‘rsating.
2. Ikkita toq sonning yig‘indisi juft son ekanligini isbot qiling.
3. To‘g‘ri to‘rtburchakning har bir burchagi o‘tkir bo‘lishi mumkinmi? O‘tmas burchak bo‘lishi-chi?
4. To‘g‘ri burchakli uchburchakda 2 ta to‘g‘ri burchak bo‘lishi mumkinmi?
5. Beshta ketma-ket natural sonning yig‘indisi 5 ga karrali bo‘lishini isbot qiling ($a \in N$).
6. Bir xil raqamlar bilan yozilgan 3 xonali son 3 ga karrali bo‘lishini isbot qiling.
7. Uchburchakning ikkita burchagi kattalıkları yig‘indisi uchinchi burchagi kattalıkları yig‘indisiga teng. Bu uchburchakning to‘g‘ri burchakli ekanini isbot qiling.
8. Teng yonli uchburchakning uchidan va asosining o‘rtasidan o‘tadigan to‘g‘ri chiziq uning asosiga perpendikulyar ekanligi va uchidagi burchakni teng ikkiga bo‘lishini isbot qiling.
9. $1, 3, 9$ va 27 grammlik toshlar yordamida 1 grammdan 40 grammgacha bo‘lgan og‘irliklarni tortish mumkinligini isbotlang.
10. Uch xonali sonning raqamlari teskari tartibda yozildi va hosil bo‘lgan ikkita sonning kattasidan kichigi ayrildi. Ayirma 9 ga bo‘linishini isbot qiling.
11. Agar uchta sonning ko‘paytmasi toq son bo‘lsa, u holda ularning yig‘indisi ham toq son bo‘lishini isbotlang.

Xulosa. Ma’lumki, o‘tilgan mavzularni o‘zlashtirish shartli ravishda quyidagi darajalarga ajratiladi: 1) induktiv va deduktiv ko‘nikmalarni o‘zlashtirish; 2) amaliy faoliyatda qo‘llash; 3) ijodiy tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish; 4) xulosalar chiqarish asosida takomillashtirish faoliyatini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lish.

Yuqorida keltirilganlardan ko‘rinib turibdiki, o‘quvchining mantiqiy tafakkurini rivojlantirishda eng asosiy rolni induktiv hamda deduktiv ko‘nikmalarni shakllantirish muhim hisoblanadi. Shu sababli kelgusida o‘quvchilarda induktiv va deduktiv fikr yuritish ko‘nikmalarini shakllantirish dolzarb hisoblanadi. Ushbuni inobatga olib, o‘quvchilar uchun yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanish, xususan, loyihalar, tadqiqot va dasturlash usullaridan foydalanish, detektiv fikrlashlarini rivojlantirishga ko‘proq e’tibor qaratish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar:

1. Nishonova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. Toshkent, 2003 y., 300 b.
2. Navro‘zova G.N., Zoirov E.X. Mantiq fanidan ma’ruza matnlari. Buxoro, 2008, 177 b.
3. Rasulov X.R., Muzaffarova M.U. O‘quvchilarning induktiv tafakkurini shakllantirish haqida. «Pedagogik mahorat», 2023 yil, 6-son, 114-119 betlar.

TALABALARNI INNOVATSION KOMPETENLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Rustamov Shavkat Shuxratovich,

Buxoro davlat universiteti

Psixologiya va sotsiologiya kafedrası dotsenti,

p.f.f.d (PhD)

Maqolada jamiyatda dolzarb bo'lib borayotgan talabalarning innovatsion kompetentligini shakllantirish muammosi ko'rib chiqiladi. Bu iqtisodiyot va ishlab chiqarishning innovatsion rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, bu zamonaviy jamiyatdan innovatsiyalarni idrok etish va ishlab chiqarishga yuqori darajadagi tayyorgarlikni talab qiladi. Talabalarni innovatsion kompetentligi muammosining hozirgi holati tahlil qilinadi va innovatsiya samaradorligini ta'minlaydigan shaxsiy fazilatlar ko'rib chiqilgan. Ta'lim muassasasida innovatsion faoliyatda faol ishtirok etuvchi va o'qituvchilar va talabalardir. Shuningdek, innovatsion kompetentlik va innovatsion faoliyatga qiziqish ko'rsatmaydigan shaxslarning shaxsiy xususiyatlarini o'rganish natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: *innovatsion faoliyat, kompetentlik, individuallik, metodologiya, xarakter, ijodkorlik, ijtimoiy psixologik xususiyatlar, kasbiy faoliyat, global kompetentlik.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

В статье рассматривается проблема формирования инновационной компетентности студентов, которая становится всё более актуальной. Это связано с инновационным развитием экономики и производства, что требует от современного общества высокого уровня подготовки к восприятию и производству инноваций. Анализируется современное состояние проблемы инновационной компетентности студентов, и рассматриваются личностные качества, обеспечивающие эффективность инноваций. Активными участниками инновационной деятельности в образовательном учреждении являются и преподаватели, и студенты. Также представлены результаты исследования личностных особенностей лиц, не проявляющих инновационной компетентности и интереса к инновационной деятельности.

Ключевые слова: *инновационная деятельность, компетентность, индивидуальность, методология, характер, креативность, социально-психологические особенности, профессиональная деятельность, глобальная компетентность.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE COMPETENCY OF STUDENTS

The article examines the problem of the formation of innovative competency of students, which is becoming more and more relevant. This is due to the innovative development of the economy and production, which requires a high level of preparation for the perception and production of innovations from modern society. The current state of the problem of innovative competency of students is analyzed and personal qualities that ensure the effectiveness of innovation are considered. They are active participants in innovative activities in the educational institution and are teachers and students. The results of the study of the personal characteristics of individuals who are not interested in innovative competence and innovative activities are also presented.

Key words: *innovative activity, competence, individuality, methodology, character, creativity, social psychological characteristics, professional activity, global competence.*

Kirish. Ta'lim muassasalarida yoshlarning shaxsiy rivojlanishi ularning mustaqil fikrlash, ijodkorlik, faollik, munosabatlarining chuqurlashib hamda boyib borishi, xarakter hamda dunyoqarashlarining turg'unligi, o'z-o'zini nazorat qilish va tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojlarning shakllanishi kabi holatlar bilan tavsiflanadi. Bo'lajak kasb egalari uchun ta'lim muassasalarida ta'lim olish jarayoni – bu insonda mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishda ahamiyatli sanalgan kasbiy bilim, sifat, kompetentlik va mezonlar asosida rivojlantirish hamda o'z-o'zini takomillashtirishning eng maqbul davridir. Ta'lim oluvchilar ushbu jarayonda bilimlarni jamlash, saqlash, uzatish, ularning mantiqiy tuzilmasini yaratish va

istiqbolda kasbiy faoliyatini tashkil etishda ulardan samarali foydalanish kabi holatlarni o'zida mujassam ettiradi. Global o'zgarishlarga qarshi islohotlar amalga oshirilayotgan sharoitda talabalarda innovatsion kompetentli yoshlarning mavjudligi davr taqozosi hisoblanib, o'z shaxsiy dunyoqarashiga ega bo'lgan insonlarga jamiyat taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladigan ko'plab loyihalarni ishlab chiqishga qodir ekanligini ko'rsatadi hamda mavzuning dolzarbligini belgilab beradi. Ilmiy adabiyotlarning tahliliga qaraganda, kasbiy kompetentlikni aniqlashga doir tadqiqotchilar tomonidan turli yondashuvlar mavjud.

Adabiyotlar tahlili. Jumladan, Yevropa va amerikalik tadqiqotchilar kasbiy kompetentlikni amaliy jihatlarini, ya'ni muhitga ta'sir etuvchi (I.Borg, M.Muller, T.Staufenbiel), vazifani muvaffaqiyatli uddalashga xizmat qiluvchi bilim, ko'nikma va malakalar majmuasi (M.Perlmutter, M.Kaplan, L.Nyquist); faoliyat tuzilmasidagi alohida xatti-harakatlarni amalga oshirishni ta'minotchisi (G.Schreder, M.Vorweg), amaliyotga tatbiq etiladigan usullarni bilish jarayonlariga qo'llovchi (S.P.Dyrstra, S.Dollinger) sifatida o'rganishgan.

Rossiyalik olimlardan L.I. Ansiferova, D.N. Zavalishina, Ye.F. Ribalko, N.V. Kuzmina, N.V. Yakovleva, A.K. Markova, M.A. Choshanov, Yu.V. Vardanyan, T.V. Zamorskaya, L.V. Temnova, O.A. Anisimova, S.S. Sedova, A.A. Derkach, V.G. Zazikin, I.A. Zimnyaya, Yu.G. Tatur, A.I. Yushko, A.I. Subetto, Z.M. Albekova va boshqalar tomonidan so'nggi yillarda kompetentlik va kompetentsiya masalalariga ilmiy yondashuvlarni uchratish mumkin.

Professor N.A. Muslimov bu borada keng qamrovli tadqiqotlarni olib borib, kasbiy kompetentlikni yettita turga bo'lib o'rganadi. Olimning fikricha, global kompetentlik; ijtimoiy-madaniy kompetentlik; ijtimoiy faoliyatga oid kompetentlik; axborot olishga kompetentlik; kommunikativ kompetentlik; o'quv-bilishga oid kompetentlik; amaliy faoliyatga oid kompetentlik turlari mavjud bo'lib, fikrimizcha, bular shaxs kompetentsiyalari, kasbiy individual xislatlari va sifatlarini aniqlovchi mezon bo'lib xizmat qilishi mumkin.

G.K.Ushakov fikricha, talabalarni innovatsion kompetentligini psixologik munosabatlar tashkil qiladi. Psixologik munosabat deganda, talabalarining jamoa o'rtasida o'zaro hamjihatlikni tashkil etishdan iborat psixologik usullar va malakalardan o'z o'rnida samarali foydalanish tushuniladi.

Uzluksiz ta'lim jarayonida kompetentlikni shakllantirish tizimiga qo'yiladigan talablar Oliy ta'limning bakalavriat bosqichida qo'yiladigan talablar majmuasi:

- 1) Global kompetentlik. Mustaqil hayot yo'lini topa olishi, jamiyatdagi roli va o'rnini anglab yetishi.
- 2) Ijtimoiy-madaniy kompetentlik. Chuqur o'zlashtirishi zarur bo'lgan bilim va faoliyat tajribasining doirasini kengaytirish.
- 3) Ijtimoiy-faoliyatga kompetentlik. Fuqarolik, ijtimoiy-mehnat sohasidagi bilim va tajribalarni egallash.
- 4) Axborot olishga kompetentlik. Audio-video vositalari va axborot texnologiyalari yordamida mustaqil izlanish.
- 5) Kommunikativ kompetentlik. O'zaro munosabatlar, ularning usullarini o'zlashtirish,
- 6) O'quv-bilishga kompetentlik. Maqsadni ko'ra bilish, faoliyatni rejalashtirish, uning mazmunini tahlil qilish bo'yicha bilim va malakalar majmuasini egallash.
- 7) Amaliy faoliyatga kompetentlik. Harakat va amallarni yangi vaziyatlarda qo'llay olish, yangi axborotlar ichida tez yo'nalish olish ko'nikmalarini shakllantirish.
- 8) Global bilimlarga egalik. O'z kasbi doirasida yetarli darajadagi bilimga ega bo'lish.
- 9) Fanlarni integrasiyalay olishlik. Zaruriy bilimlarni o'zlashtirishda o'qitiladigan barcha fanlarning bir-biri bilan o'zaro aloqadorligini ta'minlash.
- 10) Konstruksiyalay olishlik. Obyekt va jarayonlarning tuzilishi va o'zaro joylashuvlarini tuza bilishning tizimli faoliyati bo'yicha malakalarga ega bo'lish.
- 11) Modellashtira olishlik. Biror-bir hodisa, jarayon yoki obyektlar tizimini ideal yoki real modelini qurish va uni o'rganish orqali ularning xususiyatlarini aniqlash.
- 12) Loyihalay olishlik. Obyekt va jarayonlarni rejalashtirish, modelini tuzish, ularning xususiyatlarini aniqlash.
- 13) Bashorat qila olishlik. Manbalar asosida istiqbolda aniqlash lozim bo'lgan natija xususida oldindan fikr yuritish.
- 14) Motivasion xislatlarga egalik. Kasbiy faoliyatni samarali tashkil etishga undovchi ko'nikma va malakalarni shakllantirish.
- 15) Intellektual salohiyatga egalik. Fikrlash, erudisiya, sezgirlik, ziyraklik, bashorat qila olish, kuzatuvchanlik, tasavvur, ijodkorlik malakalarini shakllantirish.
- 16) Irodaviylik. O'zaro muloqotda chidam, faoliyatni amalga oshirishda, maqsadlarga erishishda, o'zligini rivojlantirish.

17) Hissiylik. Ta’lim oluvchilarning o’y-kechinmalari, o’quvchilarning yosh-fiziologik xususiyatlarini e’tiborga olish, hamfikrlilik va ruhiy muhitni boshqara olish.

18) Qobiliyatlilik. Muayyan faoliyat yuzasidan layoqatlilik va ishni muvaffaqiyatli bajarishdagi o’ziga xos imkoniyatlarga egalik ko’nikma va malakalarini shakllantirish.

19) O’z-o’zini takomillashtira olishlik. O’z faoliyatini tahlil qilish va baholash, o’z individualligini rivojlantira olish.

20) Global fikrlashga egalik. Intellektual, hissiy, jismoniy, axloqiy va ruhiy xususiyatlarni rivojlantirish.

Talabalarni innovatsion kompetenligini o’rganish ularni amalga oshirishga tayyorligini rivojlantirish strategiyasini nazariy jihatdan asoslash va ishlab chiqish, tizim-faoliyat paradigmasida rivojlanish qonuniyatlarini, psixologik mexanizmlar va tamoyillarni ajratib ko’rsatish imkonini beradi.

Innovatsion faoliyat konsepsiyasini yaratish zarurligini birinchi navbatda ta’lim jarayonini optimallashtirish va samaradorligini oshirish, talabalar yangi, ijodiy faoliyatda mustaqilligini namoyon etishi bilan bog’liq to’siqlarni bartaraf etish muhimligida ko’ramiz.

Bizning fikrimizcha, ijodiy salohiyati past, o’zini-o’zi boshqarish, o’z-o’ziga ishonchi, qat’iyati, kognitiv faoliyatga rag’bati yetarlicha rivojlanmagan o’quvchilar o’qishni tamomlagandan so’ng innovatsiyalarda yuqori natijalarga erishish va mehnat bozorida raqobatbardosh bo’lish imkoniyati kam.

Biz ushbu ma’lumotlarni bevosita atrof-muhit sharoitlarini o’zgartirishga, talabalar ichki faolligini rag’batlantirishga, tegishli shaxsiy fazilatlarni va innovatsiyalarga tayyorlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik tadqiqotlar o’tkazishning eng muhim amaliy sharti deb hisoblaymiz. Biroq, bu natijalarni barcha holatlarga o’tkazish noto’g’ri, chunki ular maxsus tadqiqotlarni talab qiladi. Avvalo, turli ta’lim muassasalari va talabalar uchun ularning ishonchliligini tekshirish kerak. Bundan tashqari, talabalar innovatsion kompetenligini ta’lim muassasasi professor-o’qituvchilari faoliyati, uning innovatsion yo’nalishi, o’qituvchilarning talabalar innovatsion xulq-atvori va innovatsion tayyorgarligi ko’nikmalarini rivojlantirish istagi va ehtiyojlari bilan bog’liqligini e’tiborsiz qoldirib bo’lmaydi.

Shunday qilib, talabalar innovatsion kompetenligini rivojlantirish natijasi bir xil bo’lishi mumkin emas va ularni o’qitish va tarbiyalashning psixologik-pedagogik sharoitlariga, turli xil tashqi omillarning ta’siriga, shuningdek, ichki omillarga - qobiliyatlarga, qiziqishlarga, shaxsiy xususiyatlarga qarab o’zgaradi. Bu otalabalar innovatsion faoliyatga tayyorgarligini shakllantirish jarayonini qanday tashkil etish bo’yicha aniq psixologik-pedagogik tadqiqotlar olib borilgan taqdiridagina, ta’lim tashkilotlari o’zlarining ta’lim faoliyatida buni hisobga olishlari va zaruriy choralar ko’rishlari mumkin bo’lgan muhim pedagogik xulosani anglatadi.

Talabalar innovatsion kompetenligini psixologik asoslarini aniqlash vazifasi uning nazariy tamoyillari tizimini ochish bilan bog’liq. "Talabalar innovatsion kompetenligini" tushunchalarini tizimli-faollik yondashuvi nuqtai nazaridan ko’rib chiqish kerak, bu nafaqat innovatsion jarayonning alohida bosqichlarini tahlil qilish, balki uni har tomonlama o’rganishga o’tish imkonini beradi.

Odatiy turmush tarziga ta’sir qiluvchi stereotiplar og’riqli hodisalarga olib keladi, ta’limning barcha turlarini yangilashga to’siqinlik qiladi. Odamlarning zamonaviy ta’limdagi yangiliklarni qabul qilishni istamasligining sababi qulaylik, xavfsizlik va o’zini o’zi tasdiqlash uchun hayotiy ehtiyojlarni blok qilishdadir. Hamma ham nazariyani qayta o’rganish, imtihon topshirish, fikrini o’zgartirish, shaxsiy vaqt va pul sarflashga tayyor emas. Yangilash jarayoni boshlangandan so’ng, uni faqat maxsus texnikalar yordamida to’xtatish mumkin. Shuningdek, parallel amalga oshirish eski va yangi ta’lim jarayonining birgalikda mavjudligini, bunday sintezning samaradorligini tahlil qilishni nazarda tutadi. Ya’ni bir paytning o’zida ikki tomonla ta’lim usuli orqali jarayonni olib borish ancha sifat darajasini oshiradi.

Yuqoridagi ma’lumotlarga mustasno tarzida shuni taqidlab o’tish joizki, hozirgi davrda innovatsion texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etish muammolari ham yoq emas.

Ta’limdagi innovatsion texnologiyalar turli sabablarga ko’ra " sekinlashmoqda".

1. Ijodkorlik to’sig’i. Eski dasturlar bo’yicha ishlashga odatlangan o’qituvchilar hech narsani o’zgartirishni, o’rganishni va rivojlanishni xohlamaydilar. Ular ta’lim tizimidagi barcha yangiliklarga qarshi turadilar.

2. Konformizm. Oportunizm, rivojlanishni istamaslik, boshqalarning ko’ziga yomon ko’z bilan ko’rinishdan qo’rqish, kulgili tuyulishi tufayli o’qituvchilar g’ayrioddiy pedagogik qarorlar qabul qilishdan bosh tortadilar.

3. Shaxsiy tashvish. O’ziga ishonchsizlik, qobiliyatlar, kuchli tomonlar, o’zini past baholash, o’z fikrlarini ochiq aytishdan qo’rqish tufayli ko’plab o’qituvchilar ta’lim muassasasidagi har qanday o’zgarishlarga oxirgi imkoniyatgacha qarshilik ko’rsatadilar.

4. Fikrlashning qattiqligi. O'qituvchilari o'zlarining fikrlarini yagona, yakuniy, qayta ko'rib chiqilmaydigan deb bilishadi. Ular yangi bilim, ko'nikmalarni egallashga intilmaydilar, zamonaviy ta'lim muassasalaridagi yangi tendentsiyalarga salbiy munosabatda bo'lishadi.

Bundan tashqari, ta'lim jarayoniga innovatsiyalarni joriy etishga to'sqinlik qiluvchi omillar orasida yetakchi o'rinlarni quyidagilar egallaydi:

- ta'lim muassasalarining kompyuter va elektron vositalar bilan yetarli darajada ta'minlanmaganligi (ayrim oliy o'quv yurtlarida barqaror internet mavjud emas, amaliy va laboratoriya ishlarini bajarish uchun elektron qo'llanmalar, uslubiy tavsiyalar yetarli emas);

- professor-o'qituvchilarning AKT sohasidagi malakasining yetarli emasligi;

- ta'lim muassasasi rahbariyatining o'quv jarayonida innovatsion

Hozirgi davrni jamiyatning barcha sohalari kabi talim sohasida ham katta va tezkor o'zgarishlar davri deb atash mumkin. Yangiliklarning turli ko'rinishlari mavjud. Yangiliklarning turlari asosan metodologik sabablarga kora ajratiladi.

Talabalarni innovatsion kompetentligini rivojlantirishda talim sohalari bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'liqlik, bir sohada yangiliklar, istalgan boshqa sohada yangiliklarni vujudga keltiradi. Shuning uchun ta'limning ayrim komponentlarida yangiliklarning joriy etilishi, qo'llangan yangiliklarning umumiy samaradorligini aniqlashni talab etadi.

Tahlil. Bizning fikrimizcha, birinchi asosiy mezon bu yangilikning qanday muhitda joriy qilishga bog'liq. Ikkinchi mezon yangilikni qo'llashning yo'llari, uchinchi yangilik joriy qilish tadbirlarining kengligi va chuqurligi, to'rtinchi mezon - yangilikning vujudga kelishiga sabab bo'lgan asos.

Talabalarni innovatsion kompetentligini rivojlantirishda talimning qaysi sohasiga yangiliklarning kiritilishi va qo'llanilishiga qarab, birinchi mezonga quyidagi yangiliklarni kiritish mumkin: 1) ta'lim mazmunida, 2) texnologiyasida, 3) tashkil qilishda, 4) boshqarish tizimida.

Yangiliklarni joriy qilishning yo'llaridan qat'iy nazar ularni quyidagilarga ajratish mumkin:

a) tizimli, rejali, oldindan o'ylangan;

b) kutilmagan, oz-ozidan paydo bolgan, to'satdan paydo bo'lgan. Yangiliklarni joriy qilish tadbirlarining kengligi va chuqurligidan qat'iy nazar ularning quyidagi turlarini sanab o'tish mumkin:

a) ommaviy, katta, global, tizimli, keskin, asosli, muhim, jiddiy, chuqur va boshqalar;

b) qisman, kichik, mayda.

Yangilikning paydo bo'lish xususiyatiga qarab ularni quyidagicha birlashtirish mumkin: a) tashqi b) ichki.

Talabada o'zlashtirishga nisbatan motiv hosil bolsa, o'quv materialini tez va oson o'zlashtiradi. Ta'lim jarayoniga yangiliklarni joriy qilishda talabalarda motiv komponenti hosil qilish muhim ahamiyatga ega.

Talabalarni innovatsion kompetentligini rivojlantirishda motivlarni hosil qilishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

1. Berilgan bilim va ko'nikmalarning zarurligini tushuntirish;

2. Shaxsiy mas'uliyat hissini yaratish;

3. Talim jarayonida vaqtida talabalarning qiziqishini uygotish va saqlab turish;

4. Ortirilgan bilimlardan hayotda qanday foydalanish mumkinligini tushuntirish;

5. Ma'qullash, e'tirof etish, rag'batlantirish;

6. Sog'lom raqobat;

7. Olingan bilimlardan kelajakda talabalar qanday muvaffaqiyatlar qozonishlari mumkinligi haqida muloqot qilishga imkon berish;

8. Tanlash imkoniyatini yaratish.

Rus olimasi O.A. Kozireva o'z izlanishlarida talabalarni innovatsion kompetentligini rivojlantirishda kasbiy yetuklik darajalari va shakllanishini qiyoslab o'rgangan. Uning fikricha, kasbiy yetuklikning uchta darajasi mavjud bo'lib, ularning har biri “*anglanmagan kompetentsizlik* → *anglanilgan kompetentsizlik* → *anglangan kompetentlik*” tizimidagi kasbiy kompetentlik darajalarini belgilab beradi (1-jadvalga qarang).

Shuningdek, shaxsi shakllanishida innovatsion kompetentlik va kasbiy yetuklik kengroq yoritishda mutaxassis kompetentsiyalari klasteriga murojaat etish maqsadga muvofiqdir.

Kasbiy kompetentlikning bunday klasteri uch xil: faoliyatni; shaxslilikni; motivatsiyani tashkil qiluvchi kompetentsiyalar majmuida ko'rinadi.

Kasbiy yetuklik (professionalizm)ning darajalari		Kasbiy kompetentlik darajalari
«Eng maqbul» (istiqbolli)	9	Anglangan kompetentlik («Men nima bilishim haqida bilaman»)
	8	Anglanilgan kompetentsizlik («Men bilmasligim haqida bilaman»)
	7	Anglanmagan kompetentsizlik («Men – hech narsa bilmasligim haqida, hech narsa bilmayman»)
«Eng muhim» «nomigagina»	6	Anglangan kompetentlik («Men nima bilishim haqida bilaman»)
	5	Anglanilgan kompetentsizlik («Men bilmasligim haqida bilaman»)
	4	Anglanmagan kompetentsizlik («Men – hech narsa bilmasligim haqida, hech narsa bilmayman»)
«Yashirin, ammo yuzaga chiqishi mumkin bo’lgan» (ilmi-tarbiyali)	3	Anglangan kompetentlik («Men nima bilishim haqida bilaman»)
	2	Anglanilgan kompetentsizlik («Men bilmasligim haqida bilaman»)
	1	Anglanmagan kompetentsizlik («Men – hech narsa bilmasligim haqida, hech narsa bilmayman»)

Biz tomondan o’tkazilgan dastlabki tadqiqotlar natijasiga ko’ra, *kompetentlik* – inson faoliyatini uning eng yaxshi bajargan amallariga nisbatan baholashda yordam beradigan standart, deb aytish mumkin. Sababi, bunday baholanish, o’z navbatida, o’zgarishlar sharoitida tashkilot (iqtisodiyot subyektlari) faoliyatini yaxlit holda ijobiy tomonga o’zgarishiga olib keladi. Oxir oqibat, muvaffaqiyat egalari – bu tashkilot, jamiyat va muayyan shaxslar hisoblanishadi.

Umuman olganda, kompetentsiya *muayyan shaxs* doirasida o’rganilganda, insonning rivojlantirishi zarur bo’lgan kuchli tomonlarini, sifatlarini yuzaga chiqarishda va ishni eng yaxshi, samarali bajarish mumkin bo’lgan usullarini aniqlashda yordam bersa, *tashkilot* miqyosida esa hamkasblarni o’qitishga bo’lgan ehtiyojlarni va berilgan maslahatlar natijasida to’lmay qolgan «bo’shliq»larni to’ldirishda asqotadi.

Xulosa. Talabalarni innovatsion kompetentligini muayyan shaxs doirasida o’rganilganda, insonning rivojlantirishi zarur bo’lgan kuchli tomonlarini, sifatlarini yuzaga chiqarishda va ishni eng yaxshi, samarali bajarish mumkin bo’lgan usullarini aniqlashda yordam bersa, tashkilot miqyosida esa hamkasblarni o’qitishga bo’lgan ehtiyojlarni va berilgan maslahatlar natijasida to’lmay qolgan «bo’shliq»larni to’ldirishda asqotadi.

Talabalarni innovatsion kompetentligi ta’lim-tarbiya jarayonining uzluksizligini ta’minlash uchun, ya’ni muayyan kishilar (guruhlar) malakasini oshirish va ish(o’qish)-faoliyatini yaxshilash, yuksak ma’naviyatli shaxs shakllanishida o’ziga xos indikator sifatida xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Abulxanova-Slavskaya, K.A. Faoliyat va shaxsiyat psixologiyasi / K.A. Abulxanova-Slavskaya. - M. : Ta’lim, 1980. - 480 b.
2. Vygotskiy, L.S. Pedagogik psixologiya / L. S. Vygotskiy. - M.: Pedagogika, 1991. - 480 b.
3. Sayidahmedov N.S., Abdurahimov S.A. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya: monografiya.-T., A. Beruniy nomli TDTU Qoshidagi OIPI, 2009.-327 b.
4. Nishonaliev U.N., Tolipov O.K., Sharipov Sh.S. Kasbiy talim pedagogika. Ohkuv foydalanish.-Toshkent: TDPU, 2007.-260.b.
5. Lazarev V.S. O’qituvchining innovatsion faoliyati / V.S. Lazarev // Maktabda tajriba va innovatsiya.-2008.-No2.-P. 2-8.

6. Prigojin A.I. Innovatsion jarayonlarda tabiiy-sun'iy / A.I. Prigojin / Ijtimoiy fanlar va zamonaviylik. - 2013. - № 3. – 116-130-betlar.
7. Bordovskaya N.V. Zamonaviy oliy pedagogik ta'limning akademik yo'naltirilgan modeli / N. V. Bordovskaya / Inson va ta'lim. 2015 yil. 1-son (42). 4-10-betlar.
8. Grebenkina L.K., Demidova S.B. Innovatsion oliy ta'limning yetakchi gumanistik g'oyalari / L.K. Grebenkina, S.B.Demidova / To'plamda: 21-asr fan va ta'limi, X xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. – 2006. – B. 100-103.
9. Oliy ta'limda faol va interaktiv ta'lim texnologiyalari (darslarni o'tkazish shakllari): darslik / komp. T.G. Muxin. - Nijniy Novgorod: NNGASU, 2013. - 97 p.
10. Zaxarova, I.G. Ta'limda axborot texnologiyalari: oliy ta'lim uchun darslik. darslik muassasalar / I.G. Zaxarov. - M.: "Akademiya", 2008., 338-bet
11. Козырева О.А. Феноменология профессиональной компетентности учителя / Educational Technology & Society. – 2008. – № 11(2).

MAKTAB O‘QITUVCHILARI ORASIDA INNOVATSION FAOLIYATGA IJOBIY MUNOSABATNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK KOMPETENSIYALARI

*Shoymardonova Muxsina Raxmatovna,
Buxoro shahar 6-ixtisoslashtirilgan
maktab direktori*

Mazkur maqolada o‘qituvchilar orasida innovatsion faoliyatga ijobiy muhitni munosabatlarni shakllantirishning asosiy kompetensiyalari yoritilgan. Pedagogik faoliyat jarayonida o‘qituvchilar tomonidan o‘quvchilar bilan o‘zaro ishlash qobiliyatini ahamiyati, innovatsion texnologiyalarni fanlararo o‘zaro hamkorlikdagi muhimlik darajalari tahlil qilib o‘tilgan. Maktab sharoitida o‘qituvchilarga yarilayotgan shart sharoitlarni e‘tiborga olgan holda har bir faoliyat kesimida yuzaga keladigan kamchiliklarni eng avvalo innovatsion texnologiyalar yordamida shakllantirib borish. Muloqot kompetentligini shakllantirish kabi omillar o‘rganilgan.

***Kalit so‘zlar:** psixologiya, pedagogika, innovatsiya kompetensiya, idrok, faoliyat turlari, bilish jarayonlari, ta’lim jarayoni.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗИТИВНОГО ОТНОШЕНИЯ К ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ШКОЛЬНЫХ УЧИТЕЛЕЙ

В данной статье выделены основные компетенции формирования позитивной среды для инновационной деятельности педагогов. В процессе педагогической деятельности преподаватели анализировали важность умения взаимодействовать, уровни значимости инновационных технологий в междисциплинарном сотрудничестве. Учитывая условия, с которыми сталкиваются учителя в школьной среде, необходимо формировать недостатки, возникающие в каждой сфере деятельности, прежде всего, с помощью инновационных технологий. Изучены такие факторы, как формирование коммуникативной компетентности.

***Ключевые слова:** психология, педагогика, инновации, компетенция, восприятие, виды деятельности, познавательные процессы, образовательный процесс.*

PEDAGOGICAL COMPETENCES OF DEVELOPING A POSITIVE ATTITUDE TO INNOVATIVE ACTIVITY AMONG SCHOOL TEACHERS

This article highlights the main competencies of creating a positive environment for innovative activities of teachers. In the process of teaching activities, teachers analyzed the importance of the ability to interact, the levels of significance of innovative technologies in interdisciplinary cooperation. Taking into account the conditions that teachers face in the school environment, to formulate the shortcomings that arise in each area of activity, first of all, with the help of innovative technologies. Factors such as the formation of communicative competence have been studied.

***Key words:** psychology, pedagogy, innovation, competence, perception, activities, cognitive processes, educational process.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonlaridan 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan innovatsion rivojlanish strategiyasi tasdiqlandi.

Strategiyaning asosiy yo‘nalishlari:

Innovatsion infratuzilma subyektlari (innovatsion texnologik park, texnologiyalar transferi markazi, innovatsion klaster, venchur tashkiloti, innovatsiya markazi, startup akselerator, inkubator) tarmog‘ini shakllantirish orqali startup tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash hamda yirik hajmli ishlab chiqarishni (kapital yaratish) tashkil etish.

Innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashning institutsional mexanizmlarini takomillashtirish orqali innovatsion faol tashkilotlar ulushini oshirish.

Kichik tadbirkorlikning innovatsion faolligini oshirish orqali hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy jadal o‘shirishini ta’minlash.

Yangi turdagi mahsulotlar va innovatsion texnologiyalar yaratishning g‘oyadan yakuniy iste‘molchigacha bo‘lgan kompleks tizimini ta’minlash orqali innovatsiyalarga bo‘lgan talabni rag‘batlantirish.

Yaratilgan kapitalni “tubdan yangilovchi” innovatsiyalarga qayta yoʻnaltirish tizimini shakllantirish

Taʼlimning barcha bosqichlarida yaratuvchanlik, innovatsion tadbirkorlik va ratsionalizatorlik koʻnikmalarini rivojlantirish orqali innovatsion faoliyat boshqaruvida inson kapitalini yanada rivojlantirish.

Eng avvalo mamlakatimizda prezidentimiz tomonlaridan qaratilayotgan eʼtibor nafaqat tadbirkorlik balkim barcha sohalarni tubdan shakllantirishga imkon yaratmoqda desak mubolagʻa boʻlmaydi. Ushbu strategiyaning oltinchi bandida qayd etib oʻtilganidek taʼli sohasiga innovatsion texnologiyalarni keng qamrovda singdirish, taʼlimdagi innovatsion texnologiyalarni barcha faoliyat turlari bilan birlashtirish juda muhim jarayon hisoblanadi.

Taʼlim jarayonida pedagogik innovatsiyalar yangilangan texnologiyasi taʼlim va yosh avlodni tarbiyalash kabi jarayonlarni oʻz ichiga olishini inobatga olishimiz juda muhim hisoblanadi. Ular siz amaliyotga yangi taʼlim tizimini yoʻlga qoʻyish mumkin boʻlishi orqali vosita boʻlib xizmat qiladi. Bunday taʼlim, uning psixologik va fiziologik xususiyatlari, vazifalarni keying bosqichida amalga oshirish koʻrinishida boʻladi. Zamonaviy pedagogik innovatsiyalar murakkab muammolarni hal qilish uchun ijodiy metodlarni topish, ishlash innovatsion mexanizmlarini rivojlantirishga hissa qoʻshadi. Innovatsiya ilmiy-tadqiqot faoliyati oʻquv jarayoniga jalb qilish orqali zarur bilim koʻnikmalarni shakllantirishga imkon yaratib beradi. Alohida eʼtibor oʻqituvchi va oʻquvchi orasidagi, ota-onalar va oʻquvchilar oʻrtasidagi uzoq hamkorlikning innovatsion texnologiyalar orqali amalga oshirilishida alohida eʼtibor qaratish mumkin boʻladi. Pedagogik innovatsiyalar birinchi navbatda maktab oʻqituvchilari va oʻquvchilari oʻrtasida erkin dars mashgʻulotlarini tashkillashtirishga qaratilgan yangi texnika va oʻquv usullari hisoblanadi. Taʼlim sohasi yoki oʻquv jarayonida mavjud muammoni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qoʻllanilishi pedagogik innovatsiyaning bir koʻrinishi hisoblanadi, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, metod va texnologiyalarni ushbu sohaga tadbqiq eta olish hozirgi kunning dolzarb muammolaridan biri desak maqsadga muvofiq. Barcha sohalarda boʻlgani kabi taʼlimda ham, “innovatsiya” hamda ularning mohiyatini ifodalovchi faoliyat 21-asr talabi boʻlgan innovatsiyalarni taʼlimga jalb etishning muhim vazifasi boʻlib qolmoqda.

Oʻqituvchi global internet tarmogʻi, multimedia tizimlari va masofadan oʻqitish usullaridan foydalangan holda, innovatsion texnologiyalarni, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini egallash, ularni oʻquv jarayoniga faol tatbiq etish boʻyicha oʻz kasb mahoratini, ilmiy-pedagogik faoliyatini doimiy oshirib borishga masʼuliyat bilan yondashishi juda muhim hisoblanadi. Innovatsion pedagogik texnologiyalarining oʻziga xos xususiyatlari ham mavjud boʻlib, ular quyidagilardan iboratdir boʻlishini qayd etib oʻtish mumkin: birinchi jarayonda dars beriladigan materiallarning ilmiy-nazariy qimmatga egaligi; oʻquv tarbiya jarayonining puxta loyihalashtirilishi, dasturlanishi; oʻqituvchi va oʻquvchining subyekt-obyekt sifatidagi kommunikativ qobiliyatmi toʻliq safarbar etilishi; oʻquv-tarbiya jarayonida oʻqituvchining ijodkorligi, kasbiy kompetentligi, tashabbuskorligi, novatorligi yaxlit namoyon etishi; oʻqituvchining umum pedagogik, psixologik hamda oʻquv fanidan chuqur bilim, amaliy tayyorgarlik boʻyicha bilim, koʻnikma va malakalarga ega boʻlishi; taʼlim-tarbiya jarayonini tashkil etishga innovatsion yondoshuv, AKTdan unumli foydalanish, yangi va zamonaviy taʼlim texnologiyalarining amaliyotda tatbiq etilishi; taʼlim-tarbiya jarayonini innovatsion boshqarish va unga rahbarlik; taʼlim-tarbiya maqsadiga erishish, yuqori natijani qoʻlga kiritish uchun inson imkoniyatlari bilan texnik quvvatning yakdil harakatga keldirilishi; har bir texnologiyaning mavjudlik jihatidan individualligi, lekin metodologiyada koʻzlagan maqsadning bir xilligi, pedagogik psixologik muvaffaqiyatlarning kafolatlanganligi kabi jarayonlar har bir oʻqituvchi faoliyatida juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oʻqituvchi ham, oʻquvchi ham dars jarayoniga psixologik kommunikativ holatda ijodiy yondoshishi, yaʼni, fanga munosabat, darsga tayyorgarlik, unda faollikni namoyon etish, ijodiy yondoshish, izlanish, yangiliklarni maʼqullash, progressiv gʻoyalarni tezkor qabul qilish, masʼuliyatlilik, tashabbuskorlik va boshqa pedagogik va psixologik-kommunikativ vaziyat bilan bogʻliqdir. Ijodiy faoliyat mazmunan taʼlim berish, tarbiyalash, rivojlantirish, boshqarish natijani analiz va sintez qilish, monitoring olib borish, xulosa va tavsiyalar yaralish va baholash kabi tarkibiy qismlardan iboratdir. Shularni inobatga olgan holda har bir oʻqituvchi faoliyatida innovatsion texnologiyalarning ahamiyati juda katta hisoblanadi.

Taʼlimda innovatsiyalar sohada ijobiy oʻzgarishlarni sodir etish, sifat jihatdan yuqori natijalarga erishish maqsadida qoʻllaniladi. Bu turdagi innovatsiyalarni asoslash muayyan bosqichlarda amalga oshadi.

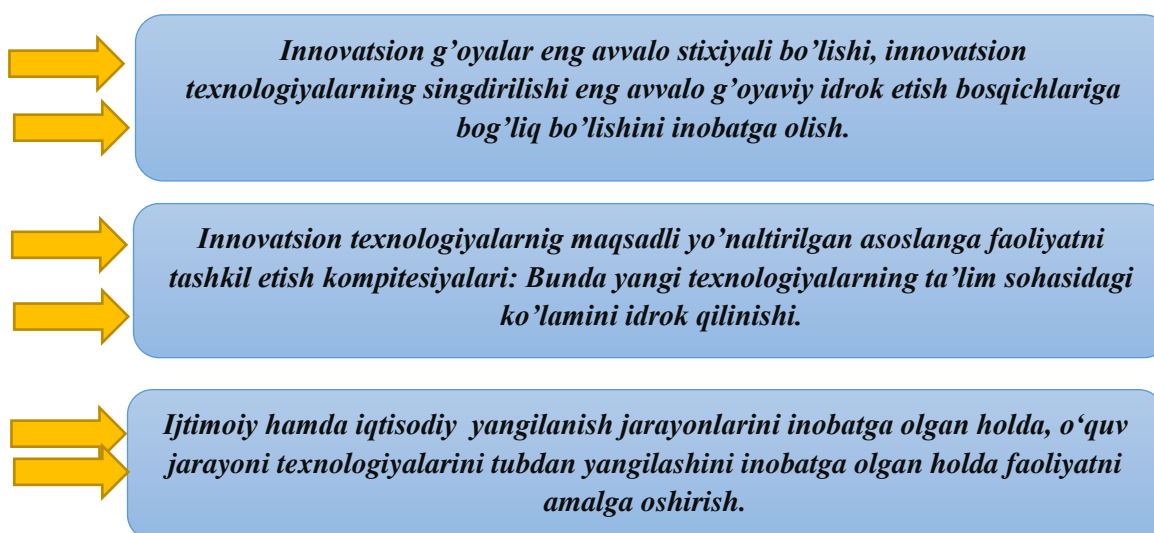
Asosiy qism metodologiya. Pedagogik innovatsiyalar pedagogik faoliyatga yangiliklarning izchil olib kirilishini tavsiflaydi hamda maktab oʻqituvchisi tomonidan doim oʻz sohasi boʻyicha rivojlana borishini taʼminlash zarurligi koʻrsatib turibdi. Pedagogik innovatsiyalarning didaktik imkoniyatlariga koʻra taʼlim tizimi va jarayonida rivojlanib boradi. Har bir pedagogik innovatsiya oʻqituvchi va oʻquvchi orasidagi oʻzaro munosabatlar majmuiga taʼsir qiladi. Hozirgi davr yoshlarining har tomonlama innovatsion texnologiyalar tushunchasini oʻzlashtirishganini inobatga oladigan boʻlsak, maktab oʻqituvchilari oldida turgan vazifalar juda katta

ahamiyatga ega bo'ladi. Shu sabab har bir o'qituvchi innovatsiyalarning mohiyatini to'la tushungan holda o'z faoliyatiga izchil tatbiq eta olishi zarur.

Innovatsion ta'lim jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari va dasturlari unda o'qituvchi pedagog kadrning innovatsion faoliyati natijasi o'qitilayotganlar innovatsion g'oyalarini yaratuvchisi hisoblanadi. An'anaviy pedagogik ta'lim mazmuni shakllarini tahlil qiladigan bo'lsak bu jarayon eng avvalo aniq o'quv fani bo'yicha mutaxassis o'qituvchilarni tayyorlashga qaratilgan hisoblanadi. Kasbiy-pedagogik tayyorgarlikdagi an'anaviy tizimda, faoliyatli yondashuv asosida o'quv-tarbiyaviy jarayonni yangi texnologiyalar orqali tashkil etish har bir fan o'qituvchisi o'z sohasidan kelib chiqqan holda raqamli texnologiyalarni singdira olish qobiliyatiga ega bo'lmog'i zarur hisoblanadi. Yangi davr ta'lim taraqqiyoti butkul o'zgacha yo'nalish – innovatsion pedagogikani maydonga olib chiqdi. “Innovatsion pedagogika”ni 20-asr o'rtlarida Yevropaning rivojlangan mamlakatlari hamda Amerika qo'shma shtatlari kabi yirik ta'lim gigantlari maydoniga olib kirdi. Yangilik kiritishning sotsial-psixologik aspekti amerikalik innovatik E.Rodjers tomonidan ilk bor ishlab chiqildi. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilarining toifa(tip)lari tasnifini, uning yangilikka bo'lgan munosabatini, uni idrok qilishga shayligini tadqiq etdi.

(I sxema).

Tadqiqot davomida innovatsion texnologiyalardan maktab sharoitidan kelib chiqqan holda foydalanishning asosiy pedagogik kompetensiyalarini bosqichma-bosqich tahlil qilib chiqdik

Ta'lim jarayonida mazkur komponentlarni inobatga olgan holda innovatsion texnologiyalarni bosqichma-bosqich faoliyatga singdirish maktab o'qituvchulari orasida ijobiy munosabatlarnig mutanosibligini keltirib chiqaradi desak aniqroq bo'ladi. Maktab ta'limi jarayonidagi innovatsiyalar eng avvalo o'qituvchilar tomonidan idrok etilishi juda muhim vazifadir. Chunki o'qituvchi tomonidan boshqariladiga o'quvchilar jamoasida liderga ergashish degan motiv paydo bo'lishini unutmashimiz zarur. Mamlakatimizda ta'lim tizimini yanada rivojlantirish maqsadida eng ilg'or mamlakatlar tajribasidan foydalanish, makur mexanizmlar asosida o'zimizning milliy dasturlarimizni yanada rivojlantirish masalasi doim e'tibor markazida bo'lib kelmoqda. Misol tariqasida oladigan bo'sak, Finlandiya davlati ta'lim tajribasi, Yaponiya ta'lim standartlari tajribasi, Buyuk Britaniya davlatining ta'lim texnologiyalari mutaxassislarimiz tomonidan keng ko'lamda tahlil qilinib asosiy kompetensiyalar shakllantirilib borilmoqda.

Natija va mulohazalar: O'qituvchi innovatsiyaga yo'naltirilgan faoliyatining eng muhim kompetensiyalaridan biri bu o'z sohasining yetuk mutaxasisi bo'lmog'i bo'ladi. – O'qituvchilar orasida kasbiy intellektual yetuklik va mahoratni yuqori bo'lishi o'quvchilar bilan o'zaro ma'lumot almashish jarayonida yuqori natijalarni ko'zlashga imkon yaratadi. Bu uchun o'qituvchi faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadigan omillarni o'rganib o'tdik.

➤	<i>O'qituvchi tomonidan innovatsiyalarni idrok qila olish qobiliyati.</i>
➤	<i>Maktab o'qituvchisi tomonidan pedagogik kompetensiyalarni puxta egallaganligi</i>
➤	<i>Intellektual individuallik tamoyillarini shakllantirish</i>
➤	<i>Tanqidiy va ijodiy yonashuv kompetensiyasini shakllantirish</i>

Mazkur omillar orqali o'qituvchi faolitet davomida muhim intellektual idrok qobiliyatlarini shakllantirishga va eng avvalo o'quvchilar bilan o'zaro muloqot jarayonidagi ijobiy muhitni shakllantirishga shart sharoit yaratib beradi. O'quv jarayoni davomida fanlarning o'zaro hamkorlikda faoliyatini shakllantirish ta'lim sifatiga kuchli ta'sir etilishi aniqlandi. Bundan tashqari ushbu faoliyat innovatsion o'qitish tizimin ham shakllantirishga keng imkon yaratib beradi. Ta'lim sohalari bir-biri bilan shu darajada uzviy bog'liqlik, bir sohada yangiliklar, istalgan boshqa sohada yangiliklarni vujudga keltiradi. Shuning uchun ta'limning ayrim komponent va kompetensiyalarining joriy etilishi, qo'llanilgan yangiliklarning umumiy samaradorligini aniqlashni talab etadi. Ta'lim jarayoni yangiliklarini tasniflashda innovatsiya inson faoliyatining muhim ko'rinishlaridan biri ekanligini hisobga olish juda muhim. Bu faoliyat jiddiy chegaralar va bo'linishlardan holi hisoblanadi. Hozirgi davrda ham o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishda o'qituvchining o'rni beqiyos, eng avvalo bu jarayonida yanada rivojlantirish uchun o'qituvchilar tomonidan innovatsion texnologik bilimlarni puxta egallab olganligi hozirgi davrning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. O'qituvchining muntazam izlanishi, bilimni o'rgatishning yangi va samarali yo'llarini kashf etishi o'quvchilar bilimlarni yuqori darajada o'zlashtirishlari, muhim amaliy ko'nikma va malakalar egallashlarining omili bo'la oladi. O'qituvchi o'z faoliyatida yangiliklarni muntazam joriy qilishi lozim.

Xulosa. O'qituvchining innovatsion faoliyati tahlili yangilik kiritishning samardorligini belgilovchi muayyan me'yorlardan foydalanishni talab hamda doimiy takomillashtirib borilishini talab etadi. Bunday me'yorlarga - yangilik, maqbullik yuqori natijalilik, ommaviy tajribalarda innovatsiyani ijodiy qo'llash imkoniyatlari dar jarayonida doimiy yangi metodlardan foydalana olish kompetensiyalari. Pedagog olimlar yangilikning qo'llanish darajasi va sohasiga ko'ra farqlanadigan mutlaq, chegaralangan mutlaq, shartli, sub'ektiv darajalarini farqlaydilar. Maqbullik me'yori o'qituvchi va talabaning natijaga erishish uchun sarflangan kuch va vositalarini bildiradi. Natijalilik, pedagogik yangilik o'z mohiyatiga ko'ra ommaviy tajribalar mulki bo'lib qolishi lozim. Pedagogik yangilik dastlab ayrim o'qituvchilarning faoliyatiga olib kiriladi. Keyingi bosqichda - sinalgandan va ob'ektiv baho olgandan so'ng pedagogik yangilik ommaviy tatbiq etishga tavsiya etiladi. O'qitish jarayoniga faoliyat nuqtai nazaridan yondashish kontseptsiyalarga asoslanib, uni tashkil etish quyidagi mantiqiy ketmaketligini asoslash olib keladi: birinchi navbatda o'quv materiali mazmunining tavsifi, uni o'rganishdan ko'zlangan maqsad (o'zlashtirish darajalari), shuningdek, pedagogik vazifaning qo'yilish shartlari tahlil etiladi. So'ngra, o'qitishning mos ravishdagi metodlari hamda o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqarish tizimi ishlab chiqiladi. SHu asosda o'qitish vositalarining ro'yxati tuziladi. Ushbu usul bilan hosil qilingan metod va ta'lim vositalarining yaxlit tizimi tashkiliy shakllar bilan uyo'unlashtiriladi, ya'ni, muayyan texnologiya ishlab chiqiladi. Umumlashgan pedagogik texnologiyalar ma'lum psixo-pedagogik asoslarda qurilgan 'sintetik nazariya' sifatida qaraladi. Maktab o'qituvchilarining pedagogik faoliyati doimiy rivojlanish bosqichida bo'lishi zarur hisoblanadi. Bundan tashqari hozirgi davrda texnologiyalar asrida yashayotgan doim yangiliklardan xabardor bo'lgan o'quvchilar bilan ishlash jarayoni murakkablikni talab etadi. Muammoli vaziyatlarda o'qituvchilar tomonidan har bir o'quvchi bilan individual ishlay olish qobiliyatini shakllantirish, o'quvchilarning xarakter sifatlarini tahlil qila olish, ulardagi kamchilik muammolarni aniq maqsadli o'rgan olish uchun eng avvalo barcha sohada o'z o'quvchilaridan har tomonlama intellektual oldinda bo'lmog'i o'quvchilar dunyosini tushuna olishi juda muhim hisoblanadi. Shu asnodan har bir maktab o'qituvchisi o'z bilim ko'nikmalarini doim shakllantirib borishi pedagogik mahoratini oshirib borishi kerakli jarayon bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T. “O'zbekiston” NMIU, 2018. – B.19-20.
2. Umedjanova M. L., Salikhov S. M., Salikhov T. M. The Role of National Education in Preparing Young People for Family Life //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – T. 2. – №. 2. – C. 271-276.
3. Салихов Т. и др. Psychological Characteristics Of Increasing Cognitive Activity In Elementary School Students //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.
4. Salixov S. M., Salixov T. M. Bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – C. 1013-1019.4.
5. Salixov S. M. et al. Musobaqa oldi sportdagi stress va tayyorgarlikning psixologik tomonlari //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – C. 1039-1044.

6. Mansurovich S. S. Methodology of organizing physical education lessons through digital Salixov T. Психологические свойства повышения активности студентов в образовательном процессе //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.

7. Salixov T. Sportchilarning irodaviy sifatlarini shakllantirishda psixologik yondashuv //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.

8. Салихов Ш. Педагогические механизмы применения инновационных технологий в подготовке спортивных тренеров // Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 56-60.

9. Салихов Ш. Основные компоненты применения цифровых технологий в спортивной деятельности // Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 50-55.

FAVQULODDA HOLATLARDA HARBIY XIZMATCHILARDA KASBIY SO‘NISHNI KELITIRIB CHIQRUVCHI OMILLAR VA ULARNING KLASSIFIKATSIYASI

To‘ymurodov Abdurahmon Shuhrat o‘g‘li,

*Buxoro davlat universiteti Psixologiya va sotsiologiya kafedrası doktoranti
abdurahmontuymurodov@gmail.com*

Ushbu maqolada kasbiy so‘nishni keltrib chiqaruvchi turli xil omillar va ularning sinflanishi haqida fikr yuritilgan. Ish o‘rnida ruhiy zo‘riqishga tushib qolgan insonlarga psixologik yordam ko‘rsatish, stressli vaziyatning ta‘siri tugagandan so‘ng sodir etilgan voqealarni anglab olish jarayoni hamda ularga turli xildagi psixologik ko‘mak berish usullari yoritib berilgan. Maqolada kasbiy so‘nish holatlarini o‘rganishda yondashuvlar, nazariyalar va munozarali masalalar va muammolarga umumiy nuqtai nazar berilgan. Kasbiy so‘nish turli xil ta‘riflarini ko‘p tomonlama tanqidiy tahlil qilish amalga oshiriladi. Kasbiy so‘nish tushunchasi travma, stress, yo‘qotish, tranzit kabi semantik tushunchalar bilan bog‘liq holda ochib beriladi.

***Kalit so‘zlar:** kasbiy so‘nish, kasbiy inqiroz, psixosomatik va fiziologik buzilish, stress, relaksatsiya seans-mashg‘ulotlari, psixokorreksion va terapevtik metod, kritik vaziyat, adaptiv va kompensator.*

ФАКТОРЫ, ВЫЗЫВАЮЩИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ВЫГОРАНИЕ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ В ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ, И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

В данной статье рассматриваются различные факторы, вызывающие профессиональное выгорание, и их классификация. Оказание психологической поддержки людям, испытывающим психическое напряжение на работе, объясняется процесс понимания того, что произошло после окончания воздействия стрессовой ситуации, а также различные методы оказания им психологической поддержки. В статье представлен обзор подходов, теорий, спорных вопросов и проблем в изучении профессионального выгорания. Проведен многогранный критический анализ различных определений профессионального выгорания. Понятие профессионального угасания раскрывается в связи с такими смысловыми понятиями, как травма, стресс, утрата, транзит.

***Ключевые слова:** профессиональное выгорание, профессиональный кризис, психосоматическое и физиологическое расстройство, стресс, сеансы релаксации, психокоррекционно-терапевтический метод, критическая ситуация, адаптивно-компенсаторный.*

FACTORS CAUSING PROFESSIONAL BURNOUT OF SERVICEMEN IN EMERGENCY SITUATIONS AND THEIR CLASSIFICATION

This article discusses various factors that cause professional burnout and their classification. Providing psychological support to people who are under mental stress at work, the process of understanding what happened after the impact of a stressful situation has ended, and various methods of providing them with psychological support are explained. The article provides an overview of approaches, theories and controversial issues and problems in the study of occupational burnout. A multi-faceted critical analysis of various definitions of professional burnout is carried out. The concept of professional extinction is revealed in connection with semantic concepts such as trauma, stress, loss, transit.

***Key words:** professional burnout, professional crisis, psychosomatic and physiological disorder, stress, relaxation sessions, psychocorrective and therapeutic method, critical situation, adaptive and complete.*

Kirish. Ushbu maqolada ish sharoitida yuzaga keladigan psixologik masalalar, kasbiy so‘vish vaziyatlar psixologiyasi yoki falokat psixologiyasi bilan bog‘liq muammolarni yoritib berish zarur deb hisoblaymiz.

Professional so‘nish holatiga tushgan odamlar bilan nima sodir bo‘ladi? Nima uchun odamlar bir xil sharoitda boshqacha munosabatda bo‘lishadi? Favqulodda vaziyatda va uning tugagandan so‘ng odamlar bilan nima sodir bo‘ladi? Albatta bu mutaxassislarni qiziqtirgan savollar.

Ushbu maqola ustida ish olib borishda biz zamonaviy ilmiy bilimlardan, shuningdek, kasbiy muvoffaqiyatsizlik va favqulodda vaziyatlar sharoitida ish tajribasidan foydalanganmiz. Biz erishilgan bilimlarni hamkasblar va turli kasb egalari bilan bo‘lishishga harakat qildik, natijada ular o‘zlarining shaxsiy

hayoti va salomatligi uchun zararsiz ezgu ishlarini imkon qadar uzoq davom ettirish imkoniga ega bo‘lishdi. Kasbiy so‘nish holatida ishlash, ularning oqibatlarini bartaraf etishda mutaxassislarni (qutqaruvchilar, o‘t o‘chiruvchilar, kinologlar, psixologlar, shifokorlar, muhandislar) va hech bo‘lmaganda ularning psixologik tayyorgarligiga jiddiy talablar qo‘yadi.

Noqulay ish muhitida ishlaydigan yuqori malakali mutaxassislar juda ko‘p stressli vaziyatning ta‘siri bilan yonma- yon bo‘ladilar. Bunday hollarda xato qilish kishi hayoti uchun qimmatga tushadi. Odamlarning hayotiga bog‘liq bo‘lishi mumkin bo‘lgan tezkor qarorlar qabul qilish zarurati, g‘ayritabiiy ish tartibi va axborot yetishmasligi bilan nostandart sharoitlarda ishlash ekstremal vaziyat mutaxassislarining o‘ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Kasbiy so‘nishga uchragan mutaxassislarining holati stressli vaziyatga moslashish uchun umumiy qonunlarga bo‘ysunadi. Mutaxassisning stressli omillarga bo‘lgan sezuvchanligi individual psixofizologik xususiyatlar, stressga chidamlilik darajasi, ish tajribasi bilan belgilanadi. Favqulodda vaziyat har doim rejalarni buzadi, kundalik ritmdan chiqariladi. Bunday vaziyatlarda tajribaga ega bo‘lgan mutaxassislar uchun bu holat begona emas, yosh mutaxassis uchun esa stressli omillardan biri hisoblanadi. Stress holatiga aqliy javob berish qonunlarini bilish tananing stressga chidamliligini oshiradi.

Kasbiy so‘nish holatiga olib keluvchi turli xildagi ijtimoiy-psixologik omillar va ularning turlanishi ya‘ni klassifikatsiyasi haqida batafsil malumot berildi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar.

Tadqiqot obyekti sifatida 100 nafar litsey o‘quvchilari va shifokor tanlandi va V. Zunganing depressiv holatlarni differensial Diagnostika qilish va “Tashvish xavotir” metodikasi imkoniyatlaridan foydalandik.

Mavzuning dolzarbligi.

Asosiy faktlar: Sog‘lom ish muhiti kasbiy so‘nishni oldini olish uchun muhimdir.

Nosog‘lom ish muhiti, jumladan, kamsitish va tengsizlik, ortiqcha ish yuki, past ish nazorati va ishning ishonchsizligi - ruhiy salomatlik uchun xavf tug‘diradi. 2019 yilda mehnatga layoqatli yoshdagi kattalarning 15 foizi ruhiy kasallikka chalingani taxmin qilingan. Dunyo miqyosida har yili taxminan 12 milliard ish kuni tushkunlik va tashvish tufayli yo‘qoladi, bu esa yiliga 1 trillion AQSh dollari miqdorida unumdorlikni yo‘qotadi.

Ishda ruhiy salomatlik xavfining oldini olish, ishda ruhiy salomatlikni himoya qilish va mustahkamlash, ruhiy salomatlik holati bo‘lgan ishchilarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha samarali harakatlar mavjud.

Mehnat ruhiy salomatlikni himoya qilishi mumkin. Dunyo aholisining deyarli 60% ish bilan band. Barcha ishchilar ish joyida xavfsiz va sog‘lom muhitga ega bo‘lish huquqiga ega. To‘g‘ri ish ruhiy salomatlikni qo‘llab-quvvatlaydi:

- tirikchilik;
- ishonch, maqsad va muvaffaqiyat hissi;
- ijobiy munosabatlar va jamiyatga qo‘shilish imkoniyati;

Shuningdek boshqa ko‘plab afzalliklar qatorida tuzilgan tartiblar uchun platforma. Ruhiy salomatlik holati bo‘lgan odamlar uchun munosib ish tiklanish va qo‘shilish, ishonch va ijtimoiy faoliyatni yaxshilashga yordam beradi.

Xavfsiz va sog‘lom ish muhiti nafaqat asosiy huquq, balki ishdagi keskinlik va nizolarni minimallashtirish va xodimlarni ushlab turish, ish samaradorligi va unumdorligini oshirish ehtimoli ko‘proq. Aksincha, ishda samarali tuzilmalar va qo‘llab-quvvatlashning etishmasligi, ayniqsa, ruhiy salomatlik sharoitida yashovchilar uchun, insonning o‘z ishidan zavqlanish va o‘z ishini yaxshi bajarish qobiliyatiga ta‘sir qilishi mumkin; bu odamlarning ishga davom etishiga putur etkazishi va hatto birinchi navbatda odamlarning ishga joylashishini to‘xtatishi mumkin.

Mehnatga layoqatli yoshdagi kattalarning taxminan 15 foizi har qanday vaqtda ruhiy kasallikka duchor bo‘ladi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, depressiya va tashvish global iqtisodiyotga har yili 1 trillion AQSh dollari miqdorida zarar keltiradi, buning sababi asosan ishlab chiqarishning yo‘qolishidir. Og‘ir ruhiy salomatlik sharoitida yashovchi odamlar, iqtisodiy faoliyatda ishtirok etish tiklanish uchun muhim bo‘lishiga qaramay, asosan ishdan chetlashtiriladi.

JSSTning ish joyidagi ruhiy salomatlik bo‘yicha ko‘rsatmalari ruhiy salomatlikni mustahkamlash, ruhiy salomatlik holatining oldini olish va ruhiy salomatlik holatida yashovchi odamlarning ishda ishtirok etishi va rivojlanishiga imkon berish uchun dalillarga asoslangan tavsiyalarni beradi. Tavsiyalar tashkiliy tadbirlar, menejerlarni o‘qitish va ishchilarni o‘qitish, individual aralashuvlar, ishga qaytish va ishga joylashishni o‘z ichiga oladi. Ishdagi ruhiy salomatlik bo‘yicha ko‘rsatmalar ishda ruhiy salomatlik uchun dalillarga asoslangan tadbirlarni amalga oshirishni yaxshilashga qaratilgan.

2014 yil may oyida 197 ta a'zo davlat sog'liqni saqlash vazirlaridan iborat Oltmish oltinchi Butunjahon sog'liqni saqlash assambleyasi 2013-yil may oyida JSSTning 2014-2020 yillarga mo'ljallangan ruhiy salomatlik bo'yicha kompleks harakatlar rejasini qabul qildi. 2019-yilda harakat rejasi Yetmish ikkinchi Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan 2030 yilgacha uzaytirildi. Assambleya. Keyin 2021 yilda Yetmish to'rtinchi Jahon sog'liqni saqlash assambleyasi harakatlar rejasiga yangilanishlarni, shu jumladan rejani amalga oshirish variantlari va ko'rsatkichlarini yangilashni ma'qulladi.

Ushbu yangilangan 2013-2030 yillarga mo'ljallangan ruhiy salomatlik bo'yicha kompleks harakatlar rejasi o'zidan oldingi dasturga asoslanadi va a'zo davlatlar, JSST kotibiyati va xalqaro, mintaqaviy va milliy hamkorlar uchun barcha uchun ruhiy salomatlik va farovonlikni mustahkamlash, ruhiy salomatlik holatining oldini olish bo'yicha aniq harakatlarni belgilaydi. xavf ostida bo'lganlar va ruhiy salomatlik xizmatlari uchun universal qamrovga erishish. Yangilangan harakat rejasi yangi va yangilangan ko'rsatkichlar va amalga oshirish variantlarini o'z ichiga olgan bo'lsa-da, dastlabki to'rtta asosiy maqsad o'zgarishsiz qolmoqda: ruhiy salomatlik uchun yanada samarali etakchilik va boshqaruv; jamoatchilik asosidagi sharoitlarda kompleks, integratsiyalashgan ruhiy salomatlik va ijtimoiy yordam xizmatlarini taqdim etish; rag'batlantirish va oldini olish bo'yicha strategiyalarni amalga oshirish; va mustahkamlangan axborot tizimlari, dalillar va tadqiqotlar.

Ish ruhiy salomatlik uchun himoya omili bo'lishi mumkin, lekin u potentsial zararga ham hissa qo'shishi mumkin. Barcha ishchilar ish joyida xavfsiz va sog'lom muhitga ega bo'lish huquqiga ega. Ishdagi ruhiy salomatlik: JSST va Xalqaro Mehnat Tashkiloti tomonidan birgalikda ishlab chiqilgan siyosat qisqartmasi ish joyidagi ruhiy salomatlik bo'yicha JSST ko'rsatmalarining tavsiyalarini amalga oshirish uchun pragmatik asosni taqdim etadi. Ushbu siyosat bayoni hukumatlar, ish beruvchilar, ish beruvchilar va ishchilar tashkilotlari, fuqarolik jamiyati va sog'liqni saqlash xizmatini rejalashtiruvchilar uchun ish bilan bog'liq ruhiy salomatlik holatining oldini olish, ishda ruhiy salomatlikni himoya qilish va rivojlantirish hamda ruhiy salomatlik holati bo'lgan ishchilarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha harakatlarni o'z ichiga oladi.

Ish joyida charchash nima? Ish kunining oxirida jismoniy charchoq. Hamkasblar va mijozlardan kinizm va ajralish. Ishingizdan haddan tashqari norozilik va martabangizni qanday yaxshilash va o'sish bo'yicha noaniqlik.

Bu ish joyida charchashning klassik belgilari va siz o'ylagandan ko'ra ko'proq odamlar ta'sir qiladi.

Kasbiy so'nish- bu ish bilan bog'liq o'ziga xos surunkali stress. Bu ishdan norozilik va shaxsiy baxtni yo'qotishga olib keladigan hissiy va jismoniy charchoq. Ish joyingizdagi charchash, odatda, vaqt o'tishi bilan asta-sekin o'sib boradi va ishchilarga deyarli sezmaydigan tarzda ta'sir qiladi.

Alomatlar va alomatlar orasida surunkali charchoq, uyqusizlik, bosh og'rig'i va oshqozon og'rig'i kabi jismoniy alomatlar, g'azab, izolyatsiya, asabiylashish, depressiya va boshqalar kiradi.

Kasbiy so'nish sabablari.

Ishda charchashga olib keladigan ko'p narsalar mavjud va bu har bir kishi uchun farq qiladi. Ammo ish joyingizdagi charchash va stress omillarining sabablari sifatida aniqlanishi mumkin bo'lgan umumiy omillar mavjud

Kichkina nazorat hissi. Jadvalingiz yoki ish yuqingiz haqida qaror qabul qila olmaslik ishdan charchashga olib kelishi mumkin. O'z umidlaringiz haqida ishonchsiz bo'lish. Agar menejeringiz sizdan nimani kutishini bilmasangiz, ishingizdan xafa bo'lishingiz mumkin.

Yomon ish madaniyati. Atrofingizdagi odamlarning munosabati va ruhiyati sizning ishingizdan qoniqishingizga bevosita ta'sir qiladi. Sizni mikroboshqaradigan xo'jayin, ishbilarmon hamkasblar va ofisingizda do'stlarning etishmasligi ishdan charchashga olib kelishi mumkin.

Ish va hayot muvozanatining yetishmasligi. Agar siz ishlashga ko'p kuch va vaqt ajratsangiz, shaxsiy hayotingiz azoblanishi mumkin, bu sizni ofisdagi vaqtdan norozilikka olib kelishi mumkin.

Ishingiz bilan yuqori faollik. Ishingiz bilan haddan tashqari mashg'ul bo'lish sizni doimiy ravishda ortiqcha ishlashga va loyihalar bilan shug'ullanishga ehtiyoj sezishingizga olib kelishi mumkin. Bu stressli vaziyatlarga va hissiy charchoqqa olib keladi. Yaxshi ish bilan shug'ullanish bilan birga, bu ishda stress va charchashga olib kelishi mumkin. Misol uchun, ming yilliklar ish/hayot muvozanatini qadrlashga moyil bo'lsa-da, ular ish joyida juda harakatchan va g'ayratli bo'lganligi sababli charchash xavfi yuqori bo'lishi mumkin.

Ish joyidagi charchashning ta'siri.

Ish joyidagi charchash - bu odamlar qanday qilib engish kerakligini tushunishlari kerak bo'lgan kichik narsa emas. Bu hayotingizning barcha sohalarida ko'plab salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin bo'lgan qiyin va ta'sirli haqiqatdir. Ish joyidagi charchash belgilari va ishdagi stress bilan shug'ullanadigan odamlarga ko'pincha quyidagi usullar ta'sir qiladi:

Jismoniy salomatlik muammolari

- Haddan tashqari stress

- Charchoq
- Yurak kasalligi ehtimolini oshiradi
- Yuqori qon bosimi ehtimoli ortadi
- 2-toifa diabetga chalinish ehtimoli ortadi
- Nafas olish muammolari ehtimolini oshiradi
- 45 yoshdan oldin o'lim ehtimoli ortadi
- Ruhiy salomatlik muammolari
- Depressiya
- G'azab
- Achchiqlanish
- Anksiyete
- Dori-darmonlar yoki kasalxonaga yotqizish kabi ruhiy salomatlik ehtiyojlarining ortishi
- Shaxsiy oqibatlar
- Spirtli ichimliklar yoki giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish
- Do'stlar va oiladan izolyatsiya
- Moliyaviy masalalarda mas'uliyatsizlik
- Oila a'zolariga nisbatan g'azab
- Mas'uliyatni bajara olmaslik
- Professional oqibatlar
- Ishdan norozilik
- Hamkasblar va do'stlardan voz kechish
- Ishni yaxshi bajara olmaslik
- Kompaniya resurslarini sarflang

Ko'rib turganingizdek, ishdagi stressning hayotingizning barcha jabhalariga ta'siri juda jiddiy bo'lib, uni engil qabul qilmaslik kerak. Ishingizdagi stressni keltirib chiqaradigan muammolar siz uchun juda og'ir va juda kech bo'lmasdan tuzatishga e'tibor berishni talab qiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili.

Quyidagi vaziyatlarni inobatga olgan holda kasbiy so'nish va uning keltrib chiqaruvchi omillar bilan bog'liq holatlar V. Zunganing depressiv holatlarni defferensial Diagnostika qilish va “Tashvish xavotir” metodikasi imkoniyatlaridan foydalanib klassifikatsiyalandi.

	O`qutuvchilarda	Hamshiralarda	Harbiylarda
1. Ish yuki.	56%	48%	62%
2. Nazoratning etishmasligi seziladi.	43%	78%	23%
3. Mukofot yoki tan olinmaslik	87%	88%	79%
4. Adolatning yo'qligi.	67%	51%	82%
5. Qiymatlarning mos kelmasligi	92%	93%	86%

Kasbiy so'nish yechimlari:

Ish stolidan o'tirgan ayol, baxtli, yaxshiyamki, ishdagi stress bilan yordam beradigan narsalar mavjud. Kuyish bilan kurashishning eng yaxshi usuli, birinchi navbatda, uning paydo bo'lishining oldini olishdir. Bu har doim ham mumkin bo'lmas-da, agar siz hozirda charchashni boshdan kechirayotgan bo'lsangiz, davolanish usullari mavjud. Inson resurslari menejerlari charchashdan aziyat chekayotgan xodimlarni aniqlashga harakat qilishlari kerak, shuningdek, xodimlar va menejerlarni charchashni qanday aniqlashni o'rgatishlari kerak. Shunga o'xshab, tashkilotning etakchilik usullari va treninglari ularning xodimlariga charchash belgilarini tan olishni o'rganish orqali, shuningdek, uning oldini olish uchun o'z xodimlari bilan ishlash orqali charchashdan qochishga yordam beradi.

Profilaktikasi:

O'zingizga va qobiliyatlaringizga ishonchingizni oshiring. Bu ishdagi stressni oldini olish uchun birinchi muhim qadamdir. Ba'zida ma'lum bir ishni bajarishga qaror qilishdan oldin, ishingizdan nima kerakligini aniqlash juda muhimdir. Karyerangizdan nima kerakligini aniq bilish sizga bu borada ishonchli qaror qabul qilishga yordam beradi. Ijodiy markazlarga ega bo'lish, shuningdek, o'zingizning ishingizga

haddan tashqari e'tibor qaratishning oldini olishning ajoyib usuli hisoblanadi. Ushbu savdo nuqtalari sizning ishingizdagi bosimdan qochish imkonini beradi. Xuddi shunday, o'z-o'zini parvarish qilish ish joyida charchashning oldini olishda juda muhimdir. Agar sizga g'amxo'rlik qilinsa, siz martaba stressini engishingiz mumkin. O'zingizni biznes va uning sog'liq bilan kesishishi haqida o'rgatish sizga ish joyidagi charchashni yaxshiroq aniqlash va oldini olishga yordam beradi.

Davolash.

Agar ishingizda stressni boshdan kechirayotgan bo'lsangiz, muammoni hal qilishga yordam beradigan bir nechta narsalarni qilishingiz mumkin. O'zingiz bilan haqiqiy bo'lish muhim birinchi qadamdir. Muammolar nima ekanligini va ular qaerdan kelib chiqqanligini tan oling. Ba'zi odamlar terapevtning yordami bilan shu tarzda haqiqiy bo'lishni yaxshi deb bilishadi. Agar siz professionalni topishni xohlamasangiz, do'stlaringiz, oilangiz yoki hamkasblaringiz bo'ladimi, yordam va yordam so'rang. Ish kunida, qanchalik noqulay ko'rinmasin, muntazam ravishda tanaffuslar qilish muhimdir. Ushbu tanaffuslar sizni qayta tiklashga, his-tuyg'ularingizni qayta baholashga va boshqalarga yordam beradi. Xuddi shunday, agar siz o'zingizni g'azablanayotganingizni yoki haddan tashqari stressni boshlayotganingizni his qilsangiz, keting va boshingizni tozalash uchun tanaffus qiling. Ish joyida charchash ko'plab xodimlar uchun odatiy holdir, lekin bu bo'lishi shart emas. Siz ish joyidagi charchoqning oldini olish yoki davolash uchun ishlashingiz va o'zingiz uchun qiziqarli va qiziqarli kasbga ega bo'lishingiz mumkin. Moss o'z kitobida charchash bo'yicha tadqiqotlarni o'rganib, charchashning markazida nima ekanligini ko'rsatadi. Moss yozadi: "Tuyganish - yomon ish amaliyoti va siyosati, eskirgan institutsional meroslar, yuqori xavf ostidagi rollar va shaxslar, shuningdek, o'zgartirilmagan tizim, jamiyat muammolari", deb yozadi Moss.

Odamlar ishda muvaffaqiyat qozonishlari uchun asosiy narsalar bo'lishi kerak - u buni "yaxshi gigiena" deb ataydi. Bu odamlarga o'z qadrini (va o'z vaqtida) to'lashni, ularning jismonan va ruhiy jihatdan xavfsiz ekanligiga ishonch hosil qilishni va o'z ishlarini bajarish uchun zarur vositalar va resurslarni taqdim etishni o'z ichiga oladi. Bu shuningdek, kamsituvchi amaliyotlar ish joyingiz madaniyatining bir qismi emasligiga ishonch hosil qilishni anglatadi.

Bundan tashqari, odamlarning ishda yonib ketishining oltita asosiy sababi bor, deb yozadi u - ularning har birida ish joyidagi potentsial yechim:

1. Ish yuki. Haddan tashqari ish charchashning asosiy sababidir. Ko'p soatlab ishlash har yili millionlab odamlarning o'limiga sabab bo'ladi, ehtimol ortiqcha ish odamlarni vazn yo'qotish, tana og'rig'i, charchoq, yuqori darajadagi kortizol, uyquni yo'qotish va boshqalarga olib keladi.

Shunga qaramay, odamlarga ko'proq ishlashga "yo'q deng" deyish teskari natijaga olib keladi, deydi Moss. Odamlar kamroq ishlash tashabbus ko'rsatmaslik yoki harakat qilmaslik deb talqin qilinishini tan olishadi va bu rasmiy yoki norasmiy ravishda jazolanishi mumkin. Buning o'rniga, deydi Moss, ish beruvchilar o'z xodimlari uchun past ustuvor maqsadlarni aniqlashga yordam berishlari kerak (shuning uchun odamlar shoshilinch bo'lmagan maqsadlarga erishish uchun o'zlarini juda qiyinlashtirmasliklari uchun), odamlarning kuchli tomonlarini ish vazifalariga moslashtirishlari, kerak bo'lganda ko'proq yordam berishlari kerak. to'satdan o'zgarib, ochiq va xavfsiz aloqa liniyalariga ega bo'ling, bu erda fikr-mulohaza rag'batlantiriladi va odamlar xatolarini tan olishlari mumkin. Shuningdek, u to'rt kunlik ish haftasini joriy etish, tez-tez yurish tanaffuslarini rag'batlantirish va ish yukini kamaytirishga yordam berish uchun "ishda tushlik" ni yo'q qilish kabi narsalarni taklif qiladi.

2. Nazoratning etishmasligi seziladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ishda avtonomiya farovonlik uchun muhim va mikro-boshqaruv ayniqsa xodimlarni rag'batlantirmaydi. Shunga qaramay, ko'plab ish beruvchilar o'z xodimlarining har bir harakatini kuzatish, ularning ish jadvalini nazorat qilish yoki noto'g'ri qadamlar uchun jazolashda orqaga qaytishadi. Buning o'rniga, deydi Moss, xodimlarga o'z ishidan voz kechish va ko'proq murabbiy sifatida harakat qilish orqali avtonomiya tuyg'usini his qilishlariga yordam berish muhimdir. Albatta, agar siz birinchi navbatda to'g'ri ko'nikmalarga ega odamlarni yollasangiz yordam beradi. Ammo siz xodimlarni savollar berishga va o'z ehtiyojlarini bildirishga taklif qilish, odamlarga o'z jadvallari va maqsadlarini belgilashga imkon berish va xodimlarni o'z ishlarida ma'no topishga undash orqali ham avtonomiyani oshirishingiz mumkin, deb yozadi Moss.

3. Mukofot yoki tan olinmaslik. Biror kishiga o'z qadr-qimmatini to'lash, ularni mehnati uchun mukofotlashning muhim usuli hisoblanadi. Ammo odamlar bilan muloqot qilish ularning sa'y-harakatlari muhimligini anglatadi. "Biz tengdoshlar va etakchilar sifatida bir-birimizni tan olmasak, biz katta tashkiliy missiya uchun qadr-qimmatimizni yo'qotamiz va o'zimizni yaxshi his qilishni to'xtatamiz", deb yozadi Moss. Albatta, mukofotlar va e'tiroflar soxta yoki manipulyatsiya emas, balki haqiqiy bo'lishi kerak. Va yaxshi bajarilgan ish uchun minnatdorlik bildirish muhim bo'lsa-da, xodimlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'ymaslik yoki faqat ma'lum odamlarni tan olishdan qochish ham muhimdir. Moss ish beruvchilarni jamoaning bir qismini boshqasidan ustun qo'yadigan tan olish dasturlarini amalga oshirmaslik haqida

ogohlantiradi. Agar odamlar e'tibordan chetda qolganini his qilsalar yoki mukofotlarga loyiq emas deb hisoblasalar, bular hasad yoki g'azabni uyg'otadi. U nafaqat ish maqsadlariga erishgani uchun, balki hamkasblarga hamdardlik va g'amxo'rlik ko'rsatgani uchun ham yuqori rahbariyatdan minnatdorchilik va tengdoshlar o'rtasidagi minnatdorchilikni taklif qiladi.

4. *Adolatning yo'qligi.* Adolatsiz muomalaga "tarafsizlik, tarafdorlik, hamkasb yoki rahbar tomonidan noto'g'ri munosabatda bo'lish, adolatsiz kompensatsiya va/yoki korporativ siyosat kiradi", deb yozadi Moss. Odamlarga adolatsiz munosabatda bo'lganda, ular yonib ketishlari va ko'proq kasal bo'lishlari mumkin. Moss tashkilotlarda shikoyat qilish mexanizmlarini yaratish, har bir shikoyatga javob berish va muammolarni hal qilish uchun zudlik bilan harakat qilish kerakligini taklif qiladi. Aks holda, norozilik yiringlashi va kuchayishi aniq. Bundan tashqari, irqiy yoki gender tarafdorligi sababli nohaq munosabatni yo'q qilish kerak, chunki kamsitish charchash ehtimolini sezilarli darajada oshiradi.

5. *Qiymatlarning mos kelmasligi.* "Qadriyatlar va maqsadlari tashkilot madaniyatining qadriyatlar va maqsadlariga to'g'ri kelmaydigan odamni yollash ishdan qoniqish darajasini pasaytirishi va ruhiy salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin", deb yozadi Moss. Tashkilotning missiyasida ishtirok etmaydigan odam ham baxtsiz va samarasiz bo'lishi mumkin.

Xulosa. Kasbiy so'nishga olib keluvchi va ularning shakillanishiga zamin yaratuvchi omillar juda ko'p. Metodikalardan olingan natijalar shuni ko'rsatadiki aksariyat holatlarda shaxs qadr qiymatini toptalishi, tengsizlik va ish yukining normadan ortib ketishi kasbiy so'nishga olib keluvchi eng ommabop sabablardan ekan. Ishga qabul qilish jarayonida qadriyatlarining mos kelmasligiga yo'l qo'ymaslik mumkin. Ammo, agar tashkilot o'z qadriyatlarini himoya qilmasa, ishchilar umidsizlikka tushishlari mumkin, bu esa chetlanishga olib keladi. Qadriyatlarni aniq etkazadigan va o'z missiyasini bajarishga intiladigan tashkilotlar xodimlarni qoniqtiradi.

Adabiyotlar:

1. Психология мотивации и эмоций. Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, М.В.Фаликман.- М.,2002.
2. Kochetov A.I. O'z-o'zini tarbiyalash bilan qanday shug'ullanish kerak - M.: Oliy maktab, 1986 yil
3. Avezov O.R. Ekstremal va favqulotda vaziyatlar to'g'risida zamonaviy tushunchalar. Ped mahorat. 2020. 6 (76)
4. Jeneva: IASC. Favqulodda vaziyatlarda ruhiy salomatlik va psixologik qo'llab-quvvatlash bo'yicha ko'rsatmalar.
5. Drujinin V.M "Eksperimentalnaya psixologiya". Piter. 2001y

**UMUMIY O’RTA TA’LIM MAKTABLARIDA O’QUVCHI SHAXSINI SHAKLLANISHIDA
PEDAGOGIK YONDASHISH VA UNING KASB EGALLASHIDA YETAKCHI AHAMIYATI**

*Zaripova Gulbahor Kamilovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, p. f.n.*

Mazkur maqolada umumiy o’rta ta’lim maktablarida o’quvchi shaxsini shakllanishida pedagogik yondashish va uning kasb egallashida uning yetakchi ahamiyati haqida nazariy va amaliy tadqiqotlar yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanish ishlar yoritilgan. Bunda mamlakatimizda ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, ayniqsa, yoshlarimiz ta’lim-tarbiya olish jarayonida ma’lum kasb o’rganishlari bilan birgalikda yetuk shaxs sifatida tarbiyalanishlari ham lozimligi hamda umumiy o’rta ta’lim muassasalarida yangicha, ya’ni yangi asosda tashkil qilishni lozimligi bayon etilgan.

Kalit so’zlar: pedagogik yondashish, o’quvchi shaxsi, tarbiya, ma’naviy, axloqiy, kasbiy kamolot, jamiyat talablari, tarixiy tajriba, ma’naviy – axloqiy sifatlari, o’zaro dialektik bog’liq jarayonlar, pedagogika fani, ijtimoiy rivojlanish, kasb-hunar o’rgatish, maktab-maorif sohasi, ta’lim-tarbiya, insoniy xislatlar.

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩЕГОСЯ В
ОБЩЕЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ И ЕГО ВЕДУЩЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ПРИОБРЕТЕНИИ
ПРОФЕССИИ**

В данной статье описаны теоретические и практические исследования педагогического подхода в формировании личности учащегося в общеобразовательной школе и его ведущего значения в приобретении профессии. В связи с этим в статье говорится о том, что необходимо коренным образом улучшить систему образования в нашей стране для того чтобы наша молодёжь в процессе воспитания и обучения сформировалась в качестве зрелой личности.

Ключевые слова: педагогический подход, личность студента, образование, духовно-нравственная, профессиональная зрелость, потребности общества, исторический опыт, духовно-нравственные качества, взаимодействия процессы, педагогическая наука, социальное развитие, профессиональная подготовка, школьное образование, воспитание, человеческие качества.

**PEDAGOGICAL APPROACH IN THE FORMATION OF A STUDENT'S PERSONALITY IN
A GENERAL SECONDARY SCHOOL AND ITS LEADING IMPORTANCE IN
ACQUISITION OF A PROFESSION**

This article describes theoretical and practical research of pedagogical approach in the formation of student's personality in general education school and its leading importance in acquiring a profession. In this regard, the article states that it is necessary to radically improve the education system in our country in order for our youth in the process of upbringing and education to be formed as a mature personality.

Key words: pedagogical approach, student personality, education, spiritual and moral, professional maturity, needs of society, historical experience, spiritual and moral qualities, interdialectical processes, pedagogical science, social development, professional training, school education, upbringing, human qualities.

Kirish. Tarbiya ijtimoiy hodisa sifatida shaxsning kasb egallashida muhim rol o’ynaydi. Tarbiya har qanday jamiyatning ajralmas yo’ldoshi, uning rivojini tezlashtiruvchi katalizator hisoblanadi. Bunda tarbiya o’zining katalizatorlik funksiyasini to’g’ridan-to’g’ri emas, balki shaxsning ma’naviy, axloqiy, kasbiy kamoloti orqali amalga oshiradi. Shaxsni jamiyat talablariga muvofiq shakllantirish orqali ijtimoiy buyurtma bo’lgan davlat talablarini unga singdirib, uning kasbiy va shaxsiy jihatdan kamolotini ta’minlaydi. Shaxsning ma’naviy, axloqiy, kasbiy kamoloti o’z-o’zidan emas, balki ma’lum omillarni o’zaro uyg’un holda shaxs kamolotiga pedagogik yo’naltirishga bog’liq. Bu esa pedagogika oldiga yangi 5 dolzarb masalalarni qo’yib, uning tarkibi, maqsad va vazifalari, predmetining o’zgarishiga olib keladi.

Asosiy qism. Jamiyat taraqqiyotining ehtiyoji sifatida paydo bo’lgan pedagogika yaxlit ta’limot tarzida o’zining bir-biriga bog’liq: uning umumiy asoslari, ta’lim nazariyasi (didaktika), tarbiya nazariyasi hamda maktabshunoslik (hozirgi vaqtda boshqarish pedagogikasi) tarkibiy qismlardan iborat. Jamiyat rivojining ehtiyoji sifatida paydo bo’lgan bu fanlar uning taraqqiyot darajasiga bog’liq holda o’zgaradi. Bu

o‘zgarish uning hamma sohasi (predmeti) va tarkibiy qismlariga ham taalluqlidir. Shuning oqibatida uning maktabshunoslik qismi bazasida hozirgi kunda yangi bir fan – boshqarish pedagogikasi fani ham shakllandi.

Jamiyat taraqqiyotining tarixiy tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy rivojlanish qancha tezlashsa, shaxsning ma‘naviy-axloqiy sifatlariga bo‘lgan talab ham shuncha oshadi. Jamiyat taraqqiyoti bilan shaxs kamoloti bir-biriga to‘g‘ri mutanosib bo‘lib, ular o‘zaro dialektik bog‘liq jarayonlar hisoblanadi. Bunda dialektikani shunda ko‘ramizki, jamiyat taraqqiyoti shaxs kamolotiga har tomonlama ta‘sir qilib, unga yangicha talab qo‘yadi, o‘z navbatida shaxsning kamolot darajasining oshishi jamiyat rivojini tezlashtiradi. Bu ham o‘z navbatida jamiyat va shaxs rivojining qonuniyati insonga yangi sifatlarni shakllantirish, uni ma‘naviy va kasbiy jihatdan takomillashuvini taqozo qiladi.

Buning oqibatida ko‘pgina yangi fanlar paydo bo‘lmoqda. Agar bu jarayonni pedagogika fani misolida ko‘radigan bo‘lsak, keyingi o‘n yilliklarda umumiy pedagogika (maktab pedagogikasi) bazasida 10 dan ortiq pedagogik fanlar tizimi paydo bo‘lib, ular jamiyatda yashash huquqini olib, inson ta‘lim-tarbiyasida o‘z o‘rnini egallab kelmoqda. Bular maktabgacha ta‘lim pedagogikasi, oila pedagogikasi, xalq pedagogikasi, qayta tayyorlash va malaka oshirish pedagogikasi, umumiy pedagogika, kasb-hunar o‘rgatish (kasb mutaxassisligi) pedagogikasi, oliy maktab pedagogikasi, defektologik pedagogika (kar soqov, aqliy zaif, ko‘zi ojizlarni o‘qitish, tarbiyalash pedagogikasi), qiyosiy pedagogika, harbiy pedagogika, axloq tuzatish pedagogikasi, ijtimoiy pedagogika va h.k. hozirgacha pedagogikaning bunday tarmoqlanish jarayoni tugagan emas.

Agar biz jamiyatning bundan 20-30 yil oldingi davriga nazar solsak, faqat umumiy pedagogika bo‘lib, u bilan nuqul maktab-maorif sohasidagi kishilar asosan maktab o‘qituvchilari shug‘ullanar edi. Yoshlarni tarbiyalash bilan asosan oila va maktab, ota-onalar va o‘qituvchilar shug‘ullanar edilar. Avval shunday fikr hukmron ediki, inson yoshlik chog‘ida tarbiyalanadi, katta kishilarni tarbiyalash shart emas. Jamiyat taraqqiyotining tezlashuvi bunday tasavvurlarni chippakka chiqardi. Hozir mustaqillik sharoitida ta‘lim-tarbiya bilan butun jamiyat shug‘ullanadi. Bu butun jamiyat va davlatning hamda fuqarolarning muhim ajralmas faoliyatining bir qismiga aylandi.

Hozirgi kunda axborotlashgan jamiyatda yashar ekanmiz, jahonni global tarzda ijtimoiy tarmoqlar, internet tarmoqlari qamrab olgan ekan har doim, zarur bo‘lganda har lahzada ta‘lim-tarbiya mamlakat prezidentidan boshlab hamma toifadagi rahbarlar, yozuvchilar, madaniyat va san‘at, jismoniy tarbiya, sport sohasidagi xodimlar, sud, prokuratura, militsiya xodimlari, ko‘p mingli o‘qituvchilar va ota-onalar, mahallalar, davlat va jamiyat tashkilotlari shug‘ullanadigan umumjamiyat ishiga aylandi.

Keyingi yillar tajribasi shuni ko‘rsatdiki, insonni butun umri davrida tarbiyalash lozim. Ammo, inson hayotining turli davrlarida uning ta‘lim-tarbiyaga ehtiyoji va munosabati turlicha bo‘ladi. Yoshligida bilim, hunar o‘rganib jamiyatda o‘z o‘rnini egallashni ko‘zlasa, katta yoshdagilar farzandlarini tarbiyalash, o‘zlarini shaxs sifatida ma‘naviy-ma‘rifiy o‘stirish, malakalarini takomillashtirish, yangi kasb egallash nuqtayi nazaridan pedagogikaga yondashadilar.

Shunday qilib, jamiyat kishilarining pedagogikaga munosabatlari keskin o‘zgarib, u har kimning hayotida muhim rol o‘ynamoqda. Bir vaqtlar u faqat ota-onalar, o‘qituvchilar mulki bo‘lib, boshqalar uchun sir («narsa o‘zida») bo‘lgan bo‘lsa, hozir hammaga kerak («biz uchun kerak narsa»)ga aylandi. Bu jarayonlar haqida fikr yuritar ekanmiz, uning sabablariga ham e‘tibor berish lozim. Eng avvalo ta‘lim-tarbiya va uning nazariy asosi hisoblangan pedagogikaning tarmoqlari asosida jamiyat va kishilarning ehtiyojlari yotishini qayd qilmoq kerak. Pedagogikaning tarmoqlanishi va ta‘lim-tarbiyaning butun jamiyat doirasida ta‘sirining zo‘rayib borishi oqimida tarbiyaning o‘rni alohida namoyon bo‘lmoqda. Buni o‘ziga xos sabablari bor. Ta‘lim bilan tarbiya birligida tarbiyaning o‘rni shu bilan belgilanadiki, maktab o‘quvchisi, o‘quvchi o‘rgangan bilimlarini qanday maqsadga – ezgulik, go‘zallik, moddiy-ma‘naviy boyliklar yaratib, fan cho‘qqilarini egallab, jamiyat rivojiga hissa qo‘shishgami, yoki vayronagarchilik, terrorizm, go‘zalliklarga qarshi va odamlarni xarob qilishgami? Buni insonning tarbiyalanganlik darajasi belgilaydi.

Tarbiya bilimlarni ishonch, e‘tiqodga aylantirib, shaxsiga undan foydalanish yo‘nalishini belgilab beradi. Shuning uchun, mustaqillik sharoitida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta‘lim islohoti, uning modeli markazida inson shaxsini barkamol qilib tarbiyalash bosh maqsad qilib qo‘yilgan. «Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma‘naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan uzluksiz ta‘lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxs-fuqaroni shakllantirishni nazarda tutadi» [1, 42]. Bundan ko‘rinadiki, tarbiyaga jiddiy qarash zarur. Tarbiya eng avvalo kishilarga jamiyatda yashash, ijtimoiy sifatlarni egallab olishlarining eng ta‘sirchan vositasidir. Tarbiya kishilarning ijtimoiy munosabatlar tizimida ishtirok etib, bir-birlariga ta‘sir qilib, insoniy xislatlarni egallab olishlariga yordam beradi. Insonni olam va odamlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarini va aloqadorlikni tushunib, shu asosda faoliyat ko‘rsatishga o‘rgatadi.

Demak, tarbiyaga shunchaki bir o‘tkinchi hodisa deb qarab bo‘lmaydi. Tarbiya jamiyatda abadiy davom etadigan uning funksiyasi sifatida o‘z tarkibiy tuzilishi: maqsad moddiy baza, prinsip, qonuniyatlari va metodlari, shakl va vositalariga, subyekt va obyekt, boshqarish va natijaga ega bo‘lgan yaxlit pedagogik tizimdir. Boshqa ijtimoiy tizimlardek tarbiya ham uni tashkil qilishda ma‘lum qonuniyatlarga rioya qilishni zarurat qilib qo‘yadi. Jumladan, pedagogika fanlari inson shaxsini shakllanishi 4 omilga bog‘liqligini tasdiqladi. Bular: irsiyat, muhit, tarbiya va shaxs faolligi. Bular birligida muhim hisoblanadi.

Shaxs shakllanishida keltirilgan omillarning birligini qator misollarda ko‘rish mumkin. Chunonchi, kishilarning tabiiy yashash sharoitidagi va turmushi-hayot tarzidagi o‘zgarishlar ularning shaxsiy sifatlarining o‘zgarishi, o‘zaro munosabatlarining o‘zgarishiga olib keladi. Shaxs shakllanishida obyektiv va subyektiv omillarning dialektik birligi uning obyektiv yashash sharoiti bilan subyektiv tarbiyaviy faoliyatining yaxlit birgalikda qarashni taqozo qiladi. Ijtimoiy muhit shaxs yashash sharoiti shakllaridan bo‘lib, tarbiya undan ajralmasdir. Ular o‘rtasidagi munosabat tarixiy taraqqiyotda doimo o‘zgarib kelgan. Ibtidoiy jamiyatda inson mohiyati uning tabiiy yashash sharoiti bilan belgilangan bo‘lsa, uning ijtimoiylashuvining tezlashuvi, hayotda aqliy-ongli faoliyat rolining oshishi, subyektiv omil hisoblangan tarbiyaning ahamiyatini oshishiga va yaxlit pedagogik tizim sifatida ko‘tarilishiga olib keldi.

Jamiyatning tarixiy taraqqiyotiga nazar solsak, uning rivojlanishi tarbiyaga bog‘liq (ma‘lum ma‘noda uning mahsuli hamdir). Hozirgacha bo‘lgan jamiyatlar tarixi va mustaqillik sharoitida tarbiyaning o‘rni borgan sari jamiyat hayotida oshib borishi bilan xarakterlanadi. Ayniqsa, uning jamiyat hayotidagi o‘rni tarixning burilish davrida, eski tuzum yangi bir ijtimoiy tuzum bilan almashinayotganda oshadi. Buning boisi shuki yangi tuzum tarbiyadan o‘z mafkurasi axloqi, dunyoqarashi, psixologiyasi, yuridik-siyosiy talablarini, qolaversa, iqtisodiy-siyosiy mavqeini mustahkamlash vositasi sifatida foydalanadi.

Agar tarbiyaning inson shaxsining omillari tizimida belgilaydigan bo‘lsak, u irsiyat va muhitning ta‘sirini shaxs shakllanishi yo‘nalishiga, aniqroq qilib aytsak, jamiyat o‘quvchilariga muvofiqlashtiruvchi yo‘naltiruvchi rol o‘ynaydi. Qisqacha qilib aytadigan bo‘lsak, tarbiya inson shaxsiga tabiiy sharoit va uning ichki rivojlanishidagi sog‘lig‘i, ruhiy rivoji, salomatligi, nutq rivoji kamchiliklari, harakat organlaridagi normal holatdan orqada qolishini tarbiyaviy mashqlar bilan oldini oladi. Jismoniy, ruhiy, aqliy kamolotdagi kamchiliklarni tarbiyaviy tadbirlar bilan normallashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, inson yashayotgan joydagi kishilar munosabatidagi kamchiliklarning yoshlarga yuqmasligini oldini oladi. Shaxs faolligi shunda namoyon bo‘ladiki, o‘quv yurtida o‘quvchi o‘qish, ijtimoiy ishlarga ishtirok etish jarayonida tengqurlari va o‘qituvchilar bilan o‘ziga xos pedagogik munosabatlar shakllanadi. O‘quvchining shaxsiy sifatleri va kasbiy malakalarini yuksak rivojlanishida munosabatlar tizimida faolligi alohida ahamiyat kasb etadi. O‘quvchi faolligi shaxsining kamoloti uchun boshqa omillar tizimida o‘ziga xos xususiyatga ega. Faollik o‘quvchidan tanlagan sohasida kuchli, ta‘sirchan faoliyat ko‘rsatishni taqozo qiladi. Faollik insonda o‘z sohasini, o‘zini o‘rab olgan muhitni uning o‘qish va ijtimoiy ishda faol ishtirok etishida namoyon bo‘ladi. Faollik shaxsiga xos xislat bo‘lib, kishilar, atrof muhit, kasb egallashdagi harakatlari bilan uzviy bog‘liqlikda rivojlanadi. O‘quvchi faolligida impulsiv (yetarli anglanmagan) va anglangan holatlar bo‘lishi mumkin. Boshda faollik o‘zini anglash va o‘z ehtiyojini qondirish uchun atrof muhitdagi narsa, predmetlarga yo‘naltirilgan bo‘ladi. O‘quvchi o‘zini anglashi va o‘z kasbining egallashidagi mas‘uliyatini tushunishi bilan faollik anglangan yo‘nalish oladi. Umumiy o‘rta ta‘lim maktabi o‘quvchilarning shaxsiy faolligi to‘g‘risida fikr yuritar ekanmiz, kuzatishlar uni qator omillarga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Inson shaxsining shakllanishida bu omillar yaxlit tizim sifatida, o‘zaro bog‘liqlikda ta‘sir ko‘rsatadi. Ammo, bunda ularning ta‘siri bir-biriga mutlaq teng bo‘lmay, o‘zgaruvchan xarakterga ega.

Ijtimoiy taraqqiyot xarakteriga qarab ularning o‘rni va ta‘sir darajasi o‘zgaruvchan bo‘ladi. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, bular tarbiya tizimida ijtimoiy muhit belgilovchi bo‘ladi. Muhitdagi o‘zgarishlar – kishining yashash sharoiti va tarzi, uning ruhiga, xulq-atvoriga, mehnat faoliyatiga munosabatlariga va butun insoniy xislatlariga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Ijtimoiy muhit bu umumiy holda jamiyat taraqqiyotining ma‘lum bosqichida moddiy va ma‘naviy hayotiy holatdir. Bu tashqi omil sifatida ko‘rinib-da nisbiydir. Chunki u jamiyatning ajralmas qismi va o‘z navbatida ijtimoiy muhitning aynan o‘zi. Shaxs kundalik hayotida turli ijtimoiy tizim va jarayonlarning ta‘siri ostida bo‘ladi. Bunda u passiv bo‘lmay, bu ta‘sirlarning iste‘molchisi emas, balki o‘zi ham uning ishtirokchi va ijodkoridir.

Ijtimoiy muhit bir-biriga bog‘liq bo‘lgan ishlab-chiqarish, tashkiliy, ruhiy, mafkuraviy munosabatlar tizimidan iborat bo‘lib, inson o‘z faoliyati bilan ularga daxldordir. Bularning ta‘sir darajasiga qarab, inson turli ruhiy holatlarda va atrofida turlicha munosabatda bo‘ladi. Mazkur tizimlarning insonga ta‘sirini o‘rganish va unda shaxsning holatini aniqlash, ularning shaxs shakllanishidagi salbiy va ijobiy ta‘sirini belgilash hamda shu asosda ularni ma‘lum maqsadga yo‘naltirish imkoniyatini beradi. Ijtimoiy muhitning shaxs shakllanishiga ta‘sir mexanizmlarini bilib, uni hisobga olish hamda xulq-atvor normalarini tartibga

solish mumkin bo‘ladi. Ijtimoiy birlashma, ya’ni xalq, millat, elatlar uchun ijtimoiy muhit umumiy bo‘lib, birlashma (birlik) qancha kichik bo‘lsa, muhitning ta’siri shuncha kuchayadi. Ijtimoiy birlik jamiyat-hudud-mahalla-mamlakat-viloyat, tuman, korxonamuassasa, jamoa, oila-guruh shaxs doirasida torayib boradi.

Umumiy holda mikro muhitning faoliyat turlariga ko‘ra bo‘lishi mumkin:

mehnat jamoalari-sex, firma, brigada, bo‘lim, qiziqishi bo‘yicha turli klublar;

maishiy-oilaviy: oila, qarindosh-urug‘;

hududiy: mikrorayon, turar-joy, xo‘jalik, mahalla;

Milliy-etnik: milliy markazlar, hamshaharlar. Shuningdek yosh, jins va diniy bo‘lishi mumkin.

Uning hududiy maydonining torayishi shaxsga ta’sirining oshib borishi bilan xarakterlanadi. Muhitning maydoni torayib borishi ijtimoiy jarayonlarning o‘z ta’sirini emas, balki ularning turli-tuman namoyon bo‘lishi butun borlig‘i bilan shaxsga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Inson aynan shu jarayonlarning ta’sirini yaqqolroq his qiladi. Bundan makro va mikro muhit tushunchasi kelib chiqadi. Makro muhitda ijtimoiy munosabatlar butunligicha ifodalansa, mikromuhitda inson ishtirok etadigan (faoliyat) sohasida ularning konkret namoyon bo‘lishi bilan xarakterlanadi.

Mustaqillik sharoitida makromuhitda shaxs shakllanishi uchun obyektiv shart-sharoit yaratildi. Ammo, jamiyatning shaxs shakllanishi borasida yaratgan shart-sharoiti mikromuhitda hamma vaqt ham to‘la amalga oshirilmaydi. Bu esa obyektiv imkoniyatlar bilan ularni amalga oshirish, tarbiyaviy ishlarni mikromuhitdagi kishilar ehtiyojiga mos kelmasligida o‘z ifodasini topadi.

Tajriba shuni ko‘rsatadiki, shaxsning ko‘pgina sifatleri jamiyat hayot tarzi ta’sirida shakllanadi. Kishilardagi mehr-muruvvat, mehr-shafqat, o‘zaro g‘amxo‘rlik, vatanparvarlik, xalqparvarlik, mehribonlik, aynan turmush tarzi, jamiyatdagi munosabatlarning hosilasidir. Ammo, insondagi takrorlanmas individual xususiyatlar irsiy omillar ham oila va mikromuhit ta’sirida shakllanadi. Shu bilan birga shaxsning mikromuhitga nisbatan mustaqilligini ta’kidlash lozim. Bu mustaqillik uning hayotiy tajribasi, mehnat va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, o‘zini anglashi, qadriyatlarini qadrlashining natijasidir. Shaxsning mustaqilligi qayd qilinganidek, uning mikromuhitdagi faol hayotiy pozitsiyasiga ham bog‘liq. Shaxsning mikromuhit bilan o‘zaro munosabatidan kelib chiqib tarbiyaviy ishlar mazmuni va uning yo‘nalishini belgilash mumkin. Bunda quyidagilar kelib chiqishi lozim:

shaxs va mikromuhit xususiyatlarini inobatga olish;

shaxs va mikromuhitning o‘zaro ta’sirini shunday yo‘naltirish kerakki, shaxsga ijobiy ta’sir etuvchi omillarni kuchaytirish, salbiylarini zararsizlantirish, yoki ta’sirini kamaytirish;

shaxsning mikromuhitda ijtimoiy tajribasi va faolligini muntazam oshirish asosida jamiyat ijtimoiy munosabatlariga ta’sir ko‘rsatish.

Mikromuhitning insonga ta’siri uni idrok qilish darajasiga, umumiy madaniyati va psixofiziologik xususiyatlariga bog‘liq. Mikromuhitning insonga ta’sirining kuchli va ta’sirchanligi individning, uning xarakterining mustahkamligi, hayot tajribasiga, o‘zini anglash darajasi, qadriyatlarini qadrlashi bilan belgilanadi. Shu bilan birga shaxsning sifatleri mikromuhit talabiga mos kelishi ham muhim ahamiyatga ega. Shundan kelib chiqib, mikromuhit xarakteri va tipi kishiga har xil ta’sir qiladi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quvchilari mikromuhati sinfdagi jamoa, oila a’zolari va do‘stlar guruhi hisoblanadi. Jamoa, yoki guruh o‘quv yurtining tarkibiy qismi bo‘lib, uning muhitida o‘quvchilar o‘zaro va sinf rahbari bilan ma’lum munosabatlar tizimida bo‘ladilar. Bu munosabatlar ularning o‘quv faoliyati bo‘lib, shartli ravishda ishlab-chiqarish munosabatlarini tashkil etadi. Bunda har bir o‘quvchi o‘z o‘rniga ega bo‘lib, bilim saviyasi, ijtimoiy ishlarga ishtiroki darajasi va jamoadagi bajaradigan roli jihatidan ma’lum mavqega ega bo‘ladi. Shu bilan birga jamoada ijtimoiy-siyosiy, rasmiy va norasmiy vazifalari orqali ham ma’lum munosabatlar tizimida bo‘ladi. Shularning hammasi asosida jamoada shaxslararo munosabatlar o‘rnatilib, jamoa a’zolarining individual-psixologik xususiyatlari va umumiy madaniy darajasi bilan belgilanadi.

Bu munosabatlar moddiy va ma’naviy omillarga bog‘liq bo‘lib, jamoaning hozirgi holati uchun obyektiv xarakterga ega, bo‘lsa ham ammo, uning har bir a’zosi uchun subyektiv idrok qilinadi. Shuning uchun, jamoada tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishda jamoadagi vaziyatni-holatni bilish va uni butun jamoada idrok qilinishini e’tiborga olmoq lozim. Bunda sinf rahbarining vazifasi guruhning obyektiv holati bilan tarbiyaviy tadbirga subyektiv baho berish o‘rtasidagi ziddiyatni bartaraf qilishi zarur. Bu jamoada normal psixologik muhit yaratish uchun zamin bo‘ladi. Bu esa o‘quvchining jamoada o‘z o‘rnini anglashiga asos bo‘lib, barcha munosabatlar bo‘yicha uning qiziqishlarini shakllanishiga olib keladi. Insonning ma’lum faoliyatga faolligini uning shaxsiy sifatleri kuchaytiradi. Ammo, uning faolligining kuchayishi faqat shaxsiy sifatleri bilan emas, balki shaxsining yo‘nalganligi bilan mos kelsagina kuchli poydevorga aylanadi.

Shaxs yo‘nalishi asosida uning ehtiyojlari yotib, faolligining bosh manbai bo‘lib xizmat qiladi. Ehtiyoj – bu insonning muhtojligini anglashi va o‘z boshidan o‘tkazishi bo‘lib, ayni paytda uning shaxsining rivojini moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarini ta‘minlash, tashkil qiladi.

O‘z navbatida ehtiyoj bilan muhtojlikni farq ham qilish kerak. Muhtojlik – obyektiv zaruriyat bo‘lib, inson uni o‘z boshidan kechirishi va anglashi kerak. Paydo bo‘lgan ma‘lum narsaga muhtojlik kishini uni qondirish yo‘llarini faol izlashga undab, uni qo‘zg‘ovchi – harakatlantiruvchi faoliyat motiviga aylanadi. O‘quvchining ehtiyoji o‘zi tanlagan kasbi va unga mos keluvchi shaxsiy sifatlarini o‘zida rivojlantirish bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. U tanlagan mutaxassisligini o‘zi sevib, o‘quv yurtiga kirgan bo‘lsa, unda shunday ehtiyoj va muhtojlik – zarurat kuchli yo‘naltiruvchi sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘quvchining mutaxassisligini o‘rganish bilan bog‘liq ehtiyojini qondirishi, yoki unga mos keluvchi sifatlarini egallashi bir onda paydo bo‘lib, qondirilib tamom bo‘lmaydi. Kasbni o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoq uning turli qirralarini chuqur o‘rganishni, o‘zini shu kasbga ruhan va mutaxassis sifatida tayyorlash hissiyatini zaruriyatga aylantiradi. Bu esa o‘quvchida yangi-yangi ehtiyoj va u bilan bog‘liq muhtojlikni keltirib chiqaradi. Bular sabab va oqibat sifatida uni yangi ma‘naviy, kasbiy takomillashuvi uchun bilimlarni, axloqiy sifatlarini puxta o‘rganishga undovchi motivga rag‘batga aylanadi. Ehtiyoj bilan motiv o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ehtiyoj motiv-faoliyatga undaydigan sabab tarzida namoyon bo‘ladi. Motivlar shaxs yadrosini, uning faolligi yo‘nalishini, tashkil etadi. Motivlarning iyerarxik tuzilishi shaxsning tashkil etuvchi tuzilishida markaziy o‘rinda bo‘lib, uning boshqa xususiyatlariga ancha kuchli ta‘sir qiladi [2]. Shuning uchun, o‘quvchi shaxsi va faoliyatini tushunishning kaliti, uning motivatsion sohasi, motivlar tizimida belgilovchisi orqali amalga oshirish mumkin. Insoning ehtiyojining konkret namoyon bo‘lish shakli qiziqishdir. Qiziqish – bilishga, mehnatga sportga, o‘qishga va hokazo bo‘ladi. Qiziqish keng tushuncha. U shaxsning bilishga yo‘nalganligini, yoki ma‘lum faoliyatga doimiy intilishi anglatishi mumkin. Shaxsning yo‘nalganligi, yoki qiziqishining namoyon bo‘lishi, intilish, reja, orzu istiqbol tarzida namoyon bo‘ladi.

Inson rivojlanishining zaruriy sharti uning olamga qiziqishining kengligidir. Bu ayniqsa, qiziqishlar markazlashgan holda asosiy, markaziy biron-bir masalaga yo‘nalganligida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ammo, yosh o‘tishi bilan shaxs qiziqishlari markazlashib, kasbiy qiziqish belgilovchi bo‘lib qoladi. Kasbiy qiziqish belgilovchi bo‘lib, shaxsning ma‘lum muhim yo‘nalganligini belgilab, kasbga doir qiziqishlar bilan bog‘liq bo‘lib qoladi. Ma‘lum kasbga qiziqish muhim aloqalar asosini tashkil etib, o‘zini va kasbini takomillashtirish ichki shart-sharoitiga aylanib, o‘z sohasiga (faoliyatiga) muhabbatga aylanadi. Shuni ham inkor qilmaslik kerakki, ma‘lum faoliyatga doir qiziqish va layoqatlar shaxsning boshqa sifatlarini rivojlanishiga asos ham bo‘ladi. Ular qobiliyatni shakllanishining faol asosi sifatiga xizmat qiladi. Shaxsning qobiliyati namoyon bo‘lib o‘tishida uning doimiy va kuchli, barqaror qiziqishi muhim rol o‘ynaydi. Ayrim hollarda qiziqish shaxs muvaffaqiyatining muhim omili, bo‘ladi, uni hattoki qobiliyat bilan ham tenglashtiradilar. Chunki barqaror qiziqishlar qobiliyatga aylana oladi. Masalan, o‘quvchining jismoniy tarbiya va sportga doimiy qiziqishi yetuk sportchi bo‘lishi uchun asos bo‘ladi va sportga qobiliyatini rivojlantirishiga yordam beradi. O‘z navbatida qobiliyat qiziqishni doimiy, muntazam bo‘lishiga unga ma‘lum yo‘nalish olishga asos bo‘ladi va bir-birini kuchaytiradi. Ma‘lum kasbni egallashda qobiliyat bilan qiziqishning o‘zaro bog‘liqligida qiziqishni belgilovchi rol o‘ynashi kuzatilgan. Darsga qiziqish va layoqatning organik birligi qobiliyat rivojlanishiga moddiy asos sifatida shaxsning ma‘lum faoliyatga shaxsiy layoqatini tashkil etadi. Layoqat o‘quvchi kasbiy qiziqishining yuqori darajasi hisoblanadi. O‘quvchi o‘zining layoqatini chuqur anglab, o‘zining kasbiy qobiliyatini rivojlantirish ustida faol ish olib boradi. «Inson uchun muhim bo‘lgan narsa – oxir-oqibatda uning motiv va faoliyatining maqsadi sifatida namoyon bo‘lib shaxsning haqiqiy bosh yo‘nalishini belgilaydi», - deb yozadi taniqli psixolog S.L.Rubinshteyn [3, 109].

Jumladan, o‘quvchi faolligi eng avvalo o‘qiyotgan, tahsil olayotgan mutaxassislikni o‘zining organizmi xususiyatlari, hayot idealiga mos tanlashiga bog‘liq. O‘zi hohlamagan, qiziqish havaslariga mos kelmaydigan mutaxassislikni ota-ona vaziyat va imkoniyat, birovlar maslahati bilan tanlangan o‘quvchida shaxsiy faollik ancha past bo‘lishi aniqlangan. Buning ta‘siri ostida o‘quvchi sinfidagi munosabatlar tizimida ham o‘z o‘rnini va mavqegini topa olmaydi. Bu esa uning jamoada o‘zini namoyon qilishga salbiy ta‘sir qiladi. O‘zining qiziqish va hayot ideallari asosida mutaxassislikni tanlagan o‘quvchilarning ruhiy holati, kasbga, uni egallashga, sinfdoshlari, qolaversa o‘quv yurti va o‘qituvchilarga munosabati ko‘tarinki bo‘ladi. Kasbni egallash borasidagi harakatlar unga zavq bag‘ishlab, ijodiy izlanishlarga undaydi. Bunday o‘quvchilar o‘qish va ijtimoiy ishda faol, sinfda tashkilotchi bo‘ladilar. Ular o‘qish va tarbiyaviy tashkiliy ishlarga qandaydir bir ichki intilish bilan ishtirok etadilar.

«Har qanday tarbiyaviy jarayon samaradorligi o‘zining ichki sharoiti va tarbiyalanuvchining axloqiy intilishiga bog‘liq. Insonning ma‘naviy qiyofasini shakllantirishda ishning yutug‘i shu ichki ish bilan hamda tarbiyaning uni yo‘naltirishi, qiziqtirish darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Bu – asosiy», - deb yozgan edi

S.L.Rubinshteyn [3, 138]. O'quvchini kasbni egallash borasidagi intilishlari shaxsiy sifatlariga mos kelib, unga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi motivga aylanadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktabida o'quvchilar o'rtasida tarbiyaviy ishni tashkil qilishning samaradorligi jihatidan sinfdan so'ng ularning o'qish davridagi yashash joyi oila davrasida hisoblanadi. Oilasi mikromuhitning o'ziga xos hududiy shakli hisoblanadi. Uning o'quvchi shaxsiga ta'siri shunda namoyon bo'ladi, o'quvchi ham hayot tajribasi yetarli bo'lmay shaxs va kasb sohibi tarzida shakllanayotgan qarashlari hamda xulq-atvori mutlaq hali bir qolipga kirmagan davrdir. Mikromuhit-oilaning o'quvchi shaxsiga ta'siri obyektiv xarakterga egaligidan kelib chiqib, u joyda mo'tadil ma'naviy-axloqiy psixologik muhit yaratish belgilovchi ahamiyat kasb etadi. Buni esa oila a'zolari, sinf rahbarlari va o'quvchilarning o'zlari birgalikda yaratishlari kerak. Bunda bola belgilangan ichki tartib-qoidalarga, rejimga rioya qilishi va o'zaro hurmat asosida yashashga o'rgatish muhim hisoblanadi. Har bir oilada o'ziga xos urf-odat, an'analar yaratish asosida bolalarni yangi ishlarga ijobiy tartib-intizomlarni o'rnatishga intilishni uyg'otish muhim.

O'quvchi oilasida olib boriladigan tarbiyaviy ijobiy muhit tanlangan mutaxassisligi xarakteriga, ularning qiziqishlari va ma'naviy ehtiyojlariga mos kelishi ham ularning ta'sirchanligini oshiradi. Oiladagi tarbiyaviy ishlarning yo'nalishi o'quvchilarni o'z-o'zini boshqarishga tayyorlashi, ularni bo'lajak kasb sohibi va axloqiy pok inson sifatida shakllanishiga xizmat qilishi lozim. Muhit keng tushuncha sifatida ijtimoiy voqeyilik jamiyatning ijtimoiy siyosiy, iqtisodiy, axloqiy ruhiy holatini belgilab unga ta'sir ko'rsatadi hamda kishilar faoliyati orqali o'zi ham o'zgaradi.

Shuning uchun, tarbiya va jamiyat taraqqiyoti bir-biriga dialektik bog'liq. Tarbiya jamiyatdan ajralmas. U jamiyat tarixiy rivojlanishining hamma bosqichlarida va har qanday tuzum uchun uning mavjudligi, yashashi hamda taraqqiyotini ta'minlovchi omil hisoblanadi. Tarbiya jamiyat va siyosiy tuzumlarga bog'liq, ammo, jamiyat tarbiyaga befarq qaray olmaydi. Chunki har qanday tuzum tarbiya orqali o'zining siyosatini, ijtimoiy iqtisodiy mafkuraviy, axloqiy qarashlarini jamiyat a'zolariga singdiradi. O'zining maqsad va vazifalarini fuqarolarga singdirish va ular faoliyatini tashkil qilishda tarbiyadan muhim vosita sifatida foydalaniladi. Bu jihatdan qaraganda tarbiya davlat, uning siyosiy tuzumi bilan ommani bog'lovchi zanjir vazifasini o'taydi.

Inson ma'naviy va moddiy boyliklarining yaratuvchisi sifatida namoyon bo'lsada, uning ijobiy insoniy xislatlari (jamiyat mafkurasi, axloqi, dunyoqarashi talablariga mos keluvchi) ko'p jihatdan tarbiyaning mahsuli hisoblanadi. Tarbiya jamiyat talablaridan kelib chiqib, uni rivoji va kuch-qudratini mustahkamlash manbai ham hisoblanadi. Aynan tarbiya orqali davlat fuqarolariga ta'sir qilib, ma'naviy, ichki ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnik qudratini mustahkamlaydi.

Mustaqillik sharoitida tarbiya har qachongidan ko'ra jamiyat hayotida yanada muhimroq o'rin egalladi. Shuning uchun, amalda erkin, ozod, mustaqil shaxsni tarbiyalash faqat maktab, maorif, ta'lim muassasalari, ayrim ijtimoiy tashkilotlarning ishi bo'lmay, butun jamiyatning, davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Ta'lim-tarbiya bilan faqat ta'lim muassasalari xodimlari emas, balki fuqarolar yig'inidan (mahalladan) boshlab tuman, shahar, viloyat hokimlari, hukumat va Respublika Prezidenti ham bevosita shug'ullanadi.

Mustaqillik sharoitida ta'lim-tarbiya, shaxs kamolotiga bu qadar oshirilgan e'tibor berish asosida jamiyatning ma'naviy-axloqiy, mafkuraviy va siyosiy jihatdan mustahkamlash, yoshlar kamoloti orqali Vatan ravnaqini ta'minlash, ilg'or jahon hamjamiyatidan munosib o'rin egallash yotadi. Bu uzoqni o'ylab yurgizilayotgan siyosatning mohiyatidan kelib chiqadi. Mustaqil Respublikamiz Prezidenti yoshlar ta'lim-tarbiyasini yangi asosda qurib, yangi shaxs tipini tarbiyalab uning aqliy-axloqiy kamolotiga subyektiv sharoit yaratishni asosiy maqsad qilib qo'ygan. Shu asosda mustaqillik mafkurasi, milliy qadriyatlarimiz va xalqimizning o'ziga xos mentalitetiga mos insonni shakllantirish vazifasini hal qilish lozim. Insonning jamiyatning hamma sohalarida ma'naviy-iqtisodiy, siyosiy huquq va burchlarini ta'minlab ularni tarbiya orqali tushunib, unga so'zsiz amal qilishini ta'minlash hozirgi tarbiyaviy jarayonning mazmun va mohiyatini tashkil etadi. Tarbiya ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatdan ajralmas ekan, jamiyat o'zgarishi bilan uning mohiyati, maqsad va vazifalari, hamda tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabat ham o'zgarib, ayrimlari muhim ahamiyat kasb etib, oldingi o'ringa chiqadi. Bunda shaxs shakllanishida hozirgi davr uchun muhim sifat va xislatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Shunda shaxs shakllanishida muhim bo'lgan sifatlar birinchi o'ringa ko'tariladi. Buni hozirgi vaqtda kishilarda ma'naviy-ma'rifiy sifatlarini tarbiyalash dolzarblashganligida ko'ramiz.

Demak, tarbiya tarixiy xarakterga ega. Shuning uchun, uning jamiyat hayotidagi o'rni, uning imkoniyatlaridan foydalanish, mohiyatini talqin qilish ham o'zgaruvchidir. Shu jihatdan «shaxs shakllanishi» va «shaxsning ijtimoiylashuvi» («sotsiallasuv») hamda «ma'naviy-ma'rifiy» tarbiya tushunchalariga izoh berishni o'rinli deb hisoblaymiz.

«Shaxs shakllanishi» deganda insonning ma'lum xislatlarni egallashi va rivojlanishida ta'sir qiluvchi obyektiv va subyektiv sharoit va omillarning yaxlitlikda amal qilishni tushunish kerak. Bunda agar obyektiv omillar ta'siri kuchli bo'lsa, subyektiv omillar hisobga olinmasa shaxs shakllanishi stixiyali davom etadi. Shaxs shakllanishida stixiyalilik tarbiya jarayonida obyektiv va subyektiv omillarning o'zaro muvofiqlashmagan yaxlitlikda amal qilganida ham sodir bo'ladi [4]. Inson shaxsini shakllanishida faqat subyektiv omil kuchli bo'lganda ham unga ta'sir qiluvchi shakl va vositalarning ilmiy asoslangan ta'siri pasayadi, bir yoqlamalikka yo'l qo'yadi. Shaxs shakllanishida ta'sir qiluvchi omil va sharoitlarning dialektik birlikda amal qilishi uning komilligini ta'minlashiga asos bo'la oladi.

«Shaxsning ijtimoiylashuvi», «shaxs ma'naviy va ma'rifiy tarbiyasi» tushunchalari o'zaro bir-biriga yaqin bo'lib, uning shakllanishida jamiyat taraqqiyotining ma'lum davrlarida (hozirgi vaqtda – o'tish davrida) kishiga uning talablarini, uning xulq-atvori ahloqi, uchun ijtimoiy mohiyati sifatlarini egallashini va shu asosda o'zining jamiyat, atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlarini tartibga solishni anglatmoq darkor. Insonning ijtimoiylashuvi, yoki ma'naviy-ma'rifiy kamoloti uning hayotining birinchi kunlaridan boshlanib, umrining turli yosh davrlarida susayib, yoki kuchayib davom etishi hamda hayotining oxirigacha mazmunan to'lishib, unda ijobiy, yoki hayot tarzi asosida salbiy sifatlar belgilovchi bo'lishi mumkin. «Shaxs ijtimoiylashuvi» va «ma'naviy-ma'rifiy» kamolotida obyektiv omillar: ijtimoiy tuzum, yashayotgan jamiyati, muhit va ta'lim-tarbiyani tashkil qila olish (davlat, ijtimoiy, yuridik tashkilotlar, ta'lim muassasalari) – subyektiv omil muhim rol o'ynaydi. Insonning ijtimoiylashuvi va ma'naviy-ma'rifiy kamolotining tezlashuvi darajasi jamiyatdagi hukmron ijtimoiy munosabatlar tizimiga bog'liq bo'ladi. Insonning jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy talablari va mafkuraviy axloqiy normalarini egallab olishi shu munosabatlar xarakteri bilan belgilanadi.

Shunday qilib, shaxs ijtimoiylashuvi va ma'naviy-ma'rifiy kamoloti uning jamiyat siyosiy-huquqiy va xulq-atvor normalarini uzluksiz, ketma-ket ijodiy o'zlashtirib olishi hamda o'zining hayotida ularga amal qilish jarayonidir.

Yuqoridagilar bilan birga «shaxsning rivojlanishi», «inson kamoloti» tushunchalari ham mavjud bo'lib, ular inson ongida va xulq-atvorida birin-ketin, muntazam va ketma-ket bo'ladigan o'zgarishlarda o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga tarbiya ijtimoiy hodisa sifatida insonga mafkuraviy va psixologik ta'sir ko'rsatib, jamiyat uchun zarur e'tiqod va axloq normalarini singdirish vositasi hamdir. Shaxsning insoniy xislatlari jamiyatning butun ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzi ta'siri ostida shakllanadi. Mustaqillik sharoitida fuqarolarda umuminsoniy va milliy qadriyatlarni shakllantirish davlat tashkilotlar, ijtimoiy, turli partiya va yoshlar tashkiloti, yoki davlat va nodavlat tashkilotlarining maqsadga qaratilgan, ta'sirchan olib boradigan ma'naviy-ma'rifiy ishlari asosida amalga oshiriladi.

Tarbiyaning ijtimoiy mohiyati yana shundaki, uning maqsad va vazifalari har bir tarixiy davrda jamiyat oldida turgan aniq ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy va axloqiy talablar bilan belgilanadi, jamiyat shaxs sifatleri xususiyati va yo'nalishini belgilab, tarbiya oldiga ularni ijtimoiy buyurtma sifatida qo'yadi. Buning boisi shuki, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning asosini iqtisodiyot tashkil etadi. O'z navbatida iqtisodiy rivojlanish va munosabatlar inson ishtirokisiz amalga oshmaydi. Bunda eng muhimi iqtisodiyot inson faoliyati orqali amal qilib, uning mehnatining samarasi hisoblanadi. Shuning uchun, jamiyat iqtisodiy rivojlanishini tarbiyasiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Inson aql-zakovati, ma'naviy dunyosi tarbiya mahsuli sifatida ijtimoiy-iqtisodiy mohiyat kasb etib, jamiyat rivojining katalizatori rolini o'ynaydi. Mamlakatimiz rivoji kishilarimizning onglilik darajasiga va faol ijodiy faoliyatiga bog'liq bo'lib, davlat siyosatining mohiyatini anglash hamda iqtisodiy masalalarni yechishga faol ishtiroki bilan belgilanadi. Bu yerdagi ijtimoiy bog'lanish yana shu bilan belgilanadiki, tarbiya ijtimoiy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq bo'ladi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, tarbiyani tashkil qilishda moddiy imkoniyatlar va iqtisodiy baza ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat hayotida tarbiyaning ijtimoiy o'rni siyosiy, axloqiy, tashkiliy masalalarni yechishda ham yaqqol ko'rinadi. Usiz kishilarni g'oyaviy-siyosiy e'tiqodi, ongliligini muntazam va izchil tarbiyasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bilan birga hozirgi vaqtda tarbiyaning muhim vazifalaridan biri – kishilarni ma'naviy-ma'rifiy darajasini ko'tarish, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni, ilm-fan, ishlab chiqarish texnologiyasi yutuqlarini ularning ma'naviy boyligiga aylantirishdir. Shuning uchun, ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlari bilish darajasidan kelib chiqib, tarbiyaviy jarayon sube'ktlari (davlat va nodavlat, jamoat tashkilotlari, o'quv yurtlari) tarbiyaviy ta'sir usullari, vositalari, shakl va metodlarini, zamon talabiga mos kelishi, kishilarda ma'naviy-ma'rifiy ta'sir qilishning hozirgi vaqtga mos shakllarini qo'llashlarini taqozo qiladi. Bundan tarbiya uni olib boruvchi subyektlarning tashkiliy, xo'jalik va mafkuraviy faoliyatlari bilan chambarchas bog'liqlikda olib borilishi zarur ekanligini anglash muhim hisoblanadi. Shu bilan birga yana bir muhim talabni ta'kidlash lozim, ya'ni jamiyat rivoji bilan tarbiya subyektlarining bu boradagi faoliyatlari ham kuchayishi, jamiyat hamma sohalarida tarbiyaning ahamiyati oshishi hamda u bilan butun jamiyatning

jiddiy shug‘ullanishi ijtimoiy taraqqiyotni tezlashuvining garovidir. Shuningdek mustaqillik sharoitida tarbiya siyosatning ustuvor yo‘nalishiga aylanishi tasodif emas, balki qonuniydir. Shuning uchun, jamiyat turli sohalarini rivojlantirish o‘sha joylarda tarbiyani tashkil qilish darajasi bilan belgilanadi.

Jamiyat oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy-axloqiy masalalarni tarbiyaviy jarayon subyektlari nazariy va amaliy faoliyatida belgilovchi bo‘lib, bu o‘z navbatida nazariya bilan amaliyot yaxlitligini ta‘minlaydi, tarbiyaviy jarayonni amalga oshirish nazariy xulosalarni amaliyot sinovidan o‘tkazib, yangiliklar bilan boyitadi. Shu asosda komil insonni shakllantirish jarayoniga aniqliklar kiritiladi, erkin, ozod, mustaqil fikrlovchi shaxs tarbiyasi nazariyasining qirralari aniqlanadi. Insonning ma‘naviy va jismoniy tomonlari uning shaxsiy tizimini belgilovchi bo‘lganligi uchun uning shakllanishida ma‘naviy va jismoniy rivojlanish insonning jamiyat rivojlanishi qonunlarini bilishi asosida aqlan teran, jismoniy sog‘lom tanning rivojini yaxlitlikda amalga oshirishni taqozo qiladi. Inson kamoloti asosini aqliy va jismoniy barkamollik tashkil etadi. Shu asosda uning ongining rivoji aqliy va jismoniy kamolotini ta‘minlab, unga ijodiy faollik va hayotiy quvonch, kelajakka ishonchni mustahkamlaydi. Bunda aqliy teranlik bilimlarni chuqur va ularni tanqidiy tahlil qilish, ularni ishonch, e‘tiqodga aylantirish, ulardan amaliy faoliyatda o‘rinli foydalana olish, mustaqil fikrlash sifatlarini o‘stirishning asosini tashkil etadi.

Insonning aqliy teran fikrlashi jismoniy sog‘lomligi va kamolotisiz amalga oshmaydi. Jismoniy sog‘lom odam kishilarni, tabiatga, kasbiga, to‘g‘ri munosabat qila olishi, olamni sog‘lom idroki qilishi mumkin. Xalqda bejiz aytilmagan: «Sog‘-tanda, sog‘lom aql»,- deb. Demak, tarbiya jamiyatning shaxs insoniy sifatlariga bo‘lgan ehtiyojini qondiruvchi kuchli qurolidir. Shuning uchun, jamiyat unga o‘z taraqqiyotining ehtiyoji nuqtayi nazaridan yondashib, tarbiyaviy jarayonni shaxs shakllanishida ma‘lum sifatarni shakllantirishni kuchaytirish vositasi sifatida qaraydi. Bu muqarar ravishda tarbiyaning jamiyat manfaatlariga xizmat qilish talabidan kelib chiqadi.

Tarbiya jarayonini biryoqlama, faqat subyektning obyektga ta‘siri tariqasida qarash kerak emas. Bu eng avvalo subyekt-obyekt munosabatlari bo‘lib, tarbiya subyektini faqat davlat, siyosiy partiyalar, jamoat va nodavlat tashkilotlari emas, balki insonning o‘zi hamdir. Bunda subyekt va obyekt munosabati shunda namoyon bo‘ladiki, tarbiya va o‘z-o‘zini tarbiyalash birgalikda amalga oshirilishi lozim. O‘shanda inson faqat tarbiya obyektini emas, balki uning subyektini sifatida ham o‘zini o‘zi tarbiyalashi, o‘z hatti-harakatlariga tanqidiy qarashi, o‘zidagi salbiy xislatlarni bartaraf qilishi imkoniyatiga ega bo‘ladi. Faqat shundagina tarbiya kuchli-inson shaxsini o‘zgartiruvchi vositaga aylanadi. Inson shaxsini o‘zgartirish bir kunda bo‘ladigan ish emas, balki uning ongli hayoti va faoliyati hamda jamiyatdagi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy-axloqiy, mafkuraviy, ruhiy jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq holda sodir bo‘ladi. Insonning komillikka erishuvi jarayon sifatida tarbiyaning umumiy maqsadini belgilasada, bu umumiy maqsad bosqichma-bosqich, shaxsning yosh davrlari va kasb faoliyati jarayonida kichik davriy maqsadlar («maqsadchalar») tarzida namoyon bo‘ladi va ular bosqichma-bosqich yechiladi.

Komil insonni shakllantirish umumiy maqsadi jamiyat va shaxs yechishi kerak bo‘lgan aniq vazifalarda ijtimoiy taraqqiyot hamda jamiyat ijtimoiy tashkil topishning hamma bosqich va tashkilotlarida, Chunonchi, oila, umumiy o‘rta ta‘lim maktabi, akademik litsey, kasb-hunar kolleji, oliy-o‘quv yurti, mehnat jamoalari hamda hududiy mamlakat, viloyat, shahar tuman, miqyosida amalga oshiriladi. Bunda eng muhimi har bir bo‘g‘inning o‘z vazifasini aniq belgilashi va ular faoliyatini o‘zaro qismligida. Yirik rus olimlari V.S.Merlin va B.G.Ananyevlarning [5] tadqiqotlari asosida ta‘kidlash mumkinki, shaxs rivojlanishi bu insonning psixologik yaxlitligining sifat jihatidan o‘zgarishi, uning funksional takomillashuvi, unda harakat tizimi va tayyorgarligining psixik yangi sifatlarining paydo bo‘lishi asosida o‘z hayotiy muammolarini nisbatan yaxshiroq hal qilishdir. Shaxsiy va muhitning o‘zaro ta‘siri, maxsus tashkil etilgan va rejalashtirilgan ta‘sirlar oqibatida o‘quvchi psixikasida sifat o‘zgarishlari yuz beradi. Bunda tarbiya psixik rivojlanishining muhim omili sifatida uch bosqichda namoyon bo‘ladi.

Eng avvalo, ijtimoiy-psixologik bosqichda jamiyat hayot faoliyatining elementi sifatida uning maqsadi ijtimoiy tuzilishi va madaniyatini shakllantirish va rivojini taminlashdir. Ikkinchi bosqich, tashkiliy pedagogik maqsadga qaratilgan bo‘lib, jamiyat tarbiya tizimining kishilar bilan o‘zaro aloqadorligi tasirida ularga ijtimoiy zarur bo‘lgan o‘zgarishlarni amalga oshirishdir. Bunda obyekt sifatida turli yoshdagi alohida kishilar, yoki jamoalar, guruh bo‘lishi va tarbiyaning natijasini tarbiyalanuvchilarining rivojlanishida ko‘rish mumkin. Uchinchi bosqich, tarbiya yana pedagogik jihatdan amalga oshiriladi. Bunda tarbiyani maqsadga muvofiq tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilarning o‘zaro tasiri tarzida tarbiya maqsadini amalga oshirishga yo‘nalganligidir. Bu bosqichda tarbiya obyektini aniq bir tarbiyalanuvchiga, yoki jamoaga yo‘nalgan bo‘ladi. Bu bosqichda tarbiyachi va tarbiyalanuvchi jamoa bilan bevosita o‘zaro muloqotda bo‘ladi. Shuning uchun ham butun tarbiya jarayonini undagi ishtirokchilarning o‘zaro tasiri desa bo‘ladi.

Bu holatda tarbiyaning ijtimoiy yo‘nalishini amalga oshirish uchun tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning yaxshi bilishi va aniq vazifadan kelib chiqib tarbiyaning maqsad va vazifalarini, tarbiyalanuvchilar fikri,

munosabatini bilgan holda ular faoliyati hamda muloqotini boshqarishi lozim. Tarbiyaning bu bosqichida tasir bevosita, yoki bavosita (muhitning bir elementi orqali) tarbiyalanuvchi jamoaga yo‘naltiriladi. Shu asosda tarbiyaviy faoliyatni shaxs rivojlanishini ijtimoiy ehtiyoj yo‘nalishiga mos boshqarish deyish mumkin.

Tarbiya maqsadi pedagoglar tomonidan ikki faoliyat shaklida amalga oshiriladi:

1) ta‘lim shaklida, pedagog bilan o‘quvchining ketma-ket o‘zaro bog‘liq harakatlari oqibatida o‘quvchining ongli va chuqur bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashi. Bu yaxlitlikda uchta elementni farqlash lozim: ta‘lim mazmuni, ya‘ni o‘quvchi va o‘qituvchining birgalikdagi faoliyati va ular faoliyatining metodlari va tashkiliy shakllari, ular o‘quvchida jamoada ma‘lum o‘zgarishlarga olib keladi. Agar bu o‘zgarishlar avvaldan loyihalaniib, belgilangan bo‘lsa ularni ta‘lim natijasi sifatida qabul qilish mumkin;

2) o‘quvchilarni ta‘limdan boshqa faoliyat turlariga jalb qilib, ta‘lim jarayonida uncha amalga oshirib bo‘lmaydigan qiyin sifatlarini o‘stirish.

Ta‘lim jarayonida ma‘naviy-ma‘rifiy, g‘oyaviy-siyosiy, axloqiy, estetik, mehnat tarbiyasini to‘liq amalga oshirib bo‘lmaydi. O‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni jamoaviychilik, faol hayotiy pozitsiyani shakllantirish uchun ularni kengroq faoliyatga jalb qilish talab qilinadi. Tarbiyaviy ish uchun yetarli sharoit yaratish (guruhni tarkib toptirish), o‘qish va undan keyingi o‘quvchilar vaqtini to‘g‘ri tashkil qilish, hamda moddiy baza asosida ta‘sirli tarbiyaviy ishlar tizimini amalga oshirish lozim. Darsdan tashqari olib boriladigan tarbiyaviy ishlar kompleksidagi o‘qituvchi va o‘quvchining o‘zaro birgalikdagi faoliyati «tor ma‘noda»gi tarbiya hisoblanadi. «Tarbiya keng ma‘noda» olib borilishi uchun ularni har ikkala (ta‘lim va darsdan tashqari tarbiyaviy ish) shakliga ijtimoiy yo‘nalish berish lozim bo‘ladi.

Xulosa. Shu nuqtayi nazardan o‘qituvchilar tajribasiga nazar soladigan bo‘lsak, qator salbiy holatlarni ham ko‘ramiz. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘pchilik hollarda tarbiyachi-o‘qituvchilar o‘quv jarayonida ta‘lim-tarbiya vazifalarini yaxlitlikda amalga oshirishiga intilmaydilar, yoki ta‘limning tarbiyalovchi imkoniyatlaridan to‘la foydalana olmaydilar. Buning sababini izlash shuni ko‘rsatdiki, aksariyat professor-o‘qituvchilar tarbiya nazariyasi, ta‘limning tarbiyaviy va o‘quvchi shaxsini rivojlantirish maqsadlarining mohiyat-mazmunini tushunmaydilar. Shuning uchun, o‘quv mashg‘ulotlari paytida aniq tarbiyaviy maqsadlarni qo‘ya olmay, ta‘limiy ya‘ni o‘quv materialini talab darajasida o‘quvchilar o‘zlashtirishiga asosiy e‘tibor beradilar. O‘qituvchilar ta‘lim mazmuni, shakli va o‘qitish metodlarini tanlashda tarbiyaga ularni yo‘naltirish, darsda ma‘lum munosobatlarni shakllantirish asosida bilimning tarbiyaviy potensialini ocha olmaydilar. Eng muhimi o‘rganilayotgan bilimlarni kundalik hayot, mustaqil Vatanimiz hayotidagi ishlar bilan bog‘lamaydilar.

Ko‘ryapmizki, tarbiya shaxs shakllanishining yo‘naltiruvchi kuchi sifatida jamiyat talablari asosida axloqiy, ijtimoiy-siyosiy sifatlarini hamda to‘g‘ri kasb tanlab, jamiyatda o‘z o‘rnini tanishiga zamin hozirlaydi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O‘z kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan qurmoqdamiz. «Turkiston» gazetasining muxbiri savollariga javoblar. – Toshkent: O‘zbekiston, –1999. –31 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Malakali pedagog kadrlar tayyorlashhamda o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasalarini shunday kadrlar bilan ta‘minlash tizimini yanada takomillashtirishga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Qarori. // – Toshkent: Xalq so‘zi, – 2012-yil, 29-may.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология // Под ред. В.В.Давидова. – Москва: Педагогика, – 1991. – 480 с.
4. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – Москва: – 1981 г.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Москва: – 1980.

**ЎСМИРЛАРНИНГ ҲАРБИЙ АКАДЕМИК ЛИЦЕЙ ҲАЁТИГА МОСЛАШИШНИНГ
ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА МЕЗОНЛАРИ
(“Темурбеклар мактаби” ҳарбий академик лицейи мисолида)**

*Даулетова Гузал Муратбаевна,
Қорақалпоқ давлат университети.*

Мақолада ўсмирларнинг ҳарбий академик лицей ҳаётига мослашишини ўрганиш, ўсмирлик даври инқирози, ўсмирлик ёшидаги психологик ўзгаришлар, мослашиш жараёни бўйича психологларнинг ўрганган маълумотлари, мослашиш муаммоси, шахснинг кичик гуруҳдаги мослашиши бўйича маълумотлар берилган. Психологик адабиётларда кўпинча “шахснинг мослашуви”, “ижтимоий мослашув”, “психик мослашув”, “шахснинг ижтимоий-психологик мослашуви” сўзлари ўзаро синоним сифатида ишлатилади ва шахснинг бошқа инсонлар ҳамда атроф-муҳит билан ўзаро таъсирини кўрсатадиган жиҳат сифатида эътироф этилади. Шунингдек адаптация, улардаги ҳиссий кечинмалар, сезгирлик, ўқув фаолияти, ўсмирлардаги фаоллик ва мустақилликка бўлган интилиши, тенгдошлар билан мулоқот қилиши ҳақидаги масалалар ёритиб берилган.

Калит сўзлар: ўсмирлик даври, мослашиш, адаптация, шахс, индивидуаллик, ижодий фаолият, сезгирлик, ҳиссийёт, мулоқат, идрок, тасаввур.

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И КРИТЕРИИ АДАПТАЦИИ
ПОДРОСТКОВ К ЖИЗНИ ВОЕННО-АКАДЕМИЧЕСКОГО ЛИЦЕЯ
(на примере военно-академического лицея «Школа Темурбеков»)**

В статье представлены сведения об изучении адаптации подростков к жизни военно-академического лицея, подростковом кризисе, психологических изменениях в подростковом возрасте, сведения, полученные психологами о процессе адаптации, проблема адаптации, адаптация личности в условиях малой группы. В психологической литературе слова «личностная адаптация», «социальная адаптация», «психологическая адаптация», «социально-психологическая адаптация личности» часто употребляются как синонимы и признаются аспектом, показывающим взаимодействие человека с другими людьми и окружающей средой. Также освещаются вопросы, связанные с адаптацией, их эмоциональными переживаниями, чувствительностью, учебной деятельностью, активностью и самостоятельностью подростков, общением со сверстниками.

Ключевые слова: подростковый возраст, приспособление, адаптация, личность, индивидуальность, творческая активность, чувствительность, эмоция, общение, восприятие, воображение.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES AND CRITERIA OF ADOLESCENTS'
ADAPTATION TO THE LIFE OF A MILITARY-ACADEMIC LYCEUM
(on the example of military-academic lyceum «Temurbeks School»)**

The article presents information about the study of adolescent adaptation to the life of a military academic lyceum, adolescent crisis, psychological changes in adolescence, information obtained by psychologists about the adaptation process, the problem of adaptation, personality adaptation in a small group. In the psychological literature, the words "personal adaptation", "social adaptation", "psychological adaptation", "socio-psychological adaptation of the personality" are often used as synonyms and are recognized as an aspect that shows a person's interaction with others, people and the environment. It also highlights issues related to adaptation, their emotional experiences, sensitivity, educational activities, activity and independence of adolescents, communication with peers.

Key words: adolescence, adaptation, adaptation, personality, individuality, creative activity, sensitivity, emotion, communication, perception, imagination.

Кириш. Бугунги кунда, ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари тизимидаги маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қабул қилинган концепцияларни амалга ошириш доирасида ҳар томонлама ривожланган,

билимдон, халқига, шунингдек, Ватанга хизмат қилиш ишига содик ёшларни тарбиялаш бўйича кенг миқёсли ишлар амалга оширилмоқда.

“Темурбеклар мактаби” ҳарбий академик лицейи тўғрисида Низомнинг 4-бобида “Темурбеклар мактаби”га умумтаълим ва ихтисослаштирилган мактаб-интернат мактабларининг 9-синфини тамомлаган, соғлиғининг ҳолатига кўра ўқишга яроқли деб топилган ҳамда ҳаққоний ва шаффофлик тамойилларига асосланган саралаш танловидан муваффақиятли ўтган, эркак жинсли Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ўқишга қабул қилиниши белгилаб берилган бўлиб, ушбу ёш даврига хос ижтимоий-психологик муносабатлари, ҳарбий академик лицей талаблари ва унга ўқувчиларнинг мослашувчанлиги мазмунини тадқиқ этиш тадқиқот ишимизда долзарб аҳамиятга эга.

Асосий қисм. Ҳарбий психологияда мослашув жараёнининг қонуниятлари, психологик механизмлари ва типологияси, ижтимоий мослашувнинг ҳарбий хизматчилар турли тоифаларида намоён бўлиш хусусиятлари А.А.Алдашева, В.Я.Яблонко, А.Н.Жмырикова, Ж.Г.Сенокосова, А.А.Камышева, В.В.Попкова, И.В.Соловьёва, А.В.Булгакова, В.Г.Чайкилар томонидан тадқиқ этилган. Шунингдек, таълим олувчиларнинг ҳарбий-касбий йўналишини шакллантириш муаммолари, уларнинг қуролли кучлар сафида хизмат қилишга психологик тайёргарлиги масалалари В.В.Алешкин, В.Н.Лоскутовлар томонидан ўрганилганлигини кўришимиз мумкин.[1, 10]

Бўлажак ҳарбий хизматчиларда мослашувнинг моҳиятини ҳисобга олган ҳолда, ушбу муаллифлар мослашиш жараёнининг мазмуни, мотивацион-эҳтиёжли соҳаси, мавжуд кўникмалар, қобилиятлар ва одатлар мажмуасини, янги ижтимоий ролларни ривожлантириш ҳамда ўз эҳтиёжларини қондира олиш хусусиятларига эътибор қаратадилар.[2, 238]

Ҳарбий таълим муассасаларининг ўқувчиларини тайёрлаш ўзига хос ўқув муассасасининг ёпиқ табиати ва уларни эрта касбийлаштириш каби хусусиятларга эга бўлиб, бунда гуруҳ яқинлиги омили, гуруҳни шакллантириш жараёнларида ҳам, ўсмирларнинг шахсий ривожланишида ҳам муҳим эканлиги таъкидланади.

Ижтимоий психологик адабиётларни таҳлил этиш натижасида эрта институтционализация шароитида ўсмирларнинг ривожланиш хусусиятлари Н.М.Щелованова, Н.М.Аксарина, М.Д.Кавригина, М.И.Лисиналарнинг илмий изланишларида тадқиқ этилганлиги аниқланди ва ушбу тадқиқотларда оила ва мактаб-интернатда тарбияланган мактабгача ёшдаги болаларнинг ривожланиши қиёсий таҳлил қилинди. Тадқиқот натижаларида ҳиссий-иродавий соҳанинг ривожланиши, ижтимоий муносабатлардаги бузилишлар ҳамда когнитив фаолиятда “кечкикиш” мавжудлиги аниқланди. И.В.Дубровина, А.М.Прихожан ва бошқалар мактаб-интернат шароитидаги кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари ва ўсмирларнинг ақлий ва шахсий ривожланиши хусусиятларини тадқиқ этадилар. Ушбу тадқиқотларда бошланғич мактаб ва ўсмирлик даврида тенгдошларига нисбатан ривожланишнинг орқада қолиши эмас, балки ақлий ва шахсий ривожланиш жараёнидаги сифат жиҳатидан фарқ кузатилади. Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ушбу фарқ нуктаи назаридан мактаб-интернат тарбияланувчиларининг типик бўлмаган ривожланишига нисбатан кейинги ёш босқичларида махсус ўзига хос “ёпиқ” шахснинг шаклланиши ҳақида фикр юритиш ўринли бўлади.[3, 41]

М.Ю.Кондратьев ёпиқ таълим муассасаларидаги ўсмирлар ривожланишининг умумий қонуниятлари ва ҳар бир турдаги таълим муассасасининг ўзига хос хусусиятларини ҳам ажратиб кўрсатди. Унинг ижтимоий депреацияни ифодалаган таснифига кўра, Россияда Кадет корпусини ўз ичига олган ихтисослаштирилган мактаб-интернатларда таълим ихтиёрий-мажбурий изоляцияни назарда тутди ва ҳар қандай ёпиқ таълим муассасаларида ўсмирлар ва тенгдошлар ўртасида шахслараро муносабатлар мазмунини ҳисобга олиб, тадқиқотчи томонидан қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратилади:

- таълим муассасасининг ташқи яқинлиги муқаррар равишда уларда тарбияланган ўсмирлар гуруҳларининг ички психологик яқинлигини келтириб чиқаради, яъни “биз – улар”, “ўзимизники – бегоналар” позициясидан ижтимоий муносабатларни идрок этиш шаклланиши кузатилади;

- шахслараро муносабатларни ижобий фаоллаштиришга қаратилган доимий педагогик таъсирсиз ёпиқ жамоалар ўз-ўзидан монофаоллик билан корпоратив гуруҳларга бўлинади;

- барча ўсмирлар жамоаларида норасмий ҳокимият тузилмаси ҳукмронлик қилади;

- ёпиқ муассасалардаги турли “ижтимоий мақом”даги ўқувчилар гуруҳлардаги психологик муҳитни тубдан бошқача баҳолайдилар. “Юқори мақомли” ўсмирлар, қоида тариқасида, гуруҳдаги мавжуд психологик иқлимдан қониқишса, “паст мақомга” эга ўсмирлар мавжуд психологик муҳитда ўзларини ноқулай ҳис этишади. Шу билан бирга аутсайдерлар янги гуруҳ томонидан босим остида қолиш қўрқуви сабабли кўпинча гуруҳни ўзгартиришни истамастиклари ҳам кузатилади.

Гуруҳ ичидаги жараёнлар ёпиқ таълим муассасасининг туридан қатъий назар, ўхшашдир, бироқ касбий ихтисослаштирилган таълим муассасалари бир қатор хусусиятларга эга: Биринчидан, ушбу таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш ўз хоҳишига кўра амалга оширилади ва вақтинча қисман изоляция таълимнинг зарурий шarti ҳисобланади. Дастлабки саралаш жараёнида талабгорларнинг интеллектуал ривожланиш даражаси, жисмоний тайёргарлиги, саломатлик ҳолати, шахсий хусусиятларига маълум талаблар қўйилади. Касбий ихтисослаштирилган таълим муассасалари бошқа ёпиқ турдаги таълим муассасаларига нисбатан ўқувчилар вақти-вақти билан уйда яшаши, ўзларининг таниш муҳити билан мулоқот қилиш имкониятига эгаллиги билан хусусиятланади. [4, 32-33]

Ушбу муассасаларда таълим ва касбий фаолият етакчи фаолият бўлиб, муваффақият нафақат ўсмирнинг гуруҳ ичидаги “мартаба”сининг зарур шarti, балки унинг кейинги махсус муваффақиятларининг гарови сифатида талқин қилинади.

Ҳарбий ихтисослаштирилган таълим муассасаларидаги ўсмирлар гуруҳларида махсус ёпиқ муассасаларнинг гуруҳларига қараганда камроқ изоляция қилиниш, ҳуқуқларининг камроқ чекланганлиги ва кутбли қатламларнинг қарама-қаршилиги аниқ ифодаланган бўлса-да, ўқувчилар ўртасидаги алоқа сустрасмаслиги билан характерланади.

Юқорида келтирилган назарий таҳлилларга асосланиб, Темурбеклар мактабидаги ўқиш шароитларининг ўзига хос хусусиятлари ўсмирнинг шахсиятини шакллантиришга сезиларли даражада таъсир қилиб, баъзи индивидуал психологик хусусиятларнинг ривожланишини рағбатлантирса, баъзиларини чеклайди деб ҳулоса қилишимиз мумкин. Ушбу ҳолат гуруҳ ичидаги шахслараро муносабатларда ўзига хос из қолдиради. Шунингдек, ўқувчиларнинг психологик ва функционал ҳолатини ўрганиш янги ўқув шароитларига мослашишдаги қийинчиликлар, психологик муаммолар, психо-эмоционал стресс ҳолатларининг кузатилиши уларда ҳарбий таълим муассасаларига кириш ва ўқишга оид мотивациянинг пасайишига сабаб бўлиши мумкинлигини тасдиқлайди.

Темурбеклар мактаби ҳарбий академик лицейида таҳсил олувчи ўсмир шахсининг ижтимоий психологик хусусиятлари, ҳарбий таълим муҳитига мослашиш имкониятлари ҳамда мослашувга таъсир этиши мумкин бўлган омилларни назарий ва эмперик жиҳатдан ўрганиш тадқиқот ишимизда долзарб саналади. Ушбу нуқтаи назардан ижтимоий-психологик тадқиқотлар мазмунига тўхталиб ўтамыз. Г.Ю.Авдиенконинг тадқиқотларида ўқувчиларнинг когнитив ривожланишининг хусусиятларида ҳарбий таълим муассасаларида таҳсил олаётган ўсмирларни умумий таълим мактаблари ўқувчилари билан солиштирганда когнитив психик жараёнларнинг ривожланишида кечикиш мавжудлиги кузатилди. Шунингдек, ҳарбий-касбий йўналишни шакллантириш жараёнининг мотивацион-эҳтиёжли соҳа билан боғлиқлиги ва ўсмир учун муҳим бўлган кадрятлар ва эҳтиёжларни амалга оширишнинг мумкин эмаслиги ҳарбий таълим муассасаларида ўқишга бўлган қизиқишнинг пасайишига олиб келиши мумкинлиги аниқланди.

Маълумки, ҳар бир ҳарбий хизматчининг шахсияти фақат унинг шахсиятини ташкил этувчи хусусиятларнинг ўзига хос комбинацияси билан таъминланган. Барча ҳарбий хизматчилар учун умумий бўлган ақлий мослашув босқичлари уларнинг муваффақияти нуқтаи назаридан уларнинг ҳар бирининг шахсий фазилатларига боғлиқ бўлади ва қайта мослашиш босқичида муваффақият, шунингдек, иккита мумкин бўлган йўллардан бири бўйлаб мослашиш жараёнининг ривожланишини белгиловчи асосий шарт бўлган маълум фазилатлар ва шахсий хусусиятлар тўплами билан белгиланади.

Шахснинг мослашувчан потенциали (мослашувчанлик) унинг таркибида шахснинг хатти-ҳаракатларининг зарур бўлган мақсадга мувофиқ ўзгарувчанлиги ва пластиклигини таъминлайдиган шундай фазилатлар мавжудлигини англатади. Хулқ-атворнинг керакли ўзгарувчанлигини таъминлаш учун ушбу фазилатлар келажакда ҳарбий мутахассисни кутилаётган вазиятларнинг талабларига мослигини англатади. Шунингдек, инобатга олган ҳолда, ўсмирларнинг ҳарбий хизматга психологик мослашувини хатти-ҳаракат ва ҳиссиётларни руҳий тартибга солиш даражаси ва табиатининг ўзгарувчанлигининг шarti сифатидаги шахснинг интеграл хусусияти (мослашувчанлик потенциали) сифатида кўриб чиқиш мумкин.[5, 270-271]

Мослашувчанликнинг таркибий қисмларини таҳлил қилиб, коммуникатив компетенциянинг тузилиши билан мавжуд ўзига хосликни таъкидлаш керак. В.И.Кашницкий томонидан таклиф этилган тузилмада алоқа жараёнининг боришини назорат қилиш, мулоқот иштирокчиларига самарали таъсир қилиш, мулоқот жараёнида оптимал ўзини ўзи бошқаришни таъминлайдиган коммуникатив компетенциянинг фаолиятли компоненти эътибор қаратилади. Шунингдек, мулоқот қонунлари, ижтимоий идрок этиш шакллари ва механизмлари ҳақидаги билимларни ўз ичига олган мазмунли

таркибий қисм вазиятни баҳолашни ва ўз имкониятларининг ҳарбий ижтимоий талабларга мувофиқлигини таъминлайдиган интеллектуал компонентда акс этади.

Ўсмир ҳарбий мактабга қабул қилингандан сўнг ҳарбий таълимий тайёргарлик, ўсмирнинг даъволари, кутишлари, янги ролларга бўлган талаблари ўртасида зиддиятлар юзага келади ва конфликтологик вазиятлар ҳал этилмаса, қарама-қаршиликлар ва ички зўриқишларнинг ортиб бориши натижасида нотўғри мослашув ҳодисалари учрай бошлайди.

Юқори синф ўқувчиларининг ҳарбий хизматга психологик тайёргарлигини олдиндан шакллантиришнинг аҳамияти В.Н.Лоскутов тадқиқотида ўрганилган бўлиб, муаллиф томонидан психологик тайёргарлик ва ҳарбий хизмат шартларига мослашиш муваффақияти – уларнинг ҳарбий жамоаларга энг тез киришини белгилайдиган мураккаб, тизимли шахсий-функционал неоплазма сифатида тавсифланади. Бу ижтимоий-мафкуравий; ахлоқий ва сиёсий туйғулар; зарур ва етарли билим, кўникма, қобилият, тажриба ва одатлар, шунингдек, характер хусусиятлари каби тузилмаларни ўз ичига олади.[6, 133]

М.В.Чихачёвнинг “Ҳарбий психологларнинг тадқиқотларида психологик мослашув” номли мақоласида ўқувчи-ёшлар шахсининг ҳарбий хизматга психологик мослашуви мотивацион, интеллектуал, хулқ-атвор, ҳиссий-иродавий, таркибий қисмлардан иборатлиги таъкидланиб, муаллиф томонидан ушбу тузилиш шахсининг ҳарбий хизматга қўйиладиган талаблар ва аниқ вазиятни ҳал қилиш жараёнида ҳарбий ижтимоий муҳитга мослашиш потенциални фаоллаштиришни таъминлайди деб изоҳланади. Унга кўра, ўсмир шахсининг ҳарбий таълим шароитига ижтимоий-психологик мослашиши ўқувчиларнинг когнитив-интеллектуал ривожланишининг умумий даражаси, коммуникатив қобилиятларга эгалиги ҳамда психологик тайёргарлиги билан бевосита боғлиқ.

Тадқиқот ишимиз доирасида ўсмирларни ҳарбий академик лицей ҳаётига мослашишининг ижтимоий психологик мезонларини аниқлаштириш талаб этилади. Мезон бу-шундай белгики, шу белги асосида ривожлантириладиган жараён баҳоланади, белгиланади ва таснифланади, яъни бу баҳонинг ўлчамидир. Ҳар бир белгиланган мезон сифатнинг у ёки бу даражасида намоён бўлиши мумкин ва унинг баҳоланаётган объектнинг сифат кўрсаткичлари аҳамиятини аниқ кўрсаткичларнинг базавий (энг яхши, идеал ва ҳоказо) аҳамияти билан солиштиришга асосланган тегишли хусусиятини ўзида акс эттиради.

Е.В.Мороденко шахсининг ижтимоий-психологик мослашувининг Объектив ва субъектив мезонларини қуйидагича белгилайди (1.3.1-жадвалга қаранг).

1-жадвал.

Субъектив	Объектив
- таълимга мослашиш (самарадорлик, таълим ва касбий фаолиятнинг муваффақияти); - хизмат ва интизомга мослашиш (хизмат вазифаларини бажаришда муваффақият, низомлар, буйруқлар ва бошқалар талабларини бажариш); - микроижтимоий мослашув (жамоадаги обрўли мавқе, анча юқори мақом, ҳамкасблар билан низоларнинг ёқлиги).	- таълим ва касбий ҳолатидан қониқиш (касбга бўлган қизиқишни сақлаб қолиш, касбий қизиқишларни ривожлантириш - мотивацион мослашув); - жамоадаги муносабатларга ижобий-конструктив муносабат (бошқаларга нисбатан тажовузкор-низоли ёки пассив-бўйсунувчи муносабатнинг ёқлиги); - адекват, этарлича юқори ўз-ўзини ҳурмат қилишнинг мавжудлиги.

Ўсмир шахси ижтимоий мослашувининг муваффақияти қуйидаги мезонлар билан белгиланади: биринчидан, гуруҳ меъёрлари ва кадриятлари ўсмир шахси ижтимоийлашувида, маълум ижтимоий тажрибага эга бўлишида ҳал қилувчи рол ўйнайди. Шу жиҳатдан у референт гуруҳнинг ва синфнинг бир қисми бўла олиши лозим; иккинчидан, гуруҳда муваффақиятли гуруҳий фаолият учун шароитлар яратилиши. Ижтимоийлашувнинг муваффақияти, шунингдек, ўсмир ўз эҳтиёжларини қандай қондиришига, эҳтиёжларни қондириш учун хулқ-атворни танлаш қанчалик хилма-хиллигига ва эҳтиёжларни қондириш учун яшаш шароитлари қанчалик қулайлигига боғлиқ. Ўсмирнинг ижтимоийлашуви, унинг ижтимоий тажрибани ўзлаштириши унинг мактабдаги турли ва кўп қиррали муносабатларга тобора кўпроқ жалб этилиши, ташқи дунё билан алоқалари кенгайиши билан содир бўлади. Ўсмир мактаб муҳити билан ўзаро муносабатларнинг турли усулларини ўрлаштирса, ўзига ва бошқаларга зарар этказмасдан ўз эҳтиёжларини муваффақиятли қондириш имкониятига эга бўлади.[7, 62]

Ҳарбий психологларнинг ўрганиладиган муаммо бўйича фикрларини умумлаштириш ҳарбий хизматчиларнинг ижтимоий-психологик мослашувининг объектив ва субъектив мезонларини ажратиш кўрсатишга имкон берди.

Объектив мезонларга куйидагилар киради:

- а) таълимга мослашиш - ўқув ва касбий фаолият самарадорлиги;
- б) хизмат-интизомга мослашиш - хизмат вазифаларини муваффақиятли бажариш, уставлар, командирлар ва бошлиқларнинг буйруқлари талабларини бажариш;
- в) микроижтимоий мослашув - ўзини-ўзи тасдиқлаш, этарлича юқори мақом, ҳамкасблар билан зиддиятларнинг йўқлиги натижасида жамоадаги обрўли позитсияга эгалик;

Субъектив мезонларга куйидагилар киради:

- а) ҳарбий хизматчининг касбий, жамоа ичидаги мақомидан қониқиш, ҳарбий касбга, ҳарбий мутахассисликка қизиқишни сақлаб қолиш, касбий қизиқишларни ривожлантириш - мотиватсион мослашув;
- б) жамоадаги муносабатларга ижобий-конструктив муносабат, бошқаларга нисбатан тажовузкор-можаро ёки пассив-бўйсунувчи муносабатнинг йўқлиги;
- в) адекват, этарлича юқори ўз-ўзини ҳурмат қилиш ижобий “Мен-образи”, ички зиддиятлар, ҳиссий чарчоқ ва бошқаларнинг йўқлигини англади.

Юқорида келтирилган ўсмирларнинг ижтимоий психологик мослашувининг мезонларини (Е.В.Мороденко, Э.М.Александровская, М.С.Каган, Л.А.Исакова) назарий таҳлил қилиш асосида таълимга мослашиш, хизмат ва интизомга мослашиш, микроижтимоий мослашув, адекват, этарлича юқори ўз-ўзини ҳурмат қилиш, ички зиддиятлар, ҳиссий чарчоқ ва бошқаларнинг кузатилмаслиги каби хусусиятлар етакчилик қилиши аниқланди.

Ушбу илмий-назарий таҳлилларга таянган ҳолда, тадқиқот ишимиз доирасида ижтимоий психологик мослашишнинг мезонлари сифатида куйидагиларни белгилаб олдик:

2-жадвал.

Ўсмирларнинг ижтимоий психологик мослашиш мезонлари

Мезонлар	Мазмуни
Мотивацион мезон	Ўқув мотивларини амалга ошириш фаолиятнинг ижтимоий аҳамияти мотивлари, ўзини шахс сифатида тасдиқлаш, касбни танлашда ўзининг қобилиятини меҳнатда амалга ошириш имкониятини ифодалайди.
Интеллектуал мезон	Вазиятни, ўзгарувчан талаблар ҳарбий-ижтимоий муҳит ва энг мақбул мослашув ҳаракатларини танлаш нуктаи назаридан ўз ақлий имкониятларининг мақсадга мувофиқлигида намоён бўлади.
Коммуникатив-хулқ-атвор мезони	Ижтимоий муҳит суб'ектлари билан коммуникатив алоқа, таълим ва касбий ўзаро муносабатларни ўрнатиш ва қўллаб-қувватлаш, ижтимоий нормаларни қабул қилиш ва мослашиш ҳаракатларининг натижаларини баҳолаш.
Иродавий мезон.	Ҳаддан ташқари стресс ва шахсий меҳнат зўриқишларини истисно қиладиган чегараларда хатти-ҳаракатлар ва ҳиссий ҳолатларнинг мантикий тартибга солинишини.

Хулоса. Ўқувчи-ёшлар шахсининг ҳарбий хизматга психологик мослашувининг ушбу таркибий қисми тузилиши шахснинг ҳарбий хизматга қўйиладиган талаблар ва аниқ вазиятни ҳал қилиш жараёнида ҳарбий ижтимоий муҳитга мослашиш потенциалини фаоллаштиришни таъминлайди деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар:

1. Алёшкин В. В. Социально-психологические аспекты формирования военно-профессиональной ориентированности учащихся: автореф. ... дис. канд. психол. наук. – М., ВПА, 1991. – 21 с. – 10 стр.
2. Гришина Н. В. К вопросу о предрасположенности к конфликтному поведению. // Психологические состояния. Экспериментальная и прикладная психология. СПб. – 1998. – 238 с.
3. Прихожан, А.М. Дети без семьи (Детский дом: заботы и тревоги общества) [Текст] / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых - М.: Педагогика, 1990. – 158. – 41 стр. [2] е.: ил.; 20 см. - 110000 экз. - ISBN 5-7155-0250-0.

4. Маклаков А.Г. Особенности процесса адаптации подростков к условиям обучения в общеобразовательных военных учебных заведениях [Текст]: дис. ... канд. психолог, наук: - Санкт-Петербург – 2006. – 167 с. – 32-33 стр.
5. Чихачёв М. В. Психологическая адаптация в исследованиях военных психологов // Психологические исследования // Сибирский педагогический журнал ♦ № 3 / 2013. – 270-271 стр.
6. Захаров В. П., Хрящева Н. Ю. Социально-психологический тренинг: учебное пособие. – Л.: ЛГУ, 1989. – 133 с.
7. Исакова Л.А. Проблемы социальной адаптации в подростковом возрасте // «Образование и наука в России и за рубежом» Журнал №14 (Vol. 62), 2019,25.10.19.

ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ХОДИМЛАРИДА МУВАФФАҚИЯТГА ЭРИШИШ МОТИВЛАРИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАРИ

*Иноқов Бахтиёр Рахимжонович,
Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон*

Миллий университети илмий изланувчиси, подполковник

Мақола Ички ишлар органлари тезкор-қидирув ходимларида муваффақиятга эришиш мотивлари ривожланишининг психологик аҳамиятига бағишланган бўлиб, тезкор-қидирув ходимларининг касбий, илмий ва психологик тайёргарлигини тадқиқ этишни назарда тутди. Шунингдек, мақола мазмунида ички ишлар ходимининг индивидуал психологик қиёфаси ва муваффақиятга эришиш мотиви ривожланишининг психологик тадқиқи асосли манбалар орқали кенг ёритилган.

Калит сўзлар: тезкор-қидирув ходими, мотив, ички ишлар органи, муваффақиятга эришиш мотиви, ички интизом, посбон, психологик қиёфа, махсус унвон, профессионал ходим, фидоийлик.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ МОТИВОВ ДОСТИЖЕНИЯ УСПЕХА У РАБОТНИКОВ СЛЕДСТВЕННОГО ОТДЕЛА

Данная статья посвящена психологическому значению формирования мотивации успеха у следственных сотрудников органов внутренних дел и предполагает исследование профессиональной, научной и психологической подготовки следственных работников. Также в содержании статьи широко освещаются психологические исследования индивидуально-психологического образа сотрудника органов внутренних дел и развития мотивации достижения успеха по достоверным источникам.

Ключевые слова: следственный сотрудник, мотив, органы внутренних дел, мотив успеха, внутренняя дисциплина, охрана, психологический образ, специальное звание, профессиональный сотрудник, самоотверженность.

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF MOTIVES FOR ACHIEVING SUCCESS AMONG EMPLOYEES OF THE INVESTIGATIVE DEPARTMENT

This article is devoted to the psychological significance of the formation of success motivation among investigative officers of internal affairs bodies and involves the study of professional, scientific and psychological training of investigative workers. Also in the content of the article, psychological studies of the individual psychological image of an employee of the internal affairs bodies and the development of motivation for achieving success according to reliable sources are widely covered.

Key words: investigative officer, motive, internal affairs body, motive for success, internal discipline, security, psychological image, special rank, professional officer, dedication.

Кириш. Мамлакатимизда кейинги йилларда ички хавфсизлик кудратини мустақкамлаш борасида кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 15 апрелдаги ПҚ-5076-сон «Ички ишлар органлари учун профессионал кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини жорий этиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорига асосан, юртимизда тинчлик ҳамда тотувликни мустақкамлаш, давлатнинг ички ишлар тизимини мустақкамлаш, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги кудрати ва салоҳиятини ошириш борасидаги ишлар янги сифат босқичига кўтарилди. Бундан ташқари, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, ички ишлар соҳасига бўлган касбий мотивация даражасини ошириш кенг стратегик аҳамият касб этиб, ички ишлар соҳасига касбий танлов тизимини модернизациялаш, уни психологик омиллар талабларига мувофиқлаштириш ва ҳар томонлама етук шахсларни танлаб олиш асосий йўналишлардан бири сифатида эътироф этилди. Бу ўз навбатида, ички ишлар органлари тезкор-қидирув ходимларининг касбий фаолиятида муваффақиятга эришиш мотивларининг психологик омилларини тадқиқ этиш долзарб масала эканлигини тасдиқлайди.

Бу эса психология соҳаси мутахассисларини ички ишлар органлари тезкор-қидирув ходимларининг касбий фаолиятида муваффақиятга эришиш мотивлари ривожланишининг

психологик жиҳатларини аниқлаш ҳамда такомиллаштириш юзасидан илмий тадқиқотларни чуқурлаштириш бўйича янги ечимлар топишга ундайди.

Асосий қисм. Давлатимиз ички ишлар тизимида ходимларнинг муваффақиятга эришиш сифатлари намоён бўлишининг психологик хусусиятларини аниқлаштириш, ички ишлар органлари ходимларида муваффақиятга эришишни амалий таҳлил этувчи методологик ёндашувларни таҳлил этиш, ички ишлар органлари ходимларининг касбий фаолиятида муваффақиятга эришиш жараёнининг ўзига хос хусусиятларини ёритиш ҳамда уларда муваффақиятга эришиш ва мотивацион хусусиятларнинг ўзаро фаркли жиҳатларини асослаш каби масалалар психологик ечимини кутаётган долзарб илмий вазифалардан ҳисобланади.

Демак, ички ишлар органи ходимларининг муваффақиятга эришиш муаммосига оид Россия ва хорижий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу соҳадаги назарий қарашлар, шунингдек, эмпирик тадқиқотлар фанда турли жиҳатларга эга ва муаллифларнинг ушбу ҳодисага турли хил ёндашувлари мавжуд. Ушбу қарашлар, ёндашувлар, методикалар полифониясининг илм-фандаги акси сифатида «шахснинг муваффақиятга эришиши» тушунчасига турли хил таърифлар келтириб ўтилган. Мазкур тадқиқот муаммони ўрганишда, яъни тадқиқотнинг объекти ва мақсадига боғлиқ равишда муваффақиятга эришиш, шахснинг шаклланиши ва ривожланиши бўйича ўз тушунча ҳамда қарашларини очиқ беради. Шу нуқтаи назардан касбий тайёргарлик босқичида шахс шаклланишининг психологик хусусиятлари сифатида ушбу ҳодисанинг объектив моҳиятини, унинг таркибий қисмларини ва уларнинг мазмунини аниқлаш мақсадида мазкур муаммони тадқиқ қилиш назарий нуқтаи назардан ва амалий жиҳатдан долзарбдир.

Профессор Н.В.Кузьминанинг таъкидлашича, мутахассиснинг «муваффақиятга эришишини» танланган фаолият турини самарали амалга ошириш даражасигача мақсадли ўзлаштириш сифатида таърифлайди [1,27]. Бунда аниқ фаолият бўйича мутахассиснинг муваффақиятга эришиши, танланган фаолият турини самарали амалга ошириш имконини берувчи касбий сифатларни эгаллаш ҳақида гап кетади. Шуни таъкидлаш жоизки, мутахассисга, унинг касбий сифатларига ўзига хос талабларни қўядиган ҳар бир касб ўзига хосликка (мазмун жиҳатдан ҳам, амалга ошириш усуллари бўйича ҳам) эга.

А.В.Петровнинг фикрича, «шахс шаклланиши атамаси икки хил маънога эга биринчидан, бу шахснинг ривожланиши, бу ривожланиш жараёни ва натижасини англатади, иккинчидан, бу мақсадли тарбияни англатади (шаклланиш, шакллантириш, лойиҳалаш, моделлаштириш ва ҳоказо.)»[2,45]. Шунинг учун шахс шаклланиши деганда маълум билимлар, кўникмалар, малакалар, муносабатлар, кадрият йўналишлари, ижтимоий ва касбий аҳамиятга эга сифатлар ҳамда бошқалар тизимини яратиш мақсадида шахсга ижтимоий таъсир кўрсатиш усуллари ва воситалари мажмуи тушунилиши керак.

Дарҳақиқат, «шахс» тушунчаси туфайли профессионализация тушунчаси профессионалнинг хусусиятлари ва функциялари, унинг турли босқичларида ва профессионализациянинг турли шароитларида шаклланишининг ўзига хос хусусиятларига оид етарли даражада маълумот олиш мумкин бўлади. «Шахс» тушунчаси концептуал бирликни яратади, уларсиз муваффақиятга эришишнинг турли босқичлари, даврлари ва босқичларини, шу жумладан умумий ва касбий шахсни шаклланиш нисбатларини ўрганиш қийин. Амалий маънода, шахсни муваффақиятга эришиш концепцияси касбий йўлнинг турли босқичларида шахсга ҳамроҳлик қилиш ва қўллаб-қувватлаш, тартиб-қоидаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда услубий бирлик ва узлуксизликни таъминлайди.

Юқоридаги хулосаларга асосан, Ю.П.Поваренков томонидан таклиф қилинган шахсий ёндашувга асосланган концепция бизнинг илмий тадқиқотимиз вазифаларини ҳал қилишга асос бўлиб хизмат қилади.

Шахс муваффақиятга эришиши муаммосига бағишланган психологик адабиётларда (В.Бодров[3,180], М.Клишевская[4,125], А.Кокурин[5,24], И.Кондаковва ва А.Сухарев[6,158], Ю.Поваренков[7,197], Е.Романова[8,50], Е.Ф.Рибалко[9,90] ва б.), шахснинг касбий муҳит билан ўзаро таъсири жиҳатларининг кўп қирралилигини акс эттирувчи турли йўналишлар ва назарий тушунчалар мавжуд.

Ҳозирги замон олимларнинг таъкидлашича, мутахассиснинг шаклланиши бир қатор шахсий фазилатларни, уларнинг аҳамиятини ва касбий вазифаларини ҳал қилишда ҳаракат хусусиятини ўзгартириш орқали содир бўлади. Шахснинг муваффақиятга эришишининг муҳим шарти, уларнинг фикрига кўра, унинг ички муҳитидир. Уларнинг афзалликлари ва камчиликларини англаб, уларни фаолият талаблари ва узоқ муддатли мақсадлари билан таққослаб, инсон ўзини ўзи ривожлантиради, ўзининг муваффақиятга эришиш субъектига айланади.

Рус олими В.Н.Дружинин таъкидлашича шахснинг муваффақиятга эришишини ўрганишда тизимли ёндашувнинг методологик маҳсулдорлиги ва унинг касбий фаолиятида шахснинг ишлаш қонуниятларини билиш қуйидаги икки жиҳат билан асосланади[10,129]:

1) шахс профессионализация жараёнида фаол бошланиш манбаи сифатида қаралади;

2) шахснинг муваффақиятга эришишини ўрганиш муаммолари шахсий, ташкилий ва ижтимоий-таркибий ёндашувларнинг позицияларини, шунингдек, касбий фаолият субъектларининг гуруҳ ва индивидуал хулқ-атвор муаммосига замонавий қарашларни ривожлантирадиган назарий позициялар ва экспериментал маълумотларга қўшилиш учун асос топишга имкон беради.

Мавзуга оид адабиётларни таҳлил қилганимизда ички ишлар органи ходимларини тайёрлашда иккита қарама-қарши тенденцияни гувоҳи бўлишимиз мумкин. Улар фундаментализация ва профессионализациядир, аммо улар бир-бирини тўлдиради деган хулоса қилишимиз ўринлидир. Чунки, олинган фундаментал билимлар маълум бир профессионаллик даражасини таъминлаган ҳолда амалда фойдали чиқиш эҳтимоли юқоридир. Аксинча, агар фундаментал тайёргарлик етарли бўлмаса, профессионализация жараёни тўхтаб қолиши мумкин. Шунинг учун профессионалликни ривожлантирган билимлар, кўникмалар, малакалар, усуллар ва дастурлар тўплами хизмат вазибаларини бажариш самарадорлигини таъминлайдиган психологик хусусиятлар ва шахсий фазилатлар сифатида ўрганиб чиқиш муҳим ҳисобланади.

Шунга асосланиб, келажакдаги тезкор-қидирув ходимларида муваффақиятга эришиш мотивларини шакллантириш жараёнини икки компонентга ажратиш ўринли ҳисобланади:

биринчиси, тезкор-қидирув фаолияти асосларини тушунишга, шунингдек уни назарий асослашга қаратилган чора-тадбирлар тизимини;

иккинчиси, касбий ишонч ва оптимистик дунёқарашга эга бўлиш учун ходимларнинг шахсий ривожланиши, ўзини ўзи намоён қилиши ва ўзини ўзи билишига қаратилган чора-тадбирлар тизимини ифодалайди.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясида бўлажак ички ишлар органи зобитларида муваффақиятга эришишнинг таркибий қисмлари қуйидагилар ҳисобланади:

касбда ўз тақдирини ўзи аниқлаш;

касбий йўналганлик;

касбий яроқлилиқ;

касбий мослашув;

муваффақиятга эришиш;

фаолиятга касбий ва психологик тайёрлик каби компонентлар ўзаро боғлиқ бўлиб, бўлажак тезкор-қидирув ходимларининг касбий фаолияти билан шартланган ва уларнинг муваффақиятга эришиш жараёнини ташкил этувчи қўшимча компонентлар ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, ушбу жараённинг психологик мазмунини аниқлаш учун касбий таълим шароитида бўлажак тезкор-қидирув ходимларини шакллантиришни ташкил этувчи ҳар бир алоҳида компонентни очиқ бериш ва тавсифлаш мақсадга мувофиқдир.

Касбий юксалиш, яъни профессионаллик «асме» ўз-ўзини билиш ва касблар дунёсини ўрганиш билан бошланади. Онгли, асосли, пухта ўйланган профессионал танлов шахснинг оптимал муваффақиятга эришишининг таянч тушунчасидир. Шахснинг касбий ўзини ўзи аниқлаши инсоннинг касбий ўзини ўзи англаш соҳасини тавсифлайди, бу унинг қадриятлари динамикаси билан боғлиқдир. Рус олимлари Т.Кудрявцев ва В.Шегуровалар касбий жараёнларни ўрганишда ушбу концепциянинг ўрни ва ролига умумий баҳо бериб[11,51], уларнинг таъкидлашича касбий ўзини ўзи аниқлаш - «шахс фаолиятининг ядроси», яъни шахс муваффақиятга эришишининг энг муҳим компоненти сифатида қаралади.

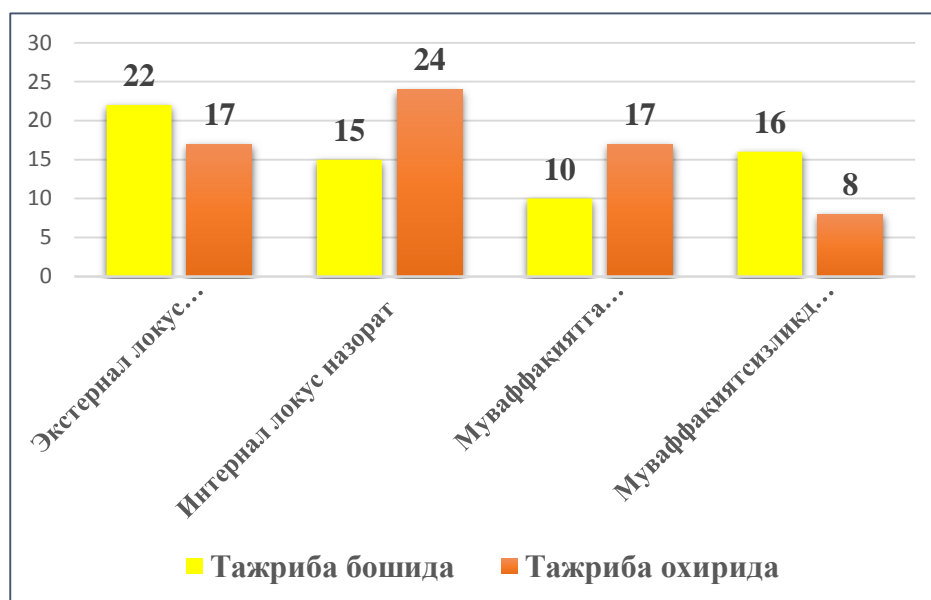
Рус олими С.Л.Рубинштейннинг таъкидлашича, шахснинг касбий фаолияти самарадорлигини белгиловчи ва унинг ўқув жараёнида муваффақиятли муваффақиятга эришишининг асосини ташкил этувчи асосий таркибий қисмлардан бири бу касбий яроқлилиқдир[12,463]. Касбий яроқлилиқ деганда шахснинг ўзига хос психологик хусусиятлари мажмуи бўлиб, фаолиятнинг ўзида шаклландиган ижтимоий зарур хизмат самарадорлиги ва ўз касбидан қониқишни таъминлайдиган шахс сифати тушунилади.

Тадқиқотимизнинг асосий ўзаги сифатида, тезкор-қидирув ходимларида муваффақиятга эришиш муаммосини илмий асослаш, уларда намоён бўлган хулқнинг шаклланишида унинг қайси хусусиятлари етакчилик қилганлиги, у ёки бу хатти-ҳаракатларни содир этишда нималарга асосланганлигини аниқлаш муҳим аҳамият касб этиб, эмпирик жиҳатдан ўз тасдиғини топиши лозим бўлган хулосалар билан асосланиши муҳим ҳисобланади.

Шахс хусусиятлари ва психик тараққиёт даражасини аниқлаш учун турли экспериментал психологик методлардан фойдаланилади. Психологик тадқиқотларда фойдаланиладиган методикалар у ёки бу фаолият жараёнида шахс психик хусусиятларининг намоён бўлишини аниқлашдан иборат. Экспериментал методикаларни ишлаб чиқиш ва ўтказиш психолог ҳамда тадқиқотчиларнинг асосий вазифасидир. Экспериментал топшириқлар мажмуи шахс психик тараққиёти, унинг аклий даражаси ҳамда индивидуал-психологик хусусиятларини аниқлашга қаратилган. Булар экспериментал тадқиқот шароитида сўзли, предметли, психометрик методлар ёрдамида амалга оширилади.

Тадқиқотнинг эмпирик қисмини амалга оширишда бир қатор методика ва сўровномалар танлаб олинган. Жумладан, Жеймсом Амирхон томонидан ишлаб чиқилган “Муваффақиятсиз вазиятлардан чиқиш хусусиятлари” сўровномаси, Гербачевскийнинг “Шахснинг касбий фаолиятга интилиш” сўровномаси, Пантелеев ва Столиннинг “Субъектив локус назорат” методикаси, Стреляунинг “Касбий фаолиятга бардошлилик” сўровномаси ва Элерснинг “Муваффақиятга эришиш ва муваффақиятсизликдан қочиш” сўровномаларидан фойдаландик. Мазкур методикалар синалувчи-респондентлар ҳақида муҳим илмий маълумотларни аниқлаш имконини беради.

Қуйидаги келтирилган расмда тезкор-қидирув ходимларида муваффақиятга эришиш ҳамда субъектив локус назорат хусусиятлари даражаси сўровномаси бўйича олинган натижалар тақдим қилинган (1-расм).

1-расм. Муваффақиятга эришиш ҳамда локус назорат хусусиятларини аниқлаш сўровномалари натижалари

Муваффақиятга эришиш ҳамда субъектив локус назорат хусусиятларини аниқлашга мўлжалланган сўровнома бўйича биринчи шкала экстернал локус назорат шкаласига кўра, тажриба бошида кўрсаткич (22), тажриба охирида (17) фарк билан характерланган.

Интернал локус назорат шкаласи тажриба бошида синалувчиларда (15) даражани ташкил этган бўлса, тажриба охирига келиб (24) миқдорни намоён қилган.

Муваффақиятга эришиш шкаласига кўра, тажриба бошида (10) даражани намоён қилган бўлса, тажриба охирида (17) миқдорни акс эттирган.

Муваффақиятсизликдан қочиш шкаласига кўра, тажриба бошида (16) даражани намоён қилган бўлса, тажриба охирида (8) миқдорни намоён қилган.

Умумий **хулоса** қилиб айтганда, юқори касбий мотивацияга эга бўлган тезкор-қидирув ходимлари, турли шароитларда ўзининг функционал вазифаларини барқарор ва самарали бажаришлари аниқланди. Тезкор-қидирув ходимларининг касбий муваффақиятга эришиш даражаси барча таркибий қисмлар билан боғлиқ ҳисобланиб, унинг натижаси тарбиявий ишлардаги фаоллик,

хизмат фаолиятидаги самарали фаолият олиб бориш ишлари билан изоҳланиши эҳтимолдан холи эмас.

Адабиётлар:

1. Кузьмина Н.В., Вопросы психологии. Научный журнал // Москва: 0042-8841. 1998. №5. - С. 27.
2. Петров А.В., Психология развивающейся личности / Под ред. А.В.Петровского. М., 1987. - С. 45.
3. Бодров В.А., Психология профессиональной пригодности: Учебное пособие для вузов. - М.: ПЕРСЭ, 2001. - С. 180-187.
4. Клищевская М.В. Смена профессии как феномен профессионального развития: Дисс... канд. психол. наук. - М., 2001.С. 125.
5. Кокурин А.В., Психологическая диагностика профессионального становления личности курсантов и слушателей (на материалах высших образовательных учреждений МВД и МЮ России): Автореф. дисс... канд. психол. наук. - М.: Академия управления МВД России, 2002. – С. 24.
6. Кондаков И.М., Сухарев А.В., Методологическое обоснование зарубежных теорий профессионального развития // Вопросы психологии. 1989.№5.-С. 158-164.
7. Поваренков Ю.П., Психологическая концепция профессионального становления личности / Звезды ярославской психологии / Под ред. проф. В.В.Козлова. - Ярославль, 2000. – С.197-199.
8. Романова Е.С., Психология профессионального становления личности: Дис... доктора психол. наук. - Москва, 1992.- С. 50-58.
9. Рыбалко Е.Ф. Проблемы индивидуального развития человека в трудах Б.Г.Ананьева // Вопросы психологии. 1977. № 6. - С. 90-101.
10. Дружинин В.Н. Особенности перестройки мотивационной подсистемы личности в процессе профессиональной подготовки//Проблемы индустриальной психологии. - Ярославль, 1981. – С. 128.
11. Кудрявцев Т.В., Шегурова В.Ю., Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности. // Вопросы психологии. - 1983.-№2. - С. 51-59.
12. Рубинштейн С.Л., Избранные философско-психологические труды. М.: Наука, 1997. – С. 463.

ТЕХНОЛОГИЯ МОДУЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ, ОСНОВАННАЯ НА ПРЕДМЕТНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОМ ПОДХОДЕ

Мусаева Нодира Низомовна,
доцент Бухарского государственного университета,
Республика Узбекистан,
доктор педагогических наук (DSc)

Мусаева Нафиса Азимжоновна,
Преподаватель Бухарского государственного
педагогического института

Литвина Виктория Богдановна,
учитель Центра международного сотрудничества Министерства просвещения РФ,
кандидат педагогических наук, доцент

В статье рассмотрены сущность, цель, задачи модульного обучения, являющегося одним из видов лично-ориентированной технологии обучения. Представлена последовательность перехода на модульное обучение, технология предметно-деятельностного подхода, при использовании которого обеспечивается непрерывность, интенсификация, индивидуализация обучения.

Ключевые слова: модуль, модульное обучение, лично-ориентированная технология обучения, предметно-деятельностный подход.

MAVZU-FAOLIYATLI YONDASHUVGA ASOSLANGAN MODULLI O‘QITISH TEXNOLOGIYASI

Мақолада шахсга йўналтирилган ўқитиш технологиясининг турларидан бири бўлган модулли ўқитишнинг моҳияти, мақсади ва вазифалари келтирилган. Модулли ўқитишга ўтиш кетма кетлиги, фаолият ёндошуви технологияси келтирилган, улардан фойдаланиш натижасида ўқитишнинг узлуксизлиги, интенсивлиги, индивидулашуви таъминланади.

Калит сўзлар: модул, модулли ўқитиш, шахсга йўналтирилган ўқитиш технологияси, фан бўйича фаолият ёндошуви технологияси.

MODULAR LEARNING TECHNOLOGY BASED ON THE SUBJECT-ACTIVITY APPROACH

The article discusses the essence, purpose, and objectives of modular training, which is one of the types of student-oriented learning technology. The sequence of transition to modular learning, the technology of a subject-based activity approach, which ensures continuity, intensification, and individualization of learning, is presented.

Key words: module, modular training, person-oriented learning technology, subject-based activity approach.

Введение. Модульная система образования была впервые официально обсуждена на Всемирной конференции ЮНЕСКО в Токио в 1972 году. Технология модульного обучения является производной от общей теории функциональных систем, нейрофизиологии мышления, педагогики и психологии.

Согласно исследованиям в этих областях, человеческий мозг, состоящий из тканевых модулей, воспринимает информацию в квантовой форме (другими словами, в виде известных частиц).

Во второй половине XX века темпы развития науки достигли своего пика. Научные данные, собранные в этот период, составляют более $\frac{3}{4}$ объема знаний, накопленных за всю историю человечества. Феноменальным достижением результатов, полученных фундаментальными и прикладными науками, явилось освоение космоса и ядерной энергии.

Интенсивный научно-технический прогресс привел к очевидному росту и обновлению научно-технической информации, которые приняли лавинообразный характер. В мире ежегодно издаются

сотни тысяч книг, журналов, защищаются более 100 тысяч диссертаций, а поток информации в глобальной сети «Интернет» практически неизмерим.

Такое эффективное развитие науки, техники и технологий привело к появлению и постоянному развитию новых наукоемких производственных процессов, резкому повышению качества и объемов выпускаемой продукции. Естественно, изменения в методах производства требуют соответствующих изменений в образовании.

В эпоху бурного научно-технического прогресса эффективность обучения во многом зависит от роли ученика в процессе обучения, отношения к нему учителя. Существует две разновидности технологии обучения: авторитарное и личностно-ориентированное.

В авторитарной технологии педагог является единоличным субъектом педагогического процесса, а учащийся только всего лишь объектом. При этом инициатива и самостоятельность учащегося подавлена, обучение основано на принуждении. К авторитарной технологии обучения относится традиционное обучение, под которым подразумевают прежде всего классно-урочную организацию обучения, основанную на принципах дидактики, сформулированных Я.А. Коменским.

Традиционному обучению свойственны педагогика принуждения, применение преимущественно объяснительно-иллюстративных методов, массовость обучения. Авторитарность в традиционном обучении характеризуется тем, что учащийся – это еще неполноценная личность (он только должен ею стать), а педагог – это командир, судья, единственное инициативное лицо.

В эпоху бурного развития науки и техники объем, разнообразие, доступность и адекватность информации создают необходимые условия для организации эффективного индивидуального и самостоятельного обучения. В целях повышения эффективности обучения отношение учителя к ученику должно измениться с «лидера» на «партнера».

В этом случае обучение носит личностно-ориентированный характер, развитие ученика осуществляется от уровня природных способностей

Для системы высшего и профессионального образования можно выделить следующие личностно-ориентированные технологии обучения:

- деловые игры;
- проблемное обучение;
- дифференцированное обучение;
- программированное обучение;
- компьютерное обучение;
- модульное обучение.

Основная часть. Термин «Модульное обучение» связан с международным понятием «модуль», лат. *modulus*, одно из значений которого «функциональный узел». В этом контексте он понимается как основное средство модульного обучения, как законченный блок информации.

Модульное обучение позволяет решать такие современные задачи образования, как:

- оптимизация и структурирование содержания обучения на деятельностно-модульной основе, обеспечивающей возможность гибкого изменения и вариативность программ;
- индивидуализация образовательных программ и взаимодействие между обучаемым и педагогом;
- обучение практической деятельности и контроль успешности обучения на уровне оценки наблюдаемых действий;
- активизация, самостоятельность и максимальная реализация возможностей обучаемых.

В современной теории и практики модульного обучения можно выделить два подхода: предметно-деятельностный и системно-деятельностный.

В условиях предметной системы образования соединение модульной методологии с отдельно учебной дисциплиной характеризует предметно-деятельностный подход. Технологию модульного обучения, основанную на таком подходе, целесообразно использовать в системе высшего, средне-специального и профессионального образования, повышения квалификации педагогов. В технологии модульного обучения, основанного на предметно-деятельностной основе, модуль представляет собой:

- фундаментальное понятие учебной дисциплины, определенное явление, закон, крупную тему, группу взаимосвязанных понятий;
- логически завершенную единицу учебного материала, построенную на основе принципов модульного обучения, предназначенную для изучения одного или нескольких фундаментальных понятий учебной дисциплины.

Наиболее эффективно модуль составлять на основе строгого системного анализа понятийного аппарата дисциплины, что дает возможность выделить группы фундаментальных понятий, логично и компактно группировать материал. Это позволяет избежать повторений внутри курса и в смежных дисциплинах.

Модуль является самостоятельной структурной единицей, что позволяет в некоторых случаях отдельным студентам слушать не весь курс, а только ряд модулей. Это позволяет оптимально планировать индивидуальную и самостоятельную работу одаренных студентов.

Целями перехода на модульное обучение являются:

- обеспечение непрерывности обучения;
- индивидуализация обучения;
- создание необходимых условий для самостоятельного освоения учебного материала;
- интенсификация обучения;
- достижение эффективного освоения дисциплины.

При модульном обучении создаются все необходимые условия для получения студентами знаний в соответствии со своими способностями.

Эффективность перехода на модульную систему обучения зависит от следующих факторов:

- уровня материально-технической базы учебного заведения;
- уровня квалификации профессорско-преподавательского состава;
- уровня подготовленности студентов;
- наличия системы оценки предполагаемых результатов;
- уровня разработки дидактического материала;
- анализа результатов и оптимизации модулей.

Переход на модульное обучение предполагает осуществить следующее:

• на основе тщательного анализа рабочего учебного плана определяются группы наиболее тесно взаимосвязанных дисциплин, т.е. весь учебный план рассматривается как совокупность отдельных макромодулей (Рис. 1).

Наиболее целесообразно формирование макромодулей трех разновидностей:

- а) включающие гуманитарные науки;
- б) включающие экономические науки;
- в) включающие общеобразовательные, общетехнические, общепрофессиональные и специальные дисциплины.

Каждый макромодуль имеет свою цель в формировании специалиста. Цель изучения определенного макромодуля вытекает из целей изучения.

Перед изучением каждой следующей дисциплины макромодуля до студентов доводится цель изучения каждого из этих дисциплин:

• устанавливается оптимальная последовательность изучения дисциплин в рамках каждого макромодуля и оптимальные сроки их изучения. Т.е. необходимо обеспечить непрерывность обучения, сокращение сроков изучения дисциплин и макромодуля в целом. Дисциплины с небольшим объемом учебных часов (1-2, в некоторых случаях 3 часа аудиторных занятий в неделю) целесообразнее включить в перечень блочных предметов, которое можно проводить в первой или во второй половине семестра.

Составление макромодулей основано на учете тесных взаимосвязей по вертикали, однако при установлении оптимальности сроков их изучения необходимо учитывать наличие горизонтальных связей макромодулей.

• обеспечивается взаимосвязь учебных программ курсов, входящих в макромодуль, с целью устранения повторений учебного материала.

• Рабочая учебная программа курса пересматривается с учетом группирования отдельных тем в модули. По каждому модулю необходимо сформулировать цель с указанием его теоретической и практической значимости.

В модуль могут входить 2-3 лекции и связанные с этим практические занятия и лабораторные работы.

По каждому модулю готовятся следующие материалы.

- тесты для контроля знаний студентов;
- задания для индивидуальной работы;
- задания для самостоятельной работы;
- учебно-методические раздаточные материалы;
- список учебно-научной литературы;

- рабочая учебная программа.

Рисунок. 1. Технология модульного обучения, основанная на предметно-деятельностном подходе

Каждый модуль должен заканчиваться тестированием: для текущего модуля – это контроль пройденного материала, а для последующего модуля – это входной контроль.

Для каждого модуля формируется набор справочных и иллюстрированных материалов, которые студент получает перед началом его изучения. Модуль снабжается рекомендуемой литературой. Каждый студент переходит от модуля к модулю по мере усвоения материала, одаренные студенты могут проходить тестирование независимо от других. Функции педагога могут варьироваться от информационно-контролирующей до консультативно-координирующей. Модульное обучение предполагает чтение проблемных и установочных лекций, дающих обобщенную информацию по узловым вопросам курса. Лекции должны быть направлены на развитие творческих способностей студентов. Практические и лабораторные работы модуля прорабатываются в комплексе с лекциями, дополняя их содержание изучением нового материала и приобретением определенных практических навыков.

При подготовке материалов лекции целесообразно использовать приемы структурирования и систематизации, т.е. представления материала в виде блок-схем, блок-рисунков. При этом эффективность усвоения материала увеличивается, т.к.:

- осознается конечная цель модуля;
- наглядно представляются связи элементов учебного материала и его переходы;
- выделяются узловые моменты;
- в перспективе охватывается весь объем учебного материала (модуля).

Структурирование содержания учебного материала при построении модуля, прежде всего, преследует цель «сжатия» информации. Необходимо стремиться к представлению знаний в компактном, удобном для использования виде.

Это положение является принципиальным при построении методики модульного обучения. На блок-рисунках по каждому модулю целесообразно расположить символические обозначения (в виде постановки вопроса), изображение вопросов в виде рисунков, представление формул, таблиц, графиков и методических указаний.

В принципе блок-рисунки, блок-схемы и другие иллюстративные материалы могут выполнять функции раздаточного материала для студентов. Желательно вместе с этим по каждому курсу, в том числе модулю, составить толковый словарь терминов этой дисциплины.

Повышение эффективности модульного обучения достигается при использовании следующих методов обучения: мозговой штурм, проблемный диалог, эвристическая беседа, учебные деловые игры и др.

Таким образом, переход на модульное обучение предусматривает следующую последовательность;

- Дифференциация дисциплин учебного плана на макро модули.
- Установление оптимальной последовательности изучения дисциплин при сжатии периода обучения.
- Обеспечение взаимосвязи учебных программ, дисциплин макро модуля.
- Формирование модулей дисциплины.
- Разработка учебно-наглядного материала модуля.
- Проектирование технологии обучения на основе принципов модульного обучения.
- Составление расписаний занятий с учетом оптимального количества одновременно изучаемых дисциплин.

Составной частью модульной системы обучения можно считать организацию учебного процесса.

Одной из отличительных особенностей модульной системы обучения является интенсификация учебного процесса, которую можно рассматривать в 2-х аспектах:

- сжатие учебной информации в процессе преподавания на основе принципов модульного обучения;
- оптимизация учебного графика и на его основе расписания занятий путём сжатия периода обучения.

Эффективной формой организацией учебного процесса является недельно-модульное планирование занятий и рейтинговой оценки студентов. Это означает, что освоение одного модуля (2-3 лекции и связанные с ними практические и лабораторные работы) должно планироваться на 1 неделю и заканчивается в конце недели тестированием или другим видом контроля и оценки знаний студентов.

Из содержания модульной системы обучения вытекают следующие ее преимущества:

- обеспечивается неразрывность обучения между дисциплинами, а внутри дисциплины – между модулями;
- обеспечивается методическое обоснованное согласование всех видов учебного процесса внутри каждого модуля и между ними;
- гибкость структуры модульного построения курса;
- систематический и эффективный контроль усвоения знаний студентов (после каждого модуля);
- быстрая дифференциация студентов по способностям (индивидуальное освоение предмета преподаватель может рекомендовать отдельным студентам сразу после первых модулей);
- интенсификация обучения как результат «сжатия» информации, эффективного использования аудиторных часов и оптимизации структуры учебного времени, лекционных,

практических (лабораторных) и индивидуальных самостоятельных часов работы. В результате этого студент успевает получать и необходимые знания, и навыки, и умения.

Вывод. Таким образом, подготовка высококвалифицированных специалистов при использовании модульной системы обучения обеспечивается за счёт:

- непрерывности обучения (при этом дисциплины усваиваются эффективнее);
- интенсификации обучения (за счет чего усваивается больший объем информации через компьютерные сети во время индивидуальной и самостоятельной работы);
- индивидуализации обучения (обеспечивается возможность получения знаний в соответствии со способностями студента).

Литература:

1. Avliyaqov N.X., Musayeva N.N. Pedagogik texnologiya. Darslik. –Т.: Tafakkur Bo`stoni, 2012. – 208s.
2. Голиш Л.В, Файзуллаева Д. Касб-хунар коллежларида модулли дастур асосида таълим бериш // Касб хунар таълими. –Тошкент, 2002. – №4. – С. 24.
3. Мусаева Н. Н. Технологии модульного обучения в профессиональной подготовке младших специалистов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Бухара, 2007. –147 с.
4. Нишоналиев У. Н. Модульные педагогические технологии. – Профессиональное образование. М: 2002. – № 14. – С. 10-12.
5. Фарберман Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. - Т.: Фан, 2002. – 130 с.

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНИ ХОДИМЛАРИДА ИЖТИМОЙ ИНТЕЛЛЕКТНИНГ ИЛМИЙ-ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

Омонов Азиз Носир ўғли,

*Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети илмий изланувчиси, майор*

Мазкур мақола ички ишлар органи ходимларида ижтимоий интеллектнинг илмий-психологик асосларига бағишланган бўлиб, ички ишлар органи ходимларининг касбий, илмий, психологик тайёргарлиги кабиларни тадқиқ этишини назарда тутди. Шунингдек, мақола мазмунида ички ишлар органи ходимларининг индивидуал образи, шахснинг психологик қиёфаси ва ижтимоий интеллект шаклланишининг психологик тадқиқи кенг ёритилган.

Калит сўзлар: офицер, интеллект, ички хизмат, посбон, интизом, жасорат, психологик қиёфа, махсус унвон, профессионал ходим, психолог, фидоийлик.

НАУЧНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Данная статья посвящена психологическим принципам социального интеллекта сотрудников органов внутренних дел и предполагает исследование профессиональной, научной, психологической подготовки сотрудников органов внутренних дел. Также в содержании статьи широко освещаются психологические исследования индивидуального образа сотрудников органов внутренних дел, психологического образа личности и формирования социального интеллекта.

Ключевые слова: офицер, разведка, внутренняя служба, охрана, дисциплина, мужество, психологический имидж, специальное звание, профессиональный сотрудник, психолог, самоотверженность.

SCIENTIFIC-PSYCHOLOGICAL BASIS OF SOCIAL INTELLIGENCE IN THE EMPLOYEES OF THE INTERNAL AFFAIRS BODIES

This article is devoted to the psychological principles of social intelligence of employees of internal affairs bodies and involves the study of professional, scientific, psychological training of employees of internal affairs bodies. Also in the content of the article, psychological studies of the individual image of employees of the internal affairs bodies, the psychological image of the individual and the formation of social intelligence are widely covered.

Key words: officer, intelligence, internal service, security, discipline, courage, psychological image, special rank, professional employee, psychologist, dedication.

Кириш. Ички ишлар тизимида фаолият олиб бораётган ходимларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, касбий муҳим сифатлари ва ижтимоий интеллектуал қобилиятларини илмий текширишни ҳисобга олган ҳолда, уларнинг касбий муваффақиятларининг муҳим шарти ҳисобланган, ижтимоий интеллектининг шаклланиш жиҳатларини тадқиқ этиш шунингдек, ички ишлар ходимларининг жамоатчилик ва фуқаролар билан ҳамкорликда ишлаш тажрибаларини янада ошириш, уларнинг бошқаларга таъсир эта олиш кўникмаларини ривожлантириш, экстремал шароитларда ва ностандарт вазиятларда қарор қабул қилиш хусусиятларини шакллантириш ҳамда ижтимоий интеллектнинг хизмат фаолиятидаги ролини илмий ёритиб бериш ҳозирги психологик ечимини топиш керак бўлган долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Дарҳақиқат «интеллект» муаммоси психология фани ўрганадиган энг баҳсбоп ва қизиқарли масалалардан биридир. Ҳозирга қадар инсон интеллекти ва унинг табиатини психологик жиҳатдан асослаш борасида кўплаб илмий ёндошувлар, илмий концепциялар, илмий моделлар яратилган бўлиб, уларда инсон интеллектуал соҳасига оид кўплаб психологик маълумотларни учратиш мумкин. Бироқ, замонавий психологияда ижтимоий интеллект ва унинг касб эгалари фаолиятидаги роли масаласи, энг аҳамиятли ғоя сифатида тан олинмоқда.

Асосий қисм. Маълумки, ҳозирги глобал муҳитда жамиятнинг ҳар бир аъзоси, ташки муҳит ўзгаришларига тез жавоб бера олдиган, инсоний муносабатларда ўз аҳамиятини кўрасата оладиган, мураккаб шароитларга тез мослаша оладиган, бошқалар билан самарали ҳамкорлик қила оладиган

каби сифатларга эга эга бўлиши, давр талабидир. Яъни, инсон ижтимоий муносабатлар ва инсонлар жамоаси тизимида ўз мавқеъини, роли ва функцияларини англай боради. О.А.Ульянинининг сўзларига кўра, ички ишлар ходимлари фаолияти учун шарт саналган, қуйидаги ижтимоий-психологик хусусиятлар мавжуд[1,78]:

нутқий равонлик;

алоқа шеригининг нутқини тез ва аниқ идрок эта олиш қобилияти;

идрок этилган ижтимоий вазият ва ҳолатларнинг энг муҳимини ажрата билиш қобилияти;

бошқаларга савол бера олиш қобилияти;

қисқа ва аниқ жавоб бера олиш қобилияти;

Номаълум вазиятлар аниқ бўлгунча, кутиб тура олиш тажрибаси ва бошқалар. В.М.Шевченко эса, бошқалар каби ички ишлар ходимларида энг муҳим иродавий сифатлар билан бирга, қуйидаги касбий муҳим сифатлар ҳам шаклланган бўлиши кераклигини таъкидлаб ўтади. Муаллифга кўра, ушбу сифатлар қуйидагиларда ўз аксини топади[2,165]:

ижтимоий фаоллик;

танқидий тафаккур;

қарор қабул қила олиш малакаси[3,24];

коммуникатив компетенция.

ижтимоий дадиллик.

Юқорида тасниф этилган, ички ишлар ходимлари касбий фаолияти учун муҳим саналган қобилиятлар ва уларнинг мазмуни шундан иборатки, когнитив фаоллик ички ишлар ходимлари фаолияти учун муҳим ҳисобланиб, у сиз фуқароларнинг тинч тотувлигини таъминлашга ёки содир этилаётган жиноятларнинг олдини олишга эришиб бўлмайди. Фақатгина юксак билимлар эвазига, турли жиноятлар сабабини ва хавф-хатарлар оқибатини олдиндан билиш мумкин. Ички ишлар ходими жиноятчиликка қарши курашиш муаммоларини ҳал қилиш учун аввало, вазиятни ҳозирги ҳамда ўтмиш ва келажакдаги воқеалар билан боғлиқ фактлар таҳлил қила олиш, ҳуқуқбузарликларнинг сабаб-оқибатларни олдиндан баҳолай олиш каби сифатларга эга бўлиши лозим ҳисобланади.

Тадқиқотчи Г.Олпортнинг айтишича, ижтимоий интеллект – бу шахслараро муносабатларда мослашувни таъминловчи ҳамда мулоқот жараёнини самарадорлигини таъминловчи интеллект туридир[4,43]. Яъни бунда, мослашувчанлик хусусияти ижтимоий интеллектга тегишли энг муҳим шахслик сифатида тан олинади.

Р.Бар-Оннинг ёзишича, ижтимоий интеллект - бу нафақат бошқа инсонларнинг хатти ҳаракатларини тушуниш балки, ўз хатти - ҳаракатларини ҳам тушуна олиш, вазиятга қараб иш тута билиш қобилиятидир[5,86]. Муаллифнинг назарида, ижтимоий интеллект вазиятга қараб иш тутиш, кутилмаган ҳолатлардан чиқиб кета олиш каби сифатларни мужассам этган психологик жараёндир. Шунинг учун, ижтимоий интеллектнинг юқори даражаси учун, сезги ва бошқа шахсий сифатларнинг роли ўта муҳим ҳисобланади. Умуман олганда, ижтимоий интеллект тушунчасини таърифини аниқлаб олишда кўплаб хориж тадқиқотлари мавжуд бўлиб, улар асосан, илк бор амалга оширилган экспериментал тадқиқотлар ва умумий интеллект даражасини баҳолаш тестларининг яратилиши қабилар билан характерланади.

М.И.Бобнева ҳам ўз тадқиқотларида ижтимоий интеллект муаммосига алоҳида тўхталиб ўтган бўлиб, муаллифнинг айтишича, “ижтимоий интеллект” – бу ижтимоий соҳалардаги мураккаб муносабатларни ва ундаги боғлиқликларни олдиндан кўра олиш ва маълумотларни қўлга киритиш қобилиятидир[6,79]. Дарҳақиқат, ижтимоий интеллект – ижтимоий ходисалар ва вазиятларга тегишли маълумотларни олдиндан англай олиш ва натижаларни кўра билиш тажрибаси саналади.

Ю.И.Емельянов бошқа тадқиқотчилардан фарқли ўлароқ, ижтимоий интеллектни инсоннинг ижодий фикрлаш фаолияти ёки барқарор уйлаш, ижтимоий фаоллик каби қобилиятлар тури сифатида таърифлайди[7,71]. Бундай сифатлар кўпроқ, лидер шахслар ва бошқарув қобилиятига эга инсонларда кўпроқ намоён бўлишини таъкидлаб ўтади.

Е.С.Михайлованинг қайд этишича, “ижтимоий интеллект” қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топади[8,74]:

когнитив қисм;

оциал перцептив қисм;

хатти -ҳаракатли қисм;

ҳиссиётли қисм;

аффеktiv қисм ва бошқалар.

Юқорида қайд этилган сифатлар, ижтимоий интеллект намоён бўлишининг шартларидан бири бўлиб, уни шаклланиши мактабга ёшдаги босқичда амалга оша боради. Шундай маълумотлар мавжудки, “ижтимоий интеллект” академик қобилиятларга ҳам алоқадор жараён сифатида эътироф этилади.

О.Б.Чеснокова “Ижтимоий интеллект” тушунчаси таърифига ўзига хос тарзда ёндошиб, уни турли кундалик вазиятларда инсонларнинг хатти-ҳаракатларини, орзу-истакларини, юксак ҳис-туйғуларини, вербал ва новербал шаклдаги ҳолатларини тушуна олиш ва олдиндан уни башорат қила олиш қобилияти деб таърифлайди[9,35]. Муаллифнинг назарича, бундай қобилиятга эга бўлиш ижтимоий сезгирлик, ижтимоий идрок, ижтимоий хотира ва ижтимоий тафаккурни каби психик жараёнларга узвий боғлиқдир.

Е.Ю.Смоленова эса, интеллект муаммосида ақлий қобилиятларнинг генетик негизини эътиборга олган ҳолда, унинг таркибида олий нерв фаолиятининг хусусиятлари яширинган бўлишини ва улар умумий ақлий қобилиятларни таркиб топтиришнинг муҳим ички шартли эканлигини таъкидлайди[10,63]. Демак, умумий ақлий қобилиятларнинг ривожини шахснинг умумий интеллект ва ижтимоий интеллектнинг шаклланишида алоҳида аҳамият касб этади. Шу боис, тадқиқотчилар ижтимоий интеллект муаммосини ўрганишда интеграцион ёндошув орқали амалга оширишни кўпроқ маъқул кўрадилар.

С.Космитский бошқалардан фарқли равишда, ижтимоий интеллектга тегишли қуйидаги хусусиятлар мавжудлигини ажратиб ўтади[11,15]:

бошқа инсонларнинг фикрлари, ҳис-туйғулари ва ниятларини яхши тушуниш;
бошқалар билан яхши муносабатда бўлиш қобилияти;
инсоний муносабатлар қоидалари ва нормаларини яши билиш;
бошқа инсонларнинг нуқтаи - назарини тушуниш қобилияти;
ижтимоий вазиятларга яхши мослашиш қобилияти;
муносабатлар илиқлик ва эътиборлилик;
янги тажриба, янги ғоялар ва қадриятларни қабул қилиш қобилияти.

Юқорида тасниф этилган, ушбу психологик сифатлар ижтимоий интеллектни яхши шаклланган кишиларда намоён бўлувчи ўзига хосликлар саналиб, уларни тадқиқ этиш, ижтимоий интеллектнинг табиатига хос янги билимларни юзага келтириши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Қозоғистонлик психолог олим А.Р.Дюсенбаев интеллект муаммосини ўрганиш бўйича олиб борган тадқиқотлари асосида, интеллект турларининг шаклланиш жараёнини яъни, ижтимоий интеллектнинг шаклланиши ҳам шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиши билан боғлаб, уни уч босқичда кечишини таъкидлайди[12,34]: инстинктив, инструментал ва интеллектуал. Тадқиқотчи интеллектуал шартли рефлексларни фақатгина инсонга яқин ривожланган ва психикаси юксак тараккий эъга приматларга ҳам хос эканлигини таъкидлаб, бошқа мавжудотларда интеллектуал шартли рефлекслар нисбатан қийинчилик билан ҳосил бўлишини айтиб ўтади.

“Ижтимоий интеллект” масаласини ўрганишга оид, операционал ёндашувлар орасида, В.А.Порядинанинг амалга оширган тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга эга саналади. У инсоннинг интеллектуал даражасининг интеграл кўрсаткичларини ва интеллект турларини алоҳида ажратиб ўрганган шунингдек, умумий интеллектни ижтимоий интеллект билан бирлаштиришга уринган. Тадқиқотчининг хулосаларига кўра, интеллект – аналитик, ижодий, амалий қобилиятлар мажмуидан иборат. Чунки, инсоннинг кундалик вазиятларда муаммоларни ҳал қилиши, унга аниқ ва тезкор ечимлар топиши амалий компонентга кўпроқ боғлиқ саналади. Унинг таъкидлашича ҳар бир интеллект тури қуйидаги компонент турларидан ташкил топади[13,18]:

турли соҳалардаги муаммоларни ҳал қилишга ва илғор ғояларни ишлаб чиқишга қаратилган компонент;

муаммоларни ҳал қилиш механизмларини режалаштириш ва уларни баҳолаш билан боғлиқ бўлган, ижро этувчи компонент;

дастлабки икки компонентдан олинган натижаларни ўз ичига олган, билимлар ва маълумотларни эгаллаш компоненти. Мазкур ёндашув ижтимоий интеллектни психометрик баҳолашнинг заруриятидан келиб чиққан, янги тадқиқотларнинг қоидаларидан биридир.

Ижтимоий интеллектни хизмат фаолиятидаги аҳамиятини ўрганган тадқиқотчилардан бири В.А.Шаповалнинг сўзларига кўра, ички ишлар ходимларида яхши шаклланган ижтимоий интеллект қуйидаги вазиятлар учун аҳамиятли ҳисобланади[14,232]:

бошқа инсонларнинг вербал ва новербал муносабатларини тезкор тушуниш ҳолатида;

экстремал шароитларда гуруҳий ҳамкорликда ишлаш, бошқалар билан тил топа олиш, нотаниш кишиларнинг хатти-ҳаракатларини тез пайқаш олиш каби ҳолатларда;

касбий деформацияни (касбий вазифалардан ва касбдан сўниш) энгиш ҳолатида;

мураккаб шароитларга ва нотаниш кишилар орасида тез мослаша олиш заруратида ва бошқалар. Демак, ички ишлар ходимларининг ижтимоий интеллект – бу мураккаб тузилишга эга бўлган, шахс ва ижтимоий муҳит ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг самарадорлигини таъминловчи, касбий фаолиятда ижтимоий мослашув белгиловчи, коммуникатив алоқа ўрнатиш жараёнининг бошқарилиши ва назорат қилинишини таъминловчи қобилятидир.

Ички ишлар ходимларида ижтимоий интеллект шаклланишининг амалий таҳлили шундан иборатки, унда ижтимоий интеллект шаклланишининг дастлабки статистик таҳлили, ички ишлар ходимларида ижтимоий интеллект шаклланишини белгиловчи асосий психологик омиллар ҳамда ижтимоий интеллект ва шахс эмоционал соҳаси хусусиятлари ўртасидаги қуйидаги ўзаро боғлиқликлар аниқланди (1-жадвал).

1-жадвал.

Ижтимоий интеллект сўровномаси кўрсаткичлари (Краскал-Уоллис критерияси бўйича)

Шкалалар	Касб соҳалари			Н	Р
	Жиноят қидирув бўлими N=110	Йўл патрул хизмати N=120	Участка нозирлари N=132		
Ўз-ўзини англаш	19,35	16,50	14,20	2,62	0,16
Ўз-ўзини бошқариш	26,54	18,23	21,46	4,62	0,004**
Эмпатия	22,50	16,42	18,37	2,59	0,15*
Мулоқотчанлик	23,49	17,64	21,35	1,72	0,14*
Ўз-ўзини рағбатлантириш	32,46	23,41	24,38	2,93	0,003**

Изоҳ: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Ички ишлар ходимларида ижтимоий интеллект шаклланишининг психологик жиҳатлари бўйича амалга оширилган тадқиқот натижаларига кўра, ички ишлар тизими органларида хизмат қилувчи тезкор жиноят қидирув бўлими, йўл патрул хизмати ходимлари ва участка нозирларида ижтимоий интеллект сўровномасининг биринчи шкаласи ўз-ўзини англаш бўйича нопараметрик мезон яъни Краскал-Уоллис критериясига кўра, уч гуруҳ синалувчиларининг натижалари ўртасидаги фарқ сезилмади ва аҳамиятсиз даражани қайд этди ($P=0,16$). Бу шкаланинг пастлиги инсоннинг касбий ва шахсий ривожланишига тўсқинлик қиладиган ўз ҳис-туйғуларини, мотивларини ва эҳтиёжларини амалга ошириш учун етарли даражада шаклланмаган қобиляти борлигини англатади. Ўз-ўзини бошқариш шкаласига кўра, синалувчиларнинг натижалари ўртасидаги тафовутлар ўрта даражадаги кўрсаткичларни намоён қилган ($P=0,004$). Ўз-ўзини бошқаришнинг юқори даражаси одамларга ўзларининг ҳиссий ҳолатини назорат қилиш имконини беради, бу бошқарув, алоқа, хизмат кўрсатиш ва таълим бериш билан боғлиқ касбларда профессионал муҳим сифатлардан бирини ташкил этади. Кейинги эмпатия шкаласига кўра, жиноят қидирув, йўл патрул хизмати ва участка нозирларининг натижалари ҳам ўртача фарқни ташкил этган (0,15). Эмпатия – бу ўзини бошқасининг ўрнига қўйиш, қарор қабул қилиш жараёнида бошқа одамларнинг ҳис-туйғулари ва эмоцияларини ҳисобга олиш қобилятидир. Бу шкаланинг юқорилиги бошқа одамларнинг ҳис-туйғулари, мотивлари ва эҳтиёжларини тушуниш қобилятининг юқорилигини кўрсатади ва бошқарув, алоқа, хизмат кўрсатиш ва ўқитиш билан боғлиқ ишларни самарали бажаришга хизмат қилади. Мулоқотчанлик шкаласи бўйича синалувчиларнинг олган натижалари паст кўрсаткич билан ўртача тафовутли бирликларни акс эттирган (0,14). Мулоқотнинг юқори даражаси бошқарув, алоқа, хизмат кўрсатиш, ҳарбий хизмат ва ўқитиш билан боғлиқ профессионал фаолиятга ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Мулоқот-хушмуомалалик, одамларга дўстона кизиқиш, ҳамкорлик қилишга тайёрлик ҳам демакдир. Охириги ўз-ўзини рағбатлантириш шкаласи ҳам стандарт меъёрга кўра, юқори аҳамиятли фарқни ташкил қилган (0,003).

Ички ишлар ходимларининг ижтимоий интеллектни аниқлашда, уларнинг ақлий хатти-ҳаракатлари, инсонлар ҳақида тез мулоҳазалаш, идрок кўламининг кенглиги ва уларнинг хатти-ҳаракатлари юзасидан тезкор муносабат билдира олиши, ижтимоий муносабатларга мослашишни таъминлаш учун инсонлар билан муносабатини барқарор кетишини таъминлайди. Шунини таъкидлаш лозимки, ижтимоий интеллектни ички ишлар ходимларининг касбий фаолияти билан боғлаб

ўрганиш, бир қатор мезонларга асосланмоғи лозим. Яъни ижтимоий интеллектни таъминловчи сифатлар саналган ижтимоий компетенция, ҳиссий барқрорлик, сезгирлик, ижтимоий идрок, эмоционал интеллект, ижтимоий фаоллик, очиклик ва дўстоналик каби сифатлар ҳам, у билан алоқадор ҳолда ўрганилиши мақсадга мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий интеллект – бошқа интеллект турларига қарганда, умумий ақлий даража ёки билимларни, соҳага оид маълумотларни пухта эгаллаш билан эмас, балки, социализация жараёнида шаклланувчи интеллект туридир. Ижтимоий интеллект – тузилиш таркибига ва структурасига кўра, фақат когнитив соҳанинг ўзига хос сифатлари билан чекланмасдан, мулоқот жараёнига тегишли бўлган феномен тушунчалар, ҳодисалар шунингдек, шахслараро муносабатлар жараёнига оид ижтимоий идрок, эмпатия, ўзаро таъсирлашув қобилияти, мулоқот техникасига эга бўлиш, коммуникатив тажриба қабиларни ифодаловчи ҳодисадир. Ижтимоий интеллект яхши ривожланган ва муваффақиятли ички ишлар ходимлари – турли хатти-ҳаракатларнинг оқибатларини тез тушуна оладиган, оғзаки бўлмаган тил хатти-ҳаракатларини англай олувчи, инсоний муносабатларнинг характерига қараб, сўзларнинг маъносини қўллай олувчи, мураккаб вазиятларни мантиқий маъносига кўра таҳлил эта олувчи шахслар ҳисобланади. Шу билан бирга, ўз касбининг ҳақиқий эгаси бўлган ички ишлар ходимлари – ўзининг хушмуомалалиги, намунали хулқи, юксак ахлоқий фазилати, қонунларга бўлган чуқур ҳурмати, бошқаларнинг тақдири учун, масъулиятлилиги, ўз фаолиятини танқидий баҳолай олиш каби хусусиятлари билан, бошқа соҳа кишиларидан анча фарқланиб туришлари аниқланди.

Адабиётлар:

1. Ульянина О.А. Формирование личностной компетентности курсантов и слушателей образовательных организаций МВД России посредством социально-психологического тренинга: учеб.-метод. пособие. - Волгоград: ВА МВД России, 2016. – С.78.
2. Шевченко В.М. Юридическая психология. Учебное пособие. М.: Юнити-Дана, 2015. – С.165.
3. Резепин А.В. Социально-психологические условия формирования профессиональных установок у курсантов вуза МВД России: Автореф. дис.. канд. психол. наук. - Челябинск, 2005. – С.24.
4. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Г.Олпорт; перевод с английского Л.В.Трубицыной, Д.А.Леонтьева; под общей редакцией Д.А.Леонтьева. — Москва : Смысл, 2002. – С.43.
5. Bar-On R. Emotional intelligence and self-actualization. Emotional intelligence in everyday life: A scientific inquiry / R.Bar-On ; eds. J.Ciarrochi, J.Forgas, J.D.Mayer. — New York : Psychology Press, 2001. – P. 82 – 97.
6. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения.- М., вт. Изд. РАН. – 2011. – С.56.
7. Емельянов Ю.Н., Кузьмин Е.С. Теоретические и методологические основы социально-психологического тренинга: учеб. пособие. Л.: ЛГУ, вт. Изд. ПРИНТ, 2012. – С.71.
8. Михайлова Е.С. Социальный интеллект: концепции, модели, диагностика. - СПб.: Изд С.-Петербург.ун-та, 2007. – С.74.
9. Чеснокова О.Б. Возрастной подход к исследованию социального интеллекта у детей / О.Б.Чеснокова // Вопросы психологии, 2005, № 6, – С.35 – 45.
10. Смоленова Е.Ю. Педагогические условия развития творческого потенциала младших подростков в процессе обучения / Е.Ю.Смоленова. -Дисс.канд.пед.наук. Тула: 2009. – С.63.
11. Kosmitzki S. The implicit use of explicit conceptions of social intelligence. *Personality & Individual Differences*, 1993. – С.11-23.
12. Дюсенбаев А.Р. Психологические основы интуитивных, инструментальных и интеллектуальных способностей. Ўзбекистоннинг истеъдодли болалари. Термиз. 1992. 34-38 – Б.
13. Шаповал В.А. Психологическое здоровье сотрудников органов внутренних дел как предмет исследования ведомственных психологов: новые подходы к оценке и прогнозированию // Вестн. С.-Петербург. ун-та МВД России. 2009. № 3. – С. 232 – 246.
14. Марьин М.И., Солдатова И.Ф., Петров В.Е., Орлова И.Ю. Психологическое обеспечение работы с сотрудниками ОВД, требующими повышенного психологического внимания: Учебно-методическое пособие. Барнаул: БЮИ МВД России, 2004. – С. 24.

ВЛИЯНИЕ ЦЕННОСТЕЙ НА СОЦИАЛЬНУЮ АКТИВНОСТЬ

Рахимова Индира Игоревна,
доцент кафедры социальной психологии
Национального университета Узбекистана,
доктор философии по психологическим наукам (PhD)
indira.rahimova.1987@mail.ru

Данная статья исследует влияние ценностей на социальную активность индивида. Ценности играют важную роль в формировании мотивации, выборе социальных сфер, определении социальных ролей, установлении социальных связей и оценке действий в обществе.

Ключевые слова: ценности, социальная активность, мотивация, социальные роли, социальные связи, оценка действий, общественная жизнь, социокультурные инициативы.

IJTIMOYIY FAOLIYATGA QADRIYATLARNING TA’SIRI

Ushbu maqola qadriyatlarining shaxsning ijtimoiy faoliyatiga ta’sirini o’rganadi. Qadriyatlar motivatsiyani shakllantirish, ijtimoiy sohalarni tanlash, ijtimoiy rollarni belgilash, ijtimoiy aloqalarni o’rnatish va jamiyatdagi harakatlarni baholashda muhim rol o’ynaydi.

Kalit so’zlar: qadriyatlar, ijtimoiy faollik, motivatsiya, ijtimoiy rollar, ijtimoiy aloqalar, harakatlarni baholash, ijtimoiy hayot, ijtimoiy-madaniy tashabbuslar.

INFLUENCE OF VALUES ON SOCIAL ACTIVITY

This article explores the influence of values on an individual's social activity. Values play an important role in shaping motivation, choosing social spheres, defining social roles, establishing social connections and evaluating actions in society.

Keywords: values, social activity, motivation, social roles, social connections, evaluation of actions, social life, sociocultural initiatives.

Введение. Влияние ценностей на социальную активность представляет собой процесс, при котором система ценностей, которую человек признает и придерживается, оказывает воздействие на его участие в различных социальных деятельности и взаимодействиях в обществе. Это означает, что ценности, которые человек считает важными и значимыми, могут влиять на то, как он выбирает, в каких социальных и культурных сферах он принимает участие, какие социальные роли он играет и какие действия он предпринимает для удовлетворения своих социальных потребностей.

Обсуждение. Ценности могут оказывать влияние на социальную активность следующими способами: *Мотивация.* Ценности формируют мотивацию человека. Если определенная ценность имеет для него большое значение, он будет склонен к более активным действиям, направленным на ее достижение. Основываясь на мотивации, ценности могут оказать глубокое влияние на социальную активность человека. Вот некоторые дополнительные аспекты мотивации и влияния ценностей:

Удовлетворение потребностей - человек стремится удовлетворить свои потребности, и ценности определяют, какие из этих потребностей приоритетны. Например, если для него ценным является волонтерская деятельность и помощь нуждающимся, то он будет активно участвовать в благотворительных проектах, так как это удовлетворяет его ценности.

Самореализация - ценности также связаны с самореализацией. Если человек видит, что достижение определенных ценностей приносит ему удовлетворение и позволяет раскрыть свой потенциал, он будет мотивирован к активности в этой области.

Приоритет целей - ценности помогают человеку определить приоритеты в своих целях. То, что для него ценно, будет считаться важным, и он будет склонен уделять больше внимания и ресурсов для достижения этих целей.

Сопоставление с ожиданиями общества - иногда социальное окружение и общество могут оказывать давление на человека в отношении того, какие ценности ему следует придерживаться. Это может оказать влияние на его мотивацию и социальную активность.

Собственное внутреннее убеждение - когда человек осознает, что его ценности соответствуют его внутреннему убеждению, он чувствует уверенность и внутренний стимул для активных действий. Это может поддерживать его социальную активность даже в трудных ситуациях.

В итоге, мотивация, основанная на ценностях, может стать мощным движущим фактором в социальной активности человека. Она делает его более преданным своим целям и более готовым вносить свой вклад в общественное благополучие, так как действия, соответствующие ценностям, приносят удовлетворение и укрепляют индивидуальное чувство смысла и значимости.

Выбор социальных сфер. Человек выбирает социальные сферы и организации, которые соответствуют его ценностям. Например, человек, ценящий экологию, может стать активистом в области охраны окружающей среды. Выбор социальных сфер и организаций тесно связан с ценностями каждого человека. Давайте рассмотрим этот аспект более подробно:

Человек, опираясь на свои ценности, определяет, в каких социальных сферах он хочет активно участвовать. Это может включать области, такие как образование, здравоохранение, культура, благотворительность, политика и многие другие. Выбор сферы зависит от того, что для него приоритетно.

Участие в организациях - чтобы воплотить свои ценности в действия, человек может вступать в различные общественные и благотворительные организации, которые работают в выбранной социальной сфере. Например, если ценностью является помощь детям, он может присоединиться к организации, занимающейся детскими правами.

Часто ценности стимулируют человека к активизму и инициативе. Он может организовывать мероприятия, кампании или волонтерские акции, направленные на решение конкретных социальных проблем, которые соответствуют его ценностям.

Выбор социальных сфер и организаций также определяет с кем человек вступает в контакт и строит свои профессиональные и личные сети. Эти связи могут быть ценными для достижения общих целей и обмена опытом.

Участие в социальных сферах и организациях, соответствующих ценностям, способствует решению социальных проблем и созданию благоприятной социальной среды как для индивида, так и для общества в целом.

Таким образом, ценности играют решающую роль в том, как человек выбирает сферы своей социальной активности и какие действия предпринимает внутри этих сфер. Эта гармония между ценностями и социальной активностью может приносить удовлетворение и смысл жизни, что важно как на индивидуальном, так и на общественном уровне.

Социальные роли: Ценности могут определять, какие социальные роли человек будет играть. Например, ценности семьи и детей могут способствовать активному участию в роли родителя.

Родительская роль: Если ценности семьи и детей имеют высокий приоритет для человека, это может способствовать его активному участию в роли родителя. Он будет стремиться создать благоприятные условия для воспитания и заботы о детях.

Ценности, связанные с карьерой, образованием и достижением в профессиональной сфере, могут определить, какие профессиональные роли человек будет играть. Он может стать предпринимателем, учителем, врачом и т. д., чтобы воплотить свои профессиональные ценности.

Если ценности гражданской ответственности, социальной справедливости и участия в общественных делах приоритетны, человек может выполнять роль активного гражданина. Это может включать участие в политических движениях, благотворительных организациях и других общественных инициативах.

Ценности, связанные с дружбой, поддержкой и общением, могут определять роль друга и общественной личности. Человек будет стремиться поддерживать отношения с друзьями, участвовать в общественных мероприятиях и помогать окружающим.

Для некоторых людей религиозные ценности и убеждения могут определить их религиозную роль, такую как верующий, служитель церкви или доброволец при церковной организации.

Ценности образования и саморазвития могут способствовать активной роли обучающегося. Человек будет стремиться учиться, развиваться и получать новые знания.

Ценности не только влияют на выбор социальных ролей, но и направляют поведение и взаимодействие с окружающими в рамках этих ролей. Например, человек, ценящий семью, будет уделять больше внимания своим близким и заботиться о их благополучии. Таким образом, сочетание ценностей и социальных ролей играет существенную роль в формировании личности и определяет, каким образом человек вносит вклад в общество и общественную жизнь.

Социальные связи: Ценности могут формировать круг общения. Люди, разделяющие схожие ценности, склонны образовывать близкие социальные связи и совместные инициативы. Ценности играют ключевую роль в формировании социальных связей. Вот как это происходит:

Формирование близких дружеских отношений: Люди, разделяющие схожие ценности, часто находят общий язык и чувствуют близкую дружескую связь. Когда ценности, такие как честность, доброта или справедливость, совпадают, это способствует формированию крепких и надежных дружеских отношений.

Участие в общих инициативах: Люди, разделяющие схожие ценности, склонны объединяться для достижения общих целей и участия в совместных инициативах. Например, группы активистов, разделяющих ценности экологии, могут сотрудничать для защиты окружающей среды.

Поддержка и взаимопомощь: Важные ценности, такие как солидарность или социальная справедливость, могут быть основой для поддержки и взаимопомощи внутри социальных групп. Люди, разделяющие эти ценности, склонны поддерживать друг друга в трудных моментах и совместных начинаниях.

Совместное участие в общественной жизни: Члены общественных, культурных или религиозных организаций часто объединяются вокруг общих ценностей. Это может включать в себя участие в религиозных обрядах, культурных событиях или общественных службах.

Формирование команд: В рабочей или спортивной среде люди, разделяющие ценности эффективности, сотрудничества и выдающихся результатов, часто образуют успешные команды, так как их ценности способствуют согласованной работе в группе.

Ценности не только соединяют людей, но и определяют характер и качество их взаимодействия. Они могут служить мостиком между индивидуумами и обществом, создавая благоприятную атмосферу для совместной работы и взаимодействия.

Оценка действий: Ценности помогают людям оценивать свои действия и действия других. Они могут влиять на то, как человек воспринимает социальные и культурные явления и решает, поддерживать их или бороться против них. Ценности играют существенную роль в оценке действий и решений как индивидов, так и групп. Вот как ценности влияют на этот процесс:

Моральные стандарты: Ценности часто служат основой для моральных стандартов. Они определяют, что считается "хорошим" и "плохим", "правильным" и "неправильным". Например, ценности справедливости и честности могут привести к тому, что человек будет оценивать действия, нарушающие эти ценности, как негодные.

Поддержка или критика: Ценности могут подталкивать людей поддерживать или критиковать определенные действия или решения. Если ценности человека соответствуют действиям или политике, он, скорее всего, будет поддерживать их. Напротив, если действия противоречат его ценностям, он может выразить критику.

Мотивация к действию: Ценности могут мотивировать людей к определенным действиям. Например, если у человека высоко ценятся ценности социальной справедливости, он может быть мотивирован участвовать в благотворительных акциях или общественной деятельности, направленной на улучшение социальных условий.

Политические и социальные взгляды: Ценности формируют политические и социальные взгляды. Они могут определять, какие политические партии или общественные движения поддерживает человек. Ценности также влияют на то, как он оценивает решения и действия правительства и общества в целом.

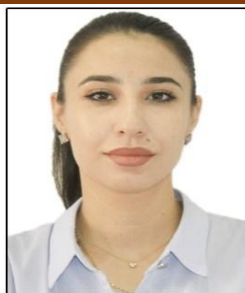
Активизм и протесты: Когда действия или политика противоречат ценностям большой группы людей, это может спровоцировать активизм и протесты. Люди, разделяющие схожие ценности, могут объединяться для выражения своего несогласия и давления на изменения.

Выводы. Важно отметить, что оценка действий на основе ценностей субъективна и может различаться у разных людей и культурных групп. Однако ценности остаются важным фактором, определяющим то, как мы воспринимаем и реагируем на социальные и культурные явления в нашей жизни.

Исследование влияния ценностей на социальную активность помогает лучше понять, какие факторы могут мотивировать людей к активному участию в общественной жизни и как можно эффективнее поддерживать их социальную активность.

Литература:

1. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1-65.
2. Feather, N. T. (1995). Values, valences, and choice: The influences of values on the perceived attractiveness and choice of alternatives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(6), 1135-1151.
3. Grouzet, F. M., Kasser, T., Ahuvia, A., Fernandez-Dols, J. M., Kim, Y., Lau, S., ... & Sheldon, K. M. (2005). The structure of goal contents across 15 cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(5), 800-816.

КОНЦЕПТУАЛЬНО-СИСТЕМООБРАЗУЮЩИЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ ЭТНИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЯ

Саидвалиева Шодия Рихсихужа кизи,
заместитель начальника отдела «Координация взаимоотношений и
сотрудничества с зарубежными вузами» ТГТУ

В данной статье акцентируется важность учёта культурных, социальных, психологических и антропологических аспектов при анализе формирования этнической идентичности и самосознания. Применение концептуально-системных подходов способствует более всестороннему и глубокому пониманию этнического самосознания.

В рамках этнопсихологии в последние три десятилетия преимущественно усилилось выделение проблемы этнического сознания, самосознания в относительно самостоятельное направление, основой которого стали, с одной стороны, продолжающиеся конфликты межэтнических отношений, с другой стороны, благодаря предыдущим исследованиям стало удобнее достоверно описывать масштаб и глубину проблемы, охватывающей практически все сферы жизни современного человека. В основе этих случаев лежит взаимодействие людей, основанное на специфических особенностях социальной группы и этнокультурной среды, что обеспечивает более правильную интерпретацию происхождения и особенностей социально-психологического формирования этнической идентичности.

Ключевые слова: *концептуально-системообразующие подходы, этническое самосознание, культурологический подход, социологический подход, психологический подход, антропологический подход.*

KONSEPTUAL VA TIZIM SHAKLLANTIRUVCHI YONDASHUVLAR ETNIK O‘Z-O‘ZINI ANGLASHINING TADQIQIDA

Maqolada etnik o‘ziga xoslik va o‘zlikni anglashda madaniy, ijtimoiy, psixologik va antropologik omillarni hisobga olish muhimligi ta’kidlangan. Kontseptual va tizimli yondashuvlardan foydalanish etnik o‘ziga xoslikni to‘liqroq va chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Etnopsixologiya doirasida etnik ong, o‘z-o‘zini anglash muammosini nisbatan mustaqil yo‘nalishga ajratib qo‘yish, asosan, so‘nggi o‘ttiz yillikda kuchaydi, buning asosi, bir tomondan, millatlararo munosabatlarning davom etayotgan ziddiyatlari edi. butun dunyo bo‘ylab tabiat, boshqa tomondan, oldingi tadqiqotlar tufayli u zamonaviy inson hayotining deyarli barcha sohalarini qamrab olgan muammoning ko‘lami va chuqurligini haqiqiy tasvirlash uchun qulayroq bo‘ldi. Ushbu holatlar ijtimoiy guruh va etnik-madaniy muhitning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, odamlarning o‘zaro munosabatiga asoslangan, etnik o‘ziga xoslikning ijtimoiy-psixologik shakllanishining kelib chiqishi va xarakteristik xususiyatlarini to‘g‘ri talqin qilishni ta’minlaydigan yanada ilg‘or uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligini belgilab berdi.

Kalit so‘zlar: *kontseptual va tizim shakllantiruvchi yondashuvlar, etnik o‘ziga xoslik, kulturologik yondashuv, sotsiologik yondashuv, psixologik yondashuv, antropologik yondashuv.*

CONCEPTUAL-SYSTEM-FORMING APPROACHES IN THE STUDY OF ETHNIC IDENTITY

This article emphasises the importance of taking into account cultural, social, psychological and anthropological aspects when analysing the formation of ethnic identity and self-consciousness. The application of conceptual and systemic approaches contributes to a more comprehensive and deeper understanding of ethnic self-awareness.

Within the framework of ethnopsychology in the last three decades, the allocation of the problem of ethnic consciousness, self-consciousness into a relatively independent direction has mainly intensified, the basis of which became, on the one hand, the ongoing conflicts of interethnic relations, on the other hand, thanks to previous studies it became more convenient to reliably describe the scale and depth of the problem, which covers almost all spheres of life of modern man. These cases are based on the interaction of people

based on the specific features of the social group and ethno-cultural environment, which provides a more correct interpretation of the origin and peculiarities of the socio-psychological formation of ethnic identity.

Key words: *conceptual and system-forming approaches, ethnic identity, culturological approach, sociological approach, psychological approach, anthropological approach.*

Введение. Проведённый анализ научной литературы по исследуемой проблеме показывает, что в рамках настоящей научной работы, полагается целесообразным более подробно рассмотреть имеющиеся на сегодняшний день концептуально-системообразующие подходы к исследованию этнического самосознания. Так, в данном аспекте А.А. Бучек подчеркивает, что на современном этапе разработки проблемы этнического самосознания, идентичности продолжает особенно остро ощущаться потребность в основательных этнопсихологических, методологических, теоретических, экспериментальных и эмпирических разработках направленных на изучение природы, сущности, внутренней структуры и закономерностей возникновения, механизмов выявления и функционирования, формирования и развития основных функций этнического самосознания. Исходя из этого, автором подчеркивается необходимость исследований этнопсихологических аспектов на основании очерченных теоретических и методологических положений, способных обеспечить изучение сложного психологического феномена во всем его структурно-семантическом разнообразии [1].

Обсуждение. В рамках рассмотрения непосредственных концептуально-системообразующих подходов изучаемого явления, определенный вклад в развитие понимания этнического самосознания внес Б.Ф. Поршнев, который рассмотрел изучаемое явление в контексте проблем социальной психологии, по своей сущности как фактор буферной взаимозависимости между индивидом и социумом, среду начала самобытного ядра этнокультурной самости. Теорию учёного, как правило, относят к концепциям, объясняющим возникновение и функционирование этносов с помощью определенных биопсихических явлений и закономерностей. Он высказывал мнение о том, что первобытные люди начали противодействовать наводящим механизмам (внушению) с самых простых способов, в частности, избегая контакта. Он считал, что, когда скопление людей в местах возникновения первичных поселений достигло критической величины, людям стало тесно из-за появления и развития бремени межиндивидуального давления. Они искали спасения в бегстве, а следовательно, в расселении на пустующих, нетронутых территориях. Причем скорость расселения людей по всем уголкам земного шара была для ученого еще одним подтверждением неприемлемости для людей бремени так называемого психологического воздействия и активного поиска средств борьбы с ним. Среди форм противодействия - автор выделял механизм формирования недоверия как один из первичных защитных феноменов. Так, деление сообщества на авторитетных и неавторитетных лиц было одним из средств, позволяющих уменьшить число тех, кто мог запускать суггестивный процесс (к неавторитетным - критическое отношение, противодействующее внушению). В этом русле лежит по мнению учёного, и принцип выдвижения из общественности лидеров-признанных авторитетов в любом обществе (вождей, лидеров, президентов). За этим поступком стоит внесознательное рассуждение масс, т.е. пусть слово одного имеет непреодолимую силу, но это не такое уж и жалование за возможность не слушать или не признавать остальное [5].

Относительно новые подходы в освещении содержания понятия этническое самосознание сформулировал И.С. Кон. Автором, едва ли не впервые нарушена значимость роли обыденного сознания, бытовых знаний в усвоении этнического опыта, раскрыты новые аспекты психологии суеверия, его социально-этнические корни и значение для определения содержания этнического самосознания. Углубление понимания этнической сознательности характеризуется ее вычленением как соотношения с этническими сообществами разного таксономического уровня (в синхронном плане) и различными типами этнических сообществ в контексте исторического развития. Так, вырисовывались утверждения о многоступенчатости самосознания, содержащей в себе сознание принадлежности как к этносу, так и к группам, стоящим таксономически выше и ниже [2].

Подобные положения развил К.В. Чистов, согласно которому иерархичность этнического самосознания осложняется его совпадением, сосуществованием, взаимодействием, трансформированием на синхронном уровне с другими видами самосознания. Вместе с тем, по своей сущности этническое самосознание вступает не только результатом, но и одним из факторов влияния на этнические процессы, т.е. динамику, направленности и пр. В разные периоды человеческой истории самосознание может развиваться по-разному, это зависит от достаточно большого количества факторов, имеющихся условий и пр. Учёный сквозь призму этно-социальных подходов видит в этническом сознании на определенной стадии развитие способности приобретать

соответствующую степень самостоятельности, которая также может сохраняться достаточно длительное время даже в условиях некоего отрыва отдельных групп от основного этнического ядра. Кроме того, автор затронул ряд положений относительно структуры изучаемого явления, внутренних механизмов его развития, объективных оснований его существования. При этом, ученый подчеркивает, что этническое самосознание может функционировать сверх личностно, в том числе и в массовых формах общественного сознания, т.е. в различных продуктах жизнедеятельности, в том числе и коллективного, а также средствах их производства [4].

Эрик Эриксон: Американский психоаналитик и психолог, известный своими исследованиями в области психосоциального развития. Он предложил стадии развития личности, включая стадию идентичности против ролевой роли, которая важна для формирования этнической идентичности. Теория Эриксона включает восемь стадий развития, каждая из которых связана с определенным возрастным периодом и конфликтом, который нужно разрешить, чтобы продолжить нормальное развитие личности. Одной из самых важных стадий является стадия "идентичность против ролевой роли" (англ. "Identity vs. Role Confusion"), которая охватывает подростковый возраст, примерно от 12 до 18 лет.

Во время этой стадии подросток сталкивается с вопросами самоопределения, кто он или она есть и кем хочет стать в будущем. Подросток начинает искать свою уникальную личность, определить свои интересы, ценности и верования, а также определить свою роль в обществе и семье.

Согласно Эриксону, успешное разрешение этой стадии приводит к формированию позитивной личностной идентичности. Это означает, что подросток развивает чувство уверенности, кто он или она есть, и что он или она может внести уникальный вклад в общество. Это также связано с формированием положительного этнического самосознания и признания своей этнической принадлежности.

Однако, если конфликт на этой стадии остается неразрешенным, подросток может испытывать рольовую путаницу и неуверенность в своей личности. Это может привести к затруднениям в формировании сильной этнической идентичности и приводить к внутренним конфликтам относительно своей этнической принадлежности.

Таким образом, исследования Эрика Эриксона в области психосоциального развития подчеркивают важность стадии идентичности против ролевой роли при формировании этнической идентичности и самосознания у подростков и молодых людей.

Согласно позиции В.С. Мухиной в индивидуальном аспекте человека, как правило, просматривается общее для рода человеческого в целом, и оно определяется ценностно-мотивационной сферой, которая закономерно возникает в любых общественных отношениях людей формируя фундамент структуры самосознания. Основываясь на выделенную позицию, учёный выделяет следующие звенья в структуре самосознания, где прослеживается обуславливающая роль этнического аспекта:

личное имя, т.е. знак, позволяющий отнести того или иного человека к определенному социальному слою, этносу, месту в общественных отношениях, полу;

потребность в признании, которую можно соотнести с потребностью в любви, реализуемой, в частности, в определенном психологическом сообществе. По мнению учёного, человеку всегда необходимо чувствовать себя частью чего-либо, осознавать принадлежность к группе, которая становится опорой в жизни. Такими группами могут стать партии, различные организации, течения, объединения по интересам и пр. Группа, которая самым естественным путем помогает реализации - является этносом;

гендерная идентификация, т.е. единство мотивов, поступков в повседневной жизни человека, причисляющего себя к представителям определенного гендера и принимающего на себя соответствующую гендерную роль. Усвоение норм поведения мужчины и женщины, ценностей и гендерных стереотипов достаточно в большой степени определяется культурой и традициями этноса;

психологическое время личности. Как полагает автор, человек мыслит о своей индивидуальности в трех периодах времени, исходя, бесспорно, из прошлого, настоящего и будущего. При этом он, в частности, исходит из прошлого, настоящего и будущего своего этноса и, на трансэтническом уровне, и всего человечества;

социальное пространство личности, охватывающее условия развития и бытия человека, по своей сути психологически вводят его в сферу прав и обязанностей. В рамках условий выделяются место, где протекает жизнь индивида, стиль и содержание коммуникаций в контексте культуры, а также внутренняя позиция самой личности в плане истории своего этноса [3].

Клаус Леонард (1933-2008) был немецким этнологом и социологом, который сосредоточил свои исследования на изучении культурной и социальной идентичности. Он был признанным экспертом в области этнической и культурной антропологии и провел множество исследований, изучая различные этнические группы и их взаимодействие в различных культурных контекстах.

Леонард исследовал, как различные этнические группы воспринимают себя и других, как они формируют свою идентичность, и как они взаимодействуют с другими культурами. Он интересовался тем, как культурные различия влияют на формирование этнической идентичности и какие социальные факторы определяют восприятие этнической принадлежности.

Его исследования также затрагивали вопросы этнической толерантности, межкультурного обмена и адаптации, и влияние глобализации на культурную идентичность.

Леонард считал, что понимание культурной и социальной идентичности ключево для обеспечения гармоничных отношений между различными этническими группами и для обеспечения социальной стабильности в обществе. Его исследования помогли расширить понимание многокультурной природы общества и способствовали современным теориям о многообразии культур и этнических идентичностей.

Таким образом, Клаус Леонард внес значительный вклад в область этнологии и социологии, изучая культурную и социальную идентичность различных этнических групп и их восприятие в культурном контексте. Его работы продолжают быть важным источником для исследователей, изучающих этническую и культурную антропологию.

По мнению В.Э. Манаповой, выделение проблемы этнического сознания, самосознания в относительно самостоятельное направление в рамках этнопсихологии активизировалось преимущественно в последние три десятилетия, основанием чему были, с одной стороны, не угасающие напряженности межнационального характера во всем мире, а с другой – вследствие предыдущих исследований стал доступнее для реального представления масштаб и глубина проблемы, которая, как выяснилось, охватывает практически все сферы жизни современного человека. Данные обстоятельства обусловили необходимость выработки более совершенных методологических подходов на основе взаимодействия человека в русле специфики социальной группы и этнокультурной среды, обеспечивали бы надлежащее толкование происхождения и характерологические особенности социально-психологического образования этнической тождества. Кроме того, учёным приводятся ряд научных изысканий, которые по своей сути отражают наиболее удачные концептуальные подходы исследования изучаемого явления, в частности:

исследования особенностей трансформации этнического самосознания с применением оригинальных этно-социальных методов исследования В.М. Кимеева;

исследования развития и кризиса этнического самосознания в условиях диаспоры Н.Н. Лебедевой;

исследования когнитивной структуры этнического самосознания в условиях межэтнического общения, взаимозависимости этнической идентичности и этнополитической мобилизации Г.У. Солдатов и др. [4].

В.В. Горбунова по результатам проведённого исследования приходит к выводу, что этническая идентичность имеет в основе систему представлений о собственной и других этнических общностях и может быть изучена лишь при условии исследования психологических особенностей структурной, содержательной и перцептивной сторон этнического самосознания личности. Этническая идентичность вступает элементом этнического самосознания. Развитие этнической идентичности по мнению учёного является составной частью более широкого процесса формирования этнического самосознания, т.е. понимание, оценка личностью себя как носителя этнических ценностей, самореализация как субъекта социальной деятельности. Сильная, хотя и разного уровня интенсивности, идентификация с двумя группами приводит к формированию биэтнической идентичности. Люди такой идентичности обладают психологическими особенностями обеих групп, осознают свое сходство с ними и обладают бикультурной компетентностью.

Концептуально-системообразующие подходы в исследовании этнического самосознания играют важную роль в понимании и объяснении сложной и многогранной природы этого явления. В ходе исследования были рассмотрены различные подходы, включая культурологический, социологический, психологический и антропологический.

Заключение. В результате анализа литературы и проведения исследований можно сделать следующие выводы:

Культурологический подход к исследованию этнического самосознания акцентирует внимание на значимости культурных факторов и традиций в формировании этнической идентичности. Он

подчеркивает роль языка, обычаев, символов и мифов в процессе самосознания и социализации индивида.

Социологический подход сфокусирован на изучении социальных структур, групповых процессов и взаимодействия между этническими группами. Он исследует роль социальных институтов, норм и ценностей в формировании этнического самосознания и его динамики.

Психологический подход подчеркивает индивидуальные психологические механизмы и процессы, лежащие в основе формирования этнической идентичности. Он изучает механизмы самовосприятия, самооценки, стереотипизации и когнитивных процессов, связанных с этническим самосознанием.

Антропологический подход акцентирует внимание на культурно-антропологических аспектах этнического самосознания, включая роль территории, пространства и физической среды в формировании этнической идентичности.

Литература:

1. Березик А.М. Некоторые вопросы сущности и источников этнического самосознания. // Актуальные проблемы психологии – М.: 2001. - №3. - С. 3-8.
2. Воронцов В.С. Определение своей этнической принадлежности подростками в национально смешанных семьях. // Этническое возрождение удмуртов: истоки проблемы и пути решения. Вестник УдГУ. 2003. - № 8. -С. 113-133.
3. Дугарова Т.Ц. Особенности этнического самосознания подростков бурят. // Развитие личности. - 2003. - №4. - С. 99-103.
4. Солдатова Г.У. О социально-психологической компоненте этнического самосознания. // Социальная и культурная дистанции. Опыт многонациональной России. М., 2001. - С. 28-38.
5. Рахимова И. И., Рахимова Х. А. Идентичность как предмет психологического исследования //Multidiscipline Proceedings of Digital Fashion Conference. – 2022. – Т. 2. – №. 1.
6. Рахимова И. И., Сафарова Э. М. Исследование молодежной активности в отношении изменения климата // “XXI аср психологияси” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – 2021. – С. 201.
7. Mukhamedova D., Rakhimova, I., Ziyavitdinova, G., & Kamalova, Z. (2022). The Relationship Between the Effectiveness of the Managerial Activity of an Education Manager With the Peculiarities of the Manifestation of His Communicative Potential in Uzbek System. *Journal of Higher Education Theory & Practice*, 22(4).

БЎЛАЖАК ТАРБИЯЧИЛАРДА КАСБИЙ ФАОЛИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОСИНИНГ НАЗАРИЙ МАНБАЛАРДА ЁРИТИЛИШИ

Таирова Мадинабону Бахтияровна,

*Андижон давлат педагогика институти доцент в.б.,
п.ф.ф.д.(PhD)*

Ушбу мақолада бўлажак тарбиячиларда касбий фаолиятларини ривожлантириши муаммосининг назарий манбаларда ёритилиши шунингдек, биз томонимиздан қўйилган вазифаларни амалга қўлаш учун фалсафий, социологик, психологик-педагогик адабиётларни ўрганиш, педагогик таҳлил, тарихий ва генетик усул қиёсий тарихий таҳлил қилишининг структуравий таҳлили, таққослаш усули ва бошқа усуллардан фойдаланилди. Тарихий фактларни умумлаштириши усули, ўрганилаётган муаммо, шу жумладан чет тилида нашр этилган архив хужжатлари ва адабиётларни танқидий таҳлил қилиши усули ҳам келтириб ўтилган

Калит сўзлар: *бўлажак тарбиячи, касбга тайёрлаш, касбий компетенция, ривожлантириши, такомиллаштириши, педагогик, муаммо, долзарб, мактабгача таълим, аҳамияти, таълим ва тарбия жараёни.*

ОСВЕЩЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

В данной статье проблема формирования профессиональных компетенций у будущих педагогов была освещена в теоретических источниках, а также для решения поставленных задач нами были использованы изучение философской, социологической, психолого-педагогической литературы, педагогический анализ, историко-генетический метод, структурный анализ, сравнительно-исторический анализ, метод сравнения и другие методы. Также цитируются метод обобщения исторических фактов, исследуемая проблема, включая архивные документы, опубликованные на иностранном языке, и метод критического анализа литературы.

Ключевые слова: *будущий педагог, профессиональная подготовка, профессиональная компетентность, развитие, совершенствование, педагогический, проблемный, актуальный, дошкольное образование, значимость, учебно-воспитательный процесс.*

COVERAGE OF THE PROBLEM OF FUTURE TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN THEORETICAL SOURCES

In this article, the problem of developing professional competencies in future educators was covered in theoretical sources, as well as the study of philosophical, sociological, psychological and pedagogical literature, pedagogical analysis, historical and genetic method structural analysis of comparative historical analysis, comparison method and other methods were used to apply the tasks set by us. The method of generalizing historical facts, the problem under study, including archival documents published in a foreign language, and the method of critical analysis of literature, are also cited.

Keywords: *future educator, professional training, professional competence, development, improvement, pedagogical, problem, current, preschool education, importance, educational and educational process.*

Кириш. Ёшлар сиёсий ҳамда иқтисодий ўзгаришлар, маънавий-ахлоқий таҳдидлар таъсирида яшаётган ҳозирги даврда педагоглар фаолияти, уларнинг ўз касбига жавобгарлиги ва педагогик компетенция и юқори даражада бўлиши бугунги кун талабидир. Республикамизда таълим соҳасида олиб борилаётган туб ислохотларнинг энг асосий вазифаси сифатида ёшларни миллий ва умуминсоний кадриятлар, инсонпарварлик ғоялари асосида тарбиялаш белгиланган. Ҳар бир инсоннинг таълим жараёнида олий кадрият сифатида эътироф этилиши ўқитиш жараёнларини инсонпарварлик тамойиллари асосида олиб борилишини таъминлайди. Маълумки, педагогик жараёни самарали ташкил этишда ўқитувчидан юқори билим ва педагогик компетенция талаб қилинади[1].

Асосий қисм. Тарбия аллақачон тарихан таркиб топган педагогик категориядир. Бу категория ёрдамида фан ва амалиёт ташқи муҳит инсоннинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатишини, оналар янги туғилган чақалокқа қандай тажриба орттириб ва қандай тажриба ўташини изоҳлаб беради [4;7-6].

Ўз даврида Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Саъдий Шерозий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Хусайн Воиз Кошифий, Абдулла Авлоний каби бир қатор алломаларимиз ўқитувчилик, тарбиячилик касби, унинг машаққатлари, шунингдек, тарбиячи шахси учун зарур бўлган сифатлар хусусида қимматли маълумотларни ўз асарларида баён қилишган. Бинобарин, педагогик жараённинг моҳиятини англамаган, касбий малакага эга бўлмаган тарбиячи таълим-тарбия самарадорлиги ва инсон камолотини таъминловчи фикрга ҳам эга бўлмайди [8;33-6]. Юксак педагогик маҳоратга эга бўлган тарбиячи эса болани тушуна олиши, ҳар қандай педагогик вазиятни тўғри баҳолаши, юзага келган зиддиятларни ўз вақтида бартараф этиши, педагогик фаоллиги, жамият тараққиётидаги эзгу ғояларни ҳаёт билан боғлай олиши билан аҳамиятлидир. Ўрта Осиё халқлари маданиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган олим Абу Наср Форобий арифметика, геометрия, астрономия ва мусиқани муҳим тарбиявий фанлар деб атади. Ушбу фанларни ўргатувчи ўқитувчининг ҳар томонлама мукамал билимга ва тажрибага эга бўлиши лозимлигини таъкидлайди.

Абу Али Ибн Сино (980-1037) ўз асарларида инсон камолотида ирсият, муҳит, тарбия муҳим рол ўйнашини таъкидлайди. Мударрислар болаларга таълим беришдек масъулиятли бурчни бажарар экан, шу уч ҳолатга жавобгарлик ҳисси билан ёндашини уқтиради. Уларнинг фаолиятида муваффақиятга эришиш гарови сифатида куйидаги тавсияларни келтиради:

- 1) болалар билан муомалада босиқ ва жиддий бўлиш;
- 2) берилётган билимнинг тарбияланувчилар томонидан ўзлаштирилишига эътиборни қаратиш;
- 3) таълимда турли шакл ва методлардан фойдаланиш;
- 4) тарбияланувчининг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини назорат қилиш;
- 5) болаларни фанга қизиқтира олиш;
- 6) берилётган билимларнинг энг муҳимини ажратиб бера олиш;
- 7) билимларни тарбияланувчиларнинг ёши, ақлий даражасига мос равишда тушунарли олиб бориш [7;41-6].

Коменский биринчи бўлиб ўқитиш ва тарбия тамойилларини асослаб берди, у умуминсоний тарбиянинг изчил тизими ва синфни ишлаб чиқди, яратди. Дунёнинг кўплаб мамлакатлари ҳали ҳам ўқитишнинг асосланган ушбу усулини ишлатиб келинмоқда [6;12-6].

Л.Ф.Спирин эса бошқарув фаолиятининг босқичлари бўйича тўртта гуруҳ маҳоратини ажратиб берган:

- педагогик вазифани белгилаш босқичининг кўникмалари (дастлабки шарт-шароитларни ташхислаш, лойиҳалаш, таҳлил қилиш ва педагогик вазифани шакллантириш);
- педагогик вазифани дастурлаш босқичи кўникмалари (педагогик таъсир усулини танлаш, педагогик тизимни моделлаш, дастур амалларини бажара олиш, тарбиячи, дастур, ўқув ахборот);
- педагогик муаммони ҳал қилиш босқичи кўникмалари (ўқитиш, бошқариш, ўқув жараёнининг моддий-техник қўллаб-қувватлаш кўникмалари);
- педагогик вазифалар натижаларини таҳлил қила олиш (педагогик ҳаракатлар натижаларини, педагогик вазифалар ечимини таҳлил қила олиш, ўз-ўзини тарбиялаш ва педагогик маҳоратни ошириш мақсадларини белгилаш) [6;13-6].

В.А.Сластенин педагогик вазиятни ҳал қилиш жараёнида бошқарув фаолиятининг тўртта босқичини ҳам белгилайди:

- 1-босқич-педагогик вазиятни таҳлил қилиш, натижаларни лойиҳалаш ва педагогик таъсирни режалаштириш;
- 2-босқич-ўқув жараёнини лойиҳалаш ва ташкил этиш;
- 3-босқич-жорий маълумотларни тўплаш асосида педагогик жараённи тартибга солиш, коррекциялаш;
- 4-босқич-яқуний ҳисоб, натижаларни баҳолаш ва янги педагогик вазифаларни аниқлаш [9;57-6].

Н.В.Кузьмина тарбиячи фаолиятининг психологик тузилишини ўрганиб, унинг фаолияти бошқарув хусусиятига эга эканлигини таъкидлайди. У тарбиячи фаолияти таркибида акс этган, бола шахсини тарбиялаш, ўқитиш ва ривожлантиришни бошқариш учун асос бўладиган бешта асосий функционал компонентни белгилайди [7;54-6].

Қуйида биз томонимиздан қўйилган вазифаларни амалга қўллаш учун фалсафий, социологик, психологик-педагогик адабиётларни ўрганиш, педагогик таҳлил, тарихий ва генетик усул қиёсий тарихий таҳлил қилишнинг структуравий таҳлили, таққослаш усули ва бошқа усуллардан фойдаланилди. Тарихий фактларни умумлаштириш усули, ўрганилаётган муаммо, шу жумладан чет тилида нашр этилган архив хужжатлари ва адабиётларни танқидий таҳлил қилиш усули ҳам қўлланилган.

Таълим соҳасидаги ўзгаришлар, янгиликлар ва уни тубдан такомиллаштириш борасида олиб борилаётган ҳаракатлар ҳам беқиёсдир. Аммо кутилган натижа ҳар доим ҳам самарали бўлавермайди. Чунки бўлажак педагогларда янгиликларни тез ва аниқ ўзлаштириб олиш, муаммоларни мустақил ҳал қилиш, ўз устида изланиш, мақсад сари интилиш, касбини англаш каби жиҳатларнинг сусайиши кузатилмоқда[2].

Ёш авлод таълим-тарбиясида тарбиячининг ўрни ва педагогик компетенцияси юқори бўлиши таълим-тарбия жараёнининг самарали бўлишини таъминлайди. Шунинг учун ҳам бўлажак тарбиячиларда касбий компетенцияларини ривожлантириш масаласини биз педагогик муаммо сифатида танлаб олдик.

1 -расм. Педагог тарбиячининг касбий компетенцияга оид сифатлари

Ёшларнинг меҳнат бозори учун зарур бўлган касбий кўникмаларга эга бўлиши, ҳар томонлама камол топиши учун яратилаётган шарт-шароитлар уларнинг бевосита эркинликларини ҳам таъминламоқда. Шундай шароитда талабаларнинг касбий, шахсий компетенцияларини шакллантириш жараёнида тизимли, мақсадли ривожлантириб бориш уларнинг педагогик фаолияти янада такомиллашиб бориши учун имкон яратади. Шу сабабли педагогик компетенция узлуксиз

таълим самарадорлигини ошириш, давлат ва миллатнинг барқарор ривожланишида таълимнинг ҳал қилувчи омили эканига боғлиқ равишда тадқиқ этилиши лозим бўлган муҳим муаммолардан бири экани айтилган [3; 7-б.].

Демак, замонавий педагог ҳар қандай муаммони ечишга қодир бўлиши ҳамда фарзандларимизга юқори даражада таълим-тарбия бериши зарур [5].

Олий таълимнинг жамият олдидаги вазифаси қуйидагилардан иборат:

- талабаларга сифатли таълим бериш, уларни кўникма, малакага эриштириш. Зеро давлат ва жамият ривожланиши ҳамда барқарорлиги сифатли таълимга боғлиқ;

- жамиятни ривожлантиришда виждон билан ўз зиммасидаги вазифаларни юксак даражада бажара оладиган малакали кадрлар тайёрлаш;

- олий педагогик таълим муассасалари талабаларининг ижтимоий маънавияни кўтариш, касбий ривожлантириш, жамиятда ўз ўрни қандай бўлишига оид билимлар бериш;

- Олий ўқув юрти барча ўқишга қабул қилинган талабалар ҳамда илмга интилувчан, иқтидорли ва салоҳиятли ёшлар учун кенг имкониятлар яратиш бериши зарур.

Ҳозирги вақтда олий таълим тизими олдида нафақат юқори малакали, рақобатбардош, замонавий инновацион ғояларга эга мутахассис, балки ўз ватанпарвар фуқароси, маънавий етук, зиёли, юқори маданиятли инсонни тарбиялаш вазифаси турибди, шу боис унинг жамиятдаги ўрни беқиёс, иможи баланд, ижтимоий, иқтисодий, маданий соҳаларда илғор роҳналарда бўлиши шарт.

Педагогик фаолиятда шаклланиган эркинлик ва педагогик компетенция асосий инсоний, шахсий хусусиятларга айланади [3; 12-б.].

Педагогик фаолият – бу ёшларни инсоният эришган илмий, маданий, маънавий-маърифий, диний ва бошқа қадриятлар асосида ҳаётга тайёрлашдир [3].

Педагогик компетенциянинг ўз ичига сиёсий тарбия орқали ҳам тарғиб қилинади. Бунда сиёсий партиялар, турли жамоалар, жамоат ташкилотлари, шунингдек, сиёсий воқеа-ҳодисаларни ўз қарашлари орқали ифодаловчи вакилларни назорат қилиш таъминланади. Ёшларда сиёсий онгни ошириш учун уларни турли ижтимоий ва касбий жараёнида тадқиқ этаолиши муҳим. Талабаларни бўлажак педагогик касбига тайёрлашда уларнинг касбий компетенциясини тарбиялаш катта аҳамият касб этади [11; 6-б.].

Тарбиячининг касбий компетенцияси – билим, кўникма ва малакалари мажмуий ва унинг педагогик фаолият натижаларини олдиндан кўра билиш қобилиятига эга бўлгани ҳолда жамият, педагог ва психологлар жамоаси, мактабгача ёшдаги болалар ва ота-оналар олдида фаолият натижалари учун жавобгарликни ҳис қилишидир [6].

Олий таълим тизимида олиб бориладиган ўқув-тарбиявий жараён тарбиячилик касбини танлаган талабаларнинг таълим муассасасида педагогик фаолият моҳиятини тўғри англаши учун хизмат қилиши шакллантиришга қаратилган узлуксиз жараёни характерлаши лозим [9]. Бунда бўлажак тарбиячиларда касбий компетенцияни ортишида қуйидагиларга аҳамият бериш лозим:

- талабаларга мутахассислик билимлари, давлат ва ҳуқуқ асослари, одоб-ахлоқ, ижтимоий бурч, қадрият ва зарур ижтимоий хатти-ҳаракатлар борасидаги маълумотларни етказиш;

- бўлажак тарбиячиларда ўз ишига маҳорат, жамият талаблари ва қўйилган вазифаларга онгли амал қилиш, белгиланган мақсад сари интилиш ва ижобий муносабатни шакллантириш;

- бўлажак тарбиячиларга муттасил ўз устида ишлаб, ривожлантириш, учун шароит яратиш, ҳамкорликда фаолият юритишга уларни касбий жиҳатдан тайёрлаш.

Тадқиқот жараёнида шахснинг мутахассис сифатида шаклланишида зарур бўлган қуйидаги муҳим экзистенциал компонентлар: педагогик компетенция, бурч, виждон, эркинлик, жавобгарлик каби сифатлар моҳиятини очиб берадиган назарий маълумотлар жамланди.

Юқорида шахснинг педагогик компетенцияси билан таҳлил этилди. Талабаларда педагогик билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш муаммосининг ўзига хос томонлари ёритилган манбаларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисобладик.

Юксак касбий маданиятга ва муҳим касбий-шахсий сифатларга эга бўлган бўлажак тарбиячиларни тарбиялашда бундай педагогик меросдан ўринли фойдаланиш айтилган давр учун муҳим вазифалардан саналади.

Педагогик фаолият, бир сўз билан айтганда, махсус фаолият бўлиб, унинг мақсади ёш авлодни инсоният маданияти, қадриятлари билан таништириш асосида ҳаётга тайёрлашдир.

В.А.Сластёнин фаолиятнинг қуйидаги турларини фарқлайди:

1. Педагогик фаолият турлари.
2. Мотивация.
3. Педагогик мақсад ва вазифалар.

4. Педагогик фаолият предмети.
5. Педагогик фаолиятнинг натижадорлиги.
6. Белгиланган вазифани ҳал этишда педагогик усуллар ва воситалар.

Олимнинг фикрича, педагогик фаолияти – бу таълим-тарбия бериш ва таълим олувчининг интеллекти ва унинг ривожланишига таъсир этишидир [9;576-б.].

Таълим-тарбия жараёнида бўлажак тарбиячи касбий фазилатлар эгаси бўлиши ҳар томонлама самарали натижани кафолатлайди.

Тарбиячининг касбий фазилатлари қуйидагилар:

- ижтимоий ва шахсий инсонийлик фазилатларга эга компетентлик;
- жамият муаммоларини ҳал этиш;
- тарбияланувчиларни ардоқлаш;
- келажакка ишонч;
- адолат;
- ўзига ва тарбияланувчиларга нисбатан талабчанлик;
- ўз ишига танқидий баҳо бериш;
- ташаббускорлик;
- иродалилик;
- жавобгарлик ҳисси;
- ижодкорлик;
- ақл-идрок ва бошқалар [10;56-б.].

Юқоридаги қатор педагог фаолиятида жо бўлиши керак бўлган касбий фазилатлар, педагогик компетентлик энг муҳим сифатлардан биридир.

Бундай касбий фазилат ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. У йиллар давомида талабаларга тизимли таъсир кўрсатиш натижасида шакллантирилади ва ривожлантирилади.

Хулоса. Ўтмиш алломалари ҳам инсон ҳаёти давомида бажариши, амал қилиши шарт бўлган шундай вазифалар борлиги, улар педагогик компетенция ҳамда жавобгарликни талаб қилиши ҳақида қимматли фикрларни баён қилганлар.

Шарқ мутафаккирлари қарашларида педагогик компетенция ни шакллантириш муаммоси ҳар бир инсон учун, жамият тараққиёти ва фаровонлиги, айниқса, устоз-мураббийларнинг фарзандлар тарбиясидаги фаолиятининг муҳим шарти экани ҳақидаги ғоялар илгари сурилган.

Адабиётлар:

1. Азимова З.Э. Тарбиявий ишлар тизимини интеграл диагностик асосда такомиллаштириш. Дисс. док. пед. наук. Автореф. – Н.: 2018. –73 б.
2. Алисов Е.А., Подымова Л. С. Инновационная образовательная среда как фактор самореализации личности // СПО. – 2011. – № 1.– с. 61–62 с.
3. Бабаева Т.И., Римашевская Л. С. Как развивать взаимоотношения и сотрудничество дошкольников в детском саду. Учебно-методическое пособие. Детство-пресс. Санкт-Петербург: - 2012.-307с.
4. Безрукова В.С. Педагогика – Екатеринбург: – 2009. – 344 с.
5. Борисенко Е.Н. Педагогическое сопровождение формирования социальной компетентности студентов вузов: Дисс. докт. пед. наук.– Кемерово, 2013. –355 с.
6. Вахобов М.М. Умумий ўрта таълим тизимида ўқитиш сифати мониторинги моделини такомиллаштириш: Пед.фанл.докт.дис. автореф. – Т.: 2016. – 81 б.
7. Зиямухамедов Б., Зиямухамедова С. Новая педагогическая технология. Изд-во медицинской литературы имени Абу Али ибн Сино – Т.:- 2010.–120с.
8. Кузьмина Н.В., Реан А.А. Профессионализм педагогической деятельности: методическое пособие/Международ. Акад. наук, НИИ профтехобраз. Рыбинск.: 2013. -54 с.
9. Сластенин В.А. и др. Педагогика Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр "Академия", 2013. - 576 с.
10. Taigova M. Metodika fanlarini o'qitish texnologiyasi. Darslik. T., 2023 yil. – 320 b.
11. Taigova M. Бўлажак тарбиячиларни болаларда математик тасаввурларни ривожлантириш бўйича касбий тайёрлаш жараёнларини такомиллаштириш” монографияси. А., 2022 yil. – 100 b.

ТАЛАБАЛАР КЛИНИК ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ВАЗИЯТЛИ ТОПШИРИҚЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

*Уринова Шарофат Ахтамовна,
Бухоро давлат тиббиёт институти*

Ушбу мақолада тиббиёт олий таълим муассалари талабаларининг акушерлик ва гинекология фанини ўзлаштириш жараёнида уларнинг клиник тафаккурини шакллантиришга имконият яратадиган вазиятли топшириқлар, ролли ва ишбоп ўйинларнинг аҳамияти, шакллари ва фаолият мазмуни ёритилган.

Калит сўзлар: тиббиёт, тафаккур, клиник тафаккур, фаолият, жараён, моделлаштириш, иммитация, муаммоли вазият, вазиятли топшириқ, ўйин, натижа.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИТУАЦИОННЫХ ЗАДАЧ В ФОРМИРОВАНИИ КЛИНИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

В данной статье раскрываются значение, формы и содержание ситуационных задач, ролевых и деловых игр, позволяющих формировать клиническое мышление у студентов медицинских высших образовательных учреждений в процессе освоения предмета “Акушерство и гинекология”.

Ключевые слова: медицина, мышление, клиническое мышление, деятельность, процесс, моделирование, имитация, проблемная ситуация, ситуационная задача, игра, результат.

USING SITUATIONAL TASKS IN FORMING STUDENTS’ CLINICAL THINKING

This article reveals the meaning, forms and content of situational tasks, role-playing and business games that allow students to form clinical thinking in medical higher educational institutions in the process of mastering the subject of obstetrics and gynecology.

Key words: medicine, thinking, clinical thinking, activity, process, modeling, imitation, problem situation, situational task, game, result.

Кириш. Ҳозирги кунда олий тиббий таълим тизимида талабаларда нафақат чуқур назарий билим, амалий кўникма ва малакаларни шакллантириш, балки уларни келажакда амалиётда қўллаш имконини берадиган оптимал ўқитиш услубларини (диагностика, даволаш-профилактика ва бошқа муаммолар) ишлаб чиқиш ва жорий этишга катта эътибор қаратилмоқда.

Бинобарин, тиббиёт олийгоҳи битирувчисининг асосий хусусияти унинг касбий компетентлиги ва клиник тафаккур қилиш кўникмаларининг уйғунлигида намоён бўлади.

Клиник тафаккурнинг шаклланиши узоқ давом этадиган жараён ҳисобланиб, талабалар акушерлик ва гинекология фанини ўзлаштиришлари давомида аста секинлик билан ривожлантирилиб борилади.

Ушбу фанни ўзлаштиришдан мақсад физиологик ва асоратланган ҳомиладорларни мустақил олиб боришга тайёрлаш, туғруқдан кейинги асоратларни даволаш, ташхислаш, профилактикаси; муҳим гинекологик касалликлар, госпиталгача босқичда шошилиш ёрдамни кўрсатиш, патологик туғруқ ва гинекологик касалликлардан кейин реабилитация ва оилани режалаштириш ва репродуктив саломатликни ҳимоялаш чораларини ўтказиш иборат ҳисобланади.

Шу билан бирга, биз талабаларга патологиянинг аниқланган белгиларини тушуниш, эҳтимолли касалликлар бўйича фаразларни илгари суриш; дифференциал ташхис ва клиник ташхисни шакллантириш нуктаи назаридан фикрлаш; касалликнинг этиологияси ва патогенезини ташкил этувчи омиллар ва вазиятларнинг мумкин бўлган кетма-кетлигини аниқлаш; башоратлаш, даволаш режасини тузиш ва унинг натижаларини баҳолаш; профилактика ва реабилитация тадбирларини режалаштириш кўникмаларини ҳам таркиб топтиришимиз лозим. Чунки, касбий фаолиятнинг муваффақияти кўп жиҳатдан клиник фикрлашга асосланган оператив тафаккурнинг намоён бўлишига боғлиқ бўлади.

Адабиётлар таҳлили. Тиббиёт олий таълим муассасалари талабаларида воситасида клиник тафаккурни ривожлантириш билан боғлиқ илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида, жумладан, Princeton University (АҚШ), Centre of increasing to pedagogical qualification on base Manchesters university (Англия), Rheinische Friedrich-Wilhelms-

Universität Bonn (Германия), University of Strasbourg (Франция), Miyagi University of Education (Япония), Таълим академияси (Россия), Бухоро давлат тиббиёт институти (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Россиялик олимлар Н.А.Ардаматский, В.Л. Богданович, В.Г.Вогралик, П.В. Копнин, Б.К. Лозовский, И.Е.Фарбер, С.П.Федоров тадқиқотларида клиник тафаккурнинг мазмуни ва намоён бўлишининг концептуал асослари ўрганилган.

Ўзбекистонлик олимлар М.Т.Хамдамова, Г.Н.Курбанова, М.Н.Батридинона, Х.И.Жўраева, З.Н.Бобоева ва бошқалар касбий, оператив ва клиник тафаккурнинг шаклланиши, ўзига хос жиҳатлари, хусусиятлари, намоён бўлиши йўналишида илмий тадқиқотлар олиб боришган.

Хорижлик олимлар Р. Пауль, Н. Н. Непейвода, Д. Клустер, Д. Халпернлар ишларида танқидий, оператив ҳамда клиник тафаккурнинг ўзаро уйғунликда инсон фаолияти жараёнида намоён бўлиш имкониятлари кўрсатилган.

Асосий қисм. Таълим жараёнида талабаларнинг клиник тафаккурини шакллантириш, касалликларни дифференциал ташхислаш, адекват шифокорлик тактикасини қўллаш бўйича тадқиқот усуллари танлаш мақсадида таълимий ва назорат қилувчи вазиятчи топшириқлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Вазифали топшириқлар талабаларнинг янги ўрганилган материал, қўшимча адабиётлар бўйича аллақачон мавжуд билимларини ҳисобга олган ҳолда тузилади. Шунингдек, талабаларнинг таҳсил олаётган курсига қараб табақаланади ва турли ихтисослик шифокорларини (акушер-гинеколог, анестезиолог-реаниматолог, жаррох, терапевт, умумий амалиёт шифокори) тайёрлашга қаратилган.

1-расм. Клиник тафаккур ва унинг клиник тиббиёт самарадорлигини оширишдаги аҳамияти

Бухоро давлат тиббиёт институтидаги педагогик фаолиятимиз жумладан, акушерлик ва гинекология фанини ўқитиш жараёнида биз бир неча хил типдаги вазиятчи топшириқлардан фойдаланамиз.

Биринчи навбатда бу талабалар ўртасида акушерлик бўйича билимларни ривожлантириш ва мустақамлашга қаратилган қиска ва аниқ жавобни талаб қиладиган одатий ўзига хос вазиятларни ҳал этишга қаратилган вазифалардир.

Иккинчи турдаги вазифалар анча мураккаб клиник вазифалар бўлиб, улар етарли назарий билимларни талаб қилади ва кўплаб маълумотларни ўз ичига олади, уларни ҳал қилишда турли ёндашувларни амалга ошириш мумкин.

Ушбу турдаги клиник вазифалар талабанинг клиник тафаккурини, унинг клиник вазиятларда тез қарор қабул қилиш ва тўғри тиббий тактикани танлаш қобилиятини ривожлантириш имконини беради.

Учинчи турдаги вазиятлар – кенгайтирилган мантикий тузилишга эга бўлиб, дастурлаштирилган таълим ва назорат элементларидан иборат топшириқларни ўз ичига олади.

Бу вазиятли топшириқлар ташхис қўйиш жараёнида талабаларда клиник ва мантикий тафаккурни ривожлантиришга имконият яратади ҳамда "Акушерлик ва гинекология" фанидан фундаментал билимларни талаб қилади.

Вазиятли топшириқларни ечиш талабалар шахсиятидаги ижодий қобилиятларни шакллантириш имкониятини ҳам беради. Шу асосда доимий равишда янги ечимларни излаш, уларни асослаш, олинган билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириш, уларни ностандарт вазиятларга ўтказиш билимларни янада мослашувчан, ҳаракатчан қилади, кўникма ва қобилиятларни ривожлантиради, ўз-ўзини тарбиялаш заруриятини оширади, клиник тафаккурнинг мантикий таркибий қисмини ривожлантиради.

"Акушерлик ва гинекология" фанидан ўқув машғулотларини ташкил этиш жараёнида ташкилий-фаолиятли, ролли ва ишбилармонлик ўйинлардан ҳам фваол ва самарали фойдаланилади.

Ташкилий-фаол ўйинлар муаммоли вазиятни ишлаб чиқиш ва ҳар бирининг шахсий позициясини сақлаб қолган ҳолда, уни таҳлил қилиш жараёнида гуруҳдаги барча талабаларнинг ўзаро таъсири асосида талабаларнинг жамоавий ақлий фаолиятини ташкил этишни таъминлайди.

Ролли ўйинлар ўқувчиларга аниқ вазифа ёки муаммо берилиши ва уни ҳал қилишда ролларнинг иштирокчилар ўртасида тақсимланиши билан тавсифланади.

Ишбилармонлик ва ишбоп ўйинлари касбий фаолиятни реал шароитларга яқин моделлаштириш йўли билан ўргатиш усули сифатида, вазият, вазифа ёки муаммонинг динамик ривожланиши билан кейинги воқеаларга қатъий мувофиқ равишда қарорлар ва қабул қилинган ҳаракатлар характерига қараб ташкил қилинади. Ишбоп ўйинлар касб фаолияти предмети ёки ижтимоий мазмунини қайтадан яратиш шакли бўлиб, амалиётнинг ана шу турига хос муносабатлар тизимини моделлаштиришдир. Ишбоп ўйинларни ўт казишда унинг қатнашувчилари фаолиятини махсус (ўйин тарзида) имитация моделида ривожлантиришдан иборатдир.

Ушбу ўйинларда долзарб, реал, типик, тўлиқ, юксалиш ва ривожланишга ёрдам берадиган вазиятлар қўлланилади.

Ўқув-тарбия жараёнида биз томонимиздан қийинчилик даражасига қараб клиник ўйинларнинг бир қанча вариантлари таклиф этилди.

Биринчи вариант - бу **"шифокор-бемор"**. Бунда касалликларни аниқлаш ва беморни даволашга қаратилган шифокорнинг интеллектуал касбий фаолияти шароитлари моделлаштирилади. Ўйиннинг бу шакли бир талаба ва бутун гуруҳ талабаларининг ўқитувчи билан бирагикдаги ўйин фаолияти диапазонида ташкил этилади.

Иккинчи вариант - **"Консилиум"**, ўйинда даволовчи шифокорга кўшимча равишда маслаҳатчилар иштирок этадилар ва шунинг учун турли ўйинчилар турли мутахассисликлар ва тайёргарлик даражасидаги шифокорлар ролини ўйнайдилар.

Клиник ўйиннинг учинчи варианты - **"Бўлим шифокори"** деб номланиб, бўлим шифокори бир нечта беморларни кўриқдан ўтказганлиги ва ҳар куни назорат қилиганлиги сабабли, реал вазиятни моделлаштириш учун талабалар турли текшириш, касаллик ва даволаш босқичларида бўлган беморлар ролини ўйнайдилар.

Энг қийин ва мураккаб ишбоп ўйинлардан **"Аёллар маслаҳати"** - **"Перинитал шифохона"** ўйинлари ҳисобланади. чунки ушбу ўйинларни ташкил этиш нафақат клиник, балки ташкилий жиҳатни ҳам ўз ичига олади.

Хулоса. Мамлакатимизда ижтимоий соҳани жадал ривожлантириш, аҳолининг саломатлигини мустаҳкамлаш, бўлажак тиббиёт ходимларини тайёрлашнинг самарали механизмларини ишлаб чиқишга катта эътибор қаратилмоқда. Бўлажак мутахассисларнинг гинекология фанини ўқитишда касбий билим, малака ва тафаккурини замонавий технологиялар асосида ривожлантириш, уларда инновацион тафаккур ва салоҳиятни шакллантириш муҳим долзарблик касб этмоқда.

Шу нуқтаи назардан, таълим жараёнида имитацион моделлаштириш усулларини қўллаш натижасида талабаларнинг нафақат академик, ижтимоий, шахсий, касбий компетенцияларини шакллантириш ва такомиллаштириш, балки тўғри ташхис қўйиш, дифференциал ташхис қўйиш

имконини берадиган клиник фикрлашни ривожлантириш, клиник жиҳатдан ўхшаш касалликларнинг энг яхши тактикасини танлаш, бошқариш, даволаш, шошилинич тиббий ёрдам кўрсатиш имконияти хосил бўлади.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев К. Ф., Бобомуродова Н. Д. Didaktik talim vositalari talim jarayoni samaradorligini taminlash omili sifatida: DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.55.50.016> //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2022. – №. 3. – С. 81-86.
2. Буравкова А. Г. Ситуационные задачи как способ формирования клинического мышления врача / А. Г. Буравкова, О. Б. Демьянова // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – 2014. – № 38. – С. 41–45.
3. Курбанова Г.Н. Талабалар касбий тафаккурини ривожлантиришда замонавий маъруза машғулотларининг аҳамияти // Биология и интегративная медицина. 2021. №2 (49).
4. Петров, В. И. Клиническое мышление в современной системе высшего медицинского образования в России / В. И. Петров, М. Ю. Фролов// Мед. образование и профессиональное развитие. – 2010. – № 1. – С. 59–62
5. Хамдамова М.Т., Уринова Ш.А. Тиббиёт олий таълим муассасалари талабаларида гинекология фанини ўқитиш жараёнида клиник тафаккурни ривожлантириш тузилмаси // Биология и интегративная медицина. 2022. №1 (54).
6. Хурса Р. В. О клиническом мышлении и преподавании клинических дисциплин / Р. В. Хурса // Мед. журн. – 2004 – С. 106–108.

“ИНФОРМАТИКА ВА АКТ” КУРСИНИ ЎҚИТИШДА ИННОВАЦИОН ШАКЛЛАР ВА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ ҚУРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ҳакимов Жамшид Октямович,

*Ислом Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети доценти,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Мақолада ижтимоий-шахсий йўналтирилган таълим тизимини қуриш тамойиллари, “Информатика ва АКТ” курси мазмуни ҳамда информатика ўқитувчиси томонидан самарали қўлланиладиган таълим жараёнини ташкил этишининг инновацион шакллари ва турлари ёритилган.

Калит сўзлар: *лойиҳалаш, метод, тадқиқот, ахборот, коммуникация, мустақил иш, муҳит, компьютер.*

ИННОВАЦИОННЫЕ ФОРМЫ И ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ КУРСА “ИНФОРМАТИКА И ИКТ”

В статье описаны принципы построения социально-лично ориентированной образовательной системы, содержание курса «Информатика и ИКТ», а также инновационные формы и виды организации учебного процесса, эффективно используемые учителем информатики.

Ключевые слова: *дизайн, метод, исследование, информация, общение, самостоятельная работа, среда, компьютер.*

INNOVATIVE FORMS AND PRINCIPLES OF BUILDING AN EDUCATIONAL SYSTEM IN TEACHING A COURSE “OF COMPUTER SCIENCE AND ICT”

The article describes the principles of building a socially-personally oriented educational system, the content of the course "Informatics and ICT", as well as innovative forms and types of organization of the educational process, effectively used by an informatics teacher.

Keywords: *design, method, research, information, communication, independent work, environment, computer.*

Кириш. Ривожланган мамлакатларда таълим соҳасини ахборотлаштиришнинг инновацион моделларини ўрганиш кўрсатадики, илмий-техника тараққиётининг ҳозирги босқичида маҳаллий ва глобал компьютер ахборот тармоқлари базасида алоқаларни таъминловчи ахборот технологиялари ва алоқа воситалари фан, техника ва технологияларни таълим жараёнида қўллаш, бўлажак мутахассисларнинг ахборот-лойиҳалаш компетентлигини ривожлантириш бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда.

Республикамизда олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини кенг миқёсда жорий этишга қаратилган қатор мақсадли дастурлар ишлаб чиқилиб, таълим муассасаларини глобал Интернет тармоғига улаш, уларнинг таълимий сайтларини такомиллаштириш борасида салмоқли ишлар олиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш” устувор вазифа сифатида белгиланган [1].

Шу боис техника олий таълим муассасаларида муҳандислар тайёрлаш жараёни ва педагогик муаммоларини қиёсий таққослаш, танқидий таҳлил қилиш, умумлаштириш ва ўқитиш методларининг мақбул вариантларини танлаш, ўқитишда ахборот-коммуникация технологияларини комплекс қўллаш, хусусан, лойиҳалаш жараёнларини автоматлаштириш методларини ўргатиш муҳим педагогик вазифалардан ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўқув жараёнида талабларнинг ахборот-лойиҳалаш компетентлигини ривожлантиришнинг амалий технологик тизими ва илмий-методик таъминотини такомиллаштириш, анъанавий, масофавий, рақамли ва мустақил таълимни интегратив жорий этишнинг методик тизимини ишлаб чиқиш, ахборот-коммуникация технологиялари, рақамли таълим воситаларини комплекс қўллаш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шу билан бирга, электрон ахборот таълим ресурсларини, ЭЎМларни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш механизмларини такомиллаштириш, интегратив таълим жараёнларини ташкил этиш,

талабларнинг ахборот-лойихалаш компетентлигини ривожлантириш бўйича илмий тадқиқот ишларига жиддий эътибор қаратилмоқда.

Ишлаб чиқариш корхоналари, таълим, илмий-тадқиқот муассасаларида ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) воситаларининг аҳамияти ва уларга бўлган талаблар тобора ортиб бормоқда. Биринчидан, улардан касбий ва ўқув фаолияти самарадорлигини оширишнинг замонавий воситалари сифатида фойдаланилмоқда, иккинчидан, улар ўрганиш ва ўзлаштириш объекти сифатида намоён бўлмоқда. АКТ воситаларидан фойдаланиш ахборот фаолиятини амалга ошириш усуллари ва воситаларини ҳамда ташкилот ва корхоналарнинг бўлинмалари ўртасидаги ахборот ўзаро таъсирни янгилашни, тизимли ва комплекс ёндашувни жорий этишни назарда тутди. Таълим соҳасида ва йирик sanoat корхоналарида АКТ нинг кенг жорий этилиши барча ходимлар, жумладан, таълим ва машинасозлик соҳаси ходимларига юқори талаблар қўймоқда, муҳандис-техник ходимлар ва муҳандис-ўқитувчилар, бошқарув ходимларининг ахборот-лойихалаш компетентлигини ривожлантириш зарурлигини олдиндан белгилаб беради. Узлуксиз техник ва технологик ривожланиш ва АКТ воситаларидан фаол фойдаланиш натижаси илмий-техника соҳаси мутахассисларини, хусусан, ижодкор муҳандис-ўқитувчилар тайёрлаш сифатини доимий ва тизимли равишда ошириб боришни тақозо этади [2].

Талабларнинг амалий касбий тайёргарлиги ва компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш, талабларни педагогик лойихалашга тайёрлаш муаммолари бўйича М.Н.Муслимов, Ж.Э.Усаров, М.Б.Урозова, Д.О.Химматалиев, О.А. Куйсинов, У.У.Уринов бошқа олимлар тадқиқотлар олиб боришган [3].

Талабаларнинг ахборот-лойихалаш компетентлигини ривожлантиришга йўналтирилган таълим муҳити моделини, виртуал таълим технологияларини жорий этиш, виртуал лаборатория машғулотларини ташкил этишнинг методик таъминотини такомиллаштириш учун кенг шароитлар мавжуд. Бу эса, таълимнинг парадигмал трансформацияси контекстида талабаларнинг ахборот-лойихалаш компетентлигини ривожлантиришда ахборот-коммуникация технологиялари воситаларини комплекс жорий этишнинг педагогик шарт-шароитлари ва дидактик имкониятларини такомиллаштириш, бўлажак мутахассисларнинг амалий тайёргарлиги даражаларини баҳолашнинг мезон ва кўрсаткичларини аниқлаштиришни тақозо этади [4].

Тадқиқот методологияси. “Информатика ва АКТ” курси ўқувчиларда қуйидагиларни шакллантириши керак [5]:

- амалий фаолиятда юзага келадиган муаммоларни малакали шакллантириш, уларни компьютер ёрдамида ҳал қилиш кўникмалари;

- берилган вазифаларни расмийлаштирилган тавсифлаш кўникмалари, математик моделлаштириш методлари бўйича элементар билимлар ва топшириқларнинг оддий математик моделларини тузиш қобилияти;

- асосий алгоритмик тузилмаларни билиш ва уларни математик моделлари асосида масалалар ечиш алгоритмларини тузишда қўллаш қобилияти;

- компьютерларнинг тузилиши ва ишлашини тушуниш ва юқори даражадаги дастурлаш тилларидан бирида тузилган алгоритм бўйича компьютерлар учун дастурларни тузишда элементар кўникмалар;

- ахборот тизимларининг асосий турларидан ва амалий масалалардан фойдаланган ҳолда уларни ҳал қилиш учун умумий мақсадли амалий дастурлардан фойдаланиш кўникмалари ва ушбу тизимлар фаолиятининг асосий тамойилларини тушуниш;

- компьютер ёрдамида амалий масалаларни ечиш натижаларини тўғри талқин қилиш қобилияти ва бу натижаларни амалий фаолиятда қўллаш.

Таълим жараёнида ахборот-коммуникацион технологиялардан фойдаланиш борасида муайян тажрибалар тўпланган ва ишланмалар тайёрланган бўлса-да, лекин техника олий таълим муассасаларида талабаларни таълим жараёнида автоматлаштирилган лойихалаш жараёнларига ўргатиш масалалари етарлича тадқиқ этилмаган. Ҳолбуки, ахборот-коммуникацион технологиялар воситаларини, автоматлаштирилган лойихалаш жараёнлари методини таълим жараёнида қўллаш уни сифат жиҳатидан ўзгартиради. Бунинг учун эса, энг биринчи навбатда, бўлғуси мутахассисларни улардан тўғри фойдаланишга ўргатиш зарур, чунки муҳандис, мутахассис ўз касбий фаолиятида замонавий ахборот-коммуникацион технологиялар воситаларидан фойдаланиши натижасида уларнинг интеллектуал ва ижодий қобилиятлари ривожланади, меҳнати фаолияти янада унумдор, қизиқарли бўлади ва оқибатда – иш жараёнини ташкил қилиш сифати ва самарадорлиги ортади [6, 106].

Бугунги кунда информатика ўқитувчиси томонидан самарали қўлланиладиган таълим жараёнини ташкил этишнинг инновацион шакллари – лойиҳалаш методи, ҳаракатадаги кичик гуруҳлар методи, таълимнинг муаммоли ва тадқиқот методларидан фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш бўйича ўқувчиларнинг мустақил ишлари турлари – мактабнинг ягона ахборот муҳити доирасида АКТдан фойдаланишга асосланган таълим-тарбиявий ишлар тизимини модернизациялаш ҳақида гапиришга имкон беради.

Таълим-тарбия жараёнини ахборотлаштириш шароитида бундай ижтимоий-шахсий йўналтирилган таълим тизимини *қуриш тамойиллари сифатида* кўриб чиқиши мумкин бўлган *назарий қоидаларни* белгилаймиз:

1) фаолиятнинг методологик асоси ижтимоий-шахсий йўналтирилган таълим парадигмаси бўлиб, унда бола шахсига таълим жараёнининг мақсади, предмети ва натижаси сифатида қаралади;

2) таълим жараёнининг методлари, мезонлари, кўрсаткичларини танлашда тизимли ёндашувдан фойдаланиш;

3) тизимни қуришнинг асоси - шахсни ривожлантиришни мослашувчан бошқариш элементлари ва жамоавий таълимнинг бой анъаналарини ижодий идрок этиш элементлари билан биргаликда шахсни ижтимоийлаштиришга ёрдам сифатида тақдим этиладиган концептуал ёндашув;

4) ўқувчи шахсини ривожлантириш натижаларини диагностика қилиш -таълим жараёнининг самарадорлигини аниқлаш бўйича фаолиятнинг асосий мазмуни ҳисобланади;

5) диагностика жараёнида энг самарали педагогик воситалар ҳамда ўқувчи шахсининг ривожланишига энг кўп таъсир кўрсатган таълим-тарбия жараёнини ташкил этишнинг шакллари ва усуллари аниқланади;

б) тарбиявий фаолият тизимининг таркибий қисмлари таълим муассасасининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланадиган шахсий, махсус ва умумий хусусиятлар ва атрофдаги ижтимоий муҳит, мавжуд таълим-тарбия муносабатлари характери бўйича ягона, алоҳида ва умумий хусусиятларга эга бўлиши керак.

Тадқиқот натижалари. Жаҳонда таълимнинг парадигмал трансформацияси контекстида талабаларнинг ахборот-лойиҳалаш компетентлигининг мотивацион, когнитив, фаолият, рефлексив, ахборот-коммуникацион компонентларини узлуксиз ривожлантириш имкониятлари (тизимли режалаштириш, дидактик таъсирлар мажмуи, ўзаро мувофиқлаштириш) инновацион ёндашувлар ва дидактик шарт-шароитлар узвийлигини таъминлаш асосида ривожлантириш технологияси бўйича қатор, жумладан, куйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда [8]:

➤ ахборот-таълим муҳитини моделлаштириш ва қўллашнинг янги назарий концепсияларни ишлаб чиқиш;

➤ ахборот-лойиҳалаш фаолиятининг дидактик воситаларини такомиллаштириш;

➤ ахборот таълим муҳитининг замонавий моделларини ишлаб чиқиш ва уларни ўқитиш жараёнига татбиқ этиш;

➤ ахборот таълим муҳитининг илмий-методик таъминоти тизимини яратиш;

➤ талабаларнинг ахборот-лойиҳалаш компетентлигини ривожлантиришнинг дидактик параметрларини аниқлаштириш;

➤ рефлексив ёндашув асосида талабаларнинг индивидуал таълим траекториясини такомиллаштириш.

Шу билан бирга, талабаларнинг ахборот-лойиҳалаш компетентлигини ривожлантириш, уларни танқидий-тахлилий фикрлашга ўргатиш, ахборотни таҳлил қила билиш ва ундан таълимий муаммоларни ҳал этишда фойдаланиш, мустақил таълим олиш шароитлари ва имкониятларини такомиллаштириш орқали сифатли билим беришнинг таълимий-мотивацион муҳитини яратиш бўйича қатор илмий-тадқиқот ишлари ва изланишлар олиб борилмоқда [7].

Ушбу тизимдаги *таълим-тарбия фаолияти мазмунидаги асосий вазифалар* куйидагилардан иборат:

1) бола шахсини тарбиялашнинг олий мақсади ва самарали воситаси сифатида болалар ва катталарнинг ягона мактаб жамоасини яратиш;

2) ўқувчиларни АКТ воситаларини қўллаш асосида мактабни режалаштириш ва бошқариш жараёнига фаол киритиш учун болаларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини ривожлантириш;

3) АКТ воситаларидан фаол фойдаланиш асосида жамоавий ижодий ишлар методикасидан фойдаланиш;

4) боланинг ўзини ифода этиши, ўзини ўзи тасдиқлаши ва ўзини англаш мақсадида синфдан ташқари иш шакллари кенгайтириш, йўналиш дастурларини ишлаб чиқиш;

- 5) телекоммуникация технологиялари ва тақсимланган ахборот ресурслари ёрдамида (“асосий оҳанг”, муносабатларнинг демократик услуби ва бошқалар:) жамоавий анъаналарни мустаҳкамлаш;
б) хулқ-атвор усулларини тарбиялаш, ахборот ҳаёт тарзига мос келадиган ҳаракатлар учун мақбул ижтимоий мотивацияларни шакллантириш.

Таълим-тарбия вазифаларини *муваффақиятли амалга ошириш* учун куйидаги *шарт-шароитларни* яратиш тавсия этилади:

- ҳар бир боланинг табиатига хос бўлган яхши бошланишларга сўзсиз ишониш;
- умуминсоний инсонпарварлик қадриятларни мақсадли шакллантириш;
- болаларнинг жисмоний ва маънавий эҳтиёжларини чуқур билиш ва тушуниш;
- боланинг интеллектуал ривожланишини унинг ҳис-туйғуларини тарбиялаш билан уйғун бирлаштириш;
- боланинг иродасига босим ўтказмаслик, интизом ва авторитарликнинг анъанавий шаклларини таъқиқлаш;
- ўйин барча турдаги фаолиятни ташкил этишнинг мажбурий шarti сифатида бола организмнинг ривожланишига бўлган эҳтиёж сифатида.

Хулоса ва тақлифлар. Бугунги кунда таълим-тарбия фаолиятини амалга оширишда уни қайта қуриш орқали давлат таълим-тарбия тизимини бузиш, самарадорликнинг пастлиги туфайли таълим-тарбия жараёнига қизиқишнинг йўқолиши, информатика ўқитувчиларининг бошланғич тайёргарлиги пастлиги туфайли мақсадли таълим-тарбия фаолиятининг мавжуд эмаслиги, таълим-тарбия жараёнининг моддий таъминотининг етарли эмаслиги каби турли чекловлар мавжуд. Фақат махсус ишлаб чиқилган ахборот-коммуникация технологиялари воситаларидан фойдаланиш асосида самарали таълим-тарбия тизимини қуриш мумкин.

Адабиётлар:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-6079-son Farmoni. www.lex.uz.
2. Hakimov J.O. Ta’limda axborot texnologiyalari. Darslik. – T.: “Shamsuddinxon Boboxonov” NMIU. 2022. – 274 b.
3. Hakimov J.O. Kompyuterli loyihalash. Darslik. – T.: Adabiyot uchquni, 2018. – 192 b.
4. Khimmataliev D.O., Kiyamov N.S., Chudakova V.P., Khashimova M.K., Khakimov J.O., Berdialieva G.A. Modern view of the teacher on independent activity of students. Journal of positive school psychology. 2022, Vol. 6, No. 3, Page 1647–1657.
5. Usarov J.E., Eshnaev N.J., Khakimov J.O., Saidova D.I., Inoyatov I.Sh., Shodiev N.S. The social significance of creating a mechanism of psychological study of the children’s spirit in crisis families. NeuroQuantology. An Interdisciplinary Journal of Neuroscience and Quantum Physics. December 2022. Volume 20, Issue 16, Page 4614-4622.
6. Федосов, А.Ю. Элективный курс социальной информатики в профильном обучении. [Текст] // Сб. материалов V межвузовской научно-практической конференции «Информационные и коммуникационные технологии в образовании». — Борисоглебск, Изд-во БГПИ, 2004. — С.20-21.
7. Хангельдиева, И.Г. О понятии «информационная культура» [Текст] // Информационная культура личности: прошлое, настоящее, будущее: Междунар. науч. конф., Краснодар - Новороссийск, 23-25 сент. 1993 г.: Тез. докл. — Краснодар, 1993.
8. Шматько, Н.Н. Использование информационных технологий в преподавании регионального компонента // Материалы Международной научно-практической конференции «Информационные технологии в образовании» («ИТО-Ростов-2006»).

JISMONIY RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO‘LGAN O‘SMIRLAR HISSIY VA IRODAVIY SIFATLARINING KORRELYATSIASI

*Sattarova Gulnora Ikromovna,
Qarshi davlat universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, (PhD)*

Mazkur maqolada aqliy rivojlanishi saqlangan holda tayanch harakatida hamda eshitishida nuqsoni bor bo‘lgan o‘smirlarning hissiy-irodaviy sifatlari va shaxslilik xususiyatlari o‘rtasida korrelyatsion munosabatlar yoritilgan. Shuningdek, jismoniy rivojlanishida nuqsoni bor o‘smirlarning hissiy-irodaviy sohalari va shaxslilik xususiyatlari o‘rtasidagi aloqadorlik eksperimental materiallar asosida izohlangan, natijalar yuzasidan o‘ziga xos mushohadalar bildirilgan, subektlarda iroda shakllanishining jabhalari talqin qilingan, muammo bo‘yicha ilmiy xulosalar berilgan.

***Kalit so‘zlar:** nogironlik, o‘smir, hissiy-irodaviy soha, emotsiyonallik, ijtimoiylash, ta’sirchanlik, zo‘riqish-bo‘shashish, o‘zini o‘zi nazorat qilish, lokus nazorat.*

КОРРЕЛЯЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ И ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ ПОДРОСТКОВ С ОТКЛОНЕНИЯМИ В ФИЗИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

В данной статье освещаются корреляционные связи между эмоционально-волевыми качествами и чертами личности подростков с нарушениями опорно-двигательного аппарата и слуха с сохранением психического развития. Также на основе экспериментального материала была объяснена взаимосвязь эмоционально-волевой сферы и личностных особенностей подростков с отклонениями в физическом развитии, высказаны конкретные наблюдения по результатам, интерпретированы аспекты формирования воли у испытуемых, даны научные выводы по проблеме.

***Ключевые слова:** инвалидность, подросток, эмоционально-волевая сфера, эмоциональность, социализация, отзывчивость, напряжение-расслабление, самоконтроль, локус-контроль.*

CORRELATION OF EMOTIONAL AND VOLITIONAL QUALITIES OF ADOLESCENTS WITH DEVIATIONS IN PHYSICAL DEVELOPMENT

This article highlights the correlation between emotional and volitional qualities and personality traits of adolescents with disorders of the musculoskeletal system and hearing with the preservation of mental development. Also, on the basis of experimental material, the relationship between the emotional-volitional sphere and the personal characteristics of adolescents with disabilities in physical development was explained, specific observations were made on the results, aspects of the formation of will in the subjects were interpreted, scientific conclusions on the problem were given.

***Key words:** disability, teenager, emotional-volitional sphere, emotionality, socialization, responsiveness, tension-relaxation, self-control, locus-control.*

Kirish. Hissiy-irodaviy sifatlari - insonning fikrlash jarayoniga asoslangan qarorlar qabul qilish va shu qarorga muvofiq o‘z fikri va harakatlarini yo‘naltirish qobiliyatidir. Bundan tashqari, iroda psixologiyasida o‘rganilishi jihatdan eng murakkab sanalgan tushunchalardan biridir. Shu boisdan, irodaviy sifatlari ilmiy manbaalarda mustaqil psixik jarayon sifatida ham, boshqa asosiy psixik hodisalarning tarkibiy qismi sifatida shuningdek, xatti-harakatlarni mustaqil asosda nazorat qilishning o‘ziga xos qobiliyati sifatida ham talqin etiladi[5].

Tom ma’noda esa, hissiy-irodaviy sifatlari - faol qaror qabul qilish jarayoni sifatida, atrof-muhitdagi qo‘zg‘atuvchilar ta’siriga sezgir javob beruvchi ichki kuch hisoblanadi. Bundan tashqari, iroda ba’zan insonning motivatsion harakatlarida, ba’zan qaror qabul qilish uslubida hamda oliy maqsad va istaklari mazmunida namoyon bo‘ladi[1]. Mazkur qarashlardan farqli o‘laroq, E.A.Kedyarova iroda fenomenini tushuntirishda uch muhim jihat mazmuniga alohida to‘xtalib o‘tadi[2]. Ya’ni harakatni tanlash, harakatni boshlash va o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish shular jumlasidandir. Boshqa bir olim, Ye.I Rogovning yozishicha, hissiy-irodaviy sifatlari bu - motivatsiya kuchi bilan belgilanadigan, xohish va istaklar bilan xarakterlanadigan mustaqil kuchdir[4]. Mazkur yondashuvlarga muvofiq, ta’sir qilish kuchi –irodani harakatga keltirish qobiliyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Demak, hissiy-irodaviy kechinmalar tashqi ta’sirlar ostida paydo bo’lib, keyinchalik irodaviy sifatlar tomonidan nazorat qilinadi. Shuning uchun zaif istaklar uchun kuch sarf qilinmaydi va ular muddat o’tib o’z-o’zidan unitilib ketadi.

Tadqiqotning maqsadi aqliy rivojlanishi saqlangan holda tayanch harakatida hamda eshitishida nuqsoni bor bo’lgan o’smirlarning hissiy-irodaviy sifatleri bilan shaxslilik xususiyatlari o’rtasida korrelyatsion munosabatlarni o’rganish.

Tadqiqotning ob’ekti sifatida tayanch harakatida hamda eshitishida nuqsoni bor bo’lgan (zaif eshituvchi) o’smirlar jalb etildi.

Tadqiqotni amalga oshirishda bir qator metodika va so’rovnomalar tanlab olingan. Jumladan, Kettellning “Shaxsning ko’p omilli xususiyatlarini o’rganish” so’rovnomasi, Jeymsom Amirxon tomonidan ishlab chiqilgan “Koping-indikator” testi, D.V. Lyusinaning “Emotsional intellekt” metodikasi, S.R. Pantelev va V.V.Stolinning “Subyektiv lokus nazorat xususiyatlari” so’rovnomasi hamda G.S. Nikiforov tomonidan yaratilgan “Emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish” so’rovnomalaridan foydalanilgan. Mazkur metodikalar sinaluvchi haqida qimmatli ma’lumotlarni qo’lga kiritish imkonini beradi.

Metodikalar tatbiqidan olingan natijalar asosida jismoniy rivojlanishda nuqsoni bo’lgan o’smirlarning hissiy-irodaviy sifatleri bilan shaxslilik xususiyatlari o’rtasida korrelyatsion aloqadorlikni psixologik jihatdan baholashga harakat qildik va individual-psixologik xususiyatlari o’rtasidagi aloqadorlikni korrelyatsion jarayon orqali tekshirdik. Quyida keltiriladigan jadvalda jismoniy rivojlanishda ya’ni tayanch harakatida nuqsoni bor o’smirlarning ko’rsatkichlari taqdim etiladi.

1-jadval.

Shaxsning ko’p omilli xususiyatlari, emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish va subyektiv lokus nazorat so’rovnomalari o’rtasidagi korrelyatlar
(K.Pirsonning r-korrelyatsiya statistik mezonini bo’yicha)

Shkalalar	Emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish	Faoliyatda o’zini nazorat qilish	Ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish	Eksternal lokus nazorat	Internal lokus nazorat
Muloqotga moyillik	0,243	0,657**	0,565**	-0,277	0,438*
Hissiy barqaror-beqaror	-0,467*	0,543**	0,470*	0,669**	0,195
Hukmronlikka intilish-tobelik	0,480*	-0,286	0,434*	0,547**	0,178
Ijtimoiy yetuklik-onglilik	-0,427*	0,446*	-0,589**	0,245	0,438*
Dadillik-tortinchoqlik	0,487*	0,563**	-0,456*	0,587**	-0,595**
Ishonuvchanlik-shubhalanish	-0,485*	0,462*	0,465*	-0,259	-0,453*
O’ziga ishonch-ishonmaslik	0,585**	0,264	0,593**	0,445*	0,176
Mustaqillik-tobelik	0,575**	-0,667**	0,432*	0,658**	-0,693**
O’zini nazorat qilish-ta’sirchanlik	0,539**	0,205	0,579**	0,224	0,742**
Zo’riqish-bo’shahish	0,544**	0,437*	0,564**	0,445*	0,253

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Shaxsning ko’p omilli xususiyatlari, emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish va subyektiv lokus nazorat so’rovnomalarining o’zaro aloqasi natijasiga ko’ra, birinchi shkala muloqotga moyillik shkalasi faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalari bilan, hissiy barqaror-beqaror shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish va eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, hukmronlikka intilish-tobelik shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish shkalalari bilan musbat bog’lanish hosil qilgan. Ijtimoiy yetuklik-onglilik shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalari bilan, dadillik-tortinchoqlik shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari bilan, ishonuvchanlik-shubhalanish shkalasi

emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish, faoliyatda o'zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o'zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalari bilan, o'ziga ishonch-ishonmaslik shkalasi emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o'zini nazorat qilish va eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, mustaqillik-tobelik shkalasi emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish, faoliyatda o'zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o'zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari bilan, o'zini nazorat qilish-ta'sirchanlik shkalasi emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o'zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalari bilan, zo'riqish-bo'shshish shkalasi emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish, faoliyatda o'zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o'zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat kabi shkalalari o'rtasiga aloqadorlik kuzatildi.

Hissiy-irodaviy sifatlar - maqsadlarni belgilash, rejalashtirish, tashqi va ichki to'siqlarni yengishning ichki sharti, o'z hatti-harakatlarini nazorat qilish, kognitiv sxemalar, rejalashtirishning o'ziga xos xususiyatlari, maqsadlarni modellashtirish, hayotiy strategiyalar kabi funksiyalarni bajaradi. Shu bois, irodaviy sifatlarini tushuntirishda yondashuvlararo integratsiya mavjud. Iroda masalasini o'rganishda, unga xos bo'lgan sifatlar majmuini tahlil etish o'ta ahamiyatli hisoblanib, u orqali ixtiyoriy harakatlarning tabiati kengroq tahlil etiladi. Shuning uchun, ixtiyoriy harakatlar murakkab his etiladi, kimlardir uni bajari shga qodir bo'lsalar, boshqalar esa, uning aksini ma'qul ko'radilar.

Emotsional intellekt va koping-indikator so'rovnomalarning o'zaro aloqasini o'rganishga qaratilgan natijalarga ko'ra, birinchi shkala o'z his-tuyg'ularini anglash shkalasi muammoni yechish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan, o'z his-tuyg'ularini boshqarish shkalasi muammoni yechish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan, boshqalarning his-tuyg'ularini anglash shkalasi ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish, muammodan qochish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan aloqadorlik hosil qildi.

2-jadval.

Emotsional intellekt va koping-indikator sifatlar so'rovnomalari o'rtasidagi korrelyatlar

(K.Pirsonning r-korrelyatsiya statistik mezonini bo'yicha)

Shkalalar	Muammoni yechish	Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish	Muammodan qochish	Samimiylik (tanqidiy tafakkur)
O'z his-tuyg'ularini anglash	0,485*	0,573**	-0,245	0,583**
O'z his-tuyg'ularini boshqarish	0,448*	-0,476*	0,253	0,467*
Boshqalarning his-tuyg'ularini anglash	0,145	0,454*	0,537**	0,574**
Boshqalarning his-tuyg'ularini boshqarish	0,183	0,474*	0,204	0,557**
Emotsional intellektning ichki shaxsiy jihati	0,474*	0,169	-0,254	0,475*
Emotsional intellektning shaxslararo jihati	0,595**	0,279	-0,568**	0,575**
Emotsional intellektning integral ko'rsatkichi	0,242	0,443*	0,597**	0,465*

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Boshqalarning his-tuyg'ularini boshqarish shkalasi ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan, emotsional intellektning ichki shaxsiy jihati shkalasi muammoni yechish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari, emotsional intellektning shaxslararo jihati shkalasi muammoni yechish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari, emotsional intellektning integral ko'rsatkichi shkalasi ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish, muammodan qochish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) kabi shkalalarga o'rtasida musbat bog'lanish kuzatildi.

Hissiy-irodaviy sifatlarining quyidagi turlari ajratiladi:

–energiyalilik - bu sifat maqsadga erishishdagi qiyinchilikni yengishda namoyon bo'ladi;
 –mahorat, nazorat, intizom - bu sifat boshqa psixik funksiyalarni tartibga solish va nazorat qilishni ta'minlaydi;

–konsentrasiya - ta'sir sifati va vazifalar yoqimsiz bo'lganda, bu sifat alohida ahamiyatga ega sanaladi.

Keyingi jadvalda nutqida kamchiligi bor o‘smirlarning ko‘p omilli xususiyatlari, emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish va subyektiv lokus nazorat so‘rovnomalarining o‘zaro aloqasi keltrilgan.

3-jadval.

Shaxsning ko‘p omilli xususiyatlari, emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish va subyektiv lokus nazorat so‘rovnomalari o‘rtasidagi korrelyatlar

(K.Pirsonning r-korrelyatsiya statistik mezoni bo‘yicha)

Shkalalar	Emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish	Muloqotda o‘zini nazorat qilish	Ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish	Eksternal lokus nazorat	Internal lokus nazorat
Muloqotga moyillik	0,234	0,638**	0,559**	0,227	0,437*
Hissiy barqaror-beqaror	0,476*	0,534**	0,225	0,468*	0,169
Hukmronlikka intilish-tobelik	0,456*	0,238	0,539**	0,549**	0,179
Ijtimoiy yetuklik-onglilik	0,156	0,466*	0,556**	0,264	0,483*
Dadillik-tortinchoqlik	0,574**	0,562**	0,453*	0,187	0,590**
Ishonuvchanlik-shubhalanish	0,424*	0,426*	0,479*	0,246	0,465*
O‘ziga ishonch-ishonmaslik	0,586**	0,227	0,439*	0,479*	0,198
Mustaqillik-tobelik	0,175	0,664**	0,449*	0,195	0,623**
O‘zini nazorat qilish-ta‘sirchanlik	0,487*	0,149	0,471*	0,455*	0,426*
Zo‘riqish-bo‘shashish	0,434*	0,483*	0,195	0,247	0,463*

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Tadqiqotdan olingan natijalarga ko‘ra, nutqida kamchiligi bor o‘smirlarning shaxsning ko‘p omilli xususiyatlari, emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish va subyektiv lokus nazorat so‘rovnomalarining o‘zaro aloqasiga bergan mulohazalari ya‘ni muloqotga moyillik shkalasi faoliyatda o‘zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalari bilan, hissiy barqaror-beqaror shkalasi emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish, faoliyatda o‘zini nazorat qilish va eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, hukmronlikka intilish-tobelik shkalasi emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish va eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, ijtimoiy yetuklik-onglilik shkalasi faoliyatda o‘zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalari bilan aloqadorlik hosil qilgan.

Dadillik-tortinchoqlik shkalasi emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish, faoliyatda o‘zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, ishonuvchanlik-shubhalanish shkalasi emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish, faoliyatda o‘zini nazorat qilish ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalari bilan, o‘ziga ishonch-ishonmaslik shkalasi emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish va eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, mustaqillik-tobelik shkalasi faoliyatda o‘zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalari bilan, o‘zini nazorat qilish-ta‘sirchanlik shkalasi emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o‘zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari bilan, zo‘riqish-bo‘shashish shkalasi emotsional holatlarda o‘zini nazorat qilish, faoliyatda o‘zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalarida o‘zaro bog‘liqliklar qayd etildi.

4-jadval.

Emotsional intellekt va koping-indikator sifatlar so‘rovnomalari o‘rtasidagi korrelyatlar

(K.Pirsonning r-korrelyatsiya statistik mezoni bo‘yicha)

Shkalalar	Muammoni yechish	Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni qidirish	Muammodan qochish	Samimiylik (tanqidiy tafakkur)
O‘z his-tuyg‘ularini anglash	0,484*	0,596**	0,235	0,547**
O‘z his-tuyg‘ularini boshqarish	0,465*	0,472*	0,236	0,697**

Boshqalarning his-tuyg'ularini anglash	0,197	0,476*	0,569**	0,589**
Boshqalarning his-tuyg'ularini boshqarish	0,195	0,449*	0,254	0,557**
Emotsional intellektning ichki shaxsiy jihati	0,470*	0,156	0,532**	0,475*
Emotsional intellektning shaxslararo jihati	0,586**	0,264	0,447*	0,545**
Emotsional intellektning integral ko'rsatkichi	0,326	0,243	0,569**	0,266

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

O'z his-tuyg'ularini anglash shkalasi muammoni yechish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan, o'z his-tuyg'ularini boshqarish shkalasi muammoni yechish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan, boshqalarning his-tuyg'ularini anglash shkalasi ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish, muammodan qochish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan, boshqalarning his-tuyg'ularini boshqarish shkalasi ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan, emotsional intellektning ichki shaxsiy jihati shkalasi muammoni yechish, muammodan qochish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan, emotsional intellektning shaxslararo jihati shkalasi muammoni yechish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni qidirish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) shkalalari bilan, emotsional intellektning integral ko'rsatkichi shkalasi muammodan qochish va samimiylik (tanqidiy tafakkur) kabi shkalalar bilan o'zaro aloqaga kirishgan.

5-jadval.

Emotsional intellekt va shaxs irodaviy sifatleri so'rovnomalari o'rtasidagi korrelyatlar

(K.Pirsonning r-korrelyatsiya statistik mezoni bo'yicha)

Shkalalar	Irodaviy mas'uliyatlilik	Jur'atlilik	Matonatlilik	Qat'iylik	G'ayratlilik
O'z his-tuyg'ularini anglash	0,455*	0,436*	0,441*	-0,457*	0,577**
O'z his-tuyg'ularini boshqarish	0,472*	0,465*	0,579**	0,447*	0,462*
Boshqalarning his-tuyg'ularini anglash	0,465*	-0,438*	0,469*	0,465*	0,450*
Boshqalarning his-tuyg'ularini boshqarish	0,461*	-0,459*	-0,457*	0,437*	-0,424*
Emotsional intellektning ichki shaxsiy jihati	0,464*	0,582**	0,547**	0,525**	0,437*
Emotsional intellektning shaxslararo jihati	-0,589**	0,453*	0,687**	0,464*	0,476*
Emotsional intellektning integral ko'rsatkichi	0,445*	0,285	0,431*	-0,477*	0,173

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

O'z his-tuyg'ularini anglash shkalasi irodaviy mas'uliyatlilik, jur'atlilik, matonatlilik va g'ayratlilik shkalalari bilan, o'z his-tuyg'ularini boshqarish shkalasi irodaviy mas'uliyatlilik, jur'atlilik, matonatlilik, qat'iylik va g'ayratlilik shkalalari bilan, boshqalarning his-tuyg'ularini anglash shkalasi irodaviy mas'uliyatlilik, matonatlilik, qat'iylik va g'ayratlilik shkalalari bilan, boshqalarning his-tuyg'ularini boshqarish shkalasi irodaviy mas'uliyatlilik, qat'iylik va g'ayratlilik shkalalari bilan, emotsional intellektning ichki shaxsiy jihati shkalasi irodaviy mas'uliyatlilik, jur'atlilik, matonatlilik, qat'iylik va g'ayratlilik shkalalari bilan, emotsional intellektning shaxslararo jihati shkalasi jur'atlilik, matonatlilik, qat'iylik va g'ayratlilik shkalalari bilan, emotsional intellektning integral ko'rsatkichi shkalasi irodaviy mas'uliyatlilik, matonatlilik va g'ayratlilik xususiyatlari bilan musbat bo'lanish hosil qilgan bo'lsa, o'z his-tuyg'ularini anglash shkalasi va qat'iylik, boshqalarning his-tuyg'ularini anglash shkalasi jur'atlilik, boshqalarning his-tuyg'ularini boshqarish shkalasi jur'atlilik va matonatlilik, emotsional intellektning

shaxslararo jihati shkalasi irodaviy mas’uliyatlik, emotsional intellektning integral ko’rsatkichi shkalasi qat’iylik shkalalari o’rtasida esa manfiy aloqadorlik kuzatildi.

Emotsional intellekt bilan irodaviy sifatlar o’rtasida munosabatlarni baholashda masalaga ko’pyoqlama yondoshuv talab etiladi ya’ni: emotsional intellektning muhim qismi bilish jarayonlari shakllanishining asosini tashkil qiladi. Abstrakt mantiqiy tafakkur o’sadi. Ularni kamalak va yoshlar ittifoqi kabi to’garaklarida ishtirok etishlari ijobiy qiziqishlarning o’sishiga ko’p jihatdan yordam beradi. Kelajak to’g’risida orzular, qaxramonlik romantika va shu kabi kechinmalar emotsional kechinmalar manbaidir. Faoliyat o’zgarganda bu faoliyatning nafaqat funksiyalari va operatsiyalari, balki jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo’lgan o’smirlarning o’z o’ziga munosabati ham qayta quriladi. O’smirning o’zini o’zi rivojlantirishi, o’zini o’zi to’g’ri baholay olishi va boshqara bilishi unda dadillik va qat’iyatlikning o’sishini ta’minlaydi va asab tizimi barqarorligini vujudga keltira boradi. Keyingi jadvalda eshitishda nuqsoni bor o’smirlarning shaxsning ko’p omilli xususiyatlari, emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish va subyektiv lokus nazorat so’rovnomalari o’zaro aloqasi keltirilgan.

6-jadval.

Shaxsning ko’p omilli xususiyatlari, emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish va subyektiv lokus nazorat so’rovnomalari o’rtasidagi korrelyatlar
(K.Pirsonning r-korrelyatsiya statistik mezonini bo’yicha)

Shkalalar	Emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish	Faoliyatda o’zini nazorat qilish	Ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish	Eksternal lokus nazorat	Internal lokus nazorat
Muloqotga moyillik	0,662**	0,482*	-0,456*	0,585**	0,523**
Hissiy barqaror-beqaror	0,465*	0,447*	0,446*	0,667**	0,567**
Hukmronlikka intilish-tobelik	-0,223	0,587**	0,479*	-0,483*	-0,639**
Ijtimoiy yetuklik-onglilik	0,276	0,457*	0,464*	-0,123	0,446*
Dadillik-tortinchoqlik	0,447*	0,458*	0,441*	-0,465*	-0,184
Ishonuvchanlik-shubhalanish	0,480*	0,476*	-0,459*	0,447*	-0,435*
O’ziga ishonch-ishonmaslik	0,535**	0,468*	0,557**	0,429*	0,430*
Mustaqillik-tobelik	0,441*	0,467*	0,194	0,583**	-0,420*
O’zini nazorat qilish-ta’sirchanlik	-0,445*	0,130	0,529**	-0,424*	0,175
Zo’riqish-bo’shshish	0,463*	0,446*	0,697**	-0,489*	0,430*

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Muloqotga moyillik shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari bilan, hissiy barqaror-beqaror shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari bilan, hukmronlikka intilish-tobelik shkalasi ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, ijtimoiy yetuklik-onglilik shkalasi faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish va internal lokus nazorat shkalalari bilan, dadillik-tortinchoqlik shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish bilan, ishonuvchanlik-shubhalanish shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari bilan, o’ziga ishonch-ishonmaslik shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, mustaqillik-tobelik shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, o’zini nazorat qilish-ta’sirchanlik shkalasi ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat shkalalari bilan, zo’riqish-bo’shshish shkalasi emotsional holatlarda o’zini nazorat qilish, faoliyatda o’zini nazorat qilish, ijtimoiylashuvda o’zini nazorat qilish va internal lokus nazorat kabi shkalalar bilan ijobiy darajada bog’langan.

Emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish nuqsonli o'smirlarni ўz maqsadlariga eriшиш йўлида учрайдиган турли тўсиқ ва қийинчиликларда ўзини йўқотиб қўймасликка, қутилмаган вазиятларда ўзини бошқара олиш укувини ҳам таркиб топтира боради. Аммо иродавий сифатларнинг барчасини ҳам асаб тизими хусусиятлари билан ўзаро musbat aloqadorликда деб бўлмайди.

Muloqotga moyillik shkalasi ijtimoylashuvda o'zini nazorat qilish, hukmronlikka intilish-tobelik shkalasi ijtimoylashuvda o'zini nazorat qilish, eksternal lokus nazorat shkalalar, ijtimoiy yetuklik-onglilik shkalasi eksternal lokus nazorat, dadillik-tortinchoqlik shkalasi eksternal lokus nazorat va internal lokus nazorat shkalalari bilan, ishonuvchanlik-shubhalanish shkalasi ijtimoylashuvda o'zini nazorat qilish, mustaqillik-tobelik shkalasi internal lokus nazorat shkalalari o'zini nazorat qilish-ta'sirchanlik shkalasi emotsional holatlarda o'zini nazorat qilish, zo'riqish-bo'shshish shkalasi eksternal lokus nazorat shkalalari o'rtasida manfiy aloqadorlik kuzatildi. Ko'pgina nuqsonli o'smirlarda shaxslararo munosabat jarayonida emotsional zo'riqish vujudga keladi. Bunday emotsional zo'riqish o'smirning psixik xolatiga jiddiy ta'sir o'tkazadi. Bunday zo'riqish ijtimoiy va dizintegratsion komponentlarga bog'liq. Natijada o'smirlarda o'zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. O'zi haqidagi mavjud fikrlar bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmaydi, o'smir ichdan asabiylashadi va o'zi holatidagi salbiy fikr tushkunlik xolatini boshdan kechiradi, ular ba'zan o'zlarining tabiiy ehtiyojlarini qondirishdan bo'lak narsani ko'ra olmaydilar imkoniyati cheklangan bolalarni ular ishtiyoqlarini qondiradigan ehtiyojlarini oldindan ko'ra bilishga o'rgatish zarur.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, jismoniy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'smirlarda hissiy-irodaviy sifatlarni shakllantirish muammosi nafaqat jismoniy kamolotni balki, aqliy kamolotni talab etuvchi sohalardan biridir. Hozirgi o'zgarishlar va zamonaviy jamiyat nuqtai-nazardan qaraganda, jismoniy rivojlanishda ortda qolgan o'smirlarning ijtimoiy shakllanishi nafaqat jamiyat uchun muhim ahamiyatga ega balki, o'zlari uchun hayotiy qiyin vaziyatlarni hal etish uchun o'ta muhim hisoblanadi. Jismoniy rivojlanishda nuqsoni bor o'smirlarda hissiy-irodaviy sifatlarni shakllantirishning psixologik jihatlari shuni namoyon qildiki, irodaviy faollik xususiyatlari sanaladigan tashqi va ichki qiyinchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiluvchi shart-sharoit va holatlarni aniqlashda namoyon bo'luvchi barqaror shaxslilik qirralarini yuksaltirishda asosiy ahamiyat qaratigan mezonlardan biri sanalar ekan.

Adabiyotlar:

1. Ильин Е. П. Психология воли / Е.П. Ильин. - М.: Питер, 2000. – 288 с.
2. Кедярова Е.А. Волевая регуляция как фактор деятельности студентов // Известия Иркутского Государственного Университета. Серия: психология. 2012. № 1. С.40 - 46.
3. Психология развития личности [Текст] : учебное пособие / Е. А. Кедярова, М. Ю. Уварова; М-во образования и науки Российской Федерации, Федеральное гос. бюджетное образовательное учреждение высш. проф. образования "Иркутский гос. ун-т", Фак. психологии. - Ижевск : Изд-во ИГУ, 2012. - 177 с.
4. Рогов Е.И. Эмоции и воля. Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, М.: - 1999.-240с.
5. Саттарова Г.И. Шахс иродавий ҳаракатлари мотивацияси Узлуксиз таълим. Илмий услубий журнал. №4. Т:-2009.- 77-80 б.

NEVROLOG-SHIFOKORLARNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

*Hikmatov Akmal Sadulloyevich,
Buxoro davlat universiteti erkin tadqiqotchisi*

Maqolada nevrolog - shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligining o‘ziga xos jihatlari hamda shifokorlar kompetensiyalari va kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari o‘rganilgan. Shuningdek nevrolog - shifokorlarning intellektuallik sifatlariga ta‘sir qiluvchi omillarni aniqlash; nevrolog - shifokorlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligida kommunikativ qobiliyatlari ular faoliyat moslashuvchanligining asosiy omili sifatida namoyon bo‘lishi, muloqotdagi hamkorlik pozitsiyasini shakllanishi, ularda frustratsiyani yengishga yo‘nalganlikni hissiy-bilish jihatiga ustuvorlik berilishi sababli kasbiy nizolarni oldini olish ko‘nikmasini tarkib toptirishning muhim jihatlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: frustratsiya, kasbiy kompetentlik, intellektuallik, konstruktiv muloqot, sotsial-perseptiv kompetentlik, kompetensiya, adekvat.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО - ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ВРАЧЕЙ-НЕВРОЛОГОВ

В статье рассматриваются специфические аспекты социально-психологической компетентности врачей-неврологов, а также механизмы развития компетенций и профессиональной компетентности врачей. А также выявлены факторы, влияющие на интеллектуальные качества врачей-неврологов. В связи с тем, что в социально-психологической компетентности врачей-неврологов коммуникативные способности проявляются как основной фактор адаптивности деятельности, формируется кооперативная позиция в общении, приоритет отдаётся эмоционально-познавательному аспекту ориентации на преодоление фрустрации, изучаются важные аспекты формирования умения избегать профессиональные конфликты.

Ключевые слова: фрустрация, профессиональная компетентность, интеллектуальность, конструктивное общение, социально-перспективная компетентность, компетентность, адекватность.

SPECIFIC FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF NEUROLOGISTS

The article considers specific aspects of socio-psychological competence of neurologists, as well as mechanisms of competence development and professional competence of doctors. And also the factors influencing the intellectual qualities of neurologists doctors are revealed. Due to the fact that in the socio-psychological competence of doctors-neurologists communicative abilities are manifested as the main factor of activity adaptability, a cooperative position in communication is formed, priority is given to the emotional and cognitive aspect of orientation to overcoming frustration, important aspects of the formation of the ability to avoid professional conflicts are studied.

Key words: frustration, professional competence, intellectualism, constructive dialogue, social-perceptual competence, competence, adequacy.

Kirish. Jahonda nevrolog - shifokorlarning psixologik kompetentligi, kommunikativ qobiliyati, psixologlarni kasbiy faoliyatga yo‘naltirilganligi, sohaga doir bilimdonligi va ijtimoiy-psixologik kompetentligiga oid ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Hozirgi kun tibbiyot xodimlari psixologi o‘z qarashlari shakllangan, keng fikrga ega, ijodkor, qobiliyatli, egallagan bilimlarini hayotga tadbiiq eta oladigan davr talabiga mos yashaydigan, mehnat qiladigan, madaniyatli, odob-axloqli, odamgarchilik xususiyatlarga ega bo‘lgan, sotsial-psixologik kompetentlikka ega bo‘lishi lozim.

Asosiy qism. Amerikalik tadqiqotchilar L.Stross va J.Morenolar kompetentlikni shaxsning ixtisosligi bo‘yicha aniq faoliyatni bajarishda zarur bo‘ladigan qobiliyatlar majmui, malakalarning namoyon bo‘lishi ma‘suliyat hissining mujassamlashuvi natijasida paydo bo‘ladigan tafakkur turi deb tavsiflaydilar. Bir qator olimlar sotsial-psixologik kompetentlikni kasbiy bilimdonlik bilan bog‘lab tushuntirishga intiladilar. A.K.Markova L.M.Mitina, Ye.Mileryan, A.A. Bodalev, Ye.P.Ermalayeva, L.E.Panin va boshqa olimlar o‘z

tadqiqotlarida professional kompetentlikni mohiyatini ochib berganlar. Sotsial psixologik kompetentlikni shakllanish shart-sharoitlari va uni kasbiy faoliyat samaradorligiga ta'siri masalalari A.K.Markova, N.A.Kuzmina, L.A.Petrovskaya, A.A.Bodalev, L.M.Mitina, P.A. Shavir tadqiqotlarida o'z aksini topgan. I.F. Demidova, A.A.Bodalev, Yu.Makarov, M.I. Bobneva., Yu.N.Emelyanov, I.L. Zimnyaya, V.Kunisina, N.F.Efremova, V.S.Ageyev, A.A. Bodalyov, L.V. Svirskaya, Yu.M. Jukov, A.P. Panfilova kabi rus olimlari sotsial – psixologik kompetentlik fenomenining psixologik xususiyatlarini o'rganganlar. I.Dermanova, N.Zubareva kabi olimlar sotsial-psixologik kompetentlikni “sotsial donishmandlik” deb ta'riflaydilar.

A. Kunisina sotsial-kompetentlik tuzilishini quyidagicha belgilaydi:

1. Verbal kompetentlik
2. Kommunikativ kompetentlik
3. Sotsio-professional kompetentlik
4. Sotsial-psixologik kompetentlik
5. Ego-kompetentlik

G. Beliskaya tibbiyot xodimlari sotsial-psixologik kompetentligini quyidagi komponentlarga ajratadi:

1. Motivasion kompetentlik – atrof-dagi insonlarga yuqori hurmat bilan munosabatda bo'lish. Yaxshilik qilish, yordam berish va e'tiborli bo'lish
2. Kognitiv kompetentlik – o'zga insonlarni qiziqishlari va dunyoqarashini adekvat tushunish
3. Xulqiy kompetentlik – shaxslararo munosabatlarda hamsuhbatini adekvat baholash, etika qoidalarini o'zida shakllantirish

Ilmiy manbalarni o'rganishimizda e'tibor qaratiladigan yana bir jihat shifokorlar sotsial-psixologik kompetentlikning funksiyalariga aniqlik kiritishdan iborat. Ushbu masala bizning keyingi paragraflarda tadqiqotning metodikalarini tanlashimizga aniqlik kiritishi hamda ularni tatbiq etishda olingan empirik materiallarni psixologik tahliliga yordam berishidan iborat bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarga ko'ra, shuningdek, psixologik-pedagogik adabiyotlarning nazariy tahlili sotsial-psixologik kompetentlikning quyidagi funksiyalarga ajratishga olib kelmoqda: bilish-baholash, kommunikativ-qadriyatli, refleksiv-korreksion. Endi ushbu funksiyalarning qisqacha mazmuniga to'xtalib o'taylik.

Bilish-baholash funksiyasi sotsiallashuv jarayonida, shaxslararo va o'zaro ta'sirlashuv mazmunini aniqlashda atrof-dagilarning real yordami, faoliyat natijalarining erishganligi uchun individual imkoniyatlarni aniqlashda namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, sotsial-psixologik kompetentlik faoliyat natijalarini bashorat qilish uchun zarur axborotlarni qayta ishlashni ta'minlaydi. Bir tomondan shaxs boshqa insonlar faoliyatlari xarakteri haqidagi axborotlarni oladi, angelaydi va uning aqliy operatsiyalarni bajarishida bo'ysundiradi. Boshqa tomondan esa axborotlarni qayta ishlash jarayonida sodir bo'layotgan xulosalarning shakllanishiga olib keladi.

Sotsial-psixologik kompetentlikning navbatdagi kommunikativ-qadriyatli funksiyasi atrof-dagilarni tushunishga bo'lgan ehtiyoj, o'z navbatida ular bilan tushunarli muloqot o'rnatishga bog'liq jarayonlarni boshqaradi. Bu funksiya boshqa odamlar bilan doimiy muloqotda o'zini anglashi, insonning o'zaro munosabat etaplarini va me'yorlarini faol ajratish va o'zlashtirish jarayonidan boshlanadi. Bundan tashqari, sotsial-psixologik kompetentlikka bir tomondan kommunikatsiyaga inson bilan sotsial muhit o'rtasidagi aloqani o'rnatish usuli sifatida, boshqa tomondan hayotning qadriyatli muhiti mazmunini izlash jarayoni sifatida qaraladi. Kommunikativ-qadriyatli funksiya namoyon bo'lishiga qarab ikki asosiy guruhga bo'linadi. Ideal mazmundagi reja tuzish (kommunikatsiyaning mazmuni) insonni tushunish bilan bog'liq funksiya hisoblanadi. Inson bekordan-bekorga munosabat o'rnatmaydi va axboratni idrok etmaydi, balki sotsial munosabatga daxldor masalalarni ilgari suradi, harakatida insonlarning ijtimoiy-psixologik va shaxslilik pozitsiyasini idrok etish, tushunish va uning o'rniga o'zini va o'z o'rniga uni qo'yib tasavvur qilish orqali amalga oshiradi. Albuxanova-Slavskayaning mulohazasiga ko'ra, ichki faoliyat o'zining ifodasini ma'lum munosabat, fikrni, aniq odamlarning yoki guruhning bahosini kutishda topadi.

Shaxs o'zining imidjini, aqlining realligi, boshqa insonlar bilan qanday munosabat o'rnatish olish qobiliyati va xolisona idrok eta olish qobiliyati, har xil insonlarning bahosi orqali shakllantiradi. Bu esa sotsial-psixologik kompetentlikni bilish-baholash funksiyasi va kommunikativ-qadriyatli funksiyasi o'zaro aloqadorligidan dalolat beradi.

Kommunikatsiya sotsial muhit haqida ishonchli axborot olishga xizmat qiladi va u to'g'risda qadriyatli tasavvurlar shaklida teskari aloqani amalga oshiradi. Qadriyatlar jabhasi sotsial-psixologik funksiyalarini sotsial muhitda sodir bo'lishdagi pozitsiyalarini, atrof-voqelikka munosabat o'rnatishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kommunikativ-qadriyatli funksiyalar reflektiv korreksion funktsiya bilan o‘zini o‘zi anglash, o‘quv faoliyatidagi kamchiliklar va qadriyatlarni anglashda, o‘zaro ta’sirlashuv jarayonida o‘zgarishlar kiritishni ta’minlaydi, ichki nizolarni kamaytirishga yo‘nalgan ehtiyoj va emotsiyani nazorat qilishini ta’minlaydi.

Refleksiya funktsiyasi insonni sotsial muhit bilan aloqani ta’minlashiga xizmat qiladi. U insonni boshqa kishilarni idrok etishi, ma’naviy dunyosining ichki tuzilishini o‘zi tomonidan anglash faoliyati, borliq va tafakkur chegarasi asosida, inson madaniyatida to‘lig‘incha aks ettirishga xizmat qiladi.

Sotsial-psixologik kompetentlik funksiyalarini yetarlicha shakllanganligi, shaxsda yuz berishi mumkin bo‘lgan voqea va hodislarni talqin qilishga, kelajakdagi hodisalarning bashorat qilishiga imkon beradi. Shu sababli shaxsning amaliy masalalarni hal qila olish, verbal va ijtimoiy munosabatlarga qobiliyatligi sotsial-psixologik kompetentlikning tarkibini tashkil etuvchi asosiy komponentlar hisoblanadi. Sotsial-psixologik kompetentlikning asosiy vazifalaridan biri - bu uzoq muddatli o‘zaro munosabatlarni shakllantirishdir. O‘zaro munosabatlarning darajasi va xarakterini tushungan holda kelajakda bir-biriga ijobiy ta’sir o‘tkazish va munosabatlarni mustahkamlashdan iboratdir.

N.A. Kravsova o‘z ilmiy tadqiqotlarida xodimlarga yondashishda, avvalo uning yoshi, xarakter xususiyatlariga alohida e’tibor berish lozimligini ta’kidlab o‘tadi. Muallifning fikricha tibbiyot xodimlari psixologlarining kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish uchun avvalo ularni psixologik tuzilmasini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Sotsial-psixologik kompetentlik omillari va uning kasbiy faoliyat samaradorligiga ta’siri masalalari mamlakatimiz psixologlaridan E.G‘oziyev, B.Qodirov, Sh.Abdullayeva, Z.Nishonova, D. Muxamedova, Sh.Barotov, N.Safaev, V.Karimova, R.Gaynutdinovlarning tadqiqotlarida o‘z ifodasini topgan.

Kasbiy kompetentlikni shakllanishi va unga ta’sir qiluvchi omillar A.Jabborov, M.Davletshin, Sh. Usmonova, Z. Abidova, G.Berdiev, N.Aminov, Kudinova va boshqalar tomonidan talqin etib berilgan. Ular tadqiqotlarida kasbiy kompetentlikka ta’sir qiluvchi, shaxsning muomala madaniyati, muomalaning kasbiy faoliyatini boshqarishdagi roli, mustaqil fikrlash, hamkorlik va shaxslararo munosabatlarning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlashga yo‘naltirilgan sotsial-psixologik kompetentligini omillari o‘rganilgan.

Yuqoridagi ilmiy tahlillar sotsial-psixologik kompetentlikni ijtimoiy-psixologik muammo sifatida qarashni va uni bugungi kunda kasbiy faoliyat doirasida yanada mukammalroq tahlil qilish uchun o‘ziga xos empirik malumotlarga asoslangan ham nazariy, ham amaliy jihatdan ilmiy oydinliklar kiritish zarurligini taqozo etadi. Bugungi kunda huquq-tartibot tizimida, tibbiyot xodimlari psixologi sotsial-psixologik kompetentligini rivojlantirish dolzarb muammolardan biri ekanligiga qaramay, yuridik psixologiya va ijtimoiy psixologiya yo‘nalishlarida yetarlicha tadqiqot ishlari olib borilmaganiga yana bir bor guvoh bo‘lindi. Tibbiyot xodimlari psixologining sotsial-psixologik kompetentligini rivojlanishi va unga ta’sir qiluvchi omillar hamda tibbiyot xodimlari psixologining kasbiy kompetentligi nimalardan iborat bo‘lishi masalalariga turlicha yondashilganligi, mazkur muammoning aniq bir ilmiy yechimi yo‘qligini ko‘rsatmoqda.

Tibbiyot xodimlari psixologlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligi kasbiy muvaffiqiyatni ta’minlab beradi. Chunki, mazkur tashkilotlarda faoliyat yurituvchi psixologlarning muloqot auditoriyasi o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan qaraganda, tibbiyot xodimlari psixologi kasbiy kompetentligi masalasini o‘rganish, uning rivojlanishi uchun ta’sir etuvchi omillarni tadqiq etish muhim vazifalardan hisoblanadi. Mazkur bobda ushbu muammoni yechish va ijtimoiy psixologiya fani uchun muhim bo‘lgan ilmiy yangiliklar kiritishni maqsad qilib oldik.

Tadqiqotimizda olib borilayotgan izlanishlarimiz obyekt, tabiiyki, uzluksiz ta’lim tizimida faoliyat olib borilayotgan maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilardan iborat.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, tibbiyot xodimlari psixologlarida kasbiy kompetentlik omillarini namoyon etuvchi o‘rtacha-umumiy va qiyosiy-tipik ko‘rsatkichlar ko‘lamiga baho berish bilan birga bu jarayon uchun xarakterli bo‘lgan psixologik kompetentlikni kasbiy faoliyat samaradorligiga ta’sirini aniqlash, aniqrog‘i ilmiy tahlillar asosida ularga baho berish masalasi ham tadqiqotimizning to‘laonli bo‘lishini ta’minlovchi muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Professor N.A.Muslimov bu borada keng qamrovli tadqiqotlarni olib borib, kasbiy kompetentlikni yettita turga bo‘lib o‘rganadi. Olimning fikricha, global kompetentlik; ijtimoiy-madaniy kompetentlik; ijtimoiy faoliyatga oid kompetentlik; axborot olishga kompetentlik; kommunikativ kompetentlik; o‘quv-bilishga oid kompetentlik; amaliy faoliyatga oid kompetentlik turlari mavjud bo‘lib, fikrimizcha, bular shaxs kompetensiyalari, kasbiy individual xislatlari va sifatlarini aniqlovchi mezon bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Quyida ana shu kasbiy kompetentlik klasterining qisqacha tavsifini keltiramiz:

1) Global kompetentlik. Ijtimoiy borliqni his eta bilish va tushunish qobiliyati, mustaqil hayot yo‘lini topa olishi, o‘zining ijtimoiy jamiyatdagi roli va o‘rnini anglab etishi, harakatlarni tashkil etishda aniq maqsadni belgilash hamda qaror qabul qilish malakasi, dunyoqarashi.

2) Ijtimoiy faoliyatga oid kompetentlik. Fuqarolik (fuqaro, kuzatuvchi, saylovchi, vakil vazifasini bajaruvchi), ijtimoiy-mehnat sohasi (iste'molchi, xaridor, mijoz, ishlab chiqaruvchi huquqlari), oilaviy munosabatlar va majburiyatlar, iqtisod va huquq masalalari, kasbiy, shuningdek, shaxsiy mavqeini aniqlash borasidagi bilim va tajribalarni egallash.

3) Amaliy faoliyatga oid kompetentlik. Bir harakat holatidan ikkinchi harakat holatiga ko'chira olish, harakat va amallarni yangi vaziyatlarda qo'llay olish, yangi axborotlar ichida tez yo'nalish olish ko'nikmalari.

Professor E.G'.G'oziyevning ilmiy qarashlaridan ma'lum bo'lishicha, ijtimoiy yetuklik darajasi – bu shaxsning ota-ona va jamiyatni katta yoshli a'zosi sifatida kelajak avlodga munosabati, tarbiyachilik xususiyatlari, axloqiy sifatleri shakllanganlik darajasini belgilovchi sifatlardir.

Kasbiy kompetentligi «kompetentlik nazariyasi»ga asosan, to'rt bosqichli jarayonni, ya'ni anglanilmagan kompetentsizlikdan anglanilgan kompetentlikka o'tish jarayonini o'z ichiga qamrab oladigan quyidagi psixologik holat bilan baholanadi.

1) Anglanilmagan kompetentsizlik bosqichi: Sohaning etakchi mutaxassisleri (S.Torp, J.Klifford,) ni fikricha, anglanilmagan kompetentsizlikda, shaxs hech narsani bilmaydi (yoki hech narsa qila olmaydi). Misol qilib aytganda, shaxs «Men – hech narsa bilmasligim haqida, hech narsa bilmayman» darajasida turadi. Balki, bu shaxs amaliyotda bunga ehtiyoj sezmayotgandir yoki bu bilim va malakaga ehtiyoji yo'qdir. Shuning uchun bunday sharoitlarda u shaxsiy kompetentligiga bo'lgan zaruriyatni his qilmaydi. Shu o'rinda yana bir misol: ilk go'daklik chog'larida bola yengil mashinada bir yerdan boshqa yerga borishni sayohat omili deb biladi, ammo bu holatda u o'zining mashina boshqara olmasligini bilmaydi va shu tarzda o'zining shaxsiy kompetentligini anglay olmaydi.

2) Anglanilgan kompetentsizlik bosqichi: Anglanilgan kompetentsizlikda shaxs «bilmasligi» haqidagi bilimni kashf qiladi. Odatda bu jarayon biror-bir harakatni bajarish istagi yoki ehtiyoji tug'ilishi oqibatida yuzaga keladi. Bu bosqich «Men bilmasligim haqida bilaman» deb nomlanadi.

Masalan: mashina boshqarishni bilmaydigan o'smir, biron-bir kishidan o'zini biror yoqqa olib borishini iltimos qilishiga to'g'ri keladi va bunda o'zining mashina boshqara olmaslik kompetenti haqida fikr-mulohaza yuritgan holda «o'z ustida» qayg'uradi.

3) Anglangan kompetentlik bosqichi: Kompetentlikni anglanishi uchun shaxs biron-bir (rasmiy yoki norasmiy) o'qishda tahsil olishi lozim. Bu bosqichda u, asosan, o'qituvchining xatti-harakatlarini o'zlashtiradi (agar uning xotirasi bunga imkon bersa). Har lahzada shaxs qilayotgan ishini anglaydi yoki «nima bilishi haqida biladi». Masalan, kurslarni muvaffaqiyatli tamomlagan va haydovchilik guvohnomasi olgan 18 yoshli yigit (haydovchi) yo'lga chiqishdan oldin mashinani to'g'ri boshqarish haqidagi bilimlarini mustahkamlaydi va o'ziga-o'zi quyidagilarni pichirlaydi yoki xayolidan o'tkazadi: «Hozir yonni yoki orqani ko'rsatuvchi oynalarga qarayman, oldimdan chiqqan jonli to'siqqa signal beraman, borishim zarur bo'lgan ob'ektni joylashishiga ko'ra yoki harakat traektoriyasi bo'yicha o'ngga-chapga burilaman va hokazo».

4) Anglanilmagan kompetentlik bosqichi: Anglanilmagan kompetentlikda shaxs o'zidagi mavjud bilim va ko'nikmalarni shu darajada ko'p qo'llaydi-ki, natijada bu odatiy holga aylanib qoladi. Endi bu shaxs har bir xatti-harakati davomida keyingi qadamni o'ylamasdan bosadigan bo'ladi yoki harakatlar algoritmi anglanilmagan tarzda amalga oshiriladi (yoki bo'lmasa bu harakat ong ostida bajariladi). Oqibatda shu shaxs: «Men biladigan narsam haqida hech narsa bilmayman», – degan yakuniy xulosaga kelishi mumkin. Tasavvur qiling, siz farzandingizga mashina boshqarishni o'rgatayapsiz. Mashinani boshqarish davomida siz ma'lum darajadagi harakatingiz mohiyatini tahlil qilmaysiz, sababi, bular sizning «qoningiz va jisimingizga» singib ketgan bo'ladi.

Dastlabki tahlillar shuni ko'rsatadiki, sotsial-psixologik kompetentligining funksiyalari bo'yicha izlanishlar olib borgan olimlar A.A. Bodalev, A.A.Derkach, N.I.Shevandrin, V.Shtern, Ye.S.Mixaylova, N.V. Kuzmina, N.D. Lakosina, T. V Kudryavsev, A.K.Markova, N.V.Bachmanova, V.G.Bogin, V.A.Slastyonin va boshqalar sotsial-psixologik kompetentlikning xususiyatidan kelib chiqib, uning ma'lum darajada funksiyalarini izohlashga harakat qiladilar.

N.V. Kuzmina tibbiyot xodimlari psixologi sotsial-psixologik kompetentlikni quyidagi funksiyalarga bo'lishni taklif etadi:

1. Sotsial-perseptiv kompetentlik
2. Sotsial-psixologik kompetentlik
3. Autopsixologik kompetentlik
4. Psixologik-pedagogik kompetentlik
5. Kommunikativ kompetentlik

A.Yu.Makoyeva esa tibbiyot xodimlari psixologidagi psixologik kompetentlikni quyidagi komponentlarga ajratadi:

1. Kognitiv kompetentlik
2. Kommunikativ kompetentlik
3. Intellektual kompetentlik
4. Sotsial kompetentlik
5. Autopsixologik kompetentlik

Kognitiv kompetentlik – bu tibbiyot xodimlari psixologi kasbiy faoliyati jarayonida uchraydigan psixologik to‘siqlarni yengib o‘tish, faoliyat jarayonida kasbiy vazifalarni to‘g‘ri hal eta olish, muammoli vaziyatlardan turli xil psixologik usullar yordamida chiqib keta olish, vaziyatni to‘g‘ri baholay olish va axborotlarni sintez qila olish qobiliyati .

Kommunikativ kompetentlik – tibbiyot xodimlari psixologi psixologik kompetentligini asosini tashkil qiluvchi, shaxslararo munosabatda muhim omil sanaluvchi, atrofda qilarni ijobiy munosabatini shakllantiradigan, o‘z fikrini boshqalarga ma’noli va asosli tushuntirib bera olish va o‘zaro muloqotni to‘g‘ri tashkil qila olish qobiliyati.

Intellektual kompetentlik – katta hajmdagi bilimlar zahirasi va muammoli vaziyatda tafakkurga tayanib muammoni tug‘ri hal qila olish qobiliyati. Tibbiyot xodimlari psixologida shaxs psixologiyasi, muloqot psixologiyasi, va psixologiyaning boshqa sohalari bo‘yicha yetarlicha bilimlar bazasi shakllangan bo‘lishi lozim, hamda bu bilimlardan bemorlari va atrofda qilarni bilan muloqot jarayonida to‘g‘ri foydalana olishi zarur.

Sotsial kompetentlik – tibbiyot xodimlari psixologlari sotsial adaptatsiyasi yuqori darajada shakllanganligi, ularni ijtimoiy hayotda o‘zini to‘la ijobiy namoyon qila olishi, jamoada o‘z o‘rnini topa olishi va shaxsiy avtoritetini muvaffaqiyatli o‘rnata olish qobiliyati.

Xulosa. Kasbiy faoliyatida ijtimoiy-psixologik kompetentlikning namoyon bo‘lishi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar professional mahorat darajasini takomillashuviga ta’sir etadi. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib aytish mumkinki, har qanday kasbiy kompetentlik zamirida eng avvalo ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillari yotadi. Zero mazkur omillarsiz kasbiy kompetentlik yetarli darajada rivojlanmaydi. Bu yesa har qanday namoyon bo‘luvchi ijtimoiy-psixologik kompetentlik mezonlarini ulardagi bevosita shakllanuvchi kasbiy kompetentlikni rivojlantiruvchi omil sifatidagi istiqbollarini belgilashda hamda bu borada olib boriladigan ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirishda muhim o‘rin tutadi.

Adabiyotlar:

1. Байденко В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОСВПО нового поколения. – М., 2006. – С. 72.
2. Баратов Ш.Р. Методология обучения прикладных психологов: психологические основы социального интеллекта в системе образования / Вестник интегративной психологии. – Ярославль, 2013. – С. 48-49.
3. Бодалева А.А. Психология межличностного познания. – М.: Педагогика, 198. – 244 с.
4. Майерс Д. Социальная психология в модулях; Прайм-Еврознак, Харвест. – М., 2006. – 320 с.
5. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие, реализация. Пер. с англ. – М.: Когнито-Центр, 2002. – 396 с.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA‘LIM

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING DIVERGENT TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA TA‘LIM-TARBIYANING AHAMIYATI

*Adizova Nigora Baxtiyorovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti*

Divergent tafakkur tushunchasi eng umumiy ko‘rinishida muammolarni hal etishning muqobil variantlarini ko‘ra olish qobiliyatini aks ettiradi. Divergentlik – muammoni hal qilishning bir necha usullarini ko‘rishga imkon beradigan fikrlashning alohida sifati bo‘lib, u shaxsda ijodkorlik va motivatsiyani shakllanishi bilan bog‘liq. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida divergentlikni rivojlantirish muammosi bo‘yicha psixologik-pedagogik adabiyotlarni darsliklarni nazariy va metodik jihatlarini o‘rganishni dolzarb ekanligini hamda nazariy nuqtai nazaridan tadqiqotlar olib borishni talab qilinish kerakligi aniqlandi. Divergent tafakkurning shakllanishi va rivojlanishi kreativlik bilan solishtirganda oldindan ayta olish mumkin bo‘lgan va tashqaridan boshqarish mumkin bo‘lgan jarayonligi haqida fikr mulohazalar keltirilganmiz.

***Kalit so‘zlar:** divergent, diqqat, idrok, assotsiatsiyalar jarayoni, tafakkur, motiv, faoliyat, konvergentsiya, reproduktiv, ijodiy fikrlash, mustaqil, evristik, ta‘lim-tarbiya, didaktik o‘yinlar, pedagogik texnologiya.*

ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В РАЗВИТИИ ДИВЕРГЕНТНОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Понятие дивергентного мышления в самом общем виде отражает способность видеть альтернативные варианты решения проблем. Дивергенция – это особое качество мышления, позволяющее видеть несколько путей решения проблемы, и оно связано с формированием у человека творческих способностей и мотивации. Определено, что изучение теоретико-методических аспектов учебников психолого-педагогической литературы по проблеме развития дивергенции у учащихся младших классов имеет актуальное значение, а также необходимо проводить исследования с теоретической точки зрения. Приводятся рассуждения о том, что формирование и развитие дивергентного мышления является предсказуемым и управляемым извне процессом по сравнению с творчеством.

***Ключевые слова:** дивергентное, внимание, восприятие, процесс ассоциаций, мышление, мотив, деятельность, конвергенция, репродуктивное, творческое мышление, самостоятельное, эвристическое, обучение, дидактические игры, педагогическая технология.*

THE IMPORTANCE OF EDUCATION AND UPBRINGING IN THE DEVELOPMENT OF DIVERGENT THINKING IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

The concept of divergent thinking in the most general form reflects the ability to see alternative options for solving problems. Divergent thinking is a special quality of thinking that allows to see several ways of solving a problem, and it is associated with the formation of human creativity and motivation. It is determined that the study of theoretical and methodological aspects of textbooks of psychological and pedagogical literature on the problem of development of divergence in junior school students is relevant, and it is necessary to conduct research from a theoretical point of view. The reasoning is given that the formation and development of divergent thinking is a predictable and externally controlled process compared to creativity.

***Key words:** divergent, attention, perception, process of associations, thinking, motive, activity, convergence, reproductive, creative thinking, independent, heuristic, learning, didactic games, educational technology.*

Kirish. Divergent tafakkur-bu muammoni tadqiq qilish uchun nostandart yondashuv qo‘llaniladigan ijodiy fikrlash shaklidir. Mavjud javobdan qoniqish yoki javobning to‘liq yetishmasligi o‘rniga, “Agar siz bunday harakat qilsangiz nima bo‘ladi?” - deb savol qo‘yish va shu savolning javobini topish uchun yana

boshqa yangi turdagi javobni izlashdan iboratdir. Divergent tafakkur – ko‘p imkoniyatlarni kashf etish orqali ijodiy g‘oyalarni shakllantirish uchun foydalaniladigan tafakkur jarayonidir.

Yaqqol qadamlar tashlash va to‘g‘ri chiziqda harakat qilish o‘rniga, inson vaziyatning turli jihatlarini baholaydi va turli natijalarga erishadi.

Divergent tafakkur – yangi va noan’anaviy yo‘llar, yangi va noan’anaviy imkoniyatlar, yangi va noan’anaviy g‘oyalar va yoki yangi va noan’anaviy yechimlarni qidirish va ko‘rib chiqishga undaydi.

Asosiy qism. Kelajak avlodni jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo‘lgan bilimlarni “chiqarish” va ko‘nikmalarga ega bo‘lish qobiliyati bilan tarbiyalash uchun o‘qituvchining malakasini oshirish shaxsning salohiyatini, uning ijodiy bazasini qayta ishlab chiqarish sohasini ifodalashga qaratilishi kerak, pedagogik faoliyatni samarali amalga oshirish uchun zarur.

Dunyoda o‘quvchilar tafakkurini rivojlantirish psixologik-pedagogik tadqiqotlarda asosiy o‘rinni egallashi va pedagogik izlanishlarda fundamental yo‘nalishlardan biri ekanligini hayotiy tajribani o‘zi ko‘rsatmoqda. Ta‘lim-tarbiya jarayonida tafakkur turlarini shakllantirish va rivojlantirish, uning mazmuni, tashkil etish jihatlarini, nuqson va yutuqlari, strategiyasiga oid atroflicha tasavvurlarni hosil qilishga yordam beradi. Pedagogikada jamiyat va shaxs, kadrlarni tayyorlash, ularni kasbiy faoliyatga yo‘naltirish, xususidagi qarashlarni teran tadqiq etishga bo‘lgan ehtiyoj paydo bo‘ldi.

Mamlakatimizda yosh avlod ta‘lim-tarbiyasiga alohida e‘tibor qaratilishi, xususan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ta‘lim beruvchi o‘qituvchilarning psixologik-pedagogik tayyorgarligini nazariy-didaktik, metodik tayyorgarligini takomillashtirish, boshlang‘ich ta‘limni izchillik, uzviylik va tizimlilik prinsiplari asosida tashkil etishning me‘yoriy-huquqiy fundamenti yaratilmoqda.

Hozirgi zamonda boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi nafaqat mustahkam, chuqur bilimga ega bo‘lishi, balki ta‘lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni g‘ayritabiiy, mustaqil ravishda ijodiy hal qila oladigan va o‘quvchilarni divergent tafakkurini rivojlantiradigan bo‘lishi kerak.

Sharq ma‘naviy merosida ham shaxs tafakkuri muammosi turli yondashuvlar asosida tahlil qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Jumladan, Forobiy ta‘limning nazariy muammolari, bilimlarni egallash, fikrlashning falsafiy, fiziologik va psixologik asoslari haqida keng to‘xtaladi. U obyekt va subyektning o‘zaro aloqasi, shaxsda kechuvchi murakkab fiziologik-psixik jarayonlar tahliliga katta e‘tibor qaratadi. Olimning fikricha, inson ma‘naviyatining oliy pog‘onasi ruh, aql va tafakkur bo‘lib, ular insonning bilish faoliyatiga xos bo‘lgan o‘ziga xos shakllarda namoyon bo‘ladi.

Forobiy insonni mavjudotning eng buyuk va yetuk mahsuli deb ataydi. U o‘zining ongi, aqli, sezish organlari orqali olamni har tomonlama o‘rganish qobiliyatiga egadir. Inson aqli yordamida butun mavjudotning mohiyatini tushunadi. «Aql, - deydi u, - jismlarni bunday xislatlardan holi holda tekshirganda u faqat jismlarning mohiyati nimadan iborat ekanligini va sezgilardan nimalar mavhumlashtirganini aniqlashga qaratilgan bo‘ladi. Jismni u bilan bog‘liq bo‘lgan belgilardan ajratib oluvchi aql faoliyati shu jismning faqat mohiyatini tekshirish uchun amalga oshiriladi» [8, 123].

Allomaning fikricha, insonning tanasi, miyasi, sezgi organlari tug‘ilishda mavjud, lekin aqliy bilimi, ma‘naviyati, ruhi, intellektual va axloqiy xislatlari, xarakteri, urf-odatlarini, ma‘lumoti tashqi muhit, boshqalar bilan muloqotda vujudga keladi. Insonning aqli, fikri ruhiy yuksalishning eng yetuk mahsuli bo‘ladi.

Buyuk Sharq mutafakkiri Abu Ali ibn Sino haqida «O‘rta Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar» nomli asarda batafsil to‘xtalib o‘tilgan. Uning «Tadbiri manozil» («Bolani maktabda o‘qitish va tarbiyalash») asarida o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini yaxshilash, bilim berish jarayonining samaradorligini oshirishda fanni egallashga qiziqish yuzaga kelishi va musobaqalashish istagi tufayli o‘quvchilarni birga o‘qitish zarurligiga diqqat qaratadi.

Ibn Sino suhbatdoshiga hurmat bilan yondashish haqida to‘xtalib, shunday deydi: «Sening fikring (bolaning) yuragiga yetib borib, unga o‘ylab, fikr yuritib ko‘rishga imkon bersin... Agarda sening suhbatdoshing yoki do‘sting sening so‘zlaringga va nasihatlaringga e‘tibor bermayotganini sezsang, suhbatni boshqa vaqtga ko‘chir» [85, 145].

Ibn Sino insonning fikrlash qobiliyatiga, xayol-xotirasi va iroda sifatlariga yuqori baho beradi. Uning yordamida voqea va hodisalarni bir- biriga chog‘ishtirib, abstraksiyalash bilan haqiqatni yolg‘ondan ajratish mumkin, xotira yordamida esa idrok qilingan narsa va hodisalar kishi ongida mustahkam saqlanib qoladi va idrok qilingan bir obyektini ikkinchisidan ajratishga yordam beradi. Xayol kishi ongida ob‘ektiv voqelikning aks ettirilishidir, deb biladi.

Hozirgi vaqtda boshlang‘ich ta‘limda asosiy e‘tibor o‘quvchilarning mantiqiy ijodiy yoki nazariy tafakkurlarini rivojlantirishga qaratiladi.

Pedagogikada o‘quv jarayonida shaxsning tafakkurini samarali shakllantirish vazifasi o‘quv materialining mazmunini o‘zlashtirish yo‘li bilan yoki o‘quvchilar asosiy aqliy harakatlari orqali aqliy amallarga jalb etish va turli muammolarni hal qilish yordamida yechiladi.

Zamonaviy maktabda an’anaviy ta’lim tizimi o’tgan asrning o’ttizinchi yillarida J.Piaje konsepsiyasi va P.P.Blonskiy tomonidan ishlab chiqilgan bolaning aqliy rivojlanish nazariyasi asosida shakllandi. J.Piaje bolaning rivojlanishi “kutilmaganda” uning ichki qonunlariga muvofiq tarzda amalga oshadi deb hisoblagan. P.P.Blonskiy esa ta’lim tizimi ruhiy rivojlanishning shakllangan darajasiga tayanishi va mashq hamda shakllangan ruhiy funksiyalarga asoslanishi lozim deb hisoblagan [1]. Bundan, ta’lim-tarbiya jarayonining mazmuni va tashkil etilishi adekvat bo’lishligi zarur ekanligi kelib chiqadi [2].

Rivojlantiruvchi ta’lim o’zgacha asoslarda qurilgan, uning psixologik asosini quyidagi konsepsiya tashkil etadi. “Pedagogika kechagi kun bilan emas, balki bolalarning ertangi rivojlanish kuni bilan boshqarilishi kerak. Faqat shundagina u o’quv jarayonida hozirda yaqin rivojlanish xududida bo’lgan rivojlanish jarayonlarini jonlantira oladi”[3; 234-b.].

Ta’limni rivojlantirish nazariyasiga alohida e’tibor qaratilib, unga ijodiy tushuncha berilgan. Turli xil o’qitish usullarini bolaning rivojlanishiga ta’sirini o’rganib chiqilib, o’quvchilarning umumiy rivojlanishi uchun juda samarali bo’lgan boshlang’ich ta’limning didaktik tizimi yaratilgan[4,82]. Tizimning asosida quyidagi didaktik prinsiplar yotadi:

- yuqori darajadagi murakkablikda o’qitish; nazariy bilimlarning yetakchilik roli;
- dasturiy materiallarni tez-tez o’rganish;
- barcha o’quvchilarni rivojlantirish bo’yicha muntazam tizimli ravishda ish olib borish;
- maktab o’quvchilarining o’quv jarayoni to’g’risida xabardorligi, o’qitish mazmunining o’zgachaligi, chunki u maktab o’quvchilariga fan, adabiyot, san’at, moddiy madaniyat qadriyatlariga asoslangan dunyo haqida umumiy tasavvurni beradi.

Ta’lim mazmunining boyitilishi, yangi o’quv fanlarini o’quv dasturiga kiritish orqali erishiladi. O’qitish metodlari va uslublari uchun ko’p qirralilik, jarayonlilik, variativlik va ziddiyatlilikni (qarama-qarshiliklarni) hal qilish bilan tavsiflanadi. Yangi didaktik prinsiplarga asoslangan metodlar ta’lim mazmunini to’g’ridan-to’g’ri aks ettirish natijasi bo’lmagan aqliy faoliyat shakllarining paydo bo’lishiga yordam beradi, ammo pedagogik ta’sirlarni sintez qilish, umumlashtirish asosida, ya’ni psixologiyaning ichki ishi natijasida yuzaga keladi. Tafakkur sohasida bunday sintez nafaqat aqliy faoliyatning usullarini o’zlashtirishga, balki tafakkurning haqiqiy rivojlanishiga olib keladi. Bu ta’limning didaktik asosi o’quvchilarning o’zlari tomonidan amalga oshiriladigan faoliyat orqali shartlangandir. O’quvchilar nafaqat muammolarni yechibgina qolmay, balki vazifaning mazmuni va uni hal qilish yo’llarini muhokama qilishadi, shuningdek turli xil hodisalarni kuzatish, taqqoslash, guruhlash, xulosalar chiqarish hamda qonuniyatlarni aniqlashtirishdan iborat hisoblanadi.

Vazifalarning tavsifi – aqliy faoliyatni yuklanganlik holatiga keltirish uchun material taqdim etadi. O’qituvchi jamoaviy izlanishni tashkillashtiradi, kerakli fikrlarni to’playdi, rahbarlik amalga oshiradi va o’quvchilarni ularni izlashga chorlaydi.

Ma’lumki, turli xil muammolarni hal qilishning umumlashtirilgan usullarini o’zlashtirish samarali tafakkur samaradorligini oshirishning muhim usuli hisoblanadi. Chunki, tafakkurda yetakchi rol umumlashtirishni shakllantirishga, ya’ni muammolar elementlari o’rtasida munosabatlarni, bog’lanishlarni o’rnatishga va shu munosabatlarni o’xshash vaziyatlarga o’tkazishga bog’liq. Umumlashtirish – faoliyatning barcha sohasiga, shu jumladan ta’limga ham tegishli bo’lgan invariant tavsifdir. Kengaytirilgan shaklda bu pozisiya mazmunli umumlashtirish nazariyasida o’z aksini topgan [70]. Mazkur nazariyaning yetakchi pedagogik g’oyasi - nazariy bilim va nazariy tafakkur asosida maxsus tashkil etilgan mashg’ulotlar orqali bolalarda ma’lum intellektual qobiliyatlarni shakllantirish mumkin, degan g’oyani ilgari suradi. Bunday ta’limning asosini mazmunli umumlashtirish tamoyili tashkil etadi, unga ko’ra bola atrofdagi dunyoni insoniyat bilimi ilm-fan va madaniyat tarixida, aniqrog’i, mavhumdan aniqlikkacha bo’lgan tarzda o’rganishi kerak. Muayyan hodisani tahlil qilayotganda, o’qituvchining vazifasi bolaga uning mohiyatini ajratib olishga yordam berish, keyin esa bu mohiyatning yangi aniq namoyonlarini yaratishdan iboratdir. Bundan oddiy xulosa kelib chiqadi: mavzuga oid predmet materiallarining ochib berilishi – nazariy umumlashtirish, tushunchalar tizimidagi davrda yuz berayotgan voqealarni ochib berilishini namoyon etadi. Maxsus tayyorlangan mashg’ulot natijasida bola o’rganilayotgan materialning genetik kelib chiqishini o’rganishi kerak. “Ta’lim berishda ushbu tamoyilni amalga oshirish bolalardan aniq ob’ektiv harakatlar orqali ko’payishi va bir vaqtning o’zida o’rganilayotgan tizimning o’ziga xos namoyishlari uchun universal asos bo’lib xizmat qiladigan narsalarning alohida aloqasini o’rnatishni talab qiladi” [6; 415-b.]. G’oya bolaga har qandaydir hodisalarning universal shaklini ta’kidlash, tushuncha mazmunining kelib chiqishini aniqlashdan iborat bo’lgan mazmunli genetik umumlashtirishga yordam berishdan iboratdir. Keyingi o’zlashtirish mavhumlikdan aniqlikka o’tish orqali amalga oshirilishi mumkin. Ushbu yondashuv o’quvchining tafakkur turini rasional-empirikdan ilmiy- dialektikaga, unumdorlikka o’zgartirishga qaratilgan. Mazmunli-genetik umumlashtirish ilmiy mavzuning butun “shajara daraxti” o’sadigan “hujayralar”ning fundamental

tushunchalarini muhokama qilishni talab qiladi. Shuning uchun ushbu nazariyaga asoslangan o‘quv dasturi ilmiy- nazariy tushunchalar tizimi sifatida qurilgan. O‘qitishning yangi mazmunini o‘quvchilar faqat o‘qishga faol yondashishga asoslangan maxsus ishlab chiqilgan metodika yordamida o‘zlashtirishi mumkin. Uning uchun asosiy holat - predmetni o‘zgartiradigan harakatlar, ushbu predmetda umumiylikni kashf etish va ta‘lim vazifalarini yechimini topish orqali undan xususiyni ajratishdir. O‘quv vazifasini yechish usulini o‘zlashtirish bo‘yicha o‘quvchining o‘quv faoliyatini tashkillashtirish va turtki berish metodi yetakchi hisoblanadi. Yetakchilik – o‘quv vazifasini hal qilish usulini o‘zlashtirishda o‘quvchining o‘quv faoliyatini tashkil etish va rag‘batlantirish usulidir. Ushbu jarayon o‘quvchilar uchun muayyan o‘quv vazifasini qo‘yadigan o‘qituvchining yordami bilan amalga oshiriladi; zarurat bo‘lganida, o‘quvchilar bilan birgalikda o‘rganilayotgan predmetda muhim bo‘lgan jihatni aniqlash va uni yechimini topish shartlarini o‘zgartirish mumkin; qo‘yilgan masalani yechimini mustaqil izlashi uchun o‘quvchiga stimuly beradi, ularga amalga oshirilayotgan tafakkur amallarini anglashga va ajratishga yordam beradi.

Shunday qilib, mazmunli umumlashtirish nazariyasida o‘quvchilar ta‘lim muammolarini hal qilishda barcha nazariy bilimlarni va tegishli ko‘nikmalarni o‘rganadilar, bu esa ularga xususiy holatlarni o‘zlashtirishga qadar, qandaydir umumiylikni o‘zlashtirishga imkon beradi. Muammoni hal qilishning asosiy vositasi sifatida aniq tafakkur harakatlari, xususan, umumlashtirish uchun mos bo‘lgan tafakkur harakatlar qo‘llaniladi.

Shuni qayd etishimiz joizki, mazmunli umumlashtirish nazariyasi divergent tafakkurni rivojlantirish masalasini alohida ajratib ko‘rsatmaydi.

O‘quvchilarda intellektual ko‘nikmalarini shakllantirish zarurati g‘oyasi ta‘lim-tarbiya jarayonini optimallashtirish konsepsiyasida o‘z aksini topdi [7]. Ushbu ko‘nikmalar orasida quyidagilar unga tegishli deb hisoblanadi: faoliyatni rag‘batlantirish, ma‘lumotni puxta anglash, mantiqiy eslab qolish, o‘quv materialini mantiqiy tuzish, undagi asosiy narsani ta‘kidlash, mashqlarni mustaqil bajarish, o‘quv-bilish faoliyatida o‘zini o‘zi nazorat qilish, muammoli kognitiv vazifalarni hal qila olish qobiliyati. O‘quvchilar bunday ko‘nikmalar tizimini maqsadli, rejali, tizimli ravishda shakllantirish sharti bilan yanada muvaffaqiyatli o‘zlashtiradilar. O‘quvchilar bajaradigan tadbirlarni murakkablashtirish jarayonida ko‘nikmalar asta-sekin mazmun, shakl va tuzilish jihatidan murakkablashadi. Dastlab, harakatlar tashqi, keyin ichki rejada shakllanadi, so‘ngra o‘quvchilar ko‘nikmalarining mohiyati bilan tanishadilar, keyin ularni turli sharoitlarda ishlatishni o‘rganadilar. Agar o‘quv jarayoni maqbul sharoitlarda davom etsa, intellektual ko‘nikmalar muvaffaqiyatli shakllanadi.

Divergent tafakkurni ta‘lim jarayoni orqali rivojlantirish zarurligi pedagogik jihatdan ravshan. Biroq, yosh bolaning divergent tafakkurini rivojlantirish muammosining psixologik-pedagogik darajasi yetarli emasligi ushbu yo‘ldagi deyarli hal qilib bo‘lmaydigan to‘siq bo‘lib qoladi.

Mazkur yo‘nalishdagi mavjud tadqiqotlarni, shuningdek, boshlang‘ich sinflar o‘quvchilarining divergent tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan vazifalar tizimini yaratishda, psixologik-pedagogik asoslashda foydalanilishi mumkin bo‘lgan tadqiqotlarni ko‘rib chiqamiz.

Shunday qilib, quyidagi umumiy ko‘rinishga keladigan ilmiy muammo aniqlanadi: har qanday ijodkorlikni rivojlantirish dasturi iqtidorli bolalar uchun foydali bo‘ladi, lekin u ixtiyoriy o‘quv faoliyati to‘g‘risida noto‘g‘ri g‘oyalarni shakllantirib, iqtidorli bolalarning me‘yoriy rivojlanishiga zarar yetkazishi mumkin. Bunday bolalar uchun maxsus dastur ishlab chiqish kerak, bunda yetakchi o‘rinni nafaqat ijodkorlikni rivojlantirish, balki motivatsiyani rivojlantirish va o‘quv-ilmiy- tadqiqot faoliyatini mustaqil ravishda tartibga solish qobiliyatini shakllantirish orqali egallash kerak.

Bola faoliyatida divergentlik va konvergentlik bir-biri bilan uyg‘unlashadi: u faoliyatning ba‘zi tarkibiy qismlarini, masalan, maqsad, konvergent usulda qurishi mumkin, boshqalari, masalan, ushbu maqsadga erishish usullari divergent usulda topilishi mumkin. Bundan tashqari, bola konvergent yoki divergent tarzda izlayotgan faoliyat tarkibiy komponentlarining munosabati, bola obyektini idrok etishda harakatlanishi bilan bir necha bor o‘zgarishi mumkin.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida divergent tafakkurini rivojlantirishning nazariy jihatlariga oid tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi: boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining divergent tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishga o‘rgatishda ularda hosil bo‘lgan hayotiy uquv va o‘quv ko‘nikmalarining o‘ziga xos holatlariga asoslangan holda ta‘lim-tarbiya tizimi tadqiq qilindi.

Ma‘lumki insonlarning tafakkur qilishi ikkita divergent va konvergent fikr yuritish orqali amalga oshadi. Tarmoqlanishga asoslangan divergent tafakkur avvalgi metodlardan foydalanishni hisobga olgan holda, noyob g‘oyalar yoki original holatlarga e‘tiborni qaratadi. Jumladan, konvergent tafakkurda esa standart yechimdan foydalangan holda yangilik yaratishga e‘tibor qaratilmaydi.

Konvergent tafakkur aniq javobni topishga, uni izlashga qaratiladi. Boshqa tomondan, divergent tafakkur mumkin bo‘lgan javoblarni cheksiz deb hisoblaydi. Konvergent tafakkur sobit tomonlarni ya‘ni bir

predmetni qora yoki oq tomonini ko‘radi xolos. Divergent tafakkur esa rangdor yechimlarni ko‘rgani holda istiqboldagi holatlarni ko‘rib chiqadi.

Adabiyotlar:

1. Abdinazarova Z.X. Pedagogik texnologiyalarning talabalar aqliy taraqqiyotiga psixologik ta'siri. Psix.fan.nomz...diss.-Toshkent,2012.–144b.
2. Adizov B.R. Boshlang‘ich ta’limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. Ped. fanl. dokt. diss. – Toshkent, 2003. –276 b.
3. Alimova M.G. Formirovanie divergentnogo mishleniya u studentov pedagogicheskix spetsial'nostey v usloviyax sovremennogo vuza//Vestnik Vostochno-Sibirskoy gosudarstvennoy akademii obrazovaniya. 2012. № 17. S. 20-23.
4. Aslanova O.P. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tafakkur tezligini shakllantirish texnologiyasi. – Qarshi: Nasaf, 2019. –143 b.
5. Bahromov F., Burxonov S., Xudayorov O‘.. Ming bir boshqotirma. “FUTURE-BOOKS” nashriyoti, Toshkent-2020.-224 bet.
6. Ismailov A. va b. Xalqaro tadqiqotlarda o‘quvchilarning matematik savodxonligini baholash (uslubiy qo‘llanma). Toshkent, “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 112 bet.
7. Yo‘ldoshev J.T. “Technology for diagnosing divergent thinking”. The Way of Science International scientific journal. Volgograd, 1(71) 2020.
8. Yo‘ldoshev J.T. Turli xil fikrlash boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining faoliyatida. Aktualnie vizovi sovremennoy nauki. LXI Mejdunarodnaya nauchnaya konferentsiya. Ukraina, Vipusk 7(61). 26-27 iyulya 2021 g.

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA O‘QUVCHILARNI KAMOL TOPTIRISHDA MUAMMOLI TA‘LIM TEXNOLOGIYASINING O‘RNI

*Adizova Nodira Baxtiyorovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti*

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda dars o‘tish jarayonida muammoli ta‘limning maqsad va vazifalari yoritilgan. Muammoli ta‘lim muammoni hal etish jarayonini butun sinf jamoasining faol aqliy ishiga aylantiradi. Bu sinfdagi har bir bola shaxsining individual xususiyatlarini maksimal darajada inobatga olinishini taqozo etadi. Faqat shundagina sinfdagi jamoaning barcha a‘zosi butun o‘quv jarayoni davomida tom ma‘nodagi ijod kishisiga, fikr odamiga aylana boradi. Muammoli ta‘limni qanday nomlashdan qat‘iy nazar, uning asosiy xususiyati – bilim oluvchining aqliy faolligini oshirish, mustaqil ijodiy izlanish, o‘zi uchun yangi bilim, ko‘nikma va malakalarni kashf etishdan iborat. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ta‘lim jarayoni tashkil etilgandan bilim egallashning bir qancha bir-biriga bog‘liq bo‘lgan bosqichlari mavjud bo‘lib, tayyor bilimlarni o‘quvchi-talabalar ongiga yetkazish, xotiralandi, xotirada saqlash, qayta xotiralandi, so‘zlab berish, yozma ifodalash kabi holatlar bilish, tushunish darajasini ifodalaydi.

***Kalit so‘zlar:** muammoli ta‘lim, mantiqiy usullar, ijodiy faoliyat, maxsus yo‘llar, bilimlarni ijodiy o‘zlashtirish, hayotiy vaziyatga ko‘ra mavjud bilimlardan ijodiy foydalanish ko‘nikmasini tarbiyalash, ijodiy faoliyat.*

РОЛЬ ПРОБЛЕМНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В данной статье описаны цели и задачи проблемного обучения в ходе занятий в начальных классах. Проблемное обучение превращает процесс решения задач в активную интеллектуальную деятельность всего класса. Это требует максимального учёта индивидуальных особенностей каждого ребёнка в классе. Только так каждый член коллектива класса станет человеком творчества и человеком идеи на протяжении всего учебного процесса. Независимо от того, как называть проблемное образование, его основной особенностью является повышение умственной активности обучающегося, самостоятельного творческого поиска, открытия новых знаний, умений и навыков. С момента создания образовательного процесса на основе современных педагогических технологий выделяют несколько взаимосвязанных этапов приобретения знаний. Такие ситуации, как передача, письменное изложение, представляют собой уровень знаний и понимания.

***Ключевые слова:** проблемное обучение, логические методы, творческая деятельность, специальные способы, творческое усвоение знаний, воспитание умения творческого использования имеющихся знаний согласно жизненной ситуации, творческая деятельность.*

THE ROLE OF PROBLEMED EDUCATIONAL TECHNOLOGY IN DEVELOPMENT OF STUDENTS IN PRIMARY EDUCATION

This article describes the goals and tasks of problem-based education in the course of classes in primary grades. Problem-based learning turns the problem-solving process into an active intellectual activity of the whole class. This requires maximum consideration of the individual characteristics of each child in the class. Only in this way, every member of the team in the class will become a person of creativity and a person of ideas during the entire educational process. Regardless of how to name the problem-based education, its main feature is to increase the mental activity of the learner, independent creative search, discovery of new knowledge, skills and abilities. Since the establishment of the educational process on the basis of modern pedagogical technologies, there are several interrelated stages of acquiring knowledge. situations such as giving, written expression represent the level of knowledge and understanding.

***Key words:** problem-based education, logical methods, creative activity, special ways, creative assimilation of knowledge, education of the skill of creative use of existing knowledge according to the life situation, creative activity.*

***Kirish.** Ma‘lumki. har qanday inson o‘z oldida ko‘ndalang turgan hayotiy yoki ilmiy muammoni hal etish uchun o‘ylanadi. izlanadi. bilganlarini taftish qiladi, zo‘riqadi. mashaqqat chekadi. Bu ruhan sog‘lom*

odamga xos bo‘lgan tabiiy xususiyat. Ta’lim jarayonida shunday vaziyatga solingan o‘quvchi ham ta’limiy muammoni hal qilish orqali bilim olish yo‘lida shunday hislarni kechiradi. Milliy pedagogikada ta’lim - tarbiya jarayoniga bugun butunlay yangicha talablar asosida yondashilmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda ta’lim -tarbiyaning oldiga o‘quvchini zarur bilimlar yig‘indisi bilan ta’minlash doirasidan chiqib, o‘quvchi noan’aviyatini shakllantirish. unda bilishga ichki ehtiyoj paydo qilish, mustaqil, mantiqiy, ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish kabi sifat jihatidan yangi talablar qo‘yilyapti.

Asosiy qism. Muammoli ta’lim texnologiyasining asosiy maqsadi bilim oluvchilarning mustaqilligi va faolligini oshirish, tafakkurini rivojlantirish, o‘zlashtirilgan bilimlarning amaliyotga tatbiq etilishini kuchaytirishdan iborat. Pedagogik-psixologik adabiyotlarda muammoli ta’limning ilmiy-na-zariy asoslari haqida gap borganda, uni ta’lim metodi, prinsipi yoki alohida tizim deb hisoblash holatlari uchraydi. Muammoli ta’limni qanday nomlashdan qat’iy nazar, uning asosiy xususiyati – bilim oluvchining aqliy faolligini oshirish, mustaqil ijodiy izlanish, o‘zi uchun yangi bilim, ko‘nikma va malakalarni kashf etishdan iborat. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ta’lim jarayoni tashkil etilgandan bilim egallashning bir qancha bir-biriga bog‘liq bo‘lgan bosqichlari mavjud bo‘lib, tayyor bilimlarni o‘quvchi-talabalar ongiga yetkazish, xotiralash, xotirada saqlash, qayta xotiralash, so‘zlab berish, yozma ifodalash kabi holatlar bilish, tushunish darajasini ifodalaydi. Bu darajalarda bilim oluvchidan ijodiy yondashuv talab etilmaydi. O‘zlashtirishning keyingi darajalarida olgan bilimlarini amalda tatbiq etishi, ma’lum natijalarni qo‘lga kiritishi, to‘ldirishi, boyitishi, o‘zgartirishi, o‘zining mustaqil nuqtayi nazariga ega bo‘lishi talab etiladi. Bu o‘zlashtirish darajalari uchun muammoli yondashuv zarur [3]. O‘quv jarayonini muammoli tarzda tashkil etish auditoriyaga o‘ziga xos psixologik jihatdan yondashuvni talab etadi. Buning uchun o‘qituvchi va tahsil oluvchilar o‘rtasida hech qanday psixologik to‘siq bo‘lmasligi, iliq psixologik muhit yaratilishi lozim. So‘ngra bugungi mashg‘ulotni samarali o‘tkazish qoidasi qabul qilinadi. Ushbu jarayon auditoriyadagi barcha tahsil oluvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Muammoli ta’lim hamisha ham yuqori darajada samara beraveradigan hodisa emas. O‘quvchilar egallashi lozim bo‘lgan bilimlar. ayrim hollarda kamroq kuch va vaqt sarflangani holda. an’anaviy metodlar orqali ham maksimal darajada hal etilishi mumkin. Bunda hamma narsani o‘zlashtiriladigan materialning tabiati. o‘qituvchining bilimdonligi va mahorati hal qiladi.

O‘qituvchi bugungi mashg‘ulotning samaradorligini ta’minlash uchun o‘quvchi-talabalar qanday qoidalarga amal qilishi lozimligini auditoriyadan so‘raydi. Mashg‘ulotning samaradorligini ta’minlash uchun quyidagi qoidalarga amal qilinishi tavsiya etiladi: gapni bo‘lmaslik; bir-birini eshita bilish; bir-birini tinglay olish ko‘nikmasi; navbat bilan gapirish ko‘nikmasi: qo‘l ko‘tarish qoidasiga amal qilish; sabr-toqatli bo‘lish, o‘zaro hurmat. Darsni muammoli tarzda tashkil etish uchun birinchi galda o‘quvchi-talaba bahs-munozara yuritishga, fikrlarini erkin bayon etishga, tanqidiy munosabat bildirishga tayyor bo‘lishi lozim. Buning uchun qo‘yiladigan muammolarga bog‘liq bo‘lgan tushunchalar yuzaga chiqariladi. So‘ngra muammoga aniqlik kiritilib, ma’lum xulosalar chiqariladi. Bu jarayon fikrmulohazalarda ifodalanadi [1]. Muammoni hal etish bosqichida o‘quvchitalabalarning faol ishtirokini ta’minlash maqsadida bu jarayonni shartli ravishda quyidagi uch bosqichga ajratish mumkin:

- aniqlash bosqichi;
- anglash bosqichi;
- fikrlash bosqichi.

Birinchi, aniqlash bosqichida o‘quvchi-talabalarda mavjud bo‘lgan tushunchalar aniqlab olinadi va ularning diqqati muammoga jalb qilinadi. Aniqlash bosqichini tashkil etish uchun quyidagi savollardan unumli foydalanish mumkin:

Bu haqda qanday ma’lumotlarga egasiz?

Bu xususda nimani bilishni xohlaysiz?

Nima uchun bu muhim?

Ikkinchi, anglash bosqichida asosiy maqsad o‘qish jarayonining dinamikasini ta’minlash, yangi o‘quv ma’lumotlarini o‘zlashtirishdan iborat. Bunda qo‘yilgan muammoni mohiyatini anglab yetish va hal etish nazarda tutiladi. Ushbu bosqichda ta’limning turli faol usullaridan foydalanish yaxshi samara beradi.

Muammoning qo‘yilishi va uni yechish jarayoni uzilmas bir zanjirdir. Muammo ko‘tarilishi bilanoq uning yechimi ustida o‘ylanadi, va bu o‘z navbatida, yangi muatnmolarni keltirib chiqaradi. Shu tariqa, uzluksiz tarzda yangi bilimlarni o‘zlashtirish amalga oshadi. Ta’lim amaliyotida o‘qituvchining sinfga olib kiradigan ma’lumotlari o‘quvchilar tayyor bilim sifatida qabul qiladigan yoki o‘zlari mehnat qilib o‘zlashtiradigan shaklda bo‘ladi. Ta’limning dastlabki bosqichlarida. ya’ni boshlang‘ich sinflarda birinchisi ko‘proq qo‘llanilishi tabiiy. Lekin o‘qitish kechimida bilimlarni mehnat qilib o‘zlashtirish shakli ham o‘rni bilan qo‘llanilishi va uni tashkil etishda quyidagi me’yorlarga amal qilinishi masadga muvofiqdir:

- a) o‘quvchilar mustaqil ravishda o‘zlashtirishlari lozim bo‘lgan bilimlar ularning imkoniyatlariga mos murakkablikda bo‘lishi;
- b) berilajak materialning yechimi dasturda belgilangan vaqt oralig‘ida amalga oshirilishi;
- v) ijodiy yo‘l bilan o‘zlashtirilgan bilimlar muslahkamligi darajasi reproduktiv yo‘l bilan olinadigan bilimlardan baland bo‘lishi.

Muammoli ta‘lim muammoni hal etish jarayonini butun sinf jamoasining faol aqliy ishiga aylantiradi. Bu sinfdagi har bir bola shaxsining individual xususiyatlarini maksimal darajada inobatga olinishini taqozo etadi. Faqat shundagina sinfdagi jamoaning barcha a‘zosi butun o‘quv jarayoni davomida tom ma‘nodagi ijod kishisiga, fikr odamiga aylana boradi.

Ta‘lim jarayonini muammoli tashkil etish o‘qitishni tarbiyaviy, ta‘limiy, qiziqtiruvchi, rivojlantiruvchi imkoniyatlar bilan ta‘minlaydi. Muammoli ta‘limning uchta maxsus vazifasi mavjud:

1. Mantiqiy usullar yoki ijodiy faoliyatning maxsus yollaridan foydalanib o‘quvchilarda bilimlarni ijodiy o‘zlashtirish ko‘nikmasini shakllantirish.

2. Hayotiy vaziyatga ko‘ra mavjud bilimlardan ijodiy foydalanish ko‘nikmasini tarbiyalash.

3. Ijodiy faoliyat ko‘rsatish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Bundan tashqari, muammoli ta‘limning quyidagi vazifalari ham mavjudki, bu jarayonni tashkil etishda ulami ham nazardan qochirmaslik maqsadga muvofiqdir:

1. O‘quvchilarning bilim olish faoliyatini mustaqil va ijodiy yo‘nalishga chiqarish.

2. O‘quvchining yangi bilim va faoliyat usullarini o‘zlashtirishini ta‘minlash.

3. Ta‘limning ilmiyligi darajasini oshirish.

4. O‘quvchida ilmiy dunyoqarash shakllanishini ta‘minlash.

5. Shakllanib kelayotgan shaxsda hissiy-irodaviy sifatlarni rivojlantirish, uning ko‘nglidagi odam va olam sirlarini bilishga bo‘lgan ichki ehtiyojini qondirish.

Yuqoridagi vazifalarning har biri alohida o‘quvchining amaliy va nazariy-intellektual faoliyatida namoyon bo‘ladi hamda ular muammoli ta‘limning quyidagi xususiyatlari bilan bog‘liq:

- 1) o‘quvchining yangi tushunchalarni muammo yo‘li bilan mustaqil o‘zlashtirishdagi xususiy faoliyati bolib, u bilimlarning ongli, chuqur va mustahkam o‘zlashtirishini ta‘minlaydi;

- 2) muammoli ta‘lim shaxs dunyoqaiashi shakllanishida eng samarali usullardan biri sanaladi. Chunki muammoli ta‘lim jarayonida to‘plangan bilimlar mustaqil, tanqidiy, ijodiy tafakkur ko‘magida amaliy faoliyatda aylanib, qat‘iy ishonchga aylanadi;

- 3) o‘quv va amaliy muammolar oilasidagi qonuniy aloqadorlik yuzaga keladi. Hayot bilan aloqadorlik o‘zlashtirilgan bilimlarni har xil amaliy faoliyatda qo‘llanilishiga xizmat qiladi;

- 4) o‘quvchilarning har xil mustaqil ishlarini tizimli ravishda va samarali qo‘llash imkoniyati yaratiladi;

- 5) muammoli ta‘limning individualligi o‘quv fanini o‘zlashtirish uchun o‘quvchida bilim, ko‘nikma va malakalarning ma‘lum darajasi oldindan mavjud bolishini taqozo etadi. Muammoning har xil shaklda bolishi farazlar xilma-xilligini tizimga soladi va natijalarga har xil yo‘llar bilan erishilishini ta‘minlaydi;

- 6) muammoli ta‘limning navbatdagi xususiyati uning jo‘shqinligidir. Bu jo‘shqinlik muammo har bir bolaga o‘ziga xos tarzda ta‘sir ko‘rsatishidan kelib chiqadi;

- 7) muammoli ta‘lim o‘quvchilarning yuqori darajadagi faolligiga asoslanadi. Chunki muammoli vaziyatning o‘zi aqliy zo‘riqlashning asosiy manbai hisoblanadi. O‘quvchining fikrlashi uzluksiz tarzda. uning ruhiy-hissiy faoliyati bilan tabiiy aloqada bo‘ladi. Tadqiqot shaklida bolgan har qanday fikrlash o‘quv muammosining individual qabul qilinishini, shaxsiy tuyg‘ularni, emotsional faollikni oshiradi;

- 8) muammoli ta‘lim bilimlarni sarmahsul va ijodiy o‘zlashtirishni ta‘minlaydi, o‘quvchi ijodiy faoliyatini kuchaytiradi. Tarbiyalanuvchida o‘ziga ishonch hissini orttiradi.

Ko‘pincha ilmiy adabiyotlarda muammo bilan murakkab savollar aralashtirib yuboriladi. Bir qator olimlar muammoni har qanday savoldan ajratib turadigan belgi hal etilishi kerak bo‘lgan masalaning muhimligi yoki qiyinligida, deb biladilar. Ammo muhimlik ham qiyinlik ham muammoning asosiy xususiyati emas. Chunki o‘ta muhim va murakkab savollar ham muammo darajasiga ko‘tarila olmasligi mumkin. "Savol so‘zining xususiyatlari va ahamiyati lug‘atlarda: «javob talab qiladigan murojaat; o‘rganiladigan muhokama qilinadigan predmet, yechimini talab qiladigan masala»} deb ko‘rsatilgan. Savolda ifodalangan bilmaslik ilmiy izlanish natijasida ma lumga, o‘rganilgan narsaga aylansa. bunday savol muammo bo‘lolmaydi. Savolda. odatda, javob uchun zarur bo‘lgan deyarli barcha ma‘lumotlar mavjud bo‘ladi. Savol uni so‘rayotgan odam javobini biladigan, soddaroq fikrlashni talab qiladigan, butun vaziyatning yetishmayotgan qismlarini to‘ldirishdan iborat bo‘lgan hodisa. Buni o‘quvchi savolni tushunib, unga javob berish uchun kerak bo‘ladigan faktlar orasida shunday aloqa o‘rnatadi, deb tushunish mumkin. Ba‘zan savolga javob berish uchun qandaydir bir faktni eslashning o‘zi kifoya. O‘quvchi yo‘naltirilgan fikrlash usullari, odatda, avvallari foydalanilgan bo‘ladi va u shu andaza bo‘yicha harakat qiladi.

Agar savol yangi qonuniyatlarni kashf etish imkoniyatlari haqidagi taxminlar bilan uyg‘unlashtirilsa, muammoga aylanishi mumkin. Muammo bir necha yechimga egaligi bilan savoldan farqlanadi. Yechimlarning har biri salmoqli asosga ega bo‘ladi. Ko‘p muammolarni qisqalik maqsadidan kelib chiqib, savol yoki topshiriq tariqasida qo‘yish ham mumkin.

Polyak pedagogi V. Okon muammoli ta‘limga xos vaziyatni muammoni biror masala yuzasidan tashkil qilish, uni shakllantirish bilan birga hal etish jarayonida o‘quvchilarga berish, bu jarayonning izchilligini ta‘minlash va boshqarish, olingan natijalarni tekshirish hamda bilimlarni mustahkamlash kabi faoliyatlar yig‘indisi sifatida baholaydi. I. A. Ilnitskaya mazkur ta‘limni o‘quvchining maktab ta‘lim -tarbiya maqsadlariga mos muammolarni o‘qituvchi rahbarligida o‘zi uchun yangi bo‘lgan ilmiy-amaliy bir tizimda hal etishda ishtirok qilishidan iborat faoliyati, deb qaraydi. V. T. Kudryavsev muammoli ta‘limning mohiyatini o‘quvchining oldiga didaktik muammo qo‘yish. o‘quvchilar ularni yechish asnosida bilimlarini umumlashtirishi va muammoli masalalarni hal qilish tamoyillarini o‘zlashtirishida, deb hisoblaydi. A. M. Matyushkinning fikricha, esa muammoli ta‘lim - o‘qitishning bilimlarni qiziqarli yo‘llar bilan berishga tayanadigan turidir.

Muammoli ta‘lim masalasi bilan maxsus shug‘ullangan rus pedagogi M.Maxmutovning fikricha. muammoli ta‘lim bilimlarni ijodiy o‘zlashtirish va faoliyatning maxsus qonuniyatlariga asoslangan, ilmiy izlanishning asosiy jihatlarni o‘zida jamlagan. qitish hamda o‘qish metodlari. usullarini uyg‘unlikda qamrab olgan didaktik tizimni o‘zida aks ettiradi. U bilimlar asosini chuqur o‘zlashtirishni ta‘minlaydi, o‘quvchining bilim olishdagi mustaqilligini, ijodiy qobiliyatini oshiradi, dunyoqarashini shakllantiradi, kengaytiradi

Muammoli ta‘limdagi keyingi masala bevosita muammoning yechilishidan iboratdir. Bu jarayonni quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

1. Muammoning tahlili va asoslovini ilgari surish. Muammo ma‘lum qiyinchiliklar bor joyda paydo bo‘ladi va uning yechimi uchun o‘quvchida mavjud bo‘lgan bilimlarning o‘zi yetarli bo‘lmay qoladi.

2. Masalaning yechimini qidirish va uni hal etish. Muammoni tekshirishda uning yangi aloqalari va ilgari ma‘lum bo‘lmagan sifatleri aniqlanadi. Shu tariqa asta-sekinlik bilan obyektga doir yangi bilim to‘planadi. Har safar uning yangi jihatlari va xususiyatlari ochila boradi. Bu bosqichni masalani hal etish yuzasidan farazlaming shakllanish bosqichi deb atash mumkin. Unda urinishlar va xatolar. avvalgi tajribalarga tayanish, yechimning taxminiy yo‘llarini belgilash, yechish tamoyillarining isboti va fikrlarni asoslash ishlari amalga oshiriladi.

3. Yechish yo‘llarining to‘g‘riligini tekshirish va olingan natijani baholash. Har bir bosqich ma‘lum umumiy jihatlarni, o‘quvchining muammoni yechish yo‘llarini qidirishi va topishidan iborat faoliyati bilan xarakterlanadi. O‘quvchi xato qilishdan cho‘chimay, o‘z izlanishlari asosida masalani hal etishning, rejasini tuzadi. Bu jarayonda muqobil yo‘llari ham ko‘zda tutadi. Masalani anglash bilan uning yechimigacha bo‘lgan yo‘l qiyin va uzoq bolishi ham mumkin. Masalaning hal etilishida o‘quvchi uchun eng muhim jihat uning yechimi haqida o‘z tasavvuriga ega bolishdir. Bu tasavvurga asta-sekinlik bilan samarasiz urinishlardan keyin, kutilmaganda erishish ham mumkin.

Xulosa. O‘quvchi-talaba mulohaza qilish uchun sharoit yaratadi;

- o‘quvchi-talabalarni o‘quv jarayonidagi faolligini ta‘minlash;
- har bir shaxsning o‘z fikr-mulohazasi mavjudligiga o‘quvchi-talabalarni ishontirish;
- ijodiy mustaqil fikrni qadrlashga o‘rgatish.

Bunda o‘quvchi-talabalar, albatta:

- o‘z-o‘ziga va o‘qituvchiga ishonishi;
- faol o‘quv-bilish faoliyatida ishtirok etishi;
- turli fikr-mulohazalarni diqqat va hurmat bilan eshitishi;
- yangi fikr-mulohazani bildirishga va o‘zlashtirishga ruhan tayyor turishlari zarur.

Adabiyotlar:

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T.:TDPU. 2003- yil. 174 b. 92-bet.
2. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat (O‘quv qo‘llanma). – T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006-y. – 160 b. 66-bet.
3. Yo‘ldoshev J.G‘., Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar. – T.: “Iqtisod-moliya” ashriyoti, 2009-y. – 492 b. 41-42 betlar. 48-49 betlar
4. Quronov M. Milliy tarbiya yoriqnomasi. G‘arb va Sharq tarbiyaviy tajribalari namunalari tahlili. //Xalq ta‘limi. 1993. -№ 8. - 6-10-b.

5. Gʻulomov A. Ona tili darslarida oʻquvchilarning oʻquv-biluv faoliyatini aktivlashtirish. - T.: “Oʻqituvchi”. 1987.
6. Gaffarova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. Oʻqish kitobi (I-sinf uchun darslik). - T.: “Sharq”, 2017. - 127 b.
7. Nurillayeva Sh., Mirzahakimova Z. Oʻqish kitobi (2-sinf uchun darslik). - T.: Sharq, 2018. - 176 b.
8. Umarova M., Hamraqulova X., Tojiboyeva R. Oʻqish kitobi (3-sinf uchun darslik). —T.: “Oʻqituvchi”. 2016. - 217 b.
9. Matjonov S., Shojalilov A., Gʻulomova X., Dolimov Z. Oʻqish kitobi (4-sinf uchun darslik). - T.: 2017. - 216 b.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARNI MOSLASHUVINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Axmedova Zarrina Jamilovna,

Buxoro davlat universiteti

Psixologiya va sotsiologiya kafedrasida o'qituvchisi

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilaridagi adaptatsiya jarayonlarini o'rganishning ijtimoiy psixologik determinantlarini aniqlashga oid tegishli xulosa va tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot jarayonida suhbat, kuzatuv, anketa, kontent-tahlil, shuningdek, mavzuga oid adabiyotlarni o'rganish taxlil etish va umumlashtirish; anketa; eksperiment; bashorat va tashxis metodlari olib borildi. O'zbekistonning baxt indeksi bo'yicha o'rnini yaxshilashda psixologik ta'sirlarning ahamiyati sifatida insonlardagi hayot mazmuni va hayotdan qoniqish tushunchalariga bog'liqligi, masalalarida global omillarni qamrab olgan izlanishlar asosida ilmiy-amaliy psixologik jabhalar yoritishga harakat qilindi. Maktabda moslashuv jarayonlariga oid mashg'ulotlarni zamonaviy usullarda tashkil etishni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: Maktab, bolalar, psixologiya, adaptatsiya, determinant, ijtimoiy psixologiya, kognitiv, salomatlik, bolalar psixologiyasi, yosh davrlari, amaliy ko'nikma, trening, konsultativ faoliyat.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной статье разработаны соответствующие выводы и рекомендации, касающиеся выявления социально-психологических детерминант исследования адаптационных процессов у учащихся начальной школы. В процессе исследования использованы методы интервью, наблюдения, анкетирования, контент-анализа, а также изучения литературы по теме, анализа и обобщения, опроса, эксперимента, прогнозирования и диагностики. В целях улучшения позиции Узбекистана по индексу счастья была предпринята попытка пролить свет на научно-практические психологические аспекты на основе исследований, охватывающих глобальные факторы, такие как важность психологических эффектов в понимании людьми смысла жизни и удовлетворённости жизнью. Разработаны научно-практические рекомендации, направленные на совершенствование организации обучения адаптационным процессам в школе современными способами.

Ключевые слова: школа, дети, психология, адаптация, детерминанта, социальная психология, познавательная, здоровье, детская психология, юношеские периоды, практические навыки, обучение, консультационная деятельность.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE ADAPTATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

This article develops relevant conclusions and recommendations concerning the identification of socio-psychological determinants of the study of adaptation processes in primary school students. In the research process, the methods of interviews, observation, questionnaires, content analysis, as well as literature study on the topic, analysis and generalisation, survey, experiment, forecasting and diagnostics were used. In order to improve Uzbekistan's position on the happiness index, an attempt was made to shed light on scientific and practical psychological aspects through research covering global factors such as the importance of psychological effects in people's understanding of the meaning of life and life satisfaction. Scientific and practical recommendations aimed at improving the organisation of adaptation training at school in modern ways have been developed.

Key words: school, children, psychology, adaptation, determinant, social psychology, cognitive, health, child psychology, youth periods, practical skills, training, consulting activity.

Kirish. XXI asr boshlarida kechayotgan global ijtimoiy-iqtisodiy va geosiyosiy jarayonlar, dunyoning g'oyaviy-mafkuraviy qiyofasini o'zgartirib, yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantirishni taqozo etmoqda. Bugungi kunda ta'lim-tarbiya tizimining bosh maqsadi ham bevosita ijtimoiy-gumanitar fanlarni puxta biladigan, huquqiy savodxonligi yuqori bo'lgan, jahon maydonida o'z bilimi orqali raqobatlasha

oladigan, o'zining fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan, Vatani hamda millatiga nisbatan mehr-muhabbat tuyg'ularini namoyon eta olish hislatlarini maktabgacha ta'lim tarbiyachilarida shakllantirishga yo'naltirilgan.

Yoshlarga chuqur ilm berish, ularning qobiliyatini xar tomonlama o'stirish mustaqil o'zbekistonimiz kelajagi xamda ravnaqi uchun iqtidorli yoshlarni tarbiyalab yetishtirish, sharaflri va ayni bir vaqtida yuksak maqsad yo'lida qilinadigan xizmatdir.

Bularning xammasi umumta'lim tizimida ta'limni yanada takomillashtirishni, o'quv dasturlarini qaytadan ko'rib chiqish va hozirgi tarbiyalanuvchilarga javob beradigan darajaga keltirishni taqazo etmoqda. Respublika Oliy Majlisi sessiyasida qabul qilingan. «Kadrlar tayyorlashning Milliy Dasturi» va Vazirlar Maxkamasining «Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish tug'risida» 1998 yil 5 yanvardagi qarori yuqorida qayd qilingan barcha dolzarb masalalarni qamrab olgan.

Jamiyatning sohalari faol qayta ko'rilgan hozirgi paytda jamoada sog'lom psixologik muhit yaratish yo'l yo'riqlarini egallagan odamlarga katta ehtiyoj sezilmoqda. Ana shunday jamoa hamjamiyat malaka ko'nikmalari ko'p jihatdan maktabda shakllantiriladi.

Maktab islohati to'g'risidagi materiallarda bunday deyilgan: “Maktabda yuksak axloqiy mavzular haqidagina gapirib qolmay bolalar o'z fe'l atvorini shu axloqiy moslashtirishga ham o'rgatirish kerak. Maktab jamoalarida o'zini o'zi boshqarish negizlarini faolroq rivojlantirish mana shuning uchun zarurdir. Bu ishda o'qituvchilar oqilona yordam berishlari kerakligi tabiiy.” Maktab yoshdanoq o'quvchilarni odamlar bilan muloqat qilish usullarini egallashga jamoaning ma'naviy muhitini yaratishga yo'naltirish. Bolalarni bu ishga avvalo o'qituvchi o'rgatishi mumkin va lozim.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili. Pedagog A.S.Makarenko jamoaning majburiy ko'rsatkichlari sifatida uning “uslub” “ohangini” kiritgan edi. “Uslub” va “ohang” sohasi har doim pedagogik “nazariya” tomonidan inkor etilgan edi: vaholanki, bu jamoa tarbiyasining eng jiddiy eng muhim bo'limidir. Uslub - eng nozik va tez buruluvchan narsadir. Uni dam parvarish qilish, har kuni kuzatish kerak, u xuddi gulzor kabi sinchkovlik bilan g'amxo'rlik qilishni talab etadi: uslub juda sekinlik bilan barpo etiladi. Shuning uchun uni an'analar ya'ni sof ong bilan emas balki zamonda yashayotgan katta avlodlar tajribasiga butun jamoaning buyuk obro'siga ongli hurmat bilan qabul qilinadigan qoidalar va odatlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ko'pgina bolalar muassasalarining muvaffaqiyatsizligi shuning uchun bolalarni ularda uslub ishlab chiqilmagan va odatlar hamda an'analar tarkib topgan edi. Bunday odat va an'analar tarkib topa boshlaganda esa, xalq maorifining o'zgarib turadigan inspektorlari ishlarini muntazam ravishda barbod qiladi va buni eng yaxshi niyatlar bilan amalga oshiradi.

M. R. Bityanovanning so'zlariga ko'ra, moslashish nafaqat ma'lum bir muhitda muvaffaqiyatli ishlashga moslashish, balki keyingi shaxsiy, psixologik va ijtimoiy rivojlanish qobiliyatini ham hisobga oladi

N. V. Kiryuxina o'z tadqiqotlarida moslashuvning uch turini ajratib ko'rsatadi:

1. biologik moslashuv-bu atrof-muhit bilan faol ta'sir o'tkazish jarayoni;
2. ijtimoiy moslashuv-bu ijtimoiy sharoitlarga moslashish qobiliyati;
3. fiziologik moslashuv-bu vaziyatning ehtiyojlarini to'liq qondiradigan reaksiya.

Shuni ta'kidlash kerakki, muallif nuqtai nazaridan ushbu turdagi moslashuvlar bir-biri bilan bog'liq, shuning uchun bu moslashuv hodisasining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi va uni shaxsiyat rivojlanishining barcha tomonlariga ta'sir qiladigan uchburchak jarayon sifatida belgilaydi.

Shuningdek, V. A. Slastenin psixologik moslashuv deganda shaxsning aqliy faoliyatini atrof-muhitning ijtimoiy va ijtimoiy-aqliy talablariga, inson faoliyatining shartlari va mazmuniga yaqinlashtirish jarayoni tushuniladi va V. P. Kashirin bu ichki va tashqi yashash sharoitlarini uyg'unlashtirish jarayoni ekanligini anglatadi. va shaxs va atrof-muhit faoliyati Shunday qilib, "moslashish" tushunchasi turli xil ma'nolarga ega, ammo ma'lum bir tadqiqotda biologik yoki ijtimoiy jihatdan boshqacha ko'rib chiqiladi

Bundan tashqari, V. Bakli insoniyat jamiyati yuqori darajada rivojlangan "murakkab adaptiv tizimlar"ning o'ziga xos sinfiga tegishli ekanligini isbotlashga urindi. Keyinchalik E. S. Markaryan o'z g'oyalarini ishlab chiqdi va moslashuvning ijtimoiy kontekstini aniqlashtirish uchun jamiyatni "adaptiv-adaptiv tizimlar" ning maxsus toifasiga kiritish kerak degan xulosaga keldi. Uning fikriga ko'ra, ushbu atama "moslashuvchan bo'lishni davom ettiradigan, shu bilan birga madaniyat fenomenining paydo bo'lishi tufayli maqsadli transformatsion faoliyatga aylanadigan inson faoliyatining ikki tomonlama tabiatini ifodalashga mo'ljallangan".

Moslashuv jarayonini yanada tushunish uchun ijtimoiy moslashuv va sotsializatsiya o'rtasidagi munosabatni ko'rib chiqish muhimdir. I. S. kon sotsializatsiya-bu shaxsning ijtimoiy tajribani, jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida ishlashiga imkon beradigan ma'lum bilimlar, me'yorlar, qadriyatlar tizimini o'zlashtirish jarayoni, deb hisoblagan

Shu tufayli I. S. Kon moslashuv jarayonini umumiy shaklda quyidagicha taqdim etdi:

1. turli xil sharoitlarning o'zgarishi tufayli moslashuvning buzilishi;
2. moslashuvni tiklash uchun imkoniyatlarni safarbar qilish;
3. yangi sharoitlarga yakuniy moslashish (ijobiy yoki salbiy).

Aytish kerakki, inson hayoti davomida ko'pincha ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlarga duch keladi va yangi sharoitlar uchun uning o'tmishdagi tajribasi mutlaqo foydasiz va u allaqachon ushbu sharoitlarga moslashishi kerak, bu erda siz o'zingizni, vaziyatni yoki ikkalasini o'zgartirishingiz kerak.

F. B. Berezinning ta'kidlashicha, moslashish jarayonida tana tizimlarining ishlashi optimallashtiriladi va muvozanat "inson-atrof-muhit" tizimi. U evolyutsiya jarayonida ishlab chiqilgan va organizmning tez-tez o'zgarib turadigan atrof-muhit sharoitlariga ega bo'lish imkoniyatini ta'minlaydigan adaptiv mexanizmlarning imkoniyatlari tufayli shunday xulosaga keldi

1. yo'nalish bo'yicha: tashqi, ichki;
2. ob'ekt bo'yicha: ishlab chiqarish, nikoh, qo'shni-do'st, siyosiy-huquqiy, o'quv, ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy, iqtisodiy;
3. amalga oshirish tabiati bo'yicha: ixtiyoriy, majburiy;
4. innovatsiyalarning tabiati bo'yicha: birlamchi, ikkilamchi;
5. adaptiv muhitning tarkibiy qismlariga ko'ra: mavzu-faoliyat, shaxsiy;
6. shaxsning o'zgarishi yo'nalishi bo'yicha: progressiv, regressiv;
7. psixologik tarkibga ko'ra: moslashish, noto'g'ri ishlash, qayta moslashish.

Endi unga ta'sir qiladigan sharoitlar tushuniladigan moslashish omillarini ko'rib chiqing. Ko'pincha omillar ichki (ijtimoiy muhit sharoitlari) va tashqi (insonning individual imkoniyatlari)ga bo'linadi.

Moslashuv mavzusi-bu shaxs yoki shaxslar to'plami, tashkilot yoki institutni o'z ichiga olgan moslashish jarayonida faoliyatning tashuvchisi va manbai.

Moslashuv ob'ekti moslashish sub'ektining ehtiyojlarini amalga oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan voqelikning bir qismi bo'lishi mumkin. Moslashuv ob'ekti sifatida siz faoliyatni, shaxsni, shaxslar guruhini belgilashingiz mumkin.

Bundan tashqari, bir nechta mezonlarga ko'ra ajralib turadigan moslashish darajalari mavjud. Agar shaxsning moslashish sub'ekti sifatida xarakteristikasiga asoslansa, u holda biologik (organizm - atrof - muhit tizimidagi moslashuv) va ijtimoiy (shaxs-ijtimoiy muhit tizimidagi moslashuv) darajalari ajratiladi. Ijtimoiy daraja shaxsga immanent (ijtimoiy-psixologik moslashuv) va undan ajratilgan (o'ziga xos ijtimoiy shakllanishlar, ijtimoiy umumiyliklar - tashkilotlar va ijtimoiy institutlar)ga bo'linadi.

D. B. Elkoninning fikricha, bolada asosiy psixologik neoplazmalar yangi faoliyatni rivojlantirish jarayonida shakllanadi. Bolalardagi fikrlash ong markaziga o'tadi va dominant aqliy funktsiyaga aylanadi va asta-sekin qolgan aqliy funktsiyalar (xotira, e'tibor, idrok) intellektuallasha boshlaydi va o'zboshimchalik bilan bo'ladi

Shuni ta'kidlash kerakki, dastlab 6-7 yoshli boshlang'ich sinfo'quvchisi, qoida tariqasida, aniq o'ylaydi, lekin keyin u asta-sekin olingan ma'lumotlarni umumlashtirish va mavhumlashtirish qobiliyatiga o'tishni boshlaydi. O'rganish ta'siri ostida xotira ikki yo'nalishda rivojlanadi:

1. og'zaki-mantiqiy, semantik yodlashning roli va ulushi ortib bormoqda (vizual-majoziy bilan taqqoslaganda);
2. bola o'z xotirasini ongli ravishda boshqarish va uning namoyon bo'lishini tartibga solish qobiliyatini egallaydi (yodlash, ko'paytirish, eslash).

Boshlang'ich sinfo'quvchilarida birinchi signal tizimi ustunlik qiladi,

M. R. Bityanovning so'zlariga ko'ra, bolaning moslashuvi ma'lum bir yangi pedagogik muhitda o'zining shaxsiy, jismoniy, intellektual va boshqa potentsiallarini to'liq rivojlantirishga moslashganda muvaffaqiyatli hisoblanadi

Boshlang'ich sinfo'quvchisi maktabda o'qishga juda uzoq vaqt moslashadi, chunki barcha tana tizimlarida sezilarli keskinlik zarur, chunki ko'plab vazifalar hali ularning tajribasi bilan bog'liq emas, shuning uchun intellektual va jismoniy kuchlarni maksimal darajada safarbar qilish talab etiladi.

A. V. Lunacharskiyning so'zlariga ko'ra, yangi jamiyatda o'qimishli odamning idealiga aylanish uchun siz o'zingiz yashaydigan madaniyatni tushunishingiz va o'zingiz uchun foydali bo'lishingiz va jamiyatga boshqa odamlarning ongi va qalbida aks etadigan boylikni olib kelishingiz kerak, ya'ni u intellektual rivojlangan va bilimli odamni shunday tasavvur qilgan.

20-yillarda sovet arboblari tufayli pedagogikada ta'lim va ta'limning gumanistik va demokratik tamoyillari ishlab chiqildi. O'qitish amaliyotida o'qitishning faol tadqiqot usullari qo'llanila boshlandi. Birinchilardan biri P. P. Blonskiy yangi insonparvarlashtirilgan maktab faoliyatining ilmiy asoslarini ishlab chiqa boshladi, unda bolaning o'zi faoliyati asos bo'lib, keyin o'qituvchi beradigan material yordamida asta – sekin o'z – o'zini rivojlantirish mavjud, ya'ni o'qituvchining o'zi yordamchi, bolaning xodimi. Shunday qilib,

bolalarni faol faoliyatga, zukkolikka, ijodkorlikka, mustaqillikka undash juda muhim edi, tabiiy tarbiya bo'lishi kerak, bu erda biz bolaning ichki dunyosiga tegmaymiz, faqat uni faoliyatga undashga harakat qilamiz

Gumanistik pedagogikada S. T. Shatskiyning ilmiy asoslarini ham faol ishlab chiqdi va amalga oshirdi. Uning fikriga ko'ra, o'qituvchi faqat pedagogik mahoratni o'zlashtirgandagina amalga oshirilishi mumkin, u o'zining pedagogik "instinktini" ochib berishi va rivojlantirishi kerak. Pedagogik texnika va pedagogik san'atni o'zlashtirish uchun ushbu ijodiy ish bilan muntazam shug'ullanish kerak, ta'lim va tarbiyaning organik sinteziga intiladi. O'qituvchilar uchun asosiy qadriyat bolaning shaxsiyati edi va uning atrofida barcha o'quv faoliyati allaqachon to'plangan edi. Biroq, vaqt o'tishi bilan mamlakatdagi siyosiy vaziyat o'zgardi, shuning uchun ta'limni insonparvarlashtirish muammosiga munosabat o'zgarib boshladi, boshqa usul va mutlaqo boshqa turdagi o'qituvchiga ehtiyoj paydo bo'ldi

Shunga qaramay, A. S. Makarenko innovatsion pedagogika uchun yaxshi zamin tayyorlandi, u ham uning faoliyatining barcha xarakterlarini ochib berish uchun shaxs diqqat markazida bo'lishi kerak deb hisobladi. Uning ta'kidlashicha, bola nafaqat tarbiya ob'ekti, balki ular kattalar singari o'rtoqlar va fuqarolar, ular ham quvonch va mas'uliyat huquqiga ega. To'g'ri tashkil etilgan pedagogik jarayon uchun har bir bolaning hayoti yo'naltirilishi, birlikda xilma-xillikka erishish kerak

Tahlil va natijalar. Bolalar guruhining shakllanishi sharoitida ijtimoiy-psixologik adaptatsiyaning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun biz maktab-gimnaziyada empirik tadqiqotlar o'tkazdik. Bu gumanitar tarafdorlik va birinchi sinfdan boshlab frantsuz tilini majburiy o'rganishga ega bo'lgan umumiy maktab.

Tadqiqot namunasi bog'cha tarbiyalanuvchilari, har bir sinfdan 20 kishi. 1-guruhda 11 o'g'il va 9 qiz, 2-guruhda 7 o'g'il va 13 qiz, jami 40 kishi bor.

Biz ijtimoiy-psixologik adaptatsiya darajasi bolalar jamoasining birdamlik darajasiga bog'liq deb taxmin qildik. Shuning uchun ijtimoiy-psixologik adaptatsiyaning yuqori darajasiga ega bo'lishi kerak.

Adaptatsiya samaradorligini o'rganish usullari mezonlarning miqdoriy ko'rsatkichlarini olish, ularning har biri uchun moslashish jarayonida yuz beradigan o'zgarishlarni qayd etish, ularning yordami bilan olingan natijalarni statistik tahlil qilish imkonini berishi kerak.

Tadqiqotning bosqichida biz K.Rojers va R.Diamond metodologiyasiga muvofiq ijtimoiy-psixologik adaptatsiya darajasi bo'yicha tadqiqot o'tkazdik Har bir bola quyidagi matnli shaklga ega bo'lishi kerak: "iltimos, quyidagi savollarga javob bering:

1. Agar siz o'z sinfingizdagi biron bir o'quvchini tug'ilgan kuningizga taklif qilish imkoniga ega bo'lsangiz, unda kimni taklif qilgan bo'lardingiz? (Bu erda va keyingi uchta savolga ushbu shaxsning familiyasi va ismini ko'rsating.)

2. Kim bilan bitta stolda o'tirishni xohlamaysiz?

1-guruhda olingan ma'lumotlarga asoslanib, siz quyidagi tavsifni berishingiz mumkin: integral "moslashish" indikatoriga ko'ra, guruh yuqori adaptiv qobiliyatlarga ega ekanligi bilan tavsiflanadi, ya'ni.ushbu guruhda yuqori va normal adaptiv qobiliyatlarga ega bo'lgan respondentlar ko'proq mavjud.

2-guruhda, "moslashish" integral ko'rsatkichi bo'yicha, guruh adaptiv qobiliyatlarning pasayishi bilan tavsiflanadi, ya'ni.ushbu guruhda normal va past adaptiv qobiliyatlarga ega bo'lgan respondentlar ko'proq mavjud. Ushbu guruhdagi respondentlarning aksariyati o'zini o'zi qabul qilish va boshqalarni qabul qilish uchun past integral ko'rsatkichga ega, ustunlik darajasi yuqori.

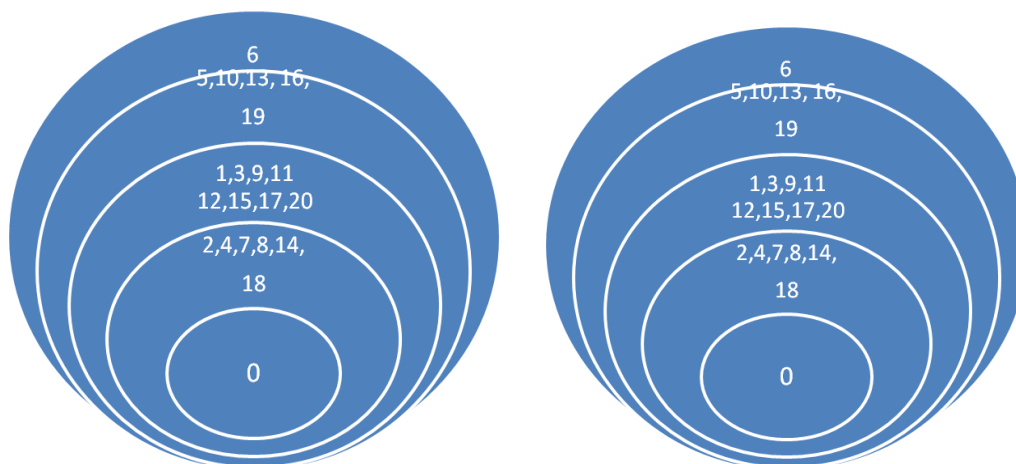
1-jadval.

1 va 2-guruhdagi holat guruhlari

Status guruhi	qabul qilingan tanlovlar soni	status guruhi a'zolari 1- guruh	status guruhi a'zolari 2-guruh
"Yulduzlar"	bitta mavzu bo'yicha olingan tanlovlarning o'rtacha sonidan ikki baravar ko'p.	№ 4,7,12-sonli	Ushbu guruhda "yulduzlar" yo'q
"Afzal ko'rilganlar"	bitta mavzu bo'yicha olingan tanlovlarning o'rtacha sonidan bir yarim baravar ko'pdir,	№ 1,2,9,14,17 - sonli	№№ 2,4,7,8,14,18,
"Qabul qilingan"	qolganlarning hammasi	№№ 3,5,6,8, 10, 11,13,15, 18,19,20	№№ 1,3,9,11,12, 15, 17,20
"Qabul"	bitta mavzu bo'yicha olingan	№ 16	№ 5,10,13,16,19

qilinmagan"	tanlovlarning o'rtacha sonidan bir yarim baravar kam		
"Rad etilganlar"	nolga teng yoki ushbu jamoada bitta sub'ekt tomonidan qabul qilingan tanlovlar sonidan	ikki baravar kam" rad etilganlar " yo'q	№6

Olingan ma'lumotlarga asosanib, biz 1 va 2-guruh uchun holat guruhlari a'zolarining holatini grafik tasvirladik.

1-guruh subyektlar uchun o'zaro imtiyozlar mavjud: 1-4 va 12-14. Salbiy o'zaro aloqalar mavjud emas. Tanlovlarning o'zaro nisbati = 0,016, bu guruh birlashuvining zaif ko'rsatkichidir.

Eksperimental tadqiqotlar natijalariga ko'ra biz quyidagi xulosalar chiqarishimiz mumkin:

1-guruh yuqori adaptiv qobiliyatlarga ega ekanligi bilan tavsiflanadi. 2-guruhining shakllanish bosqichida, shuning uchun ko'pchilik o'quvchilar normal va past moslashish qobiliyatiga ega va guruh adaptiv qobiliyatlarning pasayishi bilan tavsiflanadi.

1-guruh-bu shakllangan o'quv jamoasi, sinfda aniq rahbarlar bor, 9 ta o'zaro ijobiy munosabatlar mavjud, "qabul qilinmagan" guruhda bitta odam bor, "rad etilgan" yo'q, tanlovlarning o'zaro nisbati \ u003d 0,63, bu guruh birlashuvining yaxshi ko'rsatkichidir.

2-guruhda aniq rahbarlar aniqlanmagan, ikkita o'zaro ijobiy munosabatlar mavjud, "qabul qilinmagan" guruhda besh kishi, bitta " rad etilgan", tanlovlarning o'zaro nisbati \ u003d 0.016, bu guruh birlashmasining zaif ko'rsatkichidir.

Ya'ni, maktab o'quvchilari 1-sinfdan beri birga o'qigan va o'quv jamoasi uzoq vaqtdan beri shakllangan sinfda ijtimoiy-psixologik adaptatsiya va guruh birlashuvi darajasi yuqori.

Xulosa. Aqliy adaptatsiya muammosi zamonaviy sharoitda tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan turli bilim sohalari chorrahasida joylashgan ilmiy izlanishlarning muhim sohasidir. Shu munosabat bilan adaptiv kontseptsiyani insonni har tomonlama o'rganishga istiqbolli yondashuvlardan biri deb hisoblash mumkin.

Ijtimoiy-psixologik adaptatsiya qo'rquv, yolg'izlik tuyg'usidan xalos bo'lish yoki ijtimoiy o'rganish muddatlarini qisqartirishdan iborat bo'lishi mumkin, bunda ijtimoiy yoki guruh tajribasiga asosanib, odam darhol ko'proq mos keladigan xatti-harakatlar dasturini tanlab, sinov va xatolarga bo'lgan ehtiyojdan xalos bo'ladi. Ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayoni ijtimoiy institutlar tizimi orqali amalga oshiriladi, unda shaxsning ijtimoiy fazilatlarini ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlarga muvofiq tuzatiladi va shakllanadi.

Kasbiy va o'quv guruhlarida aqliy moslashishni yaxshilaydigan muhim omillar ijtimoiy birdamlik, shaxslararo munosabatlarni o'rnatish qobiliyati, ochiq muloqot qobiliyatidir. Kichik guruhdagi shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari katta yoshdagi maktab o'quvchilarining shaxsiyatini shakllantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Maktab jamoasidagi munosabatlar nafaqat o'quvchilarning bir-biriga bo'lgan munosabatlariga, balki o'qituvchilarga birgalikdagi faoliyatning shartlari va tabiatiga ham bog'liq. O'quv guruhidagi barcha tadbirlar har doim va hamma narsada kollektivistik tamoyillarni shakllantirish, do'stona qo'llab-quvvatlash va o'zaro yordam ruhini mustahkamlash va rivojlantirish uchun tashkil etilishi kerak.

Shaxslararo munosabatlar birgalikdagi faoliyat davomida shaxslararo muloqotga bog'liq. Haqiqiy Birlashgan jamoa darhol paydo bo'lmaydi, lekin asta-sekin shakllanadi va bir qator bosqichlardan o'tadi.

Guruhning birlashishi qo'shma guruh faoliyati jarayonida guruh ichidagi aloqalar rivojlanib borishi bilan, o'quvchilarni bir-biriga yaqinlashtiradigan jamoaviy hissiy tajribalar mavjud bo'lganda sodir bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Pickren W. E., Rutherford A. A history of modern psychology in context. Hoboken, New Jersey. 2010. 380 p.
2. Александровская, Э.М. Психологическое сопровождение школьников [Текст]: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Э.М. Александровская, Н.И. Кокуркина, Н.В. Куренкова. — М. : Академия, 2002. - 208с.
3. Djamilovna A.Z. Study of the formation of crime motivation in adolescents as a problem of psychological research, I.N. Bakhtiyorovna - ResearchJet Journal of Analysis and Inventions, 2022
4. Ахмедова З.Ж. “Педагогико-психологические особенности адаптации младших школьников к учебной деятельности” Вестник интегративной психологии 2023 Выпуск 29

ART-TERAPIYA VOSITASIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING KREATIV TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Jumayev Umedjon To‘raqulovich,

Buxoro davlat universiteti

Jismoniy madaniyat va pedagogika fakulteti

Maktabgacha ta’lim kafedrasida o‘qituvchisi

Ushbu maqolada art-terapiya vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarning kreativ tafakkurini rivojlantirishning nazariy asoslari, apt terapiya texnologiyasini kelib chiqish tarixi va hozirgi davrda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida olib borilayotgan ishlar va uning samaralari haqida so‘z yuritiladi

***Kalit so‘zlar:** art-terapiya, ijodiy qobiliyat, kreativlik, maktabgacha ta’lim, bola, shakllanish, tarbiya, san’at.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ПОСРЕДСТВОМ АРТ-ТЕРАПИИ

В данной статье говорится о теоретических основах развития творческого мышления детей дошкольного возраста посредством арт-терапии, истории зарождения технологии арт-терапии, а также о работе, проводимой в организациях дошкольного образования в современный период, и её результатах.

***Ключевые слова:** арт-терапия, творческие способности, креативность, дошкольное образование, ребёнок, формирование, воспитание, искусство.*

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING IN PRESCHOOLERS THROUGH ART THERAPY

This article talks about the theoretical foundations for the development of creative thinking in preschoolers through art therapy, the history of the emergence of apt therapy technology, as well as the work carried out in preschool education organizations in the modern period and its results.

***Key words:** art therapy, creative abilities, creativity, preschool education, child, formation, education, art.*

Kirish. Har bir bolani o‘qitish, tarbiyalash va rivojlantirishni, insonparvar va komil inson bo‘lib shakllanishiga kreativ tafakkurni maktabgacha yoshdan boshlash muhimdir. Maktabgacha yoshdagi bolaning ijodiy salohiyatini erta ochish muammosi tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. "Art terapiya" atamasi (so‘zma-so‘z: san’at bilan davolash) rassom Adrian Xill tomonidan 1938- yilda sanatoriyalarda sil kasalligi bilan og‘rigan bemorlar bilan ishini tavsiflashda kiritilgan. Ushbu usullar AQShda Ikkinchi jahon urushi paytida fashistlar lagerlaridan olib chiqilgan bolalar bilan ishlashda qo‘llanilgan. O‘zining rivojlanishi boshida art-terapiya Z.Freyd va C.G.Yungning psixoanalitik qarashlarini aks ettirdi, unga ko‘ra mijozning badiiy faoliyatini yakuniy mahsuloti (chizmachilik, haykaltaroshlik, montaj) uning ongsiz aqliy jarayonlarini ifodalaydi. 1969-yilda Amerikada art-terapiya uyushmasi tashkil etildi. Tadqiqotchilarning ishlarida ijodkorlik tafakkurning o‘ziga xos xususiyati sifatida qaralib, uni boshqa psixik jarayonlardan ajratib turadi va bolaning tasavvuri va shaxsiy xususiyatlari bilan bog‘lanadi. Maktabgacha ta’lim tashkiloti amaliyotida bolalarning ijodiy rivojlanishiga tarbiyachilarning e’tiborini oshirish tendentsiyasi kuzatildi. Metodistlar va psixologlarning nuqtai nazari bo‘yicha oldinga qo‘yilgan dolzarb vazifalardan biri bu maktabgacha yoshdagi bolaning ijodiy salohiyatini ochib berishga yordam beradigan art terapiyaya vositasida bolaning kreativ tafakkurini rivojlantirish orqali shaxsga yo‘naltirilgan o‘zaro munosabatlar usullarini takomillashtirishdir. Yildan yilga maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodkorligini rivojlantirish g‘oyalari eng yaxlit va to‘liq ifodalangan tarbiya va ta’lim dasturlaridan foydalanish jarayoni sezilarli darajada faollashmoqda. Shunday qilib, ijodkorlikni rivojlantirish muammosi maktabgacha yoshdagi bolaning shaxsiyatini shakllantirishda eng muhim va dolzarb vazifalardan biridir.

Asosiy qism. Maktabgacha yosh - bu bola shaxsining jadal rivojlanishi, boshlang‘ich bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish davri, turli xil faoliyat turlarini shakllantirish va ularning bolasi orqali faoliyat sub’ekti sifatida rivojlanish davri ekanligi hammamizga ma’lum. Aynan shu davrda bolalar atrofida dunyoni eng intensiv o‘rganadilar barcha keyingi rivojlanish uchun poydevor bo‘lib xizmat qilishi tabiiy. Inson atrofida dunyo haqida ko‘p narsalarni biladi. Kimyoviy tarkib olis yulduzlar, elementar, zarralar

dunyosi bilan tanish, yuqori asabiy faoliyat qonunlarini biladi, bularning barchasini idrok etish qobiliyatiga ega bo‘lmasa-da, rentgen nurlari, ultratovushlar mavjudligi haqida to‘liq ma’lumotga ega. Inson ongda nafaqat predmet va hodisalarni, balki ular orasidagi tabiiy aloqalarni ham aks ettiradi. Misol uchun, odamlar dengiz sathidan hududning kengligi va balandligi o‘rtasidagi naqshlarni, to‘g‘ri burchakli uchburchakning tomonlari orasidagi munosabatlarni va boshqalarni biladilar. Ammo bu bilimlarning barchasini odam faqat analizatorlar yordamida oladimi? Analizatorlar yordamida tevarak-atrofdagi dunyoni bilish imkoniyatlari juda cheklangan. Agar uning bilimlari faqat ko‘rish, eshitish, teginish va boshqa analizatorlar tomonidan taqdim etilgan bilimlar bilan chegaralangan bo‘lsa, inson o‘zini o‘rab turgan dunyo haqida juda kam narsa bilardi.

Aytbaeva A.B., Qasen G.A. o‘z kitoblari “Ta’limdagi san’at usullari” (Art-metodы v obrazovani) shunday keltirishadi: “San’at usullari - san’atning o‘ziga xos psixologik va pedagogik ta’sir qilish usullari o‘zini ifoda etishning bir turi (nafaqat rasm chizishda, balki nutq, harakat, musiqa, tovush, turli materiallar, jumladan, tabiiy materiallar bilan ishlash yog‘och yoki loy)” [1. 4].

Dunyoni chuqur va keng bilish imkoniyati inson tafakkurini ochadi. Demak shunday qilib bola nimalarni o‘ylaydi? Uning mohiyati nimada? Turli manbalarda tafakkurning ta’rifi qanday?

Tafakkur - bu atrofda olamni miyasi tomonidan aks ettirishning eng yuqori shakli, faqat insonga xos bo‘lgan eng murakkab kognitiv psixik jarayondir. Tafakkur - aqliy aks ettirishning faqat insonga xos bo‘lgan shakli bo‘lib, tushunchalar yordamida kognitiv hodisalar o‘rtasidagi aloqalar va munosabatlarni o‘rnatadi. Inson turli darajadagi umumlashtirish bilan fikr yuritishi mumkin, fikrlash jarayonida ko‘p yoki kamroq darajada hislar, g‘oyalalar yoki tushunchalarga tayanadi. Bunga qarab fikrlashning uchta asosiy turi ajratiladi: mavzu-samarali, vizual-majoziy, mavhum. Ob’ektli esa tafakkur hisoblanadi - bu ob’ektlar ustida amaliy harakatlar bilan bog‘liq bo‘lgan fikrlash turi. Vizual-majoziy fikrlash - bu bevosita idrok yoki tasavvurga asoslangan fikrlash turi. Asosan katta maktabgacha yoshdagi bolalarda va kattalarni xarakterlaydigan mavhum fikrlash - bu idrok va g‘oyalarga xos bo‘lgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rinishdan mahrum bo‘lgan nuqtai nazardan fikrlashdir.

Tafakkur turlaridan tashqari fikrlash shakllari ham mavjud. Fikrlashning uchta asosiy shakli mavjud: tushuncha, hukm, xulosa. Odamlarning aqliy faoliyati aqliy operatsiyalar yordamida amalga oshiriladi: taqqoslash, tahlil va sintez, mavhumlashtirish, umumlashtirish va konkretlashtirish, tasniflash. Shunday qilib, tafakkur murakkab aqliy jarayon bo‘lib, uning turlari, shakllari, operatsiyalari mavjud.

Uch yoki to‘rt yoshda bola, nomukammal bo‘lsa ham, uning atrofida ko‘rgan narsalarni tahlil qilishga harakat qiladi; ob’ektlarni bir-biri bilan solishtirish va ularning o‘zaro bog‘liqligi haqida xulosa chiqarish. Kundalik hayotda va maktabgacha ta’lim tashkilotlarida kattalarning tushuntirishlari bilan birga atrof-muhitni kuzatish natijasida bolalar asta-sekin odamlarning tabiati va hayoti haqida elementar tasavvurga ega bo‘ladilar. Bolaning o‘zi atrofda ko‘rgan narsalarini tushuntirishga intiladi. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalarni vizual-samarali tarzda solishtiring, tahlil qiling. Ammo ba’zi bolalar allaqachon vakillik asosida muammolarni hal qilish qobiliyatini namoyon qila boshlaydilar. Bolalar ob’ektlarni rangi va shakli bo‘yicha taqqoslashlari, farqlarni boshqa yo‘llar bilan ta’kidlashlari mumkin. Ular ob’ektlarni rangi (hammasi qizil), shakli (hammasi yumaloq), o‘lchami (hammasi kichik) bo‘yicha umumlashtirishi mumkin. Hayotning to‘rtinchi yilida bolalar o‘yinchoqlar, kiyim-kechak, mevalar, sabzavotlar, hayvonlar, idish-tovoqlar kabi umumiy tushunchalardan ko‘proq foydalanadilar va ularning har biriga ko‘proq sonli o‘ziga xos narsalarni kiritadilar. To‘rt yoki besh yoshda xayoliy fikrlash rivojlana boshlaydi. Bolalar allaqachon oddiy muammolarni hal qilish uchun oddiy sxematik tasvirlardan foydalanishlari mumkin. Ular sxema bo‘yicha qurishlari, labirint muammolarini hal qilishlari mumkin. Bolalar ob’ektlarning o‘zaro ta’siri natijasida nima sodir bo‘lishini ularning fazoviy joylashuviga qarab aytishlari mumkin. Yaxlit fikrlash va uni tashkil etuvchi soddaroq jarayonlarni (tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, tasniflash) bola faoliyatining umumiy mazmunidan, uning hayoti va tarbiyasi sharoitidan ajralgan holda ko‘rib chiqish mumkin emas. Muammoni hal qilish vizual-samarali, vizual-majoziy va og‘zaki rejalarida sodir bo‘lishi mumkin. 4-5 yoshli bolalarda vizual-majoziy fikrlash ustunlik qiladi va kattalarning asosiy vazifasi turli xil aniq g‘oyalarni shakllantirishdir. Ammo shuni unutmasligimiz kerakki, inson tafakkuri ham umumlashtirish qobiliyatidir, shuning uchun ham bolalarni umumlashtirishga o‘rgatish kerak. Bu yoshdagi bola ob’ektlarni bir vaqtning o‘zida ikkita usulda tahlil qila oladi: rang va shakl, rang va material va boshqalar. U predmetlarni rangi, shakli, hajmi, hidi, ta’mi va boshqa xususiyatlariga ko‘ra solishtiradi, farq va o‘xshashliklarini topadi. 5 yoshga kelib, bola namunaga tayanmasdan to‘rt qismdan va namuna yordamida olti qismdan rasm yig‘ishi mumkin. Quyidagi turkumlarga oid tushunchalarni umumlashtira oladi: meva, sabzavotlar, kiyim-kechak, poyabzal, mebel, idish-tovoq, transport va hokazolarni.

Bolalar muammoni nafaqat vizual tarzda hal qila oladi, balki ob’ektning o‘z ongiga o‘zgartira oladi va hokazo. Fikrlashning rivojlanishi aqliy vositalarning rivojlanishi bilan birga keladi (sxemalashtirilgan va

murakkab gʻoyalar rivojlanadi, oʻzgarishlarning tsiklik tabiati haqidagi gʻoyalar). Bundan tashqari, ogʻzaki-mantiqiy fikrlashning asosi boʻlgan umumlashtirish qobiliyati yaxshilanadi. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar obʻektlarni guruhlashda ikkita xususiyatni hisobga olishlari mumkin. Evropa davlatlari psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, kattaroq maktabgacha yoshdagi bolalar, agar tahlil qilingan munosabatlar vizual tajriba doirasidan tashqariga chiqmasa, yetarli sabab-oqibat tushuntirishlarini berib, mulohaza yurita oladilar. 6 yoki 7 yoshda vizual-majoziy fikrlash hali ham yetakchi hisoblanadi, lekin maktabgacha yoshning oxiriga kelib, ogʻzaki-mantiqiy fikrlash shakllana boshlaydi. Bu soʻzlar bilan ishlash, fikrlash mantigʻini tushunish qobiliyatini rivojlantirishni oʻz ichiga oladi. Va bu yerda, albatta, kattalarning yordami talab qilinadi, chunki taqqoslashda, masalan, obʻektlarning oʻlchami va soni bolalarning fikrlashlarining mantiqsizligi maʼlum. Maktabgacha yoshda tushunchalarning rivojlanishi boshlanadi. Toʻliq ogʻzaki-mantiqiy, kontseptual yoki mavhum fikrlash oʻsmirlik davrida shakllanadi. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyachi sabab-oqibat munosabatlarini oʻrnatishi, muammoli vaziyatlarga yechim topishi mumkin. Barcha oʻrganilgan umumlashmalarga asoslanib istisnolar qila oladi, ketma-ket 6-8 ta rasm seriyasini qura oladi. Bu rasmlar orqali oʻtkazilgan art terapiya deyiladi.

Ijodkorlik tobora koʻproq aqliy faoliyatning eng mazmunli shakli, keng koʻlamli faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishni taʼminlaydigan universal qobiliyat sifatida qaralmoqda. Maktabgacha yosh - ijodkorlikni rivojlantirish uchun qulay davr. Aynan shu davrda koʻplab sohalarida progressiv oʻzgarishlar roʻy beradi, aqliy jarayonlar yaxshilanadi (diqqat, xotira, idrok, tafakkur, nutq, tasavvur), shaxsiy fazilatlar va ular asosida qobiliyat va moyillik faol rivojlanadi. Diqqatning rivojlanishidagi sezilarli siljishlarga qaramay, maktabgacha yoshdagi barcha davrda beixtiyor eʼtibor ustunlik qiladi. Biroq, bolalar uchun monoton narsaga eʼtibor qaratish hali ham qiyin. Ammo ular uchun qiziqarli boʻlgan faoliyat jarayonida diqqat juda barqaror boʻlishi mumkin. Shunga oʻxshash yosh naqshlari xotirani rivojlantirish jarayonida kuzatiladi. Kattaroq maktabgacha yoshdagi xotira ixtiyoriy emas. Bola oʻzi uchun eng katta qiziqishni yaxshiroq eslaydi, eng yaxshi taassurot qoldiradi. Maktabgacha yoshdagi davrning oxiriga kelib, vizual-majoziy rivojlanishning eng yuqori bosqichi sifatida fikrlashning vizual-sxema shakli ustunlik qila boshlaydi. Bolaning aqliy rivojlanishning ushbu darajasiga erishishining natijasi boʻlib bu bolaning chizilgan chizmalarining sxematikligi, muammolarni hal qilishda sxematik tasvirdan foydalanish qobiliyati. Tadqiqotchilardan L.S. Vygotskiy, A.V. Zaporjets, A.N. Leontiev va boshqalar katta maktabgacha yoshda, erta bolalik bilan solishtirganda, faoliyatning yangi turi - ijodiy paydo boʻlishini koʻrsatadi. Ushbu turning oʻziga xosligi shundaki, u avvalgidek emas, balki fikrdan vaziyatga oʻtish imkoniyatini beradi. Biroq, katta maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy faoliyatining xususiyatlarini tavsiflashda oʻqituvchilar va psixologlar uning oʻziga xosligini taʼkidlaydilar.

Shunday qilib, bu yoshdagi ijodkorlikning koʻplab tarkibiy qismlari endigina rivojlana boshlaydi, garchi subʼektiv ravishda bola doimo yangi narsalarni kashf qilsa. N.N. Poddyakovning taʼkidlashicha, bolalik davrida ijodkorlik bolaning turli faoliyatini rivojlantirish, tajriba toʻplash va shaxsiy oʻsish mexanizmi sifatida tushunilishi kerak. Vygotskiyning fikricha, bolalar ijodiyotining asosiy qonuni shundaki, uning qiymatini natijada emas, ijod mahsulida emas, balki bunday faoliyat jarayonida koʻrish kerak. Bolalar ijodiyotini rivojlantirish muammolariga bagʻishlangan tadqiqotlarda, maktabgacha yoshdagi bolada uni ijodkor sifatida tavsiflovchi bir qator xususiyatlar paydo boʻlishi qayd etilgan. Bu yangi mazmunga nisbatan oʻzlashtirilgan ish usullarini qoʻllash, vazifalarni hal qilishning oʻziga xos usullarini topish, har xil turdagi oʻzgarishlardan foydalanish va hokazolarda faollik va tashabbuskorlikning namoyonidir. Ijro faoliyatida (qoʻshiq aytish, rasm chizish, drammatizatsiya oʻyinlari, raqslar) ijod qilish qobiliyatini rivojlantirish kattalarga taqlid qilishdan olingan tajribani mustaqil ravishda kundalik hayotga oʻtkazishga urinishgacha, soʻngra ijodiy tashabbusga oʻtadi. Maʼlumki, ijodiy faoliyatning psixologik asosini xayol – buyum va vaziyatlarning ularni idrok etish va idrok etish natijalari asosida tasvirini yaratishdan iborat psixik jarayon tashkil etadi. Tasavvurning asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi: qismlardan oldin butunni koʻrish, funktsiyani bir obʻektdan ikkinchisiga oʻtkazish. Tasavvurni rivojlantirishning muhim koʻrsatkichlari - bu koʻrinishga tayanish, oʻtmish tajribasidan foydalanish, vaziyatga moslashmasdan, uni oʻziga boʻysundirishga, uning mazmunli xususiyatlarini oʻzlashtirishga imkon beradigan maxsus ichki pozitsiyaning mavjudligi.

Tasavvur turli darajadagi funktsiyalarni bajaradi: ifodalash darajasiga koʻra, u passiv va faol boʻlishi mumkin, oʻz navbatida, faol rekreativ va ijodiy boʻlinadi. Tasavvurni qayta tiklash obʻektlarni, hodisalarni, hodisalarni ularning tasviri yoki ogʻzaki tavsifiga koʻra tiklashdan iborat. Ijodiy tasavvur yangi obʻektlar, hodisalar, vaziyatlarni ochadigan yoki yaratadigan harakatlarning mumkin boʻlgan natijalarini aniqlash bilan bogʻliq. Shu bilan birga, ijodiy tasavvurda oʻziga xoslik va realizm darajasi bilan farq qiluvchi gʻoyalar paydo boʻladi. Ijodiy tasavvur gʻoyalarining oʻziga xosligi sifatida oʻziga xoslik ularning yangilik darajasi, maʼlum boʻlgan narsalarga oʻxshamasligi, realizm esa tasavvur tomonidan yaratilgan gʻoyaning haqiqatga

qanchalik yaqin ekanligi bilan belgilanadi. Tasavvur yordamida yaratilgan tasvirlar batafsil tasvirlanadi, "jonlanadi", bu ijodiy namoyonlarning o'ziga xos qiymatini ko'rsatadi, ayniqsa ijodiy shaxsiy fazilatlarining erta shakllanishi davrida. L.S. Vygotskiy, V.V. Davydov, E.E. Kravtsova, V.T. Kudryavtsev tasavvurni maktabgacha yoshdagi bolalikning eng muhim neoplazmasi deb atadi va u bilan ijodiy shaxsning tug'ilishi jarayonlari bilan bog'liq. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodkorlikni rivojlantirish shartlari olalar ijodiyotini rivojlantirishning muhim omillaridan biri ularning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishdir.

Ijodkorlikni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun birinchi qadam chaqaloqning erta jismoniy rivojlanishi: erta suzish, gimnastika, erta emaklash va yurish. Keyin erta o'qish, hisoblash, turli vositalar va materiallarga erta ta'sir qilish. Bola ijodini rivojlantirishning ikkinchi muhim sharti-bu bolalar rivojlanishidan oldinda bo'lgan muhitni yaratishdi. Iloji boricha, bolani uning eng xilma-xil ijodiy faoliyatini rag'batlantiradigan va unda asta-sekin rivojlanib boradigan shunday muhit va munosabatlar tizimi bilan oldindan o'rab olish kerak. samarali rivojlanmoqda. Misol uchun, o'qishni o'rganishdan ancha oldin, bir yoshli bola harflar bilan bloklarni sotib olishi, alifboni devorga osib qo'yishi va o'yinlar paytida bolaga harflarni chaqirishi mumkin. Bu erta o'qishni rivojlantirishga yordam beradi. Ijodkorlikni samarali rivojlantirishning uchinchi, nihoyatda muhim sharti ijodiy jarayonning o'ziga xosligidan kelib chiqadi, bu esa maksimal kuch talab qiladi. Gap shundaki, rivojlanish qobiliyati qanchalik muvaffaqiyatli bo'lsa, odam o'z faoliyatida shunchalik tez-tez o'z imkoniyatlarining "shiftiga" erishadi va asta-sekin bu shiftni yuqori va balandroq ko'taradi. Kuchlarning maksimal kuchlanishining bu holatiga bola allaqachon emaklab yurgan, lekin hali gapira olmaganida osonlik bilan erishiladi. Hozirgi vaqtda dunyoni bilish jarayoni juda jadal, ammo chaqaloq kattalarning tajribasidan foydalana olmaydi, chunki bunday kichkina odamga hech narsani tushuntirib bo'lmaydi. Shuning uchun, bu davrda chaqaloq har qachongidan ham ko'proq ijodiy bo'lishga, o'zi uchun ko'plab mutlaqo yangi vazifalarni mustaqil ravishda va oldindan tayyorgarliksiz hal qilishga majbur bo'ladi (agar, albatta, kattalar unga buni qilishga ruxsat berishsa, ular uni hal qiladilar.). Bola divan to'pi ostida uzoqqa dumaladi. Agar bola bu muammoni o'zi hal qila olsa, ota-onalar unga divan ostidan bu o'yinchoqni olishga shoshilmasliklari kerak. Ijodkorlikni muvaffaqiyatli rivojlantirishning to'rtinchi sharti-bolaga faoliyatni tanlashda, vazifalarni almashtirishda, bir ishni bajarish muddatida, usullarni tanlashda va hokazolarda katta erkinlik berishdir. Shunda bolaning xohishi, uning qiziqishi, hissiy yuksalish yanada ko'proq aqliy zo'riqish ortiqcha ishlarga olib kelmasligining ishonchli kafolati bo'lib xizmat qiladi va bolaga foyda keltiradi. Ammo bolaga bunday erkinlik berish istisno qilmaydi, aksincha, kattalarning befarq, aqlli, xayrixoh yordamini nazarda tutadi - bu ijodkorlikni muvaffaqiyatli rivojlantirishning beshinchi shartidir. Bu yerda eng muhimi, erkinlikni ruxsat berishga aylantirish emas, balki yordamni maslahatga aylantirishdir. Afsuski, taklif qilish ota-onalar uchun bolalarga "yordam berish" uchun keng tarqalgan usuldir, ammo bu faqat sababga zarar etkazadi. Agar bola o'zi qila olsa, unga hech narsa qila olmaysiz. U o'zi o'ylay olsa, siz uning uchun o'ylay olmaysiz. Ijodkorlik qulay psixologik muhit va bo'sh vaqtning mavjudligini talab qilishi uzoq vaqtdan beri ma'lum, shuning uchun ijodiy qobiliyatlarni muvaffaqiyatli rivojlantirishning oltinchi sharti oilada va bolalar jamoasida iliq, do'stona muhitdir. Kattalar bolaning ijodiy izlanishdan va o'z kashfiyotlaridan qaytishi uchun xavfsiz psixologik bazani yaratishi kerak. Bolani doimiy ravishda ijodiy bo'lishga undash, uning muvaffaqiyatsizliklariga hamdardlik ko'rsatish, hatto haqiqiy hayotda g'ayrioddiy g'alati g'oyalarga ham sabr-toqatli bo'lish muhimdir. Kundalik hayotdan sharhlar va qoralashlarni istisno qilish kerak. Lekin yuksak ijodiy salohiyatga ega bolani tarbiyalash uchun qulay shart-sharait yaratishning o'zi yetarli emas. Bolalar ijodiyotini rivojlantirish, agar u yakuniy maqsadga erishishga qaratilgan bir qator aniq pedagogik vazifalar hal qilinadigan maqsadli jarayon bo'lsa, samarali bo'ladi. Ijodiy shaxsni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilayotgan ta'limga zamonaviy yondashuvlar sharoitida bolalar ijodiyotini rivojlantirish muammosi eng dolzarb bo'lib qoladi. Ijodkorlikni tavsiflashda A.V. Zaporjets, N.N. Poddyakov, A.M. Matyushkin, D.B. Bogoyavlenskaya L.A. Venger, O.M. Dyachenko, P. Torrens, E. Fromm va boshqa ko'plab mahalliy va xorijiy psixologlar ijodkorlikni tasavvurni, fantaziyani rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan umumiy ijodiy qobiliyat, asl qadriyatlarini yaratish, nostandart qarorlar qabul qilish uchun shaxslarning chuqur mulki deb hisoblashadi. Mahalliy va xorijiy tadqiqotlarda ijodkorlik ko'pincha ijodkorlik bilan almashtiriladi. Vygotskiy L.S., Zaporjets A.V., Leontiev A.N., Petrovskiy V.A., Elkonin D.B., Dyachenko O.M., J.Gilford, J.Gauenlar tasavvurni ijodiy faoliyatning asosiy mezon deb biladilar. Shuni esda tutish kerakki, bolalar ijodiyotini rivojlantirish faqat maqsadli jarayon bo'lsagina samarali bo'ladi. Bolaga u shug'ullana boshlagan faoliyatni rivojlantirishga yordam berish kerak. Bolaning o'zi bu vositalarni topa olmaydi, u ulardan faqat eng ibtidoiyolarini kashf eta oladi va uning ijodi eng past darajada qolishga mahkum.

Bolalarning ijodkorlik darajasini aniqlash uchun men quyidagi usulni tanladim: "F. Uilyamsning divergent (ijodiy) tafakkuri sinovi". Sinov guruh shaklida o'tkaziladi. Bolalarga test sinovlari uchun zarur

bo‘lgan bo‘sh test kitoblari shakllari taklif etiladi. Test kitobi uchta alohida varaqdan iborat bo‘lib, standart format A - 4, har bir qog‘oz varag‘ida 4 ta kvadrat ko‘rsatilgan, ularning ichida rag‘batlantiruvchi raqamlar mavjud. Kvadratchalar ostida raqamning raqami va imzo uchun joy ko‘rsatilgan. Sinov muddati cheklangan: 25 daqiqa Sinov boshlanishidan oldin divergent fikrlash testi uchun ko‘rsatmalar beriladi: “Sizga 12 ta chizma taklif etiladi. Hech kim o‘ylab topolmaydigan shunday g‘ayrioddiy rasm chizishga harakat qiling. Kvadratchalarda tartib bilan ishlaganda, tasodifiy bir kvadratdan ikkinchisiga o‘tmang. Rasm yaratishda, uni rasmingizning bir qismi qilish uchun har bir kvadrat ichida chiziq yoki shakldan foydalaning. Shakl qilmoqchi bo‘lgan narsangizga qarab, kvadratning istalgan joyiga chizishingiz mumkin. Chizmalarni qiziqarli va g‘ayrioddiy qilish uchun siz turli xil ranglardan foydalanishingiz mumkin. Har bir chizmani tugatgandan so‘ng, qiziqarli sarlavhani o‘ylab ko‘ring va uni rasm ostidagi chiziqqa yozing (yoki menga ayting). Sarlavhangiz rasmda ko‘rsatilgan narsalarni aytib berishi, uning ma‘nosini ochib berishi kerak. Ma‘lumotlarni qayta ishlash: Quyida tavsiflangan divergent fikrlashning to‘rtta kognitiv omili shaxsiyatning ijodiy namoyon bo‘lishi (o‘ng yarim shar, vizual, sintetik fikrlash uslubi) bilan chambarchas bog‘liqdir. Ular so‘z birikmalarini sintez qilish qobiliyatini tavsiflovchi beshinchi omil bilan birgalikda baholanadi (chap yarim shar, fikrlashning og‘zaki uslubi). Natijada biz ball bilan ifodalangan beshta ko‘rsatkichni olamiz.

Xulosa. Hayot tobora rang-barang va murakkablashib borayotgan, insondan qolip bo‘lmagan, odatiy harakatlarni, balki harakatchanlikni, fikrlashning moslashuvchanligini, tez yo‘naltirilganligini va yangi sharoitlarga moslashishni, turli muammolarni hal qilishda ijodiy yondashishni talab qiladigan bugungi kunda, buni o‘tkazib yubormaslik juda muhimdir. ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish uchun sezgir davr.

Art-terapevtik seansning tuzilishida ikkita asosiy qismni ajratish mantiqan to‘g‘ri keladi. Ulardan biri og‘ bo‘lmagan, ijodiy, tuzilmagan. O‘z-o‘zini ifoda etishning asosiy vositasi - vizual faoliyat (chizish, rasm chizish). Og‘zaki bo‘lmagan o‘zini ifoda etish va vizual aloqaning turli mexanizmlari qo‘llaniladi.

Boshqa qismi og‘zaki, apperceptive va rasmiy ravishda ko‘proq tuzilgan. Bu og‘zaki muhokamani, shuningdek, chizilgan ob‘ektlar va paydo bo‘lgan uyushmalarni talqin qilishni o‘z ichiga oladi. Og‘zaki bo‘lmagan o‘zini ifoda etish va vizual aloqa mexanizmlari qo‘llaniladi.

Vizual ijodkorlikni vizual aloqaning universal vositasi deb atash mumkin. Aynan shu tilda badiiy terapevtik jarayon ishtirokchilarining dinamik o‘zaro ta’siri hissiy g‘amxo‘rlik va qo‘llab-quvvatlash muhitida sodir bo‘ladi. O‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan badiiy faoliyatning boy shifobaxsh salohiyati ana shunday ro‘yobga chiqadi, shaxsning intellektual, hissiy va individual rivojlanishida ijobiy o‘zgarishlar ro‘y beradi. Endi biz ishonch bilan aytishimiz mumkin, maqsadli o‘qitish jarayonida ular faoliyatining xususiyatidan qat’i nazar, bolalarda paydo bo‘ladigan tasavvurning ba’zi umumiy xususiyatlarini shakllantirish mumkin edi. Ammo rivojlangan tasavvur, shuningdek, bunday rejani mustaqil ravishda yaratish va keyin uni izchil amalga oshirish qobiliyati bilan ajralib turadi. Albatta, bu tasavvurni rivojlantirishning eng qiyin bosqichi bo‘lib, unga juda kam bolalar o‘z-o‘zidan kelishadi.

Adabiyotlar:

1. Айтбаева А.Б., Касен Г.А. Арт-методы в образовании. - Алматы: Казахский университет, 2016 - 100 с.
2. Лебедева Л.Д. «Практика арт – терапии: подходы, диагностика, система занятий», СПб – 2007.
3. Психолог в детском дошкольном учреждении: Методические рекомендации к практической деятельности/ под ред. Т.В. Лаврентьевой.— М.: Новая школа, 1996г.— 144с.
4. Дьяченко О. М. «Развитие воображения дошкольника», М. – 2008.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA ERTAKLARNI O‘QITISH ASOSIDA O‘QIB VA TINGLAB TUSHUNISH MALAKALARINI TAKOMILLASHTIRISH

*Qayimov Laziz Mirzo o‘g‘li,
Buxoro davlat universiteti
Maktabgacha ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi
qayimovlaziz432@gmail.com*

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini ertak bilan tanishtirish jarayonida o‘qib va tinglab tushunish malakalarini takomillashtirishga doir fikr-mulohazalar, birinchi sinfdan to‘rtinchi sinfgacha bo‘lgan “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsliklaridagi bazi ertaklar tahlili hamda ularning o‘qitish usullari, darsliklarda keltirilgan ertaklar tasnifi borasida fikr-mulohazalar bayon etilgan.

***Kalit so‘zlar:** ertak, audio ertak, o‘qib tushunish, tinglab tushunish, malaka, qiyin so‘zlar, namunali o‘qish, so‘z boyligi, savodxonlik, matn.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ И ПОНИМАНИЯ НА СЛУХ НА ОСНОВЕ ОБУЧЕНИЯ СКАЗКАМ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В данной статье даны комментарии по вопросам совершенствования навыков чтения и понимания на слух в процессе знакомства учащихся младших классов со сказками, анализ некоторых сказок в учебниках «Родная речь и грамотность чтения» с первого по четвёртый класс и их мнения по этому поводу, представлены методы обучения, классификация сказок, представленных в учебниках.

***Ключевые слова:** сказка, аудиосказка, понимание прочитанного, понимание на слух, владение трудными словами, модель чтения, словарный запас, грамотность, текст.*

IMPROVING READING AND LISTENING COMPREHENSION SKILLS BASED ON THE TEACHING OF FAIRY TALES IN PRIMARY GRADES

This article analyzes opinions on improving reading and listening skills in the process of familiarizing elementary school students with a fairy tale. Analysis of some fairy tales in the textbooks "Native language and reading literacy" from the first to the fourth grades and methods of teaching them, the classification of fairy tales presented in the textbooks.

***Keywords:** fairy tale, audio fairy tale, reading comprehension, listening, skill possession, difficult words, reading pattern, vocabulary, literacy, text.*

Kirish. Ona tili va o‘qish savodxonligi fanini o‘qitishda asosiy e‘tibor o‘quvchida tilga doir to‘rt ko‘nikma: o‘qib tushunish, tinglab tushunish, nutq so‘zlash va yozish hamda grammatik savodxonlikni shakllantirishga qaratiladi. Ta‘lim jarayonida o‘quvchilar voqea-hodisalarni kuzatish, anglash, qiyoslash, analiz va sintez qilishga o‘rgatish orqali ijodiy va tanqidiy tafakkurini, fikrlash doirasini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Ona tili va o‘qish savodxonligi fani ushbu maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Ona tili va o‘qish savodxonligi fanini o‘qitishda quyidagi tamoyillarga tayaniladi:

1. Tilni amaliyotda qo‘llash, ya‘ni matnni o‘qish orqali ham grammatika, ham uning qo‘llanishini o‘rgatishga asoslaniladi.

2. Grammatik savodxonlik doirasida o‘quvchining so‘z boyligini oshirish, so‘zlarning ma‘nolari, farq va o‘xshashliklarini his qilish va anglab yetish, bexato talaffuz qilish va yozish, so‘zlarni bog‘lab gap, gaplardan esa matn tuza olish, birikmalardagi ma‘noviy va grammatik, matndagi mantiqiy xatoliklarni topish va tuzatish, o‘zgalar fikrini to‘g‘ri anglash, bir fikrni turli shaklda ifodalash, uzilgan fikrning davomini tiklash kabi qator mantiqiy operatsiyalarni bajarish, nutq vaziyatini to‘g‘ri baholash va til imkoniyatlaridan unga mos ravishda foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish va malakasini o‘stirishga e‘tibor qaratiladi.

3. O‘qish savodxonligi doirasida o‘quvchida to‘g‘ri, tez, ongli, ifodali o‘qish malakalarini shakllantirish, ularni oddiy kitob o‘quvchidan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko‘tarish;

4. O‘quvchining o‘qib, eshitib tushunish, og‘zaki va yozma nutq malakasini umumiy holda rivojlantirish maqsadida ularning har biriga alohida e‘tibor qaratiladi.

Tahlil va natijalar. Ertak xalq og‘zaki ijodida eng keng tarqalgan janr bo‘lib, ularni barcha yoshdagi maktab o‘quvchilari sevib va qiziqib o‘qiydilar. Ertaklarda hayot juda oddiy va shu bilan birga nihoyatda qiziqarli tarzda qalamga olinadi. Ertaklar bolalarni hayotni tushunishga, unga tayyor bo‘lishga oddiy hamda fantastik sarguzashtlar orqali o‘rgatib boradi.

Ertaklarning aksariyatida aniq hayot tasviri fantastik unsurlar bilan qo‘shilib ketadi va shu bois juda qiziqarli bo‘ladi hamda sehrli tuyuladi.

Boshlang‘ich sinf darsliklarida juda ko‘plab xalq og‘zaki ijodidan namunalar berilgan. Bular ichida ertak janri yetakchilik qiladi. Shu bois boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ertak bilan amaliy tanishtirilib boriladi.

Ertakning o‘tkir maroqli syujeti, voqea rivojidadagi favqulodda, ajoyib vaziyat bolalarni tez o‘ziga maftun qiladi; undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g‘oyaviy yo‘nalishi, unda ezgu kuchning - yaxshilikning doimo g‘alaba qilishi bolalarni o‘ziga tortadi.

Ertak tili ko‘pincha sodda va ravon bo‘ladi. Unda bir xil so‘z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta’sirchanligi, ifodali vositalarining jonliligi bolalar uchun juda qiziqarlidir.

Ertakda qatnashuvchilar ko‘pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo‘lgan yovuz, baxil, ochkuz obrazlarga bulinadi.

Ertakning tarbiyaviy qimmati shundan iboratki, bolalar unda halollik g‘alaba qilganidan, kambag‘al kishilar qiyinchilikdan qutulganidan, ya’ni yaxshilik, ezgulik ro‘yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doim shunday bo‘lishini istaydilar.

Ertak bolalarda personajlarning xatti-harakatini muhokama qilib baholash ko‘nikmasini o‘stiradi.

O‘quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? Nima uchun? ... nima uchun jazolandi (yoki rag‘batlantirildi)? Nima uchun ertakdagi ba’zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi, ba’zilaridan esa, aksincha, yuz ugiradi? kabi savollarga javob berish uchun o‘ylaydilar, ertak qahramonlarining xatti-harakatini muhokama qilib, uni baholashga o‘rganadilar. Masalan, “Chumolining jasorati” [5: 7-8], ertagidagi asosiy fikr vatanparvarlik nimaligini bolalarga sodda qilib tushuntirishdan iboratdir. Ertakda shunday voqea asos qilib olingan: “Bir yili yoz juda issiq kelibdi. Yomg‘ir deyarli yog‘mabdi. Jazirama quyosh tig‘ida o‘simliklar qurib, qovjirab qolibdi. Shunday kunlarning birida yaylovga o‘t ketibdi. Kutilmagan yong‘in jonzotlarni vahimaga solibdi. Hamma tumtaraqay qocha boshlabdi. Birgina chumoli qochmabdi. U o‘tloq yaqinidagi buloqdan mitti og‘izchasida suv keltirib, olovga purkay boshlabdi” [5: 7-8]. Bu voqeani kuzatib turgan o‘rmonda yashovchi boshqa jonzotlar chumolini mazammam qila boshlaydilar. Ular “Seni bu ozgina suving bilan bu dahshatli olovni o‘chirib bo‘lmaydi. Joningni asrasangchi” deyishadi. Bu gapni eshitgan chumoli suv tashishdan to‘xtamasdan shunday deydi: “– To‘g‘ri aytasiz, bir zarra suv yong‘inni o‘chirmaydi. Lekin men urinib ko‘rmoqchiman. Chunki bu o‘tloq – mening vatanim. Uni asrash uchun menda zarradek imkoniyat bo‘lsa, shu imkoniyatdan foydalanaman” [5: 8]. Oddiygina va mittigina chumolining bu gapi barcha hayvonlarni hayratga qoldiradi va ular bu gapdan ta’sirlanib, chumoliga yordamga shoshadilar. Birlashgan uzar degandek. Bir pasda olov uchiriladi.

Mazkur ertak ikkinchi sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan. Shu sabab ertak matni uncha katta emas, shu sinf yoshiga mos tarzda tanlangan. Ikkinchi sinf o‘quvchilariga bu ertak mazmun-mohiyatini to‘liq tushuntirish uchun katta pedagogik mahorat kerak. Chunki bu yoshdagi bolalar vatan tushunchasini hali to‘liq anglab olmagan bo‘ladilar. Birinchi navbatda o‘qituvchi ertak matnini namunaviy tarzda, baland ovozda, bexato va ravon o‘qib berishi kerak. O‘qituvchi o‘qish jarayonida ertak mazmunidan kelib chiqib, ba’zan ovozini baland, ba’zan past, ba’zan hayajonli, ba’zan da’vatkor qilib o‘qiydi. O‘quvchilar ustozlari o‘qishidan ertak mazmunini anglay boshlaydilar. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari tushunchalarga nisbatan so‘zlarni ko‘proq biladilar, ba’zi o‘quvchilar esa ayrim so‘zlarning ma’nosini yetarlicha tushunib yetmaydilar. Shuning uchun o‘qituvchi ertak matnini mazmunini o‘quvchilarga to‘la yetkazishda rang-barang usullardan foydalanishi kerak. Xususan, muayyan bir mavzuni ongli o‘zlashtirilishiga ertak tahlili, rang-barang ko‘rgazmali qurollardan foydalanish, o‘quvchilarning o‘qish malakalarini xisobga olish, o‘quvchilarning mustaqil ishini tashkil etish ifodali o‘qish malakalarini shakllantirish, shuningdek, o‘quvchilar bilan uzluksiz lug‘at ustida ishlash mashg‘ulotlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish singari uslubiy ishlarni amalga oshirishning o‘rni va roli beqiyosdir.

O‘qituvchi ertakni maromiga yetkazib o‘qisa, o‘quvchilar uni diqqat bilan, butun vujudlari quloqqa aylanib tinglaydilar. Bunday tinglash esa, ertak mazmunini anglashni ancha osonlashtiradi. Agar shu jarayonda ertakning audio variantidan foydalansa yanada yaxshiroq va samaraliroq natija berishi mumkin. Birinchidan, o‘qituvchi nutqida noxostdan kamchilik bo‘lishi mumkin. Lekin audio variant puxta ishlangan bo‘ladi va hamda sifat jihatdan barcha talablarga mos ravishda yaratilgan bo‘ladi. Ikkinchidan, o‘quvchilarga ham audio variantni tinglash ham yangilik va ham juda qiziqarli tuyuladi va ular qiziqib, diqqat bilan uni tinglaydilar. Audio ertagni tinglashda o‘quvchilarni tushunish koefitsentlari yuqori bo‘ladi. Chunki tinglash

ko'nikmalarini o'rgatishning zamonaviy samarali usullari hamma narsani o'z ichiga oladi masalan interaktiv mashqlardan multimedia resurslarigacha. Tinglash qobiliyati eng yaxshi o'rganishi mumkin bo'lgan qobilyat sanaladi. Chunki o'rganishga birozgina ko'proq e'tibor qaratilsa u oddiy va qiziqarli tadbirlar orqali yaxshilandi va yakunida yaxshi natijalarga olib keladi. Bu holatda siz kichik yoki katta talabalar guruhlari bilan ishlashingiz muhim emas, siz o'zingizni rivojlantirish uchun quyidagi usullardan birini qo'llasangiz bas.

Shundan so'ng o'qituvchi qiyin so'zlar ma'nosini o'quvchilarga tushuntirib beradi hamda shogirdlari bilan birgalikda darslikda berilgan topshiriq va savollarga javob topadilar. Bu jarayon ham ertak mazmunini tushunishga yordamchi vazifani bajaradi. Darslikda mazkur ertakni uchun berilgan turli xildagi topshiriq va savollar bolalar yoshiga mos tarzda va qiziqarli usulda berilgan.

Ertakni tushunishning yana bir bosqichi bor. Bu mustaqil o'qib tushunish bosqichidir. Bu jarayon dars vaqtida boshlanib, uyga berilgan topshiriqlarni bajarish vaqtida tugaydi. Dars jarayonida o'qituvchi ertak matnini qismlarga bo'lib, o'quvchilar tomonidan o'qitiriladi. Yani o'quvchilar belgilangan matn (ertakni bir qismi)ni baland ovozda o'qiydilar. Qolgan sinfdoshlari ularning o'qishini kuzatib va tinglab boradilar. Bu jarayon ham muayyan tarzda ertak mazmunini tushunishga yordam beradi. Uyda ertakni to'liq va bir necha marotiba o'qib kelish vazifasi beriladi. Bu topshiriqni bajarilishini ota-onalar nazorat qilishlari kerak. Ana shundan keyingini ertak mazmuni to'liq o'zlashtirib olinishi mumkin.

Barcha darsliklardagi ertaklar ana shu va shunga o'xshash tarzda o'zlashtirilsa samarasi ko'proq bo'ladi. O'quvchilarni o'qib va tinglab tushunish malakalarini shu tarzda takomillashtirilsa, bolalar nutqi ham ularni tafakkuri ham tez rivojlanib boradi.

“Chumolining jasorati” ertagida har qanday vaziyatda ham vatanni seva bilish va qadrlash g'oyasi olg'a surilgan bo'lsa, “Sharikning tug'ilgan kuni” [5: 27-30] ertagida yaxshilik qilish va ahillikka undashdan iborat.

Sinf darsligining 1-kitobining 27-30-betlarida berilgan “Sharikning tug'ilgan kuni” ertagi ham o'quvchilarga yaxshi taassurot qoldiradi. Ertak shunday boshlanadi: “Kuz yaqinlashib qolgan edi. Barglar sarg'ayib, suv lar sovib, chug'urchuqlar “majlis” o'tkaza boshlagandi. Shunday kunlarning birida Sharik: – Mening tug'ilgan kunim qachon? – deb qoldi.

Hamma o'ylanib qoldi. To'g'ri-da, taqvimda Neftchilar kuni bor, Quruv chilar kuni bor, hatto Qushlar kuni bor, Itlar kuni esa yo'q” [5: 27-28].

Ertak qahramonlari sevimli itlarini xursand qilish uchun barcha harakatni qilishadi: uning tug'ilgan kunini belgilab olishadi, tug'ilgan kunda sovg'a tayyorlashadi, sovg'alarni tantana bilan topshirishadi. Xullas, Sharikning xursand qilish uchun bor kuchlarini ishlatishadi.

Mazkur ertak bolajonlarga juda yoqadi. Chunki uning asosiy qahramoni Sharik nomli kuchukcha. Bolalar esa kuchukchalarni juda yaxshi ko'rishadi. Ularning barchasi o'zining kuchukchasi bo'lishini xohlaydi. Shu bois barcha 2-sinf o'quvchilari ertak mazmunini ustozlari tomonidan bayon etilayotganda diqqat bilan eshitishadi. Bu jarayonni yanada qiziqarliroq hamda maroqliroq qilish mumkin. Bu uchun mazkur ertakning audio varianti kerak. Darslik talabida bu narsa bor. Darslikning 29-betida shunday topshiriq bor: **“Sharikning tug'ilgan kuni” hikoyasining 2-qismini eshiting.** Bu topshiriq “Audomatnni

tinglang” shartli belgisi ostida berilgan. Bundan kelib chiqadiki, ertakning audio matni mavjud va undan foydalanib talab etiladi. Shu bois o'qituvchi tomonidan ertakning audio varianti eshittiriladi. O'quvchilar butun vujudlari quloqqa aylanib uni eshitadilar. Ertakni audio variantining yana bir afzallik tomoni shundaki, uni o'quvchi uyida qayta-qayta tinglashi ham mumkin. Buni uyga vazifa sifatida berish mumkin.

Agar audio variantda itchaning ovozi – uning xursand bo'lib vovulashi ham mavjud bo'lsa, bolalarga ta'siri ko'proq bo'ladi. Bu ovozni o'qituvchining o'zi ham taqlid qilib yaratishi mumkin yoinki, birorta kuchukchani ovozini yozib olib unga qo'shish mumkin. Bu variant tabiiyroq chiqadi.

Bundan tashqari darslikda o'quvchilar ertak matnini yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun muayyan topshiriqlar berilgan. Yuqorida birinchi topshiriq – ertakni audiomatnini o'qishni aytlik. Ikkinchi topshiriq bunday tarzda berilgan:

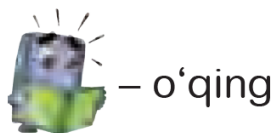
Rasmlarga qarab Matroskin va Fyodor amaki Sharikka nima sovg'a qilmoqchi bo'lishgani haqida gapirib bering.

Darslikdagi bu shartli belgi o‘quvchilar diqqatini rasmlarga qaratadi. Ular shunday shartli belgilar ostida berilgan topshiriqni bajarish orqali ertak mazmunini yanada chuqurroq va to‘g‘riroq tushunib oladilar. Yuqoridagi topshiriqdan keyin darslikda quyidagi rasmlar berilgan:

“Sharikning tug‘ilgan kuni” ertagi darsligida 2 qismga bo‘lib berilgan. Matnni ikki qismga bo‘lib berilganda 2-qism o‘rnida 3-qism ketgan. Bu xatoni o‘quvchilar darsligida tuzatib chiqish kerak. O‘qituvchi shtrix orqali 3 ni o‘rniga 2 yozib chiqsa texnik xato bartaraf etiladi. Aks holda o‘quvchilarni chalg‘itishi mumkin bu holat.

Darslikning 30-betida quyidagi shartli belgi va “o‘qing” topshirig‘i berilgan

Bu shartli belgidan keyin “Sharikning tug‘ilgan kuni” ertakining 2-qismi berilgan. Demak, o‘quvchilar ertakning 2-qismini mustaqil shqishlari lozim. Albatta, o‘qituvchi nazorati ostida. O‘qituvchi navbat bilan o‘quvchilarni o‘rnidan turg‘izib ertak matnining muayyan qismini o‘qittiradi. O‘qiganlarini mazmunini aytib berishni talab etadi. Bu holatda o‘qituvchi har xil metodlardan foydalanishi mumkin. Eng asosiysi o‘quvchilarni o‘qib tushunish malakalarini takomillashtirib borishi kerak. Masalan, bir o‘quvchi ertak matnining bir qismini o‘qiydi, ikkinchi o‘quvchi uni mazmunini aytib beradi. Keyingi navbatda eshitib ertak mazmunini aytib bergan o‘quvchi o‘qiydi, avval o‘qigan o‘quvchi ertak mazmunini aytib beradi. Bu metod ham qiziqarli va ham o‘quvchilarni to‘liqrog‘ qamrab olishga, imkon qadar ko‘proq o‘quvchilarni bu topshiriqni bajariga jalb etish imkonini ham beradi.

Ertakda xalq o‘z hayotini o‘zi hikoya qiladi, shuning uchun o‘quvchilar ertakni o‘qish bilan ma’lum davrdagi xalk hayotini, uylari va orzu-istaklarini bilib oladilar.

Ertak o‘quvchilar nutqini o‘stirishda ham katta ahamiyatga ega. Ertak bog‘lanishli nutqni o‘stirish uchun zarur material beradi. Kichik yoshdagi o‘quvchilar ertakni juda qiziqib obrazli ifodalarni va tasviriy vositalarni, shuningdek, ertakning o‘ziga xos sintaktik qurilishini, gap tuzilishini saqlagan holda jonli aytib beradilar. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ertaklarni yaxshi tushunishlari uchun avval uning audio variantini yoki o‘qituvchining namunali qiroatidan uni tinglab tushunishlari lozim. Yaxshi qilingan qiroat yo sifatli audio nashr o‘quvchilarga erta mazmunini yaxshilab anglab olishiga amaliy yordam beradi. Shundan so‘ng o‘quvchilarning o‘zlari ertakni mustaqil o‘qib tushunishlari lozim. Bu mashq ham ularga ertak mazmunini to‘liq tushunib olish imkonini beradi.

Boshlang‘ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko‘proq o‘qitiladi. Bular sirasiga quyidagi ertaklarni kiritish mumkin: “Qo‘rqoq bug‘u” [7: 33-34], “Tulki bilan Laylak” [7: 66-67], “Qirq qurbaqa” [8: 38-40], “Qarg‘avoy” [8: 69-70], “Tulki va sher” [8: 100-102].

Mazkur ertaklarni ham yuqorida takidlaganimizdek, o‘qituvchining namunali o‘qishini eshitib, ertakning audiomatnini eshitish hamda o‘quvchining o‘zi mustaqil o‘qishi orqali yaxshi o‘zlashtirib olish mumkin.

Ertaklarni o‘qib va tinglab tushunish malakasini takomillashtirish metodlari juda ko‘p. Bu, albatta, birinchi navbatda o‘qituvchining mahoratiga, raqamli texnologiyalarni o‘z darsiga qay darajada foydalana bilish layoqatiga ham bog‘liq bo‘ladi.

Matn bilan ishlashda tanlab o‘qish, savollarga javob berish, o‘quvchilarning o‘zlari savol tuzib, javob berishlari, so‘z bilan grafik rasm chizish, reja tuzish, o‘qish, tinglash, qayta hikoyalash, ertak aytish kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bu ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi.

Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-biriga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar.

Ertakni mustaqil o'qib, tahlil qilganda, barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini, qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlarini to'g'ri tasavvur etishga yo'naltiriladi. Shu bois mustaqil o'qish ertak mazmunini tushunish tomon tashlangan birinchi qadam hisoblanadi. O'quvchi ertakni o'qiyotgan vaqtida uning mazmunini eslashga harakat qiladi, ertak qahramonlarini qiyofasi, ularning aytgan gaplarini xotirasida saqlaydi.

Ertak matni ustida ishlashning oxirgi bosqichida “Ertakda sizga juda yoqqan joyini o'qing (qayta-qayta mustaqil o'qish: ertakni birinchi marta o'qish, o'qituvchi mazmunini tushuntirgandan keyin o'qish, hamsinfi o'qiyongan vaqtda xat olib borish, o'ziga yoqqan joyini tanlab o'qish, uyda o'qish (vazifa)), nima uchun yoqqanini ayting, hayotingizda mana shu ertakdagiga o'xshash voqealar bo'lganmi?” kabi savol-topashliqlar yordamida o'quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi. Qayta-qayta o'qish ertak mazmunini chuqurroq tushunishga yordam beradi va o'quvchining lug'at boyligini oshishiga ham sabab bo'ladi.

Ertak o'quvchilar uchun ertakligicha qolishi va bolalar hayotidagi hodisalarga avtordek yondashishga o'rganishlari uchun shuning o'zi kifoya.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari quyidagi ertaklar bilan ham tanishadilar: “Zumrad va Qimmat” [4:9], “G'alati ziyofat” [4:33], “Mehnatkash choynak” [5: 82], “Vatan” [7: 10-12], “Ikki to'lqin” [7: 46-49], “Ikki irmoq” [7: 55-58], “Inson nima uchun hammadan kuchli?” [7: 79-81], “To'ng'ich farzandning donoligi” [7: 103-104], “O'g'rining qismati” [8: 118-120] kabi ertaklarni ham o'qiydilar. O'quvchilarni bunday ertaklarni o'qishga tayyorlash ilmiy-ommabop matnlarni o'qishga tayyorlash kabi bo'ladi, ertakni o'qish va tahlil qilish badiiy hikoya tarzida uyushtiriladi.

Bolalar o'qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning xulq-atvori, ayrim xatti-harakatlarini baholaydilar, ularning bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini aytadilar va shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradilar, ertak rejasini tuzadilar, ertak qismlarini rollarga bo'lib o'qiydilar.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi, ona tiliga muhabbatni tarbiyalaydi.

Boshlang'ich sinflarda ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni (agar ertak hajmi katta bo'lmasa) o'qituvchi aytib berishi mumkin.

Xulosa. Yuqoridagilarni hisobga olganda, ertakni o'qish va tinglab tushunish darsining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1) o'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash (ertakka doir rasmlar bilan tanishtirish, ertak mazmuniga yaqin mavzuga suhbat tashkil etish);
- 2) o'qituvchining ertakni tamunali va ifodali o'qishi;
- 3) ertakning audio variantini eshittirish;
- 4) ertakni o'quvchilar qanchalik tinglab tushunganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish (darslikdagi savol va topshiriqlar yordamida);
- 5) ertakni qismlarga bo'lib o'qish;
- 6) o'qiganlarni tahli qilish va aytib berish;
- 7) ertak matnidagi ayrim tasviriy vositalar, sinonim so'zlarni topish, ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish;
- 8) ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda va ovoz chiqarib o'qish);
- 9) ertakni aytish;
- 10) umumlashtiruvchi suhbat (ertak g'oyasini ochish);
- 11) ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qitish (uyda vazifa misolida);
- 12) vazifani tekshirish va yakunlash (nima uchun ertakni qiziqib o'qidik?);
- 13) uyda (ota-onalar yordamida) boshqalarni ham qiziqtiradigan qilib ertakni o'qib (yoki aytib) berishga tayyorlanish.

Adabiyotlar:

1. Safarova R. G'. Milliy tiklanish sharoitida O'zbekiston maktablarida Ona tili ta'limi nazariyasi va amaliyoti. ped. fan. dok. ... dis. –Toshkent, 1998. – 236 b.
2. Ona tili fani bo'yicha O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'lim milliy o'quv dasturlari. –Toshkent, 2021. -261 b.

3. Ona tili va o‘qish savodxonligi 1-qism [Matn]: 1-sinf uchun darslik / I. Azimova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 104 b.
4. Ona tili va o‘qish savodxonligi 2-qism [Matn]: 1-sinf uchun darslik / I. Azimova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 104 b.
5. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: darslik 2-sinf uchun/ K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 120 b.
6. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 2-qism [Matn]: darslik 2-sinf uchun/ K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 120 b.
7. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: 3-sinfi uchun darslik/ K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 144 b.
8. Ona tili va o‘qish savodxonligi. 2-qism [Matn]: 3-sinfi uchun darslik/ K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 144 b.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA AJDODLAR MEROSIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

*Sanoyev G‘aybullo Abduraxmonovich,
Turkiston yangi innovatsiyalar universiteti o‘qituvchisi,
Buxoro davlat universiteti erkin tadqiqotchisi*

Maqolada ta’lim sifatini oshirish, ta’lim mazmunini jahon andozalari talablariga mos ravishda milliy dastur mazmuni bilan integratsiyalash, o‘quvchilarnig milliy qadriyatlar asosida tarbiyalar masalalari hamda o‘quv jarayonida o‘quvchining shaxsiy faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash, unga muammolarni hal etishda mustaqil va noodatiy yondashuvlarni o‘rgatish, qobiliyatlarining serqirraligini anglatish, har bir shaxsga xos bo‘lgan individuallikni aniqlash, jamiyat taraqqiyotiga o‘z yaratuvchanligi bilan hissa qo‘sha olishlariga erishishlarini tarbiyalashdan kabi talablarni amalga oshirishda ajdodlar merosining o‘rni haqida bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim sifati, ma’naviy tarbiya, ajdodlar merosi, layoqat, qobiliyat, iste’dod, talant, daholik sifatlari, sharqona ta’lim, o‘qish savodxonligi.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАСЛЕДИЯ ПРЕДКОВ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Статья направлена на повышение качества образования, интеграцию содержания образования с содержанием национальной программы в соответствии с требованиями мировых стандартов, вопросы воспитания обучающихся на основе национальных ценностей, обеспечение успешной реализации личной деятельности учащегося в образовательном процессе, высказывание о роли наследия предков в реализации таких требований, как обучение самостоятельным и неординарным подходам к решению задач, осознанию многогранности своих способностей, выявлению индивидуальности каждого человека, обучая их вносить свой вклад в развитие общества своим творчеством.

Ключевые слова: качество образования, духовное образование, наследие предков, талант, одарённость, качества гения, восточное образование, читательская грамотность.

PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES OF USING ANCESTORS' HERITAGE IN PRIMARY CLASSES

The article is aimed at improving the quality of education, integration of the content of education with the content of the national programme in accordance with the requirements of world standards, issues of education of students on the basis of national values, ensuring the successful implementation of personal activities of students in the educational process, statement about the role of ancestral heritage in the implementation of such requirements as teaching independent and extraordinary approaches to problem solving, awareness of the versatility of their abilities, identification of individuality of each student.

Keywords: quality of education, spiritual education, heritage of ancestors, ability, ability, talent, talent, qualities of genius, oriental education, reading literacy.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-son “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorida belgilab berilgan “Ajdodlarimiz, olim va ulamolarimizning betakror hamda noyob ilmiy-ma’naviy merosini yosh avlodga sodda, tushunarli va qiziqarli shakllarda yetkazish, fanining nazariy asoslarini ishlab chiqishda buyuk ajdodlarimiz asarlaridan foydalanish” kabi vazifalar ijrosini ta’minlash boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi zimmasiga katta ma’suliyat yuklaydi.

Bugungi ta’limning o‘qituvchidan asosiy talabi o‘quv jarayonida o‘quvchining shaxsiy faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlash; unga muammolarni hal etishda mustaqil va noodatiy yondashuvlarni o‘rgatish; qobiliyatning serqirraligini anglatish, har bir shaxsga xos bo‘lgan individuallikni aniqlash, jamiyat taraqqiyotiga o‘z yaratuvchanligi bilan hissa qo‘sha olishlariga erishishlarini tarbiyalashdan iboratdir. Bir so‘z bilan aytganda, o‘quvchida layoqat, qobiliyat, iste’dod, talant, daholik kabi sifatlarni tarkib toptirish vazifasini qo‘yadi.

Ushbu vazifani samarali amalga oshirishda ajdodlar merosidan foydalanish ijobiy natijalarga olib kelishi, milliy va ma’naviy qadriyatlarga asoslangan milliy ta’lim dasturimizda ham o’z ifodasini topgan.

Asosiy qism. Tarixiy-milliy yondashuvlarga asoslanga Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Amir Temur, Ulug’bek, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Amir Temur, Ulug’bek, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Kaykovus, Abdulla Avloniy kabi ajdodlarimizning asarlarini boshlang’ich sinflardan boshlab puxta o’zlashtirish, o’quvchining nafaqat ilmiy salohiyatini oshiradi, balki uning savodxonlik ko’nikmalarining shakllanib borishi uchun poydevor vazifasini ham o’taydi desak mubolag’a bo’lmaydi [8]. Pedagogik merosimizda ajdodlarimiz tomonidan yosh avlodning ta’lim - tarbiyasi masalalariga, o’quvchilarda “milliy – madaniy sharqona xulq-atvor me’yorlarini rivojlantirilishi” masalalariga jiddiy e’tibor berilgan. Aytish o’rinliki, ajdodlarimiz merosining zamonaviy ta’lim tarbiyadagi o’rni, tarbiya sohasida o’ziga xos dorilfunun yaratganligi, avloddan avlodga o’tib kelgan o’z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o’ziga xos an’analarni saqlab qolishga muvaffaq bo’lganligi, axloq-odobga oid qarashlari tarbiya nazariyasi bo’yicha ta’limoti butun jahonga o’rnak bo’larli ma’no va mazmun kasb etgan.

Navoiyshunos olimlarimiz ta’kidlaganidek, Uchinchi Renessansning mustahkam poydevori Navoiyni anglashdan boshlanadi. Navoiyni anglash o’zlikni anglashdir. Hazrat Navoiy iborasi bilan aytganda “Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma’naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Buyuk ajdodlarimiz yuksak darajalarga qanday erishganini ularning hayot yo’llariga bir nazar solib, ijodlaridagi hikmatlarni o’qib, uqib va tahlil qilib anglashimiz, lozim bo’ladi.

Biz tadqiqotlarimiz jarayonida boshlang’ich sinf darslarida ajdodlarimizning boy ilmiy merosida ulug’langan insoniylik, axloqiylik, e’tiborlilik, hurmat qilish, bilimlilik, sadoqatlilik, tolerantlik, xushxulqlik, yaxshilik, kamtarlik, to’g’riso’zlik, do’stlik, mardlik, samimiylik, mehmondo’stlik kabi tarbiya komponentlari insonning butun umri davomida o’z faoliyatida yutuqlarga erishishini ta’minlaydi. Zero, ajdodlar merosida ifoda etilgan va qadrlangan xislatlar ham aynan biz keltirib o’tgan tarbiya sifat ko’rsatgichlaridan iborat bo’lgan. Tabiiyki, ushbu xislatlar boshlang’ich sinf o’quvchilarida o’z-o’zidan shakllanmaydi. Har bir fanini o’qitish jarayonida ajdodlar tajribalari negizida o’quvchilarda odob axloq normalarini singdirish imkoniyatlaridan foydalanish orqali erishiladi. Bunda islom va uning asosiy ta’limoti mujassamlashgan Qur’oni Karim va hadislar yordamida o’quvchilarda aqliy, axloqiy hamda jismoniy xislatlarni shakllantirish, komil inson tarbiyasida yosh xususiyatlarini hisobga olish, zamonaviy yondashuvlarni qo’llash, ta’limni integratsiyalash, ehtiyojlarga asoslanish, diniy va dunyoviy bilimlarni puxta egallash tamoyillariga alohida e’tibor qaratiladi.

Boshlang’ich sinflarda ajdodlar merosini o’rganish orqali o’quvchilarning savodxonlik ko’nikmasini oshirishda quyidagilarga e’tibor qaratish lozim:

- yosh xususiyatlarini inobatga olib tarbiyalash asosida bilimlarni egallashni ta’minlash;
- o’quvchi shaxsida umuminsoniy qadriyatlar, sharqona tarbiya va milliy o’zlikni tarbiyalash;
- o’quvchilarda vatanparvarlik hislarini tarbiyalash;
- ilmiy va amaliy ahamiyatga molik nazariy ma’lumotlar, qonun-qoidalar va tushunchalarni egallash;
- fanlararo integratsiyani ta’minlovchi mantiqiy, izchil ketma-ketlikka asoslangan uyg’unlikni ta’minlash;
- o’quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari hisobga olish;

Bu jarayonda boshlang’ich ta’lim konsepsiyasida o’z aksini topgan quyidagi **didaktik tamoyillarga** e’tibor qaratiladi [5]:

Boshlang’ich sinflarda ajdodlar merosini o’rganishning didaktik tamoyillari

Tamoyillar	Mazmuni
ta’limning tarbiyaviy yo’nalganligi	ta’lim olish jarayonida o’quvchilarda odob-axloq asoslarini shakllantirish
ta’lim va tarbiya birligi	o’quvchilarda vatanparvarlik va milliy g’urur xissini shakllantirish
ilmiy dunyoqarashni shakllantirish	o’quvchilarda fan asoslariga oid nazariy tushunchalarni singdirish
ilmiylik	darslikda keltiriladigan hamma dalillar ilmiy asoslangan, ishonchli va aniq bo’lishi, voqea-hodisalar o’zaro bog’lanish va rivojlanishda yoritilishi
tushunarlilik va qiziqarlilik	darslikdagi materiallar o’quvchilar uchun tushunarli va qiziqarli bo’lishini ta’minlash, darslik mavzulari tushunarli, sodda va ravon tilda yozilganligi

hayotiylik	materiallarning kundalik turmush va hayot bilan aloqadorlikda berilishi, milliy xususiyatlar va mahalliy sharoitning, qishloq va shahar hayot tarzining hisobga olinganligi
tarixiylik	tarixiy ilmiy materiallarga, fan tarixi va milliy merosga asoslanishi, fan taraqqiyotiga hissa qo‘shgan buyuk allomalar va olimlar haqida ma’lumotlarning berilishi
ta’limning hammaboplik	o‘quvchining rivojlanish darajasiga, oldingi bilimlariga va hayotiy tajribasiga tayanishi va mos bo‘lishi
ta’limning muntazamliligi	darslikdagi tushunchalar, ilmiy dalillar, farazlar, nazariyalar, ta’riflar ma’lum mantiqiy tizimda izchil bayon qilinishi
ta’limning amaliyot bilan bog‘liqligi	darslikda amaliy mashg‘ulotlar va topshiriqlarning, yosh avlodni kasbga yo‘naltiradigan materiallarning bo‘lishi
bilimlarni ongli ravishda o‘zlashtirish	o‘quvchilarning o‘rganilayotgan bilim, malaka va ko‘nikmalarni egallashning nechog‘lik zarurligini anglashiga, bu bilim va ko‘nikmalarning hayot uchun foydasini, ahamiyatini tushunishga qaratilganlik, o‘quvchilarni darsda faollashtiruvchi materiallarning berilishi
aniq va abstrakt tushuncha va faktlarning birligi	o‘qitish ba’zan faktlarni kuzatishdan boshlanishini, keyin esa xususiydan umumiyga, aniqdan mavhumga o‘tishni; boshqa hollarda esa mavhumdan muayyan tushuncha va faktlarga o‘tish tarzida amalga oshirilishi
ko‘rsatmalilik	darslikda keltirilgan materiallarning ko‘rsatmalilikka va hodisalar rivojining ichki va tashqi mantiqiyligiga asoslangan bo‘lishi, o‘quvchilarda to‘g‘ri tasavvur va tushunchalarni shakllantirishga yordam beruvchi zarur suratlar, sxemalar, chizmalar kabi ko‘rgazmali illustratsiyalarning bo‘lishi, bezaklar o‘quvchi diqqatini o‘ziga tortadigan bo‘lishi va o‘quvchining o‘zlashtirishga yordam berishi, ranglarning o‘z joyida va zaruriy minimal me’yorda ishlatilishi
bilimlarni puxta egallash	quyi sinflarda olingan bilimlarni qo‘llash va mustahkamlash, o‘quvchilarning bilimlarni puxta egallashlari uchun darslikda mexanik tarzda eslab qolishga emas, faol fikrlashga, o‘rganilganlarning ma’nosini o‘qib olishga qaratilgan mashqlar bo‘lishi, bilimlarni nazorat qilish uchun mo‘ljallangan savol namunalarining berilishi
rivojlantiruvchi ta’lim	bilimlarni egallash va o‘quvchilarni har tomonlama kamol toptirish jarayonlari orasida uzluksiz aloqalarning o‘rnatilishi, o‘quvchilarning mustaqil bilim olishga yo‘naltira oladigan materiallarning berilishi
ijtimoiylik	materiallarning jamiyatdagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlarga mos holda berilishi
o‘quvchilarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish	dars materiallarining o‘qituvchi shaxsiga qaratilganligi, o‘quvchilarning aqliy va jismoniy imkoniyatlari, qiziqishlari va layoqatlari turlicha ekanligini nazarda tutilganligi;
ta’limning o‘quvchilar yoshi, psixologik xususiyatlari va saviyasiga mosligi	o‘quvchilarning individual, yosh va psixologik xususiyatlari va bilim darajasi hisobga olinishi
ta’limning uzviyligi va uzluksizligi	o‘quvchi shaxsining to‘g‘ri va tadrijiy ravishda shakllanib borishi, fanning yuqori cho‘qqilari sari og‘ishmay inilib borishi va ongining shakllanishiga muvofiq tarzda fan yutuqlarini o‘zlashtirib borishi, takrorlovchi va umumlashtiruvchi materiallarning berilishi
gender tenglik	hamma sohada ayol va erkaklarga (qiz bola va o‘g‘il bolalarga) teng qarash, kamsitmaslik masalalarining tegishli me’yorda yoritilishi
til bilish	dars materiallarini o‘rganishda horijiy materiallardan foydalanish ko‘nikmasini rivojlantirish maqsadida o‘quvchini chet tillarini o‘rganishga qiziqtirish

Yuqoridagi tamoyillar asosida ta’lim jarayonlarini tashkil etish boshlang’ich sinf o’quvchilarining bilim olish va uni muvaffaqiyatli egallashga bo’lgan imkoniyatlarini yanada oshiradi. Bu vazifa o’qituvchi zimmasiga katta ma’suliyat yuklagan holda undan dars jarayonlarida ushbu tamoyillarga qat’iy rioya etishni talab etadi, ta’lim olishning o’ziga xos imkoniyatlarini kengaytirishga sabab bo’ladi.

Butun dunyoda ro’y berayotgan integrallashuv va globallashuv jarayoni bilan bog’liq holda ta’limning mazmun-mohiyati ham o’zgarishidan kelib chiqib, boshlang’ich sinf o’qituvchilari oldiga o’ta muhim vazifa zamon talablari asosida o’quv jarayonlarini tashkil etgan holda jamiyat ehtiyojlarini ta’minlashga qodir o’z-o’zini anglash salohiyati, yangi intellektual darajaga ega bo’lgan mustaqil fikrlovchi shaxsni tarbiyalash vazifasi qo’yilmoqda. Bunday o’quvchilar nazariy tafakkur yuritish, ijodiy faoliyatni amalga oshirish, o’z xatti-harakatlari va faoliyatini mustaqil boshqarish imkoniyatiga ega bo’lishlari kerak.

Kichik maktab yoshidan boshlab o’quvchilarni odob-axloqli, doimo mehrlil bo’lish, tevarak-atrof, suv, havo, tuproq, hayvonot nabo’to’l olamini asrab-avaylash, insonni oliy qadriyat deb bilish, uning haq-huquqlarini himoya qilish ruhida tarbiyalash asosiy talablardan biridir.

Ajdodlarimizning ilmiy merosi va hayot faoliyatida yuqoridagi talablar haqida ham shunday bebaho o’git va yo’l-yo’riqlar, umum insoniy ahamiyatga molik fikrlar bayon etilganki, ular hozirga qadar ham o’z qimmatini yo’qotmagan. Ulug’ mutafakkirlarimiz Muhammad Xorazmiy, Abu Bakr Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Forobiy, Ibn Sino, Umar Hayyom, Mirzo Ulug’bek, she’riyat mulkinging sultoni Mir Alisher Navoiy bilan bir qatorda diniy dunyo qarash bilan qomusiy bilimdonlikni o’zida mujassamlashtirgan Imom Buxoriy, Imomat-Termiziy, Xoja Bahouddin Naqshband, Xoja Ahmad Yassaviy, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidan bahramand bo’lish ham ta’limiy, ham tarbiyaviy ta’sir kuchiga ega.

O’quvchi shaxsini rivojlantirish, uning dunyoqarashini o’stirishda boshlang’ich sinflardan boshlab ajdodlar merosidan foydalanishning o’rni beqiyosdir. Ularning hayoti, ijodi, axloqiy ta’lim va o’gitlari yosh avlodni tarbiyalashda meros hisoblanadi. Ular ijodiga xos xususiyat – ilm ma’rifatni ulug’lash, axloq masalalari, Vatanni sevish, insonparvar bo’lishg aundashdan iborat bo’lgan.

Yosh avlodning sog’lom, jismoniy baquvvat, ruhiy rivojlangan, bilimdon, barkamol inson bo’lib yetishishida zamonaviy bilimlar bilan bir qatorda butun dunyoda umuminsoniy qadriyat sifatida e’zozlanadigan boy ilmiy-badiiy merosimiz asosiy tayanch vazifani o’taydi. Shu bois ham farzandlarimizga ilk ta’lim berish bosqichida, bola shaxsining to’laqonli shakllanishida zamonaviy ilm-fan yutuqlari va ajdodlarimiz yaratgan buyuk qadriyatlar uyg’unlashgan holda o’zlashtirilishi zarur. Komillik mazmunida o’tmishimizning boy ma’naviy merosi, ulug’ mutafakkirlarimizning ilg’or ta’limoti, tafakkur durdonalari mujassamlashtirganki, ular ma’naviy-axloqiy tarbiyada muhim va qimmatli manba hisoblanadi. Chunki, o’tmish ma’naviy-axloqiy tafakkuri ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya sohasidagi benazir fikrlar, axloqiy qarashlar bugungi taraqqiyot uchun ham, yosh avlod kamoloti uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir.

Shunga ko’ra biz uchun qadrli bo’lgan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi ulug’ mutafakkirlarimizning ma’naviy-axloqiy qarashlari va qadriyatlaridan dunyohamjamiyatida o’z o’rnini topib, rivojlanib borayotgan yurtimiz kelajagini mustahkamlashda, o’quvchilar ma’naviy-axloqiy kamolotini tarbiyalashda, kundalik turmushimizda keng foydalanishimiz maqsadga muvofiqdir. Ta’lim tizimida har jihatdan xalqimizning boy ma’naviy qadriyatlari hisoblanmish mashhur alloma va mutafakkirlarning ma’naviyatga doir o’gitlarini o’rganish muhim ahamiyatga egadir. Zero, ularning asarlarida axloq-odob doimo ulug’langan. Chunki, xulq-odob insonga beqiyos husn va nazokat bag’ishlaydi, ota-onaga hurmat, mehr-oqibat, mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash imkonini beradi. Markaziy Osiyo mutafakkirlari o’z asarlarida ma’naviy-axloqiy g’oyalarni tarannum etib, xalqni oriflik, fozillik, komillik darajasiga ko’tarishga chog’langanlar.

Ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida komil inson tarbiyasi asosiy o’rinda turadi. Buyuk mutafakkir o’zining butun hayoti va ijodi davomida inson hayotining negizi bo’lgan ma’naviy-axloqiy tarbiya katta axamiyat beradi. Yosh avlodga ta’limtarbiya berishda vaqtni ham, kuchni ham ayamasklikka da’vat etadi. Shoir shu bilan birga 7 inson huquqlarini, uning or-nomusi va qadr-qimmatini ham himoya qildi. U xalqning osoyishta va bunyodkor hayotini buzuvchi yovuzlikka, xalqning xo’rlanishiga va ijtimoiy ofatlar keltiruvchi hodisalarga qarshi chiqadi. Xalqqa zo’ravonlik qilishni yovuzlik deya qoralaydi. Shu sababli, o’sha davrdagi o’zaro urushlar va ijtimoiy falokatlarga qarshi baralla bosh ko’tarib, uning mudhish oqibatlarini jonli misollarda ko’rsatib beradi. Inson kamolotining fazilatlaridan hisoblangan adolat tushunchasi va tuyg’usi Navoiy donishmandligining asosini, ma’naviy-axloqiy qarashlarining bosh mezonini tashkil etadi. Barchaga barobar adolat ustivor bo’lgan taqdiridagina mamlakat va uning fuqarolari farovonlikka erishishi mumkinligini shoir o’z asarlarida yorqin ifodalaydi.

Xulosa o’rnida shuni ta’kidlash joizki, boshlang’ich sinf o’qish darslari mazmunida ajdodlar merosini o’rganishga alohida e’tibor qaratilganligi, bu ta’limda aksiologik yondashuvga asoslangan bilim berishning va o’quvchilarda hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish hamda shaxsning rivojlanishini ta’minlovchi

pedagogik-psixologik omillarga bogʻliqlikni taʼminlovchi sifat darajasidir. Ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish bugungi taʼlim oldiga qoʻyilgan muhim vazifalardan biridir.

Adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi OʻRQ-637-sonli “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. <https://lex.uz>
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabrdagi PF- 6097-sonli “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi Farmoni. <https://lex.uz>
3. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 28-iyul PQ-3160-sonli “Maʼnaviy-maʼrifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga koʻtarish toʻgʻrisida”gi Qarori.
4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi PQ-3907-sonli “Yoshlarni maʼnaviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga taʼlim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga koʻtarish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Qarori. <https://lex.uz>.
5. Safarova R.va boshqalar “Boshlangʻich taʼlim konsepsiya” T: 2014y
6. Zunnunov A., «Oʻrta Osiyoda pedogogik fikr taraqqiyotidan lavhalar». -T.: «Oʻzbekiston». 1997.
7. Buyuk allomalarimiz (Masʼul muhar. Z.Islomov). Toshkent, Islom universiteti nashr. 2002.–77 b.
8. Buyuk siymolar, allomalar (Oʻrta Osiyolik mashhur mutafakkir va donishmandlar). (Nashrga tayyorlovchi masʼul muhar. M.Hayrullayev) K.2. – T.: A.Qodiriy nomli «Xalq merosi» nashr.1996.– 120 b.
9. Dilova N. Sharq mutafakkirlari merosi vositasida boʻlajak oʻqituvchilarni shaxslararo munosabatlarga tayyorlash - pedagogik muammo sifatida /Pedagogik akmeologiya/2023y 1-son, 45-bet

FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘OITISH

PEDAGOGICAL BASIS OF MOTIVATION AND ATTITUDE IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Almamatova Manzura Shavkatovna,
doctoral student of Gulistan State University
almamatovamanzura@gmail.com

Nowadays, learning and teaching a foreign language has become a necessity. In this article, there are opinions about the relationship between motivation and attitude in learning a foreign language. In addition, information on the latest achievements of research on motivation and attitude in learning a foreign language is provided.

Keywords: foreign language, motive, motivation, integrative, instrumental, orientation, attitude.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОТИВАЦИИ И ОТНОШЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В наше время изучение и преподавание иностранного языка стало необходимостью. В данной статье приводятся мнения о взаимосвязи мотивации и установки в изучении иностранного языка. Кроме того, представлена информация о последних достижениях исследований мотивации и отношения к изучению иностранного языка.

Ключевые слова: иностранный язык, мотив, мотивация, интегративный, инструментальный, направленность, отношение.

CHET TILI O‘RGANISHDA MOTIVATSIYA VA MUNOSABATNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Hozirgi kunda chet tilini o‘rganish va o‘rgatish zaruratga aylangan. Ushbu maqolada chet tilini o‘rganishda motivatsiya va munosabat o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida fikrlar mavjud. Bundan tashqari, chet tilini o‘rganishda motivatsiya va munosabat bo‘yicha tadqiqotlarning so‘nggi yutuqlari haqida ma‘lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: chet tili, motiv, motivatsiya, integrativ, instrumental, orientatsiya, munosabat.

Introduction. Foreign languages should be employed not only in school but also in the state, according to the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan resolution of May 19, 2021 No. 312 "On measures to effectively organize the study and popularization of foreign languages". Various measures related to the teaching and learning of foreign languages are now being developed. Understanding scientific communication, the commercial world, cross-cultural interactions, and political challenges requires knowledge of a foreign language, notably English. The ability to communicate in another language is commonly seen as being essential to success in life. Foreign language learners may build confidence and learn the language fast and effectively with the support of motivation and attitude. Therefore, it is crucial for foreign language educators to consider these aspects. Latchanna & Dagnev (2009) argue that "attitude is one of the important factors in the study of human behavior and defines it as a state of mind that includes a person's trust and feelings." We understand your mindset toward learning achievement. Lenartson contends that pupils' ability to learn a language would be hampered if they think they won't be able to successfully grasp a new foreign tongue. Learning a foreign language is hampered by a bad attitude toward it and a lack of drive. However, it is possible to turn pupils' unfavorable attitudes about learning a foreign language into favorable ones and have a good outcome. Positivity is helpful while beginning to learn a foreign language. Researchers claim that language learners not only communicate information and solve problems, but also show up in a person's heart, emotions, confidence, and uniqueness as a whole. The importance of motivation for learning a foreign language cannot be overstated. The most crucial social aspects in learning a foreign language are motivation and human will. By adopting a positive outlook about studying a foreign language, we may also inspire kids. According to research, pupils who are less proficient in learning a foreign language do better when they are more motivated or driven to do so. If students learn a language because they

understand that learning a foreign language is useful for their future, it will motivate them and they will be able to learn the language in a short time. Thus, taking into account the importance of motivation and attitude in learning a foreign language, attention was paid to increasing their interest in learning the language. Studies have shown that these two factors are important in learning a foreign language, and practical and theoretical recommendations have been made by scientists. Also, it is necessary for teachers to develop students' attitude and motivation to learn the language and to effectively organize lessons using various methods and techniques.

Materials. According to Gardner's view on learning a foreign language, "Only when a person has a desire to learn a foreign language, and this is a sign of a person's desire to learn a foreign language." Following is how the Oxford Dictionaries describe motivation. "Defined as appearing in a person's conduct or behavior." Motivation is a vague idea, and its definition is challenging. Because they are more excited about learning a foreign language and have higher outcomes, students who learn a language via motivation stand out. [1]

Motivation plays an important role for foreign language learners. If language teaching pedagogues that motivation is related to language learning if they do not understand, they cannot organize the lesson effectively. The essence of motivation is that it is manifested through the strong desire of a person. It is manifested through the inner goals and desires of a person. Successful foreign language learners are able to learn the language effectively by finding their strengths and weaknesses, knowing their strengths and weaknesses. Motivation is also one of the most active methods for teaching a foreign language, and if teachers explain the language using various motivational trainings in the audience, it helps students learn the language faster. According to Richards, motivation is a factor that determines a person's desire to do something.

This teaches us that a person can only accomplish his or her goals by acting voluntarily. Gardner and Lambert also examine the relationship between attitude and motivation in the study of foreign languages, noting that "They consider motivation as the learner's overall objective and direction, and attitude as the learner's pursuit of a goal determined is a definition" There are two categories of motivation:

1. Integrative motivation is related to the goal of the language learner and acts as an incentive for a person to learn a language. The reason why foreign language learners set themselves the goal of learning a language is because they have a strong interest or desire to engage in the culture of that nation or social relations with that nation. This type of motivation is integrative motivation. It is effective for a foreigner to learn a foreign language through integrative motivation while living in that environment, because knowledge and interest in the language and culture of that nation play an important role for foreign language learners to engage in social relations. Integrative motivation improves a language learner's pronunciation in a foreign language and increases his ability to speak that language. [3] The reason why a language learner wants to learn a foreign language is because the learner is fluent in that language.

The desire to study a foreign language stems from the learner's desire to converse with native speakers and gain knowledge of the culture of the language's speakers.

2. When a student is motivated by a particular objective or passion, this is known as instrumental motivation. For instance, learning a foreign language teaches people how to succeed on exams, obtain better jobs in society, and read news articles, periodicals, and social media in that language. Both motivational styles can have an impact on language learners, it was claimed. One motive, though, can be more powerful than the other. The function of instrumental motivation is significant when we utilize a foreign language as a second language, despite evidence to the contrary that the role of integral motivation is significant while learning a second language as a foreign language.

Methods. According to Gardner, integrative motivation is related to complementary bilingualism, that is, students learn a foreign language without harming their native language. Integrative and instrumental motivation are both important to second language learning, but integrative motivation is more important in successful second language learning. [1] According to research conducted by Gardner and Lambert, integrative motivation in learning a foreign language is more effective than instrumental motivation. [2] However, it should be noted that while instrumental motivation has been cited as an important cognitive process according to some studies, integrative motivation has been implicated in successful second language acquisition. is more important. According to research, many students often choose instrumental reasons over integrative reasons when learning a second language.

Students who opt for an integrated approach to studying a foreign language tend to be more motivated and successful language learners overall. Integrative motivation works well when learning a second language since the student is not learning the language for a specific goal or with a specific group. For non-westernized English language learners, instrumental orientation is more crucial than integrative orientation,

according to Lukmani's (1972) research in Bombay. Both sorts of incentive are crucial for kids' language acquisition, depending on the social context. According to Braj Kachru, instrumental incentive can help students learn English efficiently even if acquiring it as a second language can be challenging in both industrialized nations and India. [6]

Results. Attitude is also important in language learning. Attitude is a learner-dependent factor in language learning. The student's easy and difficult language learning is shown by the student's good and bad attitude towards learning the language. What is the attitude itself? How is it formed? Can it be changed? Can we change our attitude? Several definitions of attitude have been given by scientists. The best definition of attitude is given by Allport. According to him, attitude is a state of mind that is organized through our experiences and that directs or dynamically influences the attitude of a person to all objects and situations with which he is aware. Kudo also pays more attention to attitude as an explanation of human behavior and says: "Attitude is a negative or positive attitude of a person to a certain object, person, feelings." Baker is also defined as relational

gave, according to him, attitude is seen as the direction of human behavior and its manifestation in human behavior.

Discussion. In order to boost language learners' intrinsic motivation and foster in their pupils a positive attitude toward language learning, the study suggests helpful ways for instructors. Some of them consist of:

1. Making the classroom atmosphere welcoming for those learning a foreign language.

Establish a welcoming atmosphere in the classroom where each student may sense their value and sense of self. In other words, it's important to guarantee freedom throughout the lesson. Many students only start coming to class after they have the essential knowledge about their lecturers and classmates. One of the most important motivational factors for learning a foreign language is motivation and attitude, given that everyone needs to create a comfortable and safe environment where they can feel part of the whole. This may take some time as students adjust to the new environment. From the beginning of the school year, you can provide students with bright classrooms decorated with pictures and exhibits, as presented last year. This leaves the impression that it is easy and interesting for students to learn the target foreign language. It also gives students ample opportunity to explore what is available in the environment. Conducting activities in pairs and groups reduces the pressure in the interaction between the teacher and the student and allows the student to feel that he has a place among his peers.

One of the most crucial elements is the desire to fit in with the group, it should be highlighted. The "Nickname" course is one of the trainings you might use to begin this procedure. Students may utilize a nickname they currently have or create new ones to write. Students will be required to explain their nicknames while standing in a circle. In addition to self-introduction, this activity enables students to establish a relaxed and accommodating learning atmosphere and increase their language proficiency.

2. Permit pupils to design their own learning space.

A quiet, calm classroom that is well-organized and where pupils feel at home will help them learn a foreign language. It will enhance their attitude toward learning a foreign language, and they will learn a foreign language faster, if the students are in the setting they desire, establish a pleasant environment for learning a foreign language, and make them feel at home. Students who are encouraged to take advantage of numerous possibilities are more inclined to participate in class discussions and compose essays without hesitation.

3. Creating conditions in which foreign language learners can feel a sense of achievement

A sense of achievement is considered to be the greatest motivational factor for students. Always give them positive feedback. This, in turn, helps students develop a positive self-esteem. Only a student who is able to feel a sense of accomplishment can control his/her learning and learning outcomes. Both positive and negative feedback have a negative impact on student attitudes, but research has consistently shown that positive feedback and achievement have a greater impact on students. Praise builds students' self-confidence and self-esteem. It is also a mistake to constantly give positive feedback to students and to correct their mistakes without explanation. Some teachers correct students' mistakes without explaining why they made them. It is very important that the teacher shows the good aspects of the student's work and clearly explains his mistakes. Only after students appreciate their creative work, their respect for the teacher will increase, and this will encourage them to be able to evaluate themselves in the future. encourages to encourage.

4. Encourage students of foreign languages to develop and achieve short-term objectives.

Setting their own objectives and concentrating their study on the results they desire will help language learners succeed. Students may successfully aid themselves in the language learning process by identifying their language requirements and the reasons that learning a language is essential to them. A goal and an

anticipated outcome improve motivation, which in turn raises language competence levels. As instructors, we should motivate pupils to set objectives like reading books written in English and engaging with English-speaking people. Whatever the objective, we must assist students in setting and achieving their objectives.

5. Using group activities to help pupils feel more confident.

By creating, writing, and solving issues, students gain new knowledge. Additionally, passivity results in students' motivation, enthusiasm, and attitude toward language acquisition declining. enables pupils to gain new knowledge. They are able to prepare the lesson thanks to their engagement and excitement throughout the class. Activities in small groups and pairs boost students' self-esteem and serve as excellent sources of inspiration. Students can convey their opinions about the subject while working in groups. After the small group exercise, students typically find it difficult to speak in front of the entire class. Working in groups not only opens up the opportunity to openly express your ideas, but also to work cooperatively, which increases class cohesion as well as motivation.

Conclusion. The study's findings support the notion that, in addition to the students' individual skills, motivation and attitude also have an impact on language learning ability. The study's findings provided a clear response to the issues that were given at its outset, including "What is the relationship between language learning, motivation, and attitude?" This demonstrated a connection between students' motivation and attitude and how well they learn a foreign language.

References:

1. Gardner, R. C. (1985). Social psychology and language learning: The role of attitudes and motivation. London: Edward Arnold (p. 10).
2. Ellis, R. (1997). The study of second language acquisition. Oxford University Press.
3. Finegan, E. (1999). Language: Its structure and use (3rd Ed.). Harcourt Brace
4. Taylor, D.M., Meynard, R., & Rheault, E. (1977). Threat to ethnic identity and second-language learning.
5. In H. Giles, Language, ethnicity and intergroup relations (pp. 99-118). Academic Press.
6. Lukmani, Y.M. (1972). Motivation to learn and language proficiency. Language Learning, 22, 261-273

O'QISH SAVODXONLIGI FUNKSIONAL SAVODXONLIKNI SHAKLLANTIRISHNING ASOSI SIFATIDA

Bakayeva Rayxon Izatovna,
Buxoro viloyati maktabgacha va
maktab ta'limi boshqarmasi metodisti
rayhonbakayeva@gmail.com

Ushbu maqolada o'qish savodxonligi, o'quvchilarning o'qish savodxonligini aniqlashning muhim jihatlari, ona tili darslarida o'qish savodxonligini shakllantirishda o'qituvchining vazifalari, o'qish savodxonligi ko'nikmalari, xalqaro tadqiqotlarda o'qish savodxonligining o'rni haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, funksional savodxonlik, PIRLS va PISA tadqiqotlari, kognitiv qobiliyatlar, funksional o'qish, kommunikativ kompetensiya.

ЧИТАТЕЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ – ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ

В данной статье рассматриваются читательская грамотность, важные аспекты определения читательской грамотности учащихся, задачи учителя в формировании читательской грамотности на уроках родного языка, навыки читательской грамотности, роль читательской грамотности в международных исследованиях.

Ключевые слова: читательская грамотность, функциональная грамотность, исследования PIRLS и PISA, когнитивные способности, функциональное чтение, коммуникативная компетенция.

READING LITERACY IS THE BASIS OF FORMING FUNCTIONAL LITERACY

This article discusses reading literacy, important aspects of determining the reading literacy of students, the tasks of the teacher in the formation of reading literacy in the lessons of the native language, reading literacy skills, the role of reading literacy in international studies.

Key words: reading literacy, functional literacy, PIRLS and PISA studies, cognitive abilities, functional reading, communicative competence.

Kirish. Bugunga kelib maktab ta'limi sohasidagi ustuvor yo'nalishlar o'zgarimoqda. O'quvchilarning barcha fanlar kesimida bilimlar va ko'nikmalarga erishishi emas, balki shu egallangan bilimlarini amaliy tarzda kundalik, ijtimoiy va kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatli qo'llay olishiga erishish asosiy maqsadga aylanmoqda. Maktab bitiruvchisining tayyorgarligi qanday bo'lishi kerakligi haqidagi qarashlar o'zgarimoqda. Maktab fanlarga oid bilim va ko'nikmalarini shakllantirish bilan bir qatorda o'quvchilarda o'z bilimlaridan real hayotga yaqin bo'lgan turli vaziyatlarda foydalanish malakalarini shakllantirishni ta'minlashi kerak.

Texnologiyaning jadal rivojlanishi dunyoda mavjud bo'lgan ma'lumotlar hajmining keskin o'sishiga olib keldi, shuning uchun nafaqat butun jamiyatda, balki har bir shaxsning faoliyatida ham sifat o'zgarishlari bo'lmoqda. Bugungi kunda savodxonlik tushunchasi sezilarli darajada kengayib, "funktional savodxonlik" ga o'tdi. Zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatli shaxs bo'lish uchun fundamental bilimlarga ega bo'lish, til savodxonligi, matematik savodxonlik, muayyan kompetensiyalar, ijodkorlik, muloqot madaniyati, hamkorlik qila olish, yetakchilik, tashabbuskorlik, qiziquvchanlik kabi xususiyatlarga ega bo'lish kerak. Shunday qilib, zamonaviy ta'limning vazifasi o'quvchilarning maktabda olgan bilim va ko'nikmalarini muayyan hayotiy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatini baholashdan iborat bo'lmoqda. Funksional savodxonlikni rivojlantirish samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchining darsni to'g'ri tashkil eta olishi va o'qitishning usullarini to'g'ri tanlash qobiliyatiga bog'liq. Maktab o'quvchilariga olingan bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llashga yordam berish o'qituvchilarning eng muhim vazifalaridan biriga aylanmoqda.

"Nimani o'rgatish kerak va qanday o'rgatish kerak?" Bu savol maktab ta'limi tizimida tub o'zgarishlar yuz berayotgan zamonamizda ayniqsa, dolzarb bo'lib qolmoqda. Pedagogika fanlari doktori R. N. Buneevning fikriga ko'ra, o'qitishning yakuniy natijasi "funktional jihatdan savodli shaxsni tarbiyalash" bo'lishi kerak, bu "umr davomida doimiy ravishda olingan barcha bilim, ko'nikma va malakalardan eng keng doiradagi muammolarni hal qilish uchun foydalanishga qodir bo'lgan shaxs"ning faoliyati, muloqot va ijtimoiy munosabatlarning turli sohalaridagi hayotiy vazifalar, shu jumladan qaror qabul qilishda mustaqil

bo'lish, o'zi va yaqinlari uchun javobgar bo'lish, har qanday jamiyatda osongina moslashish, jamoat qadriyatlariga muvofiq harakat qilish qobiliyati” [1].

Hozirgi vaqtda o'quvchilarning funksional savodxonligini shakllantirish haqida ko'p fikrlar bildirilmoqda, o'qituvchilarga o'z amaliyotlarida ushbu masalaga e'tibor berish zarurligi ta'kidlanmoqda. Ona tili va adabiyoti fani o'qituvchilari uchun bu masala eng dolzarbdir. Chunki funksional savodxonlikning asosi sanalgan o'qish savodxonligini shakllantirish ishlari aynan shu fan doirasida amalga oshiriladi va o'quvchi matnni tushunish, tahlil qilish, matnga baho berishni ona tili darslarida o'rganadi.

O'qish savodxonligi - bu shaxsning o'z maqsadiga erishish, bilim va imkoniyatlarini kengaytirish, ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun matnlarni tushunish, matndan foydalanish, baholash, ular ustida fikr yuritish va o'qish bilan shug'ullanish qobiliyatidir. Funksional savodxonlikning asosi sifatida o'qish savodxonligida matnni diqqat bilan o'qish bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning garovidir. Ona tili va adabiyoti fani o'qituvchilarining asosiy vazifasi o'quvchilarda o'qish savodxonligini, axborot bilan ishlash va javoblarni rejalashtirish, o'z maqsadlariga erishish, dunyoqarashi va imkoniyatlarini kengaytirish, bilimlarini to'ldirish, ijtimoiy hayotda ishtirok etish qobiliyatini rivojlantirishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mualliflar [2] o'z maqolasida o'qish, funksional savodxonlik, o'qish savodxonligi, savodxonlikning uzluksiz ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'siri, Ruminiyada funksional savodxonlik holati, PISA testlari, o'quvchilarda funksional savodxonlikni shakllantirish, yaxlit ta'lim orqali funksional savodxonlikni rivojlantiruvchi pedagogik yo'nalishlar: STEAM fanlari, o'quv dasturlari integratsiyasi haqida fikr yuritadi. Maqolada STEAM modeli piramida sifatida taqdim etilgan va piramida bilimning barcha sohalaridagi aniq tushunchalarga asoslangan. Ikkinchi bosqichda bu tushunchalar fan, texnologiya, muhandislik, matematika, san'at (musiqqa, adabiyot, tasviriy san'at, dramaturgiya) orqali birlashtirilgan o'quv fanlariga birlashtiriladi. STEAM ta'lim modeli piramidaning uchinchi darajasi bo'lgan ushbu barcha fanlarni integratsiyalashgan holda o'qitishni nazarda tutadi. Har bir fan o'ziga xos savodxonlik ko'nikmalariga ega, shuning uchun kompleks ta'lim va o'rganishga yaxlit yondashuv orqali funksional savodxonlik shakllanadi. Bu jihat piramidaning yuqori qismida joylashgan va STEAM ta'lim modeli yo'naltirilgan maqsadlardan biridir. Mualliflar ta'limga yaxlit yondashuv muhim jihatdir, chunki turli sohalaridagi ma'lumotlarni solishtirish orqali o'quvchilar o'z bilimlarini bir butunlikda tartibga solishga muvaffaq bo'lishadi deb hisoblaydi va fanlararo darajadagi integratsiyalashgan ta'lim maktab amaliyotida doimiy muammo bo'lib, Ruminiyada yangi kompetensiyaga asoslangan o'quv dasturi ushbu pedagogik konsepsiyani qo'llash imkoniyatlarini taqdim etishini, bu esa muammoli vaziyatni hal qilish uchun turli fanlarni o'rganish natijasida to'plangan bilim, ko'nikma va malakalarni tez hamda samarali uzatish qobiliyatini rivojlantirishni ta'kidlaydi.

Kruglova Y.N [3] o'z maqolasida o'qish va funksional o'qish tushunchalarining izohini keltiradi va dunyoda o'qish savodxonligini shakllantirish va baholash bo'yicha, birinchi navbatda, PIRLS va PISA tadqiqotlarida katta tajriba to'planganligi, Rossiyada funksional savodxonlikning ushbu komponenti o'quv jarayoniga va baholash amaliyotiga kirganligi, Federal Davlat Ta'lim Standartlarining joriy etilishi bilan o'qish savodxonligini baholash uchun mahalliy vositalarni ishlab chiqishda yangi bosqichni boshlanganligi haqida aytib o'tgan. Turli xil o'qish turlari bo'yicha tizimli ishlarda har doim qiyinchiliklar mavjud bo'lganligi, o'quvchilarning lug'at boyligi kam, har doim ham materialni uzatishning g'ayrioddiy usulini qabul qilishga tayyor emas, shaxsiy tajriba bilan ma'lumotlarning ishonchligini tasdiqlay olmasligini aytib o'tadi. Ta'lim samaradorligi hamda sifatini oshirish uchun rus tili va adabiyotini o'qitish amaliyotida ta'lim maqsadlari, ta'lim bosqichi, o'zlashtirilayotgan til materiali, o'quvchilarning yoshiga qarab turli xil usullardan foydalanishni o'z ichiga olgan o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llash maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonini tashkil etish ham muhim rol o'ynaydi. Bu esa har bir o'quvchining salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun maqbul sharoitlarni yaratish imkonini beradi. Muallif zamonaviy o'qituvchi darsda fan bilimlarini o'rgatishi va funksional savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirishi kerak, o'qish savodxonligini rivojlantirish bo'yicha ilg'or tajribalarni namoyish qiluvchi to'plamlarni yaratish muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi.

Denisova T. V. o'z ishida [4] o'qish savodxonligi tushunchasini “insonning yozma matnlarni tushunish, ulardan foydalanish, matn ustida fikr yuritish, o'z maqsadlariga erishish, bilim va imkoniyatlarini kengaytirish uchun foydalanish qobiliyatidir” deb izohlaydi. Buning uchun esa bevosita matn ustida ish olib borish, ya'ni matndan asosiy g'oya yoki asosiy qism ajratib olish, matndagi ma'lumotni tushunish, ma'lumotdan foydalanish maqsadida matnni qayta ishlash, turli vaziyatlarda matndan olingan ma'lumotlarni qo'llash, matndagi ma'lumotlarning ishonchli ekanligini tanqidiy darajada baholash talab qilinishni ta'kidlab o'tadi. Matn bilan ishlash bosqichlarini izohlaydi. Rus tili darslarida o'qish savodxonligini rivojlantirish maqsadida Ch. Templ, K. Meridit va D. Still tomonidan taklif etilgan tanqidiy fikrlash texnologiyasi, ya'ni insert usuli, o'qish va yozish yordamida tanqidiy fikrlashni shakllantiruvchi “Ikki qismli kundalik” metodi,

matndagi asosiy tushunchalarni belgilariga ko'ra ajratib olishga asoslangan “Denotativ grafik” usuli, matndagi asosiy tushunchalarni, ma'lumotlarni belgilash uchun “Intellekt xatita” usulidan foydalanishni taklif etadi.

Ushbu maqolada [5] muallif funksional savodxonlikning asosi –o'qish savodxonligini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalarni qo'llash, o'qish savodxonligining darajalari, samarali o'qish texnologiyasi, izohli o'qish usuli, ifodali o'qish, o'yin harakatli ijodiy topshiriqlar, grafik ilustrasiya, “Muallif bilan suhbat” texnologiyasi haqida fikr yuritadi. O'quvchilarda kitobga mehr va hurmat tuyg'ularini tarbiyalamay turib, kitobxonlik madaniyatini shakllantirib bo'lmasligini ta'kidlaydi. Urinbayeva D.B. o'z maqolasida o'quvchilarni o'qib tahlil qilishga o'rgatishda professor N.N. Svetlovskaya tomonidan ishlab chiqilgan samarali o'qish texnologiyasidan foydalanishni, ushbu texnologiyaning barcha bosqichlarini izohlab, 5-sinf “Ona tili” darsligida berilgan “Greta Tunberg kim va u nimaga erishmoqchi?” matn yuzasidan darsda va darsdan tashqari topshiriqlarni taklif qiladi.

Maqolada muallif [6] funksional savodxonlikning tarkibiy qismi bo'lgan o'qish savodxonligi haqida fikr yuritib, matn ustida ishlashning bosqichlari, o'qish savodxonligini shakllantirishga yordam beradigan samarali usullar, darsda ishlash uchun matn tanlashda tanlangan parchaning axborot bloki o'quvchining yosh xususiyatlariga mos kelishi muhim ekanligi, darsda tanlangan vazifalar o'quvchilarning hissiyotlariga, qiziqishi, mavzu bo'yicha ko'proq narsani o'rganish istagini uyg'otadigan tarzda tanlanishi, tahlil va ish uchun tanlangan matn o'quvchilarning hayotiy manfaatlariga mos kelishi maqsadga muvofiq kelishi kerakligini ta'kidlaydi. Muvaffaqiyatli kelajak uchun har bir o'quvchi bugungi kunda funksional savodxonlikning barcha tarkibiy qismlarini to'liq o'zlashtirishi, buning asosi o'qish savodxonligi va malakasini rivojlantirish zarurligini aytib o'tadi.

Maqolada muallif [7] o'qish savodxonligini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar natijasini keltiradi. Unda buriyat tili o'qitiladigan maktab o'quvchilariga berilgan topshiriqlar natijalari monitoringiga ko'ra o'quvchilar tomonidan matndan aniq ma'lumotlarni topish 78.3%, matndagi asosiy g'oya bilan dalililarni solishtirish 54%, matndagi faktlarning mantiqiy ketma-ketligini topish 63%, matndan asosiy faktlarni ajratib olish 36%, matnni mazmun jihatdan tahlil qilish 59%, matnni monologik bayon qilish 7.2% ga bajarilgan. Muallif tomonidan o'qituvchi tomonidan dars jarayonida eng samarali usullardan foydalanish, dars etaplarini to'g'ri tashkil etish taklif etilgan.

Muhokama va natijalar. Funksional savodxonlikning asosiy yo'nalishlaridan biri o'qish savodxonligi bo'lib, “O'qish” tushunchasi “funksional o'qish” tushunchasidan nimasi bilan farq qiladi? O'qish - intellektual rivojlanish, madaniyatni egallash, muloqotga kirishishda, hayot muammolarini hal qilishda asosiy vositadir. O'qish o'quvchining asosiy qobiliyati bo'lib, ushbu ko'nikmaning yuqori darajada rivojlanishi turli fan sohalari bo'yicha bilimlarni samarali o'zlashtirishga yordam beradi. O'qishsiz intellektual rivojlanish va o'z-o'zini tarbiyalash mumkin emas, chunki bu jarayon hayot davomida davom etadi. Funksional o'qish esa bu muayyan muammoni hal qilish yoki muayyan vazifani bajarish uchun ma'lumot topish maqsadida o'qishdir. O'qish o'quvchining ilm olishida, o'qib organishida muhim hisoblangan asosiy qobiliyatdir. Ushbu ko'nikmaning yuqori darajada rivojlanishi turli fan sohalari bo'yicha bilimlarni samarali o'zlashtirishga yordam beradi. So'nggi o'n yil ichida PIRLS va PISA xalqaro qiyosiy tadqiqotlari tufayli kitob o'qishga bo'lgan nuqtai nazar keskin o'zgardi. O'qish savodxonligining asl ta'rifi 1998-2001 yillardagi birinchi PISA tadqiqoti uchun PISA-2000 testida ishtirok etuvchi mamlakatlar ekspertlari guruhining konsensusi asosida ishlab chiqilgan. Ushbu ta'rif o'qish savodxonligi bo'yicha xalqaro tadqiqot va kattalar savodxonligi bo'yicha xalqaro tadqiqotga asoslangan. Endilikda o'qish maktabda o'zlashtirilgan muhim ko'nikmalardan biri bo'lib, “matn” tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Hozirgi vaqtda o'qish ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy e'tibor matnli ma'lumotlarni tushunish va undan foydalanishga qaratiladi. Bundan tashqari, o'qish savodxonligi o'zining asosiy maqsadi sifatida o'qish orqali shaxsning ijtimoiylashuvini belgilaydi. PISA xalqaro baholash dasturi o'qish savodxonligini shaxsning o'z maqsadlariga erishish, bilim va imkoniyatlarini kengaytirish, ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun yozma matnlarni tushunish hamda ulardan foydalanish, ular ustida fikr yuritish va o'qish bilan shug'ullanish qobiliyati sifatida belgilaydi. O'qishning natijasi yozma matnlarni tushunish va anglash hisoblanadi. “O'qish savodxonligi” tushunchasi kompetensiyalarning ancha keng doirasini o'z ichiga oladi hamda o'qishdan turli vaziyatlarda va maqsadlarda foydalanishning faol, maqsadli va konstruktiv xarakterini nazarda tutadi. O'quvchi o'z kognitiv qobiliyatlarini (diqqat, xotira, tanqidiy tahlil qilish qobiliyati, mantiqiy fikrlash, vizualizatsiya); motivatsiya (o'qish maqsadi, mazmuniga qiziqish, o'qish samaradorligini o'z-o'zini baholash); bilimlar (leksik va tematik bilimlar, lingvistik va diskursiv bilimlar, tushunish strategiyalari haqidagi bilimlar) va tajriba o'qish aktiga olib kiradi. PIRLS xalqaro tadqiqotida matnni o'qish va tushunish sifati deganda o'qish savodxonligiga “jamiyat talab qiladigan va shaxs uchun qadrli bo'lgan maqsadlarda yozma nutqni har xil shakllarini tushunish va undan foydalanish qobiliyati” nazarda tutiladi [8].

“Xalqaro tadqiqotlarda o’quvchilarning o’qish savodxonligini baholash” metodik qo’llanmasida o’qish savodxonligining ko’nikmalari sifatida tushunish, foydalanish, mulohaza yuritish, munosabat bildirish tushunchalari keltirilgan[9].

Matnni tushunish aqliy faoliyat bo’lib, buning natijasida matn mazmuni o’quvchi uchun tushunarli bo’ladi. Matnni tushunish zamonaviy o’quvchi egallashi lozim bo’lgan asosiy ko’nikmalardan biri bo’lib, bugungi kunda ayniqsa, raqamli texnologiyalar asrida matnlarni tushunish muammosi dolzarb hisoblanadi. Insonlar matn mazmunini o’zlarining individual xususiyatlari va hayotiy tajribalaridan kelib chiqib turlicha tushunadilar. Zero, axborotni nafaqat tanlash, balki qayta ishlash, sodda va tushunarli bayon etish muhim. O’quvchini matnda berilgan axborotni qabul qilish va tahlil qilishga o’rgatish uchun turli axborot manbalariga murojaat qilish kerak bo’ladi. Badiiy matnlardan tashqari o’quvchini grafiklar va diagrammalar, rasmlar va fotosuratlar, audio xabarlarini, ya’ni to’g’ri tushunish mumkin va zarur bo’lgan har qanday manbani tushunishga o’rgatish, buning uchun esa o’quvchida o’qish savodxonligini shakllantirish kerak. Agar o’quvchi matnlarni tushunishda muammolarga duch kelsa, o’qish va o’rganish jarayonida ham qiyinchiliklarga duch keladi, chunki barcha fanlardan beriladigan vazifalarning markazida turli ko’rinishdagi matnlar turadi. Shu sababli o’qish savodxonligini barcha fanlar doirasida shakllantirish va o’qish savodxonligini shakllantirishga qaratilgan topshiriqlardan foydalanish kerak bo’ladi.

Matndan foydalanish esa bu o’qilgan ma’lumotlarni biror maqsadda qo’llash hisoblanadi, chunki aksariyat hollarda o’qish ma’lum bir maqsadga yo’naltirilgan bo’ladi. Bunda olingan ma’lumotlarni keng ko’lamli muammolarni hal qilishda qo’llay olish, matndan olingan ma’lumotlar asosida o’z gipotezasini shakllantirish, matn ma’lumotlari asosida voqealarni, jarayonning borishini, tajriba natijalarini bashorat qilish, matnda muhokama qilingan hodisalarga o’xshash yangi hodisaning talqinini taklif qilish, o’qilganlari va zamonaviy voqelik o’rtasidagi bog’liqlikni ochib berish kabi ko’nikmalar nazarda tutiladi.

Matn yuzasidan mulohaza yuritish, ya’ni matndagi ma’lumotlarni tashqi ma’lumotlar bilan bog’lashdir. Bunda o’quvchi shaxsiy fikr va tajribaga suyangan holda matnning strukturaviy birligi maqsadini tushunib, bir yoki bir nechta matndagi fikrlar qarama-qarshiliklarni aniqlaydi.

Munosabat bildirishda o’quvchi matndan olgan ma’lumotlarga o’zining shaxsiy munosabatini bildiradi va xulosa sifatida fikrini bayon qiladi, matnni baholaydi. Ya’ni, matn mazmunini yoki uning elementlarini (misollar, dalillar, rasmlar va boshqalar) muallifning maqsadlari bilan bog’liq holda baholaydi, Matnning shakli (tuzilishi, uslubi va boshqalar), muallif tomonidan qo’llaniladigan usullarning mosligini, axborotning to’liqligi va ishonchligini baholab, muhokama qilingan masala bo’yicha o’z nuqtai nazarini ifodalab asoslaydi.

Xulosa va takliflar. Ona tili darslarida o’quvchilarda matndan ma’lumotni topish va ajratib olish ko’nikmalarini shakllantirish uchun matnni diqqat bilan ongli ravishda o’qib chiqish, savolga javob berish uchun zarur bo’lgan parchani topish, tasvirlangan voqealar ketma-ketligini qurish, matn mazmuni bo’yicha oddiy xulosalar chiqarish, matnning bir qismi va uning umumiy g’oyasi o’rtasidagi muvofiqlikni aniqlash, matnning turli qismlaridagi ma’lumotlarni solishtirish, notanish so’zning leksik ma’nosini aniqlash, iboralarning majoziy ma’nosini tushunishga asoslangan vazifalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Bundan tashqari o’quvchida matn mazmunini tahlil qilish va baholash qobiliyatini shakllantirishda matnda keltirilgan ma’lumotlar haqida fikr yuritish, matn bayoniga axloqiy yoki estetik g’oyalar nuqtai nazaridan baho berish, matnda berilgan ma’lumotlar, olingan bilimlar va o’z tajribasi asosida mantiqiy xulosalar shakllantirish, yangi ma’lumotlarni ilgari o’qilgan ma’lumotlar bilan solishtirish, bir yoki bir nechta manbalar bilan ishlash jarayonida ulardagi qarama-qarshi, ziddiyatli ma’lumotlarni aniqlash va ularni tekshirish usullarini topish, matnda muhokama qilinayotgan narsaga o’z nuqtai nazarini bildirish va uni asoslash, o’z nuqtai nazarini himoya qilish uchun dalillar keltirish, matn mazmunini baholashda faqat matnning asosiy xususiyatlariga emas, balki tafsilotlarga ham e’tibor berish talab etiladigan topshiriqlardan dars jarayonida foydalanish samarali natija beradi.

O’qish savodxonligini rivojlantirish, umuman olganda, o’quvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish bilan bog’liq. Shuning uchun bunday ishlarni nafaqat ona tili darslarida balki barcha fanlarni o’qitish jarayonida tashkil qilish mumkin, chunki o’quvchilarga taklif qilinadigan materialning mazmuni har qanday matnni tushungan holda o’qish usullarini rivojlantirishga qaratilgan. Bu yo’nalishda tashkil etilayotgan ishlar tasodifiy emas, tizimli bo’lishi muhim. O’quvchilar o’qish malakasini egallash yo’lida intilayotgan natijani tushunishlari kerak. Har qanday fanni o’qitish doirasida darajali topshiriqlar bilan ishlash murakkablikning uch darajasidagi vazifalar bilan ishlashni o’z ichiga oladi.

Xulosa qilib aytganda, o’qish savodxonligi yuqori bosqichga ko’tarilsa, boshqa fanlarni o’qitishda ham o’sish sur’ati oshadi. O’qish savodxonligini har qanday fanda rivojlantirish mumkin, ammo o’qish savodxonligini shakllantirishning asosiy predmeti ona tili va adabiyot darslari bo’lib, aynan shu dars jarayonida o’quvchi ko’proq matn ustida ishlaydi.

Adabiyotlar:

1. Вышинская Н., Красикова С. “Формирование функциональной грамотности на уроках русского языка и литературы,” 2020. <https://педпроект.рф/вышинская-н-а-красикова-с-ф/> (accessed Jul. 23, 2023).
2. Nicoleta M. and Ion A., “The Cultivation Of Functional Literacy By Holistic Education Literature Review,” in *Education, Reflection, Development – ERD 2018*, Romania: Future Academy, 2018, pp. 192–202. doi: <https://doi.org/10.15405/epsbs.2019.06.25>.
3. Круглова Е. Н., “Читательская грамотность как важнейший индикатор функциональной грамотности,” *Современные наукоемкие технологии*, vol. 1, pp. 128–132, 2023, [Online]. Available: <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=39509>
4. Денисова Т., “Формирование функциональной грамотности учащихся 7-8 классов на уроках русского языка и литературы,” 2022. <https://nsportal.ru/shkola/russkiy-yazyk/library/2022/08/04/tema-samoobrazovaniya-formirovanie-funksionalnoy> (accessed Jul. 23, 2023).
5. Urinbayeva D., “Funksional savodxonlikning asosi o’qish savodxonligidir,” “*Fan, ta’lim va amaliyot Integr. ilmiy-metodik jurnali*,” vol. 3, no. 4, pp. 204–212, 2022, [Online]. Available: <https://bilig.academiascience.org/index.php/isepsmj/article/view/449/402>
6. Балашова Е. and Ерофеева И., “Читательская грамотность как компонент функциональной грамотности,” *Достижения науки и образования*, vol. 3, no. 83, pp. 29–31, 2022, [Online]. Available: <https://cyberleninka.ru/article/n/chitatelskaya-gramotnost-kak-komponent-funksionalnoy-gramotnosti>
7. Будаева Н. Б., “Приемы формирования читательской грамотности на уроках бурятского языка,” *Вестник. Бурятского республиканского института образовательной политики*, vol. 10, no. 1, pp. 46–52, 2022, [Online]. Available: <http://briop.ru/images/vestnik/vestnik10-1.pdf?ysclid=lhhduasw10455711962>
8. Храмова Л., Лобанова О., Фирер А., Басалаева Н., and Шмольская Л., *Формирование функциональной грамотности обучающихся: Методическое пособие*. Красноярск–Лесосибирск: Литера-принт, 2021.
9. Ismailov A., Norboyeva D., Ahmedov H., Manapova D., and Uralova M., *Xalqaro tadqiqotlarda o’quvchilarning o’qish savodxonligini baholash (Ona tili va adabiyot fani o’qituvchilari, metodistlar va soha mutaxassislari uchun metodik qo’llanma)*. Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2019. [Online]. Available: https://www.sadikov.uz/sites/default/files/oqish_savodxonligi_www.sadikov.uz_.pdf

FUNKSIONAL O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA MATN TURLARI USTIDA ISHLASH USULLARI

Dilova Nargiza Gaybullayevna,
Buxoro davlat universiteti professori., p.f.f.d.,
n.g.dilova@buxdu.uz

Bakayeva Rayxon Izatovna,
Buxoro viloyati maktabgacha va
maktab ta'limi boshqarmasi metodisti
rayhonbakayeva@gmail.com

Ushbu maqolada o‘qish savodxonligi, o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini aniqlashning muhim jihatlari, matnning yo‘nalishlarga ko‘ra tasnifi, matn ustida ishlash jarayoni, o‘quvchining o‘qish savodxonligini tekshirishda qo‘laniladigan topshiriqlar, yaxlit matnlar va yaxlit bo‘lmagan matnlar haqida fikr yuritilgan.

***Kalit so‘zlar:** o‘qish savodxonligi, funksional savodxonlik, PIRLS va PISA tadqiqotlari, kognitiv qobiliyatlar, yaxlit matn, yaxlit bo‘lmagan matn, aralash matn, murakkab matn, insert usuli, syujet-jadval, sintez-jadval, klaster usuli.*

МЕТОДЫ РАБОТЫ НАД ВИДАМИ ТЕКСТА ПРИ РАЗВИТИИ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

В данной статье рассматриваются читательская грамотность, важные аспекты определения читательской грамотности учащихся, классификация текста по направлениям, процесс работы над сплошным и несплошным текстом, задания, используемые при проверке читательской грамотности учащихся.

***Ключевые слова:** читательская грамотность, функциональная грамотность, исследования PIRLS и PISA, когнитивные способности, сплошные и несплошные тексты, смешанный текст, сложный текст, insert, сюжетная таблица, таблица-синтез, кластер.*

METHODS OF WORKING ON TEXT TYPES IN THE DEVELOPMENT OF FUNCTIONAL READING LITERACY

This article discusses reading literacy, important aspects of determining the reading literacy of students, the classification of text in areas, the process of working on a continuous and restless text, tasks used to test students' reading literacy.

***Key words:** reading literacy, functional literacy, PIRLS and PISA studies, cognitive abilities, continuous and restless texts, mixed text, complex text, insert, plot table, synthesis table, cluster.*

Kirish. O‘qish insoniyat taraqqiyoti tarixida doimo muhim o‘rin tutgan. Bu shaxsning ijtimoiylashuvi, rivojlanishi, ta‘lim-tarbiya olishining asosiy usullaridan biridir. Olimlar aniqlashicha, o‘quvchining o‘qish faoliyatiga 200 ga yaqin omillar ta‘sir qilar ekan. Eng birinchi faktor bu- o‘qish ko‘nikmasi bo‘lib, barcha omillarni jamlagan holda olinganda ham ulardan ko‘proq ta‘sir qiluvchi omil hisoblanar ekan. Shunday ekan, o‘quvchining barcha fanlarni o‘zlashtirishida o‘qish faoliyatining o‘rni juda muhimdir. Bugungi kunga kelib o‘qish faoliyatiga oid qarashlar tubdan o‘zgarimoqda. L. Vigotskiy ta‘kidlaganidek, o‘qish - bu intellektual rivojlanish texnologiyasi, madaniyatni egallash usuli, muloqotda vositachi, hayot muammolarini hal qilish vositasi. O‘qishsiz, intellektual rivojlanish va o‘z-o‘zini tarbiyalash mumkin emas, bu hayot davomida davom etadi. Matn mazmuni har doim ko‘p erkinlik darajalariga ega: turli odamlar o‘zlarining individual xususiyatlari va hayotiy tajribasi tufayli bir xil matnni turlicha tushunadilar[1].

O‘quvchi kelajakda kim bo‘lishidan, qaysi kasbda ishlashidan qat‘iy nazar avvalo kitobxon bo‘lmog‘i lozim. Matn mazmunini tushunishi, kerakli ma‘lumotlarni topishi, tahlil qila olishi zarur. Kitobxonlikdan yiroq o‘quvchilar bosqalardan ajralib turadi: ular uchun kitob o‘qish zerikarli va qiyin jarayon, o‘qishni bilishsa-da, faqat zarurat yuzasidangina o‘qiydilar. Bolalikdan kitob o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqning pastligi, kitob o‘qishni yoqtirmaslik, matn mazmunini tushunmaslik insonga hayoti davomida ta‘sir qiladi. O‘quvchining past o‘zlashtirishi ham ko‘p jihatdan o‘quvchining o‘qiganlarini tushunmasligidan kelib chiqadi. O‘qish bu ijodiy, nutqiy, faol jarayon bo‘lib, kitobxonning ruhiyati va hayotiy tajribasi, tafakkuri,

xotirasi, fikrlari va tuyg'ulariga asoslanadi. O'quvchining muvaffaqiyati va bilim olishga bo'lgan intilishi uning o'qish va zarur axborotni ajratib olish qobiliyatiga bog'liq. Bilim olishning universal texnikasi bu o'qish, matnni tushunish esa kitobxonlik tajribasiga asosida matnning ma'noni anglashga qaratigan kognitiv faoliyatidir.

Ta'lim tizimida o'quvchilarning o'qish savodxonligini shakllantirish imkonini beruvchi muhim fanlardan biri ona tili va adabiyot darslari hisoblanadi. Ona tili va adabiyot fani o'qituvchilarining asosiy maqsadi o'quvchilarni so'z olamiga olib kirish, o'zbek tilining naqadar buyuk va jozibali til ekanligi ko'rsatish, uning imkoniyatlari bilan tanishtirish, tilning o'ziga xosligini ko'rsatish orqali o'quvchilarda ona tiliga bo'lgan muhabbatni va qiziqishni oshirish hamda ularning o'zbek tilidan erkin foydalanishiga erishishdir. O'qituvchi bilimni faqat tadqim etishi emas, balki mustaqil bilim olishga qiziqish uyg'otishi va imkon yaratishi, o'qib o'rganishni, axborotdan to'g'ri maqsadda foydalanishni biladigan, boshqa odamlar bilan muloqot qilish hamda tez o'zgaruvchan dunyoda yashash va harakat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan o'quvchini tarbiyalashi kerak.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Kerjayeve Y.N. o'z ishida [2] amaliy yo'naltirilgan topshiriqlar yordamida o'rta maktabda rus tili darslarida o'quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirish haqida fikr bildirgan. Rus tili va adabiyoti darslarida 8-11-sinf o'quvchilarining funksional savodxonligini shakllantirishda yangi texnologiyalar va an'anaviy o'qitish usullaridan foydalangan holda amaliyotga yo'naltirilgan vazifalarni qo'llash, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish uchun mashqlar, matnlar, individual topshiriqlarni tanlash haqida aytib o'tilgan. O'quvchilarning funksional savodxonligi darajasini sezilarli darajada oshiradigan vazifalarni tanlashga harakat qilish, o'quvchiga barcha bilim va qobiliyatlarini namoyish qilish imkonini berish kerakligi aytilgan. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda ba'zan mavjud bo'lgan bilim va qobiliyatlar yetarli emas, ammo zamonaviy ochiq axborot muhiti ularni egallashga imkon beradi. Muayyan vazifa ustida ishlash, to'g'ri qaror qabul qilish, xulosa chiqarish uchun o'quvchi mustaqil yechimlarni izlashga majbur bo'lishi, shablon bo'yicha emas, balki original tarzda o'ylashni boshlashi ta'kidlangan. Yechimlarni izlash jarayonida amaliyotga yo'naltirilgan vazifalarni bajarishda o'quvchilar matn, diagramma, jadval, algoritim va boshqalar ko'rinishida bo'lishi mumkin bo'lgan ma'lum hajmdagi ma'lumotlarni topishlari va o'rganishlari kerak bo'ladi. Ularga yuklangan vazifalarga qarab, axborotni qayta ishlash, sharhlash, muhimini tanlash, uning ishonchlik darajasini baholash, buning uchun esa turli manbalar: lug'atlar, veb-saytlar va kabilarga murojaat qilishlari kerak bo'ladi. Har xil shakldagi topshiriqlarni, nostandard formulalarni taklif qilish, vazifalarni qiyinchilik darajasi va faoliyat turlari bo'yicha ajratish o'quvchilariga o'z maqsadlariga erishishga, bilim va imkoniyatlarini kengaytirishga, ijtimoiy hayotda ishtirok etishga yordam beradi.

Muallif o'z maqolasida [3] darslarda funksional savodxonlikni shakllantirish uchun o'yin texnologiyasi va tanqidiy fikrlash texnologiyasining bir nechta usullaridan foydalanishni taklif etadi. Rus tili darslarida o'yin texnologiyalaridan foydalanganda o'quvchilarning dunyoqarashi kengayishi, kognitiv faollikning rivojlanishi, amaliy faoliyatda turli ko'nikma va qobiliyatlarni rivojlanishi, shuningdek, o'quvchilarni rag'batlantirishning samarali vositasi ekanli ta'kidlangan. Dars jarayonida “Uchinchisi ortiqcha”, “Juftini top”, “Aqliy hujum”, “Blef- klub” yoki raqamli diktant kabi usullaridan foydalanish orqali o'quvchilar faollashadi, ish jarayoniga tezda kirishib ketishiga yordam beradi, kuzatish, taqqoslash, guruhlarga ajratish, xulosa chiqarishga o'rgatadi. Ma'lumotlar bilan ishlashda ularni tahlil qilish, to'g'ri qaror qabul qilishni o'rgatuvchi “Insert” usuli, shaxsiy tajriba va o'zlashtirilgan bilimlarga tayanishni talab etadigan “Ha yoki yo'q” usuli, ma'lumotlarni umumlashtirish, ular o'rtasidagi bog'liqlikni va tayanch tushunchalarni topishga qaratilgan “Klaster” usuli, axborotni analiz va sintez qilishga asoslangan, murakkab fikrlarni bir necha so'z bilan ifodalashdan iborat “Sinkveyn” usuli haqida fikr yuritadi. Muallif rus tili darslarida o'quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirishda turli usul va metodlardan samarali foydalanish o'quvchilarning turli sinovlardan muvaffaqiyatli o'tishida katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Muallif o'z ishida [4] rus tili darslarida funksional savodxonlikni rivojlantirish deganda kommunikativ va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish ekanligi, bu murakkab jarayon bo'lib, o'qituvchidan zamonaviy usul va metodlardan foydalanishni talab etishini ta'kidlaydi. Ta'limning interaktiv metodlari va o'yin texnologiyalaridan darsning turli etaplarida foydalanish orqali o'quvchilarni faollashtirish, muloqotga kiritish imkonini mavjudligini aytib o'tadi. “Karusel”, “Mikrafon”, “Akvarium”, “Yarmarka”, “G'oyalar savatchasi” kabi strategiyalardan foydalanishni taklif etadi. “Yevgeniy Onegin” asari ustida ishlash jarayonida kichik guruhlarda ishlash orqali birgalikda ishlash, umumiy fikrga kelish, bahs talab savollarga javob topish, tahlil qilish kabi ko'nikmalarni shakllantirish imkonini mavjudligi ko'rsatib berilgan. Muallif rus tili darslarida matn ustida ishlash uchun moslashtirilgan bir qancha topshiriq namunalarini ham keltiradi. Ushbu topshiriqlarda o'quvchilar reklama matnlari, geografik xaritalar bilan ishlash jarayonida grammatikaga oid bilimlarni mustahkamlaydilar. Muallif I.A Krilov masallari yuzasidan o'tiladigan dars

ishlanmasini keltiradi va unda o'qish savodxonligini rivojlantirishda badiiy asardan foydalanishni darsning asosiy maqsadi sifatida ko'rsatadi va “Klaster”, “6 shlyapa”, “Viktorina”, “Sinkveyn” kabi metodlardan foydalanishni taklif etadi.

Muallif [5] o'z maqolasida funksional savodxonlik tushunchasini izohlab, uni shakllantirish uchun rus tili darslarida o'qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasiga murojaat qilishni taklif etadi. Tanqidiy fikrlash texnologiyasida o'quvchilar o'qituvchi bilan birgalikda faol ishlaydigan, ongli ravishda fikrlaydigan, kuzatib, bilimlarini kengaytiradigan o'qish muhitini yaratiladi. Bornovolkova S.M. rus tili darslarida matn ustida ishlashda, yani matnni tahliliy o'rganishda “Insert” usulidan, savollarni matn asosida to'g'ri shakllantirishda “Qalin va ingichka savollar” metodi, matnning mazmuni bilan ishlaganda “Mazaika” usuli, matn bo'yicha xulosa chiqarish, matnni baholashda “Plus, minus, qiziqarli” usuli, mavzuga oid fikrlarni sistemali umumlashtirishda “Klaster”, “Sinkveyn” usullari, fikrni qisqa va aniq ifodalashda “Telegramma yoki sms” kabi usullardan foydalanishni tavsiya beradi.

Ushbu maqolada [6] muallif tomonidan "savodxonlik" atamasining mavjud ta'riflari ko'rib chiqilgan va uning ilg'or texnologiyalar davridagi o'zgarishi, shuningdek, odamlarning turmush tarzi va xatti-harakatlaridagi o'zgarishlar tufayli o'qituvchilar duch keladigan muammolarni hal qilishda savodxonlikning o'rni, Qozog'istonda funksional savodxonlik so'nggi paytlarda PISA tadqiqotlari tufayli muhim ahamiyat kasb etayotgani aytib o'tilgan. Jahon miqyosida va xususan Qozog'istonda so'nggi savodxonlik darajasi 85% va 99,8% ekanligi maktablar odamlarni o'z jamiyatlarining malakali a'zolari bo'lishga tayyorlashda ustun ekanligini ko'rsatadi. Biroq, jamiyatdagi so'nggi o'zgarishlar odamlarning ma'lumotni qanday qabul qilishi va idrok etishiga ta'sir qildi. Texnologiyaning so'nggi yutuqlari odamlarning hayotini ko'p jihatdan osonlashtirdi. Ko'pgina ishlab chiqarish jarayonlari, inson tomonidan boshqariladigan funksiyalar avtomatlashtirildi. Hatto kundalik hayotda ham gadjetlar va mobil ilovalar bir necha o'n yillar oldin uzoq vaqt talab qiladigan ko'plab xizmatlarni bajaradi. Hisob-kitoblarni amalga oshiradigan, rasmiy hujjatlarda foydalanish uchun jummlalar yaratadigan va boshqa asosiy vazifalarni bajaradigan ko'plab onlayn ilovalar mavjud. Muallif tomonidan ana shunday sharoitda funksional savodxonlikning o'rni, uning ahamiyati qay darajada ekanligi haqida ma'lumot berilgan. Ijtimoiy tarmoqlarda yoki turli internet platformalarida tarqatilyotgan ma'lumotlar bilan tanishish, ularni sharhlash va baholash, turli formatlarda taqdim etilgan katta hajmdagi ma'lumotlarga duch kelganda, manba va ma'lumotlarni tanqidiy tahlil qila olish insondan funksional savodxonlikka ega bo'lishni talab qiladi.

Maqolada [7] funksional savodxonlik uslubiy jihatdan ko'rib chiqilgan. Funksional savodxonlikni shakllantirish murakkab, ko'p qirrali, uzoq davom etadigan jarayon ekanligi, darsda tizimli kundalik ishlar, turli zamonaviy pedagogik texnologiyalarni mohirlik bilan, malakali uyg'unlashtirish orqaligina ko'zlangan natijalarga erishish mumkinligi ta'kidlanadi. Muallif rus tili darslarida funksional savodxonlikni shakllantirish deganda o'quvchining lisoniy kompetensiyalari, matn ustida ishlay olishi, nutqning og'zaki va yozma shaklidan foydalana olishi, til imkoniyatlarini turli vaziyatlarda qo'llay olishi, matn mazmunini tushungan holda uni baholashi, tahlil qilishi kabi qobiliyatlar nazarda tutiladi deb hisoblaydi. Muallif Qozog'iston Respublikasi ta'lim tizimi haqida fikr bildirib, maktab bitiruvchisi funksional jihatdan savodxonlikning barcha shakllarini egallashi, tayanch kompetensiyalarga ega bo'lishi, hayoti davomida turli vaziyatlarda maktabda olgan bilimlaridan o'rinni foydalana olishi kerakligi ta'kidlanadi.

Muhokama va natijalar. O'qish savodxonligini rivojlantirish, umuman olganda, o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bilan ham bog'liq. Shuning uchun bunday ishlarni nafaqat ona tili darslarida balki barcha fanlarni o'qitish jarayonida tashkil qilish mumkin, chunki o'quvchilarga taklif qilinadigan materialning mazmuni har qanday matnni tushungan holda o'qish usullarini rivojlantirishga qaratilgan. Bu yo'nalishda tashkil etilayotgan ishlar tasodifiy emas, tizimli bo'lishi muhim. O'quvchilar o'qish malakasini egallash yo'lida intilayotgan natijani tushunishlari kerak. Hozirgi kunda o'quvchilardan matnlarni tushunish, ulardan foydalana olish va matnlar mazmunini baholay olish ko'nikmalari talab qilinadi. Maktab o'quvchilari matnlar bilan to'liq ishlash uchun matnni tushunish, mavzuni va asosiy g'oyani aniqlash, turli adabiyotlardan kerakli ma'lumotlarni topish, matnda mavjud bo'lgan xulosalarni dalillar asosida shakllantirish kabi zarur bo'lgan maxsus o'qish ko'nikmalarini shakllantirishda matnlarni o'qish qobiliyatiga suyanishlari kerak.

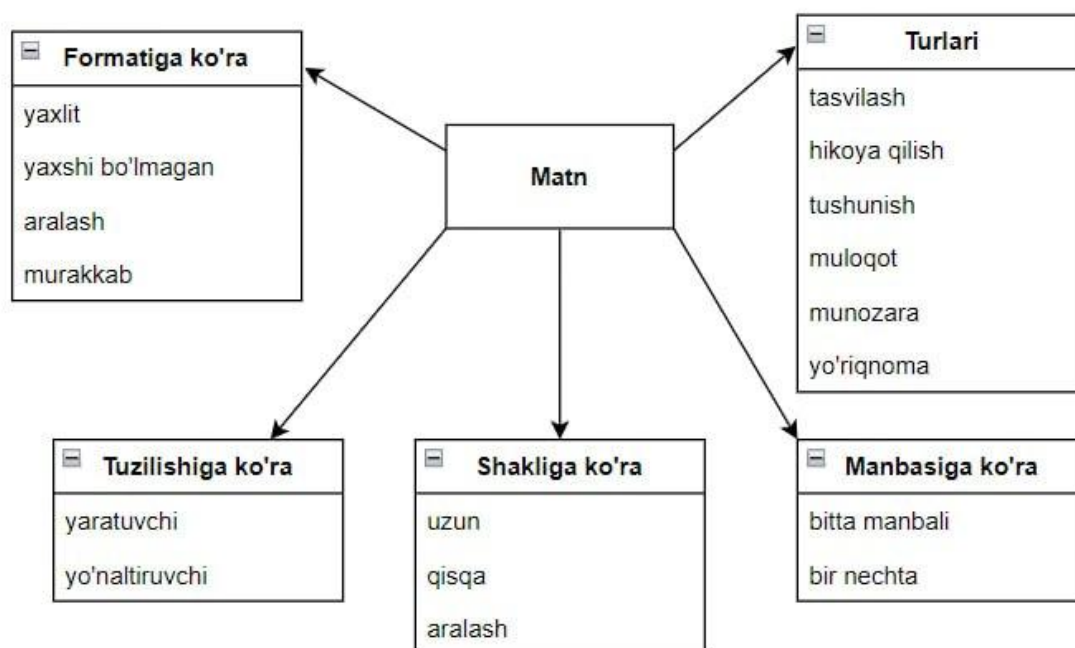
Insonlar matn mazmunini o'zlarining individual xususiyatlari va hayotiy tajribalaridan kelib chiqib turlicha tushunadilar. O'qish savodxonligi mohiyatini ochib berishda matn tushunchasining ham ahamiyati katta. O'quvchining o'qish savodxonligini tekshirishda qo'llaniladigan topshiriqlarning aksariyat qismi matnlardan iborat. Tilshunoslikda „matn“ atamasi keng doirada, jumladan, og'zaki nutq namunalarida ham qo'llaniladi. Matnni idrok etish matn lingvistikasi va psixolingvistika doirasida o'rganiladi. I. R. Galperin matn xususiyatlari haqida to'xtalib o'tar ekan, unga quyidagicha ta'rif beradi: „Matn bu yozma hujjat shaklida obyektivlashtirilgan, turli xil leksik, grammatik va mantiqiy bog'lanishlar bilan birlashtirilgan bir

qator bayonotlardan tashkil topgan, axloqiy xarakter, pragmatik munosabat va shunga mos ravishda adabiy qayta ishlangan ma’lum bir xususiyatga ega bo’lgan yozma xabardir [8].

Bundan tashqari matnga “...umumiy mavzu, asosiy g’oya bilan bog’langan va semantik to’liqlikka ega bo’lgan ketma-ket joylashtirilgan jumlar yoki paragraflar” deb ham ta’rif berilgan [9].

Matn gaplardan iborat nutq mahsuli, muayyan qonuniyatlar asosida shakllangan, mazmun va shakl jihatdan yaxlit murakkab birlik bo’lib, ushbu tushuncha o’qib ma’lumot olish bilan bog’liqligi sababli o’qish savodxonligida “ma’lumot” atamasi o’rnida tanlangan va muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlarda asosiy e’tibor o’quvchining matn turlarini bilishi va farqlay olishiga qaratilmaydi, aksincha matn o’qish orqali matndagi ma’lumotlarni tushunishi, uning ahamiyatli jihatlarini ajrata olishi hayotiy vaziyatlarda bu ma’lumotlardan o’rinli foydalana olishi aniqlanadi.

Yuqorida berilgan fikrlarga tayangan holda PISA va PIRLS tadqiqotlarida o’qish savodxonligi deganda o’quvchining yozma matnlarni tushunish, ularning mazmunidan o’z maqsadlariga erishishda, bilim va imkoniyatlarni rivojlantirish, jamiyat hayotida faol ishtirok etishda foydalanish qobiliyati sifatida tushunish taklif etiladi. Bundan tashqari, o’quvchilarning o’qish savodxonligini aniqlashda matn mazmunini to’liq tushunishi, matndagi axborotni topa olishi, matnni sharhlay olishi, matn mazmuni haqida fikr yuritishi, matn shakli haqida fikr yuritishi kabi 5 ta muhim jihatga e’tibor qaratiladi. Shuningdek, PISA dasturi matnning turli yo’nalishlarda tasniflanadi.

1-rasm. PISA dasturida matn tasnifi

Matnlar formatiga ko’ra yaxlit, ya’ni jumlar o’zaro birikkan, yaxlit bo’lmagan- ro’yxat, jadval, grafik, indekslar shaklidagi matnlar, og’zaki va og’zaki bo’lmagan aralash matnlar, bir necha tarkibli murakkab matnlarga bo’linadi.

Rahimova G. Q. o’qish savodxonligi va uni tekshirishdagi asosiy jihatlar, matn turlari haqida fikr yuritib, maktabda o’qish va yozishni o’rganish ilmiy maqsadlar bilan chegaralanib qolmasligi kerakligini ta’kidlaydi, ona tilini o’qitishda asosiy e’tibor matnshunoslikka qaratilishi kerak deb hisoblaydi. Muallif matnlarni yaxlit va yaxlit bo’lmagan matnlarga ajratadi. Tadqiqotlarda yaxlit matnlardan tavsifiy matnlar topshiriqlarning 13% ini, hikoya matnlari 22% ni, tushuntirish matnlari 13% ni, dalillash matnlari 13%ni, qo’llanmalar, ya’ni yo’riqnoma, qoidalar, ta’riflar, qonunlar topshiriqlarning 5%ini tashkil etishini aytib o’tadi. Topshiriqlarda yaxlit bo’lmagan matnlar, yani grafiklar 11%, diagrammalar 3%, jadvallar 11%, xaritalar 3%, blankalar 3%, e’lonlar va axborot varaqalari 2% ni tashkil etadi [10].

Matn ustida ishlash jarayonida matnlarni turlarga ko’ra tahlil qilib bo’lmaydi, chunki bitta matnda turli xildagi matnlarning belgilari jamlanishi mumkin. Tahlil jarayonida matnning yaxlit yoki yaxlit emasligiga, undagi faktlarning asoslanganligiga, ma’lumotlarning mantiqiy tarzda bayon etilganligiga e’tibor qaratilsa, maqsadga muvofiqdir. Ona tili darslarida o’qituvchining asosiy vazifasi o’quvchiga matn bilan ishlash ko’nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. Quyida dars jarayonida matn ustida ishlash texnikasiga oid usullardan namunalar keltiramiz.

11-sinf “Ona tili” darsligida “Nutq madaniyati va nutq texnikasi” mavzusida quyidagi mashq berilgan.

110-mashq. Matnni o‘qing. Unda ifodalangan fikrlar atrofida mulohazalaringizni o‘rtoqlashing.

Mashhur qadimgi yunon notig‘i Demosfenning dastlab ovozi past, talaffuzi yomon, nafasi qisqa bo‘lganligidan chiroyli va ta’sirli nutq aytgan. Keyinroq Demosfen nutq texnikasi asoslarini egallashga juda jiddiy kirishgan. U bir yerto‘la qazib, shu yerto‘lada ovozini rivojlantirish, diksiya, deklamatsiya bo‘yicha oylab mashqlar qiladi. Talaffuzidagi nuqsonlar, “r” tovushini aytolmaslik, ba’zi tovushlarni noaniq aytish kabilarni bartaraf etish maqsadida og‘ziga mayda toshlarni solib, she’rlar, turli matnlarni o‘qish bilan shug‘ullanadi. Ovozini rivojlantirish, ovoz apparatlarini chiniqtirish uchun esa tepaliklarga yugurib chiqib, yugurib tushib, nafasini ushlab turgan holda she’rlarni deklamatsiya qiladi. Demosfen gapirayotganda, bir yelkasini hadeb ko‘taraverish odatidan qutulish uchun yerto‘lasining shiftiga uchi o‘tkir xanjarni osib qo‘yib, yelkasini xanjarning ayni uchiga to‘g‘rilab turib, mashqlarini davom ettiradi. Ana shunday mashaqqatli va muntazam mashqlar tufayli Demosfen notqlikning yuksak cho‘qqisini zabt etgan[11].

Ushbu mashqda yaxlit matn berilgan bo‘lib, o‘quvchi matnni o‘qish jarayonida uning mazmunini to‘liq tushunishi kerak. Bunda o‘qituvchi “**Lug‘atshunoslar**” usulidan foydalanishi mumkin. Bunda o‘quvchilar matnni o‘qish jarayonida notanish so‘zlar ostiga chizib chiqadi. Shundan so‘ng o‘qituvchi o‘quvchilar o‘rtasida matnidagi barcha so‘zlarning ma’nosini to‘liq tushungan va birorta so‘z ostiga chizmagan o‘quvchilardan ushbu so‘zlarni izohlashni so‘raydi. Zarurat yuzasidan o‘qituvchi lug‘atlardan foydalanishni taklif etadi. Bu mashqda notiq, diksiya, deklamatsiya, nuqson, xanjar, ovoz apparatlari so‘zlarining ma’nosi lug‘atdan aniqlanadi. “Nutq madaniyati va nutq texnikasi” mavzusiga oid asosiy tushunchalardan notiq, diksiya, deklamatsiya, ovoz apparatlari kabi so‘zlarni izohlash orqali nazariy ma’lumotlar o‘quvchilar bilan birgalikda ochib beriladi.

Matn ustida ishlashda “**Insert**” usuli ham samarali natija beradi. O‘quvchilarning ko‘pchiligi matnni o‘qib chiqib ko‘pincha uni eslab qolish, mazmunini tushunishda biroz qiynaladi. Insert usuli tushunib o‘qish imkonini beradi. Bunda o‘quvchi matnni o‘qish vaqtida har bir ma’lumot oldiga quyidagi belgilarni qo‘yishi kerak: v- bilaman, - notanish ma’lumot, + yangi ma’lumot, - tushunmadim, -hayratlandim. O‘qituvchi tomonidan muhokama qilish uchun savollar beriladi:

- Qaysi ma’lumot sizga oldindan tanish edi?
- Qanday yangi ma’lumot bilan tanishdingiz?
- Qaysi fikrlarni tushunmadingiz?
- Qaysi fikr sizni hayratlantirdi?
- Matndagi bayon etilgan voqeaga munosabatingizni bildiring.
- Siz ham shunday muammoga duch kelganmisiz? Qanday yo‘l tutgansiz?
- Maqsadga erish yo‘lida inson irodasining kuchi haqida nima deya olasiz?

Muhokama jarayonida o‘quvchi matn mazmunini eslab qoladi, savollarga javob berishda matn mazmuni haqida fikr yuritadi, matnni sharhlaydi.

Syujetli jadval usuli- bunda o‘quvchi quyidagi jadvalni to‘ldirish orqali matnning mazmuni-syujetini bayon qiladi. Matndan savollarga javob topish uchun kerakli ma’lumotlarni topadi. Ushbu jadval bilan ishlashning mohiyati shundan iboratki, matnni o‘qiyotganda, o‘quvchi matnning "skeletini" yaratadi. Ushbu jadval matnni qayta yaratishga yordam beradi. Yuqoridagi matnga ushbu usuldan foydalanilsa, jadval quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

Hikoya qahramoni kim?	Uning kamchiligi nima?	Hikoya qahramoni qachon yelkasini hadeb ko‘taraverardi?	Hikoya qahramoni kamchigini tuzatish uchun qayerda shug‘ullandi?	Nima uchun hikoya qahramoni chiroyli nutq so‘zlay olmagan?

Matndan axborotni topishga asoslangan yana bir usul bu “**To‘g‘ri, noto‘g‘ri**” metodi. Bunda o‘quvchi matnda berilgan ma’lumotlarni qidiradi, ularning ishonchliligini tekshirib ko‘radi.

Fikrlar	To‘g‘ri	Noto‘g‘ri	Matnda bunday ma’lumot yo‘q
Demosfenning ovozi past, talaffuzi yomon, nafasi qisqa bo‘lgan			
Demosfen qadimgi sharq notig‘i			
Talaffuzidagi nuqsonlar bartaraf etish maqsadida og‘ziga mayda qog‘z parchalarini solib, she’rlar, turli matnlarni o‘qish			

bilan shug‘ullanadi.			
U yerto‘lada ovozini rivojlantirish bo‘yicha oylab mashqlar qiladi.			
Demosfen gapirayotganda, bir oyog‘ini hadeb qimirlatadigan odati bor edi.			
Yerto‘laning shiftiga uchi o‘tkir xanjarni osib qo‘yib,, mashqlarini davom ettirgan.			

Quyidagi topshiriq 11-sinf “Ona tili” darsligida uyga vazifa sifatida berilgan.

2-topshiriq. Alibek Rustamovning “So‘z xususida so‘z” asaridan olingan parchani o‘qing. O‘zbek tilida ma‘nodoshlik hodisasining namoyon bo‘lishiga diqqat qiling.

Havo harakatini bildiruvchi so‘zlar yel, bod, shamol, janub, sabo, dabur, dovul, shurta, esin, nasim, shabboda, tundbod, garmsel, samum, sarsar, izg‘irin, bo‘ron, bo‘rag‘on, purga, to‘fon, tayfun, urag‘an yoki uragan, girdbod, quyun, uyurmadir. Shamol so‘zining o‘zi, aslida, shimoldan esgan yelni bildiradi. Lekin hozirgi o‘zbek tilida bu so‘z keng ma‘noda qo‘llanadi. Maxsus eski kitoblarda janubdan esgan yel janub deb ataladi, ammo bugungi o‘zbekchada janub so‘zi mazkur ma‘noda butunlay ishlatilmaydi. G‘arbdan esgan yel eski kitoblarda dabur deyilgan, ammo hozir bu so‘z dovul shaklini olgan va vayronalik keltiradigan kuchli shamolni bildiradigan so‘zga aylangan. Sabo so‘zi she‘rda ko‘p ishlatilgani uchun o‘z shakli va ma‘nosini o‘zgartirmagan. Sharqdan esadigan yel sabo deb ataladi. Sabo – tong yeli degan fikr ham bor. Bu fikrning paydo bo‘lishiga tongda ko‘pincha Sharqdan yel esib turishi sabab bo‘lgan. Esin, nasim va shabboda yoki shabada so‘zlari mayin yelni bildiradi. Samum va garmsel so‘zlari issiq shamolni, sarsar, izg‘irin yoki izg‘iriy sovuq shamolni bildiradi. Bir ishni qilayotganda kishiga yordamlashadigan, masalan, kemani kerakli tomonga suradigan yel shurta deb ataladi. Bo‘ron, buran, burya, purga degan so‘zlarning kelib chiqishi bir. Bular «bo‘ron» ma‘nosidagi bo‘r o‘zagidan yasalgan so‘zlardir. Mazkur so‘zlarning rus va o‘zbek tillaridagi ma‘nolari haqida gapiradigan bo‘lsak, ruschada buran deganda, asosan, cho‘l yoki dalada qishda yerdagi qorlarni to‘zg‘itadigan kuchli shamol tushuniladi. O‘zbek tilida bu ma‘noda izg‘irin yoki izg‘iriy so‘zlari qo‘llanadi. O‘zbek tilida bo‘ron deganda, umuman, shiddatli shamol tushuniladi. Rus tilida bu ma‘noda burya so‘zi qo‘llanadi. Amerika qit‘asi atrofida bo‘ladigan o‘ta kuchli okean shamolini urag‘an yoki uragan, janubi sharqdagi Tinch okeanning kuchli shamolini tayfun deb ataydilar. Yog‘in, shamol va sel natijasida yer yuzini yoki uning katta qismini suv bossa, buni to‘fon deyiladi. Tayfun bilan to‘fon so‘zlarining kelib chiqishi bir. Aylanma shamolga nisbatan o‘zbek tilida quyun, uyurma va girdbod so‘zlari qo‘llanadi. Havoshunoslikda siklon deb havoning bulutlarni quyulqashtiradigan aylanma harakatiga aytiladi.

Uyga berilgan vazifalar o‘quvchilar tomonidan mustaqil ravishda bariladi. Ushbu matn yaxlit matn hisoblanganligi uchun matn ustida ishlashda o‘quvchilarga “**Tarmoqlash**” **metodi (Klaster)**ni taklif qilish mumkin. “Tarmoqlash” metodi o‘quvchini mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravishda ketma-ketlik bilan uzviy bog‘lagan holda tarmoqlashlariga o‘rgatadi. O‘quvchining fikrlash faoliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qiladi, mavzuni mustahkamlash, yaxshi o‘zlashtirish, umumlashtirish hamda o‘quvchilarni shu mavzu bo‘yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi. Natijada ko‘p variantli fikrlash, o‘rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqealar) o‘rtasida bog‘lanish o‘rnatish malakalarini rivojlanadi, erkin va ochiqdan ochiq fikrlashga yordam beradi. Matnda berilgan yel so‘zining ma‘nodoshlarini klasterga joylashtirish orqali ma‘nodoshlik hodisasining mohiyati ham ochib beriladi.

Bundan tashqari o‘quvchilarning matn ustida qay darajada ishlaganligini aniqlash maqsadida **Sintez-jadval metodidan** foydalanish mumkin. Jadvalni to‘ldirish orqali matnda berilgan so‘zlar va ularning ma‘nolari ustida ishlanadi. Jadvalni to‘ldirish jarayonida o‘quvchiga topshiriq e‘lon qilinadi va savollar beriladi. O‘quvchilar tayanch so‘zlar qismiga savollarga asoslanib so‘zlarni yozadi. Shundan so‘ng matndagi asosiy tayanch so‘zlarni ajratish taklif etiladi. O‘quvchi matn o‘qiydi, mazmuni bilan tanishadi, tahlil qiladi, shu so‘zlar qatnashgan parchalarni topadi, so‘zlarni izohlaydi va jadvalning qolgan qismlarini to‘ldiradi. Topshiriqni bajarishda o‘quvchilar ma‘nodosh so‘zlarni izohlab, ularning ma‘no rang-barangligi bilan ham tanishadi, so‘zlarni o‘z o‘rnida qo‘llashni o‘rganadi.

Tayanch so‘zlar	Izoh	Matndan parchalar
Dabur	G‘arbdan esgan yel	hozir bu so‘z dovul shaklini olgan va vayronalik keltiradigan kuchli shamolni bildiradigan so‘zga aylangan
Sabo	Sharqdan esgan yel	she‘rda ko‘p ishlatilgani uchun o‘z shakli va ma‘nosini o‘zgartirmagan. Tong yeli

Shurta uragan	kemani kerakli tomonga suradigan yel o'ta kuchli okean shamoli	Bir ishni qilayotganda kishiga yordamlashadigan Amerika qit'asi atrofida bo'ladigan o'ta kuchli okean shamoli
tayfun	okeanning kuchli shamoli	janubi sharqdagi Tinch okeanning kuchli shamoli

Agar “Tarmoqlash” va “Sintez-jadval” metodlari dars jarayonida qo'llansa, vaqt talab qilganligi uchun sinf o'quvchilarini kichik guruhlariga bo'lish mumkin.

O'quvchilar darsdan tashqari vaqtda turli hayotiy vaziyatlarda yaxlit matnlardan ko'ra ko'proq yaxlit bo'lmagan matnlarga duch kelishadi. Bunday matnlar bilan ishlash jarayonida turli mazmun va formatdagi matnlarni tushuna olishi, o'qigan matnlarida berilgan ma'lumotlardan turli xil hayotiy vaziyatlarda foydalana olishi juda muhim hisoblanadi. Yaxlit bo'lmagan matnlarning shakllari juda xilma-xildir: jadvallar, grafiklar, jadvallar, diagrammalar, xaritalar, bibliografik kataloglar, anketalar, chiptalar, jurnallar muqovalari, plakatlari, taklifnomalar, bukletlar, qo'llanmalar, didaktik kartalar va boshqalar. Bu turdagi matnlar bilan kundalik hayotimiz davomida tez-tez to'qnashib turamiz. Ularda berilgan ma'lumotlarni tushunish, o'zimizga kerakli axborotni ajratib olishimiz uchun bunday matnlar bilan oldindan tanishgan bo'lishimiz kerak bo'ladi.

Yaxlit bo'lmagan matnlar bilan ishlashga oid savollar, topshiriqlar va mashqlarni quyidagi guruhlariga birlashtirish mumkin: 1) matn mazmunidagi umumiy yo'nalish va uning umumiy ma'nosini anglash, axborot topish; 2) matn ma'lumotlarini chuqur tushunish, izohlash va umimlashtirish; 3) matndan olingan ma'lumotlarni o'quv va amaliy vazifalarda qo'llash; 4) matn mazmuni yoki matn shakli haqida fikr yuritish va uni baholash.

Yaxlit bo'lmagan matn ustida ishlashda jadval ko'rinishdagi topshiriqlardan foydalanish samarali natija beradi. Bunday matn turi bilan ishlashda jadvallardan foydalanishdan asosiy maqsad o'quvchiga axborotni topish, tushunish va undan foydalanishni o'rgatishdir. Chunki turli hayotiy vaziyatlarda inson ko'pincha yaxlit bo'lmagan matnlarda duch kelish, masalan, poyezd chiptasi, reklama afishasi, taklifnoma, jadval, diagramma kabi ko'rinishdagi matnlardan axborotni olish, uni tushunish, undan to'g'ri va o'rinli foydalanish zarurati paydo bo'ladi. Agar o'quvchi bunday matnlar bilan ishlamagan bo'lsa, qanchalik bilimiga ega bo'lmasin, o'zgaralar yordamiga muhtoj bo'ladi. Quyidagi konsert chiptasidan foydalanib, yaxlit bo'lmagan matnlar bilan ishlash tartibini ko'rib chiqamiz. O'quvchi ushbu chipta matni bilan tanishib, berilgan topshiriqlarni, ya'ni turli ko'rinishdagi jadvallar bilan ishlaydi. Jadval tarzida berilgan topshiriqlar o'zining qisqaligi, bajarish uchun qulayligi, aniqlik talab qilishi bilan ajralib turadi va o'quvchilar tomonidan tez bajariladi.

1-topshiriq. Savollarga javob bering. (bunda o'quvchi jadvalga joylashirilgan savollar yordamida matndan kerakli ma'lumotlarni ajratib oladi.)

Savollar	Javoblar
Bu chipta bilan qayerga borish mumkin? Manzilni aniqlang.	
Konsert qaysi sanada soat nechada bo'ladi?	

Konsertda fonogrammadan foydalaniladimi?	
Chipta narxi qancha ? Chiptani qanaday sotib olsa bo'ladi?	
Qaysi guruhning konsert bo'lar ekan?	
Konsertga 6 yoshdagi ukangizni ham olib borsangiz bo'ladimi?	
Konsertga nimalar olib kirish mumkin emas?	

2-topshiriq. Quyidagi jadvalni to'ldiring. Foydalanish uchun so'zlar va jumlar: pul ko'chirib xarid qilish, 3- qo'ng'iroqdan keyin kirish, 10 yoshdan kichik bolalarni olib kirish, chiptani almashtirish, chekish, naqd pulga olish, yurish, spirtli ichimliklar, aloqa vositalarini o'chirish.

Mumkin	Mumkin emas

3-topshiriq. Raqamlarni izohlang.

Raqamlar	Nimani anglatadi?
21	
36	
8.12.2022.	
19-00	
120 000	
3	
71-245-92-51	

Xulosa va takliflar. O'qish savodxonligi, ya'ni o'quvchilarning turli mazmun va formatdagi matnlarni tushunish qobiliyati, o'qiganidan turli xil hayotiy vaziyatlarda, shu jumladan o'z maqsadlariga erishish, bilim va imkoniyatlarni kengaytirish uchun foydalanish qobiliyati juda muhimdir. Buning uchun sinfda o'quvchilar nafaqat o'quv faoliyatida, balki hayotda ham uchrashishi mumkin bo'lgan har xil turdagi matnlarni o'qishni taklif qilish zarur. Vazifalar berilgan qolip, standart bo'yicha mexanik tarzda ishlash uchun emas, balki aqliy qobiliyatlarni faollashtirish uchun mo'ljallangan bo'lishi, topshiriqda qo'yilgan muammoni hal qilish uchun ma'lumotnoma materiallaridan foydalanish qobiliyatini rivojlantirishi kerak. Faqat ijodiy yondashuv va ishning turli usullari zamonaviy o'quvchining faol o'qish pozitsiyasini shakllantirishga yordam beradi.

Bundan tashqari o'qish savodxonligini shakllantirishning uzliksizligiga amal qilish tavsiya etiladi. Bunda1-sinfdan 11-sinfgacha bo'lgan muddatda sinfda va sinfdan tashqari ishlarda, maktab va maktabdan tashqarida, barcha fanlar kesimida o'qish ko'nikmasi har qanday bilimning kaliti sifatida ko'riladi.

O'qish savodxonligini rivojlantirishning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda maktab bitiruvchilari nafaqat ma'lum bir fanlarga oid ko'nikmalar va bilimlariga ega bo'lishlari, balki tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatda bo'lishga, mustaqil ta'lim olishga va o'z-o'zini rivojlantirishga tayyor bo'lishlari kerak. Shuning uchun o'qish savodxonligi nafaqat davlat yakuniy attestatsiyasidan samarali o'tish uchun, balki o'quvchilarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi uchun ham zarurdir.

Adabiyotlar:

1. Меркин Б. Г., Теоретические и методические основы формирования читательской грамотности у школьников: Учебно-методическое пособие. Смоленск: ГАУ ДПО СОИРО, 2023.
- 2]. Кержаева Е., “Развитие функциональной грамотности обучающихся на уроках русского языка в старших классах с помощью практико-ориентированных заданий,” МОУ СОШ № 9 г. Надыма, 2020. <https://www.lurok.ru/categories/14/articles/21775> (accessed May 23, 2023).
3. Дербеева Е., “Формирование функциональной грамотности на уроках русского языка,” МБОУ Покровская СОШ, 2022. <https://www.lurok.ru/categories/14/articles/21775> (accessed May 23, 2023).
4. Вышинская Н. and Красикова С., “Формирование функциональной грамотности на уроках русского языка и литературы,” 2020. <https://педпроект.рф/вышинская-н-а-красикова-с-ф/> (accessed Jul.

23, 2023).

5. Борноволокна С., “Приёмы формирования функциональной грамотности школьников на уроках русского языка и литературы.” <https://urok.1sept.ru/articles/691151> (accessed Jul. 23, 2023).

6. Утеулина А., “Functional Literacy in the Era of Technologies,” Молодой ученый, vol. 15, no. 410, pp. 209–212, 2022, [Online]. Available: <https://moluch.ru/archive/410/90321/>

7. Нурмуратова К., “Функциональная грамотность как основа развития гармоничной личности в современных условиях,” Педагогическая наука и практика, vol. 1, no. 23, pp. 14–18, 2019, [Online]. Available: <https://cyberleninka.ru/article/n/funksionalnaya-gramotnost-kak-osnova-razvitiya-garmonichnoy-lichnosti-v-sovremennyh-usloviyah/viewer>

8. Гальперин И. Р., Текст как объект лингвистического исследования. Москва: КомКнига, 2007.

9. Садченко В., “Текст объект лингвистической семиотики,” Вестник Челябинского государственного университета, vol. 5, no. 143, pp. 104–111, 2009, [Online]. Available: <https://cyberleninka.ru/article/n/tekst-kak-obekt-lingvisticheskoy-semiotiki/viewer>

10. Rahimova G. Q., “Matn turlari va ularni o‘qitishning ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik ko‘rishdagi ahamiyati,” in Umumiy o‘rta ta’lim sifatini oshirish: mazmun, metodologiya, baholash va ta’lim muhiti: xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, Toshkent, 2020, pp. 568–571. [Online]. Available: <http://reja.tdpu.uz/shaxsiyreja/views/article/files/2985/RTM-Konferensiya-materiali-2020.pdf>

11. Mahmudov N., Odilov Y., and Ziyodullayeva G. S., Ona tili. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. [Online]. Available: [https://ziyouz.com/books/darsliklar/yangi/11-sinf/Ona_tili_11-sinf_\(2018,_N.Mahmudov,_Y.Odilov\).pdf?ysclid=lio9zst3rx582960007](https://ziyouz.com/books/darsliklar/yangi/11-sinf/Ona_tili_11-sinf_(2018,_N.Mahmudov,_Y.Odilov).pdf?ysclid=lio9zst3rx582960007)

KOOPERATSIYA ASOSIDA TIL O’RGANISH XUSUSIYATLARI

*Sharopov Sherzod Shirinboy o’g’li,
Buxoro davlat universitet tadqiqotchisi*

Ushbu maqolada kooperatsiya asosida til o’rganishning o’ziga xos xususiyatlari bayon etilgan. Shuningdek, maqolada tilshunoslikda kooperativlik tamoyili odamlarning umumiy ijtimoiy vaziyatlarda qanday qilib samarali muloqotga erishishi, ya’ni tinglovchilar va ma’ruzachilar qanday qilib samarali muloqotga erishishini va bir-birlari bilan ma’lum bir tarzda muloqot qilishini ko’rsatishi ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so’zlar: *tilshunoslik, kooperatsiya, til, xususiyat, an’anaviy, audio-lingual, kichik guruh, tadqiqot, kommunikativ, manipulyatsiya, sintaksis, morfologiya.*

ОСОБЕННОСТИ СОВМЕСТНОГО ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

В данной статье описаны особенности изучения языка на основе кооперации. Также в статье принцип сотрудничества в языкознании показывает, как люди достигают эффективного общения в общих социальных ситуациях, то есть как слушатели и говорящие достигают эффективного общения и определённым образом общаются друг с другом. В научно-теоретическом аспекте проанализированы характеристики совместного изучения языка.

Ключевые слова: *лингвистика, сотрудничество, язык, особенность, традиционное, аудиолингвальное, малая группа, исследование, коммуникативное, манипуляционное, синтаксис, морфология.*

FEATURES OF COOPERATIVE LANGUAGE LEARNING

This article describes the specific features of cooperative language learning. Also, in the article, the principle of cooperation in linguistics shows how people achieve effective communication in general social situations, that is, how listeners and speakers achieve effective communication and communicate with each other in a certain way.

Keywords: *linguistics, cooperation, language, feature, traditional, audio-lingual, small group, research, communicative, manipulative, syntax, morphology.*

Kirish. Tilshunoslikda kooperativlik tamoyili odamlarning umumiy ijtimoiy vaziyatlarda qanday qilib samarali muloqotga erishishi, ya’ni tinglovchilar va ma’ruzachilar qanday qilib samarali muloqotga erishishini va bir-birlari bilan ma’lum bir tarzda muloqot qilishini ko’rsatadi. Chet eldagi o’zgarishlarga qaramay, O’zbekistonda chet tillarni ayniqsa, ingliz tilini o’rgatish an’anaviy bo’lib qolmoqda. Shunday qilib, tilni hamkorlikda o’rganish (kooperativ tilni o’rganish-bu ona yoki chet tili uchun til o’rganishda hamkorlikda o’rganish usullarini qo’llashdir) an’anaviy til o’qitish bilan uning tamoyillari va ustunligini kengroq tushunishimizga yordam beradi. Inson muloqotda shakllanadi, rivojlanadi va shaxs sifatida namoyon bo’ladi. Ijtimoiy muloqotda ruhiyat taraqqiy etadi va individ o’zini hayotga joriy etadi. Ruhiy jihatdan rivojlangan odamlar bilan muloqotda bo’lish orqali, ilm olishga bo’lgan keng imkoniyatlar evaziga inson o’zining barcha yuksak qobiliyat va sifatlarini egallab borib, shaxsga aylanadi.

Tirik mavjudotlar muloqoti filo- va ontogeneza rivojlanadi. Bu rivojlanish jarayonning barcha asosiy tomonlari: mazmuni, maqsadlari va vositalarini egallaydi. Muloqotning filogenetik taraqqiyoti muloqot mazmunining o’zgarishi bilan bog’liq bo’lib, quyidagi fikrlarda o’z ifodasini topadi:

- bir mavjudotdan ikkinchisiga etkaziladigan muloqot mazmunining yangi axborot bilan boyitilishi. Avvalo – bu organizmning ichki, biologik holatlari haqidagi ma’lumotlar; so’ngra – tashqi muhitning hayotiy muhim xossalari haqida axborot. Shundan so’ng muloqot mazmuniga kognitiv xususiyatga ega bo’lgan, ob’ektiv, tirik jonzotning xususiy ehtiyojlaridan mustaqil bo’lgan tushunchalar ko’rinishidagi olam haqida bilimlarini ifoda etuvchi axborot kiradi. Bu, endi, inson darajasida, muloqot evolyusion rivojlanishining birinchi ikki bosqichi esa hayvonlar darajasi sodir bo’ladi;

- maqsadlarning boyitilishi o’zaro muloqotda bo’ladigan organizmlar ehtiyojlarining o’zgarishi va rivojlanishi bilan bog’liq: bu ehtiyojlar qanchalik turlicha va yuksak bo’lsa, muloqotning maqsadli nuqtai nazari ham shunchalik xilma-xil va takomillashgan bo’ladi.

Asosiy qism. An’anaviy til o’rgatish o’qituvchiga yo’naltirilgan usulni nazarda tutadi, unda til o’rgatish va o’rganishda “grammatika-tarjima”metodi va “Audio-lingual” metodining ko’plab tarkibiy qismlari qo’llaniladi. Til o’rganish chet tilining morfologiyasi va sintaksisini tushunish va manipulyatsiya qilish uchun qoidalar va faktlarni yodlash sifatida qaraladi. “Talabalar to’g’ridan- to’g’ri kommunikativ qobiliyatdan ko’ra til bilimlarini egallaydilar va ular shunchaki passiv ravishda yangi bilimlarni oladilar” [1, 45]. Kooperativ ta’lim- ta’lim sohasidagi eng kuchli tadqiqot an’analaridan biri sifatida qo’llab-quvvatlanadi, minglab tadqiqotlar, keng doiradagi fanlar, yosh guruhlari, qobiliyat darajalari va madaniy kelib chiqishidan qat’iy nazar o’tkaziladi. Slavingning fikricha, “Hamkorlikda o’rganish yuqori darajadagi fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi, motivatsiyani oshiradi va shaxslararo munosabatlarni yaxshilaydi, shuningdek motivatsiya va tengdoshlar bilan munosabatlarni yaxshilaydi”. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, talabalar mustaqil ravishda o’rganishlari mumkin, ular guruhlarda mustaqil ravishda qanday o’rganishni o’rganishlari mumkin. Bu juda muhim, chunki “Gonkongdagi ta’lim islohotida "qanday o’rganishni o’rganish" ta’kidlangan” [2, 58]. Eng muhimi shundaki, hamkorlikda o’qitish talabalarning kognitiv, psixologik va ijtimoiy faoliyatini oshirish uchun turli xil qobiliyatlardan foydalanadi va shuning uchun bu individual farqlar muammosini hal qilishning samarali usuli hisoblanadi. Quyidagi jihatlar hamkorlikda o’rganishni qabul qilishning kutilayotgan afzalliklari hisoblanadi: 1) Hamma uchun o’rganish Inklyuziv sinflarda hamkorlikda o’rganish mantiqiydir, chunki u bir xillikka asoslanadi va tengdoshlarni qo’llab-quvvatlash va aloqani rasmiylashtiradi va rag’batlantiradi. Biroq, hamkorlikda o’rganish nafaqat nogiron bolalar uchun ahamiyatga ega. “Hamkorlikdagi ta’lim barcha talabalar uchun, shu jumladan "xavf ostida" deb topilganlar uchun ham muhimdir "ikki tilli", "iqtidorli" va "normal" [3, 345]. Barcha talabalar o’zlarining shaxsiy, kuchli tomonlari e’tirof etilgan va individual ehtiyojlarini qondirish uchun o’rganishlari va ishlashlari kerak. Barcha talabalar tavakkal qilish uchun, o’zlarini xavfsiz his qilishlari uchun qo’llab-quvvatlovchi jamoada o’rganishlari kerak. Bundan tashqari, hamkorlikdagi ta’limning til o’rganishdagi xususiyati shundan iboratki, o’quvchilarda mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi va o’quvchilar munozaralar orqali fikrlarini yanada takomillashtiradilar. Uch yoki undan ortiq kishilik guruhlar va juftliklar o’rtasidagi muhokama va munozara darajasi o’qituvchi boshchiligidagi munozaradan butun sinf ishtirok etganidan ancha yuqori. Talabalar munozarada ishtirok etish uchun uzoq vaqt kutmasdan o’z g’oyalari haqida darhol fikr- mulohaza yoki savollar oladi va javoblarni shakllantiradi. Til o’rganishda hamkorlikdagi ta’limdan tushunishimiz mumkinki, hamkorlikdagi o’rganishdan foydalangan holda, talabalar doimiy ravishda muhokama qiladilar va dars davomida ko’rib chiqilayotgan tushunchalar va materiallarni foydali va ishonchli ekanligini aniqlaydilar. Ular o’zlarining bilim bazalarini kengaytiradilar. Asosiy e’tibor materialni tushunishga qaratiladi, bu o’quvchining o’z tengdoshlariga fikrlarini tushuntirish qobiliyatidan dalolat beradi.

Kooperatsiya asosida til o’rgatishning ijobiy tomonlari bo’lgani kabi uning salbiy tomonlari ham mavjud. Hamkorlikda ishlashning kamchiligi shundaki, guruh a’zolari har doim ham yaxshi hamkorlik qilavermaydi. Talabalar til o’rganishda turli xil darajada ketishlari mumkin. Ba’zi guruhlar bir kishi uchun juda tez ketishi mumkin va u kishi o’zini orqada qolib ketadigandek his qiladi, shuning uchun u shunchaki nusxa ko’chiradi. Bundan tashqari, guruhda biror bir talaba yetakchilikni qo’lga kiritishga harakat qilishi mumkin. “Guruhlarda ishlash muammosi diktaturadir. Bir kishi nazoratni o’z qo’liga olishi va boshqalarga o’z bilimlarini baham ko’rishiga yo’l qo’ymasligi mumkin. Ba’zi talabalar uyatchan yoki o’zini tutishda va boshqalar bilan ishlashda o’zlarini noqulay his qilishadi”. Fikrimizning dalili sifatida ingliz tilshunosi Sharan ham ta’kidlab o’tgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Hamkorlikdagi ta’lim -bu o’quvchilarning kichik guruhlari birgalikda individual, shuningdek guruh a’zolarining tilni o’rganishini oshirish uchun birgalikda ishlaydigan ta’lim vositasi. Talabalar birgalikda ta’lim maqsadlariga erishish uchun hamkorlikda o’rganishdir. Har qanday yoshdagi talaba uchun o’quv dasturidagi ma’lum bir topshiriqni hamkorlikda bajarishdir. Kooperativ ta’limdan foydalanishning 3 ta usuli mavjud. Rasmiy hamkorlikdagi o’quv guruhlari har qanday kurs talabalarini (masalan, muammolarni hal qilish, murakkab matnli materiallarni o’qish, insho yoki hisobot yozish, so’rov yoki eksperiment o’tkazish, lug’atni o’rganish yoki oxirida savollarga javob berish) bajarish uchun bir sinf davridan bir necha haftagacha davom etishi mumkin. Hamkorlikdagi o’quv faoliyatida ishlaydigan talabalar raqobatbardosh va individual ta’lim tuzilmalari ostida ishlaydiganlarga qaraganda yuqori natijalarga erishadilar. Hamkorlikda o’rganish bo’yicha tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, hamkorlik talabalar o’rtasidagi munosabatlarga, o’z o’zini hurmat qilishga, uzoq muddatli eslab qolishga yoki kurs materiallarini chuqurroq tushunishiga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Bu ta’lim sistemasi eng samarali va konstruktiv ta’lim strategiyalaridan biri sifatida sinovdan o’tganini ko’rishimiz mumkin. Hamkorlikdagi til o’qitishda o’qituvchi talabalarni dars bilan tanishtiradi, o’quvchilarni guruhlarga ajratadi, topshiriqni bajarish uchun zarur bo’lgan materiallarni beradi va o’quvchilarga vazifalarni taqsimlab beradi. Kooperativ ta’lim bir necha

yillar oldin ilgari surilgan g'oyadir. Bunda kooperativ ta'lim bir necha olimlar tomonidan eski g'oya sifatida tavsiflanadi.

Bulardan “Talmudda Talmudni o'rganish uchun sizda o'rganuvchi sherik bo'lishi aniq aytilgan” [4, 129]. Mil.avv.1-asrda Kvintillion talabalar bir-birlarini o'qitishda foyda olishlarini ta'kidlaydi. Yana bir Rim faylasufi “Seneka “Qui Docet Discet” (ta'lim bersangiz,ikki marta o'rganasiz) kabi bayonotlari orqali hamkorlikda o'rganishni qo'llab quvvatlagan” [5, 67]. Tarixdan ham ko'rishimiz mumkinki, kooperativ ta'lim talabalarni o'qitishda eng samarali usullardan biri ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi. Bunda sheriklikda o'rganish ikki tomon uchun ham juda foydali ekanligi va o'rganilgan ilmning uzoq muddatga saqlanib qolishiga imkon yaratadi. Kooperativ ta'limdan asosan maktablarda keng qo'llaniladi. Bunda birinchi navbatda o'quvchilarga hamkorlikdagi ta'lim haqida tushuncha beriladi. Sinfda hamkorlikda o'rganishdan foydalanish uchun an'anaviy sinf guruhlanishidan kooperativ o'rganishga va yaxshi amalga oshirilgan hamkorlik darsini yomon amalga oshirilgan darsdan ajratib turadigan muhim elementlar tushuntirilishi lozimdir. Kooperativ ta'lim rasmiy darslarda, o'quvchilarning kognitiv faolligini ta'minlash uchun to'g'ridan-to'g'ri o'qitishda va talabalarga uzoq muddatli yordam va yordam berish uchun tayanch guruhlarda qo'llanishi mumkin. Kooperativ ta'limning kuchli jihati shundan iboratki, uning samaradorligini tasdiqlovchi tadqiqot dalilidir. Kooperativ ta'limning go'zalligi – talabalar uchun yaxshi bo'lgan narsa professor-o'qituvchilar uchun ham yaxshiroqdir. Fikrimcha, kooperativ ta'limning tabiati har bir sinfda qaysi mavzu bo'lishidan qat'iy nazar talabalar kichik guruhlarda hamkorlikda ishlashlari, barcha guruh a'zolari topshirilgan materiallarni o'zlashtirishlari belgilangan bo'lishi kerak. Hamkorlikda ishlash talabalar o'rtasida raqobatni ham yuzaga keltiradi. Yuqorida aytganimizdek, kooperativ ta'lim o'quvchilar o'rtasidagi do'stona raqobat hamdir. Talabalar bir – biri bilan raqobat qilishlari kerak bo'lganda, ular bir yoki bir nechta o'quvchilar erisha oladigan maqsadga erishish uchun bir – biriga qarshi harakat qilishadi. Maqsadlarga erishish o'rtasidagi salbiy o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, o'quvchilar faqat sinfdagi boshqa o'quvchilar erisha olmasalargina erishish mumkinligini anglaydilar [6, 227]. Johnson aytib o'tganidek, talabalar me'yor asosida baholanadilar, bu esa ularning tengdoshlariga qaraganda yaxshiroq, tezroq va aniqroq ishlashini talab qiladi. Har bir o'quvchining o'ziga xos materiallar to'plami mavjud va sinfdagi boshqa o'quvchilarni e'tiborsiz qoldirib, o'z tezligida ishlaydi. Talabalar o'zlarining qat'iy shaxsiy manfaatlariga (men qanchalik yaxshi qila olaman), faqat o'zlarining sa'y-harakatlari va muvaffaqiyatlarini qadrlashlari (agar qattiq o'qisam, yuqori baho olishim mumkin) va muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlikka ahamiyat bermasliklari kutiladi va rag'batlantiriladi. Boshqalarning (sinfdoshlarim o'qiydimi yoki yo'qmi, menga ta'sir qilmaydi). Hamkorlik umumiy maqsadlarga erishish uchun birgalikda ishlaydi. Kooperativ faoliyat doirasida odamlar o'zlari va boshqa guruh a'zolari uchun foydali bo'lgan natijalarni qidiradilar. ”Hamkorlikdagi ta'lim - bu kichik guruhlardan o'qitishda foydalanish, shunda o'quvchilarning maqsadlariga erishishlari o'rtasida ijobiy o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lgan hamkorlikda o'rganish sharoitida o'zlarining va bir-birlarining o'rganishlarini maksimal darajada oshirish uchun birgalikda ishlashlari; o'quvchilar o'zlarining ta'lim maqsadlariga erishishlari mumkinligini tushunishadi, agar o'quv guruhidagi boshqa talabalar ham o'z maqsadlariga erishadilar” [7, 185]. Bundan ko'rinib turibdiki, sinf a'zolari o'qituvchidan ko'rsatma olgandan keyin kichik guruhlarga bo'linadi. Keyin ular barcha guruh a'zolari uni muvaffaqiyatli tushunib, bajarmaguncha topshiriq ustida ishlaydilar. Hamkorlikdagi sa'y-harakatlar ishtirokchilarning o'zaro manfaatga intilishiga olib keladi, shunda barcha guruh a'zolari bir-birlarining sa'y-harakatlaridan foyda ko'radilar (sizning muvaffaqiyatingiz menga va mening muvaffaqiyatim sizga foyda keltiradi), barcha guruh a'zolarining taqdiri umumiy ekanligini tan olishi hamdir (biz hammamiz bu yerda cho'kib ketamiz yoki birga suzamiz), Biror kishining ishlashi o'zi va hamkasblari tomonidan o'zaro bog'liqligini tushunish (sizsiz buni qila olmaymiz) va guruh a'zosi muvaffaqiyati uchun e'tirof etilganida faxrlanish va birgalikda nishonlash demakdir.

Ko'pgina o'qituvchilar kooperativ ta'limni amalga oshirmoqdaman deb hisoblashadi, lekin aslida ular uning mohiyatini tushunmaydilar. Dars hamkorlikda bo'lishi uchun beshta asosiy elementni o'z ichiga oladi.

Bulardan birinchisi - ijobiy o'zaro bog'liqlikdir. Talabalar o'zlarining boshqalar bilan bog'langanligiga ishonishlari kerak, agar guruhning boshqa a'zolari muvaffaqiyatga erishmaguncha (va aksincha), ya'ni ular "birga cho'kib yoki suzmasalar" muvaffaqiyatga erisha olmaydi. Masalan, matematika darsida o'qituvchi o'z o'quvchilariga yechish uchun bir qator matematik masalalarni topshiradi. Talabalar uch kishilik guruhlarga joylashtiriladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, hamkorlikda talabalar bir-birlarini tushunishi,jamoaning yutuqlarini birgalikda baham ko'rishlari, bundan tashqari o'z fikr-mulohazalarini teran bildirishga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Johnson, D.W., & Johnson, R.T. (1991). *Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic* (3rd Edition). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall
2. Slavin, R. E. (1990). *Comprehensive cooperative learning models: Embedding cooperative*
3. Slavin, R. E. (2011). *Instruction based on cooperative learning*. In R. Mayer (Ed.), *Handbook of research on learning and instruction*. London: Taylor & Francis.
4. Hurley, E. A., & Chamberlain, A. M. (2003). *Cooperative learning and achievement: theory and research*. In *Handbook of psychology: Educational*
5. B.18-19. Sharan, Y., & Sharan, S. (1994). *Group investigation in the cooperative classroom*. In S. Sharan (Ed.), *Handbook of cooperative learning methods* (pp. 97-114). London: Greenwood Press
6. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1989). *Cooperation and competition: theory and research*. Edina, MN: Interaction Book Company.
7. Johnson, D.W., & Johnson, R.T. (1991). *Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic* (3rd Edition). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall
8. (Deutsch, 1962; Jonson, Jonson va Xolubec, 1991).
9. Johnson, D.W., & Johnson, R.T. (1992): *Positive interdependence: Key to effective cooperation*. In R. Hertz-Lazarowitz & N. Miller (Eds.), *Interaction in cooperative groups: The theoretical anatomy of group learning* (pp. 174-199). New York: Cambridge University Press.

О ПРИЁМЕ СОПОСТАВЛЕНИЯ ТЕКСТОВ НА УРОКЕ ЛИТЕРАТУРЫ

*Рахимова Мухаббат Эргашевна,
и.о. профессора кафедры русского языка и литературы
Андижанского государственного университета, к.п.н.,
Республика Узбекистан*

Статья посвящена вопросам использования приёма сопоставления текстов на уроке литературы. В качестве примера приводится сопоставление текстов комедии А.С.Грибоедова «Горе от ума» и романа А.С.Пушкина «Евгений Онегин».

Ключевые слова: сопоставление, реализм, комментарий, декабристы, дворянское общество, сходство и различие.

ABOUT THE RECEPTION OF TEXT COMPARISON AT THE LITERATURE LESSON

The article is devoted to the use of the technique of comparing texts in a literature lesson. As an example, a comparison of the texts of the comedy by A.S.Griboyedov "Woe from Wit" and the novel by A.S.Pushkin "Eugene Onegin" is given.

Keywords: comparison, realism, commentary, Decembrists, noble society, similarity and difference.

ADABIYOT DARSIDA MATNLARNI TAQQOSLASH USULI TO‘G‘RISIDA

Maqola adabiyot darsida matnlarni taqqoslash usulidan foydalanish masalalariga bag‘ishlangan. Misol tariqasida A. S. Griboedovning "Aql balosi" komediyasi va A. S. Pushkinning "Evgeniy Onegin" romani matnlarini taqqoslash keltirilgan.

Kalit so‘zlar: taqqoslash, realizm, sharh, dekabristlar, zodagonlar jamiyati, o‘xshashlik va farq.

Введение. Одним из самых трудных понятий, которым должны овладеть учащиеся при изучении русской классической литературы в VIII классе, является понятие реализма художественного произведения.

От учащихся нужно добиться, чтобы они, говоря о реализме того или другого художественного произведения, не ограничивались бы общими словами, а опирались бы на конкретный материал произведения и тем самым ощутимо могли показать отчетливое (в доступных им пределах) понимание этой важнейшей черты русской классической литературы.

Реализм художественного произведения целесообразнее всего раскрыть учащимся VIII класса на романе Пушкина «Евгений Онегин». Для доказательства реалистического характера романа учитель прежде всего может разобрать с учащимися несколько (2—3) разнохарактерных отрывков из романа (например, описание петербургского театра, волнение Татьяны, настороженно ожидающей приезда Онегина, судьбу крепостной женщины — няни Татьяны и др.). Для этой же цели можно использовать прием сопоставления текста романа Пушкина с другим художественным произведением.

Предлагаемая статья представляет собой описание урока, на котором проводилось сопоставление некоторых мест романа Пушкина «Евгений Онегин» и комедии Грибоедова «Горе от ума», рисующих жизнь дворянства начала XIX в.

Основная часть. Сопоставление «Евгения Онегина» с комедией Грибоедова не может казаться чем-то искусственным. Недаром Белинский в статье о романе «Евгений Онегин» ставил рядом эти два произведения. Он писал: «Вместе с современным ему гениальным творением Грибоедова «Горе от ума» стихотворный роман Пушкина положил прочное основание новой русской поэзии, новой русской литературе» [1, 397].

Пушкин начал работу над романом «Евгений Онегин» еще тогда, когда Грибоедов не закончил своей комедии «Горе от ума». Можно считать, что оба великих художника работали над своими бессмертными произведениями почти одновременно. И в обоих произведениях отразилась русская действительность одной исторической эпохи (10—20-е годы XIX в.).

Что же типичного в жизни дворянства, особенно московского, наблюдали оба писателя и что они отразили в своих произведениях?

И Пушкин, и Грибоедов были передовыми людьми своего времени. Близость их к декабристам, их передовое, прогрессивное мировоззрение определяют оценку жизненных явлений и людей, и в первую очередь людей своего класса.

Центральное место в комедии Грибоедова занимает московское дворянство. Изображению этой же группы дворян уделяет несколько строф в романе и Пушкин.

К этому уроку учащимся предлагается задание: внимательно перечитать те места из VII главы романа «Евгений Онегин», где Пушкин развертывает характеристику московского дворянства, и 4 и 5 строфы II главы романа, где рассказывается о взаимоотношениях Онегина с провинциальным дворянством, и вспомнить изображение московского барства в комедии «Горе от ума».

В класс приносятся тексты романа Пушкина и комедии Грибоедова.

Урок начинается с того, что учитель предлагает учащимся открыть VII главу романа «Евгений Онегин» и обратить внимание на эпиграфы к ней. Не случайно Пушкин помещает рядом три эпиграфа. Они прочитываются в классе. Учащиеся, без затруднений отметят, что эти эпиграфы свидетельствуют о любви поэта к Москве, о том, что он гордится ролью Москвы в борьбе с Наполеоном, и в подтверждение своих слов цитируют отрывок из VII главы романа о Москве:

Москва... как много в этом звуке

Для сердца русского слилось!

Как много в нем отозвалось!

Учитель, кратко комментируя прочитанные эпиграфы, отмечает, что они разнородны по своему содержанию, по оценке Москвы.

Первый эпиграф взят из стихотворения поэта Дмитриева «Освобождение Москвы», в котором поэт восторгается патриархальной Москвой. Напомним текст стихотворения, из которого взят первый эпиграф к роману:

В каком ты блеске ныне зрима,

Княжений знаменитых мать!

Москва, России дочь любима.

Где равную тебе сыскать?

Венец твой перлами украшен:

Алмазный скиптр в твоих руках;

Верхи твоих огромных башен

Сияют в злате, как в лучах и т. д. [7, 72]

Второй эпиграф — из поэмы Баратынского «Пир». Приводим слова эпиграфа также в контексте:

Как не любить родной Москвы!

Но в ней не град первопрестольный,

Не золоченые главы,

Не гул потехи колокольной,

Не сплетни вестницы-молвы

Мой ум пленили своевольный.

Я в ней люблю весельчаков,

Люблю роскошное довольство

Их продолжительных пиров,

Богатой знати хлебосольство

И дарованья поваров... [7, 73]

Поэт положительно оценивает широкое хлебосольство московского дворянства.

Этим эпиграфам противостоит третий, взятый из комедии «Горе от ума», в которой дается Грибоедовым иная оценка Москвы: устами Чацкого в его диалоге с Софьей (действие I, явл. 7) Грибоедов критикует косность московского дворянства.

Чацкий, постранствовавший за границей, увидевший европейскую культуру, с возмущением обрушивается на отсталость своего класса и эту мысль высказывает Софье на прямо ею поставленный вопрос.

Соседство противоположных по своим оценкам эпиграфов, принадлежащих поэтам с различными общественными взглядами и, в частности, с различными оценками Москвы, обостряет понимание идейной позиции Пушкина в характеристике московского дворянства и дает основание сблизить его точку зрения с грибоедовской.

Учитель предлагает подтвердить косность московского дворянства словами романа Пушкина (строфа XV). Учащиеся цитируют: «Но в них не видно перемены; все в них на старый образец».

Вспомните ту же мысль, высказанную Чацким (действие 1, явл. 7). Это все те же бабушки и тетушки со своими стародавними привычками и причудами, вплоть до мелочей.

Учитель предлагает найти и у Пушкина, и у Грибоедова сходные обороты, представляющие собой устойчивое ходячее выражение общественной косности (вроде того, как мы говорим: он все еще в той же квартире, он все тот же).

Учащиеся читают:

У тетушки княжны Елены

Все тот же тюлевый чепец,

Все белится Лукерья Львовна,

Все то же лжет Любовь Петровна

(«Евгений Онегин», гл. VII, строфа XIV).

«А тетушка? Все девушкой, Минервой?...» («Горе от ума», действие 1).

Далее учитель предлагает учащимся найти в романе Пушкина и в комедии Грибоедова некоторые бытовые подробности дворянской жизни, которые отмечены авторами.

Учащиеся приводят следующий материал.

Непременным членом дворянского дома был какой-нибудь «мосье».

Многие члены этого общества — постоянные члены клуба. Так, муж Пелагеи Николавны («Евгений Онегин») «все клуба член исправный», а Чацкий не сомневается в том, что таковым является Фамусов. Недаром он уверенно спрашивает Софью: «Ну, что ваш батюшка? Все Английского клуба. старинный, верный член до гроба?» Только что названный эпизодический образ из романа Пушкина (муж Пелагеи Николавны) невольно заставляет вспомнить известных персонажей комедии Грибоедова: он «смирнен» (подобно Платону Михайловичу Горичу), «глух» (вспомним Тугоуховского).

Любопытно заметить еще одну типичную черту московского общества, отмеченную авторами в указанных произведениях очень скупое: французскую речь в устах представителей московского дворянства, особенно женского общества. Такими в «Горе от ума» выведены графини Хрюмины, в «Евгении Онегине» — княжна Алина, московская кузина Лариной.

Оба писателя отмечают, что часто, особенно после долгой разлуки, представители женского общества любят предаваться воспоминаниям о прошлом; в самих этих воспоминаниях есть общие подробности, в частности касающиеся обращения с детьми.

Так, в «Евгении Онегине» одна из бабушек, вспоминая Таню в ее детские годы, запомнила, как она ее «за уши драла».

То же вспомнила и Хлестова о Чацком на балу у Фамусова: «Я за уши его дирала, только мало».

Учитель спрашивает: чем главным образом характеризовалось времяпрепровождение дворянства начала XIX в., в частности московского?

Учащиеся без труда напомним, что среди развлечений, типичных для дворянства той поры, особенно выделялись балы, которые, кстати, часто вели и к материальному разорению.

Отметили ли это Пушкин и Грибоедов? Конечно. Чацкий, характеризуя устоявшиеся традиции Москвы, говорит: «Что нового покажет мне Москва? Вчера был бал, а завтра будет два».

На бал как на типичное и вместе с тем разорительное удовольствие указывает и Пушкин в первой главе, когда характеризует отца Онегина: «Давал три бала ежегодно. И промотался наконец».

Для дворянского общества характерны и шумные балы, и «бессвязный пошлый вздор», царящий на них, и клевета, и сплетни, находящие на этих балах себе место, и «невест обширный полукруг», которых привозят родители, озабоченные тем, чтобы их повыгоднее устроить: если на балу встречается генерал или полковник, то внимание девушек останавливается на них (так тетушки шепчут Тане о генерале, так мечтает о Скалозубе, как женихе Софьи, Фамусов), а если встретившееся на балу лицо не знатно и не богато, то на него не стоит обращать внимания и приглашать его в свой дом (эпизод с Тугоуховским и Чацким на балу — действие 3).

Подытоживая приведенный материал, учитель скажет, что Пушкин, наблюдая жизнь дворян своего времени, запечатлел в романе такие характерные для их быта черты, которые наблюдал и отметил в комедии Грибоедова, и это один из показателей реализма этих произведений.

Далее учитель обращает внимание учащихся на то, что не только многие общие черты быта дворянского общества нашли отражение в романе Пушкина и в комедии Грибоедова. Много сходного запечатлели писатели в воспитании и образовании главных героев произведений, хотя Чацкий воспитывался в московском, а Онегин — в петербургском обществе.

Учитель предлагает вспомнить общее в воспитании Чацкого и Онегина.

Учащиеся отмечают, что первоначальное воспитание и образование героев шло под воздействием «мадам». «Сперва madame за ним ходила», — читаем у Пушкина, а Чацкий в беседе с Софьей в 1 действии вспоминает мадам Розье, сидевшую с Фамусовым за пикетом, «мадаму» сменил monsieur.

Учитель ставит вопрос: что знают учащиеся о воспитании и образовании Чацкого и Онегина? Учащиеся вспоминают, что Чацкий имел неплохое образование и проявил недюжинные способности. Недаром Фамусов дает ему такую характеристику: «Он славно пишет, переводит». Онегин тоже «по-французски совершенно мог изъясняться и писал». Помимо этого, Онегин «легко мазурку танцевал». Этому обучали дворянскую молодежь с детства. Недаром и Хлестова в разговоре о Чацком вспоминает, что Софья «дтей с ним часто танцевала».

Учитель предлагает классу отметить общее и отличительное в характеристике Чацкого и Онегина и в их поведении в обществе.

Общее в героях объясняется тем, что они из одной и той же социальной среды, а отличительное говорит об эволюции и жизни самих общественных типов.

Чацкого характеризует ум, который он проявляет в своих рассуждениях. Высокие интеллектуальные качества подчеркивает в Чацком и Фамусов: «Нельзя не пожалеть, что с таким умом...», причем это не только его личное мнение, но и мнение общества («все также осуждают»), на что Чацкий бросает резкую реплику: «А судьи кто?» — и раздражается блестящим монологом, характеризуя и критикуя этих «судей». Онегин тоже слыл в обществе за «ученого малого», и это было мнением общества («по мнению многих, судей решительных и строгих»), но резкой критики этих «судей» мы все же не слышим.

Научившись держаться в обществе, отличаясь известной выдержкой, Онегин имел
...счастливый талант

Без принужденья в разговоре

Коснуться до всего слегка,

С ученым видом знатока

Хранить молчанье в важном споре,

И возбуждать улыбку дам

Огнем нежданных эпиграмм.

Страстный же характер Чацкого в обращении с людьми выражается иначе. Он тоже имел талант в разговоре «коснуться до всего», затронуть многие жгучие вопросы современности, но только уже не «слегка», а решительно и убежденно. Он врывался в разговор и участвовал в споре со всем жаром политического борца (вспомним 2 акт комедии Грибоедова). Чацкий умел действовать своими неожиданными эпиграммами, остротами не только на дам и возбуждать не только улыбку, но и возмущение и страх.

Пушкин, говоря в последней главе романа о появлении Онегина в Петербурге, сравнивает его с внезапным появлением Чацкого. «Он возвратился и попал, как Чацкий, с корабля на бал».

Очевидно, при создании образа Онегина перед взором Пушкина стоял грибоедовский герой, возвратившийся из путешествия.

Продолжая сопоставление Онегина с Чацким, учитель предлагает вспомнить о том, что известно из произведений об отношении их к крестьянам.

Ответ учащихся обычно бывает таков: Чацкий и Онегин сходны и в том, что, будучи помещиками и имея крестьян, они заботятся о судьбе угнетенных. Онегин по приезде в деревню «ярем... барщины старинной оброком легким заменил; и раб судьбу благословил».

Чацкий, имеющий в своем распоряжении триста или четыреста душ крестьян, возмущается крепостным правом, пылко бичует помещиков-эксплуататоров, осуждая крепостные цепи, наложенные на крестьян.

В комедии нет материала, говорящего об общественных преобразованиях, введенных Чацким в своем имении. Но все же следует вспомнить такую многоговорящую деталь, как совет Фамусова Чацкому: «Именьем, брат, не управляй оплошно». За этими словами чувствуется не только пренебрежение Чацкого к хозяйствованию в имении, но, возможно, и облегчение участи крестьян.

Затем учитель ставит классу следующий вопрос: можно ли найти в разбираемых произведениях общее в отношении дворянского общества к центральным героям как к носителям передовых идей?

Отвечая утвердительно на поставленный вопрос, учащиеся ссылаются на только что приведенные слова Фамусова Чацкому. Фамусову, как закоренелому крепостнику, не могло не казаться предосудительным хозяйничание Чацкого в своем имении. Так же и реформа, проведенная Онегиным в деревне, вызвала отрицательную реакцию со стороны соседних помещиков.

Особое значение в этом смысле приобретает характеристика, данная соседями Онегину: «опаснейший чудак». Эта характеристика имела, несомненно, остро политический оттенок. Достаточно вспомнить, что и Фамусов, страшась «завиральных идей» Чацкого, называет его «опасный человек», указывая тем самым на его вольномыслие. А Чацкий в монологе 2 действия, указывая на оценку, которую получают передовые «молодые люди» от представителей консервативного большинства, говорит: «Они тотчас: разбой, пожар? И прослывет у них мечтателем! Опасным!!»

Возмущенные и оскорбленные невниманием Онегина к ним, провинциальные дворяне прекратили с ним дружбу и охарактеризовали его так: «Сосед наш неуч, сумасбродит. Он фармазон».

Фамусовское общество, возмущенное критикой Чацкого, его гневными, бичующими словами, также прекращает с ним всякие дружеские отношения и так аттестует его: «к фармазонам в клуб», «в бусурманах он», «окаянный вольтерьянец», «безумный по всему», «с ума спрыгнул».

Консервативное дворянство недовольно тем, что как Чацкий, так и Онегин полны чувства собственного достоинства, непочтительны к дамам, не подходят к их ручкам, не говорят им «да-с или нет-с», т. е. не проявляют молчалинских черт.

Примечательно и то, что и Пушкин, и Грибоедов указывают ту причину, которая, по мнению отсталого дворянства, определяет независимое поведение центральных героев и неучливое отношение их к окружающим: они много пьют вина. «Он пьет одно стаканом красное вино», — говорят про Онегина его соседи. «Чай, пил не по летам?» — так объясняет Хлестова «безумие» Чацкого, и ее предположение сейчас же поддерживают другие члены этого общества, дополняя ее мысль тем, что он тянул вино не только стаканами, но бутылками, а может быть, и «бочками сороковыми».

Наконец, оба писателя подчеркивают заметную роль общественного мнения в мире косного дворянства.

«Таков был общий глас», — заключает Пушкин V строфу II главы романа, раскрывая отношение соседей к Онегину, т.е. таково было общественное мнение, а в комедии Грибоедова мы можем услышать меткую характеристику общественного мнения, данную Чацким, и почувствовать его силу, которой противиться никто не может. Если же найдется кто-либо, намеревающийся противостоять ему, например, желающий в общем потоке осуждения оправдать Чацкого (Горич, Репетиллов), то он под давлением общественного мнения должен сдаться и отказаться от своих слов.

Сопоставление изображения некоторых сторон жизни дворянства и основных героев двух бессмертных произведений Грибоедова и Пушкина помогает составить более отчетливое представление о реалистическом отображении писателями жизненных явлений своей эпохи.

Понятно, что приведенный материал не раскрывает основного идейного содержания указанных произведений, тем более весьма сложного и многопроблемного романа Пушкина, но все же использование указанного материала в сопоставлении помогает понять и сатирическое изображение писателями московского дворянства и отдельных типичных деталей его жизни и быта, и сходные черты главных героев произведений (Чацкого и Онегина), и некоторые стороны отношений консервативного дворянства к передовым представителям дворянского общества. Все это было типичным для жизни дворянства 10—20-х годов XIX в. и не могло не отразиться в произведениях писателей прогрессивного лагеря, разделявших передовые убеждения декабристов. Недаром Чацкого мы представляем как подлинного выразителя идей декабристов, а Пушкин намеревался своего героя сблизить с декабристскими кругами в сожженной X главе романа.

Но несомненно и то, что сходство отдельных деталей в характеристике Чацкого и Онегина не дает основания искать сходства во всем облике героев. Объясняется это тем, что в целом «Евгений Онегин» закончен был значительно позднее комедии Грибоедова, и при рассмотрении и оценке характеристик этих героев необходимо учитывать такой важнейший исторический факт, как 1825 год - год восстания на Сенатской площади. Да и взгляды и творческий стиль Пушкина были иными, чем у Грибоедова.

В заключение учащимся для закрепления материала, разобранный на уроке, дается задание на дом:

1) отметить общие черты быта и жизни, свойственные дворянскому обществу (в частности, московскому) в романе и в комедии;

2) указать общее и отличительное у основных героев произведений (Чацкого и Онегина) в их воспитании и образовании, в поведении их в обществе, в заботе об угнетенных крестьянах, в отношении к ним консервативного дворянства.

Литература:

1. Белинский В. Г., Сочинения А. Пушкина, СПб, ГИХЛ, 2007
2. Рахимова М.Э. Анализ принципов современных интенсивных методов // «Журнал Импакт Фактор», апрель 2022
3. Рахимова М.Э. «Время, вперед!» // “Преподавание языка и литературы” 2016, N1, с. 75-80
4. Рахимова М.Э. Эффективные приёмы и методы обучения русскому языку как иностранному // Электронный журнал «Ustozlar uchun», № 1, октябрь 2022, стр. 45-48
5. Рахимова М.Э., Богданович Г.А. Использование приёма «Синквейн» при изучении романа И.С.Тургенева «Отцы и дети» // «Языки и литература в поликультурном пространстве». Материалы Международной научно-практической конференции, Андижан, 25 мая 2021 года, с. 311-315.
6. Рахимова М.Э., Богданович Г.А. Использование приёма «Диаманта» при изучении романа И.С.Тургенева «Отцы и дети» // «Илм-фан ва таълим – мамлакат тараккиётининг мухим омили». Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвящённой 90-летию Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура. Андижан, 2021, с. 73-75.
7. Шкловский В. «Заметки о прозе русских классиков», М., Дрофа, 2005.
8. Rakhimova M.E. Coaching Approach in Teaching the Russian Language and Literature // TELEMATIQUE, Volume 21, Issue 1, 2022, p. 7060 – 7063
9. Rakhimova M.E. Efficiency in teaching modern intensive methods // Journal of Pedagogical Inventions and Practices, p. 50-51

ANIQ VA TABIIY FANLARNI O‘QITISH

RESULTS OF RESEARCH ON THE USE OF SOFTWARE TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION

Qahhorov Siddik Qahhorovich,

*Professor of the "Physics" department, doctor of pedagogic sciences
Bukhara State University, Uzbekistan
siddikkahhorov@gmail.com*

Jamilov Yusuf Yunus ugli,

*Head of the "Technological education methodology "
Department, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD),
Bukhara State Pedagogical Institute, Uzbekistan
yusufjamilov91@gmail.com*

Abstract:

Background. Today, in the world, special attention is being paid to the wide use of educational materials related to the improvement of the educational process, economic development, savings and environmental protection, and the integration of knowledge about alternative energy into the sciences. In the educational system of developed countries, the development of competences related to the effective use of best practices and software educational tools, the technical and technological characteristics of generating energy sources, the possibilities of using devices, and the complex processes of generating energy is being carried out. In higher education institutions, scientific research is being conducted aimed at students' learning about alternative energy, pedagogical features, energy-saving technologies, modeling of physical phenomena in devices, and the use of modern technologies in education. These scientific researches serve to develop special and basic competences of students regarding the physical processes of creating new types of energy, to increase the culture of efficient, rational and economical use of alternative energy sources.

Objective. In the educational system of our country, training of highly qualified, competitive, high professional and intellectual potential personnel in accordance with international standards, in particular, the use of software training tools in the formation of competencies related to alternative energy in students, the didactic possibilities of using electronic textbooks, virtual laboratory stands, 3D animations and training simulators in conducting classes. learning, conducting pedagogical trial lessons and analyzing the results.

Methods. Alternative energy, alternative energy sources and devices, using electronic textbooks, virtual laboratory stands, multimedia products, 3D animations and training simulators in the course of classes, and their use in the national economy, the role of teaching alternative energy concepts in the educational process, didactic possibilities and results were analyzed.

Findings. Analysis of the didactic possibilities of using software training tools, using electronic textbooks, virtual laboratory stands, multimedia products, 3D animations and educational simulators in conducting training sessions is presented in the context of the pedagogical foundations of the development of competencies related to alternative energy.

Conclusions. The use of multimedia software tools, i.e. electronic textbooks, electronic problem sets, electronic teaching-methodical sets, virtual laboratory stands, 3D animations, electronic educational simulators and computer systems of knowledge control, in the process of alternative energy education, serves to significantly increase the motivation of students and the effectiveness of the quality of education does.

Keywords: educational software tools, multimedia products, multimedia technologies, multimedia tools, alternative energy, multimedia electronic didactic tool, electronic textbook, educational simulators, virtual laboratory stands, 3D animation, experimental lessons, respondents.

Introduction. On the basis of reforming the higher education system in our country, modernizing the material and technical base of higher education institutions, improving the content of the educational process based on international educational standards, improving the personnel training system, using software training tools to develop the competencies of students regarding alternative energy, the possibility of increasing the effectiveness of teaching is the relevance and practicality of this topic determines the importance. In this regard, it is important to develop methodical proposals and recommendations for the development of innovative knowledge, skills and qualifications on alternative energy sources and energy-

saving technologies in the educational system, and to improve the teaching methodology based on software training tools.

Based on the use of software educational tools, the following tasks were defined in the improvement of the methodology of developing students' competences related to alternative energy:

improvement of the teaching methodology based on software training tools on the fundamental and practical bases of alternative energy sources in the educational process of higher education institutions;

improving the content of the educational process based on the use of innovative methods of teaching, determining the criteria for the selection of educational materials, in the development of students' competencies related to alternative energy sources;

on the basis of didactic principles, development of scientific and methodical recommendations for the development of students' competencies regarding alternative energy sources and energy-saving technologies;

improvement of the model of training students for professional activity based on competence approaches and determining its effectiveness by applying it in practice during the trial-testing process.

The content, forms, methods and means of improving the methodology of developing students' competencies related to alternative energy based on software training tools were researched.

During the research process, pedagogical observation, interview, comparative analysis, questionnaire, test, modeling, expert evaluation, mathematical-statistical processing of the results of pedagogical experiment-test research were used.

The subject "Alternative energy sources in the educational system" is included as an optional subject in the block of specialized subjects of the working curriculum of higher education institutions 60112300-Technological education, a complex of software educational tools aimed at developing students' competences related to alternative energy was developed and put into practice;

On the basis of modern software packages, an electronic software tool was developed for the subject of "Electrical engineering, radio engineering and electronics" from general professional subjects on a multimedia teaching platform, and it was used as a teaching-methodical tool in the educational process;

used as a tool to determine and objectively assess the level of development of students' competences related to alternative energy, to select criteria and indicators that allow monitoring with software tools, and methodical recommendations were developed and put into practice.

On the basis of the study guide of the subject "Renewable energy sources", developed methodical developments and recommendations for the development of students' knowledge, skills and competences in the content of competencies related to alternative energy were applied to the educational process.

Methods. In the study, the research works performed on the use of software tools in the educational process of alternative energy were systematically analyzed, the current situation and prospects of the use of alternative energy sources in our republic were described, the didactic possibilities of using software education tools in the development of students' competences related to alternative energy were studied.

Today, the introduction of modern didactic teaching tools, the design of the educational process based on modern educational tools, and the use of software tools in the environment of information education are considered urgent issues. The formation of a global educational environment typical of the developed countries of the world, ensuring the continuity and practical orientation of education, ensuring the integration of science, education and production, improving the mechanisms of using software educational tools in the development of education are becoming increasingly important.

In the course of the research, the content and systematic analysis of the research work on the organization of the educational process related to alternative energy sources was carried out. The analyzed works are mainly devoted to the issue of alternative energy source devices used in the national economy, increasing their efficiency, creating new types of devices, scientific research aimed at integrating the educational process with the concepts of alternative energy, improving the methodology of using software education tools in the development of students' competences related to alternative energy it was found that it was not fulfilled. This requires the creation of new generations of educational literature on alternative energy in the educational process, and the wide use of software educational tools in this regard.

In the research, the need, opportunities and non-renewable energy sources, oil, coal, natural gas and nuclear power plants are used for effective use of renewable (alternative) energy sources, i.e. solar energy, wind energy, running water energy, biogas, geothermal energy and other types of alternative energy. Fuel reserves were systematically analyzed.

Concepts of alternative energy sources are the basis for the development of students' competent thinking. The development of students' competences related to alternative energy, the development of their competences is of great importance in the preparation of future specialists for innovative professional activities.

Taking into account the motivations of students regarding alternative energy, their competences (sociability, communication, intellectuality, informativeness) were studied in accordance with their pedagogical-psychological and physiological characteristics.

Social competence means the ability to feel connected to events, events and processes taking place in society and to actively participate in them, to know one's civil duties and rights, to comply with them, to have the ability to deal with labor and civil relations and to acquire legal culture.

Communicative competence means the ability to communicate in social situations, to follow the culture of behavior in communication, social flexibility, and the ability to work effectively in a team in cooperation.

Intellectual competence - continuous physical, spiritual, mental, intellectual and creative development of oneself, striving for perfection, independent study and learning throughout life, regular improvement of cognitive skills and life experience independently, alternative evaluation of one's own behavior and independent decision-making refers to acquiring the skills to do.

Information competence means the ability to search for, sort, process, store, and effectively use the necessary information from media sources, ensure their security, and develop the ability to acquire media culture.

Also, based on the content of the subject, students' general competences related to the subject are also developed.

The requirements for the development of software educational tools were studied, a model for developing students' competences related to alternative energy using software tools was developed, a methodology for conducting lectures, practical and laboratory classes based on software tools was developed and applied to the educational process.

Software educational tools, namely, electronic textbooks, electronic study guides, electronic journals, electronic encyclopedias, electronic libraries, virtual libraries, virtual laboratory stands, electronic catalogs, electronic teaching-methodical sets, electronic problem sets, 3D animations, electronic training simulators and knowledge control computerized systems, the requirements for their development were studied, and the possibilities of developing students' competences related to alternative energy were studied.

Programmatic educational tools include: interpersonal communication tools (e-mail, telephone communication, chats, forums, video conferences, etc.), connection to external and internal information resources, as well as the information resources provided to students. The main information resources of higher education institutions are electronic textbooks, manuals, educational-methodical complexes for studying various subjects. Electronic educational-methodical complexes allow to gather almost all information materials into a single information complex. In addition, it provides the necessary interactivity, visibility, mobility, compactness and low cost of their reproduction, versatility, and a large volume of tasks and tests for verification.

The introduction of electronic teaching-methodical complexes into the educational process helps students to show the full picture of information on science, to ensure independent mastering of educational material, to improve control and self-control, and to increase the effectiveness of the educational process. The advantage of modern electronic teaching-methodical complexes is the feature of providing a more interesting course of the lesson. In this case, the teacher only supports the students, helps to effectively use the flow of educational information and solve the problems that arise.

Lessons using software educational tools provide the teacher with a number of conveniences, thematic sound programs related to science, graphic works, motion records (presentations), movies created in the form of multiplication, 3D animations increase student interest and enthusiasm for learning, attract attention, and improve educational efficiency. Increase was confirmed based on the research results.

For example, photocells working on the basis of solar energy, about their principle of operation "Semiconductors. When teaching the topic "Mixed conductivity in semiconductors" together with theoretical information, virtual laboratory stands for determining the "Volt-Ampere" characteristics of semiconductor devices, examples of the practical use of semiconductors, photocells, their structure and principle of operation are reflected. The use of 3D animations ensures that learners gain in-depth knowledge of the subject.

Results. The organization and conduct of pedagogical experiments aimed at improving the methodology of using software educational tools in the development of students' competences related to alternative energy, the results of mathematical statistical analysis of the results of pedagogical experiments were explained.

Development of students' theoretical knowledge, practical skills, skills and competences related to alternative energy, qualification requirements, curriculum, science programs and educational literature,

material and technical base of training-laboratory rooms, used in training the future expert teacher for professional activities through software training tools. were studied, opportunities were systematically analyzed.

The theoretical knowledge, practical skills, skills and competencies of students related to alternative energy were analyzed, the process of improving the methodology of using educational tools related to alternative energy in the content of general and specialized subjects was studied and summarized on the basis of pedagogical experiences, questionnaires were conducted.

The analysis showed that traditional forms of education are no longer able to fully solve the issues of innovative organization of the educational process (for example, in electronic and distance education). The use of educational tools and their integration with innovative pedagogical technologies in increasing the effectiveness of the education and training process has been scientifically and methodically justified.

Testing of the developed methodology for the use of software educational tools in the development of students' competences related to alternative energy was carried out, the results were summarized, the conclusions were checked practically, and the obtained results were compared using mathematical and statistical methods (Table 1).

Table 1.

Mastery rate	Experimental groups				Control groups			
	Number of students at the beginning of the experiment	%	Number of students at the end of the experiment	%	Number of students at the beginning of the experiment	%	Number of students at the end of the experiment	%
Excellent	35	14,6	82	33,7	40	16,3	55	22,6
Good	75	31,1	127	52,5	81	33,2	102	41,8
Satisfactory	96	39,7	33	13,8	94	38,5	80	32,7
Unatisfactory	36	14,6	0	0,0	29	12,0	7	2,9

Continuous control and monitoring was carried out on the basis of evaluation criteria of students' learning indicators: excellent 86-100%, good 71-85%, satisfactory 55-70%, unsatisfactory 55%.

- excellent assessment indicator: in the control groups, 16.3% of students showed a high level at the beginning of the experiment, at the end of the experiment, 22.6% of the students were highly rated, and in the experimental groups, 14.6% of the students were rated at a high level at the beginning of the experiment, and 33.7% of the students at the end of the experiment achieved a high level;

- the number of students who achieved good grades was 33.2% in the initial stage in the control group, and 41.8% in the final stage, and 31.1% in the experimental group, and 52.5% at the end of the experiment. ;

- the number of students with a satisfactory assessment decreased from 38.5% to 32.7% in the control groups, and from 39.7% to 13.8% in the experimental groups;

- the number of students with unsatisfactory grades decreased from 12.0% to 2.9% in the control group and from 14.6% to 0% in the experimental group (Figure 1).

The analysis of the results of the pedagogical experiment and the use of educational tools in the lessons showed that the competencies of students regarding alternative energy have increased significantly. When software tools are used in the educational process, positive results were noted in the students' mastery indicators.

From these results, it can be seen that the research work carried out in the experimental group is effective.

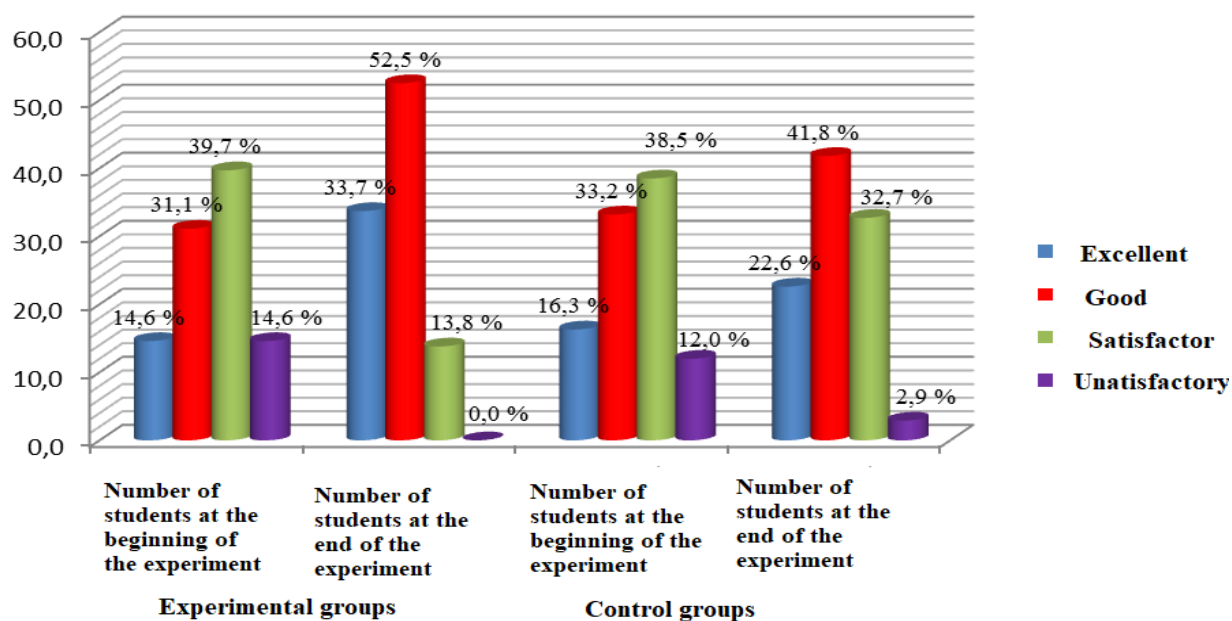

Figure 1. Diagram of experimental results

From the obtained results, it can be seen that the criterion for evaluating the effectiveness of the methodology of using software education tools in the development of students' competences related to alternative energy is greater than one, and the criterion for evaluating the level of knowledge is greater than zero. It is known that the mastery at the end of the experiment is higher than the mastery at the beginning of the experiment.

As a result of the statistical analysis, it was considered that the grades have a normal distribution. Such an assumption is reasonable, since the conditions of approximation to the normal distribution are simple and they are fulfilled.

Mathematical-statistical analysis of experimental work conducted to determine the level of effectiveness of improving the methodology of using software training tools in the development of students' competences related to alternative energy, it was determined that the mastery efficiency in the experimental group was 12% higher than in the control group.

Discussion. In addition to the above-mentioned advantages and positive features of software educational tools, there are many more possibilities, and in the educational process, the student acquires in-depth knowledge about alternative energy sources and devices, their use in the national economy, the importance of using alternative energy sources in maintaining ecology and environmental purity, student motivation and it was described that it serves to increase the effectiveness of the quality of education.

A model of the structure of the use of software educational tools in the development of students' competences related to alternative energy was developed. In the educational process (auditory classes and independent education), on the basis of developed interactive methods, used tools and their didactic capabilities, the process of forming the competence of independent learning of educational material, developing theoretical knowledge, practical skills, skills and competences related to alternative energy is purposefully organized by the teacher. and it is determined to be carried out under his control.

"Alternative choice" - the "alternative choice" method helps to determine the connection between scientific concepts, expressed ideas, correct the logical confusion that has arisen, correctly place ideas in a certain sequence, and select information that is logically correctly expressed, to draw a conclusion.

With the help of the "Targeting method" method, it is possible to identify and evaluate their capabilities and to form the skills of independent learning of the educational material by giving non-standard assignments to all members of the group at the same time in theoretical lessons, on the content of independent education.

Small groups are formed on the basis of the "Concept analysis" method, concepts related to the topic, problematic situations, conflicting opinions are studied, the conclusions given by the groups are systematically analyzed, summarized, justified and the optimal solution is shown.

Based on the evaluation criteria, students' competences related to alternative energy were evaluated through the levels of preparation such as reproductive (working with information), productive (ability to communicate), partially exploratory (ability to solve problematic situations), creative (innovation in activity).

As can be seen from the above analysis, the role of the information-educational environment in the preparation of future specialist teachers for professional activities is significant, in which the effective use of software training tools is considered appropriate.

Conclusion. The following conclusions were reached as a result of the research on improving the methodology of developing students' competences related to alternative energy based on software educational tools:

On the basis of improving the methodology of using software educational tools in the development of students' competences related to alternative energy, the possibilities (convenience, visuality, practical orientation) of presenting educational information on general and specialized subjects in a visual-visual and verbal-logical way were determined.

In accordance with the model (goal, process, result) of the development of students' competences related to alternative energy based on software training tools, general professional and specialized subjects that implement didactic and methodical requirements for preparing students for professional activities, in order to ensure the consistency and sequence of their development of competences related to alternative energy methods of choosing educational materials, educational tools and using them in the educational process were shown.

"Alternative solution", "Targeting method" which provides for the development of students' competencies related to alternative energy (sociability, communication, intellectuality, informativeness), as well as active involvement of students in independent search and learning of educational information, and "Targeting method" and the use of interactive teaching methods such as "Concept analysis" has been found to have a positive effect on improving educational efficiency.

The structure, content and technology of the design stages of modern didactic tools for teaching in general and specialized subjects ("Alternative energy sources in the educational system", "Electrical engineering, radio engineering and electronics") have been developed, based on which the teaching methodology (logically ordered interaction of the student, computer and teacher system) was offered, modern didactic tools of teaching based on multimedia technology and virtual reality, and a set of integrative tasks of an educational nature were developed.

Application of teaching software tools designed for effective use in the educational process as teaching, practicing, developing, controlling and evaluating educational tools, enriching the content of activities of future specialist teachers in search, collection, processing, storage and transmission of information, teaching methods and factors and indicators of changing the nature of organizational forms were determined. Based on Articulate Studio, Exe Learning, Lestora and iSpring Suite, the possibilities of developing multimedia software training tools were established.

Mathematical-statistical analysis of the experimental work conducted to determine the effectiveness of the methodology of using software training tools in the development of students' competences related to alternative energy showed that the mastering efficiency of the experimental group was 12% higher than that of the control group.

The results of the research on improving the methodology of developing students' competences related to alternative energy on the basis of educational tools made it possible to develop the following methodological recommendations:

- in order to effectively use the didactic opportunities for the formation of general technical skills (convenience, visuality, practical orientation) specified in the qualification requirements for the training of specialist teachers, it is appropriate to develop software training tools based on Articulate Studio, Exe Learning, Lestora and iSpring Suite programs;
- interactive teaching methods such as "Alternative choice", "Targeting method" and "Concept analysis" aimed at developing students' competencies related to alternative energy (sociability, communication, intellectuality, informativeness) should be integrated into the educational process;
- it is necessary to expand the coverage of the educational process related to alternative energy in higher education institutions, to develop software training tools using the possibilities of the multimedia educational platform in the development of competences related to alternative energy of future specialists and to use them effectively.

References:

1. Kakharov S.K., Zhamilov Yu.Yu. “Formation of competencies in the field of alternative energy using software for teaching physical education” The role of physics in modern education. Materials of the Republican Scientific and Practical Conference. Samarkand. 2019. – P. 41-42.
2. Kakharov S.K., Zhamilov Yu.Yu. “Opportunities of the formation of students' competence on alternative energy using training software devices” European science 2020. № 2 (51). Part II. –P. 61-64.
3. Kakharov S.K., Jurayev H.O., Zhamilov Yu.Yu. “Recirculating Solar Dryer” Science and world – international scientific journal, № 11 (39), 2013, Том 1, Volgograd, –P. 26-28.
4. Kakharov S.K., Jurayev H.O., “Alternative energy sources” Textbook for Vocational Colleges. – T.: “Niso Poligraf”, 2016.
5. Qahhorov S.Q., Jo'rayev H.O., Jamilov Y.Y., Hamdamova N.M. “Qayta tiklanuvchi energiya manbalari” // O'quv qo'llanma. Buxoro. “Sadridin Salim Buxoriy”. 2021. – B. 322.
6. Kakhhorov S.K., Zhuraev A.R. Method of application of virtual stands in teaching subjects of electrical engineering, radio engineering and electronics// LXII International correspondence scientific and practical conference «International scientific review of the problems and prospects of modern science and education» (Boston. USA. September 22-23). 2019. – P. 44-47.
7. Zhuraev A.R. The choice of the optimized content of labor education and the methodology of its training (5A112101 – Methodology of labor training). Tashkent - 2014 from 107.
8. Zhuraev A.R. Research and methodology background to the optimization of labour and professional training curriculum in general secondary education // International scientific journal. № 7 (35) / Russia Volgograd. International scientific journal. № 7 (35) / Russia Volgograd. Impact factor of the journal «Science and world» – 0.325 (Global Impact Factor 2013, Australia) 2016. – P. 70-71.
9. Zhuraev A.R. Methodology for the use of virtual laboratories in teaching the subjects of hydraulics and heat engineering // LXII International correspondence scientific and practical conference «International scientific review of the problems and prospects of modern science and education» (Boston. USA. September 22-23). 2019. –P. 48-50.
10. Zhuraev A.R. Methods of applying virtual laboratories in teaching hydraulics and heat technology // “European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences”. -Great Britain. 2019. №7 (7). – P. 35-40.
11. Zhuraev A.R., Bmukhamedova Kh., Mirzhamolova F.N. Mirzhamolova G.A. Scientific methodological basis for coordination of labor education curriculum. “The Way of science” International scientific journal. № 6 (40) / 2017, Russia Volgograd. Pg. 70-72.
12. Juraev A.R. Using the ispring suite software to evaluate future teachers' professional competencies / “Zamonaviy fan ta'lim va tarbiyaning dolzarb muammolari”. Ilmiy jurnal № 1 / 2019-yil. Urganch sh. 755-762 b.
13. Sayfullayeva D.A., Juraev A.R., Toshev Yu.N. Innovative project of preparation of students for professional activity. Научно-методический журнал «Вестник науки и образования». Москва, 2020 - г. № 19 (97). Часть 2. С 48 – 51.
14. Содиқова А. Ҳ. Технологик таълим йўналиши талабаларида таянч, касбий ва махсус компетенцияларни ривожлантиришнинг дидактик имкониятлари. Science and innovation international scientific journal Volume 1 Issue 6 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337.15-20. 2022.
15. Содиқова А.Ҳ. Компетенциявий ёндашувлар асосида бўлажак ўқитувчиларнинг ижодкорлик қобилиятларини ривожлантириш имкониятлари. Models and methods for increasing the efficiency of innovative research: A collection scientific works of the International scientific conference (14 September, 2021) - Copenhagen:2021. ISSUE 3 112 p. 109-112.
16. Sodikova A.H. Didactic opportunities for the development of special competencies in students of technological education. International scientific conference "innovative trends in science, practice and education" 2023. Munchen, (Germany). 93-99.

**METHODS OF TEACHING TRIGONOMETRIC EQUATIONS AND INEQUALITIES
USING THE PROPERTIES OF GEOMETRIC SHAPES**

Rakhimov Nasriddin Nomozovich,
head teacher of mathematics at
the Uzbek-Finnish pedagogical institute
nasriddin.raximov@inbox.ru

Begmatov Akram Khasanovich,
professor, doctor of physical and mathematical sciences, department of
“Exact and natural disciplines”, faculty of “Engineering systems” of the joint
Belarus-Uzbek interdisciplinary Institute of applied technical qualifications in Tashkent

Haqnazarova Khurshida Kenjayevna,
teacher of mathematics at the
Uzbek-Finnish pedagogical institute

The article discusses the concepts of interdisciplinary connection and integration of algebra and geometry. Teaching in this way further develops students' geometric knowledge, skills and abilities. In this work, some methodological recommendations are given for proving properties of geometric shapes, some trigonometric properties and inequalities using surface formulas. Teaching algebraic equations and inequalities using geometric methods is really attractive, because geometric drawings and graphs of shapes visually represent the process and result of solving many algebraic problems, thereby eliminating the formal approach to solving them. This is of great importance from the point of view of increasing the level of knowledge of students, and at the same time, it serves to develop all three components of their mathematical abilities (algebraic, logical and geometric).

Keywords: trigonometric properties, triangle, angle, circle, formula, similar triangles, problem and solution.

**МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКИМ УРАВНЕНИЯМ И
НЕРАВЕНСТВАМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СВОЙСТВ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ФОРМ**

В статье обсуждаются понятия алгебры и геометрии как междисциплинарных отношений, интеграции. Обучение таким способом ещё больше развивает геометрические знания, умения и навыки учащихся. В данной работе даны некоторые методические рекомендации по доказательству свойств геометрических фигур, некоторых тригонометрических функций и неравенств с помощью формул поверхностей. Обучение алгебраическим уравнениям и неравенствам с помощью геометрических методов действительно привлекательно, поскольку геометрические рисунки и графики фигур позволяют визуально представить процесс и результат решения многих алгебраических задач, в то же время не прибегая к формальному подходу к их решению. Это имеет большое значение с точки зрения повышения уровня знаний учащихся и в то же время служит развитию всех трех компонентов их математических способностей (алгебраического, логического и геометрического).

Ключевые слова: тригонометрические тождество, треугольник, угол, круг, формула, подобные треугольники, задача и решение.

**TRIGONOMETRIK TENGLAMALAR VA TENGSIZLIKLARNI GEOMETRIK SHAKLLAR
XUSUSIYATLARIDAN FOYDALANISH METODLARI.**

Maqolada algebra va geometriya fanlararo aloqadorlik, integratsiya tushunchalari muhokama qilingan. Bu usulda o'qitish o'quvchilarning geometrik bilim, ko'nikma va malakalarini yanada rivojlantiradi. Bu ishda geometrik shakllarning xossalari, ayrim trigonometrik ayniyatlar va tengsizliklarni yuza formulalari yordamida isbotlash bo'yicha ba'zi metodik tavsiyalar berilgan. Geometrik usullar yordamida algebraik tenglamalar va tengsizliklarni o'qitish haqiqatdan ham jozibali, chunki geometrik chizmalar va shakllarning grafiklari ko'plab algebraik masalalarni yechish jarayonini va natijasini vizual ko'rinishda ifodalash, shu bilan birgalikda ularni yechishdagi formal yondashuvdan xalis etadi. Bu o'quvchilarning bilim saviyasini oshirish nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega bo'lib, shu bilan birgalikda

ularning matematik qobiliyatlarining har uchala komponentini (algebraik, mantiqiy va geometrik) rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: trigonometrik ayniyatlar, uchburchak, burchak, aylana, formula, oʻxshash uchburchaklar, masala va yechim.

Introduction. The word trigonometry comes from Greek, trigonon - triangle, metero - to measure. Trigonometry is a mathematical science that studies the sides of a triangle and the relationship between them. It can be seen that the trigonometry department itself consists of a combination of algebra and geometry. When proving some trigonometric properties, addition formulas, double angle argument formulas, calculating trigonometric and inverse trigonometric expressions, solving some trigonometric equations and inequalities using algebraic methods, properties and their proofs are taught in the form of formulas, and when using geometric methods, geometric shapes and their properties are taught using one drawing. is taught in a demonstrative, demonstrative state.

Materials and methods. This article presents some methods of using the properties of geometric shapes in proving some trigonometric inequalities and theorems. In addition to the Pythagorean theorem, formulas for calculating the surface of a triangle, and formulas for finding the radii of circles drawn inside and outside a triangle were effectively used in proving trigonometric inequalities and facts. The properties of right triangles are usually used to make the definitions of trigonometric functions more accessible to the general public. Therefore, in the mentioned recommendations, the right triangle and its properties were mainly used. Below we recommend as an example the proof of one trigonometric equation from the type of problems related to the topic.

Prove the point. $\sin 2\alpha = 2 \sin \alpha \cos \alpha$

Proof. We will present 3 different proofs of this point below.

Method 1. First, we make a right-angled triangle ABC, and from the tip of its right angle, we draw the height and median to the hypotenuse.

It is known that the center of the inscribed circle of this triangle lies at the point M, then $AM=MC=MB=R$ (R -radius of the inscribed circle). Assuming $\angle MAC = \angle ACM = \alpha$ that AMC is in an equilateral triangle, is based $\angle CMB = 2\alpha$ on the central angle property. It is known that cosine is $AC = 2R \cos \alpha$ and $BC = 2R \sin \alpha$ from the definition of sinus.

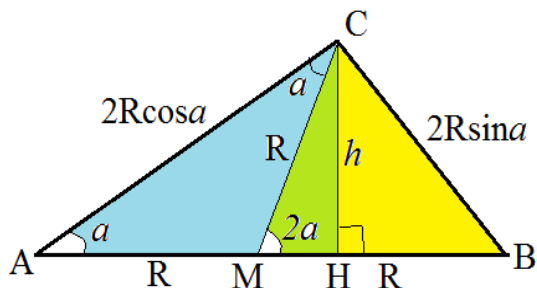

Figure 1. A drawing that matches the condition of the problem

From the formula for finding the area of a triangle, we can write the following

$$S = \frac{1}{2} \cdot 2R \sin \alpha \cdot 2R \cos \alpha = 2R^2 \sin \alpha \cos \alpha$$

$$S = \frac{1}{2} \cdot AB \cdot h = \frac{1}{2} \cdot 2R \cdot R \sin 2\alpha = 2R^2 \sin 2\alpha$$

From these formulas will be $\sin 2\alpha = 2 \sin \alpha \cos \alpha$ (A.X.Begmatov, Vol.12 No.14 (2021)), [1, 74].

Method 2. Consider an equilateral triangle ABC with a vertex angle 2α and side equal to 1. We transfer the altitudes AD and BE of this triangle.

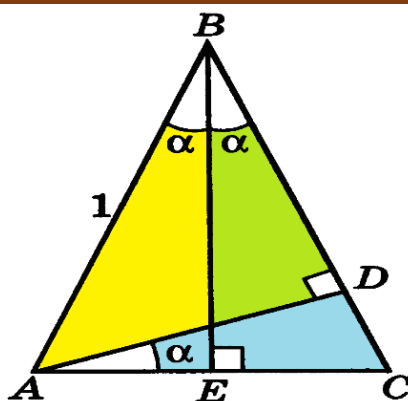

Figure 2. A drawing that matches the condition of the problem

From the diagram we can see that $AD = \sin 2\alpha$, $AE = EC = \sin \alpha$. Also, since triangles

ABE and CAD are similar $\frac{AB}{AC} = \frac{BE}{AD}$. From these equations $\frac{1}{2 \sin \alpha} = \frac{\cos \alpha}{\sin 2\alpha}$, and from that $\sin 2\alpha = 2 \sin \alpha \cos \alpha$ (A.X.Begmatov, Vol.12 No.14 (2021)), (H., 4(15). 2016), [1, 74], [2, 13]

Method 3. First, we will draw the following shape (fig-3).

Let the point O be the center of the circle circumscribing the triangle ABC . Then, from the central angle property $\angle COB = 2\angle CAB = 2\alpha$. Since the center of the circle inscribed outside the triangle OCB is point I , the triangle OCB is right-angled ($OC=OB=R$, $OD=2R_1$), where R and R_1 are the radii of the circumcircles inscribed in triangles ABC and OBC , respectively. Then we can write the following formulas: $a = 2R \sin \alpha$, $R = 2R_1 \cos \alpha$, $a = 2R_1 \sin 2\alpha$. From these formulas we create the following equality: $2R \sin \alpha = 2 \cdot 2R_1 \cdot \cos \alpha \cdot \sin \alpha = 2R_1 \sin 2\alpha$. As a result, $\sin 2\alpha = 2 \sin \alpha \cos \alpha$ the evidence will be proved (A.X.Begmatov, Vol.12 No.14 (2021)), (N.Raximov., 2018 year.), [1, 74], [4, 37].

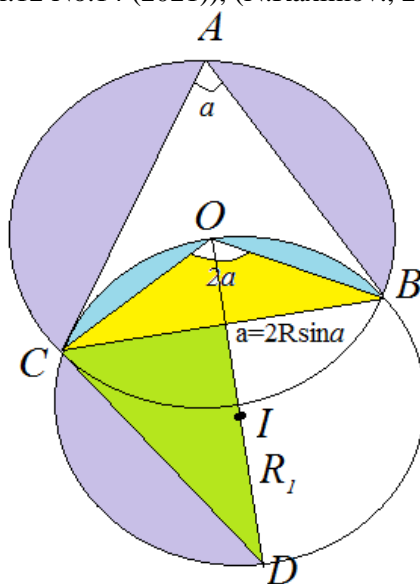

Figure 3. A drawing that matches the condition of the problem

Results.

With the help of the application of geometry to algebra, it was possible to improve students' knowledge, to work with geometric shapes, to develop the ability to independently find convenient ways to solve problems. As a result of teaching algebraic equations and inequalities using geometric methods, the interest of lyceum (school) students in mathematics increased.

Problem 1. $1 - \cos 2\alpha = 2 \sin^2 \alpha$ derive the formula.

Solution. From figure-4 below $BD = \cos 2\alpha$, $AE = EC = \sin \alpha$, $CD = 1 - \cos 2\alpha$.

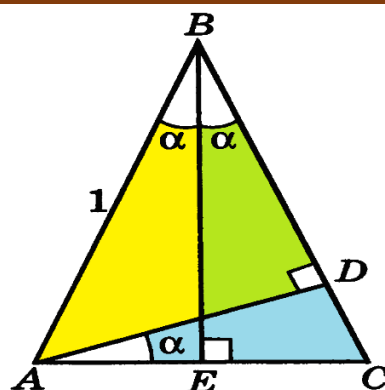

Figure 4. A drawing that matches the condition of the problem

From the similarities of triangles ABE and CAD , $\frac{AB}{AC} = \frac{AE}{CD}$. And from that

$$\frac{1}{2 \sin \alpha} = \frac{\sin \alpha}{1 - \cos 2\alpha}. \text{ So, } 1 - \cos 2\alpha = 2 \sin^2 \alpha.$$

Problem 2. If any triangle has angles α, β, γ , then prove the following inequality $\cos \alpha + \cos \beta + \cos \gamma \leq \frac{3}{2}$.

Solution. We get three unit vectors $\vec{r}_1, \vec{r}_2, \vec{r}_3$ emanating from one point in the plane. Let be the angles $180^\circ - \alpha, 180^\circ - \beta, 180^\circ - \gamma$ between them. It is $(\vec{r}_1 + \vec{r}_2 + \vec{r}_3)^2 \geq 0$ clear that this inequality is valid. Accordingly

$$\begin{aligned} \vec{r}_1^2 + \vec{r}_2^2 + \vec{r}_3^2 + 2\vec{r}_1\vec{r}_2 + 2\vec{r}_1\vec{r}_3 + 2\vec{r}_2\vec{r}_3 &\geq 0, \\ 3 + 2\cos(180^\circ - \alpha) + 2\cos(180^\circ - \beta) + 2\cos(180^\circ - \gamma) &\geq 0, \\ 3 - 2(\cos \alpha + \cos \beta + \cos \gamma) &\geq 0. \end{aligned}$$

It follows from the last inequality $\cos \alpha + \cos \beta + \cos \gamma \leq \frac{3}{2}$ (Н.Рахимов, 2017.), [3,11].

Problem 3. $\sin(\alpha + \beta) = \sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta$ prove the point.

Solution. We can construct the triangle ABC in such a way that the following relations are satisfied. D is the base of the perpendicular, α and β - acute angles.

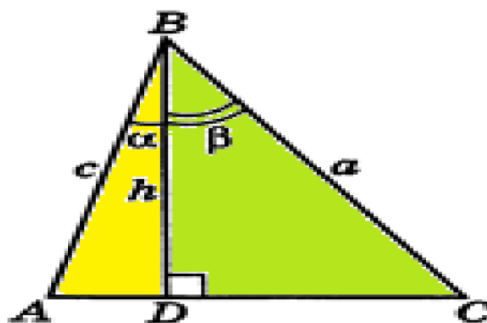

Figure 5. A drawing that matches the condition of the problem

$BC = a, AC = b, AB = c$ and $BD = h$ we can say. Then, based on the formula for finding the area of a triangle

$$S_{\triangle ABC} = \frac{1}{2}ac \sin(\alpha + \beta), \quad S_{\triangle ABC} = S_{\triangle ABD} + S_{\triangle CBD}$$

$$S_{\triangle ABD} = \frac{1}{2}ch \sin \alpha = \frac{1}{2}c \sin \alpha \cdot a \cos \beta = \frac{1}{2}ac \sin \alpha \cos \beta$$

$$S_{\triangle CBD} = \frac{1}{2}ah \sin \beta = \frac{1}{2}a \sin \beta \cdot c \cos \alpha = \frac{1}{2}ac \cos \alpha \sin \beta$$

we can write the formulas, from which comes the meaning $\sin(\alpha + \beta) = \sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta$ (Н.Рахимов, 2017.), [3, 11]

Method 2. We can make the following form (Fig.6).

According to the theorem of sines, we can write the following equation $c = 2R \cdot \sin(\alpha + \beta)$. On the other hand

$$c = b \cdot \sin \beta + a \cdot \sin \alpha = 2R \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) \sin \beta + 2R \sin\left(\frac{\pi}{2} - \beta\right) \sin \alpha = 2R(\sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta)$$

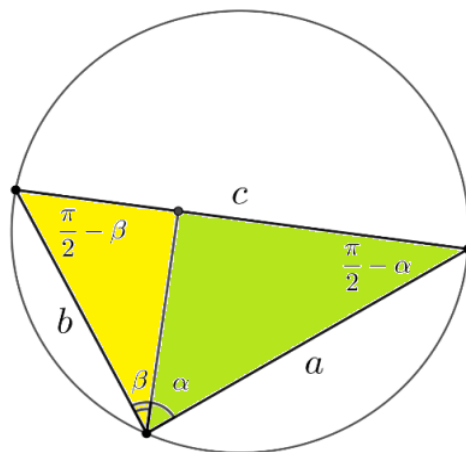

Figure 6. A drawing that matches the condition of the problem

From this comes the proof of the crime $\sin(\alpha + \beta) = \sin \alpha \cos \beta + \cos \alpha \sin \beta$ (Francesco Laudano, Vol.14 No.02 (2023),), [5, 29]

Conclusion. In order to prove trigonometric equations and inequalities using geometric methods in these problems, the student is required to know cosines and the Pythagorean theorem in addition to the formula for finding the face of a triangle.

It is known that mathematics is one of the abstract subjects, and many people have the opinion that most of the knowledge in the mathematics curriculum is far from real life. When we teach algebra problems using geometric methods, we get rid of this abstraction a little, we bring mathematical knowledge a little closer to real life.

Teaching how to solve algebraic equations and inequalities using geometric methods is really attractive, because models of geometric bodies, drawings and graphs of shapes allow you to visualize the process and result of solving many algebraic problems, while avoiding a formal approach to solving them. This is of great importance from the point of view of increasing the level of knowledge of students, and at the same time it serves to develop all three components of their mathematical ability (algebraic, logical and geometric). Thus, analyzing the work done has taught us new and simpler ways to solve problems. It will help you learn different math topics and get answers to really complex equations.

In the process of integration, geometric models served as a basis for solving algebraic problems using geometric methods, which allowed to activate the mental activity of students through visual perception of the built model.

References:

1. Begmatov A.X., Raximov N.N., Haqnazarova X.K.. Methods of proving some trigonometric identities and inequalities using the properties of geometrical forms. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education Vol.12 No.14 (2021), 74- 80.
2. Рахимов Н., Райимкулов П., Хакназарова Х.. Решение некоторых алгебраических задач с использованием вектора. International scientific review, 1(32). ООО «Олимп». 2017, 11-13ст.
3. Рахимов Н. Н. Решение тригонометрических задач геометрическими методами. European research, 4(15). 2016, 11-14ст.
4. Raximov N.. Geometric solution of non-geometric problems. International Scientific Journal. 2018 y, 37-40.
5. Francesco Laudano, Veronica Bitonti. A collection of visual trigonometric proofs. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education Vol.14 No.02 (2023), 29-34.

TEXNIK MEKANIKA FANIDA TALABALARNING AMALIY BILIMLARINI RIVOJLANTIRADIGAN METODOLOGIK YONDASHUV VA TAMOYILLAR TAVSIFI

*Suyunova Yulduz Axmatovna,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti tadqiqotchisi
finaledition2@mail.ru*

Mazkur maqolaning maqsadi o‘rganilayotgan muammoni hal qilishning metodologik yondashuvlarini tahlil qilish asosida talabalarning amaliy bilimlarini rivojlantirish konsepsiyasini taklif qilishdan iborat. Shundan kelib chiqib, ushbu maqolaning maqsadi bizni qiziqtirgan muammoni hal qilishning metodologik yondashuvlarini aniqlashdir.

Kalit so‘zlar: *texnik mexanika, talabalarning amaliy bilimlarini rivojlantirish, metodologik yondashuv, tamoyillar tavsifi.*

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ И ПРИНЦИПОВ, РАЗВИВАЮЩИХ ПРАКТИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ УЧАЩИХСЯ ПО ПРЕДМЕТУ “ТЕХНИЧЕСКАЯ МЕХАНИКА”

Цель данной статьи - предложить концепцию развития практических знаний студентов на основе анализа методологических подходов к решению изучаемой проблемы. Исходя из этого, целью данной статьи является определение методологических подходов к решению интересующей нас проблемы.

Ключевые слова: *техническая механика, развитие практических знаний учащихся, методологический подход, описание принципов.*

DESCRIPTION OF METHODOLOGICAL APPROACHES AND PRINCIPLES THAT DEVELOP PRACTICAL KNOWLEDGE OF STUDENTS IN THE SCIENCE OF TECHNICAL MECHANICS

The purpose of this article is to propose a concept for the development of practical knowledge of students based on the analysis of methodological approaches to solving the problem under study. It follows that the purpose of this article is to identify methodological approaches to solving the problem that interests us.

Keywords: technical mechanics, development of practical knowledge of students, methodological approach, description of principles.

Kirish. Ta’limdagi integrativ jarayonlarga bog‘ishlangan tadqiqotlar, adabiyotlar va manbalarni tahlil etib, kuzatish mumkinki, integratsiya uchta darajada joriy etiladi. Ular quyidagilardan iborat: 1) konseptual-tizimli (muayyan mavzu ichidagi o‘quv materialini darajasida); 2) tashkiliy-meyoriy (ma’lum bir mavzu yoki modul darajasida); 3) mundarijaviy-faoliyatli (o‘quv dasturlari darajasida) joriy etilishi mumkin.

Talabalarda amaliy bilimlarni shakllantirish va davomli rivojlantirish metodologiyasi ustida mulohaza yuritar ekanmiz, o‘qitishga integratsiyani joriy etishning imkoniyatlariga to‘xtalib o‘tishga zarurat sezamiz. Bu imkoniyatlar o‘qitishdagi integratsiyaning:

- a) oliy ta’lim va kasbiy faoliyat tizimidagi ikkiyoqlama (binar) jarayon;
- b) oliy ta’lim va kasbiy faoliyatni birlashtiruvchi tizim;
- v) tizim ichida kechadigan jarayon sifatida qaralishida namoyon bo‘ladi.

(Integratsiya namoyon bo‘lishining yuqoridagi har bir ko‘rinishi aniq misollar bilan tushuntirib beriladi).

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Fizik olim F.S.Kapitsa amaliy masalalarni o‘rganishning ta’lim va hayot o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’minlovchi muhim omil ekanligini ta’kidlab, shunday degan edi: Biz jismoniy hodisani hayotning ajralmas bir qismi o‘laroq ko‘rsatishga intilishimiz zarur: bu bilan o‘quvchilarga ular maktabda o‘qiyotgan davridayoq nazariya va amaliyot bir-biriga chambarchas bog‘liq ekanligini ko‘rsatib bergan bo‘lamiz [7].

Ta’limdagi integratsiya imkoniyatlari namoyon bo‘lishining yuqorida keltirib o‘tilgan barcha holatlarda keng miqyoslilik xususiyatiga ega bo‘lgan o‘zgarishlarga erishish ko‘zda tutiladi. Bu o‘zgarishlar

asnosida ta’lim, fan va ishlab chiqarishni integrativ tarzda birlashtirishga intilishlar kuzatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Integratsiya imkoniyatlarining ta’limni modernizatsiya qilish konsepsiyasida namoyon bo’lishining mohiyati shundan iboratki, unda amaliy bilimlarni rivojlantirishning konseptual va nazariy asoslarini birlashtirish nazarda tutiladi. Mazkur muammo mutaxassislar tomonidan keng muhokama qilinmoqda. Biroq amaliy bilimlarni rivojlantirish masalasida shuni aytish mumkinki, bu borada nazariy asoslarni ishlab chiqish uchun hali tizimli asoslar mavjud emas. Shu bois, talabalarda amaliy bilimlarni rivojlantirishning bashoratli konsepsiyalarini joriy etish va ta’lim tizimini rivojlantirishda falsafiy, umumilmiiy va ilmiy tavsiflarga ega bo’lgan metodologik yondashuvlarga tayanamiz.

Tizimli yondashuv asosida ishlab chiqilgan akademik fan konsepsiyasida integratsiyaning hozirgi bosqichiga xos bo’lgan maqsad va qadriyatlar taqdim etilgan konseptual loyihalarda amaliy bilimlarning bashorati faqat mintaqaviy darajada emas, balki milliy va transmilliy miqyosda belgilanadi. Bunda amaliy bilimlarni bashorat qilishda tashkiliy, axborotli, iqtisodiy, huquqiy va motivatsiyani rag’batlantiruvchi xususiyatlarga ega bo’lgan ijtimoiy-madaniy parametrlardan foydalanishni ta’minlaydigan yagona ilmiy makonni shakllantirish nazarda tutiladi (mazkur yagona ilmiy makon mintaqaviy, milliy va transmilliy darajalarda bo’lishi mumkin).

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Zamonaviy mutaxassisning intellektual, ijodiy va shaxsiy sifatlari bir qator muhim talablarga javob berishi lozim deb hisoblaymiz. Bizning fikrimizcha, zamonaviy mutaxassis:

-ijtimoiy va gumanitar muammolarni yaxlit va tizimli tushunish qobiliyatiga ega bo’lishi (bu qobiliyat nazariy va empirik tadqiqot usullarining dialektik birligi, qadriyatlar yo’naltirilganligi, voqelikni idrok etishning ilmiy-kognitiv va ijtimoiy-amaliy shakllarining konstruktiv yaqinlashuvi asosida shakllanganligi muhim);

-istiqbollilik fikrlash va madaniy imkoniyatlar darajasini idrok etish (bunda fikrlashning tor miqyosdagi muhandislik masalalarini hal etishga emas, balki ilmiy tadqiqotning metodologik paradigmalari va uslubiy ko’nikmalarini shakllantirishga yo’naltirilganligi ahamiyatli talab sanaladi);

-subyekt sifatida “o’zidan tashqarida”gi “madaniy makon”ga faol aralashib keta olish (bunda mutaxassisning ijtimoiy mas’uliyatlilik, insonparvarlik va ijodiy faoliyatga yo’naltirilganlik, rivojlanib boruvchi ijodiy sharoitlarga moslasha oluvchanlik kabi shaxsiy-ijodiy sifatlari hamda ilmiy fikrning ilg’or rivojlanishini va uning ijtimoiy taraqqiyotga faol ta’sirini ta’minlashga qaratilgan intellektual sifatlarga urg’u beriladi);

-o’z-o’zini doimiy rivojlantirish, mustaqil ravishda kasbiy malakasini oshirib borish, ishlab chiqarish sharoitlari, shuningdek, ilm va ijtimoiy sohalarida ustivor yo’nalishtirish o’zgarishi munosabati bilan ixtisoslikni o’zgartirishga moslashuvchan qobiliyatga ega bo’lish;

-barcha shaxsiy, intellektual va ijodiy-kasbiy sifatlarni rivojlantirib borishga qaratilgan yuksak darajadagi motivatsiyaga ega bo’lish;

-tezkorlik (bunda mutaxassisning kasbiy masalalarini hal etish uchun o’z imkoniyatlarini safarbar eta olish va maqbul qaror qabul qila olish tezligiga e’tibor qaratiladi);

-yuqorida darajadagi munosabatli va lingvistik tayyorlanganligi (ya’ni mutaxassis jahon ilm-fani va madaniyati yutuqlaridan o’z vaqtida, o’z ehtiyojlari darajasida foydalana olishga tayyor bo’lishi lozim).

Zamonaviy mutaxassislar qo’yilgan talablarni o’z ichiga olgan modelning sanab o’tilgan parametrlaridan kelib chiqib, akademik fan va oliy ta’lim o’rtasidagi integratsiyaning vazifalarini quyidagilardan iborat etib belgilash mumkin:

1. Oliy ta’lim va akademik fan (texnik mexanika) o’rtasidagi bog’liqliklarning tashkil etilish ko’rinishlarini rag’batlantirish, shuningdek, tadqiqot va o’qitishning faol akademik dasturlarini ishlab chiqish.

2. Ta’limning umumiy mundarijasida umumta’lim, majburiy va tanlash asosida o’rganiladigan fanlarning o’zgarib turuvchi nisbatlariga tayaniladigan muammoli xususiyatga ega bo’lgan moslashuvchan ta’lim texnologiyalarini ishlab chiqish, shuningdek, bu jarayonda tadqiqotning ahamiyat jihatdan salmog’iini oshirish, refleksiv-tahliliy va metodologik tafakkurni rivojlantirish muhitini yaratish.

3. Akademik fan va oliy ta’lim o’rtasidagi integratsiyani tartibga solib borishni ta’minlashga qaratilgan yagona makon shakllantirish.

Oliy kasbiy ta’lim tarkibida ravnaq topa borayotgan muhandislik ta’limiga xos jihatlaridan yana biri unda belgilangan maqsadlarning ham qadriyatlarni aks ettirishidir. Bu o’ziga xoslik talabaga o’z-o’zini kuchli motivatsiya asosida rivojlantirib borish, axborot madaniyatini zarur darajada o’zlashtirish, fanlararo tavsifga ega bo’lgan ko’plab murakkab muammolarni hal qilish imkonini beradi.

Mazkur konsepsiyada maqsadlar belgilanishi va qadriyatlar tanlanishida kuzatilishi mumkin bo’lgan

kamchiliklar qadriyatning yo‘qligi va qiziqish sustligi kabi jihatlarda namoyon bo‘ladi, bu esa ta‘limning uzluksizlik tamoyiliga amal qilinmaslikning natijasidir. Shu bois, mazkur konsepsiyada ta‘limning OTMgacha bo‘lgan bo‘g‘inlaridagi darajasini ham inobatga olinishi lozim, deb hisoblaymiz.

Konsepsiyada ta‘limning yaxlitlik, izchillik va uzluksizlik tamoyillariga amal qilinishi asnosida OTM andazasidagi yaxlit ta‘lim tizimini rivojlantirish (oshkoralik, ta‘limning fundamental tabiati, fanlarni chuqurlashtirib o‘qitish) ko‘zda tutiladi. ya‘ni “Bilim – resurslarni tejash tamoyili o‘laroq, eng muhim manbadir”[5]. Amaliyot metodologiyasi va uni OTM tuzilmalarida ta‘limga joriy etish ham intellektning yangi turi shakllanish tendensiyasi ko‘rsatkichidir. Rivojlanishning barqarorligiga erishish uchun ta‘lim tashkiliy va metodologik guruhlarga mansub muhim vazifalarni hal etishi lozim. Bu ikki guruh vazifalari o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjud. ya‘ni metodologiya meta-qiyamat asosi sifatida ko‘rib chiqilishi uchun avval metodologiyani tanlash bo‘yicha qaror qabul qilish, undan keyin esa tashkiliy muammolarni hal etish lozim bo‘ladi.

Ko‘p bosqichli, murakkab muhitda amaliy tavsifli muammolarni hal qilish uchun avvalo, nazariya va uslubiylik talab etiladi. Umumilmiy yo‘nalish sifatida qaraladigan tizimli yondashuv esa bunday muammolarni hal etishda lokallashtirish imkoniyatlaridan foydalanish uchun zamin yaratadi; ya‘ni o‘ziga xos funksiyaga ega bo‘lgan har bir element darajasida hal etiladi va bunda vazifalar alohida holda yanada aniq tarzda namoyon bo‘ladi.

Integrativ-qadriyatli yondashuv. Bunda ta‘lim mundarijasi ikki invariantning (mazmun va faoliyatli tarkib) integratsiyalashuviga asoslangan binar integrativ tizim sifatida quriladi. Integrativ-qadriyatli yondashuv inson faoliyatiga oid qadriyatlarni hamkorlikning umumiy negizi sifatida asoslash imkonini beradi.

Tadqiqotli yondashuv har qanday turdagi faoliyatni amalga oshirish uchun zamin yaratadi; bunda faoliyat mantig‘i bilan ilmiy tadqiqot mantig‘i o‘rtasida muvofiqlik bo‘lishi muhimdir.

Mantiqiy-didaktik yondashuvda “Texnik mexanika”ni o‘qitishda ilmiy bilimlarning funksiyalarini o‘quv bilimlarning mundarijasi va tuzilmasida birlashtirish orqali talabalarning tizimli va samarali bilimlarini shakllantirish, ta‘limning ilmiy ahamiyatini oshirish nazarda tutiladi.

Resursli yondashuvda tizimning ichki va tashqi imkoniyatlari mavjud resurslar sifatida ko‘rib chiqiladi. Bu yondashuv rivojlanayotgan tizimning optimal faoliyat ko‘rsatishi uchun mazkur resurslarni birlashtirish imkonini taqdim etadi. Resursli yondashuvni loyihaviy yondashuv sifatida ham ifodalash mumkin.

Refleksli-dialogik yondashuvda ta‘lim tarkibidagi insonparvarlik jarayonlari boshqariladigan, o‘z-o‘zini tashkil etuvchi va o‘z-o‘zini rivojlantiruvchi jarayonlar sifatida qaralish imkoni yuzaga keladi. Bu yondashuv tizimning alohida elementlariga ta‘sir qilishdan tizim ichidagi va tizimlararo elementlarning o‘zaro ta‘sirini umumiy qadriyatlarga yo‘naltirishni ta‘minlaydi. Shuningdek, mazkur yo‘naltirish resurslarni birlashtirishga va o‘zaro tushunishga asoslangan holda tashkil etilishi nazarda tutiladi.

Texnik mexanikadan ta‘lim jarayonini tashkil etishning insonparvarlik, integratsiya, moslashuvchanlik, ijtimoiy yo‘naltirilganlik, ko‘p funksiyalilik, kasbga yo‘naltirilganlik kabi tamoyillarini o‘zida aks ettiradi. Bu tamoyillar o‘quv dasturlarini qurishda, texnik mexanika fanini o‘qitishda, o‘z davrining ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda davomiyligini asoslashda va hokazolarda o‘z ifodasini topadi. Sanoat va umuman iqtisodiy faoliyat strategiyasini ishlab chiqish, xalqaro savdo, iqtisodiy va madaniy aloqalarda qatnashish va mamlakatning gullab-yashnashiga hissa qo‘shishga qodir bo‘lgan yuqori sifatli kadrlar tayyorlashni amalga oshirishi kerak[3].

Ko‘p bosqichli ta‘lim integratsiyasidan farqli o‘laroq, umumkasbiy fanlarni o‘qitishning differensial yo‘nalishi bo‘yicha rivojlanmoqda. Texnika OTMda gumanitar komponentni qisqartirishning salbiy tendensiyasi mavjud.

Tamoyillarni hisobga olgan holda: talabalarda amaliy bilimlarni rivojlanishini normallashtiruvchi tamoyillari qatoriga quyidagilarni kiritishimiz kerak deb hisoblaymiz: qadriyatli-maqsadli yaxlitlik tamoyili, bu oliy ta‘lim uchun ahamiyatli bo‘lgan qadriyatlar bilan bog‘liq; umumkasbiy tayyorgarlikni yaxlit va tizimli integratsiyalashuvi tamoyili, bu birlik umumiy qadriyatlar tizimi bilan ta‘minlanadi; o‘qishga bo‘lgan yuqori motivatsiyani, mustaqillikni qo‘llab-quvvatlash, doimiy raqobat uchun shart-sharoit yaratish tamoyili; passivlikka qarshi kurash tamoyili; o‘quv jarayonining amaliy bilimlarga yo‘naltirilganligi tamoyili; ko‘p darajali differensiallash tamoyili; ijtimoiy-pedagogik va psixologik yordam tamoyili.

Muhandislik ta‘limini rivojlantirishni ijtimoiy-pedagogik prognozlash quyidagi shart-sharoitlar yaratilgan va amalga oshirilgan taqdirda muvaffaqiyatli bo‘lishi mumkin:

1) o‘quv faoliyati quyidagi yetakchi bilan metodik va nazariy asoslanadi: nazariya va amaliyot o‘rtasidagi bog‘liqlik tamoyili;

2) ta‘limning nazariy va metodologik asoslari: tizimli, axborotli, mantiqiy-didaktik, integrativ-

qadriyatli, refleksiv, shuningdek, intellektual-sivilizatsiyaviy yondashuvlar; sinergetika qonunlar;

3) oliy ta’limi jarayonida quyidagi tamoyillar amalga oshiriladi: qadriyatli-maqсадli yaxlitlik, umumkasbiy tayyorgarlikni yaxlit va tizimli birlashtirish tamoyili; amaliy bilimlarni rivojlantirishga yo’naltirish tamoyili; boshqaruvdagi axborot yangiligi tamoyili: ta’lim jarayoni subyektlariga nisbatan motivatsion, mazmunli-funksional, emotsional-faoliyatli; mas’uliyat tamoyili[6].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Shunday qilib, talabalarda amaliy bilimlarni rivojlanishida ta’lim uzluksizligini – umumiy va maxsus (oliy) saqlash tendensiyasi ham mavjud bo’lib, bu munosabatlarning asosini fundamentallik tamoyili tashkil etadi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda shuni e’tirof etish kerakki, amaliy bilimlarni rivojlantirishga yo’naltirib o’qitish umumkasbiy fanlardan ta’limni rivojlantirish shakli hisoblanadi. Keltirib o’tilgan yondashuvlar va tamoyillar texnika oliy ta’lim muassasalarida talabalarga texnik mexanikani o’qitishda amaliy bilimlarini rivojlantirishning metodologik va konseptual asosini belgilab beradi.

Shuningdek, talabalarda amaliy bilimlarni shakllantirish ularning bilish motivatsiyalarining rivojlanishiga hamda davomli ravishda tanlagan kasblariga ruhlantiruvchi qiziqishning ortishiga ijobiy ta’sir etishi aniqlandi.

Adabiyotlar:

1. 2018 yil 6 iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi Qarori. <https://www.lex.uz/docs/3765586>.

2. Аркуша А.И. Техническая механика. Теоретическая механика и сопротивление материалов. – М.: Изд.воСтереотип УРСС, 2021. – 352 с.

3. Бабанский, Й. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: (Дидактический аспект)/ Й. К. Бабанский. - М.: Педагогика, 1982. – 248 с.

4. Беляев Б.А. Механика .Учебное пособие. – Владимир: Владимирский государственный университет им. А.Г. и Н.Г. Столетових (ВлГУ), 2019. -185 с.

5. Бирюкова И. П., Бакланов.И.О. Методы и средства диагностики формирования компетенции в лабораторных практикумах по естественно-научным дисциплинам. Военный учебно-научный центр Военно-воздушных сил «Военно-воздушная академия имени профессора Н.Е. Жуковского и Ю.А. Гагарина», 2020.

6. Капица П.Л. Эксперимент - теория - практика, М., изд. "Наука", 1981 г. – стр. 244-257.

ANIQ INTEGRAL MAVZUSINI O‘QITISHDA PYTHON GRAFIK IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

Jumayev Jo‘ra,

Buxoro davlat universiteti dotsenti

j.jumayev @buxdu.uz

Shamsiddinova Maftunabonu Ulug‘bek qizi,

Buxoro davlat universiteti talabasi

Maqolada oliy ta‘lim muassasalarida matematik analiz fanini o‘qitish jarayonida aniq integral mavzusining amaliyot masalalaridagi ahamiyatini hisobga olgan holda kompyuter texnologiyalaridan foydalanib turib obrazli ko‘rinishlarda tasvirlash imkoniyatlari, bunda hozirgi davrda talabalarga o‘tilayotgan Python dasturlash tilining imkoniyatlaridan foydalanish tamoyillari keltirilgan. Buning uchun Python tilidagi bibliotekalardan qanday foydalanish, integrallash sohasini ranglash orqali namoyish etish dasturlari ko‘rinishlari keltirilib, grafiklar namoyish etilgan.

Kalit so‘zlar: *kompyuter vositasida o‘qitish, aniq integral, Python dasturlash tili, funksiya, integrallash sohasi, Numpy, install, Matplotlib kutubxonasi, fill between funksiya, analitik ko‘rinish, integrallash sohasini bo‘yash.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГРАФИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ PYTHON ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ТЕМЫ «ТОЧНЫЙ ИНТЕГРАЛ»

В статье представлены особенности обучения теме точного интеграла при преподавании математического анализа в высших учебных заведениях, который важен для прикладных задач, показаны возможности использования компьютерных технологий в образных формах, принципы использования возможностей языка программирования Python. Для этого приведены возможности библиотек языка Python, как пользоваться им, как закрашивать области интегрирования, показаны примеры решения задач.

Ключевые слова: *обучение с использованием компьютера, точный интеграл, язык программирования Python, функция, область интегрирования, библиотеки Numpy Install, Matplotlib, fill, аналитическое представление, закрашивание области интегрирования.*

USING PYTHON'S GRAPHIC CAPABILITIES IN TEACHING THE SUBJECT OF DEFINITE INTEGRAL

The article presents the features of teaching the topic of a definite integral when teaching mathematical analysis in higher educational institutions, which is important for applied problems, while the possibility of using computer technology in figurative forms, the principles of using the capabilities of the Python programming language. To do this, the capabilities of Python language libraries are given, how to use it, how to paint areas of integration, and examples of problem solving are shown.

Key words: *computer-based training, definite integral, Python programming language, function, integration domain, libraries Numpy install, Matplotlib, fill, analytical representation, shading the integration domain.*

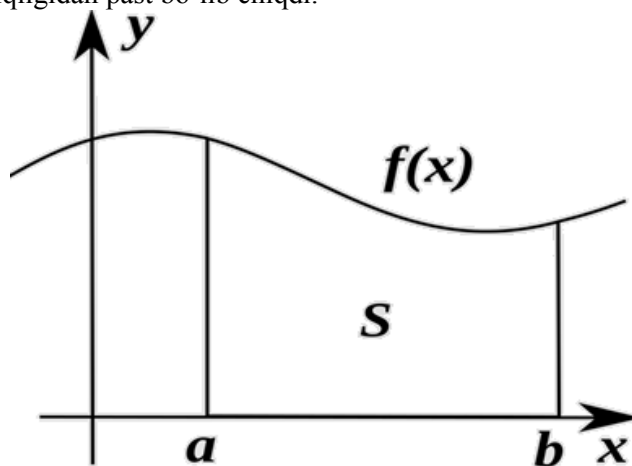
Kirish. *Kompyuterli o‘qitishning afzalliklari juda ko‘p: o‘quvchilarda ma‘lum malakalarni shakllantirish vaqti qisqaradi; mashq qilinadigan topshiriqlar soni oshadi; o‘quvchilarning ishlash sur‘ati jadallashadi; kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o‘quvchi ta‘lim sub‘ektiga aylanadi; o‘quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo‘lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyati hosil bo‘ladi; kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda darsni uzoqdagi manbalar bilan ta‘minlash imkoniyati hosil bo‘ladi; kompyuter bilan muloqot didaktik o‘yin xarakterini oladi va bu bilan o‘quvchilarda o‘quv faoliyatiga motivatsiya kuchayadi va hokazo [1,2,3].*

Shuning bilan birgalikda mavzularni o‘qitishda kompyuter imkoniyatlaridan foydalanish ko‘rinishi murakkab bo‘lgan sohalarni ekranda obrazli ko‘rinishda namoyish etishga yordam beradi, jarayon haqida o‘rganuvchi tasavvurini boyitadi. Shuning uchun ham o‘qitish metodikasida kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanib kelinmoqda [4-9]. Bu borada yangi dasturlash tillarining imkoniyatlaridan foydalanish yaxshi samara bermoqda [10-12].

Adabiyotlar tahlillaridan shunday xulosa chiqadiki, Python tilining grafik imkoniyatlari matematik analiz fani mavzularini o'qitishda qo'llanilish tamorillari hali yetarlicha yoritilmagan.

Metodika.

Bizga ma'lumki, 1-chizmada keltirilgan S sohani yuzi yuqoridan $y = f(x)$ egri chiziq, OX o'qi, $x=a$ va $x=b$ chiziqlar bilan chegaralangan maydon bo'lib, $y = f(x)$ egri chiziq $[a,b]$ kesmada aniqlangan va chegaralangan bo'lsa uning qiymatini $S = \int_a^b f(x) dx$ kabi hisoblashimiz mumkin. Agar funksiya ko'rinishi va chegaralari aniq bo'lsa, uni kompyuter ekranida ana shu boshlang'ich ma'lumotlar asosida tasvirlash zarurati tug'iladi. Biz bunday hollarda turli sohalar uchun yuqori darajadagi umumiy maqsadli dasturlash tili hisoblangan Python dasturlash tilidan foydalanishimiz mumkin. Axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'limning ko'plab sohalarida o'z qo'llanilishiga ega. Xususan matematik masalalarda ham. Raqamli integratsiya usullari ko'plab matematik paketlarga o'rnatilgan, biroq sohani ekranda tasvirlash bo'yicha dasturlash tillaridan foydalanish matematik paketlardan ustunlikka ega bo'lishining bir qancha sabablari bor. Masalan, interfeysli dastur yaratilsa, boshlang'ich qiymatlarni muloqot asosida kiritish. Shuningdek, matematik paketlardagi hisob-kitoblarning aniqligi, tahlillarga ko'ra, Pythonda amalga oshirilgan algoritmlarning aniqligidan past bo'lib chiqdi.

1-chizma. Integrallash sohasining ko'rinishi

Agar 1-chizmadagi o'zgaruvchilarning aniq qiymatlari berilsa, uni Python dasturlash tilining grafik modullaridan bo'lgan Numpy standart moduli orqali analitik ko'rinishini chizish mumkin.

Numpy raqamli hisoblash uchun Python tilidagi mashhur standart moduldir. U Numerical Pythonni anglatadi va samarali massiv operatsiyalari va matematik funktsiyalarni ta'minlaydi. Numpyning ba'zi asosiy xususiyatlari bor. Umuman olganda, Numpy Pythonda ilmiy hisoblash va ma'lumotlarni tahlil qilish uchun asosiy kutubxona hisoblanadi. Uning massivdagi samarali operatsiyalari va matematik funktsiyalari uni raqamli ma'lumotlar bilan ishlash uchun kuchli vositaga aylantiradi. Odatda qurilmaga Python.exe dasturini o'rnatgandan so'ng Numpy modulini ishga tushurish kerak bo'ladi. Numpy kutubxonasini o'rnatish uchun eng avvalo, "Command Prompt" deya izlab uni ishga tushiramiz. Ishga tushganda Numpy kutubxonasini o'rnatish uchun **pip install numpy** buyrug'ini berish kifoya va u ishga tushadi. Numpy kutubxonasining modullari bilan tanishib chiqamiz:

"matplotlib.pyplot" moduli Python tilidagi mashhur chizmachilik kutubxonasi bo'lib, u turli xil chizmalar, diagrammalar va vizualizatsiyalarni yaratish uchun qulay interfeysni ta'minlaydi. U kattaroq matplotlib kutubxonasining bir qismidir. Matplotlib.pyplot dan foydalanish uchun odatda uni quyidagi kod qatori bilan import qilishdan boshlaymiz:

import matplotlib.pyplot as plt

Bu yerda matplotlib.pyplotning ba'zi asosiy xususiyat va funktsiyasi shundan iboratki: Numpy bilan integratsiya: pyplot Numpy massivlari bilan muammosiz ishlaydi, bu bizga Numpy massivlaridan ma'lumotlarni osongina chizish imkonini beradi. plt.subplots moduli Pythondagi Matplotlib kutubxonasining bir qismidir. U figurani va shu figura ichida pastki chizmalar to'plamini yaratish uchun ishlatiladi. Plt.subplots yordamida biz bitta figurada bir nechta chizmalarni osongina yaratishimiz mumkin, ular to'rga o'xshash tuzilishda joylashtirilgan. Yana bir Matplotlibdagi modullardan va funktsiyalardan bir bu "plot", "fill_between" lardir. Plot funktsiyasi Matplotlibdagi asosiy funktsiyalardan biri bo'lib, chiziqli chizmalar yoki chizmalarini yaratish uchun ishlatiladi. Plot funktsiyasi yordamida biz nuqtalarni chizish yoki ularni chiziqlar bilan bog'lash orqali ma'lumotlarni tasavvur qilishimiz mumkin. Asosiy chiziq chizmasini

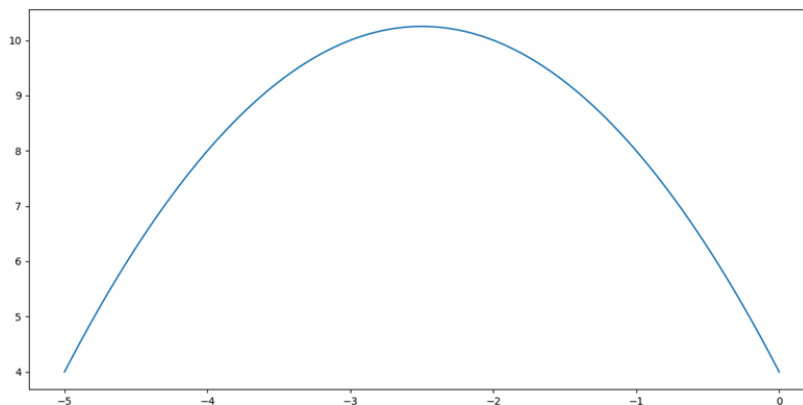
yaratish uchun biz plot funksiyasiga argument sifatida x-koordinatalar va y-koordinatalar ketma-ketligini o'tkazishimiz mumkin. Keyin Matplotlib nuqtalarni chizadi va ularni sukut bo'yicha chiziqlar bilan bog'laydi. Fill_between funksiyasi bu ikki egri chiziq orasidagi yoki egri chiziq bilan asosiy chiziq orasidagi maydonni to'ldirish imkonini beradi. Fill_between funksiyasi yordamida biz ikkita egri chiziq orasidagi diapazon yoki farqni tasavvur qilishimiz mumkin. Fill_between dan foydalanish uchun ikkita egri chiziq yoki asosiy chiziq uchun x-koordinatalarini va y-koordinatalarini taqdim etishimiz kerak. Matplotlib bu egri chiziqlar orasidagi maydonni belgilangan rang yoki naqsh bilan to'ldiradi. To'ldirilgan maydonning rang, shaffoflik va chekka xususiyatlari kabi turli jihatlarini sozlashimiz mumkin. Belgilangan diapazonda teng oraliqli raqamlar qatorini yaratish uchun esa “np.linspace” dan foydalaniladi.”np.linspace“-bu Pythondagi Numpy kutubxonasi funksiyasi hisoblanadi. Funktsiya uchta argument oladi: start, stop va num.

- start - ketma-ketlikning boshlang'ich qiymati.
- stop - ketma-ketlikning yakuniy qiymati (shu jumladan).
- num - boshlang'ich va to'xtash qiymatlari o'rtasida hosil qilish uchun teng oraliqdagi qiymatlar soni.

Natijalar.

Yuqorida keltirilgan Python imkoniyatlaridan funksiya chizig'ini, integrallash sohasini bo'yash imkoniyatlarini ko'rib chiqamiz. Avvalambor $f(x) = 4 - 5x - x^2$ funksiyaning OX o'qidan yuqoridagi qismini kompyuterda akslantirishni ko'ramiz. Berilgan masalani yechish uchun avval Numpy kutubxonasini chaqirishimiz kerak bo'ladi. Def, matplotlib funksiyalaridan foydalanib dasturni tuzamiz:

```
from math import*
import numpy as np
import matplotlib.pyplot as plt
def f(x):
    return 4-5*x-x**2
x1=-5;x2=0
a=-4;b=-1
x = np.linspace(x1,x2,1000)
y = [f(i) for i in x]
fig, ax = plt.subplots()
ax.plot(x,y)
plt.show()
Dasturimiz natijasi:
```


2-chizma. $(x) = 4 - 5x - x^2$ funksiya grafigi

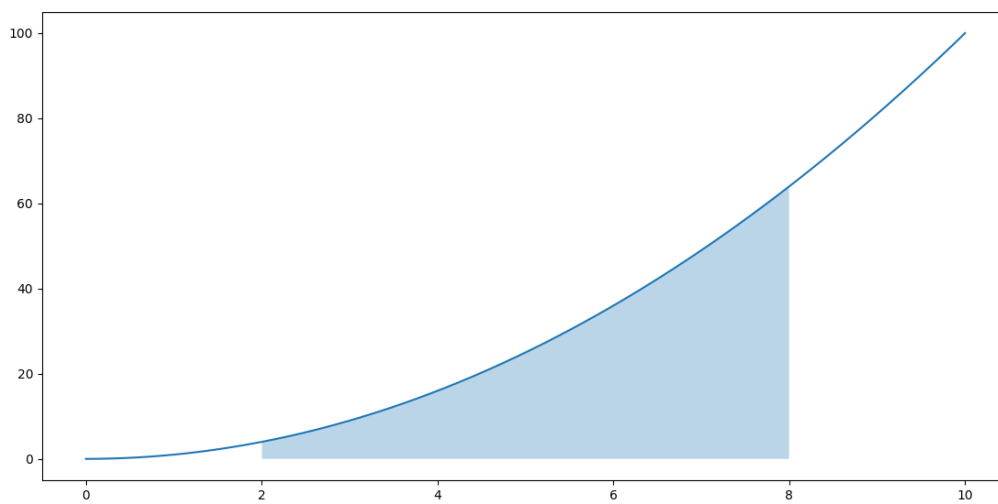
Faqatgina analitik ko'rinishini chizish bilan cheklanmasdan kerakli intervaldagi soha yuzini bo'yash, chiziladigan shakl va sohalarning chiziq turlarini va ranglarini o'zgartirish, integral qiymatini topish ham mumkin [9].

$f(x) = x^2$ funksiyaning [2;8] oraliqdagi x o'qi bilan chegaralangan sohasining rang bilan bo'yalgan ko'rinishini topaylik. Uning ko'rinishi 3-chizmadagidek bo'ladi.

Dasturni tuzish davomida Numpy funksiyasini chaqirdik, chizma chizish uchun matplotlib kutubxonasining bir qismi bo'lgan matplotlib.pyplot dan foydalandik. Def funksiyasidan foydalanib $x**2$ funksiyani hisobladik. [2;8] oraliqni [0;10] interval bilan almashtirdik. np.linspace() funksiyasidan foydalanib chizmada raqamlar qatorini yaratdik. Muayyan intervalni to'ldirish uchun fill_between va plot parametrlaridan foydalandik.

Dasturimiz natijasi:

```
import numpy as np
import matplotlib.pyplot as plt
def f(x):
    return x**2
x1=0;x2=10
a=2;b=8
x = np.linspace(x1,x2,1000)
y = [f(i) for i in x]
fig, ax = plt.subplots()
ax.plot(x,y)
ax.fill_between(x,y,0,alpha=0.3, where=(x > a) & (x < b))
plt.show()
```


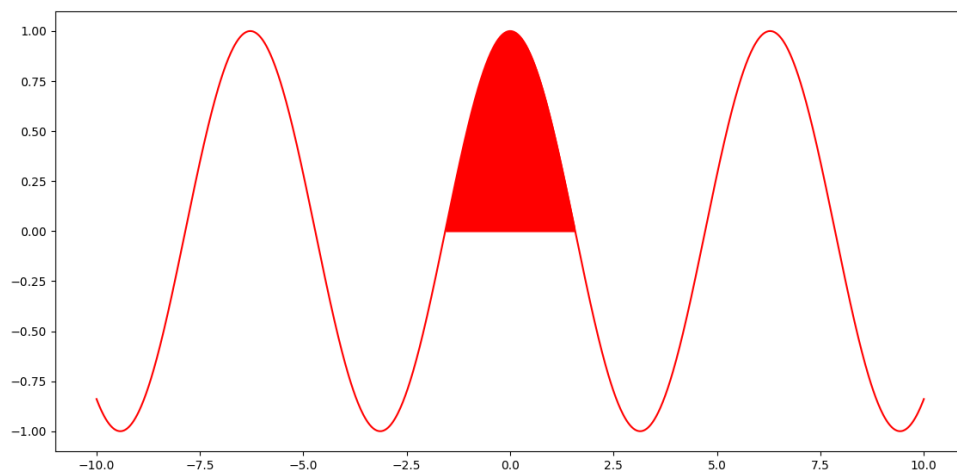
3-chizma. $f(x) = x^2$ funksiyaning [2;8] oraliqdagi x o'qi bilan chegaralangan sohasi

Chizmalarning rangini istalgan ko'rinishga keltirish mumkin. Buning uchun esa `color=""` , yulduzchanning o'rniga istalgan turdagi rangning ingliz tilidagi ko'rinishini yozish kifoya.

Shunday qilib, yuqoridagi usulni berilgan ixtiyoriy funksiya uchun qo'llash mumkin. Masalan, $f(x) = \cos(x)$ funksiyaning OX o'qi bilan chegaralangan, $[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}]$ oraliqdagi sohasini bo'yaylik.

Dasturni tuzishda Numpy kutubxonasi bilan birga Math kutubxonasidan $\cos(x)$ funksiyasini chaqiramiz.

```
from math import*
import numpy as np
import matplotlib.pyplot as plt
def f(x):
    return cos(x)
x1=-10;x2=10
a=-pi/2;b=pi/2
x = np.linspace(x1,x2,1000)
y = [f(i) for i in x]
fig, ax = plt.subplots()
ax.plot(x,y,color='red')
ax.fill_between(x,y,0, color='red', where=(x > a) & (x < b))
plt.show()
```

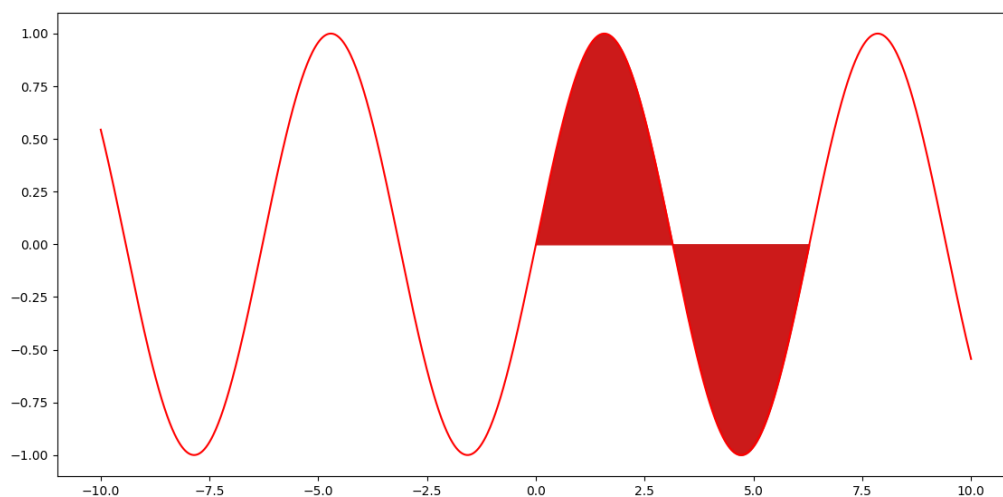

4-chizma. $f(x) = \cos(x)$ funksiyaning OX o`qi bilan chegaralangan, $[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}]$ oraliqdagi sohasi

$f(x)=\sin(x)$ funksiyaning OX o`qi bilan kesishgan , $[0; 2\pi]$ oraliqdagi analitik ko`rinishini toping?

Sohalarni bo`yaganda ranglarni tanlashda RGB usuldan ham foydalanish mumkin. Bunda RGB rang modeli barcha ko`rinadigan ranglarni qizil, yashil va ko`kning asosiy qo`shimchalari yordamida yaratilishi mumkin bo`lgan nazariyaga asoslanadi. RGB bo`yash bu tasvirning qizil, yashil va ko`k rang kanallarini boshqarish orqali raqamli san`at asarini yaratish jarayonini anglatadi. Ushbu asosiy ranglarning intensivligini sozlash orqali rassomlar o`z asarlariga jonli va dinamik ko`rinish berib, ranglar va effektlarning keng doirasini yaratishlari mumkin. RGB usuldan foydalanib $y = \sin(x)$ funksiyaning OX o`qi bilan kesishgan , $[0; 2\pi]$ oraliqdagi sohasini bo`yab ko`rsatamiz(5-chizma).

```
from math import*
import numpy as np
import matplotlib.pyplot as plt
def f(x):
    return sin(x)
x1=-10;x2=10
a=0;b=2*pi
x = np.linspace(x1,x2,1000)
y = [f(i) for i in x]
fig, ax = plt.subplots()
ax.plot(x,y,color=(1,0,0))
ax.fill_between(x,y,0, color=(0.8,0.1,0.1), where=(x > a) & (x < b))
plt.show()
```


5-chizma. RGB usuldan foydalanib sohani bo`yash

5-chizmaga e’tibor bersak, ordinata o’qining manfiy qiymatlarida ham bo’yash sodir bo’lganni ko’ramiz. Demak, bunday hollarni hisobga olishda Python dasturlash tili qulay hisoblanar ekan.

Xulosa. Ushbu maqolada Python tilining sohalarni bo’yash imkoniyatlari ko’rib chiqildi. Bunda Python tilining bibliotekalaridan foydalanildi. Demak, yuqoridagilardan foydalanib integrallash sohalarini bo’yab ko’rsatib, aniq integralning geometrik ma’nosini tushuntirishda foydalanish mumkin ekan.

Shunday qilib Python dasturlash tilida berilgan funksiya bilan chegaralangan sohalarni bo’yash uchun Numpy funksiya modulidan foydalanish va shu bilan bir qatorda chiroyli grafiklar yaratish imkoniyatlaridan turli mashg’ulotlarda foydalanish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Abdullayev N. Matematika fanini zamonaviy texnologiyalar yordamida o’qitish texnologiyasi. // Academic research in educational sciences . Volume 2, Issue 2. 2021. ISSN:2181-1385. DOI: 10.24412/2181-1385-2021-9-132-135.

2. Xayitboyev Xamrobek Shavkatovich. (2022). O’qitishda kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanish muammolari//Journal of new century innovations, 7(4), 105–108. Retrieved from <http://www.wsjournal.com/index.php/new/article/view/1603>.

3. Жумаев Ж., Опокина Н.А. Решение математических задач в пакетах математических программ Maxima и MathCAD. Электронный учебник. Казань: КФУ, 2021. – 228 с.

<https://dspace.kpfu.ru/xmlui/handle/net/163784>

4. Jumayev J. Transport masalasini MathCAD tizimida yechish// BuxDU ilmiy axboroti, 2022, № 6, 27-31 betlar. https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8701

5. Jumayev J. Ikkinchi tartibli chiziqlar mavzusini mathcad matematik paketi yordamida o’qitish// Педагогик маҳорат. Махсус сон. 2021 йил декабрь.26-32 бетлар. https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4175?articlesBySameAuthorPage=4

6. Narziev M., Jumaev J. Simulation of mixing and crushing of liquid at the initial site by a high-temperature gas flow// E3S Web of Conferences 390, 05023 (2023). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202339005023>

7. Rustamov Kh.Sh, Tokhirov B.N. Education process and method of forming the e-learning environment// Ученый XXI века.2019 г. № 4.-ст 41-43.

8. Rustamov H. SH. The use of didactic-software crosswords in mathematics lessons// European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – Great Britain, 2020. -Vol. 8 No. 3, 2020 Part II. ISSN 2056-5852 – P.87 - 93.

9. Рустамов Х.Ш., Бабаджанова М.А. Работа со строковыми величинами на языке программирования Python// “Педагогик маҳорат”. Махсус сони. Бухоро, 2021 dekabr, 119-125 b.

10. Rustamov H.Sh. Algoritmik tillar va dasturlash. O’quv qo’llanma // Buxoro, Buxoro davlat universiteti, “Durdona” nashriyoti, 2022. 254 bet.

11. Python 3 и PyQt. Разработка приложений. — СПб.: БХВ-Петербург, 2012. — 704 с.: ил. ISBN 978-5-9775-0797-4.

12. Рустамов Х.Ш., Файзиева Д. Дастурлаштирилган ўқитишнинг дидактик асослари. “Педагогик маҳорат”. Махсус сони. Бухоро, 2021 dekabr, 47-52 b

METHODOLOGICAL FEATURES OF TEACHING PHYSICS AT THE UNIVERSITY

Xusanov Zafar Jo‘raqulovich,

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

“Umumiy fizika” kafedrası dotsenti,

zafarxusanov@mail.ru

The article discusses issues of teaching physics in higher educational institutions. Practical training means students mastering a system of skills that allows them to apply the acquired knowledge in practice.

Professional training of future teachers provides for students to master a system of knowledge, skills and abilities for future teaching activities that contribute to the formation of the personality of the future teacher, the development of his creative abilities, and the perception of active life positions.

Key words: *curriculum, university studies, pedagogical qualities, practical context, degree of universality, key competencies, educational practice, learning activities.*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье рассматриваются вопросы преподавания физики в высших учебных заведениях. Практическая подготовка означает овладение студентами системой навыков, позволяющих им применять полученные знания на практике.

Профессиональная подготовка будущих педагогов предусматривает овладение студентами системой знаний, умений и навыков для будущей педагогической деятельности, способствующих формированию личности будущего педагога, развитию его творческих способностей, восприятию активной жизненной позиции.

Ключевые слова: *учебный план, университетское обучение, педагогические качества, практический контекст, степень универсальности, ключевые компетенции, образовательная практика, учебная деятельность.*

OLIJ TA'LIM MUASSASALARIDA FIZIKANI O'QITISHNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Maqolada oliy o'quv yurtlarida fizikani o'qitish masalalari muhokama qilinadi. Amaliy mashg'ulotlar talabalar olgan bilimlarini amalda qo'llashga imkon beradigan ko'nikmalar tizimini o'zlashtirishni anglatadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi talabalarga bo'lajak o'qituvchining shaxsini shakllantirishga, uning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga va faol hayotiy pozitsiyalarni idrok etishga yordam beradigan kelajakdagi o'qitish faoliyati uchun bilim, ko'nikma va ko'nikmalar tizimini o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: *o'quv dasturi, universitetda o'qish, pedagogik fazilatlar, amaliy kontekst, universallik darajasi, asosiy kompetentsiyalar, o'quv amaliyoti, o'quv faoliyati.*

Introduction. The Higher Pedagogical School faces an important task: to provide good theoretical, practical and professional training for future secondary school teachers.

Theoretical training involves students mastering a system of deep knowledge in the field of special, pedagogical and social sciences and ways, methods and techniques for independently acquiring new knowledge.

Practical training means students mastering a system of skills that allows them to apply the acquired knowledge in practice.

Professional training of future teachers provides for students to master a system of knowledge, skills and abilities for future teaching activities that contribute to the formation of the personality of the future teacher, the development of his creative abilities, and the perception of active life positions.

Main part. The goals of education significantly influence the structure of the course being studied, its content, the style of thinking that is formed in the learning process and should influence the methods of

professional training of subject specialists. The course in general physics is one of the core disciplines at a pedagogical university in the preparation of future physics teachers. The study of this discipline by students of the physical specialty takes place over five semesters, which is half the time in the curriculum of general education at the university. Therefore, the educational process of studying a course in general physics at a pedagogical institute should be used to the maximum not only to develop in students deep and lasting knowledge in the field of physical science, but also to develop in them the skills and abilities necessary for the implementation of future professional activities:

- the ability to independently acquire knowledge, work with a book, plan and conduct observations, measurements and experiments, solve problems, etc.;
- the ability to formulate goals, plan and organize one's activities, conduct control (self-control) and evaluate these activities;

Successful methodological techniques (finds, style) of teachers at lectures, seminars, special courses on the importance of structure:

- The most useful were clearly structured lectures, in which the material was examined in detail, paragraphs and chapters at a time
- Excellent seminars on theoretical mechanics: structured, clear, logical presentation.
- Structured lectures with many conclusions and questions for the audience are well received.

Successful methodological techniques (finds, style) of teachers at lectures, seminars, special courses About maintaining attention:

- Deliberately make a blunder in a complex layout in order to attract attention - I could be wrong, but it seems that's what they do
- Constant questions to the audience - does not allow you to relax
- break the seminar (lecture) into meaningful chunks, add “live” examples, analogies, demonstrations, etc. to the material to take a break and attract the attention of the audience
- If the course is difficult, sometimes you can take a break for a minute and tell an interesting incident or story about the topic

Successful methodological techniques (finds, style) of teachers at lectures, seminars, special courses Communication with the audience:

- Before explaining the solution to a problem, let the students think about it themselves, even if such a topic has not been covered. Then the task is perceived and remembered much better. During the explanation, also pause to allow you to think.
- Answer any student questions. Even if the teacher could not answer, he answered this question after some time.
- Frequently ask if students understand something and what they think about a problem.
- Try not to write anything without the help of the audience (seminars)

Successful methodological techniques (finds, style) of teachers at lectures, seminars, special courses Mini-tests, points, rating:

- A point system at seminars that did not cause unhealthy competition, but forced you to figure it out, go to the blackboard, and do your homework.
- A little independent work plus a structured course will support concentration and attendance.
- Daily (every lesson) mini-surveys with an obvious bonus at the end. Very motivating.
- At the seminars, the teacher did not explain the new topic: any seminar began with a mini-test on the new topic. At the seminars, complex and interesting problems were solved at once.

Successful methodological techniques (finds, style) of teachers at lectures, seminars, special courses Style:

- Consistent, clear presentation of the material, all calculations must be neatly written on the board, with rare exceptions - under clear, unhurried dictation (definitions) at a pace in which the student has time to write everything down.
- Once again, stating in detail, and not in passing, like a well-known obvious
- Analysis of errors in tasks
- Lectures and seminars, if possible, without slides, except for specific graphics and demonstrations
- Read the questions asked on the slides
- Keep everything very simple and start with the essence

Successful methodological techniques (finds, style) of teachers at lectures, seminars, special courses Working with the board:

- Use two boards for different purposes.

- Leave a small part of the board with formulas and notations, where you can add more as the seminar progresses.

- Regarding chalk and clothes: I made it a rule to always put an open pack of wet wipes on the table before any seminar. Helps a lot.

Successful methodological techniques (finds, style) of teachers at lectures, seminars, special courses

Working with the board:

- Use two boards for different purposes.

- Leave a small part of the board with formulas and notations, where you can add more as the seminar progresses.

- Regarding chalk and clothes: I made it a rule to always put an open pack of wet wipes on the table before any seminar. Helps a lot.

Successful methodological techniques (finds, style) of teachers at lectures, seminars, special courses

Working with the board:

- Use two boards for different purposes.

- Leave a small part of the board with formulas and notations, where you can add more as the seminar progresses.

- Regarding chalk and clothes: I made it a rule to always put an open pack of wet wipes on the table before any seminar. Helps a lot.

Methodological mistakes to avoid

Badly:

- Many people stand with their backs to the audience, their eyes glued to the solution. Absolute loss of attention.

- You decide this yourself at home

- One of the lecturers spoke very quietly - apparently to attract attention. Unsuccessful

- The teacher is arrogant

- Slurred speech, parasitic words

- Unclear speech

- Monotone voice

- Sitting during a lecture

- Frowning.

A discussion of what students should master as a result of general and vocational education in the competency-based approach suggests that the concept of competence should address not only terminology, but also consider the organization of the educational process, which should take into account new requirements for the formed personality. These are the skills:

- make non-standard decisions, be able to interact with other people, reasonably accept or reject someone's actions, etc.;

- place emphasis on strengthening the development of human resources, on which the life of modern society perhaps today more than ever depends;

- include the necessary skills, because mastering competence means the ability to apply existing knowledge and experience in a specific situation;

- switch attention in relation to competencies to the practical situation, where competencies are implemented;

- be included in the field of competencies in two directions:

- for activities in the future profession and for current activities, through which the development of individual competence is carried out;

- orient the new educational paradigm towards the sphere of competence-based approach, ensuring the development of the individual in the direction of self-education;

- determine the body of knowledge that is instrumental in nature, is included in key competencies and includes the necessary elements of history, art, literature, science and technology, providing an understanding of the current situation, the realities of life and the ability to adequately act in real life;

- to form the goals and structure of a competency-based approach, in which competencies are not potential (not realized), but effective;

- to place the main emphasis in teaching and upbringing on the result of educational efforts and activities and formulate that “at the end of studying the course, students will be able or will know...”.

Conclusion. This approach allows us to highlight the following student abilities as educational outcomes:

- Understand the key problems of modern life: environmental, political, intercultural interaction and others.
- Navigate in the world of spiritual values that reflect different cultures and worldviews, i.e., solve axiological problems.
- Realize yourself in certain social roles (voter, citizen, consumer, patient, organizer, family member, etc.).
- Solve problems common to various types of professional and other activities (communication, searching and analyzing information, decision making, organizing joint activities, etc.).
- Solve specific problems in the process of professional training, including subject, methodological, methodological, cultural, social and other aspects.

References:

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. - 2003.- № 2. - С. 58-64.
2. Хуторской А.В. Личностно-ориентированный подход к обучению. - М., 2006.
3. Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного образования. - М., 2000.
4. Болотов В.А., Сериков В.В. "Компетентностная модель: от идеи к образовательной парадигме", Педагогика, 2003. №10
5. Ермаков Д. "Компетентность в решении проблем", Народное образование, 2005. №9
6. Дахин А.В. "Компетенция и компетентность", Народное образование, 2004. №4
7. Алексеева Л.П., Шалыгина И.С. "Состояние и проблемы профессиональной компетентности
8. Атоева М.Ф. Периодичность обучения физике. Аспирант и соискатель. – Москва, 2010. – №6. – С. 41-43.
9. Atoeva M.F. Interdisciplinary relations in physics course at specialized secondary education. The Way of Science. – Volgograd, 2016. – №9 (31). – P.22-24.
10. Atoeva M.F. The significance of periodicity at teaching physics. The Way of Science. – Volgograd, 2016. – № 10 (32). – P.62-64.
11. Атоева М.Ф. Эффективность обучения электродинамике на основе технологии периодичности. The Way of Science. – Volgograd, 2016. – № 10 (32). – P.65-66.
12. Atoeva M.F. Use of Periodicity in Teaching Physics. Eastern European Scientific Journal. – Düsseldorf-Germany, 2017. № 4. –P. 35-39.
13. Atoeva M.F. Didactic foundations of inter-media relations in the training of university students. International Scientific Journal. Theoretical & Applied Science. p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online). Year: 2020 Issue: 06 Volume: 86, P. 124.

INTERFAOL METODLAR ASOSIDA MATRITSA VA CHIZIQLI TENGLAMALAR SISTEMASINING KIMYOGA TATBIQINI O’RGANISH

*To’rayev Rasul Nortojoyevich,
Termiz davlat universiteti dotsenti,
fizika-matematika fanlari nomzodi
rasul.turaev@mail.ru*

Maqolada muallif interfaol metodlar asosida matritalardan foydalanishning qulayligini, bir vaqtning o’zida bir nechta tenglamalarning ixcham shaklda ifodalasni osonlik bilan o’zlashtirishi va yechilishi analitik kimyoda keng qo’llanilish qoidalarining ta’limiy ahamiyatini yoritib bergan.

Kalit so’zlar: o’qituvchi, talaba, interfaol, metod, yondashuv, matritsa, chiziqli tenglama, sistema, kimyo, masala, miqdor, tatbiq, natija.

ИЗУЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ МАТРИЧНЫХ И ЛИНЕЙНЫХ СИСТЕМ УРАВНЕНИЙ В ХИМИИ НА ОСНОВЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

В статье автор осветил удобство использования матриц на основе интерактивных методов, легкость усвоения и решения сразу нескольких уравнений в компактной форме, образовательную значимость правил, широко применяемых в аналитической химии.

Ключевые слова учитель, студент, интерактивный, метод, подход, матрица, линейное уравнение, система, химия, задача, количество, применение, результат.

STUDY OF THE APPLICATION OF A SYSTEM OF MATRIX AND LINEAR EQUATIONS TO CHEMISTRY BASED ON INTERACTIVE METHODS

In the article, the author highlighted the convenience of using matrices based on interactive methods, the ease with which several equations at once can easily be expressed in a compact form, and the educational significance of the rules of widespread use in Analytical Chemistry.

Key words: teacher, student, interactive, method, approach, Matrix, linear equation, system, chemistry, matter, quantity, application, result.

Kirish. Ma’lumki, yoshlarni o’qitish, ularga ta’lim-tarbiya berish, kelajak uchun munosib kadrlar qilib tarbiyalash hamma vaqt ham har bir davlatning eng birinchi navbatdagi ishlaridan biri bo’lib kelgan. Xuddi shuningdek bizning mamlakatimizda ham bunday ishlar davlatimiz rahbarlarining doimiy ravishda diqqat markazida turibdi, desak – ayni haqiqatni aytgan bo’lamiz.

Harakatlar strategiyasining to’rtinchi – Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo’nalishlaridan biri bo’lgan ta’lim tizimini takomillashtirish masalasiga ham alohida e’tibor qaratilgan [1].

Metodlar. Bugungi kunda ta’lim jarayonida talabalarni bilim olishga qiziqtirish jiddiy muammoga aylanib borayotganligi hech kimga sir emas. Bu muammoni hal etish, yechimini topish uchun bir qator ilmiy-uslubiy va tashkiliy ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, ta’limda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish shunday ishlardan biridir. Yangi pedagogik texnologiya bu ta’lim jarayonida qo’llanilayotgan o’qitishning faol usullarini umumiy nomlanishi bo’lib, uning turlari, shakllari, vositalari hamda amalga oshirish yo’llari ham turli-tumandir. Shulardan biri interfaol yoki interaktiv usullar hisoblanadi [2]. Interaktiv yoki interfaol usul nima degani o’zi?

Kuzatishlarimizdan shunday holat va vaziyatlar aniqlandiki, ko’pchilik o’qituvchilar interfaol usulning mohiyati hamda uni qo’llash yo’llarini yaxshi bilmaydilar. Shuni hisobga olgan holda interfaol usullar va undan qanday foydalanish haqida fikr yuritmoqchimiz. Avvalo shuni ta’kidlash kerakki, ”interaktiv“ atmasi ikki so’zning, ya’ni inter (yoki interval) -aro (yoki oraliq) va aktiv (faol) so’zlaridan tashkil topgan. Bundan ko’rinadiki, ta’limda interfaol usullar qo’llanilganda o’qitish, o’rgatish ishlari o’qituvchi bilan talaba (o’qituvchi+talaba), talaba bilan talaba (talaba+talaba), talaba bilan auditoriya (talaba+ayditoriya) kabi oraliqda amalga oshiriladi. Natijada o’qituvchi butun ayditoriya talabalari bilan ishlay olish imkoniyatiga ega bo’ladi.

Natijalar va tahlillar. Matritalardan foydalanishning qulayligi bu - bir vaqtning o’zida bir nechta tenglamalarning ma’lumotlarini ixcham shaklda ifodalashdir. Bu holatda ular osonlik bilan o’zlashtirishi va yechilishi mumkin. Bu asosan analitik kimyoda keng qo’llaniladi [3].

1. Kimyoviy ruda tahlili

Masala: Analitik kimyogar laboratoriya sharoitida og‘irlik bo‘yicha *Pb*, *Fe*, *Cu* va *Mn* bo‘laklarini uchta ruda uchun aniqladi. Uning olgan natijalari quyidagi jadvalda ko‘rsatilgan:

	1 - ruda	2 - ruda	3 - ruda
<i>Pb</i>	0.1	0.2	0.3
<i>Fe</i>	0.2	0.3	0.3
<i>Cu</i>	0.6	0.2	0.2
<i>Mn</i>	0.1	0.3	0.2

Agar rudalar birgalikda aralashtirilsa, 1-rudadan x_1 kg, 2-rudadan x_2 kg va 3-rudadan x_3 kg hosil bo‘ladi. Aralashmadagi har bir metallning miqdori quyidagi jadvalda ko‘rsatilgandek hisoblanishi mumkin:

Pb ning miqdori	$A_{Pb} =$	$0.1x_1 + 0.2x_2 + 0.3x_3$
Fe ning miqdori	$A_{Fe} =$	$0.2x_1 + 0.3x_2 + 0.3x_3$
Cu ning miqdori	$A_{Cu} =$	$0.6x_1 + 0.2x_2 + 0.2x_3$
Mn ning miqdori	$A_{Mn} =$	$0.1x_1 + 0.3x_2 + 0.2x_3$

1. Yuqoridagi tenglamalarni $A=FX$ matritsa ko‘rinishida yozing, bu yerda F 4×3 matritsa bo‘lib u kichik elementar kompozitsiyalarni o‘z ichiga oladi; A va X matritsaning ustunlaridir va ular mos ravishda har bir elementning umumiy miqdorini va har bir rudaning hajmini o‘z ichiga oladi.

2. Tarkibida 4 kg 1-ruda, 3 kg 2-ruda va 3 kg 3-ruda bo‘lgan 10 kg aralashmadagi har bir elementning og‘irligini og‘irlik ulushlarida (%) toping.

Yechish: Dastlab, laboratoriyada olingan natijalarni quyidagi $A=FX$ shaklidagi matritsaga joylashtiramiz.

$$A = \begin{pmatrix} A_{Pb} \\ A_{Fe} \\ A_{Cu} \\ A_{Mn} \end{pmatrix} \quad F = \begin{pmatrix} 0.1 & 0.2 & 0.3 \\ 0.2 & 0.3 & 0.3 \\ 0.6 & 0.2 & 0.2 \\ 0.1 & 0.3 & 0.2 \end{pmatrix} \quad X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}$$

Aralashirilgan rudalarning 10 kg i uchun, 4×3 va 3×1 matritsalarining ko‘paytmasi 4×1 matritsa bo‘ladi.

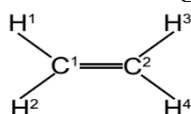
$$\begin{pmatrix} A_{Pb} \\ A_{Fe} \\ A_{Cu} \\ A_{Mn} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0.1 & 0.2 & 0.3 \\ 0.2 & 0.3 & 0.3 \\ 0.6 & 0.2 & 0.2 \\ 0.1 & 0.3 & 0.2 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 4 \\ 3 \\ 3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0.1 \times 4 + 0.2 \times 3 + 0.3 \times 3 \\ 0.2 \times 4 + 0.3 \times 3 + 0.3 \times 3 \\ 0.6 \times 4 + 0.2 \times 3 + 0.2 \times 3 \\ 0.1 \times 4 + 0.3 \times 3 + 0.2 \times 3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1.9 \\ 2.6 \\ 3.6 \\ 1.9 \end{pmatrix}$$

Demak, 10 kg aralashma tarkibida quyidagicha ulushlar mavjud: $Pb=19\%$, $Fe=26\%$, $Cu=36\%$ va $Mn=19\%$.

2. Kimyoviy bog‘lanish.

Masala. Biri ikkinchisi bilan bog‘langan atomlarning molekulyar bog‘lanishlarini ko‘rsatish uchun, matritsalaridan foydalanish mumkin. Misol uchun quyidagi 1-shaklda, ko‘rsatishga oson bo‘lgan atomlari nomerlangan eten (yoki etilen) ko‘rsatilgan.

1-shakl: etenning tuzilishi

Quyidagi 2-shaklda bog‘lanish jadvali ko‘rsatilgan va u quyidagicha: matritsaning diagonal elementlarida α o‘rin olgan; diagonaldan tashqarida, atom boshqa bir atomga bog‘langan joylarga β va atom

boshqa bir atom bilan bog‘lanmagan joylarga 0 joylashtirilgan. Bog‘lanish jadvali matritsa shaklida qulayroq yozilishi mumkin va biz bu turdagi matritsadan ba’zi simmetrik almashtirishlarni bajarishda foydalanamiz. Shuningdek, biz molekulyar orbital hisoblashlar uchun ba’zi bir bog‘langan matritsalaridan foydalanamiz.

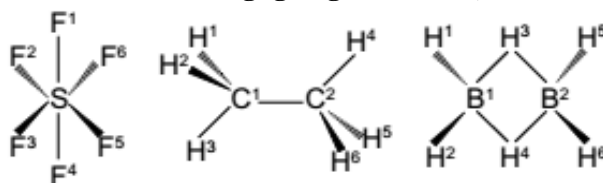
2-shakl: etenning tuzilish jadvali va uning mos matritsasi.

	C ¹	C ²	H ¹	H ²	H ³	H ⁴
C ¹	α	β	β	β	0	0
C ²	β	α	0	0	β	β
H ¹	β	0	α	0	0	0
H ²	β	0	0	α	0	0
H ³	0	β	0	0	α	0
H ⁴	0	β	0	0	0	α

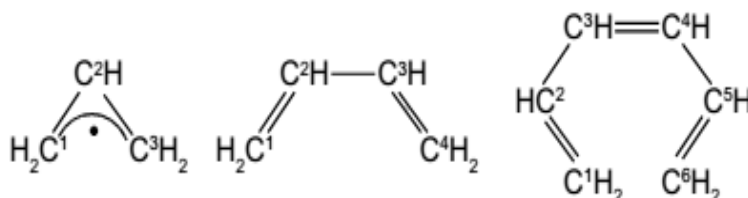
$$\begin{pmatrix} \alpha & \beta & \beta & \beta & 0 & 0 \\ \beta & \alpha & 0 & 0 & \beta & \beta \\ \beta & 0 & \alpha & 0 & 0 & 0 \\ \beta & 0 & 0 & \alpha & 0 & 0 \\ 0 & \beta & 0 & 0 & \alpha & 0 \\ 0 & \beta & 0 & 0 & 0 & \alpha \end{pmatrix}$$

1. Quyidagi molekular uchun o‘xshash tuzilish matritsalarini hosil qiling: oltinugurtgeksaftorid (SF_6), etan va diboran (B_2H_6) bularning barchasi quyidagi 3-shaklda ko‘rsatilgan:

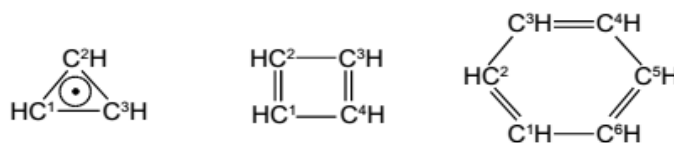
3-shakl: oltinugurtgeksaftorid , etan va diboran

2. Quyidagi to‘yinmagan molekular va radikallar (1-shakldagi eten va 4-va 5-shakllardagi) uchun bog‘lanish matritsalarini tuzing. Bunda faqat og‘ir atomlarni ko‘rib chiqiladi va vodorod atomlarining bog‘lanishini e‘tiborsiz qoldiriladi.

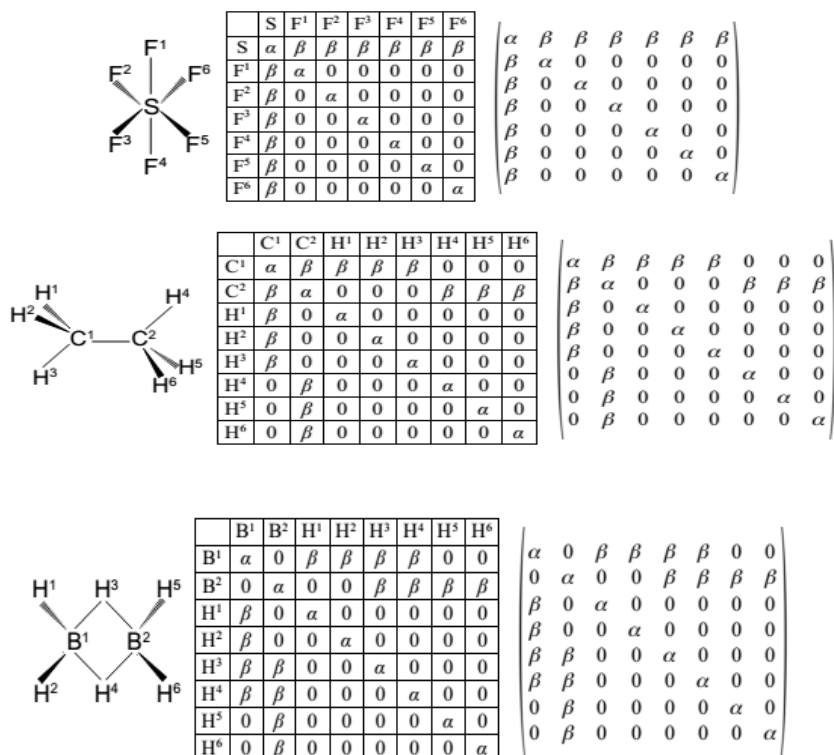

4-shakl: allil radikal, butadiyen va geksatriyen

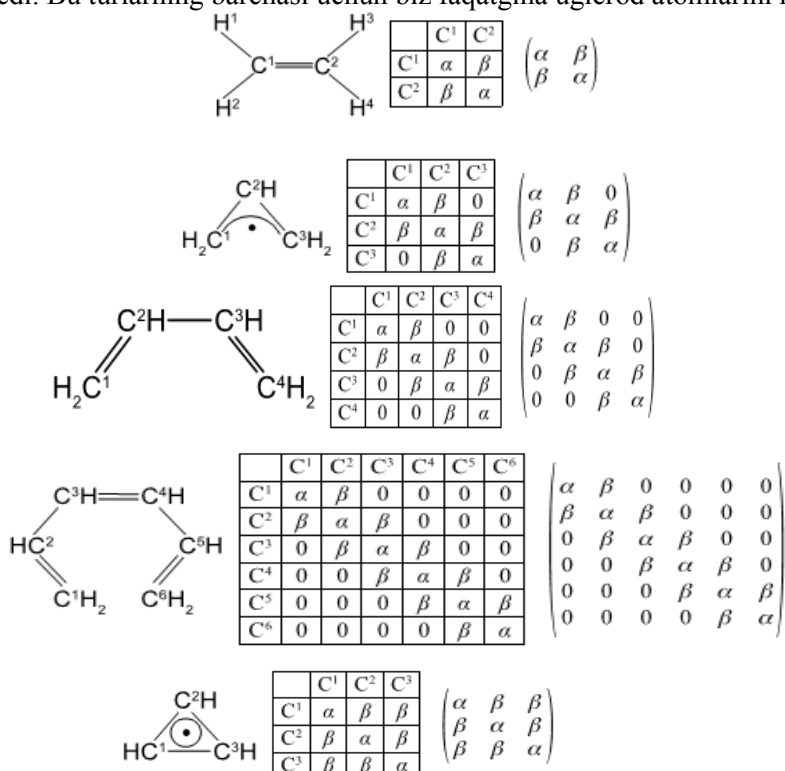

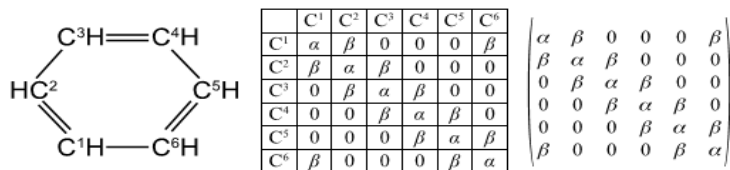
5-shakl: siklopropenil radikal, siklobutadiyen va benzol

Yechish: 1. Dastlab bizdan (SF_6), eten va diboran uchun bog‘lanish matritsasini tuzish so‘ralgan. Garchi eten va diboran o‘xshash empirik formulalarga ega bo‘lishiga qaramasdan, ularning bog‘lanishlari turli xil ekanini eslatib o‘tamiz.

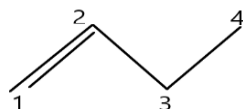

2. To‘yinmagan asiklik molekullar va radikallar, eten, allil radikal, butadiyen va geksatriyen; va keyin ularning siklik vazifadoshi siklopropenil radikal, siklobutadiyen va benzol uchun bog‘lanish matritsalarini tuzish so‘ralgan edi. Bu turlarning barchasi uchun biz faqatgina uglerod atomlarini ko‘rib chiqamiz.

Masala: Vodородlarni hisobga olmay quyida ko‘rsatilgan butadinning atom bog‘lanish matritsasini toping [4]:

Yechish: Atom bog‘lanish matritsasi butadin tarkibidagi uglerodlarning bir-biri bilan qanday bog‘lanishini tasvirlaydi. Dastlab, uglerodlarni 1-4 deb belgilaganimizga e‘tibor bering. Biz uglerod m va uglerod n qanday bog‘langanini tasvirlash uchun a_{mn} matritsa elementidan foydalanamiz (bu yerda m satr va n ustun) buning uchun bizga 4×4 matritsa kerak bo‘ladi.

Matritsaning a_{12} elementi uglerod 1 ning uglerod 2 bilan qanday bog‘langanini tasvirlaydi. Ular orasida ikkilangan bog‘lanishga ega bo‘lganimiz uchun $a_{12} = 2$ va bu $a_{21} = 2$ ekanini ham bildiradi, chunki matritsaning bu elementi, uglerod 2 ning uglerod 1 ga qanday bog‘langanini tasvirlaydi.

Matritsaning a_{13} elementi uglerod 1 ning uglerod 3 bilan qanday bog‘langanini tasvirlaydi. Biz ular orasida bog‘lanishga ega bo‘lmaganimiz uchun $a_{13} = 0$ va bu shuningdek $a_{31} = 0$ ekanini ham anglatadi.

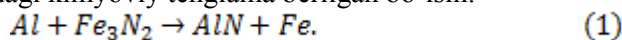
Uglerod 2 va uglerod 3 orasida yagona bog‘lanish mavjudligi uchun biz $a_{23} = 1$ va $a_{32} = 1$ larga egamiz.

Matritsaning a_{11} elementi uglerod 1 ning uglerod 1 bilan qanday bog‘langanini tasvirlaydi, lekin atomning o‘zi bilan o‘zi bog‘lanishi ma‘noga ega emas. Shuning uchun biz bu yerda atomning atom raqamini yozishimiz mumkin va bu uglerod uchun 6 ga teng, demak $a_{11} = 6$. Va bu shuningdek $a_{22} = 6$, $a_{33} = 6$, $a_{44} = 6$ lar uchun ham o‘rinli. Shunday qilib matritsaning qolgan elementlarini ham ayni shu yo‘l orqali topsak, butadinning quyidagi atom bog‘lanish matritsasiga ega bo‘lamiz.

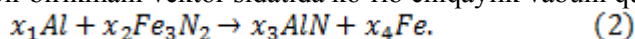
$$\begin{pmatrix}
 6 & 2 & 0 & 0 \\
 2 & 6 & 1 & 0 \\
 0 & 1 & 6 & 1 \\
 0 & 0 & 1 & 6
 \end{pmatrix}$$

3. Kimyoviy balans tenglamalarida matritsalarini qo‘llash

Kimyoviy tenglamalarni matritsalar yordamida qanday tenglash mumkinligini ko‘rib chiqaylik. Bizga quyidagi kimyoviy tenglama berilgan bo‘lsin:

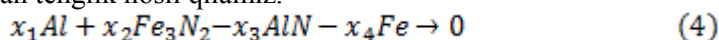
Demak, bu tenglamada to‘rtta birikma mavjud, biz ushbu tenglama muvozanatlashishi uchun kerak bo‘lgan koeffitsiyentlarni topishimiz lozim. Umumiy holda, aytaylik birinchi birikma B_1 dan x_1 ta, ikkinchi birikma B_2 dan x_2 tasi birlashib, uchinchi birikma B_3 dan x_3 ta va to‘rtinchi birikma B_4 dan x_4 ta hosil qilsin. Har bir birikmani vektor sidatida ko‘rib chiqaylik vabuni quyidagicha yozib olaylik:

Quyida (1) tenglamadagi har bir birikma tarkibida nechtadan *aluminium*, *temir* va *azot* mavjudligini yozib olaylik. Birinchi birikmada faqat 1 ta *aluminium* bor holos, ikkinchi birikmada esa 3 ta *temir* va 2 ta *azot*, uchinchi birikmada 1 ta *aluminium* va 1 ta *azot* va nihoyat to‘rtinchi birikmada faqat 1 ta *temir* mavjud. Demak, $\text{Al}, \text{N}_2 \rightarrow \text{Al}, \text{Fe}$ va N larga mos quyidagi matritsani tuzamiz:

$$\begin{array}{l}
 \text{Al} \begin{pmatrix} 1 & 0 & -1 & 0 \end{pmatrix} \\
 \text{Fe} \begin{pmatrix} 0 & 3 & 0 & -1 \end{pmatrix} \\
 \text{N} \begin{pmatrix} 0 & 2 & -1 & 0 \end{pmatrix}
 \end{array} \quad (3)$$

Endilikda, (2) tenglamaning o‘ng tomonidagi hadlarni chap tomonga olib o‘tamiz va nolga teng bo‘lgan tenglik hosil qilamiz.

U holda (3) va (4) ga mos tenglamalar sistemasi quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

$$\begin{pmatrix} 1 & 0 & -1 & 0 \\ 0 & 3 & 0 & -1 \\ 0 & 2 & -1 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix} \quad (5)$$

Ushbu sistema koeffitsiyentlaridan iborat matritsa (kengaytirilgan matritsa bilan birga) ni yozib olamiz:

$$\left[\begin{array}{cccc|c} 1 & 0 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 3 & 0 & -1 & 0 \\ 0 & 2 & -1 & 0 & 0 \end{array} \right]$$

Ushbu matritsa ustida chiziqli amallar bajarib, uni pog‘onasimon matritsa ko‘rinishiga olib kelamiz:

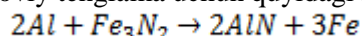
$$\left[\begin{array}{cccc|c} 1 & 0 & 0 & -\frac{2}{3} & 0 \\ 0 & 1 & 0 & -\frac{1}{3} & 0 \\ 0 & 0 & 1 & -\frac{2}{3} & 0 \end{array} \right]$$

Hosil bo‘lgan matritsani (5) ga qo‘llab, tenglamalar sistemasini quyidagicha yozishimiz mumkin:

$$\begin{cases} x_1 - \frac{2}{3}x_4 = 0 \\ x_2 - \frac{1}{3}x_4 = 0 \\ x_3 - \frac{2}{3}x_4 = 0 \\ -\frac{2}{3}x_4 = 0 \end{cases}$$

$$x_1 = \frac{2}{3}x_4, \quad x_2 = \frac{1}{3}x_4, \quad x_3 = \frac{2}{3}x_4, \quad x_4 - \text{erкли}$$

Noma‘lumlar soni tenglamalar sonidan ko‘p bo‘lganligi tufayli, x_4 o‘zgaruvchi erкли bo‘lib qoldi, ya‘ni uni tanlash ixtiyoriy. Koeffitsiyentlar butun son bo‘lsin deb olsak, x_4 esa 3 sonining karralisi bo‘lishi kerak, biz $x_4 = 3$ deb tanlaymiz. U holda $x_1 = 2$, $x_2 = 1$, $x_3 = 1$, yechimlarga ega bo‘lamiz. Demak, berilgan (1) kimyoviy tenglama uchun quyidagi muvozanat tenglamaga keladi:

Xulosa. Mashg‘ulotlarining samarali bo‘lishi eng avvalo shu fan o‘qituvchilarning mashg‘ulotlarga qay darajada tayyorgarlik ko‘rishiga, mashg‘ulotlarni o‘tkazishni qanday rejalashtirishiga va, nihoyat, amalga oshirishiga bevosita bog‘liqdir. Binobarin, mashg‘ulotlarni qanday rejalashtirish va o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘rish mashg‘ulot samaradorligini oshirishga qaratilgan dastlabki va eng muhim omildir. Bunda, albatta, mashg‘ulotlarda interfaol metodlar asosida matritsalaridan foydalanish talabalarning faolligini va darslarning samardorligini oshirishda alohida ahamiyatga ega, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF – 4947- sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. Toshkent shahri.
2. Shomirzayev M.X. Texnologiya fanini o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar. Darslik. – “TerDU nashr-matbaa markazi” - 2021.- 228 b.
3. To‘rayev R.N., Boytillayev D.A. Oliy matematika. Kimyo va biologiya ta’lim yo‘nalishi uchun darslik. T.: - 2023 йил, 365-b.
4. To‘rayev R.N. Oliy matematika. Kimyo ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. T.: - 2023 йил, 263-b.

PEDAGOGIKA OLIY O‘QUV YURTLARIDA FIZIKA FANIDAN LABORATORIYA DARSLARIDA LABVIEW DASTURIY VOSITASIDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

Karshiboyev Shavkat Esirgapovich,
O‘zbekiston-Finlandiya Pedagogika Instituti

Maxmudov Furqat Jumaboevich,
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
TATU Samarqand filiali akademik litseyi
shavkat.qarshiboyev.89@bk.ru.

Ushbu maqolada Fotoeffektning I qonunini o‘rganishda LabVIEW dasturidan foydalanish samarali natija berishi yoritilgan. Xususan, maqolada dasturiy vosita yordamida yorug‘likning intensivligi, oqimi va to‘yinish tokini chastotaga va to‘lqin uzunligiga bog‘liqligini tushuntirishda LabVIEW dasturiy vositasidan foydalanilsa, talabalarning nazariy ma‘lumotlarni chuqur o‘rganishini, tahlil qilish, xulosa chiqarish ko‘nikmalarining rivojlanishi asoslab berilgan. Fotoeffekt I-qonunini o‘rganish davomida talabalar tajriba qurilmasida berilgan mavzu bo‘yicha nazariy ma‘lumot, ishni bajarish, natijalarni kiritish kabi tushunchalarga ega bo‘ladilar.

Kalit so‘zlar: *LabVIEW dasturi, Fotoeffekt, laboratoriya, qonun, kvant, hodisa, tajriba, qurilma.*

**ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОГРАММЫ LABVIEW НА
ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЯХ ПО ФИЗИКЕ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ**

В данной статье поясняется использование программы LabVIEW при исследовании I-закона фотоэффекта. В частности, в статье объясняется, что интенсивность, поток и ток насыщения света зависят от частоты и длины волны с использованием программного инструмента LabVIEW. В ходе изучения I-го закона фотоэффекта учащиеся получают теоретическую информацию по теме, заданной в экспериментальной установке, способам выполнения работы и вводу результатов.

Ключевые слова: *Программа LabVIEW, фотоэффект, лаборатория, закон, квант, явление, эксперимент, прибор.*

**ADVANTAGES OF USING LABVIEW SOFTWARE IN PHYSICS LABORATORY CLASSES
AT PEDAGOGICAL UNIVERSITIES**

In this article, the use of the LabVIEW program in the study of the I-law of the photoeffect is explained. In particular, the article explains that the intensity, flow and saturation current of light depends on the frequency and wavelength using the LabVIEW program tool. During the study of the 1st law of the photo effect, students will have theoretical information on the topic given in the experimental device, how to perform the work, and enter the results.

Keywords: *LabVIEW program, photo effect, laboratory, law, quantum, phenomenon, experiment, device.*

Kirish. Hozirgi vaqtda pedagogika oliy o‘quv yurtlarida fizika fanini, xususan, kvant fizikasi bo‘limi mavzularini o‘qitishda dasturiy vositalardan foydalanish keng joriy etilmoqda, ayniqsa, fizik qonuniyatlarni mohiyatini tushunish, o‘zlashtirilgan nazariy bilimlarni rivojlantirish, mustahkamlash, va amaliyotga qo‘llash bilimlarini rivojlantirishda virtual laboratoriya mashg‘ulotlaridan foydalanishni zarurati paydo bo‘lmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi PQ-5032-sonli “Fizika sohasidagi ta‘lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida “Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida fizika fanini o‘qitish sifatini oshirish, darslik va o‘quv qo‘llanmalarni takomillashtirish; ta‘lim jarayoniga zamonaviy o‘qitish uslublarini, shu jumladan, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy qilish” kabi maqsad va vazifalar belgilab olingan [1].

Oliy o‘quv yurtlarida fizika darslarida laboratoriya mashg‘ulotlarini zamon talablariga mos holda tashkil etish uchun o‘quv xonalari zamonaviy jihozlar bilan ta‘minlangan va bu ishlar hozirgi kunda keng ko‘lamda olib borilmoqda. Ta‘minlangan jihozlardan unumli foydalanishni tashkil etishda tadqiqotchilar va

pedagog xodimlar tomonidan zamonaviy ta’lim vositalari va vizuallashtirilgan ishlanmalarni yaratish va mavjudlarini takomillashtirish muhim vazifalardandir[2,3].

Fizika fanini o’rganishda nazariy bilimlar, masala yechish ko’nikmasi, laboratoriya mashg’ulotlarini bajarish kabi tushunchalar bir-biriga chambarchas bog’liqligi hamda biri ikkinchisini, ikkinchisi birinchisini to’ldiradi. Shunday ekan fizika fanini tushuntirish, har bir mavzu misolida nazariyani amaliyotda qo’llash va amaliy mashg’ulotlarni bajarishda virtual laboratoriyalardan foydalanish, tahlil qilish, mushohada yuritish, xulosa chiqarish va ijodkorlik kabi tushunchalar shakllanishidan tashqari fanda, texnikada ixtirolarga bo’lgan qiziqishlari ham shakllanadi [4,5].

Fizikani zamonaviy yangi raqamli texnologiyalarga asoslangan o’qitishda amaliy laboratoriya ishlarining o’rni juda muhimdir. Amaliy laboratoriya bajarish orqali talabada asosiy fizik tushunchalar, qonunlarning amaliy va nazariy talqini shakllanadi [4]. Zamonaviy raqamli texnologiyalari negizida ta’lim jarayoni axborotlar bilan ta’minlash va boyitish, dasturiy vositalardan foydalanish kundan kunga rivojlanib, foydalanishga talab ortib bormoqda.

Bugungi kunda ko’plab ta’lim muassasalari o’quv muhitida innovatsion texnologiyalardan, jumladan, fizika, kimyo, biologiya, ekologiya va boshqa fanlar bo’yicha laboratoriya mashg’ulotlarini tashkil etishda virtual laboratoriyalardan foydalanmoqda, chunki ta’lim muassasasida ko’plab o’quv hodisalari va tajribalarini o’tkazish juda qiyin yoki imkonsizdir.

Ta’lim jarayonida interfaol vositalardan samarali foydalanish nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki moliyaviy resurslarni tejash, xavfsiz, ekologik toza muhit yaratishga ham xizmat qilmoqda. Shuning uchun ham laboratoriya ishlarini bajarishda vaqtning katta qismi o’rnatish bilan ishlatishga sarflanganligi sababli virtual laboratoriyani yuklab olish orqali talaba oldindan tayyorgarlik ko’rish, asbob-uskunalarini o’zlashtirib olish, uning ishlashini turli yo’nalishlarda o’rganish imkoniyatiga ega. U o’z bilimini amalda sinab ko’rish, amalga oshirilayotgan harakatni kuzatish, bajarilgan ish natijasini tahlil qilish imkoniyatini oladi.

Virtual o’qitish texnologiyasidan foydalanish haqiqiy qurilma interfeysini virtual model ko’rinishida to’liq qayta ishlab chiqarishga imkon beradi, shu bilan birga uning barcha funktsionalligini saqlab qoladi. Talaba o’z kompyuterida virtual laboratoriyani boshqaradi, bu esa amaliy mashg’ulotlarda vaqtni sezilarli darajada tejashga olib keladi. Virtual laboratoriyalardan foydalanish natijasida biz talabalarni laboratoriya ishlarini bajarishga va asbob-uskunalar bilan ishlashga sifatli tayyorlanamiz, bu esa talabalarga fizik hodisalarni chuqur o’rganish, bajarilayotgan ishlarni vizual tasvirlash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Fizikada laboratoriya ishlarini zamonaviy usulda o’tkazishda XXI – asr texnologiyasining rivojlanishidan foydalangan holda ta’limni samaradorligini oshirishda bir qancha ishlar olib borilmoqda. Hozirgi kunda raqamli texnologiyalarni fan va ta’limda qo’llash mumkin bo’lgan muhim ta’sirlaridan biri bu virtual laboratoriyalardir [4].

“Virtual laboratoriya” nima? V.V. Truxin ta’rifiga ko’ra, virtual laboratoriya - bu haqiqiy o’rnatish bilan to’g’ridan to’g’ri aloqa qilmasdan yoki ular mavjud bo’lmaganda tajribalarni amalga oshirishga imkon beruvchi dasturiy-apparatlar jamlanmasidir [4,5]. Birinchi holda, biz masofadan kirish imkoniyatiga ega bo’lgan laboratoriya sozlamalari bilan shug’ullanamiz, u haqiqiy laboratoriyani sozlashni boshqarish va olingan ma’lumotlarni raqamlashtirish uchun dasturiy ta’minot va apparat vositalarini, shuningdek, aloqa vositalarini o’z ichiga oladi. Ikkinchi holda, barcha jarayonlar kompyuter yordamida modellashtiriladi” [4-8].

Virtual o’quv laboratoriya ochiq va masofaviy o’qitish g’oyasiga muvofiq bo’lib, ta’lim jarayonidagi moddiy-texnik imkoniyat muammolarni oz bo’lsa-da, dolzarbligini kamaytirishga yordam beradi.

D.I. Troitskiyning virtual laboratoriyalardan foydalanishning ta’lim sifatiga ta’sirini o’rganish bo’yicha olib borgan izlanishlari natijalari e’tiborga molik. U virtual laboratoriya ishlaridan foydalanish orqali ta’lim oluvchilarning o’zlashtirish darajasining 17,7% ga oshishiga, laboratoriya ishlarini bajarish vaqti esa 10–50% ga kamayishiga erishilganligini ta’kidlaydi. [4.5.6].

Ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish endilikda butun sivilizatsiyalashgan dunyo uchun innovatsiya emas, balki bugungi kunning haqiqatiga aylandi. Hozirgi vaqtda AKT ta’lim sohasiga mustahkam kirib keldi. Ular o’quv jarayoni sifatini o’zgartirish, darsni zamonaviy, qiziqarli, samarali qilish imkonini beradi. Virtual ta’lim axloqiy komponentni ham kiritadi - kompyuter texnologiyalari hech qachon talabalar o’rtasidagi aloqani almashtirmaydi. U faqat yangi resurslarni birgalikda izlash potentsialini qo’llab-quvvatlashi mumkin va talabalar mavzuni o’rganayotganda o’rganilayotgan material bo’yicha tengdoshlari va o’qituvchilari bilan muloqotda qatnashadigan turli xil o’quv vaziyatlarida foydalanish uchun mos keladi.

Virtual texnologiyalar - axborotni tayyorlash usuli, shu jumladan vizual, turli vaziyatlarni ko’p dasturlash.

Darsni virtual vositalardan foydalangan holda o'tkazishda didaktikaning asosiy prinsipi - talabalar tomonidan materialni optimal o'zlashtirishni ta'minlaydigan, hissiy idrokni oshiradigan va o'quvchilarda fikrlashning barcha turlarini rivojlantiruvchi ko'rinishga rioya qilinadi.

Virtual laboratoriya ishlaridan haqiqiylikka nisbatan darsda foydalanish har xil bo'lishi mumkin:

- ko'rgazmali (haqiqiy ishdan oldin) foydalanish: old tomondan, katta monitor ekranidan yoki multimedia proyektori orqali haqiqiy ish harakatlarining ketma-ketligini ko'rsatish; real sifatli va yarim miqdoriy modellarga ustunlik beriladi;

- umumlashtiruvchi (haqiqiy ishdan keyin) foydalanish: frontal rejim (namoyish, savollarni aniqlashtirish, xulosalarni shakllantirish va ko'rib chiqilgan narsalarni birlashtirish) yoki individual (tajribalarning matematik tomoni, grafiklar va raqamli qiymatlarni tahlil qilish, modelni usul sifatida o'rganish); voqelikni aks ettirish va ifodalash; miqdoriy, parametrik modellarga afzallik beriladi).

- eksperimental (haqiqiy ish o'rniga) foydalanish: virtual laboratoriyada haqiqiy ishlarni bajarmasdan, individual (kichik guruhlarda) topshiriqlarni bajarish, kompyuter tajribasi. U real yarim miqdoriy 3D modellar bilan ham, parametrik modellar bilan ham bajarilishi mumkin.

Fizika fanini o'qitish jarayonida raqamli texnologiyalaridan foydalanish, laboratoriya sharoitida to'liq namoyish qilish texnik jihatdan juda qiyin yoki umuman imkonsiz bo'lgan fizik hodisa va jarayonlarni namoyish qilish, laboratoriya mashg'ulotlarini sifatli o'tkazish imkoniyatlarini kengaytirib, turli jarayonlar va hodisalarni simulyatsiya qilishga imkon beradi [6,7].

Tahlil va natijalar. Fizikadan interfaol ishlar yangi materialni tushuntirishda yoki muayyan mavzuni o'rganishni yakunlashda amaliy mashg'ulot shaklida olib borilishi kerak. Yana bir variant - ishini mustaqil, ixtiyoriy, individual darslarda bajarish. Virtual fizika ta'lim tizimidagi yangi o'ziga xos yo'nalishdir. Hech kimga sir emaski, ma'lumotlarning 90 foizi miyamizga ko'z va asab tizimi orqali keladi va ajablanarli emaski, odamning o'zi ko'rmaguncha, u ba'zi jismoniy hodisalarning mohiyatini aniq tushuna olmaydi. Shuning uchun o'quv jarayoni vizual materiallar bilan ta'minlanishi kerak va nafaqat biron bir jismoniy hodisani tasvirlaydigan statik rasmni ko'rishingiz, balki bu hodisani harakatda ham ko'rish mumkin bo'ladi [6.7].

Fizik tajribalarni virtual o'tkazishga mo'ljallangan “LabVIEW” raqamli dastur texnologiyasidan laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish jarayonida foydalanishning imkoniyatlarini qarab chiqamiz. LabVIEW (Laboratory Virtual Instrument Engineering Workbench) – National Instruments (AQSH) firmasi tomonidan yaratilgan kompleks dasturiy ta'minot. Unda intuitiv grafik dasturlash tili G dan foydalanilgan, uni o'zlashtirish uchun an'anaviy dasturlash tillarini bilish talab qilinmaydi.

LabVIEW dasturi hisoblash ishlarini bajarishda va matematik modellashtirishda juda keng imkoniyatlarga ega bo'lganligi bois Matlab, MathCAD, Mathematica, MAPLE kabi mashhur matematik kompleks dasturlar bilan bema'lol raqobatlasha oladi. LabVIEW dasturi ikkita old va orqa paneldan tashkil topgan. Dasturni ishga tushirish uchun old paneldan strukturaviy sxemaga o'tish uchun menyudan Windows show panelni tanlaymiz. Old panelda yangi obyekt hosil qilishda Controls palitrasini tanlaymiz Windows show controls palette. Old panelda hosil qilingan obyektga to'g'ri burchakli belgi hosil bo'ladi va unga bizga kerakli matni kiritishimiz mumkin. Shu ketma-ketlikda ishini davom ettirishimiz mumkin[8.9.10].

Biz ushbu ishda nazariy bilimlarni mustahkamlash va rivojlantirishida **LabVIEW** dasturiy vositasida ishlab chiqilgan virtual laboratoriyadan foydalanish maqsadga muvofiq.

Mavzu: Fotoeffekt 1-qonunin LabVIEW dasturi asosida o'rganish

Ishning maqsadi: Fotoeffekt hodisasi va qonunlarini o'rganish va tajribada qo'llash ko'nikmasiga ega bo'lish.

Qisqacha nazariy ma'lumot:

Yorug'lik ta'sirida metallardan elektronlarning uzilib chiqish hodisasiga (elektron emissiya) fotoeffekt hodisasi deyiladi. Ma'lum chegaraviy to'lqin uzunligidan katta to'lqinlarda yorug'lik oqimi fotokatodga tushganida zanjirda fototok hosil bo'lmaydi. Bu eng katta to'lqin uzunligiga mos keluvchi hodisani fotoeffektning qizil chegarasi deyiladi [12.13.14].

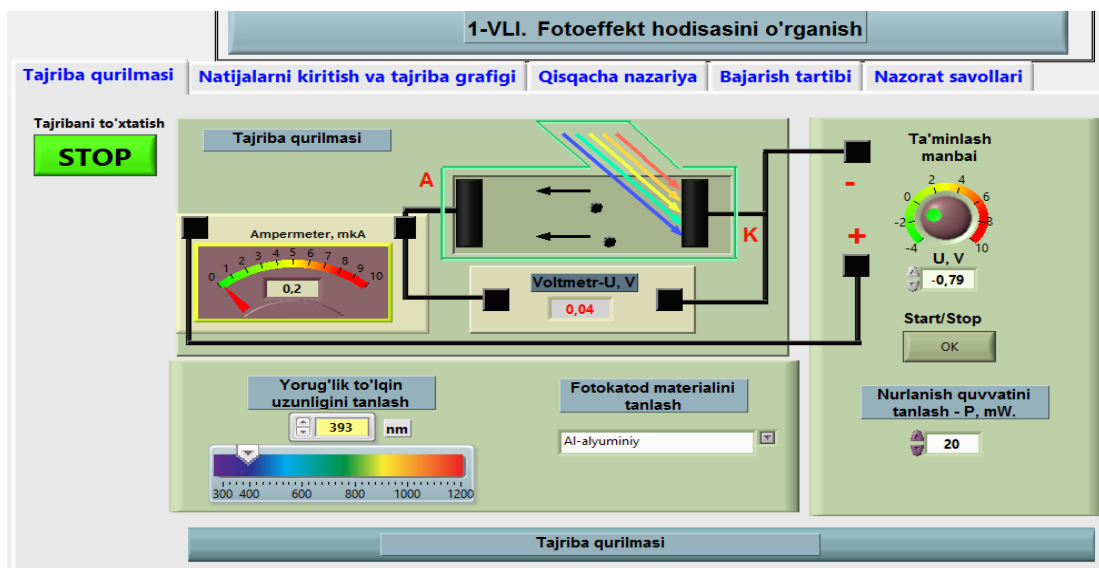
1. Metall o'zgarma to'lqin uzunlikdagi yorug'lik bilan yoritilganda vaqt birligi ichida yorug'lik urib chiqaradigan elektronlarning maksimal soni (ya'ni, to'yinish fototoki) yorug'lik oqimiga to'g'ri proporsionaldir [12].

Ishning bajarish tartibi

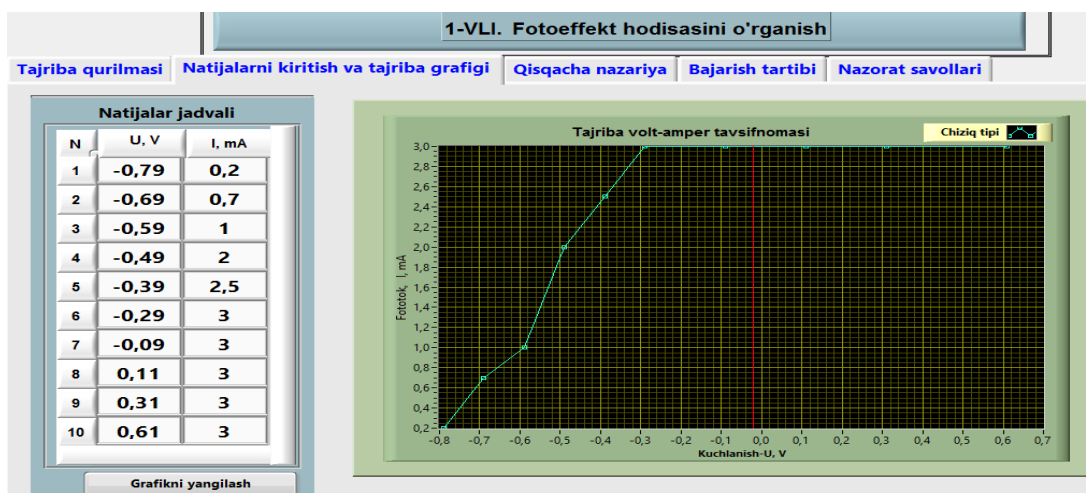
1. Virtual laboratoriya ishida keltirilgan asboblar vazifalarini bilib oling.
2. Fotokatod materialini tanlang.
3. “Yorug'lik to'lqin uzunligini tanlash” orqali ampermetrdagi tok kuchi nol qiymatga erishadigan chegaraviy to'lqin uzunligini aniqlang.

4. Ta'minlash manbai orqali teskari kuchlanish berib, tashqi fotoeffekt uchun tormozlovchi kuchlanishning to'liq uzunlikka bog'liqligini o'rganish.
5. Nurlanish quvvatini o'zgartirib takrorlang.
6. Tashqi fotoeffekt uchun har bir material uchun VAX grafisini chizing.
7. Xulosa chiqaring.

Natijalar. Fotoeffektning 1-qonunida virtual laboratoriya qurilmasi yordamida to'liq uzunligini o'zgarimas qiymat 393nm qiymatida tanlaymiz, fotokatod materialiga alyuminiyni tanlaymiz, nurlanish quvvatini 20mWga deb belgilaymiz va ta'minlash manbaini mos ravishda -0.79 V dan oshirib borsak, tok kuchining qiymati ham oshib boradi (1-rasmga qarang). Qurilma yordamida kuchlanish va tok kuchining qiymatini kiritib, hosil bo'lgan grafikni ko'rishimiz mumkin. Ta'minlash manbai yordamida kuchlanishni bir necha marta oshirsak(-0.29V, -0.09V,0.11V, 0.31V), tok kuchi ma'lum bir qiymatga erishadi (to'yinish qiymatiga) bu qiymatga to'yinish toki deyiladi. 3A (2-rasmga qarang)

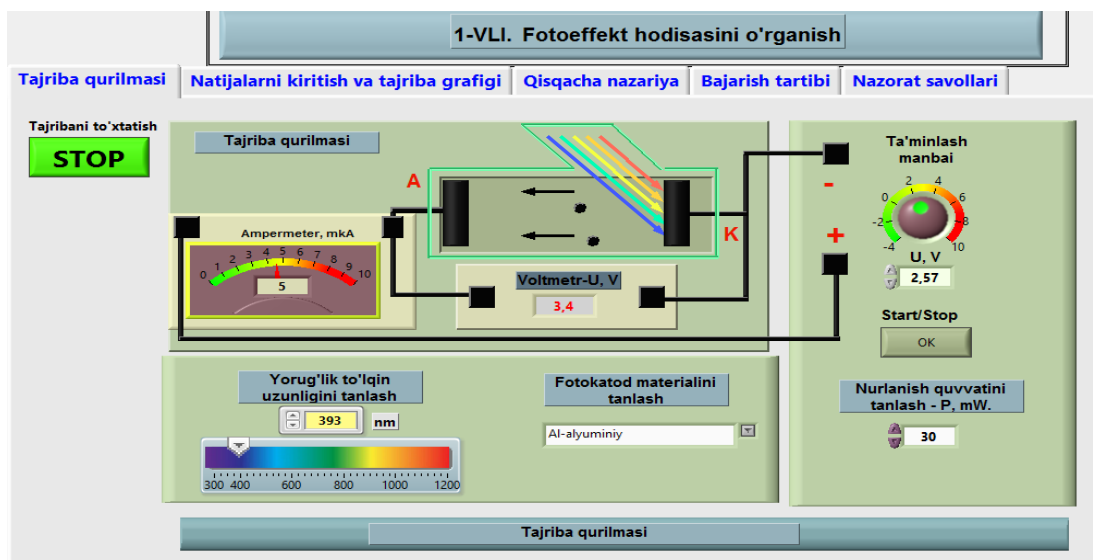

1-rasm. Fotoeffekt hodisasini o'rganish uchun mo'ljalangan virtual laboratoriya ishi

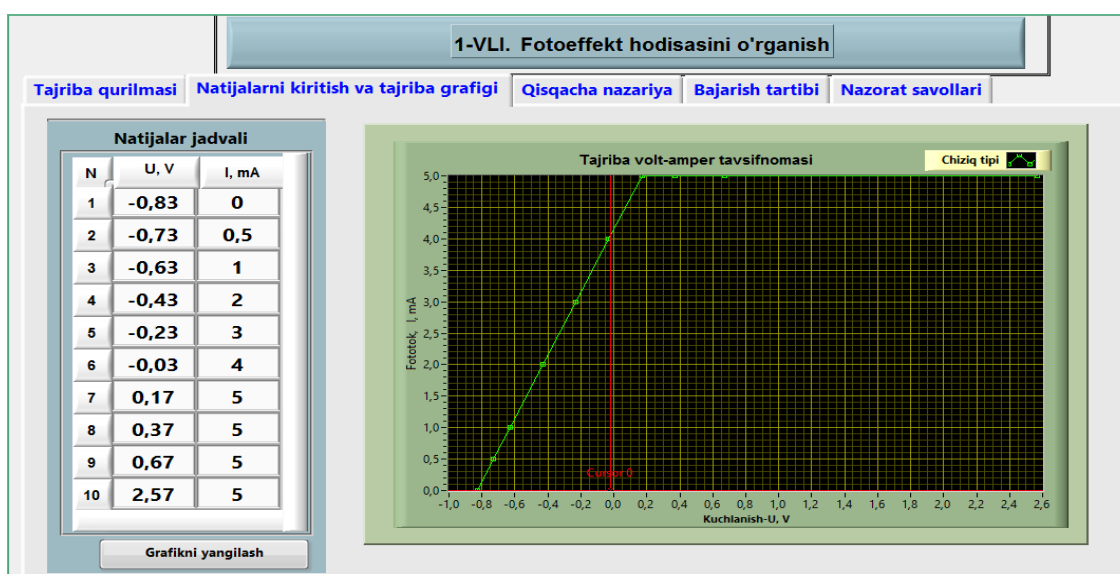

2-rasm. Natijani kiritish va tajriba grafigi

Laboratoriya qurilmasi yordamida ikkinchi marta to'liq uzunligining o'zgarimas qiymat 393nm qiymatida tanlaymiz, fotokatod materialiga alyuminiyni tanlaymiz, nurlanish quvvatini 30mW ga deb belgilaymiz va ta'minlash manbaini mos ravishda -0.83 V dan boshlab oshirib borsak, tok kuchining qiymati ham oshib boradi (3-rasmga qarang). Qurilma yordamida kuchlanish va tok kuchining qiymatini kiritib, hosil bo'lgan grafikni ko'rishimiz mumkin. Ta'minlash manbai yordamida kuchlanishni bir necha marta oshirsak(0.17V, 0.37V,0.67V, 2.57V), tok kuchi ma'lum bir qiymatga erishadi (to'yinish qiymatiga) bu qiymatga to'yinish toki deyiladi. 5 A (4-rasmga qarang)

3-rasm. Fotoeffekt hodisasini o'rganish uchun mo'ljalangan virtual laboratoriya ishi

4-rasm. Tajriba volt-ampere tavsifnomasi

Tajriba natijalariga ko'ra, nurlanish quvvatini 20 mVt dan 30 mVt ga oshirsak, to'yinish toki 3 A dan 5 A ga oshdi. Demak, ushbu laboratoriya ishida “nurlanish quvvatini” oshirsak (3, 4-rasmlarga qarang), to'yinish toki qiymatining oshishini ko'rish mumkin, bu esa fotoeffekt hodisasi 1-qonunining bajarilishini izohlaydi.

Tajriba natijalariga ko'ra talabalarda:

- aniq ilmiy ma'lumotlarga tayanib xulosa chiqarishi va o'zlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi.
- tajriba qurilmasi yordamida natijalarni olish talabalar uchun yangi bilimlarini kashf qiladi, mavzu bo'yicha ko'nikmalar shakllanadi.
- tajriba qurilmasidan foydalanib talabalarda yangi bilimlarni mustahkamlash va yangilikka, ixtiroga bo'lgan qiziqish rivojlanadi.
- talabalarda tajriba natijalariga ko'ra xulosa chiqarish, tahlil qilish tushunchalari shakllanadi va rivojlanadi.

Muhokama. Fizika fanini o'qitishda raqamli texnologiyalar yordamida, LabIEW dasturlash tilida yaratilgan) virtual laboratoriyalar majmuasidan foydalanib o'quv jarayonini tashkil etish bir muncha afzalliklarga ega.

- talabalarda fizika faniga bo'lgan qiziqish, motivatsiya paydo bo'ladi va ortadi.
- talabalar nazariy bilimlarni mustahkamlaydi va rivojlantiradi.

- darslar no‘anaviy, tashkil etiladi. O‘qituvchi va talabalar o‘rtasida savol-javob, bahs-munozara tarzida tashkil qilishga erishildi. Umumiy qilib aytadigan bo‘lsak, zamonaviy dastur yordamida olingan tajriba natijalari talabalarda o‘ziga bo‘lgan ishonch, ichki motivni shakllantirish bilan birga yangi bilim olishga va xitrolar qilishga bo‘lgan qiziqishini oshishga olib keldi.

Xulosa. Taqdim etilgan ishda zamonaviy talim tizimida virtual vositalardan foydalanish bo'yicha ilmiy-pedagogik adabiyotlarni ko'rib chiqish amalga oshirildi. Shundan kelib chiqib, o'quv jarayonida virtual laboratoriyadan foydalanishning alohida ahamiyati ochib berildi. Maqolada ta'lim jarayonida AKTdan foydalanish, ta'limni virtuallashtirish masalasi, real sharoitda o'rganish qiyin bo'lgan jarayon va hodisalarni o'rganishda virtual laboratoriya ishlarining imkoniyatlari va afzalliklari ko'rib chiqiladi.

LabVIEW dasturi yordamida Fotoeffektning I-qonunini o'rganish talabalar uchun nazariy bilimlar yaxshi o'zlashtirish, xususan yorug'likning intensivligi, oqimi, quvvati, to'yinish toki, chastota va to'lqin uzunliklarini mohiyatini chuqur tushunishi, mustahkamlash va olgan nazariy bilimlarni amalyotga qo'llash ko'nikmasini rivojlantirish bilan birga tajriba natijalarini tahlil qilish, muhokama qilish va talabalarning yangi bilim olishga bo'lgan qiziqishini ortishi xulosa qilindi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi PQ-5032-sonli “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.
2. Mahmudov Furqat Jumaboyevich “Akademik litseylarda kvant fizikasi bo‘limini o‘qitish metodikasini raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish” mavzusidagi dissertatsiyasi Buxoro – 2023
3. Jalolova.P.M.Oliy ta’limda “Atom fizikasi”ga oid laboratoriyalarida Axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish dissertatsiya Toshkent 2019 y 151 bet.
4. Karshiboyev Sh. E. Fizikadan laboratoriya mashg‘ulotlarini o‘tkazish metodikasi Fizika, математика va informatika ilmiy-uslubiy jurnal Toshkent – 2023/5. 69-76 b.
5. Троицкий Д.И., Дикова Е.Е. Виртуальные лабораторные работы в естественнонаучном образовании. Тульский государственный университет. Сборник научных статей XVIII Объединенной конференции «Интернет и современное общество» IMS-2015, Санкт-Петербург, 23-25 июня 2015 г.
6. Трухин А.В. Об использовании виртуальных лабораторий в образовании, Открытое и дистанционное образование. 2002. № 4 (8). С. 70-72.
7. Abdrahmanova, A.X. Texnika universitetida umumiy fizika kursida ta'limning axborot texnologiyalari / A.X. Abdrahmanova - M Ta'lim texnologiyalari va jamiyat 2010. V. 13. 3-son. 293-310-betlar.
8. Zoirov S, Murodov S, Sharafova T, Qarshiboyev Sh. Modeling of physical processes in the labview program <http://scientists.uz/uploads/202208/A-124.pdf> <https://doi.org/10.5281/zenodo.7440697> ..\A-124.pdf 775-779.
9. Zoirov S.X., Ikromov A., Qarshiboyev Sh.E., Norqulova M.M., Xoshimov T.F “LABVIEW” dasturida virtual laboratoriyalarni yaratish metodikasi Fan va ta’lim integratsiyasi 2023-YIL 1-SON. 134-140 b.
10. Bayens D. Microsoft FrontPage2000/D bilan samarali ishlash. Bayens - Sankt-Peterburg: Piter, 2000 yil. - 720 s. - ISBN 5-272-00125-7.
11. O‘lmasova M.H. Fizika. Akademik litseylar uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent, “O‘qituvchi” nashriyoti 2010 y. 383 b.
12. G‘aniev A.G., Avliyoqulov A.K., Almardonova G.A. Fizika. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent, “O‘qituvchi” nashriyoti 2008 y. 191 bet.
13. Sivuxin D.P. Umumiy fizika kursi. Toshkent: O‘qituvchi, 1981.

JISMONIY MADANIYAT VA SPORT

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РЕШЕНИЮ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

*Ярашев Комил Дехконович,
профессор Узбекского государственного
университета физической культуры и спорта,
кандидат педагогических наук,
город Чирчик, Узбекистан
komilyarashev915@gmail.com*

В статье рассмотрены подходы к определению и развитию управленческой компетентности, обеспечивающих рост профессионального потенциала студентов ВУЗов, специализирующихся на физической культуре и спорте.

Ключевые слова: физическая культура и спорт, организаторская и управленческая деятельность, студенты по специальности физическая культура и спорт.

JISMONIY TARBIYA VA SPORT IXTISOSLIGI BO‘YICHA TALABALARDA BOSHQARUV KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOSINI YECHISHGA METODIK YONDASHUVLAR

Maqolada jismoniy tarbiya va sportga ixtisoslashgan universitet talabalarining kasbiy salohiyatini oshirishni ta'minlaydigan boshqaruv kompetensiyasini aniqlash va rivojlantirishga yondashuvlar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya va sport, tashkiliy va boshqaruv faoliyati, jismoniy tarbiya va sportga ixtisoslashgan talabalar.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO SOLVING THE PROBLEM OF FORMING MANAGERIAL COMPETENCIES OF STUDENTS OF SPECIALIZATION PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

The article discusses approaches to defining and developing managerial competence that ensures the growth of the professional potential of university students specialized in physical education and sports.

Key words: physical culture and sports, organizational and management activities, students specializing in physical culture and sports.

Актуальность. Специалисты в сфере физической культуры и спорта должны соответствовать ряду требований, которые предъявляются со стороны современной рыночной экономики. Большое количество предприятий Нового Узбекистана нуждаются в высококвалифицированных менеджерах в сфере физической культуры и спорта. Грамотный менеджер, которыми в будущем станут нынешние студенты специализации физическая культура и спорт должны обладать высокой управленческой компетентностью, то есть ему надо знать профессиональную область своей деятельности (теоретические основы физического воспитания и спортивной тренировки, процесс разработки управленческого решения, учебный процесс, соревновательный процесс, организационно-управленческий процесс, продажа, маркетинг и т.д.), обладать знаниями и умениями в сфере управления, а также опытом. Компетентность в управлении проявляется в способности к продуктивному выполнению профессиональных управленческих функций и проявляется в управленческой компетентности, которая формируется из основных (управленческих) и специальных компетенций. Вышеупомянутые компетенции формируются у студентов во время учебного процесса, проходящего в высших образовательных учреждениях.

В ряду профессионально значимых характеристик менеджера особое место занимает конкурентоспособность и компетентность, рассматриваемая как интегральная характеристика, включающая ряд компонентов:

знания;
умения;
навыки;
способы выполнения деятельности. [6].

Цель исследования. Усовершенствовать теоретические и практические основы подготовки студентов специализации физическая культура и спорт к организаторской и управленческой деятельности.

Рисунок 1. Генеральная структура компетентности студентов специализации физическая культура и спорт

Задачи исследования.

1 Провести анализ отечественной и зарубежной литературы в области формирования и совершенствования управленческой компетентности.

2 Выявить социально-педагогические условия формирования управленческой компетентности у студентов специализации физическая культура и спорт.

Результаты исследования и их обсуждение. В научной литературе есть разные мнения о понятии управленческой компетентности. Дудаев Г.С-Х. придерживается мнения, что управленческая компетентность раскрывается в аспекте осуществляемой специалистом профессиональной управленческой деятельности [1]. В своей содержательно-смысловой основе она аккумулирует теоретические представления в области управленческой деятельности, технологии принятия управленческих решений, методы и техники взаимодействия с людьми, а также соответствующие этим представлениям управленческие умения, навыки и управленческий опыт [3].

Полищук Н.О. понимает под управленческой компетентностью совокупность знаний, навыков, опыта, необходимых для управления организацией [4, с. 112].

Сергеев А.Г. пишет о формировании компетенций в системе ЗУНов (знаний, умений и навыков) при этом, чем теснее переплетение составляющих ЗУНа, тем компетенция выше, что и определяет уровень компетентности человека.

В результате педагогического процесса высшего учебного заведения у студентов специализации физическая культура и спорт должны сформироваться определенные компетенции, а именно:

- Общекультурные;
- Общепрофессиональными;
- Профессиональными.

В профессиональные компетенции входят компетенции организационно-управленческой деятельности, т.е. формируются управленческие компетенции. На практике компетенции меняются в зависимости от уровней управления. Универсального набора компетенций для менеджера нет, но стоит отметить, что компетенции в основном формируются средой, в которой работает менеджер.

Управленческую компетентность можно описать как систему управленческих компетенций, сформированных в процессе обучения и самообразования, влияющих на качество решения учебных, а в дальнейшем, и профессиональных задач. Кроме этого, компетентность развивается вместе с опытом.

На основании данных подходов можно представить «Генеральную структуру компетентности студентов специализации физическая культура и спорт» (рис. 1).

Национальная и мировая экономика, государство ставят свои условия и требования к будущим специалистам. Именно их тенденции задают определенные требования для подготовки будущих специалистов. Исходя из этого можно выделить следующие предпосылки и соответствующие требования к подготовке кадров:

Усиление международного взаимодействия, быстрое развитие национальной и мировой экономики, высокий уровень конкуренции, изменения происходящие в сфере занятости требует гибкости мышления и необходимости подстраиваться к изменяющимся условиям, коммуникабельности, социальной мобильности, информационно-технологического мышления.

Заключение. На современном этапе развития сфера физической культуры и спорта находится в условиях постоянных рисков и изменений, изменяется спрос и предложение на рынке труда, что приводит к актуализации таких качеств как предприимчивость, конкурентоспособность, способность к профессиональному самосохранению, профессиональная компетентность, повышение квалификации и переподготовка.

Работодатели предъявляют свои требования к выпускникам специализации физическая культура и спорт.

- Самое важное место занимают управленческие компетенции.
- Далее занимают коммуникативные компетенции.
- Следом идут личностные компетенции.
- Заключительное и одновременно ключевое место в цепочке занимают специальные компетенции.

При этом, для менеджеров разного уровня компетенции будут отличаться из-за отличия функциональных обязанностей.

Таким образом, несмотря на разность подходов и разное число составляющих компетенций, можно определить требования к компетенциям, которые должны быть: - исчерпывающими, т. е.

перечень компетенций должен включать все сферы профессиональной деятельности руководителя; - сфокусированными, т. е. каждая из компетенций должна быть четко определена; - доступными, т. е. ее формулировка должна быть понятна; - конгруэнтными, т. е. компетенции должны поддерживать, развивать существующую корпоративную культуру; - современными, т. е. компетенции должны отражать тенденции развития организации, сферы деятельности, общества в целом.

Литература:

1. Щербакова Т.Н., Авраменко Д.И. Профессиональная успешность менеджеров образования: психологические критерии и детерминанты. Российский психологический журнал. 2015. Том 12. Выпуск № 2. с. 86-98. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-uspeshnost-menedzherov-obrazovaniya-psiologicheskie-kriterii-i-determinanty> (дата обращения: 04.12.2020)
2. Малыгина О. Ключевая компетенция компании как конкурентное преимущество [Текст] / О. Малыгина // Проблемы теории и практики управления. - 2010. -- № 10. -- С. 116-126.
3. Робертс Г. Подход основанный на компетенциях [Текст] / Г. Робертс. -- М.: Гиппо, 2010. -- 288 с.
4. Спенсер Л., Спенсер С. Компетенции на работе [Текст] / Л. Спенсер, С. Спенсер. -- М.: Гиппо, 2010. -- 384 с.
5. Суховершина Ю., Тихомирова Е. Тренинг коммуникативной компетенции [Текст] / Ю. Суховершина, Е. Тихомирова. -- М.: Академический проект, 2010. -- 112 с.

KURASHCHILARNI TEXNIK HARAKATLARGA O‘RGATISHDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALARNI QO‘LLASH METODIKASI

*Xasanov Ilyos To‘ychiyevich,
Termiz davlat pedagogika instituti professori*

Ushbu maqolada Oliy ta‘lim muassasalaridagi talaba yoshlarda tashkil etiladigan kurash sport turi bo‘yicha sport mashg‘ulotlari jarayonida shug‘ullanuvchilarning texnik va taktik harakatlarga o‘rgatishda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish metodlari haqidagi asosli ma‘lumotlar keltirilgan. Shuningdek, kurash sport mashg‘ulotlari jarayonlarida talaba yoshlar tomonidan o‘rganilgan kurash usullarini raqamli texnologiyalar orqali individual uslubda talaba yoshlar tomonidan o‘zlarining xato va kamchiliklarini tuzatishlari hamda texnik harakatlarini takomillashtirishga doir amaliy va nazariy materiallar o‘rin olgan.

Kalit so‘zlar: *harakatlarga o‘rgatish, umumiy jismoniy tayyorgarlik, texnika, taktika, individual tayyorgarlik, raqamli texnologiyalar, jismoniy sifatlar.*

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ БОРЦОВ ТЕХНИЧЕСКИМ ДВИЖЕНИЯМ

В статье представлены основные сведения о методах эффективного использования цифровых технологий при обучении технико-тактическим движениям студентов в спортивных тренировках по борьбе, организуемых для молодежи в высших учебных заведениях. Также в процессы борцовской спортивной подготовки были включены практические и теоретические материалы по исправлению ошибок и недостатков и совершенствованию технических движений обучающихся в индивидуальном порядке посредством цифровых технологий.

Ключевые слова: *двигательная тренировка, общая физическая подготовка, техника, тактика, индивидуальная тренировка, цифровые технологии, физические качества.*

METHODOLOGY FOR USING DIGITAL TECHNOLOGY IN TEACHING TECHNICAL MOVEMENTS FOR WRESTLERS

The article presents basic information about the methods of effective use of digital technologies when teaching technical and tactical movements to students in wrestling sports training organized for youth in higher educational institutions. Also, the processes of wrestling sports training included practical and theoretical materials on correcting errors and shortcomings and improving the technical movements of students individually through digital technologies.

Key words: *motor training, general physical training, technique, tactics, individual training, digital technologies, physical qualities.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar hayotning barcha jabhalarida faol qo‘llanilmoqda. Iqtisodiyot, bank, xizmat sektori shuningdek sport ta‘lim jarayonini ham tez sur‘atlarda rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Mamlakatimizda kurash sport turi bilan shug‘ullanuvchi barcha sportchilar, jumladan yosh sportchilardan tortib katta sport arenalarida kurashayotgan talabalarning ham ongida raqamli texnologiyalar orqali jamiyatdagi barcha muammolarni hal qilish mumkin degan fikrni shakllantirmoqda. Bundan tashqari, ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarining robotlashtirilishi, masalan bank sektorida, robotlar va ishchilar o‘rtasidagi raqobat masalasi ham ko‘tarilmoqda. Raqamlardan foydalanishga asoslangan hamda joriy etilgan texnologiyalarning so‘zsiz foydasi bilan axloqiy, shaxsiy ma‘lumotlarni himoya qilish, robotlar va tashkilotlar xodimlari o‘rtasidagi raqobatning huquqiy jihatlar bilan bog‘liq masalalar tobora ko‘proq e‘tiborga olinmoqda. Shu jihatdan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti muhtaram Shavkat Mirmonovich Mirziyoyev ta‘kidlaganlaridek “Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo‘lidan borish imkoniyatini beradi. Zero, bugun dunyoda barcha sohalarga axborot texnologiyalari chuqur kirib bormoqda. Albatta, raqamli iqtisodiyotni shakllantirish kerakli infratuzilma, ko‘p mablag‘ va mehnat resurslarini talab etishini juda yaxshi bilamiz. Biroq, qanchalik qiyin bo‘lmasin, bu ishga bugun kirishmasak, qachon kirishamiz?! Ertaga juda kech bo‘ladi”.

Davlat va jamiyat boshqaruvi, ijtimoiy sohada ham raqamli texnologiyalarni keng joriy etib, natijadorlikni oshirish, bir so‘z bilan aytganda, odamlar turmushini keskin yaxshilash mumkin. Raqamli iqtisodiyot bu birgina faoliyat turi emas, balki, ishbilarmonlik, sanoat obyektlari, sifatli ta‘lim va xizmatlar deganidir. “Raqamli” atamasi barcha sohalarda axborot texnologiyalaridan faol foydalanishni anglatadi.

Ishning maqsadi – Kurash sport mashg‘ulotlari davomida talaba yoshlarga texnik harakatlarni o‘rgatishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash metodlarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

- talaba yoshlarda kurash sport turining dastlabki texnik tayyorgarlik uslubining mazmuni va uslubiy shart-sharoitlarini aniqlash;

- kurash bo‘yicha sportchilarning tayyorgarlik jarayonlarini o‘rganish va o‘rgatish hamda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni raqamli texnologiyalar vositalari asosida bartaraf etish ketma-ketlik algoritmini ishlab chiqish;

- texnik harakatlarga o‘rgatish bosqichida shug‘ullanuvchi oliy ta‘lim muassasalari talabalarining kurash sport turining texnik harakatlarini oqilona shakllantirish metodikasini takomillashtirish;

- oliy ta‘lim muassasalaridagi jismoniy tarbiyaga ixtisoslashmagan talabalarga kurashning texnik harakatlarini o‘rgatishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash orqali dastlabki o‘rgatishda ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tajribada tekshirish.

Tadqiqotni tashkillashtirish: tadqiqotlarda Termiz shahridagi Termiz davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat fakulteti Jismoniy madaniyat ta‘lim yo‘nalishi, Termiz davlat universiteti Sport faoliyati va boshqaruvi fakultetining Sport faoliyati “Kurash” ta‘lim yo‘nalishi, O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Jismoniy madaniyat va Aniq fanlar fakulteti Sport faoliyati “Kurash” ta‘lim yo‘nalishi, Buxoro davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat fakulteti Jismoniy madaniyat ta‘lim yo‘nalishlarida kurash sport turi bilan shug‘ullanuvchi 160 nafar talabalar

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari tahlili:

Mamlakatimizdagi olimlar hamda xorijlik yetuk olimlar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqot ishlarini ilmiy-uslubiy jihatlarini tahlil qilish natijalari shundan dalolat beradiki, Oliy ta‘lim muassasalarida tahsil oluvchi talaba yoshlarning jismoniy tarbiyasi va kurash sport turi bo‘yicha tashkil etiladigan sport mashg‘ulotlari borasida qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, K.T.Yusupov, J.T.Toshpo‘latov, J.M.Nurshin, A.R.Taymuratov, F.A.Kerimov, N.A.Tastanov T.S.Usmanxodjayev va boshqalarning ilmiy ishlarini misol tariqasida keltirish mumkin.

Talaba yoshlarning kurash sport turidagi jismoniy tayyorgarliklari bo‘yicha tahlil qilish hamda ularga, jismoniy va texnik-taktik tayyorgarlik jarayonlari bo‘yicha ilmiy nazariyasi va uslubiy ishlar olib borgan V.V.Nelubin, I.R.Rasulov, M.M.Bogen, R.A.Piloyan, L.S.Vigotskiy, L.P.Matveyev, V.V. Davidov, O.A.Sirotn, A.M.Kuzmin, N.G.Ozolin singari olimlar hamda; yakka kurashchilardagi harakat ko‘nikmalarini shakllantirish konsepsiyasining asoschilaridan bo‘lgan K.T.Yusupov, R.D.Xalmuxamedov, A.A.Karelin kabi olimlar tomonidan yaratilgan fundamental adabiyotlar bu tadqiqot ishida atroflicha o‘rganilgan.

Kurash sport turi mashg‘ulotlarining oldiga talabalar bilan o‘quv-mashg‘ulot va tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish vazifasini qo‘yilgan. Mashg‘ulotlar mazkur oliygohda va unga yaqin joylashgan sport majmuada ta‘lim oladigan talabalar hisobidan komplektsiya qilinadi, bu, muvaffaqiyatli ta‘lim olish, muntazam mashg‘ulotlar va ommaviy-sport tadbirlarini uyg‘unlashtirish uchun qulay sharoitlarni ta‘minlaydi.

Kurash sport turi mashg‘ulotlari rejimni to‘g‘ri rejalashtirish sport bilan har kuni shug‘ullanish, iqlim sharoitlaridan kelib chiqqan holda esa kuniga ikki marta shug‘ullanish imkoniyatini beradi.

O‘quv-tarbiyaviy ishlar mashg‘ulot o‘tkazish jarayoni uslubiyatini ishlab chiqish hamda tashkil qilish bo‘yicha biz tomonimizdan o‘tkazilgan dastlabki tadqiqotlar kurash sport mashg‘ulotlari talabalarining “Kurash turlari va uni o‘qitish metodikasi” fanlari dasturi bo‘yicha davomati oshganligini, salomatlik holatining yaxshilanganligini ko‘rsatdi.

Talaba yoshlarning, kasallik tufayli dars qoldirishlari kamaydi, ancha intizomli va uyushqoq bo‘lib qolishdi.

Ushbu sharoitlarda murabbiylarning talaba yoshlarning ota-onalari, tyutorlari va kafedra mudir hamda dekanlari bilan mahsuldor aloqani o‘rnatishlari oson bo‘lishini hisobga olish kerak.

Kurash sport turlariga ixtisoslashtirilgan ta‘lim muassasalariga qabul qilish uchun talabalarining xohish istaklari, ota-onalari roziligi asosida kurashning biror bir turi bilan shug‘ullanishga bo‘lgan qiziqishlari asosiy mezon hisoblangan. Jami tajriba guruhiga talaba yoshlardan 140 nafari kiritildi. Dastlab umumiy jismoniy tayyorgarlik bo‘yicha mashg‘ulotlar o‘tkazildi. Kurash sport turlarining har xil turlaridagi vositalardan foydalangan holda bo‘lajak kurashchilarni tayyorlash bo‘yicha istiqbolli o‘quv-mashg‘ulot

rejasi, bilimli va keng ma'lumotga ega bo'lgan yuqori natijalarga erishish ko'zda tutilgan sportchilarni shakllantirishga yo'naltirilgan tarbiyaviy ishlar rejasi ishlab chiqildi.

Talaba yoshlarning salomatligini mustahkamlashga yo'naltirilgan tadbirlar belgilandi. Rejada kurashchi talaba yoshlarning salomatliklari holatini kuzatish uchun doimiy tibbiy kuzatuv nazarda tutilgan. Talaba yoshlarning ma'naviy o'sishi ham e'tiborsiz qolmagan. Ekskursiyalar, badiiy havoskorlik konsertlari, o'qish va mashg'ulotlarning yakunlarini muhokama qilish tayyorgarlik dasturi tarkibiga kiritilgan (4.1-jadvalga qarang). Tadqiqotlar davomida biz quyidagi savollarga obyektiv javoblar olishga intildik:

- Oliy o'quv yurtlarida faoliyat olib boradigan kurash sport turi mashg'ulotlarida talaba yoshlar bilan tashkiliy va uslubiy ishlarni qanday o'tkazish kerak?;

- talabalar orasidan o'sib kelayotgan va yuqori malakaga ega bo'lgan kurashchilar bilan ishlashda tayyorgarlikning qanday hammabop vositalarini qo'llash maqsadga muvofiq?;

- kurash sport turi mashg'ulotlari haftasiga necha marotaba va qancha vaqt davomiyligida yoki bir mashg'ulot vaqti qancha (daqiqa, soat) bo'lishini xohlaysiz?

- kurash sport turi mashg'ulotlarida yoki individual tayyorgarlik jarayonlarida kurashchilar raqamli texnologiyalardan foydalan oladimi?

- sizningcha kurash mashg'ulotlari samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning qanday ustunlik tomonlari bor?

- kurash sport turida yuqori natijalarga erishishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati bormi?

- kurash sport mashg'ulotlari va bellashuvlar jarayonlarida siz o'zingizning ruhiy-irodaviy, faolligingizni raqamli texnologiyalardan foydalanib aniqlay olasizmi?

Tadqiqot olib borgan Oliy o'quv yurtlarimizda o'tkazilgan so'rovnamadan olingan natijalarga ko'ra, hozirgi kunda talabalar kurash sport turi mashg'ulotlarini o'tkazishning tashkiliy va uslubiy tuzilishi modeli va raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasi to'liq ishlab chiqilmagan va mashg'ulotlarni olib borish bo'yicha professor-o'qituvchilarda yetarlicha tajriba va tushunchalar yo'qligi aniqlandi.

Biz ushbu olingan natijalarga tayanib, oliy o'quv yurtlarida kurash sport turi mashg'ulotlarini o'tkazishning takomillashtirilgan tashkiliy va uslubiy tuzilishi modelini ishlab chiqdik, u, o'z navbatida, quyidagilarni o'z ichiga oladi. Jumladan, modelning asosiy maqsadi qilib Oliy o'quv yurtlarida talabalarining kurash sport turi texnik harakatlarini oson o'zlashtirishlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasini yaratish belgilab olindi. Biz model maqsadiga asosan quyidagi vazifalarni belgilab oldik.

1. OTM larda kurash sport turi bo'yicha mashg'ulotlarining tashkiliy va uslubiy tarkibi mazmunini shakllantirish.

2. OTM larda kurash sport turi texnik harakatlarini o'rgatuvchi dasturiy va uslubiy ta'minotini ishlab chiqish.

3. OTM larda kurash sport turi bilan shug'ullanuvchi kurashchilarning natijalarini tahlil qilish va yaxshilash metodikasini takomillashtirish.

Ushbu vazifalarga erishish uchun o'quv jarayonining funksional modullari ishlab chiqildi va takomillashtirildi, motivatsion, ya'ni sportchilarning psixologik tayyorgarligining boshlang'ich tushunchasi bo'lib unda talabalarni kurash sport turi mashg'ulotlariga nisbatan barqaror motivatsiya, ijodiy va tashabbuskor munosabatni shakllantirishda hamda harakatlar texnikasini shakllantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanildi, metodika sport sohasida mavjud uslublarni takomillashtirishga qaratilgan bo'lib, bizning ishimizda tayyorgarlik turlari:

Nazariy tayyorgarlik, Umumiy jismoniy tayyorgarlik, Maxsus jismoniy tayyorgarlik, Texnik-taktik tayyorgarlik, Psixologik tayyorgarlik, O'tkazish-nazorat sinovlari, Hakamlilik va yo'riqchilik amaliyoti, Musobaqalarda ishtirok etish, Tiklanish tadbirlari va Mustaqil ta'limni qo'llash metodikasi takomillashtirildi va kurash mashg'ulotlari jarayoniga tatbiq etildi hamda amaliy modul natijasida talabalarda kurash sport turi texnik harakatlarini oson o'zlashtirish, jismoniy, psixologik tayyorgarlik darajasini nazorat qilish, sport me'yorlarini bajarish imkoniyatlari kengaytirildi. Shuningdek nazorat-tuzatish moduli orqali shug'ullanuvchilarning mashg'ulot jarayonidagi xato va kamchiliklari raqamli texnologiyalar orqali nazorat qilinib tezkor bartaraf etish mexanizmlari qo'llanildi. Natijada, shug'ullanuvchilarda kurash sport turi bo'yicha sport mashg'ulotlari jarayonida qo'yilgan vazifalarni bajarish, olingan bilim va ko'nikmalarni amalda qo'llay olish va samarali natija, ya'ni musobaqalarda ishtirok etish, sport me'yorlarini bajarish hamda sport musobaqalarini tashkil etish bo'yicha amaliy ko'nikmalarni egallash imkoniyatlari kengaytirildi.

Oliy o'quv yurtlarida kurash sport turi bo'yicha mashg'ulotlari uchun dasturiy ma'lumot alohida qismlarida guruhlashtirilgan mashg'ulotlar ko'rinishida berilgan. Hajmi bo'yicha bu eng katta va mujassamlashtirilgan bo'lim. Uning tarkibida asosiy vositalar nomlari, usullari va ularni bajarish rejimlari joy olgan. Ko'p yillik mashg'ulot tuzilmasining kelib chiqish birligini chuqur tushunish maqsadida metodik

maslahatlarda qisqa masofaga bo‘lajak kurashchilarni tayyorlash jarayonida standart o‘quv mashg‘ulotlari texnologiyasi va mazmunini qo‘llash metodikasini o‘z ichiga oladigan asosiy qoidalar bayon etilgan.

Maqsad: Oliy o‘quv yurtlarida talabalarining kurash sport turi texnik harakatlarini oson o‘zlashtirishlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasini yaratish

Asosiy vazifalar:

1. OTM larda kurash sport turi bo‘yicha mashg‘ulotlarining tashkiliy va uslubiy tarkibi mazmunini shakllantirish.
2. OTM larda kurash sport turi texnik harakatlarini o‘rgatuvchi dasturiy va uslubiy ta‘minotini ishlab chiqish.
3. OTM larda kurash sport turi bilan shug‘ullanuvchi kurashchilarning natijalarini tahlil qilish va yaxshilash metodikasini takomillashtirish.

O‘quv jarayonining funksional modullari:

Motivatsion

Metodika

Amaliy

Nazorat-tuzatish

Kurash sport turiga nisbatan barqaror motivatsiya, ijodiy va tashabbuskor munosabatni shakllantirish

Kurash sport turi texnik harakatlarini oson o‘zlashtirish, jismoniy, psixologik tayyorgarlik darajasini nazorat qilish, sport me‘yorlarini bajarish

Tayyorgarlik turlari:

- Nazariy tayyorgarlik
- Umumiy jismoniy tayyorgarlik
- Maxsus jismoniy tayyorgarlik
- Texnik-taktik tayyorgarlik
- Psixologik tayyorgarlik
- O‘tkazish-nazorat sinovlari
- Hakamlik va yo‘riqchilik amaliyoti *
- Musobaqalarda ishtirok etish
- Tiklanish tadbirlari
- Mustaqil ta‘lim

Kurash sport turidan tashkil etiladigan sport mashg‘ulotlari jarayonida qo‘yilgan vazifalarini bajarish, olingan bilim va ko‘nikmalarni amalda qo‘llay olish va samarali natija:

- kurash sport turi texnik harakatlarini o‘zlashtirish;
- sport me‘yorlarini bajarish;
- sport musobaqalarini tashkil etish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarni egallash;
- musobaqalarda ishtirok etish.

Natijalar:

Kurash sport turi bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarga ega, sport toifasiga ega, keyingi kasbiy faoliyat va hayotda o‘z sport tajribasiga ega bo‘lgan kadr.

1 – rasm. Oliy o‘quv yurtlarida kurash sport turi bo‘yicha mashg‘ulotlarini o‘tkazishning tashkiliy va uslubiy tuzilishi modeli

Avvalambor, ko‘p yillik sport mashg‘ulotining tuzilmasini o‘z ichiga oladigan asosiy qoidalar haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz. Kurashchi talaba yoshlarning sport mashg‘uloti tuzilmasi quyidagi ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi:

- a) tayyorgarlikning har xil tomonlarining aniq nisbati (masalan: jismoniy va psixologik);
- b) mashg‘ulot yuklamalari ortishining kerakli nisbati (masalan: hajmi va izchilligi);
- v) mashg‘ulot jarayonini har xil bo‘g‘inlarining ketma-ketligi maqsadi va mazmuni (masalan bosqichlar, qismlarning (L.P.Matveyev));

Kurashchi talaba yoshlarning ko‘p yillik sport mashg‘ulot tizimini to‘liq ko‘rib chiqib, quyidagi tuzilmaviy tarkibiy qismlarga ajratildi:

1. O‘quv mashg‘ulotlari.
2. O‘quv mashg‘ulotlari va uning qismlari.
3. Mikrotsikllar.
4. Mezotsikllar.
5. Makrotsikllar (yillik va yarim yillik mashg‘ulot davri).
6. Ko‘p yillik mashg‘ulotning bosqichlari (1 yildan 7 yilgacha).

Ushbu bosqichlarning har biri kurash bilan shug‘ullanuvchi talabalar uchuun muhim ahamiyatga egadir. Har bir bosqichda ma‘lum bir vazifa amalga oshiriladi va bu navbatida kurash texnik harakatlarini o‘zlashtirishda asqotadi.

Xulosa. Bugungi kunda zamonaviy sportning eng asosiy muammolaridan biri sportchilarning foydali ish qobiliyatini oshirishdir. Dunyo tajribasida malakali sportchilar bir kunda kamida 3-4 marta sport mashg‘ulotlarda ishtirok etadi. Sport mashg‘ulotlarini ko‘lami va jadalligi oshishi bilan birga sport musobaqalarining soni ham oshib bormoqda.

Kurash sport turi mashg‘ulotlarida shug‘ullanuvchi talaba sportchilarning o‘quv-mashg‘ulotlari tizimiga raqamli texnologiyalarining vositalaridan foydalanish keyingi mashg‘ulotlarga faol ishtirok etish imkoniyatlarni kengaytiradi. Mashg‘ulotlardan so‘ng raqamli texnologiyalarning pedagogik va psixologik vositalari o‘quv mashg‘ulotlarining mikro-, mezo- va makrotsikllarida individual tayyorgarlikdan keyin ham o‘z xato va kamchilliklarini vedio va onlayn kuzatuvlar orqali tuzatish uchun qo‘llanishi mumkin. Texnik tayyorgarlik va taktik tayyorgarlikdagi shiddatli mashqlardan keyin mashg‘ulotlar yakunida talaba sportchilar o‘zlarining mashg‘ulotlar davomidagi harakatlar texnikasini yozib olingan vedio lavhalari orqali tahlil qilishlari hamda o‘z ustilarida ishlashlari uchun asosiy vosita sifatida raqamli texnologiyalardan foydalanishlari zarur.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kundagi raqobatbardosh muhitdagi sport mashg‘ulotlari jarayonida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish, kurashchi yoshlarimizning har tamonlama, ya’ni umumjismoniy tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik, texnik-taktik va ruhiy irodaviy tayyorgarliklarini samarali amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan bir qatorda o‘z ustilarida induvidual ishlashlari, tayyorgarliklari hamda dunyoning barcha yerlaridagi mahoratli sportchi yoshlarning tayyorgarlik jarayonlari bilan ham o‘rtoqlashish imkoniyatiga ega bo‘lishlari mumkin bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-oktyabrdagi PQ-3306-sonli “Kurash” milliy sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-martdagi PF-5368-sonli “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni lex.uz
3. Абдулхаков М.Р., Трапезников А.А. Борются, чтобы побеждают! Спорт в твоей жизни. – М.: Просвещение, 1990г. – С.144
4. Абдиев А.Н. Борьба, монография. Ташкент, 2004 г.
5. Аккуин Д.Ю., Романцов О.В., Сыроватский Ф.Ф. – Поуровневая схема овладения техническими действиями в спортивной борьбе // Сборник научных трудов кафедры борьбы. – Челябинск: УралГАФК, 2001г. Вып - IV. С.35-42.
6. Абдуллаев Ш.А. Эркин кураш. Тошкент, ахборот пресс 2017 й.
7. Алиев И.Б. Кураш билан шуғулланувчи талабаларнинг машғулот юкламалари. Тошкент – 2012.
8. Астахов Л.М. Новое в методике обучения технике борьбы // Спортивная борьба: Ежегодник. – М, 1976г. С.29-30
9. Арсланов Ш.А. Кураш турлари мусобака коидалари. Тошкент, истикбол 2016й.
10. Абдуллаев Ш.А. Малакали спортчиларни тайёрлашнинг илмий – услубий асослари. Услубий қўлланма. Тошкент-2015й.

SAN’AT

TALABALARNING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA CHIZMACHILIK FANINING O’RNI

Mamatov Dilshod Qodirovich,
*Buxoro davlat universiteti professori,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Mazkur maqolada chizmachilik darsini o'qitishda o'quvchilarning bilim qobiliyatlarini takomillashtirishning zamonaviy usullari mavjud ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek chizmachilik va chizmageometriya fanlari bo'limi haqidagi ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: *chizma, rasm dasturi, loyiha, dizayn, joylashishni aniqlash, yangilangan kognitiv, raqamli, avtopsixologik vakolatlar.*

РОЛЬ ЧЕРЧЕНИЯ В РАЗВИТИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

В данной статье проанализированы современные методы совершенствования познавательных способностей студентов при проведении урока по черчению на основе имеющихся данных. Также представлена информация по разделам рисования и начертательной геометрии.

Ключевые слова: *чертёж, программа рисования, проект, дизайн, позиционирование, обновленные когнитивные, цифровые, аутопсихологические компетенции.*

THE ROLE OF DRAWING IN THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE COMPETENCES OF STUDENTS

In the following article the modern methods of perfection of the cognitive competencies of the students in teaching the lesson of drawing are analyzed based on the available data. The article provides information about the parts of drawing and drafting Sciences.

Keywords: *drawing, painting software, project, design, positioning, updated cognitive, digital, autopsychological competencies.*

Kirish. Jahonda axborot kommunikatsion texnologiyalarning jadal sur'atlar bilan rivojlanib ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning barcha tarmoqlarida yangi innovatsion g'oyalar hamda loyihalar asosida dasturiy ta'minotlarning yaratilishi va joriy qilinishi inson taraqqiyotining muhim omili sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda. Jumladan, AQShning Indiana University Purdue University Indianapolis (IUPUI) hamda University of North Carolina Wilmington (UNCW) ta'lim muassasalari va Sharqiy Angliya universiteti (University of East Anglia) hamda Bredferd universitetlarida (University of Bradford) bo'lajak mutaxassislarining kasbiy kompetentligini shakllantirishda kompyuter grafikasi, grafik dizayn yo'nalishi, kompyuterli chizma geometriyasi, 3D simulyatorlarda fazoviy obyektlarni yaratish, o'quv predmeti va vositalarini vizual grafik dasturlar va virtual trenajerlardan foydalanib modellashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 iyundagi "Yoshlar kelajagimiz" davlat dasturida qayd etilganidek, jamiyatimizning oliy maqsadi "Zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega, mamlakatning munosib kelajagi uchun javobgarlikni o'z zimmasiga ola biladigan barkamol, maqsadga intiluvchan va serg'ayrat yoshlarni tarbiyalash"dir [12; 2-b.].

Zero, har bir mutaxassisning barkamolligi, maqsadga intiluvchanligi, serg'ayratligini rivojlantirmay turib mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-siyosiy, xuquqiy-axloqiy, mafkuraviy barqarorlashtirishni amalga oshirib bo'lmaydi. Demak, yoshlar ta'lim-tarbiyasi, ertangi baxtli hayotimiz, ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotimizning muhim va dolzarb muammolaridan biri. Chunki, ta'lim-tarbiyasiz yoshlarni barkamol, maqsadga intiluvchan, o'z taqdiri uchun javobgar shaxs etib tarbiyalash mushkul.

Chizmachilik fani bo'lg'usi o'rta va oliy ta'lim muassasalarida shakllanayotgan texnik mutaxassislar uchun darslarda muhim va majburiy bo'lgan fan sohasidir. Hozirgi vaqtda juda ko'p turli xil chizish dasturlari mavjud, ular orasida professional (pullik) va soddalashtirilgan (bepul) dasturlarni ajratish mumkin. Siz uchun biz ulardan eng mashhur va ko'p funksiyali haqida umumiy ma'lumot tayyorladik. Hozirgi kunda

ularning vositasida nafaqat murakkab eskizlarni chizish, balki tayyor chizmani chop etish, kerak bo'lganda ko'rish va tuzatish, balki o'z loyihalarini yaratish mumkin. Chizmachilik proyeksiyasida innovatsion texnologiyalarni qo'llashning ba'zi usullari haqida fikr yuritiladi

Usullari. *Graphite* (umumiy dastur). Turli xil murakkablik va tafsilotlar darajasidagi ikki va uch o'lchovli chizmalar, organigramma va diagrammalarni yaratish uchun mo'ljallangan. Dasturda chizmalarni tez va aniq yaratish uchun bir nechta funktsiyalar va vositalar mavjud. Fazoda bog'lash tizimi, maxsus kutubxonalarni yaratish qobiliyati, moslashuvchan o'lchamlari va boshqalar mavjud. Ushbu dastur texnika yo'nalishidagi universitetlar talabalari, muhandislar va oddiy foydalanuvchilar uchun javob beradi. Bu sizga ko'p sahifali PDF hujjatlarini yaratishga imkon beradi va mashhur CAD formatidagi rasmlarni aniq import va eksport qilishni ta'minlaydi.

Ishlash printsipi 2D va 3D komponentlardan chizilgan loyihani qurishdir. Bu bizga eng oddiy chizilgan va murakkab mexanizmni yaratishga imkon beradi. U uchta format bilan ishlaydi:

Oldingi dasturdan farqli o'laroq, AutoCAD G'arbiy Yevropada shakllangan ESCD tizimi bilan ishlamaydi, faqat xalqaro dasturni taklif qiladi. Bundan tashqari, uning kamchiliklariga to'liq xususiyatli versiyaning yuqori narxi kiradi.

Innovatsion platformaning eng muhim kontseptual pozitsiyasi o'quvchini davlat ta'lim standartiga kiritilgan umumiy va kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lgan va qo'shimcha ravishda yangilangan kognitiv, raqamli, avtopsixologik kompetensiyalarga ega bo'lgan shaxsni kasbiy shakllantirish jarayonini faollashtiruvchi faol ishtirokchi (subyekt) sifatida ishlatadi. Bularning barchasi maktablarda ishlab chiqilgan o'qituvchining innovatsion turdagi bo'lg'usi adaptiv modelida qayd etilgan.

Kognitiv kompetensiya umr davomida ta'lim olish (lifelong education) kontseptsiyasi nuqtai nazaridan tanqidiy, tizimli, strategik, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini, shuningdek, individual ta'lim trayektoriyalarini loyihalash ko'nikmalarini nazarda tutadi. Axborot-kommunikatsiya (raqamli) kompetensiyaga quyidagilar kiradi: ta'lim portallari, onlayn kurs platformalari bilan ishlash ko'nikmalari, onlayn guruhlarda loyihaviy muloqot ko'nikmalari, o'quvchilarning kognitiv uslublari va fikrlash turlarini hisobga olgan holda adaptiv elektron darsliklarni yaratish ko'nikmalari, o'quv o'yinlarini dasturlash ko'nikmalari, shuningdek, ta'lim uchun raqamli texnologiyalardan . o'z-o'zini rivojlantirishda foydalanish ko'nikmalari [2, 45].

Avtopsixologik (tartibga soluvchi) kompetensiya jismoniy va psixofiziologik resurslarni boshqarish ko'nikmalarini, hissiy va motivatsion-irodaviy o'zini o'zi boshqarish, kasbiy faoliyatda vaqt va stressni boshqarish ko'nikmalarini, shuningdek, axborot ishlarining psixo-gigienasi ko'nikmalarini o'zlashtirishni o'z ichiga oladi (“raqamli eskiz”, “chizmachilik fani uchun kerakli ma'lumotlarning kiritilishi”).

Art (badiiy) loyihalar mohiyatan universal hisoblanadi: ular badiiy mavzular bo'yicha yuqori texnologiyali darslar, talabalar o'rtasida o'quv faoliyati, shuningdek, shaharning o'rta maktab o'quvchilari o'rtasida maktabning kasbga yo'naltirish ishlarining shakli bo'lishi mumkin. Art loyihaning asosiy afzalligi shundaki, o'quvchilar uning faol sheriklari. Har bir san'at loyihasi tomoshabinlar orasida ishlab chiqish va amalga oshirish uchun uzoq vaqt talab etiladi. Quyida chizmachilik fanida talab etiladigan daslabki malaka talablari keltirilgan.

1. Chizma ishi uchun talabalarning ijodiy guruhini shakllantirish, rasm chizishda badiiy loyihaning mavzusi, maqsad va vazifalarini shakllantirish;

2. Axborot loyihasi ustida ishlash: mavzu bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, tasniflash, tahlil qilish, qayta ishlash va umumlashtirish;

3. Art loyihasi mavzusidagi asosiy muammolarni aniqlash, tinglovchilar bilan muhokama qilish uchun muammoli masalalarni ishlab chiqish;

5. Badiiy loyiha tuzilmasini yaratish;

6. Chizma ishi uchun loyihalarini tanlash, qayta ishlash va tarkibini belgilash;

8. Badiiy loyihaning batafsil stsenariysini ishlab chiqish;

9. Badiiy loyihani elektron qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish: audio va video materiallarni tanlash, qayta ishlash va yaratish, taqdimotlar yaratish;

10. Kostyumlar va rekvizitlarni yaratish;

11. Chizmalarni darsda tarqatish va ularni o'rganish;

12. Chizmachilik kompozitsiyalari, miniatyuralar va boshqalarni tanlash va o'rganish;

13. Individual, tabaqalashtirilgan, guruhli va konsolidatsiyalangan badiiy loyiha mashqlari;

14. Badiiy loyiha uchun reklama yaratish (reklama plakatlari, bukletlar, kalendarlar);

15. O'quvchilar orasida badiiy loyihani amalga oshirish.

Ishning sanab o'tilgan bosqichlarining har biri o'quvchilarning kognitiv, raqamli va avtopsixologik kompetensiyalarni tashkil etuvchi ko'pchilik ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradi – kelajakdagi innovatsion turdagi o'qituvchining adaptiv modelining asosiy tarkibiy qismlari.

Chizmachilik loyihasi ustida ishlashning eng muhim bosqichi-bu “g'oyalarni yaratish” deb nomlanib, uning tuzilishi quriladigan asosiy muammolarni aniqlash, shuningdek, badiiy loyiha davomida tomoshabinlar bilan muhokama qilish uchun muammoli masalalarni ishlab chiqish (eng qiyin universal muammo odatda mini-munozara muammosiga aylanadi).

Chizma ishlarining ushbu bosqichi tanqidiy fikrlashni shakllantiradi – kognitiv kompetensiyaning eng muhim tarkibiy qismi. Tanqidiy fikrlash badiiy loyiha ustida ishlashning dastlabki bosqichida, mavzu bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, tasniflash, tahlil qilish, qayta ishlash va umumlashtirishda ham shakllanadi.

Chizma loyihalar ustida ishlashda o'quvchilarning kreativ, tizimli va strategik tafakkuri shakllanadi, bu ular uchun kognitiv kompetensiyaning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Badiiy loyiha-bu yangi bilimlarni taqdim etishning maxsus tizimi, yuqori axborot va hissiy to'yinganlik, boy semantik salohiyat va nisbiy aloqa erkinligiga ega bo'lgan o'ziga xos ta'lim va ta'lim muhitini shakllantirish. Tizimli va strategik fikrlash ko'nikmalari birinchi navbatda badiiy loyihaning tuzilishi va stsenariysini tuzishda rivojlanadi.

Kognitiv kompetensiyaning eng muhim tarkibiy qismi ijodiy fikrlashni shakllantirishdir. Badiiy dizayn har bir talabning ijodiy qobiliyatlarini namoyon etish uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Badiiy loyihani yaratishda talabalar: manba matnlarini mo'ljallangan auditoriya uchun moslashtirishlari, badiiy loyiha uchun ssenariy tuzishlari mumkin.

Musavvirlik mahoratini namoyish etgan holda ma'lum bir miniatyurani chizing, uni so'zda ta'riflang, aynan shu miniatyurani kompyuter texnologilarida ijro eting, kostyumlar va rekvizitlar yarating, AKT hamrohligini yarating, badiiy loyiha uchun reklama yarating, auditoriyani tashkil qiling (o'yinlar, kvestlar ishlab chiqing va o'tkazing), tomoshabinlar bilan muloqot qiling, dialog o'tkazing (mini- suhbatlar), ularning nuqtai nazarini shakllantirish va bahslashish, mini-munozaralarni ishlab chiqish va o'tkazish va hokazo.

Chizmachilik darsining muhim shartlaridan biri dars davomida eng ijodkor talabalar o'qituvchi bilan hamkorlikda sketch, eskizlar va miniatyura va natryurmort uchun shablonlarni yaratish maqsadida ham ishtirok etishlari mumkin.

Kognitiv kompetensiyaning yana bir komponenti-bu individual ta'lim traektoriyalarini loyihalash qobiliyatlarini. Badiiy dizaynda talabalar 7-10 kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtirilgan, ularning har biri o'z badiiy loyihasi ustida ishlamoqda. Ish jarayonida har bir talaba “o'z xohishiga ko'ra” biznesni tanlashi mumkin, uning imkoniyatlari va qobiliyatlariga muvofiq har bir kishi umumiy ishga munosib hissa qo'shadi.

Katta sinflardagi chizmachilik darsi uchun loyihalar ustida ishlash jarayonida o'z-o'zini o'rganish va turli xil ishlarda o'zaro tayyorgarlik, o'zaro yordam, o'zaro yordam katta ahamiyatga ega. Ko'pgina o'quvchilar badiiy dizayndagi deyarli barcha zarur faoliyat turlarini o'zlashtiradilar.

Natijada talabalarning o'zlari guruhning har bir a'zosining badiiy loyihani yaratish va amalga oshirish bo'yicha jamoaviy ishlarga qo'shgan hissasini baholaydilar. Shunday qilib, badiiy dizayn talabalarning individual ta'lim traektoriyalarini, shu jumladan ushbu jarayonning o'zaro ta'sir, o'zaro yordam va aks ettirish kabi muhim bosqichlarini shakllantirish va amalga oshirishga imkon beradi.

Ushbu kompetensiya badiiy chizmalar ustida ishlash davomida shakllanadi. Bu badiiy dizaynning dastlabki bosqichida ham axborot loyahasini yaratishda (mavzu bo'yicha ma'lumotlarni yig'ish, tasniflash, tahlil qilish, qayta ishlash va umumlashtirish), ham keyingi ishda - badiiy loyiha uchun AKT yordamini yaratishda (tizim) sodir bo'ladi. talabalar tomonidan tez-tez suratga olinadigan va tahrir qilinadigan taqdimotlar va videolar ko'prik yordamida bo'ysunadi). Badiiy dizayn jarayonida AKTdan foydalanishning maqsadi xayoliy idrok orqali materialni chuqurroq idrok etishga erishish, uning hissiy ta'sirini kuchaytirish, “chizmaga sho'ng'ishni” ni ta'minlashdir.

Dars birinchi navbatda texnik chizmalarni to'g'ri chizish usullari, shuningdek, chizma xo'jaligining barcha sohasini to'g'ri tashkil qilish haqidagi fan chizmachilik deyiladi degan ta'rif bilan boshlanadi.

Biz geometriya, proyeksion chizmachilik va qurilish chizmachilik bo'yicha o'quv chizmalarini bajarishda chizmachilikdagi innovatsion texnologiyalardan foydalanamiz.

Tomoshabinlar orasida chizmachilik loyihani amalga oshirishdan oldin talabalar auditoriyani jalb qilish va badiiy loyihaning eng faol tinglovchilari-ishtirokchilarini mukofotlash maqsadida reklama plakatlar, bukletlar, kalendarlar yaratadilar. Talabalarning loyihaviy muloqot qobiliyatlari onlayn jamoalarda ham rivojlanmoqda, chunki badiiy loyihalar ustida ishlash jarayoni nafaqat sinfda, balki ijodiy jamoa a'zolari va o'qituvchi o'rtasida doimiy muloqotni talab qiladi.

Ijodkorlik eng “muhim” faoliyatlardan biridir. Murakkab va uzoq muddatli loyiha faoliyati jarayonida o'zining jismoniy, psixofiziologik, kognitiv, hissiy, ixtiyoriy resurslarini (avtopsixologik kompetentsiya) tartibga solish qobiliyati innovatsion turdagi bo'lajak o'qituvchini shakllantirishning muhim jihati hisoblanadi. Psixologiya asoslarini o'rganish davomida shaxs turlari va fikrlash uslublari, psixologik himoya mexanizmlari va nizolarda o'zini tutish strategiyalari to'g'risida olingan ma'lumotlar talabalarga badiiy loyihalarni tayyorlash va o'tkazish jarayonida ijobiy “o'z-o'zini imidjini” saqlashga yordam beradi.

O'quvchilarning jismoniy va psixofiziologik resurslarini boshqarish ko'nikmalarini oshirish uchun jamoani shakllantirish va ijodiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha treninglar o'tkaziladi. Hissiy va motivatsion-ixtiyoriy o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari suhbatlar, rolli o'yinlar, chizmachilik loyihalarni tayyorlashning barcha bosqichlarini batafsil rejalashtirish orqali shakllanadi. Vaqt va badiiy kompozitsiyani boshqarish ko'nikmalarini o'zlashtirish uchun ijtimoiy tarmoqlarda maxsus yaratilgan jamoalarda (“suhbatlar”) tezkor hisobotlar tizimi qo'llaniladi, o'yinda “o'qim faoliyati”ni qo'llab-quvvatlash mantiqqa erishadi (darajadagi yutuqlar mantig'i).

Avtopsixologik (tartibga soluvchi) vakolat “raqamli chizmachilik”dan foydalanishni ham o'z ichiga oladi. Bu nafaqat darslar va mashg'ulotlar paytida gadgetlardan foydalanishni vaqtincha rad etish, balki talabalarning ishonchlik va ilmiy ma'lumotlar nuqtai nazaridan tekshiriladigan Internet saytlarida tasdiqlangan ma'lumotlarni topish qobiliyatini shakllantirishdir. Umuman olganda, bo'lajak o'qituvchining avtopsixologik vakolatiga kiritilgan “kelajak ko'nikmalari” ustida ishlash talabani o'zini o'zi bilishi va o'zini o'zi rivojlantirish jarayonlarini faollashtiradi.

Shunday qilib, umumta'lim maktabida badiiy dizayn innovatsion turdagi o'qituvchi shaxsini shakllantirishning samarali vositasidir. Chizma va chizma geometriyasi fanlarida grafik jarayonlarning yordamchi proektsiyasi, dizayn funksiyalari va motivatsion-qiymat, amaliy-faoliyat, reflektiv-baholash komponentlari o'quv va kognitiv vazifalarning ijodiy yechimini topishga qaratilgan ijodiy faoliyatni maqbul qo'llab-quvvatlash mantig'iga ustuvor ahamiyat berish orqali aniqlanadi;

Yordamchi proektsion usullarni o'qitish orqali talabalarning ijodiy kompetentsiyasini rivojlantirish modeli individual xususiyatlarni maksimal darajada hisobga olish, ijodiy muhit barqarorligini ta'minlash, dialogik birgalikdagi faoliyatni tezlashtirish kabi uslubiy shartlarni qat'iy belgilaydigan texnologik tuzilmani pedagogik loyihalash asosida takomillashtiriladi;

Chizmachilik va chizma geometriyasi fanlarida grafik jarayonlarning yordamchi proektsiyasi, dizayn funksiyalari va motivatsion-qiymat, amaliy-faoliyat, reflektiv-baholash komponentlari o'quv va kognitiv vazifalarning ijodiy echimini topishga qaratilgan ijodiy faoliyatni maqbul qo'llab-quvvatlash mantig'iga ustuvor ahamiyat berish orqali aniqlanadi;

Yordamchi proyeksiya usullarini o'rgatish orqali talabalarning ijodiy kompetentsiyasini rivojlantirish modeli individual xususiyatlarni maksimal darajada hisobga olish, ijodiy muhit barqarorligini ta'minlash, dialogik birgalikdagi faoliyatni tezlashtirish kabi uslubiy shartlarni qat'iy belgilaydigan texnologik tuzilmaning pedagogik dizayni asosida takomillashtiriladi;

Chizmachilik va chizma geometriyasi fanlarida ijodiy faoliyatni rivojlantirish metodologiyasi yordamchi proektsiyada zarur bo'ladigan elementlarni topishga qaratilgan evristik usullarning tashkiliy va texnik moyillik bilan qayta aloqa darajasini oshirish orqali yaxshilanadi (qurilish, proyeksiya, texnik-dizayn,) assotsiativ, intuitiv va mantiqiyga tayanib noma'lumni qidirishda asqotadi [3, 234].

Bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik mexanizmi talabani shaxsiy salohiyatini namoyon etishga qaratilgan subyekt-subyekt munosabatlari tizimining individual ta'lim traektoriyasi bilan reflektivlik holatini tizimli ravishda tuzatish bo'yicha kompozitsion-ijodiy faoliyatning ijobiy dinamikasini kengaytirish asosida takomillashtiriladi.

Muhokama. Fazoviy fikrlashni sifat jihatidan yangi darajada rivojlantirish muammosini zamonaviy kompyuter yordamida loyihalash tizimlari hal qilishi mumkin. Arxitektura va qurilish chizmalari san'at va grafika fakulteti talabalari tomonidan “chizmachilik va chizma geometriya asoslari” kursining oxirida o'rganilganligi sababli, ushbu kursning mantiqiy davomi, bizning fikrimizcha, ko'proq ko'rinishga ega bo'lgan grafik ma'lumotlarni namoyish qilishning kompyuter vositalarini o'rganishdir. dinamizm, turli xil tasvirlarni bajarishning yuqori tezligi, qulay va intuitiv grafik interfeys.

A special influence on the formation of positive motivation is exerted by: the information saturation of the curriculum, its relationship with previously studied material, a clearly realized perspective of the educational work of future teachers, the use of the “success methodology”, instilling in the student faith in their abilities and strength, the use of a rating system for assessing students' knowledge.

Chizmachilik darslarida ishlatiladigan zamonaviy dasturiy ta'minot:

Chizmachilik darslarida foydalanish uchun quyidagi dasturlardan foydalaniladi: Adobe Photoshop CC; MyPaint; DrawPlus; Clip Studio Paint; CorelDRAW; Affinity Designer; Autodesk Sketchbook; YouiDraw

Drawing; MyBrushes Paint for Mac; Epic Pen; Flame Painter; ChemDoodle; Paintstorm Studio; MyPaint; Mischief; DrawPlus; Clip Studio Paint; Krita; MediBang Paint Pro; Procreate.

Ushbu keng spektrli dasturlardan tashqari, tor yo'naltirilgan dasturlar ham mavjud. Masalan, elektr zanjirlarini chizish uchun: DSSim-PC, sPlan, Circuit program, diagramma va mikrosxemalarni kompyuter yordamida loyihalash uchun — ExpressPCB.

Xulosa. Grafik faoliyatga ijobiy motivatsion munosabat tasviriy san'at ta'lim yo'nalishida dizaynga sezilarli turtki berishi mumkin. Shu bilan birga, chizmachilik fanida innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanish motivatsiyasi o'quvchi yoshlarning butun o'quv jarayoniga ijobiy munosabati, barqaror ichki motivlar, belgilangan grafik vazifaga original yechim topishga bo'lgan ishtiyoq bilan belgilanadi.

Adabiyotlar:

1. Janson H.W.. History of Art (Hardcover) by H.W. Janson. Princeton University press. 236 P.
2. Gombrich E.H.. The Story of Art. Englewood Cliffs. New York, 2012, P. 346
3. Betty Edwards. The New Drawing on the Right Side of the Brain. Redhouse Publishing house. Auckland, P. 248.
4. Austin Kleon. Steal Like an Artist: 10 Things Nobody Told You About Being Creative
5. Mamatov, Dilshod. "Projects of making clay and plastic toys in pre-school education." Theoretical & Applied Science 9 (2019): 281-285.
6. Mamatov, Dilshod. "The Role of Computer Graphics in Developing Students Space Imagination." JournalNX 6.10: 304-309
7. Маматов Д “Independent Work of Students as Factor of Motivation of Educational Activity”. Intellectual Archive. Toronto. January. 2016 year. 130-135 page.
8. Маматов Д “Independent work of students and its value in formation of the expert”. Психология. Бухоро. 2018 йил. 1 – сон.63-66 бет.
9. Маматов Д “Ўрта умумтаълим мактаб чизмачилик фанида ўқувчиларнинг фазовий тасаввурларини ривожлантириш муаммолари”. Science and education scientific journal,. 27 апрель 2020. 387-391 бет.

TALABALARNING LOYIHALASH-KONSTRUKTORLIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

*Turayev Xumoyiddin Abdug‘afforovich,
Termiz davlat universiteti
Badiiy grafika va dizayn kafedrasini mudiri,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
drawing_master.th@mail.ru*

Ushbu maqolada bo‘lajak chizmachilik fani o‘qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish texnologiyasini "Individual topshiriq" va "O‘quv keysi" metodlari vositasida takomillashtirish haqida asosiy ma‘lumotlar keltirilgan. Maqola bo‘lajak o‘qituvchilarning loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish bo‘yicha pedagog-olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalari asosida yozildi.

***Kalit so‘zlar:** texnologiya, loyihalash, konstruksiyalash, kompetentlik, individual, keys, metod, konstruksiya, ko‘rinishlar, qirgimlar, aksonometriya.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

В данной статье представлена основная информация о совершенствовании технологии развития проектно-конструкторской компетентности будущих учителей черчения посредством методов «индивидуальное задание» и «учебный кейс». Статья написана на основе результатов исследований педагогов-учёных по развитию проектно-конструкторской компетентности будущих педагогов.

***Ключевые слова:** технология, проектирование, конструирование, компетентность, индивидуальность, кейсы, метод, конструирование, представления, обрезки, аксонометрия.*

IMPROVING THE TECHNOLOGY OF DEVELOPMENT OF STUDENTS' DESIGN COMPETENCE

This article presents basic information about the improvement of the technology of development of design competence of future teachers of drawing by means of the methods "individual task" and "educational case". The article is written on the basis of the results of research by teachers-scientists on the development of design competence of future teachers.

***Keywords:** technology, design, construction, competence, individuality, cases, method, design, representations, pruning, axonometry.*

Kirish. Ta‘lim metodlari, ya‘ni, “Individual topshiriq” va “O‘quv keysi” metodlarini chizmachilik fanidan dars jarayonlarida qo‘llash orqali quyidagi ta‘limiy, ijodiy va amaliy natijalarga erishish mumkin: 1) ish beruvchilar bilan hamkorlikda muayyan ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha tayyorlanadigan mutaxassisning asosiy vazifalari ro‘yxati belgilab olinadi; 2) belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun zarur va yetarli bo‘lgan maxsus loyihalash va konstruksiyalash kompetensiyalarining majmuasi aniqlanadi; 3) nazariy bilimlariga tayangan holda talaba hal qila olishi kerak bo‘lgan amaliy harakatlar va bajariladigan ishlarning namunaviy asosi sifatidagi tipik kasbiy vazifalar, muammolar va vaziyatlar to‘plami loyihalashtiriladi; 4) ta‘limning maqsadlari, mazmuni, o‘zlashtirish usullari va o‘zlashtirilganlik darajasini aniqlash yo‘llarini o‘z ichiga olgan ta‘lim modullari tizimi ishlab chiqiladi; 5) ta‘lim modullarining muayyan to‘plamidan asosiy ta‘lim dasturlari loyihalashtiriladi; 6) maxsus loyihalash kompetensiyalarining shakllanganlik darajasini aniqlash mezonlari va ularni baholash usullari ishlab chiqiladi. Mazkur holatlarning to‘liq ta‘minlanishi OTMda bo‘lajak chizmachilik fani o‘qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishda kutilgan natijaga erishishni kafolatlaydi [1].

Asosiy qism. Tadqiqot davrida OTMda bo‘lajak o‘qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish texnologiyasini puxta shakllantirish e‘tiborga olindi. OTMda bo‘lajak chizmachilik fani o‘qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi quyidagi asosiy, qo‘shimcha va dasturiy vositalar asosida tashkil etiladi: 1. O‘quv dasturi, 2. Sillabus; 3. O‘quv materiallari; 4. Talabalar bilimni nazorat qilish uchun test topshiriqlari; 5. Amaliy topshiriqlar; 6.

O‘quv keyslari; 7. Individual topshiriqlar; 8. Mustaqil ishlash uchun topshiriqlar; 9. O‘quv-uslubiy tarqatma materiallar; 10. Glossariy; 11. Taqdimot; 12. Elektron darslik [3].

Quyida “Individual topshiriqlar” va “O‘quv keyslari” metodlarining umumiy mohiyati yuzasidan so‘z yuritiladi.

Individual topshiriqlar. Tadqiqotni olib borishda individual topshiriqlar o‘quv topshirig‘ining xarakteri – murakkabligi, uni bajarish uchun talab qilinadigan vaqt byudjetini inobatga olgan holda alohida talabalar, kichik hamda katta (akademik jamoa) guruhlar tayyorlandi. Masalan, “Mantiqiy chalkash zanjir” metodini qo‘llash asosida “Qirqimlar” moduli bo‘yicha individual topshiriqlar guruhlar uchun ishlab chiqildi. Ya‘ni:

Mashg‘ulot jarayonida guruhlarga quyidagi ma‘lumotlar qayd etilgan kartochkalar tarqatiladi:

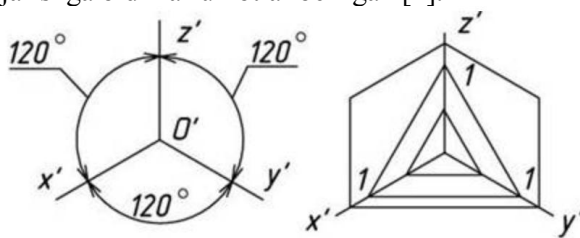
1-guruh	
Noto‘g‘ri ma‘lumot	Qirqimlar asosan 3 turga bo‘linadi: oddiy qirqim, mahalliy qirqim, murakkab qirqim.
To‘g‘ri ma‘lumot	Qirqimlar asosan 2 turga bo‘linadi: oddiy qirqim, murakkab qirqim.

2-guruh	
Noto‘g‘ri ma‘lumot	Agar kesuvchi tekisliklar soni 1 va undan ortiq bo‘lsa u holda bunday qirqim oddiy qirqim deb ataladi.
To‘g‘ri ma‘lumot	Agar kesuvchi tekisliklar soni 1 va undan ortiq bo‘lsa u holda bunday qirqim murakkab qirqim deb ataladi.

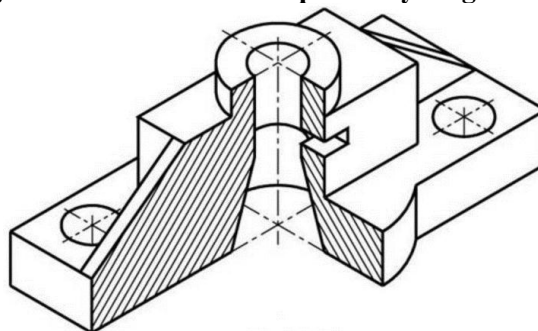
3-guruh	
Noto‘g‘ri ma‘lumot	Agar kesuvchi tekislik frontal va profil proektsiyalash tekisliklariga perpendikulyar bo‘lsa u holda bunday qirqim frontal va profil qirqim deb ataladi.
To‘g‘ri ma‘lumot	Agar kesuvchi tekislik frontal va profil proektsiyalash tekisliklariga perpendikulyar bo‘lsa u holda bunday qirqim gorizontaal qirqim deb ataladi.

O‘quv keyslari. Masalan, “Aksonometrik proektsiyalar” modulidan quyidagi topshiriqli keyslar shakllantirildi:

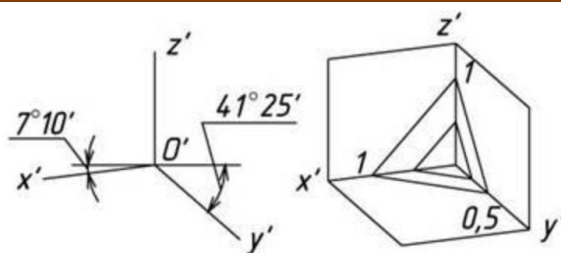
Keys bayoni: <http://dgng.pstu.ru/sprav/1.3.6.htm> nomli internet saytida aksonometrik proektsiyalarning mohiyatini yorituvchi ko‘rgazmali materialda aksonometrik o‘qlar, ular orasidagi burchaklar, tarkibida prizma, silind va shu kabi oddiy geometrik jismlardan tashkil topgan detallarning aksonometrik proektsiyalarini bajarishga oid ma‘lumotlar berilgan [4].

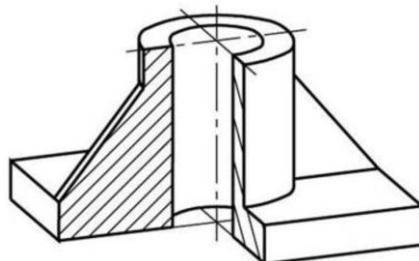
1-rasm. To‘g‘ri burchakli izometrik proektsiyadagi aksonometrik o‘q

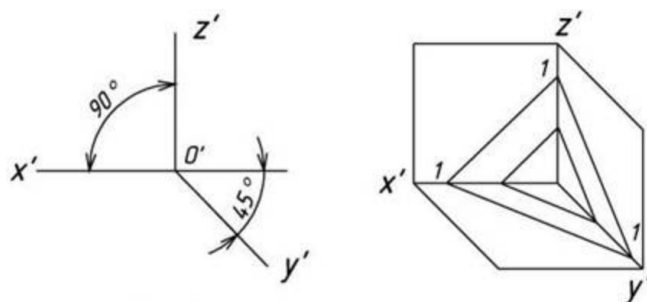
2-rasm. Detalning to‘g‘ri burchakli izometrik proektsiyadagi tasviri

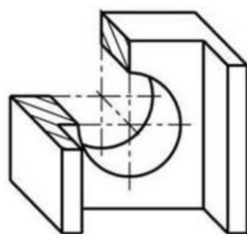
3-rasm. To‘g‘ri burchakli dimetrik proektsiyadagi aksonometrik o‘q

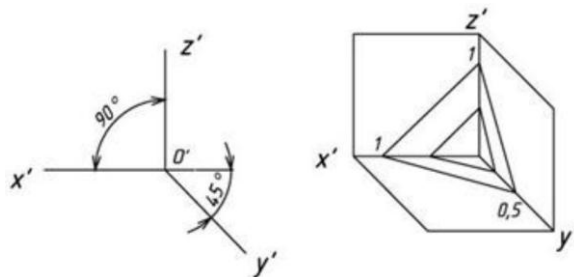
4-rasm. Detalning to‘g‘ri burchakli dimetrik proektsiyadagi tasviri

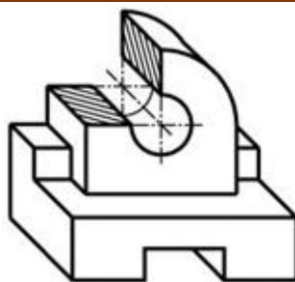
5-rasm. Qiyshiq burchakli frontal izometrik proektsiyadagi aksonometrik o‘q

6-rasm. Detalning qiyshiq burchakli frontal izometrik proektsiyadagi tasviri

7-rasm. Qiyshiq burchakli frontal dimetrik proektsiyadagi aksonometrik o‘q

8-rasm. Detalning qiyshiq burchakli frontal dimetrik proektsiyadagi tasviri

Keys topshirig‘i: Internet saytidan olingan ushbu materialda keltirilgan ma’lumotlar nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lishi bilan birga ularni ifodalashda muayyan yutuqlar va xato-kamchiliklarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lishi mumkin. Yo‘l qo‘yilgan yutuqlar va xato-kamchiliklarni toping.

Manba va adabiyotlar:

1. Rahmonov I. v.b. “Chizmachilik”. -T.: “Voriz-nashriyot”. 2016-y. 162-202-b.
2. Murodov Sh. v.b. “Chizma geometriya”. -T.: “Iqtisod-moliya”. 2008-y. 253-275-b.
3. Xalimov M. “Chizmachilik (Geometrik va proyeksiyon chizmachilik)”. -T.: “TDPU rizografi”. 2013-y. 80-86-b.

Talabalar uchun metodik ko‘rsatmalar:

Taqdim etilgan material chizmalarini diqqat bilan o‘rganing.

Aksonometrik proektsiyalarga oid nazariy ma’lumotlarni qayta yodga oling va chizmalarga xos jihatlarni yana bir bor tahlil qiling.

Chizmalardagi yutuq va xato-kamchiliklarni aniqlang.

Chizmalardagi xato-kamchiliklarga oid yechimni bayon eting.

Keysni yechish jarayoni: Talabalar e’tiborlariga havola etilgan material chizmalarini diqqat bilan o‘rganadi.

Aksonometrik proektsiyalarga oid nazariy ma’lumotlarni qayta yodga oladi va chizmalarga xos jihatlarni yana bir bor tahlil qiladi.

Chizmalardagi yutuq va xato-kamchiliklarni aniqlaydi.

Chizmalardagi xato-kamchiliklarga oid yechimni bayon etadi [5].

Xulosa. Bizning fikrimizcha, yuqorida keltirilgan ta’lim metodlari bo‘lajak chizmachilik fani o‘qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik kompetentligini ya’ni, chizmachilik standartlari va qoidalari, ularni amalda qo‘llash ko‘nikma va malakalari hamda turli grafik dasturlar yoki grafik paketlar bilan ishlash darajasini bilishga qaratilgan fazoviy fikrlash jarayonlari bilan bog‘liq intellektual faoliyatini rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Turayev, X. A. "Bo‘lajak chizmachilik fani o‘qituvchilarining loyihalash kompetentligini rivojlantirishning grafikaviy asoslari." (2021).
2. Abdug‘afforovich T. X. The role and practicality of digital teaching technologies in organizing drawing lessons //Open Access Repository. – 2023. – T. 4. – №. 02. – C. 141-142.
3. Abdug‘afforovich T. K. The role and practical importance of digital educational technologies in the organization of drawing lessons //Zien Journal of Social Sciences and Humanities. – 2023. – T. 17. – C. 51-52.
4. Abdug‘afforovich T. K. Methodical Recommendations for Developing the Design Competence of Future Drawing Teachers Through the AutoCAD Graphic Program //E Conference Zone. – 2022. – C. 266-272.
5. Khumoyiddin T. Improving the development model of project competence of future drawing teachers //Universum: технические науки. – 2022. – №. 2-6 (95). – C. 62-65.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДИАГНОСТИКА МУЗЫКАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ НА ОСНОВЕ ТРАДИЦИЙ И НОВАЦИЙ

Режаметова Нилуфар Илхамовна,

доцент Ташкентский государственный педагогический университет

В статье исследуются актуальные проблемы педагогической диагностики музыкальной компетентности дошкольников на основе преемственности традиций и новаций. Автор статьи делится личностным опытом экспериментальной работы по индивидуальной и коллективной диагностике, востребованной в дошкольной музыкальной педагогике.

Ключевые слова: педагогическая диагностика, музыкальная компетентность, традиции и новации, дошкольник, музыкальный руководитель.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING AN'ANA VA INNOVATSIYALAR ASOSIDAGI MUSIQIY KOMPETENTLIGINING PEDAGOGIK DIAGNOSTIKASI

Maqolada an'ana va innovatsiyalar uzluksizligi asosida maktabgacha yoshdagi bolalarning musiqiy kompetentsiyasini pedagogik diagnostika qilishning dolzarb muammolari ko'rib chiqiladi. Maqola muallifi maktabgacha musiqa pedagogikasida talab qilinadigan individual va jamoaviy diagnostika bo'yicha eksperimental ishlarning shaxsiy tajribasi bilan o'rtoqlashadi.

Kalit so'zlar: pedagogik diagnostika, musiqiy kompetentsiya, an'ana va innovatsiyalar, maktabgacha ta'lim, musiqa rahbari.

PEDAGOGICAL DIAGNOSIS OF THE MUSICAL COMPETENCE OF PRESCHOOL CHILDREN ON THE BASIS OF TRADITIONS AND INNOVATIONS

The article examines the actual problems of pedagogical diagnostics of the musical competence of preschoolers based on the continuity of traditions and innovations. The author of the article shares his personal experience of experimental work on individual and collective diagnostics, which is in demand in preschool music pedagogy.

Key words: pedagogical diagnostics, musical competence, traditions and innovations, preschooler, music director.

Введение. На пути построения правового демократического общества Республика Узбекистан уделяет особое внимание развитию своих граждан, особенно подрастающего молодого поколения, настроенного на построение нового общества. Организация совершенного воспитания личности была важным требованием и главной задачей социального общества во все эпохи. Естественно, даже в условиях нынешних образовательных реформ все большее значение приобретает воспитание всесторонне развитой личности. Социально-экономические и духовно-образовательные изменения, происходящие на современном этапе развития общества, требуют кардинального реформирования сферы образования, полного ее освобождения от идеологических взглядов и предрассудков, оставшихся от прошлого, на уровне развитых демократических государств, высокая требует подготовки высококвалифицированных, современных кадров, отвечающих морально-этическим требованиям и совершенствования образовательного процесса.

Системе образования в нашей стране уделяется внимание на уровне государственной политики. В стратегии действий Республики Узбекистан на 2017-2021 годы определены задачи по пересмотру и дальнейшему совершенствованию системы дошкольного образования [1].

Государственный заказ на систему образования нашел свое отражение в основных положениях Закона «Об образовании» и «Национальной программы подготовки кадров» Республики Узбекистан. Согласно Закону «Об образовании» и «Государственной программе подготовки кадров» дети в системе дошкольного образования системы непрерывного образования приобретают определенные знания по учебным предметам, и их потребность в приобретении знаний, самостоятельное и творческое мышление, организаторские способности, развитие практического опыта и трудовых навыков, духовно-нравственных качеств, основанных на национальных и общечеловеческих ценностях, сознательное отношение к окружающей среде.

Государственный заказ на систему образования отражен в основных идеях Закона Республики Узбекистан “О системе образования”. В законе "Об образовании" говорится, что в системе дошкольного образования системы непрерывного образования необходимо обеспечить детям получение определенных знаний по учебным предметам, их потребность в знаниях, развитие самостоятельного и творческого мышления, организаторских способностей, практического опыта и трудовых навыков, формирование духовно-нравственных качеств, основанных на национальных и общечеловеческих ценностях, бережное отношение к окружающей среде, развитие отмечается, что сознательное отношение должно быть структурировано.

Обсуждение. Диагностическая деятельность является важной составляющей образовательных и воспитательных процессов в дошкольных образовательных организациях (далее ДОО). Принципы, формы, методы диагностики зависят от разных факторов и корректируются в процессе обучения и воспитания детей. Главным принципом диагностики является соответствие её критериев возрастным и личностно-психологическим качествам как каждого ребёнка в группе, так и в группе в целом. Таким образом основными формами музыкальной диагностики являются индивидуальная и коллективная, рассматриваемые в данной статье на основе личного опыта экспериментальной работы [2].

Предтечами диагностики являются разработки критериев индивидуальной и коллективной форм с учетом возрастных особенностей детей. Наряду с этим составляются индивидуальные карты на каждого ребёнка и коллективная карта на группу.

Содержание музыкальной диагностики тщательно продумывается музыкальным руководителем посредством изучения опыта в данной области деятельности и определяется в соответствии с образовательными целями и задачами в конкретной сфере на преемственные связи традиций и новаций. Наш выбор именно этих параметров не случаен, поскольку даёт музыкальному руководителю возможность выявить компетентность и свойства ребёнка, в частности, роль традиций и новаций, их равновесия. Педагогическая диагностика обязательно должна учитывать адаптационные факторы дошкольников, их понимание и знание традиций и новаций, проявляющихся на разных качественных уровнях.

С точки зрения Ю.Б. Алиева, музыкальная культура - это интегративное свойство личности, главнейшими показателями которого являются музыкальная развитость и музыкальная образованность. К музыкальной развитости относится любовь к музыкальному искусству, эмоциональное к нему отношение, потребность в различных образцах художественной музыки. К музыкальной образованности относится вооруженность способами музыкальной деятельности, эмоциональноценностным отношением к искусству и жизни, «открытость» новой музыке, новым знаниям об искусстве, развитость музыкально-эстетических идеалов, художественного вкуса.

Остановимся на характеристике понятия «музыкальная культура детей дошкольного возраста» и проанализируем его структуру. В ней можно выделить два компонента [3]:

1) индивидуальная музыкальная культура ребенка, включающая его музыкально-эстетическое сознание, музыкальные знания, умения и навыки, сложившиеся в результате практической музыкальной деятельности;

2) музыкальная культура дошкольников, которая включает в себя произведения народного и профессионального музыкального искусства, применяемые в работе с детьми, музыкально-эстетическое сознание детей и разные институты, регулирующие музыкальную деятельность детей и удовлетворяющие потребности их музыкального развития.

Музыкальный руководитель определяет уровень музыкальной компетентности дошкольника, опираясь на его природные данные, и социальные условия, в которых он воспитывается в семье. Здесь очень важно отразить в педагогической диагностике динамику развития традиций и новаций в их взаимодействиях и взаимопересечениях, в связи с чем традиционные жанры и формы обретают новые качества в процессе их актуализации. «При этом резко возросший престиж традиционнo-национальных форм музицирования во многом изменили общую обстановку в музыкальной жизни не только нашей республики, но и в целом, всего региона Центральной Азии». Исходя из этого, дети очень чутко воспринимающие и впитывающие в себя новации нашего времени, проявляют музыкальную компетентность в соответствии с уровнем своей музыкальной культуры и интеллекта [4].

Параметры традиций указывают на наличие определенного опыта, сложившегося на основе познания. Параметры новаций указывают на наличие творческого начала, потребность самореализации. Диагностика в ракурсе традиций учитывает традиции семейные, национальные, общечеловеческие, а в ракурсе новаций когнитивные, эвристические, творческие способности,

возможности. Применяя диагностические методы, музыкальный руководитель определяет стратегию преемственности по развитию традиций и новаций, стремясь к достижению их взаимосвязях, как фактора гармоничного развития личности [7].

На первый взгляд роль когнитивно-творческих способностей должна быть приоритетной в становление личности ребенка. В то же время отрыв от преемственности традиций нежелателен, поскольку именно опора на базовую устойчивость традиций формирует патриотизм, любовь к родному краю, народу, гуманистические качества, которые ярко проявляется в коллективной музыкальной диагностике, плавно переходящей в социализацию. Диагностика помогает музыкальному руководителю создать эффективную систему образования и воспитания, в которой традиции и новации взаимодействуют в неразрывном единстве [8].

Результаты. Организация процесса музыкальной диагностики выдвигает перед музыкальным руководителем множество целей и задач, которые целесообразно выстроить в логическую систему в динамике музыкального развития ребенка, переходу его из одной возрастной стадии в другую, требующему усложнения критериев, требований. При этом музыкальному руководителю следует учитывать факторы стабильности и мобильности состав групп при переходе детей из одной возрастной группы в другую.

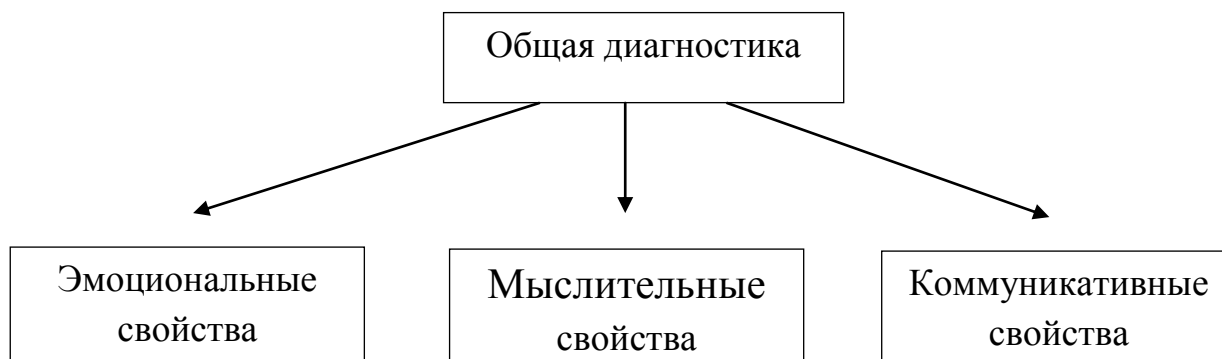
В условиях стабильности состава группы музыкальный руководитель опирается на диагностические данные. В условиях разноуровневого мобильности состава группы музыкальный руководитель должен проектировать и внедрять в практику специализированные технологии [5].

Профессионально разработанная система музыкальной диагностики позволяет выявить проблемы и найти пути их решений, оптимальные способы и методы музыкального образования и воспитания на основе диагностики. Музыкальному руководителю, проводящему диагностику необходимо учитывать и осознавать, что диагностика – это психолого-педагогический метод исследования личности, её индивидуальных качеств. Исходя из этого диагностика субъектна и субъективна. Она требует деликатного, чуткого, и гибкого отношения к диагностируемому субъекту. В отличие от индивидуальной диагностики коллективная диагностика имеет более прямолинейный объектный характер. Следует отметить при этом, что коллективная диагностика не является суммой индивидуальных диагностик. Она призвана выявить группу детей, как комплексную, личностную структуру, обладающую общими свойствами в целом, иначе говоря, целостности, единством всех составляющих её субъектных компонентов [6].

Педагогическая диагностика музыкальной компетентности дошкольников на основе традиций и новаций, предлагаемая в нашей работе, имеет методическую базу, сформированную в результате экспериментальной практики. Она предоставляет собой строгую систему звеньев, которые построены по принципу постепенного усложнения критериев диагностики в соответствии с показателями проведенной работы. Наряду последовательностью диагностических параметров важным принципом диагностики является её периодичность, которая выявляет качественные уровни процесса или регресса образовательных воспитательных действий.

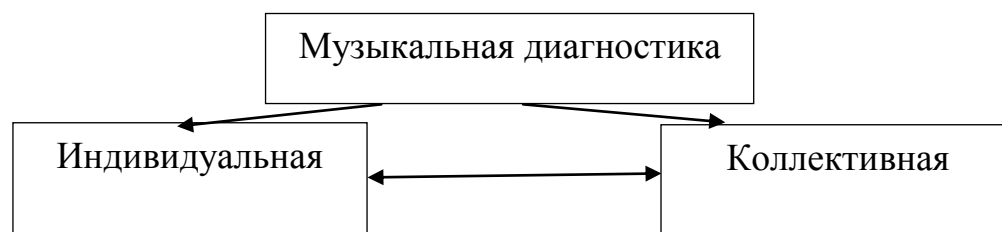
Начальным этапом диагностики музыкальной компетентности дошкольников является предварительная общая диагностика, выявляющая особенности характера, темперамента ребёнка. Она оказывает влияние на выбор методов образования и воспитания на психолого-диагностической основе, предоставляющих возможности определения качественных параметров личности. «Первый шаг воспитания желаемых качеств характера, - отмечает Р.Кадыров – осознание степени развитости волевых сторон личности». Исходя из этого, нами разработана методика диагностики музыкальной компетентности дошкольника с применением тестов, имеющая рекомендательный характер. Предварительная общая диагностика включает в себя следующие свойства: эмоциональные, мыслительные, коммуникативные.

Данные этого первичного теста должны открыть индивидуальную видеокарту дошкольника, в которую затем вносятся все последующие показатели тестирования. Их периодичность определяется музыкальным руководителем и может проводиться ежемесячно. Тесты составляются музыкальным руководителем по видам музыкальной деятельности ребенка: слушание музыки, пение, игра на музыкальном инструменте, музыкально-ритмические движения. Помимо этого, составляются тесты для выявления музыкальных способностей: слух, ритм, память, воображение, восприятие.

На основе диагностических показателей музыкальный руководитель разрабатывает стратегию преемственности развития музыкальных способностей каждого ребенка в группе и прослеживает диагностику, подключая к стратегии новые элементы усложняя критерии. Если не происходит качественного повышения уровня музыкальных способностей дошкольников музыкальному руководителю необходимо обратить на это внимание родителей и предложить ряд домашних заданий.

Индивидуальные видеокарты музыкального развития дошкольников позволяют музыкальному руководителю анализировать свою работу в данном направлении, обозначить пути оптимальных решений и экспериментов по повышению качества музыкальной компетентности детей. Индивидуальная диагностика очень хорошо сочетается с коллективной:

Заключение. Взаимосвязь стратегии преемственности традиций и новаций в индивидуальной и коллективной диагностике позволяет выявить недостатки в своей работе и наметить направление, способствующее пониманию музыки как средства общения, обогащению духовного мира и осознанию значимости самовыражения и самопроявления личности. Эти психологические параметры имеют особо важное значение, недооценка которых музыкальный руководитель не позволяет достижению целей и задач дошкольного музыкального образования, и воспитания.

Литература:

1. Мирзиёев Ш.М. Постановление № ПФ-4947 от 7 февраля 2017 года «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан».
2. Абдуллаев Р.С. Основы узбекской традиционной музыки. Монография.-Ташкент-издательство «Мусика». 2022, с 17-18
3. Кадыров Р.Г. Музыкальная психология – Ташкент 2014, с: 56
4. Режаметова Н. Мактабгача таълимда мусика ўқитиш методикаси -Тошкент: “Bookmanv print”., 2020. б - 223
5. Mirzamuxamedov U. Rejаметова N .“Maktabgacha ta’lim muassasalarida musiqa mashg’ulotlarini tashkil etish metodikasi” O‘quv qo‘llanma. Toshkent-2020.
6. Хасанбоева О.У. и соавт. Педагогика дошкольного образования. Т.: Наука. 2006.
7. Содикова Ш. А. «Педагогика до школы». «Спутанность мыслей» Т.: 2013.

IQTISODIY TA'LIM VA TARBIYA

UDC 331.1+378.1+37.062

PREREQUISITES FOR STRENGTHENING THE INTEGRATION OF EDUCATION, SCIENCE AND PRODUCTION IN THE CONDITIONS OF REGIONAL UNIVERSITIES

Sayfullaeva Nigora Zakiraliyeva,
researcher at Bukhara State University
Uzbekistan, Bukhara
nigora-sayfullaeva@mail.ru

The article deals with the main reasons for the weak integration of education, science and production - one of the urgent problems of today in the context of pedagogical activity of regional universities. In the course of the analysis the author reveals cause-and-effect relations of the emergence of the existing conditions of pedagogical activity of higher educational institutions, and also provides statistical data obtained on the basis of the conducted questionnaire survey. To solve the identified problems, the author proposes methods that contribute to both increasing the efficiency of teaching activities of universities and strengthening the integration of education, science and production.

Key words: integration, education, science, educational paradigm, educational matrix, teaching methods, educational and methodological support.

ПРЕДПОСЫЛКИ УСИЛЕНИЯ ИНТЕГРАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И ПРОИЗВОДСТВА В УСЛОВИЯХ РЕГИОНАЛЬНЫХ ВУЗОВ

В статье приводится анализ основных причин слабой интеграции образования, науки и производства – одной из актуальных проблем сегодняшнего дня в разрезе педагогической деятельности региональных вузов. В ходе анализа автор выявляет причинно-следственные связи возникновения сложившихся условий педагогической деятельности вузов, а также приводит статистические данные, полученные на основе проведенного анкетного опроса. Для решения выявленных проблем автор предлагает методы, способствующие как повышению эффективности педагогической деятельности вузов, так и усилению интеграции образования, науки и производства.

Ключевые слова: интеграция, образование, наука, образовательная парадигма, образовательная матрица, методы обучения, учебно-методическое обеспечение.

HUDUDIY OLIY O'QUV YURLARIDA TA'LIM, FAN VA ISHLAB CHIQRISH INTEGRATSIYASINI MUSTAHKAMLASH SHARTLARI

Maqolada hududiy oliy o'quv yurtlarining pedagogik faoliyati kontekstida bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lgan ta'lim, fan va ishlab chiqarishning zaif integratsiyalashuvining asosiy sabablari tahlil qilingan. Tahlil jarayonida muallif oliy o'quv yurtlarining pedagogik faoliyati uchun hozirgi sharoitlarning paydo bo'lishining sabab-oqibat munosabatlarini, hamda anketa so'rovi asosida olingan statistik ma'lumotlarni taqdim etadi. Aniqlangan muammolarni bartaraf etish uchun muallif oliy o'quv yurtlarining o'quv faoliyati samaradorligini oshirishga, shuningdek, ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirishga yordam beradigan usullarni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: integratsiya, ta'lim, fan, ta'lim paradigmasi, ta'lim matritsasi, o'qitish usullari, o'quv-uslubiy ta'minot.

Introduction. Integration of education, science and production is the process of merging educational programs, scientific developments and their commercialization in the form of finished scientific products or technologies through venture investment or creating conditions for the development of small businesses through universities or with their direct participation [2, p. 119].

Science influences production and technology not only through the generation of ideas, but also through other channels - through economics, organization, etc. In the formation of a culture of knowledge-intensive production based on knowledge, an important place belongs to education, since in modern

production of high complexity it becomes obvious that the more qualified the worker, the higher his general culture and the quality of his work [6].

Main part. The integration process is considered primarily from the point of view of the formation of legal, technical and economic prerequisites and conditions for interaction between the research activities of universities, applied developments and direct production activities. Here, it seems to us, the dominant link is the research activities of universities as the initial stage in the formation of scientific developments, innovations and applied research. Therefore, the origins of weak integration between the three key components should be sought precisely in the shortcomings of the pedagogical activities of universities, especially regional universities of technical and economic profile, as the main supplier of engineering personnel.

Historically, the research university has proven itself to be the most successful form of integration of education and science. Within the campuses there are both classrooms for lectures, where students receive theoretical material, and laboratories in which direct research activities take place. Thanks to this, integrated information exchange is carried out not only between students, but also between students, teachers and scientists. The concept of a research university was based on the fact that the acquisition of contextual knowledge should take place at the university itself in parallel with the acquisition of formal, codified knowledge contained in textbooks [2, p. 119].

But this concept applies to the activities of foreign universities, while in the practice of domestic universities the situation is somewhat different. The main reasons for the lack of a well-functioning mechanism for the formation of the educational process that expediently combines cognitive, practical and research activities, in our opinion, are as follows.

Firstly, the presence of a significant discrepancy between the nominal, or, in other words, officially established goals of teaching and research activities and the actually existing objective goals and conditions of the cognitive process.

The gap in the targets of this category is due to the entrenched paradigm of the dominance of demonstrating indicators of the effective performance of a university, rather than the actual results of its work. But, as they say, “to be reputed” does not mean “to be so.” This paradigm affects almost all components of the pedagogical process: students do not strive to obtain knowledge and skills as criteria for actual qualifications, but only to achieve high grades; teachers strive to display the results of their work as clearly as possible, while their main purpose is formation of competitive competencies among future personnel. The same applies to the research activities of the university - the very fact of the existence of grants and business agreements aimed at the university’s implementation of research projects for the manufacturing sector often turns out to be more important than the successful commercialization of research results or the practical implementation of innovative developments.

Secondly, the diverse content of teaching activities does not allow them to concentrate their efforts on the implementation of all the assigned pedagogical tasks. The same trend applies to student activities. As a result, both students and teachers, being the main components of the pedagogical process, scatter their energies, trying to form a system of knowledge based on subjects of a diverse nature. Within the framework of the established educational paradigm, the result of the educational process in the minds of students is the so-called educational matrix, formed according to the principle of a honeycomb. Each cell of this matrix represents a framework formed from subject knowledge. In the process of further practical activity, these cognitive cells, like a honeycomb with honey, are filled with specific content, and only then the knowledge is transformed into specific skills and abilities. If this subject knowledge does not become embodied in practical activities, then, ultimately, society will receive certified specialists who are potentially capable of competent activities in the profile for which they were trained, but who are actually not ready for professional activities. This is confirmed by the ironic statement of one of the graduates in response to a question about his professional suitability: “Do you know what my education can be compared with? I know all varieties of rice, all types of meat, growing conditions and varieties of carrots, the process of obtaining oil, the properties of onions - but I cannot cook pilaf...”

The educational paradigm during the period of industrial society was formed under the influence of the development of industry and the productive forces of society. Industry needed specialists with a range of specialized knowledge. When a university graduate became an integral part of educational, production, research and other spheres of society, the mechanism of “filling the honeycomb with honey” occurred uninterrupted, since the content of the educational subjects he learned at the university corresponded to the level of development of the productive forces of society. At the present stage of socio-economic development of society, the sharp acceleration of scientific and technological progress, which entailed the informatization of all spheres of activity, has led to a growing gap between the educational and

methodological content of the disciplines being studied and actual working conditions. Universities are not always able to quickly and flexibly restructure the components of the educational process in order to adapt to the rapidly changing conditions of social development. In this regard, graduates who have begun their professional duties in a new workplace are faced with two types of problems: either they have to work on the latest equipment, about which they did not receive any information at the university, or, having studied the latest analysis or development techniques at the university, mainly from foreign literature, they cannot apply them anywhere, since the degree of development of their enterprise does not correspond to this level.

Research methodology. In order to investigate the situation that objectively exists today in the field of employment, adaptation and the level of professional preparedness of specialists, a social survey of the opinions of university graduates was conducted with the assistance of the @potrebitel_bukhara community in the social network Telegram.

In order to obtain reliable information, the survey was conducted anonymously. 121 people took part in the survey; respondents were selected randomly. The main findings of the survey are shown in the diagrams.

Results and its discussion. As can be seen from the following diagrams, the bulk of respondents are young people aged 26 to 35 years old with a technical or economic education. 57% of respondents do not work in the specialty in which they studied at the university, some of them - 6.5% - do not work at all. Only 17.4% of respondents indicated that the amount of knowledge acquired at the university was sufficient to perform their official duties in the workplace, and 38.8% indicated that there were insufficient practical skills. Three quarters of respondents are involved in production, trade and services. And the most important conclusion is that 57% of respondents, when asked what needs to be changed in the process of studying at a university in order to improve academic results, insisted that more time should be spent on practice.

Chart 1: Please indicate your age

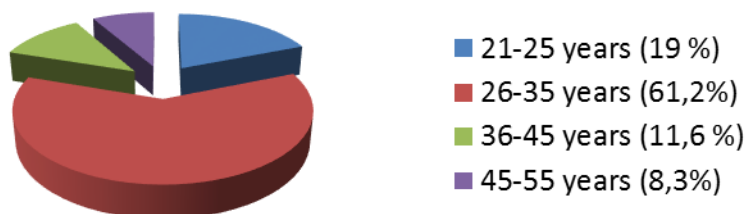

Chart 2. What profile did you study at the university?

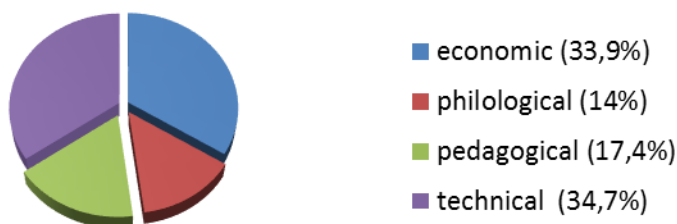

Chart 3. Do you work in the speciality you studied at university?

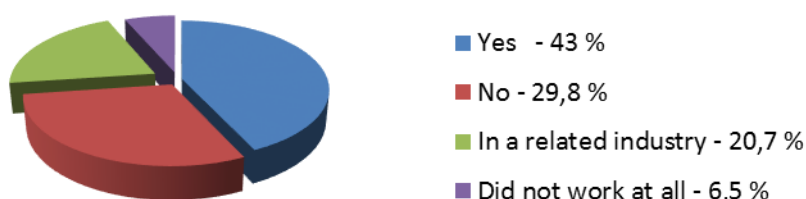

Chart 4. Was the amount of knowledge acquired at the university sufficient for you to perform your official duties in the workplace?

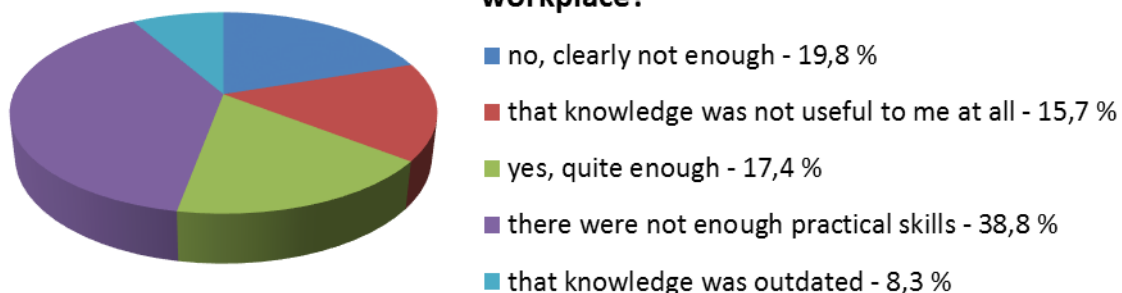

Chart 5: In which field do you work?

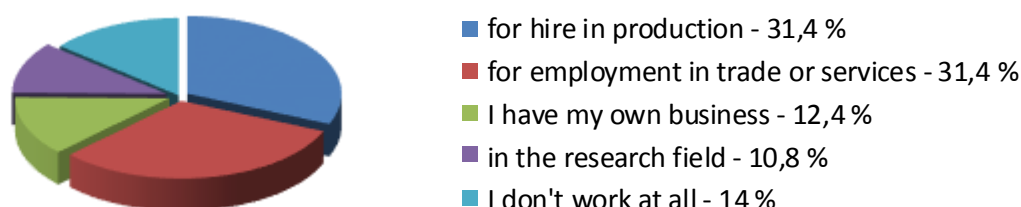
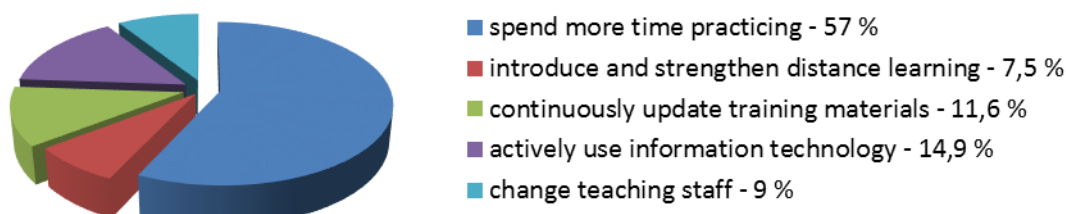

Chart 6. What do you think needs to be changed in the process of studying at a university in order to improve academic results?

We consider it advisable: firstly, to create special analytical groups working on the development of educational and methodological support for classes, and secondly, to change the structure of the educational process, combining subjects into educational blocks for students to solve problem situations identified from our real life as educational task and goal.

As a result of these transformations, teachers will have the opportunity to concentrate on improving the quality of their classes and improving their teaching skills. The division of labor will allow each participant in the educational process to maximize the usefulness of their activities, and the synergistic effect of their interaction will significantly improve the quality of training of human resources in the future [4, p. 20-21].

Conclusion. To summarize, it should be noted that the solution to the above pressing problems of pedagogical direction will be able to transform the activities of regional universities in such a way as to tie together all the links in the pedagogical sphere, to form a focused cohort of students that can become the driving force of both production and research activities, as the main conditions for the integration of education, science and production at the present stage.

References:

1. Laptev, V. V., Noskova, T. N., 2016. Pedagogical activity in the electronic environment: perspectives of new quality. *Pedagogy Journal*, 10, pp. 3–13. (In Russ., abstract in Eng.)
2. Neborskii, E.V., 2012. Integration of education science and production in foreign universities: history, forms, prospects. *Pedagogy Journal*, 7, pp. 119. (In Russ., abstract in Eng.)
3. Oleinik, A., 2007. *Institutional economy*. Moscow: INFRA – M Publ., 540 p. (In Russ.)
4. Sayfullaeva, N.Z., 2013. Institutional approach to the implementation and optimization of foreign experience of training in a lifelong learning process. Theoretical and methodological problems of improving the quality and effectiveness of continuing education. *Proc. Sci. and pract. Conf.* Samarkand: SamDU Publ., pp. 20-21. (In Russ.)
5. Sayfullaeva, N.Z., 2015. Innovative approach in the process of improving the educational and methodological base of teaching in higher education. *Innovative Technologies in the Educational Process. Proc. Int. Sci. and method conf.* Kursk: APIIT GIROM Publ., pp. 251-253. (In Russ.)
6. Sanina, A. G., 2010. Conditions for the integration of science, education and business in modern Russia [online]. Available at: <http://publications.hse.ru/articles/62401540> (Accessed 22 October 2018).
7. Khvesenya, N. P., 2001. The relationship of teaching methods with the role of knowledge in economic development. Academic knowledge as the basis for the generation of cultural forms in university education. *Proc. Sci. and pract. Conf.* Minsk: Publ., pp. 123-128. (In Russ.)

MA’NAVIYAT VA TARBIYA

TARBIYASI OG‘IR O‘SMIRLARDA MILLIY AXLOQIY QADRIYATLARIMIZGA XOS SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHDA OILA, MAKTAB VA MAHALLA HAMKORLIGI

*Sultonov Akram Ikromovich,
Qarshi davlat universiteti
Pedagogika kafedrasida dotsent v.b.*

Maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarining V-IX sinflarida tahsil olayotgan tarbiyasi og‘ir o‘smirlarda milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishning mohiyati va bu borada oila, maktab va mahalla hamkorligini yo‘lga qo‘yishning asosiy vazifalari haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: oila, maktab, mahalla, tarbiya, hamkorlik, milliy, axloq, qadriyat, goya, shakllantirish, profilaktika, tadbir, avlod, sifat.

СОТРУДНИЧЕСТВО СЕМЬИ, ШКОЛЫ И МАХАЛЛИ В ФОРМИРОВАНИИ КАЧЕСТВ, ПРИСУЩИХ НАШИМ НАЦИОНАЛЬНО-МОРАЛЬНЫМ ЦЕННОСТЯМ У ТРУДНОВОСПИТУЕМЫХ ПОДРОСТКОВ

В статье раскрываются содержание и сущность формирования у "трудных" подростков, обучающихся в V-IX классах общеобразовательных школ, свойственных нашим национальным нравственным ценностям качеств, а также основные задачи налаживания сотрудничества семьи, школы и махалли в этих вопросах.

Ключевые слова: семья, школа, махалля, воспитание, сотрудничество, национальный, нравственность, ценность, идея, формирование, профилактика, мероприятие, поколение, качество.

COOPERATION OF FAMILY, SCHOOL AND NEIGHBORHOOD IN THE FORMATION OF QUALITIES SPECIFIC TO OUR NATIONAL MORAL VALUES IN TEENAGERS WITH DIFFICULT EDUCATION

The article highlights the content and essence of the formation of qualities specific to our national moral values in teenagers studying in grades V-IX of general secondary schools and the main tasks of establishing family, school and neighborhood cooperation in this regard.

Key words: family, school, mahalla (neighborhood), upbringing, cooperation, national, morality, value, idea, formation, prevention, event, generation, quality.

Kirish. Dunyo mamlakatlari ta’lim-tarbiya sohasini kuzatar ekanmiz, keyingi yillarda yoshlar ma’naviy tarbiyasiga alohida e’tibor qaratilayotganligini kuzatishimiz mumkin. Jamiyat a’zolari o‘rtasida, ayniqsa, yosh avlod vakillari orasida turli axborot kommunikativ vositalari orqali yoki bola tarbiyasiga o‘ta e’tiborsizlik natijasida yuzaga kelayotgan zo‘ravonlik, agressivlik, apatiya, emotsional beqarorlik, tushkunlik kabi tarbiyasi og‘irlik belgilarining tez-tez kuzatilishi dunyo pedagogika sohasi vakillarini ham bezovta qilmoqda. Ushbu muammo yechimiga qaratilgan qator pedagogik va psixologik tadqiqotlar, sotsiologik izlanishlar bugungi kunda o‘smirlar xulqidagi “og‘ish”larni diagnostika qilish va korreksiyalash, profilaktik tadbirlar texnologiyasini ishlab chiqishga yo‘naltirilganligini ko‘rishimiz mumkin.

Asosiy qism. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning 2020-yil 18-fevraldagi PF-5938-son “Jamiyatda ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog‘lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo‘llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni [1] hamda 2020-yil 18-fevraldagi PQ-4602-son “Mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi Qarorida [2] “xavfsiz mahalla” tamoyilini to‘laqonli va samarali joriy etish, oila va mahallalardagi ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog‘lomlashtirish jamiyatda “Obod va xavfsiz mahalla” tamoyilining to‘laqonli va samarali joriy etilishida har tomonlama ko‘maklashish, oilalar va mahallalardagi ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog‘lomlashtirishda fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari bilan yaqin hamkorlik o‘rnatish, oila institutini mustahkamlash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, “Sog‘lom oila – sog‘lom jamiyat” g‘oyasini hayotga tatbiq etishga yo‘naltirilgan yagona davlat siyosatini yuritish, notinch va muammoli oilalarga manzilli ko‘maklashish kabi vazifalarning amalga oshirilishi yosh avlod o‘rtasida tarbiyasi og‘irlik muammolarining oldini olishga, o‘quvchilar tarbiyasiga kompleks ta’sir

etish usullarini hayotga tatbiq etishga hamda ularning milliy an’ana va qadriyatlarimizga xos tarbiyasini amalga oshirishga yordam beradi.

Har bir insonga shunday fikrni singdirish kerakki, ular o‘z oldilariga qo‘ygan maqsadlariga erishish ularning o‘zlariga bog‘liq ekanligini, ya’ni bu narsa ularning sobitqadam g‘ayrat-shijoatiga, to‘la-to‘kis fidokorligiga va cheksiz mehnatsevarligiga, qolaversa, ma’naviy tafakkurining yetukligiga bog‘liq ekanligini anglab yetishlari zarur. Bularning barchasi jamiyatimiz va xalqimizning ravnaq topishining asosiy sharti hisoblanadi. Bu esa bevosita o‘tib kelayotgan yosh avlodni g‘oyaviy tarbiyalashda, maktab, oila va mahalla hamkorligida milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos tarbiyasini shakllantirish mexanizmlaridan amalda to‘g‘ri foydalanishimizga bog‘liqdir.

Milliy qadriyatlar va ularning inson tafakkurini harakatga keltiruvchi asosiy omil ekanligi hamda shaxs ma’naviyatini shakllantirishning falsafiy, psixologik, ilmiy-pedagogik jihatlari Sh.Qurbonov, E.Seytxalilov, I.Karimov, H.Ziyoyev, E.Yusupov, T.Mahmudov, M.Ortiqov, M.Quronov, O.Musurmonova, S.Nishonova, B.Ziyomammedov, A.Erkayev, Q.Nazarov, V.M.Karimova, M.A.Atadjanova, A.N.Shopo‘latov va boshqa olimlarning tadqiqotlarida o‘z ifodasini topgan.

M.L. Abdujabborova “O‘smirlar orasida olib boriladigan mafkuraviy profilaktika ishlarining ijtimoiy-pedagogik asoslari” [3] mavzusidagi tadqiqot ishida mafkuraviy profilaktik ishlar mazmunini mahalla fuqarolari yig‘inlarining diniy ma’rifat va ma’naviy-axloqiy tarbiya masalalari bo‘yicha maslahatchilari faoliyati misolida ochib bergan. Tadqiqotda O‘zbekiston ma’naviy-ma’rifiy siyosatida “jaholatga qarshi ma’rifat” tamoyilining ijtimoiy-pedagogik mohiyati asoslanib, mafkuraviy profilaktika ishlarini tadqiq qilishning tarixiy-pedagogik tahlili berilgan. Shuningdek, mafkuraviy tarbiyaning ijtimoiy-pedagogik asoslari, o‘smirlarni buzg‘unchi g‘oyalardan asrash, mafkuraviy profilaktika jarayonining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari, mahalla fuqarolari yig‘inlarining diniy ma’rifat va ma’naviy-axloqiy tarbiya masalalari bo‘yicha maslahatchilarining pedagogik bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish, mahallalarda olib boriladigan mafkuraviy profilaktika ishlariga oid interfaol uslublar, mafkuraviy profilaktika ishlarini tashkil etishda davlat va jamoatchilik tashkilotlari faoliyatini pedagogik muvofiqlashtirish masalari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

O.Musurmonovanning tadqiqot ishi “Yuqori sinf o‘quvchilari ma’naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari” [4] deb nomlangan bo‘lib, unda tadqiqotchi yuqori sinf o‘quvchilari ma’naviy madaniyatini shakllantirish borasidagi qator pedagogik muammolarni ishlab chiqishga harakat qiladi.

Tadqiqotchi O.Musurmonova shaxsning ichki ma’naviy dunyosi, ma’naviy ehtiyoj, ma’naviy qiziqish, ma’naviy faoliyat va ma’naviy qadriyat kabi asosiy belgilar tizimiga ko‘proq e’tibor bergan holda ilmiy izlanishlar olib borgan.

Shaxsning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi g‘oyalar tizimi va ularning mazmuni doimo jiddiy ijtimoiy-pedagogik mavzu bo‘lib kelgan. Shu sababli “Shaxsni g‘oyaviy barkamollikka yetkazishda qanday mezonlarga tayanish lozim?”, “Bunday shaxs qanday ijtimoiy munosabatlar va tarbiyaning qanday mexanizmlari asosida voyaga yetadi?”, “Uni yot buzg‘unchi g‘oyalardan qanday himoya qilish lozim?” kabi muammolarni ilmiy tahlil qilish bugungi ijtimoiy pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir.

O‘tib kelayotgan yosh avlodni g‘oyaviy tarbiyalashda milliy axloqiy qadriyatlar tayanch vazifasini bajaradi. Mahalladagi o‘smir o‘quvchilar orasida olib boriladigan mafkuraviy profilaktika ishlari – bu ular ongi va tushunchalari tizimini yot mafkuralar manfaatlariga xizmat qiluvchi falsafiy, siyosiy, huquqiy, diniy, estetik, axloqiy qarashlardan muhofaza qilishga qaratilgan pedagogik jarayondir.

Aytish lozimki, o‘smirlarni yot g‘oyalardan himoyalash uchun muayyan imkoniyat hamda vositalarga egamiz. Bu borada mahallada yoshlar orasida mafkuraviy profilaktika ishlari amalga oshirilmoqda. Mahalla yosh avlodni ma’naviy-axloqiy tarbiyalab voyaga yetkazishning an’anaviy milliy bo‘g‘ini hisoblanadi. Shu sababli maktab yoshlarning milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishda oila va mahalla bilan hamkorlikda faoliyat yuritishi maqsadga muvofiqdir.

Milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirish orqali yosh avlodni yaqin, o‘rta va uzoq muddatli maqsadlarni amalga oshirishga erishish mumkin. Voyaga yetayotgan o‘smir o‘quvchilar qalbida, albatta, muayyan maqsad-muddao bo‘lishi va uni ravshan ifodalab bera olishi lozim. Shunda u o‘ziga va o‘z faoliyatiga maqsadli munosabatda bo‘ladi. Uning har bir harakati aniq maqsad bilan boshlanib, natija bilan tugaydi. Aniq, real maqsadga yo‘nalganlik esa ehtiyoj, qiziqish, pedagogik sharoit uyg‘unligi orqali ta’minlanadi.

Milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni o‘z ichiga milliy xususiyatlar, an’ana va urf-odatlar asosidagi axloqiy tasavvur va tushunchalarning bir butunligidir. Shu ma’noda maktab va oilada o‘smir o‘quvchilarning axloqiy tarbiyasi to‘g‘ri pedagogik nazorat ostida shakllantirilishi kerak. Ushbu g‘oyaviy, oilaviy, pedagogik-profilaktik omillar natijasida o‘smirlar shaxsiy va jamiyat manfaatlari uyg‘unligiga qurilgan o‘z g‘oyalari, maqsadlarini vujudga keltiradilar hamda unga intiladilar.

Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining V-IX sinflarida tahsil olayotgan tarbiyasi ogʻir oʻsmirlarda milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishda oila, maktab va mahalla hamkorligini yoʻlga qoʻyish, milliy tarbiya yoʻnalishi orqali yoshlarda oʻzlikni anglash, vatanparvarlik, milliy gʻurur, millatlararo muloqot madaniyati, milliy mafkuraviy ongʻlilik, milliy odob, fidoyilik, ezgulik, odamiylik, gumanizm (insonparvarlik) kabi sifatlar shakllantiriladi.

Oʻzbekistonda roʻy berayotgan oʻzgarishlar barcha sohalar kabi oila, maktab va mahalla tizimida ham “Maktab va ijtimoiy institutlar hamkorligi” asosida umumiy oʻrta taʼlim maktablarining oʻsmir yoshidagi tarbiyasi ogʻir oʻquvchilarda milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishning asosiy vazifalarini hayotga tatbiq etishni taqozo qiladi. Pedagogika va tibbiyotda “oʻsmirlik davri” iborasi keng ommalashgan tushuncha hisoblanadi. Oʻsmir yoshidagi bolalar tarbiyasiga alohida eʼtibor berilishiga sabab shundaki, bu davrda bola somatik-jismoniy, jinsiy va ijtimoiy taraqqiyoti jihatidan jiddiy oʻzgarishlarga uchraydi. Shuning uchun ham jamiyat tomonidan oʻsmirlik davri va uning xususiyatlariga beriladigan baho aynan shu jamiyatning taraqqiyot darajasiga bogʻliq. Agar oʻsmirlik davrining boshlanishi odatda koʻproq jinsiy jihatdan yetilish bilan bogʻlansa, subyektiv jihatdan bu davrning yakunlanishi hayotda ustun mavqega ega boʻlgan ijtimoiy ahvol, taʼlim olish muddati kabilarga bogʻliq ravishda turlicha boʻlishi mumkin. Oʻsmir oʻquvchilar yoshi nuqtayi nazariga ijtimoiy-psixologik yondashuv yana shu bilan izohlanadiki, kichik maktab yoshida oʻquvchilar uchun yetakchi boʻlgan oʻquv faoliyati endi oʻzining kattalar dunyosida va ijtimoiy munosabatlar tarkibida oʻz mavqeyi va ijtimoiy oʻzligini anglashga qaratilgan faoliyat bilan almashadi. Shuning uchun oʻsmirlik bu – bolaning ulgʻayish yoʻlidagi bir bosqich yoki “oʻtish davri” emas, balki teran mazmun, shaxsiy mohiyat va ijtimoiy ahamiyatga ega boʻlgan mustaqil yosh davri hisoblanadi. M.Quronov “Otalar kitobi”da oʻsmirlik davriga shunday taʼrif beradi: “... oʻsmirning qoʻl-oyogʻi koʻpincha uning fikridan oldin yuradi. Masalaning mohiyatiga, “ichiga kirish”dan koʻra yuzaki, tez va xom qaror qabul qiladi. U oʻziga kattalarning ishonishini, biror jiddiy narsa bilan shugʻullanishni istaydi. Biroq kattalar uni bola deb bilib, eʼtiborsiz qoldirishadi. Natijada undagi faollik qarovsiz qoladi. Maktab, uydagi foydali ishlarga emas, mahalla, koʻcha, podyezddagi tengdoshlariga olib chiqarib qoʻshadi.

Bu davrni pedagoglar bolalikdan katta yosh davriga “oʻtish davri” deb ataydilar. Oʻtish davrida akseleratsiya – oʻsmirlarning jismoniy oʻsishida tezlashuv roʻy beradi. Bu yoshda ularda intizom, oʻqishga qiziqishning susayishi, xarakterida dagʻallik paydo boʻlishi kuzatiladi. Tez jahli chiqadi. Ota-onaning gaplariga ilgari soʻzsiz qoʻshilgan boʻlsa, endi tanqid qiladi. Birovlardagi kamchiliklarni boʻrttirib koʻrsatadi. Oʻsmirlik – “ota-onam koʻp narsalarni bilmaydi” deydgan davr.

Bu davr – orzular davri. Sirdosh doʻst, ideal izlash davri” [5,42–49]. Oʻtish davri yoshlarning shaxsiy manfaatlari sohasida jiddiy oʻzgarish roʻy beradi. Ularning jismoniy va psixik “Men”iga boʻlgan oʻzidagi oʻzgarishlarga qiziqishi ortadi yoki L.S.Vigotskiy fikriga koʻra “egosentrizm dominanti” yetakchi boʻlib qoladi. Tana aʼzolariga, odatdagi bichimdan chetga chiqishga boʻlgan eʼtibor ancha kuchayadi. Tana tuzilishi haqidagi yashirin tasavvurga yangi somatik oʻzgarish, his-tuygʻu qoʻshiladi, ular atrofdagilarning bu yoshdagilarga boʻlgan munosabatini (qoʻllash, befarqlik, qabul qilmaslik, ustidan kulish) belgilaydi. Shuning uchun yangicha tana holatining shakllanish jarayoniga nisbatan har tomonlama shaxsiy munosabat rivojlanib, tana beoʻxshovligi haqidagi haqiqiy yoki arzimas belgilarni qayta baholashga harakatlar boʻladi. Ular endi oʻzining yosh bola emasligini taʼkidlaydi, oʻzini katta odam sifatida his eta boshlaydi, kattalardek boʻlishga intiladi. Ammo uning bunday intilishlari ota-ona, tarbiyachi, oʻqituvchi va boshqalarning qarshiligiga uchraydi. Bunday qarshilik ochiq, qatʼiy tavsifda, masxaraomuz yoki yashirin boʻlishi mumkin. Bu munosabatlarda keskinlikni keltirib chiqaradi. Oʻsmirlar oʻzining “men”ini isbotlash uchun oʻzbilarmonlik va oʻjarlik bilan mutlaqo kutilmagan ishlarni qiladi, aks holda unga hech kim quloq solmasligini biladi. Ularning kutilmagan, taqiqlangan ishlarga beriluvchanligi ham shu bilan izohlanadi. Ichkilikbozlik va giyohvandlikka erta berilish, jinsiy aloqalarni erta boshlash, xulqda keskinlikning paydo boʻlishi aynan oʻsmirlarning oʻzini koʻrsatishga boʻlgan intilishidan dalolat berishi mumkin. Oilada ota-onaning oʻz mavqeyini yoʻqotib qoʻyishi ham oʻsmirlarning “oʻzligini koʻrsatish”ga boʻlgan intilishining ikkinchi muhim sababidir. Ota-onaning talablari yoki ularning xavotirlari oʻsmir oʻquvchilarni toʻxtata olmaydi U endi koʻrsatmalarga eʼtibor bermaydi, “boʻysunishni xohlamaydi” (J.J.Russo). Uning xulqida ota-onasiga nisbatan yangicha munosabat yuzaga keladi, yaʼni “Agar ota-onam meni hozirgi ahvolimda qabul qilmasa, men ham ulardan kechdim” degan aqidani miyasiga singdirib oladi. Ota-onalarning manfaati, qadr-qimmatini, pand-nasihatlari uning uchun salbiy maʼno kasb etib, asabini qoʻzgʻayveradi. Munosabatlarning bunday qaltis holatida koʻpgina ota-onalar farzandlarini xudbinlikda ayblaydilar. Demak, oʻsmirlarning oilasidan uzoqlashuviga uning yolgʻizlanib qolganligi va atrofdagilar tomonidan rad etilganligi sabab boʻlishi mumkin. Uchinchi sabab – oʻsmirlar oʻz maʼnaviyati, qiziqishlari, bahosi, intilishlarini tushunadigan tengdoshlarini, hamfikir doʻstlarini topishga intiladi. U koʻproq oʻzidan kattaroq boʻlgan yoshlar bilan doʻstlashishga, ularning “oʻziniki” boʻlib qolishga harakat qiladi, ular orasida oʻsishni xohlaydi. Shunday

qilib, o‘smir bolalar o‘z oilasidan chiqib, o‘zi uchun ma‘qul bo‘lgan guruhga qo‘shiladi va bu guruh uning uchun o‘zini namoyon qilish ma‘nosida muhim ahamiyat kasb etadi, shu bilan u mustaqillikka erishadi. Ammo bu qadriyatlar yuzasidan hamfikir bo‘lgan va aynan maqbul qonunlar asosida yashayotgan insondagi ehtiyojlarning to‘la amalga oshishi emas. Jinsiy o‘shish bilan bog‘liq psixik siljishlar o‘tish davridagi bolalarni o‘z tengdoshlarini sevishtga undaydi, bu esa uning o‘z holatidan qoniqmasligiga sabab bo‘ladi. Sh.Byuler fikriga ko‘ra, psixik pubertatlik, o‘smirlarning “men”i “sen” bilan uchrashuv uchun ochilishi lozim. Bu niyat hamfikirlik, atrof-muhitni bir xilda fikrlashga asoslangan qalblar yaqinligining romantik shakli sifatida bir-biriga bo‘lgan intilish tamoyiliga ko‘ra amalga oshiriladi. Bu fikrni yangi psixanalitik maktabning ayrim vakillari ta’kidlaganlar. Biz uchun masalaning g‘oyaviy jihati, deviant xulq-atvor shakllaridan biri – g‘oyaviy deviantlik muhimdir. Voyaga yetmaganlarning xulqini to‘g‘ri tushunish uchun tadqiqotning muqobil usullari zarur bo‘ladi. Shu sababli, bizningcha, tarbiyasi og‘ir o‘quvchilarda milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatarni shakllantirishda oila, maktab, mahalla hamkorligi muayyan xususiyatlarga egadir. Aynan shu nuqtayi nazardan tarbiyasi og‘ir o‘quvchilarda milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos asosiy tushunchalarni ko‘rib chiqish zarur bo‘ladi. Bunday tushunchalar sirasiga “ijtimoiylashuv”, ya’ni bolaning jamiyat a‘zosi bo‘lib qolishiga imkon beruvchi qoida, holat, xulq-atvor me‘yorlarini o‘zlashtirishi, jamiyatda o‘z o‘rnini egallashi, shuningdek axloqiy fazilatlar tizimiga doir tushunchalar kiradi. Muammoning ijtimoiy muhimligi “qaltis guruh”ni ajratib olish uchun mezonlarni ishlab chiqishni taqozo etadi, bu ayniqsa psixika va muhitning buzilishi natijasida jinoyatchilik va psixik jazavaning uyg‘unlashib ketishi mumkin bo‘lganda muhimdir. Yosh avlod tarbiyasi, shakllanishi va rivojlanishi jarayoniga doir psixologik-pedagogik manbalar tahlili hamda V-IX sinf o‘quvchilarining o‘quv-tarbiyaviy jarayonini kuzatishlarimiz asosida o‘smir yoshidagi bolalar tarbiyasidagi buzilishlarga quyidagi salbiy omillar sabab bo‘lishi mumkin ekanligini aniqladik:

- bolalarning ota-ona, oila, mahalla qaramog‘idan chetda qolishi;
- oilaning noto‘liqligi;
- oila, xususan, farzandlarning iqtisodiy jihatdan kam ta‘minlanganligi yoki o‘ta to‘kis ta‘minlanishi;
- oiladagi muhitning notinchligi;
- ota-onaning farzand tarbiyasiga e‘tiborsizligi;
- boladagi fiziologik nuqsonlar;
- bolalarda ijtimoiylashuvning yaxshi rivojlanmaganligi;
- bolaning buzg‘unchi g‘oyalar yoki guruhlar ta‘siriga tushib qolishi;
- o‘smirlarning ommaviy axborot vositalari yoki ijtimoiy tarmoqlarning nojo‘ya ta‘siriga tushib qolishi va hokazo.

“Ijtimoiy qaltis” guruh bolalari noijtimoiylashuv xususiyati bilan boshqalardan jiddiy farq qiladi. Bilvosita va bevosita noijtimoiylashuv ta‘siriga tushib qolgan har bir guruhga oilaviy kelishmovchiliklar, doimiy psixosoz ijtimoiy asabiy muhit, noformal tarbiyasi og‘ir o‘quvchilar guruhi ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Ijtimoiy pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, “qaltis guruh”dagi bolalarda ijtimoiylashuvning buzilishi keng ma‘nodagi tarbiyaviy befarqlik tufayli sodir bo‘ladi, ya’ni:

- shaxsiy va psixik regress jihatlari bilan bog‘liq emotsional va shaxsiy rivojda turg‘unlik ro‘y beradi;
- asabiy, jazavaning qo‘zg‘ashi yoki doimiy tushkunlik holatiga tushib qoladi;
- doimiy ma‘naviy meyordan chiqish holati kuzatiladi;
- ijtimoiy passivlik buzg‘unchi g‘oyalarga nisbatan faollikka ulanib ketadi;
- boshqa xildagi ma‘naviy buzilishlar mafkuraviy “patologiya” omili sifatida ro‘y beradi.

Tarbiyasi og‘ir o‘smirlarda milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatarni shakllantirish muammolarini hal etishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish o‘smirlar orasida oila, maktab va mahalla hamkorligi yetarli muvofiqlashtirilmayotgani, buning oqibatida ular orasida qarovsizlik va ijtimoiy faollik yetishmayotgan bir paytda, ayniqsa, dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Milliy qadriyatlarimizga ko‘ra har bir farzandning tarbiyasi oiladan, mahalladan boshlanishi lozim. Ijtimoiy pedagogikamizning maqsadi ham shunga yo‘naltirilgan. Misol uchun, asosiy pedagogik hujjatlarimizdan biri “O‘quvchilarni tarbiyalashda oila, mahalla, maktab hamkorligi” konsepsiyasida “Oilada sog‘lom muhitni yaratish, milliy ruh va turmush tarzini hisobga olish, farzandlar uchun ota-ona har tomonlama o‘rnak bo‘lishi, farzandlarning ota-onasiga, Vatanga muhabbat tuyg‘usini shakllantirish, o‘zaro g‘amxo‘r bo‘lishini ta‘minlash – oilaviy tarbiyaning asosiy vazifasi” ekanligi ta‘kidlanadi [6,16]. Tarbiyasi og‘ir o‘smirlarning milliy qadriyatlarimizga xos sifatarni shakllantirishda oila, maktab va mahalla hamkorligi muammosiga taalluqli adabiyotlarni o‘rganish natijasida shunday fikrlarga keldik:

Olimlarimiz tomonidan yoshlar ongida milliy qadriyatlarni shakllantirishga oid bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, aynan tarbiyasi og‘ir o‘smirlarning milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatarni shakllantirishda oila, maktab, mahalla hamkorligi muammoning mohiyati, milliy qadriyatlarni

yoshlar ongiga singdirishning pedagogik omillari, yoʻllari, mazkur jarayonda milliy va umuminsoniy xususiyatlarni hisobga olishning ilmiy-pedagogik asoslari yaratilmagan.

Oila, maktab va mahalla hamkorligida tarbiyasi ogʻir oʻquvchi oʻsmirlar milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishning yaxlit pedagogik tizimini ishlab chiqish, metodikasini yaratishga erishish, pedagogika fani oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Tarbiyasi ogʻir oʻsmirlarning milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishda oila, maktab va mahalla hamkorligining imkoniyatlari katta va ushbu hamkorlikda qulay shart-sharoitlar mavjud. Lekin tarbiyasi ogʻir oʻsmirlarda milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishda oila, maktab, mahalla hamkorligidan foydalanishning pedagogik asoslari maxsus tadqiq etilmagan.

Bu masala mafkuraviy taʼlim-tarbiya bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, nafaqat oʻquv muassasalarida, balki mahalla, korxonalar va tashkilotlarda izchil, uzluksiz tarzda bilim berishni tashkil etishni taqozo etadi. Tarbiyasi ogʻir oʻsmirlarda axloqiy sifatlarni shakllantirishda oila, maktab, mahalla hamkorligida milliy qadriyatlarga doir bilimlarini chuqurlashtirib borish, ularda muayyan bilim, koʻnikma, malaka va kompetensiyalarni hosil qilish jarayoni dinamik tarzda amalga oshirilishi lozim. Tarbiyasi ogʻir oʻsmirlar bilan oila, maktab, mahalla hamkorligida amalga oshiriladigan milliy qadriyatlar asosidagi korreksion tadbirlarda quyidagi pedagogik vazifalar hal etilishi maqsadga muvofiqdir:

oʻsmir oʻquvchilarni milliy qadriyatlar mohiyati hamda uning jamiyat hayotida tutgan oʻrni haqidagi maʼlumotlar bilan qurollantirish tarbiyasi ogʻir oʻsmirlarda milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishda oila, maktab, mahalla hamkorligida V-IX sinf oʻquvchi oʻsmirlarda gʻoyaviy va mafkuraviy bilimlarni egallashga boʻlgan ehtiyojni vujudga keltirish hamda mafkuraviy tafakkurni qaror toptirish; tarbiyasi ogʻir oʻsmirlarda milliy qadriyatlar asosida axloqiy bilimlar, axloqiy fazilatlar, qadriyatli yondashuvga asoslangan amaliy faoliyatlarini tashkil etish borasida koʻnikma, malaka va kompetensiyalarni hosil qilish.

Tarbiyasi ogʻir oʻsmirlarda oila, maktab, mahalla hamkorligida milliy axloqiy qadriyatlar asosidagi korreksion tadbirlarni tashkil etishda quyidagilarga asoslandik:

-oʻsmir yoshidagi oʻquvchilarning ong darajasi ijtimoiy munosabatlar jarayonida, ularning jamiyat, atrof-muhitga boʻlgan yondashuvda namoyon boʻladi;

-har bir fuqaroning kamoloti ular yashayotgan jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga bogʻliq;

-yoshlar ongida axloqiy qarashlar va fazilatlar milliy qadriyatlar hamda obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarning oʻzaro uygʻunlashuvi asosida tashkil etiladigan, uzluksiz tizimli taʼlim-tarbiyani yoʻlga qoʻyish natijasida vujudga keladi;

-har bir yosh avlodning maʼnaviy axloqiy jihatdan rivojlanishi davlat va jamiyat manfaatlarini ifodalaydi.

Yoshlar ongida milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishga doir pedagogik, falsafiy, psixologik adabiyotlarni oʻrganish natijasida quyidagi ishlarni amalga oshirish zaruriyati paydo boʻldi:

- oʻsmir oʻquvchilar hayotida oila va mahalla bilan hamkorlikda keng koʻlamli ijtimoiy, maʼnaviy sogʻlom muhit yaratish;

- maktabdagi taʼlim-tarbiya jarayonida oʻquvchilar ongiga milliy qadriyatlarni singdirish asosida milliy dunyoqarashni tarkib toptirish;

- oʻquvchilarning milliy axloqiy qadriyatlarga asoslangan bilimi, qarashlari va milliy tafakkuri asosida ijtimoiy faolligini oshirish.

Tarbiyasi ogʻir oʻquvchilarda oila, maktab, mahalla hamkorligida milliy axloqiy qadriyatlarga xos sifatlarni amalga oshirishda quyidagi tamoyillarga asoslanish maqsadga muvofiqdir:

Milliy axloqiy qadriyatlarga xos taʼlim-tarbiyaning ilmiy asosga ega ekanligi.

Milliy axloqiy tarbiyaning meʼyoriy-huquqiy jihatdan asoslanganligi.

Milliy axloqiy tarbiyaning tizimlilik va uzluksizligi.

Tarbiya jarayoniga qadriyatli yondashuvning aniq maqsadga yoʻnaltirilganligi.

Tarbiyasi ogʻir oʻquvchilar milliy axloqiy tarbiyasida oila, maktab va mahalla hamkorligini yoʻlga qoʻyishning yaxlitligi.

Tarbiyasi ogʻir oʻsmirlar tomonidan egallangan nazariy bilimlarni amaliy harakatlar, mashgʻulotlar jarayonida mustahkamlashlariga erishish.

Tarbiyasi ogʻir oʻquvchilarning oila, maktab va mahalla hamkorligida milliy axloqiy qadriyatlarga xos sifatlarni shakllantirishda qoʻyidagi ustuvor yoʻnalishlar belgilab olindi:

- oʻsmir oʻquvchilarning milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni oʻzlashtirishga boʻlgan ehtiyoj va qiziqishlarini qaror toptirish, shaxs kamolotini taʼminlashga erishish;

- yoshlarning milliy axloqiy dunyoqarashini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan ta’lim-tarbiyaviy ishlarni tashkil etish jarayonida milliy qadriyatlarga tayanish;
- tarbiyasi og’ir o’quvchilarning milliy axloqiy qadriyatlarga xos sifatlarni oila, maktab va mahalla hamkorligida amalga oshirishga xizmat qiladigan ta’lim-tarbiya shakl, metod va usullarini belgilab berish hamda ularni tatbiq etish;
- tarbiyasi og’ir o’smirlar bilan milliy qadriyatlar asosida tashkil etiladigan korreksion tadbirlarni mahalla va jamoat tashkilotlarida amalga oshirish hamda rejalashtirilgan ma’naviy-ma’rifiy ishlar bilan uyg’unlashtirish.

Tarbiyasi og’ir o’smirlar ta’lim-tarbiyasiga ta’sir etuvchi obyektiv va subyektiv omillar quyidagilardan iborat ekanligi aniqlab olindi:

ijtimoiy-mafkuraviy omillar – jamiyatning ijtimoiy mafkuraviy qiyofasi, milliy qadriyatlarni singdirishga qaratilgan maqsadli puxta o’ylangan tizimning mavjudligi, hukumatimiz tomonidan qabul qilingan me’yoriy hujjatlar mazmunining fuqarolar manfaatiga muvofiq kelishi, jamiyat boshqaruvining insonparvar, demokratik, mustaqillik, erkinlik va tenglik tamoyillari asosida yo’lga qo’yilishi;

hududiy omillar – shaxs tug’ilib o’sgan makon, milliy qadriyatlar mazmuni, uning o’ziga xos xususiyatlari, ularning ijtimoiy borliqqa ta’siri hamda shaxs kamolotidagi o’rni va ahamiyati, umuminsoniy qadriyatlar mazmuni bilan mutanosibli;

ijtimoiy-moddiy omillar – jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, moddiy-texnikaviy sharoit, ilg’or fan va texnika yangiliklari hamda texnologiyalarning yoshlar harakati amaliyotiga tatbiq etilishi;

ijtimoiy-ma’naviy omillar – milliy mafkurani yoshlar qalbi va ongiga singdirishda jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olishi, ta’lim, fan, madaniyat, jismoniy tarbiya muassasalari inson manfaatlariga mutanosibli.

Tarbiyasi og’ir o’smirlarda oila, maktab va mahalla hamkorligida milliy axloqiy qadriyatlarimizga xos sifatlarni shakllantirishda ushbu yosh davriga xos xarakter, qobiliyat va layoqat kabi shaxsiy xususiyatlaridan kelib chiqib, milliy axloqiy ta’lim-tarbiyaning mezonlarini tashkil etuvchi mas’uliyat, e’tiqod, iymon kabi ma’naviy sifatlarni mukammal tizimda ular ongi va qalbida sobit o’rin egalashiga qaratilgan faoliyatni tashkil etish muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, insonning axloqiy yetukligini belgilovchi sifatlardan biri uning ongi va qalbidagi qadriyat tizimining barqaror o’rin olganligidadir. Qalb, shaxsiy ong va g’oyaviy uzviylik asosida insonning mafkuraviy immuniteti shakllanadi va uning mustahkamligi e’tiqod hamda iymon bilan belgilanadi.

Tarbiyasi og’ir o’smirlarning milliy axloqiy qadriyatlarga xos sifatlarni tarkib toptirishda uning ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi ishtiroki darajasi va sifatiga bog’liq ravishda maqsadli hamda rejali tarzda munosabatlar ko’rinishi shaxsda milliy axloqiy sifatlarning shakllanishiga olib keladi. Shu bois jamiyat hayoti, ijtimoiy tuzumda qaror topgan qadriyatli munosabatlar mazmuni, uning g’oyalari o’smir bolalar ma’naviyatini shakllantirishda yetakchi o’rin tutadi.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentning 2020-yil 18-fevraldagi PF-5938-sonli “Jamiyatda ijtimoiy-ma’naviy muhitni sog’lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo’llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Farmoni.
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentning 2020-yil 18-fevraldagi PQ-4602-son “Mahalla va oilani qo’llab-quvvatlash vazirligi faoliyatini tashkil etish to’g’risida”gi Qarori.
3. Abdujabborova M. L. “O’smirlar orasida olib boriladigan mafkuraviy profilaktika ishlarining ijtimoiy-pedagogik asoslari (mahalla fuqarolari yig’inlarining diniy ma’rifat va ma’naviy-axloqiy tarbiya masalalari bo’yicha maslahatchilari faoliyati misolida) Ped.f.n. ...diss. –T.: 2007. -150 b.
4. Musurmonova O. Yuqori sinf o’quvchilari ma’naviy madaniyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari: Ped. fan. dok. ... diss. – T., 1993 – 364 b.
5. Ивин, А. А. Аксиология / А. А. Ивин. - М., 2006. - 390 с., 73-б
6. “O’quvchilarni tarbiyalashda oila, mahalla, maktab hamkorligi” konsepsiyasi. – T.: O’qituvchi, 1998. – 16 b.

SHAXS TARBIYASIDA ALISHER NAVOIY ASARLARINING O‘RNI

*Tosheva Dildora Iskandarovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti,
pedagogika kafedrası dotsenti (PhD)*

*Ahmadova Mahbuba Shavkat qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Pedagogika nazaryasi va tarixi yo`nalishi
1-bosqich magistranti*

Mazkur maqolada buyuk mutafakkir va alloma Alisher Navoiyning asarlarining mazmun–mohiyati, ularning yosh avlodni barkamol etib tarbiyalashdagi muhim ahamiyati haqida so‘z boradi. Shu bilan birgalikda jadid ma‘rifatparvarlari Munavarqori Abdurashidxon, Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiyning pedagogik qarshlari, ularning boy ma‘naviy me‘rosi, qolaversa yangi usul maktablaridagi ta‘lim tarbiya jarayoni, yangicha usul qisqa vaqt ichida yoshlarni savodli qilish, maorifni rivojlantirish maqsadida o‘zlarining ijodiy nashrlari, ta‘limdagi islohotlar, mamalakatdagi siyosiy ta‘sirning ta‘lim jarayonidagi o‘ziga xosliklari va mamlakatimizdagi islohatlar haqida ma‘lumot berilgan.

***Kalit so‘z:** Alisher Navoiy, Buyuk mutafakkir, g‘azallar, ruboiylar, axloq, tarbiya, ta‘lim, do‘stlik, sadoqat, vafo, o‘dob-axloq, saxiylik, rostgo‘ylik, madaniyat, ma‘naviyat, Xamsa asari, milliy tarbiya, milliy mafkura, ilm- ma‘rifat.*

РОЛЬ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛИШЕРА НАВОИ В ВОСПИТАНИИ ЛИЧНОСТИ

В данной статье говорится о сути произведений великого мыслителя и учёного Алишера Навои и их значении в воспитании молодого поколения. В то же время педагогика современных просветителей Мунаваркори Абдурашидхана, Абдуллы Авлони, Махмудходжи Бехбуди, их богатое духовное наследие, а также учебный процесс в школах нового метода, новый метод заключается в том, чтобы в короткие сроки сделать молодежь грамотной, развития образования. информация о своих творческих публикациях, образовательных реформах, особенностях политического влияния на образовательный процесс и реформах в нашей стране.

***Ключевые слова:** Алишер Навои, великий мыслитель, газели, рубаи, нравственность, образование, образование, дружба, верность, манеры, щедрость, честность, культура, духовность, произведения Хамсы, национальное образование, национальная идеология, наука и просвещение.*

THE ROLE OF ALISHER NAVOI'S WORKS IN THE EDUCATION OF A PERSON

This article talks about the essence of the great thinker and scholar Alisher Navoi's works and their importance in educating the young generation. At the same time, the pedagogy of modern enlighteners Munavarqori Abdurashidkhan, Abdulla Avloni, Mahmudhoja Behbudi, their rich spiritual heritage, and the educational process in new method schools, the new method is to make young people literate in a short period of time, to develop education. information about their creative publications, educational reforms, peculiarities of political influence in the educational process and reforms in our country.

***Key words:** Alisher Navoi, the great thinker, ghazals, rubai, Morality, education, education, friendship, loyalty, loyalty, manners, generosity, honesty, culture, spirituality, Khamsa work, national education, national ideology, science and enlightenment.*

*“Agar bu ulug‘ zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir”
O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti
Islom Abdug‘aniyevich Karimov*

Kirish. Yoshlarimiz albatta o‘z tarixini va buyuk ajdodlarining hayot yo‘llarini bilishi, ular qoldirgan boy ma‘naviy me‘rosidan foydalangan holda ta‘lim jarayoniga milliy ruhda yondashishi, mamlakatimizda bo‘layotgan islohotlarga o‘z munosabatini bildira olishi lozimdir. Bugun ta‘limga bo‘lgan e‘tibor, yoshlarga bo‘lgan ishonch va imkoniyatlar ularni yanada ko‘proq ilm olishga da‘vat etadi. Zero ajdodlarimiz orzu qilgan intellekti yuqori bo‘lgan yoshlarimizni dunyo tan olmog‘i ularning yutig‘i, millatning faxri bo‘lmog‘i darkor.

“Ilmdan boshqa najot yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas”, degan hadisi sharifda. Shunday ekan biz millatning ravnaqi, mamlakat farovonligi uchun ilm –ma‘rifatni yuksaltirishimiz, ta‘lim tizimini milliy mafkuraviy g‘oyalarga yug‘rilgan holda isloh qilishimiz kerak.

Asosiy qism. O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida jahon miqyosidagi raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta‘lim tizimini yaratish va uni kompleks rivojlantirish, malakali kadrlar tayyorlash maqsadlariga katta kuch va mablag‘lar yo‘naltirilmoqda. Bugungi modernizatsiya jarayonlari, islohot va o‘zgarishlar natijadorligi maktab ta‘limiga, yangi avlod kadrlarini yetishtirish masalasiga borib taqaladi.

Prezidentimiz tarixga nazar solib shunday deydi: - “O‘ylaymanki, tarixda ikki buyuk Renessansga zamin bo‘lgan mintaqamizda uchinchi Renessansni aynan jadid ajdodlarimiz amalga oshirishlari mumkin edi. Afsuski, mustabid tuzum ularning ezgu g‘oya va amaliy harakatlarini to‘la ro‘yobga chiqarishga imkon bermadi - bugun biz ularning pirovard maqsadlarini amalga oshiramiz”. [1]

Ma‘rifatparvarlar xalqimizning donishmand farzandlari sifatida mustaqillikkacha bo‘lgan ijtimoiy-siyosiy vaziyatni, xalqning ma‘naviy holati darajasini yaxshi bilganlar. Mustaqillikka erishish uchun xalqning umumiy madaniy saviyasini davr talablari va imkoniyatlari darajasida rivojlantirish, xalqni yangi madaniyat, ma‘rifatga chorlash zarurligini chuqur anglab yetganlar.

Ularning aksariyati o‘z asarlarida Turkiston zamini madaniyatini rivojlantirish, ma‘rifatga chaqirish, Vatan taqdiri va uning istiqboli uchun qayg‘urish kabi muammolarni ko‘tarib chiqqan edilar. Traix sahnasida munosib o‘rin qoldirgan bobolarimiz Turkiston aholisining ijtimoiy-siyosiy fikr doirasini kengaytirish, xalqning dunyoqarashida madaniy-ma‘rifiy o‘zgarishlar yasashning muhim omili sifatida maktab islohotini birinchi zaruriyat deb belgilab olgan edi. “Millatning taraqqiysi aning avval muntazam maktablaridan boshlanur. Agarda biz dinimizni, millatimizni yaxshi ko‘rub, muhofaza qilmoqchi bo‘lsak, avval saodat eshigi bo‘lgan maktabimizni zamong‘a muvofiq isloh qilish kerak”, deb yozgan edi Hoji Muin Shukrullo. [4] Haqiqatan ham, maktablar islohi masalasi jadid bobolarimiz va buyuk allomalarimizning keng qamrovli munozaralariga sabab bo‘ldi.

Birgina Alisher Navoiy davrini oladigan bo‘lsak madrasalarda ta‘lim jarayonlari madrasalarining ochilishi, undagi bosh maqsad milliy mafkura (hurlik, erkinlik, savodsiylik, qashshoqlik va qullikka qarshi ma‘rifat va ilm bilan erishish) asnosida ta‘lim-tarbiya jarayonini amalga oshirilishini belgilab bergan edi.

Buyuk islohotlar amalga oshirilayotgan O‘zbekiston sharoitida mustaqil fikrlovchi yoshlarning bo‘lishi davr taqozosidir. Chunki shaxsiy dunyoqarashga ega bo‘lgan insonlarga jamiyat taraqqiyotini ta‘minlovchi muvaffaqiyatlarga erishishga qodir bo‘ladilar. Respublikamizda olib borilayotgan siyosatning bosh omillaridan biri ham teran fikrlovchi, mustaqil dunyoqarashga ega, iqtidorli shaxslarni kamol toptirish va tarbiyalashdir. Millatni yoqotmoq istamasang sen yoshlarga o‘tmish ko‘zqusini tut, ayniqsa bugungi yoshlarga biz kimmiz, kimlarning avlodimiz va bizning buyuk ajdodlarimiz nelarga qodirligini, hamda ularga munosib bo‘lib shakllanishi uchun ular qoldirgan boy ma‘naviy me‘rosni o‘rgatmog‘imiz, hamda buyuk bir maktabni o‘rganmog‘imiz lozimdir.

Bugun ta‘limning barcha bosqichlarida buyuk shaxslar, ularning hayoti, boy ma‘naviy me‘rosi haqida ta‘lim berilmoqda. Mana shunday buyuk shaxslardan biri Mir Alisher Navoiydir. Alisher Navoiy xalqimizning ongi va taffakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, millatimizning g‘ururi, sha‘n -u sharafini dunyoga tarannum qilgan o‘lmas so‘z san‘atkoridir. Ta‘bir joiz bo‘lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so‘zlovchi biror-bir inson yo‘qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e‘tiqod bilan qaramasa. “Agar bu ulug‘ zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir” – deydilar mamlakatimizning Birinchi Prezidenti Islom Abdug‘aniyevich Karimov. [7]

Biz Navoiy asarlarini o‘qir ekanmiz asardagi obrazlardan juda kata tarbiyaviy tomonlarini olishimiz mumkin. O‘zbek xalqining ulug‘ ma‘rifatparvari, mutafakkiri va buyuk shoiri Alisher Navoiy ijodida yoshlar tarbiyasiga bag‘ishlangan sahifalar nihoyatda ko‘p. Mutafakkir bolalarni ilm-hunar egallashga, mehnatni sevishga undaydi, bu ilm va hunarni xalq, Vatan manfaatlari yo‘lida sarf qilish zarurligini alohida uqtiradi. Ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiy ilm-ma‘rifat, ta‘lim-tarbiya haqidagi fikrlarini badiiy asarlarida komil insonlar sifatida tasvirlangan ijobiy obrazlar orqali bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, ilm-fanning xislati, qudratiga juda katta baho beradi. Alisher Navoiy ijodining negizida inson, uning ma‘naviy dunyosi, chin inson qiyofasi, insonlarni Vatanni sevishga, xalqning dardi bilan yashashga da‘vat etadi,

bunday g‘oyalar hech qachon o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi. Aksincha, nohaqlikning ustidan adolat, yovuzlikning ustidan ezgulik g‘alaba qilishida qayta qayta tarbiya vositasi bo‘lib, komillikka erishish uchun yo‘l ko‘rsatuvchi manba bo‘lib xizmat qiladi

Buyuk mutafakkir bolalar tarbiyasiga oid fikr-mulohazalarini o‘zining nodir asari “Xamsa”ning “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” kabi dostonlarining ayrim boblarida keng bayon etadi. “Hayrat ul-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”) falsafiy-ta’limiy dostonidir. Adib dostonida saxiylik, odob va kamtarinlik, ota-onaga hurmat, rostgo‘ylik va to‘g‘rilik, ilmning foydasi va mashaqqat chekib bilim olgan kishi baxt-saodatga erishajagi haqidagi falsafiy qarashlarini keng bayon etadi.

“*Odami ersang, demagil odami, Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami*” degan hikmatli baytlari «Xamsa» ning birinchi dostoni «Hayratul abror»dan joy olgan va shu dostonning asosiy g‘oyasini belgilaydi. Ana shu birgina bayt orqali, ikki misraga juda katta ma‘noni singdirib, ya‘ni xalqning g‘ami bilan ishi yo‘q, faqat o‘z manfaatini o‘ylab ish tutadigan, xudbin insonni inson demagilki, u komil inson emasdir deyiladi. Chin ma‘nodagi inson faqat o‘zini emas o‘zgalarni ham o‘yladi, faqat moddiy dunyo yig‘ish, yoki soxta obro‘ga erishish emas, xalqqa xizmat qilishi uning odamiyligining qay darajada ekanligini belgilaydi deydi ushbu baytida. Bu esa kishilarni insonparvarlikka, odamiylikka, xalqparvarlik singari ezguliklarga chorlaydi.

“Hayrat ul-abror” asarining bir necha boblari odob-axloq va ta’lim-tarbiya masalasiga bag‘ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolotida odob va kamtarlikni ulug‘lab, ta’lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon qilish bilan birga, takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir dostonning bu maqolotida bola tarbiyasi, uni o‘stirish, o‘qitish va balog‘atga yetkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil fikr yuritadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo‘lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh deb ta’riflaydi:

Boshni fido ayla ato qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a...
Tun-kunungga aylagali nurposh,
Birisin oy angla, birisin quyosh...

Inson hayotini quyosh kunduzi charog‘on va taftli qilgani kabi, ona mehri, uning etibori, bola kamolotida jada ham ahamiyatligini ta’kidlaydi, otani oyga, qiyoslab adib tuningni yoritguvchi va tunda yo‘l topguvchi chiroq kabi, bolaning hayotda o‘z o‘rniga ega bo‘lishida otaning ham hissasi juda cheksiz ekanligini e’tirof etadi. Har ikkisining mukammal bergan go‘zal tarbiyasi shaxsni kamolotga va buyuklikka yetaklaydi.

Navoiyning fikricha, barqaror davlat va namunali jamiyatni qurishda mukammal axloq, ilm egasi bo‘lgan yoshlarning o‘rni beqiyos. Shuning uchun u o‘z zamonasining ilmga, hunarga intiluvchan yoshlarini nihoyatda ardoqlar edi. “Xamsa”ning “Farhod va Shirin” dostonida shoir chin sevgi va vafo, do‘stlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik g‘oyalarini tarannum etadi. Dostonning ko‘pgina boblari bolalar va yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag‘ishlangan.

Navoiy Farhodning bolalik chog‘laridanoq ilm-hunarga, mehnatga katta muhabbat bilan qaraganini zo‘r mahorat va chuqur samimiyat bilan tasvirlaydi. Farhod yoshlik chog‘idanoq juda aqlli, zehni bola bo‘lib o‘sadi. U maktabda zo‘r havas va qunt bilan o‘qiydi. Tabiiyot, matematika, mantiq kabi fanlarni tez o‘rganib oladi. Yosh Farhodning ilmga bo‘lgan havas va muhabbatini sezgan ota-onasi uni har jihatdan rag‘batlantiradilar. Jahonning mashhur olimlari Farhodga turli fanlardan saboq beradilar. Natijada eng murakkab va pinhoniylar unga o‘z sir-asrorini namoyon etadi. U qunt va chidam bilan o‘qib, bilimdon va zukko inson bo‘lib yetishadi. Navoiy tasviridagi Shirin ham har jihatdan go‘zal inson. Uning ma‘naviy dunyosi va uni o‘rab turgan muhit Farhodga mos, go‘zal va yuksak darajada. Shoir bu ikki badiiy timsol misolida ham o‘z davri uchun, ham o‘zidan keyingi barcha davrlar uchun ibrat bo‘la oladigan komil insonlar tasvirini yaratdi. Allomaning fikricha, bu insonlarni ilm kamolot darajasiga yetkazgan. Farhodning yoshligi haqida so‘zlar ekan, shoir uning ilmga bo‘lgan ishtiyoqini olqishlab:

*O‘qub o‘tmas, uqib o‘tmak shiori,
Qolib yodida safha-safha bori,* [9]

deydi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik g‘oyalari yosh kitobxonlar ma‘naviyatiga ham chuqur ta’sir etadi, ularni xalq, vatan uchun munosib inson bo‘lib yetishishlariga xizmat qiladi.

Buyuk mutafakkir o‘qish va tarbiyaga doir fikrlarini “Layli va Majnun” dostonida ham ilgari surgan. Yangi maktablar bino qilish g‘oyalarini targ‘ib etgan. Navoiy maktablarda o‘g‘il bolalar bilan bir qatorda qizlarning ham o‘qishini orzu qiladi. Alisher Navoiy Farhod, Qays, Iskandar va boshqa ijobiy obrazlar vositasida kamolotga yetish bosqichlarini tasvirlab, bolaning voyaga yetishida tarbiyaning katta kuch-qudratga ega ekanligini alohida uqtiradi.

Alisher Navoiy hazratlarining bizga qoldirgan boy adabiy va ma'naviy merosi odamlarning, ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'nan va ruhan barkamol bo'lib tarbiya topishlarida muhim o'rin tutadi. Buyuk mutafakkir, g'azal mulkining sultoni hazrat Alisher Navoiy o'zining “Saddi Iskandariy” dostonida umuminsoniy ruh bilan sug'orilgan komil inson, odil hukmdor haqidagi g'oyalarni ilgari suradi. Alisher Navoiyning betakror va boy ijodini barcha soha olimlari, ayniqsa pedagoglar, adabiyotshunoslar o'rganib, talqin qilib kelishar ekan, mutafakkir ijodining asosiy qismi inson kamoloti, komillik sari intilishni tarannum etadi. Uning insonparvarlik, ta'lim-tarbiya, axloq va xulq-odob qoidalari, ilm-fan va kasb-hunarni egallash, yuksak insoniy qadriyatlar to'g'risidagi dono fikrlari hozir ham o'zining tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Bu g'oyalar bugun milliy tarbiya konsepsiyaining asosiy mezoni sifatida xizmat qiladi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Yuksak ma'rifat egasi Alisher Navoiy o'zining bir qancha asarlarini ta'lim-tarbiyaga bag'ishlagan. Uning asarlarida u furib turgan ma'no shu qadar serjiloki, ular bugungi kunga qadar o'z qimmatini yo'qotgan emas. Oradan necha asrlar o'tsa-da, asarlaridagi teran, chuqur ma'no bashariyatga beminnat xizmat qilib kelmoqda.

Navoiy umri davomida yozgan deyarli barcha asarlarida komil inson masalasi, insoniy fazilatlar, odob-axloq, ta'lim-tarbiya, ezgulik targ'ibi yetakchilik qilgan. Zero, adabiyotshunos olim N. Komilov ta'kidlaganlaridek, “Navoiy asarlarida musulmon Sharqida tug'ilgan ilg'or g'oyalar, islom va tasavvuf ta'limoti jamuljam etilganki, bu asarlarning har biri abadulabad so'nmas ma'naviy xazina bo'lib qoladi”. [2] Shu bois, asarlari zamiriga butun insoniyat tarbiyasi mavzusi singdirilgan Navoiy adabiy merosini o'qitish, mazmun-mohiyatini tushuntirish, asarlarini tahlil qilishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Biz haqli ravishda Navoiyni milliy ong va shuurimizning ulug' charog'boni va ilhomchisi deya olamiz. Navoiy qoldirgan ilmiy-adabiy meros hayratlanarli darajada ulkandir. Shoirning epik asari “Xamsa”, to'rt lirik devonni o'z ichiga oluvchi “Xazoyin-ul maoniy” asari, falsafiy dostoni “Lison-ut tayr”. tarixiga oid “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Tarixi muluki Ajam”, adabiyotshunoslikka oid “Mezon -ul avzon”, “Majolis-un nafois”, tilshunoslikka oid “Muhokamat-ul lug'atayn”, axloqiy-falsaviy asari “Maxbub-ul qulub, tasavvuf tarixiga oid “Nasoim-ul muhabbat”, ruboiylar majmuasi “Nazmul javohir”, diniy mavzudagi “Arbain”, “Sirojul muslimin”, xotiralari “Xamsatul mutah-xayirin”, “Holoti Said Hasan Ardasher”, “Holoti Paxlavon Muxammad”, maktublar to'plami “Munshaot”, vaqf ishlari xaqida “Vaqfiya” va boshqa bir qator asarlari xalqimizning ma'naviy-madaniy mulki bo'lib qolmoqda.

Allomaning asarlari nafaqat miqdor jihatidan, balki mazmun-mohiyati bo'yicha ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Uning badiiy va ilmiy asarlari yuzlab olimlar tomonidan o'rganilgan, tadqiq etilgan. Navoiy lirikasida odam va olam, hayot va uning go'zalliklari, mehnatsevarlik, go'zallikka shaydo qalblarning o'z Vataniga, yoriga bo'lgan otashin muhabbati ulug'lanadi. Yosh avlodni ma'nan yuksaklikka erishishida atrofda qilargalarga doimo yaxshilik qilish, ezgulik urug'ini keng olamga tarqatish bu esa o'z navbatida o'ziga va oila a'zolariga yaxshilik bo'lib qaytishi haqida asarlaridagi qahramonlar, she'riy misralarida o'z ifodasini topadi. Masalan, « Nazm ul- javohir» («Gavharlar tizmasi») asari, asosan, tasavvuf g'oyalari orqali talqin qilinadi:

Farzand ato qilligin chu odat qilgay,
Ul odat ila kasbi ko'p rivoyat qilgay,
Har kimki atoga ko'p rioyat qilgay,
O'g'lidin anga bu ish siroyat qilgay.

Adib otaga xizmat qilishning sharofatini birinchi ikki misrada ko'rsatib bermoqda. Keyingi misrada esa yana shu fikrga qaytilgandek ko'rinadi, ammo endi natijada ayirma bor. Har kim ekanini o'radi, deganlaridek, otaga qilingan hurmat va ehtirom, albatta qaytadi, ammo uni qaytaruvchi odam mutlaqo boshqa bo'ladi. Mana shu boshqa odam esa keyingi avlod vakili – otasiga yaxshi munosabatda bo'lgan o'g'ilning farzandlaridir.

Alloma ijodidagi yetakchi mavzulardan biri — odobdir. Odobning lug'aviy ma'nosi arabcha “adab” so'ziga bog'lanib, inson hayotida e'tirof etilgan xulq jamlanmasi hisoblanadi. Navoiy ijodida odob asosan ikki yo'sinda talqin qilinadi:

1. Odatdagi ijtimoiy turmush-tarzi bilan aloqador;
2. Tasavvufiy hayot tarziga, tasavvuf tushunchalariga dahldor.

Navoiy ijodida odobga aloqador ota-onaga hurmat, yaxshilik va yomonlik, to'g'ri yo'ldan ozmaslik kabi qimmatli fikrlar yetakchilik qiladi. “Hayrat ul-abror”ning oltinchi maqolatida shoirning odob haqidagi qarashlari yaxlit umumlashma tarzida namoyon bo'ladi. Unda “adab” va “tarki adab” tazod vositasida odob mohiyati ochib beriladi. Shoir odobsizlikning belgilaridan biri kulgu ekanini ta'kidlaydi:

Tarki adabdin biri kulgu durur,
Kulgu adab tarkiga belgu durur. [Navoiy, “Hayrat ul - abror”]

Odotsizlik ma'naviy fojea ekanini tamsil badiiy san'atidan mahorat bilan foydalangan holda o'quvchiga uqtiradi, bir-biridan go'zal misollar keltiradi:

Qahqahadin kabk navo kelturub,

Boshiga ul kulgu balo kelturub.

G'uncha kulub boldi ochilmoq anga,

Yetti ochilmoqda sochilmoq anga.

Barqni kulgu yiqibon tog'aro

Balki qilib yer qoyi tuproq aro. [Navoiy, “Hayrat ul-abror”]

Odobning eng muhim shartlaridan yana biri ota-ona ehtiromini bajo qilmoqdir.

Bu masalada shoir shunday fikrda:

Boshni fido ayla, ato qoshig'a,

Jismni qil sadqa ano boshig'a.

Ikki jahoningga tilarsen fazo,

Hosil et ushbu ikkisidin rizo. [Navoiy, “Hayrat ul - abror”]

Navoiy fikricha, kishining barcha xizmatlari odob doirasida bo'lishi, qomati esa “adab” so'zidagi “dol” harfi kabi tutilmog'i lozim. Hamda inson silayi rahm — qarindoshlarga yaxshi munosabatda bo'lishni farz deb bilishi kerak.

Navoiyning axloqiy-falsafiy xulosalari farzand tarbiyasi, xulq-atvori, uning kamolga yetishidagi eng ko'p zarur bo'ladigan pandnomalardan hisoblanadi va ma'naviy hayotimizni yuksaltirishda barcha davrlarda bemisl ahamiyat kasb etadi.

Buyuk adib shaxsning kamoloti va uning rivojini o'zining “Xazoinul ma'oniyy” asarida shaxning yosh davrlari tasniflagan unga ko'ra:

Inson umri yilnin g to'rt fasliga qiyoslanadiva u to'rt bosqichga ajratadi. Bolalik, yigitlik, o'rta yoshlik va keksalik. Bolalik 7-8 yoshdan 20 yoshgacha, yigitlik 20 yoshdan, 35 yoshgacha, o'rta yoshlik 35 yoshdan 45 yoshgacha, keksalik 45 yoshdan 60 yoshgacha. Bu davrlar tahlili asar devonlarida o'z ifodasini topgan

Shunga binoan devonlar ham quyidagicha nomlanadi:

1. **"G'aroyib-us sig'ar"** - bolalik ajoyibotlari,

2. **"Navodir-ush shabob"** - yigitlik nodirliklari.

3. **"Badoyeo-ul vasat"** - o'rta yoshlik badiyliklari,

4. **"Favoyid-ul kibar"** - keksalik foydaliklari.

Har bir devonda shoir insonning o'sha davrdagi kamolotini aks ettirgan.

Alisher Navoiyning barcha asarlarida yosh avlod tarbiyasi, ta'lim olish, tarbiya masalalari birinchi o'rinda turadi. Buyuk adibning “Lison ut-tayr”, “Mahbub ul-qulub”, “Arba'in” asarlari aynan tarbiya borasida muhim fikrlar bildirilgan noyob asarlardir. Ularda shoirning olam va odam haqidagi dunyoqarashi yaqqol namoyon bo'ladi. Jumladan, “Mahbub ul-qulub”da til odobi haqida shunday deydi: “Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz! Harzago'ykim, ko'y takallum surgay, itdekdurkim, kecha tong otquncha hurgay. Yamon tillik andoqkim, el ko'ngliga jarohat yetkurur, o'z boshig'a ham ofat yetkurur. Nodoning muvahhish harzag'a bo'g'zin qirmog'i — eshakning jihatsiz qichqirmog'i. Xo'sh go'ykim, so'zni rifq va musovo bila aytg'ay, ko'ngulga yuz g'am keladurg'on bo'lsa, aning so'zidin qaytg'ay. So'z dadur har yaxshiliqni imkoni bor, munda debdurlarki, nafasning joni bor.” [1]

Yaxshi so'z jon ozig'i, kishidan yaxshi so'z bilan orom yetadi, yomon so'z qalbni og'ritadi, Nodon odamlargina o'ylamay gapiradi, kishini kimligini bildiradigan ham so'z deya ta'rif beradi. Navoiyning bu fikrlari deyarli hikmatli so'zga aylanib ketgan. Yoki: “Nodon — eshak. Balki eshakdin ham kamrak. Eshakka har ne yuklasang ko'tarur va qayon sursang ul yon borur, aql va tamiz da'viysi yo'q. Bermasang ochdur, bersang to'q. Zabunedur borkash, xorkash, balki anborkash. Nodon bu sifatlardan mubarro, zoti bilik hulyasidin muarro. Ishi g'urur va takabbur, xayolida yuz fosid tasavvur”, deydi. Ya'ni, aqli yo'q nodon kimsalar kim qayoqqa boshqarsa ketadi, o'z aqliga tayanmaydi, johilligidan haqiqatni ko'rmaydi. Bu fikrlarning har biri achchiq tanbeh sifatida odamlar axloqini tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Shoirning “Mahbubul-qulub” (“Ko'ngillarning sevgani”) asarida ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy qarashlari chuqur bayon etilgan. Navoiy insondagi ijobiy fazilatlarining namoyon bo'lishida halollik va soddalik, samimiylik kabi fazilatlar asosiy omil ekanligini ta'kidlaydi. Bu xislatlar esa mehnatga muhabbatning natijasi sifatida talqin etiladi. “Mahbubul-qulub” uch qismdan iborat. Birinchi qismi “Xaloyiq ahvoli va af'oli va atvorining kayfiyatida”, ya'ni kishilarning ahvoli, fe'l-atvori va gap so'zlarining ahamiyati haqida bo'lib, bunda Navoiy donishmand va murabbiy, ulkan madaniyat arbobi sifatida ilm-fan, san'at va adabiyotning ahamiyatini targ'ib etadi, malakali, iqtidorli muallimlarni, olimlarni, shoirlarni, san'atkorlarni maqtaydi, ularni hurmat qilishga va qadrlashga chaqiradi. O'qish ham, o'qitish ham og'ir va

mas’uliyatli ish, u qunt, havas va mehnat talab qiladi, deb uqtiradi adib. Bu o’rinda murabbiylarning halol xizmatlarini alohida ta’kidlaydi.

Alisher Navoiy ijodining asosiy negizini tashkil etuvchi masalalar inson axloqining barcha ko’rinishlarida mezonni belgilab olishga ko’maklashadi. Insoniyatni kamolotga yetaklovchi asosiy yo’l ilm olish ekanligini takror-takror aytadi. Axloqan pok, tarbiyali shaxsning yetishuvida yoshligida unga berilgan yaxshi ta’lim va tarbiya, deb hisoblaydi. Navoiy ijodida ustoz va shogird, ilm va olim, ta’lim va tarbiya masalasi yonma-yon qo’llanib, ijodining yetakchi mavzulardan biriga aylangan. Ustozni insonlarga eng kerakli, zamon ahlining tarbiyasi, bilim olishiga javobgar shaxs sifatida talqin qiladi, unda bo’lishi lozim bo’lgan fazilatlar va majburiyatlarini qayta-qayta ta’kidlaydi. Navoiy asarlarida olim va ustoz ba’zida biribirining o’rnida ham qo’llanadi, u ta’riflagan olimdan albatta ustozga xos tushunchalarni olish mumkin yoki aksincha, ustozda olimga xos xislatlarni ko’rish mumkin. Navoiy nazaridagi olim va ustoz o’zaro bog’liq. Ilm talab kishi astoydil tahsil olib, dunyoviy bilimlarni egallab, olim bo’lib yetishadi. Tabiiyki, u egallagan ilmni ezgu yo’lda sarflaydi, ustozlik qiladi, o’zining erishgan oliy darajadagi bilimi, aqli bilan boshqalarga o’rgatish, yo’naltirish huquqiga ega bo’ladi. “Xamsa” dostonlari ham tugal shaxs tarbiyasiga qaratilgan. Insonni zohiriy va botiniy, ma’nan va ruhan poklash, halol-pokiza yashashga o’rgatish g’oyasi deyarli har bir doston mohiyatida yotadi. Jumladan, “Hayrat ul-abror”, “Saddi Iskandariy”, “Farhod va Shirin”da ustoz-shogird masalasi yorqinroq bo’yoqlarda aks etgan. Dostonlarni muqaddima, xotima va asosiy voqealar bayoni berilgan boblar bilan birgalikda yaxlit olinganda, Navoiyning ustoz, ilm, olimlar haqidagi fikrlari ifodasi shakli va maqsadiga ko’ra ikki yo’sinda ifodalangan. Birinchisi, dostonning muqaddima va xotima boblaridagi ustozlari - xamsanavis sharaflariga bitilgan madhlar, ayniqsa ustoz Abdurahmon Jomiy ta’rifi buyuk shoirning shogird sifatida ularga bildirgan ehtiromi, tashakkurnomalaridir.

“Saddi Iskandariy”ning asosiy voqealar rivojida ham ustoz-shogird, ilm va olimlar mavzusi yetakchi ahamiyat kasb etadi. Butun mazmun bevosita muqaddima va xotima boblardagi fikrlar bilan hamohang, yanada ishonarli va ta’sirchan – yoritilayotgan fikrlarning hayotiy va badiiy in’ikosi sifatida uzviy bog’langan. Doston qahramoni Iskandar Farhod, Majnun singari yaxshi berilgan ta’lim-tarbiya natijasida kamolotga yetadi. Navoiy aqidasi, ustoz olimlikka yetishgan shaxs bo’lishi lozim. “Xamsa” qahramonlari ham o’z zamonining yetuk olimlaridan tahsil oladi. Ilmli, donishmand kishilar xalqning boyligi, ularni bu darajaga yetguncha qilgan riyozatlarini inobatga olib, har qancha ta’rifu tahsin qilsa arziydi. Biroq ular aqliy qobiliyatlarini o’z shaxsiy manfaatlarini yo’lida qurbon qilmasliklari lozim. Zero, “kimsaga umr imkon erur”, u o’ziga berilgan bu imkoniyatdan foydalanib, umr yo’lini halol mehnat bilan bosib o’tishi kerak. Albatta, bu hikmatli so’zlar o’z shogirdiga javob tariqasida aytilgan bo’lsa-da, aslida Navoiyning butun insoniyatga qaratilgan xitobidir.

Alisher Navoiyning barcha asarlari yoshlar tarbiyasi uchun muhim xazina hisoblanadi. U o’z asarlarida har bir so’zdan unumli va o’rinli foydalana olgan. Har bir hikmati biz uchun ibratlidir. Alisher Navoiyning hayoti va merosi yoshlarda umuminsoniy fazilatlarini tarbiyalashda bizga har tomonlama namuna bo’ladi. Ulug’ shoir o’zining ta’lim-tarbiyaga oid fikr-mulohazalari bilan barkamol avlod tarbiyasiga katta hissa qo’shdi, umuminsoniy fazilatlar to’g’risidagi fikrlari hozirgi davrimiz uchun ham muhimdir.

Navoiy asarlarini o’qir ekanmiz, undagi har bir so’z juda katta ta’sirga ega ekanligini tushunib yetamiz. Buyuk shoirning asarlari hozirgi kunda ham yoshlar e’tiborida bo’lib kelmoqda. Asarlarda tarbiya masalasidagi gaplar juda keng yoritilgan. Har bir kishi bu asarlarni o’qir ekan Vatanga, onaga, ilmga, mehnatga bo’lgan muhabbati ortib boradi. Bir so’z bilan aytadigan bo’lsak, bu asarlar takrorlanmas bir xazinadir. Bu xazinadan bugungi kun yoshlari bahraman bo’lgan holda kamolga yretsa maqsadga muvofiqdir.

Xulosa o’rnida shuni aytmoq joizki ilm ma’rifat yo’lida imkoniyatlar eshigining ochilishi buyuk davrning boshlanishidir. Bu davrni sizdek ilmli yoshlar boshlab beradi. Mamlakatimizda eng katta e’tibor, mustaqil fikrlaydigan, tashabbuskor, shijoatli yoshlarni tarbiyalashga qaratilgan. O’zbekistonda buyuk alloma Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Yosh matematiklar xalqaro olimpiadasining tashkil etilganligi, uning mantiqiy davomi sifatida fizika bo’yicha Ahmad Farg’oniy, kimyo fani bo’yicha Abu Rayhon Beruniy, biologiya bo’yicha Abu Ali ibn Sino, astronomiya bo’yicha Mirzo Ulug’bek nomlaridagi xalqaro fan olimpiadalari tashkil etilishi, iqtidor va iste’dodli yoshlarni qo’llab quvvatlash maqsadida amalga oshirildi. Qolaversa intilekti yuqori yoshlarimiz bugun maxsus yo’naltirilgan maktablarda, prezident maktablarida ta’lim olishmoqda. Fan olimpiadasi g’oliblari, Zulfiya, “Mard o’g’lon” “Kelajak bunyodkori” kabi davlat mukofotlariga ega yoshlarimiz til sertifikatini olgan iqtidorli yoshlar davlat grandlari asosida oily ta’limga va xorijda taxsil olish imkoniyatiga ega bo’lishmoqda. Bular bungi kunda davlatimiz tomonidan yoshlarimizni ilm olishi va dunyo tanishi uchun imkoniyat eshiklarining ochilishi deb baholasak mubolag’a bo’lmaydi. Bunday imkoniyatdan unumli foydalanish siz yoshlarning qo’lingizda.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiyning “Mahbubul-qulub” asari. Yangi tahrirda. Yoshlar nashriyot uyi T: 2018. 28 b
2. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 315.
3. Қаюмов А. "Ҳайрат ул-аброп" талқини. Асарлар. 1-жилд. 1-китоб.– Тошкент: Мумтоз сўз, 2008, 9-бет.
4. Сарибаева М.У., Закбаров У. Умумтаълим мактабларининг 9-синфида "Ҳайрат ул-аброп" достонини ўрганиш. // Тил ва адабиёт таълими.- Тошкент, - 2005. -5-сон, -9-14- б.
5. G‘afforov N. Alisher Navoiy "Xamsa"sida so‘fiylar timsoli. – Toshkent, 1999. 12-bet.
6. Karimov I.A. “Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch”. -T.: Ma’naviyat,2008.
7. I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. «Sharq» n, 1998.
8. Adabiyot darsligi. 10 –sinf «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Toshkent 2017.
9. library.ziyounet.uz/ Farhod va Shirin dostoni. 58 b.

BARKAMOL AVLOD MA’NAVY TARBIYASINING MUHIM TARKIBIY QISMI

*Saidova Yulduz Zamon qizi,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi
shirinboy71@mail.ru*

Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida ma’naviy-ma’rifiy ishlar jarayonida talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirish jamiyat istiqololi va istiqbolini yuksaltirishning negizi ekanligini ilmiy pedagogik jihatdan asoslangan bo‘lib, tarbiyalash jarayonining tarkibiy qismlari yoritib berilgan. Shuningdek, talaba-yoshlarda mustaqillik tafakkurini takomillashtirish yo‘lidagi ijodiy izlanishlar darslar saviyasini o‘shishi, ta’lim va tarbiyaning hayot bilan uzviy bog‘liqligini ta’minlash masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ma’naviy-ma’rifiy ishlar, ta’lim, tarbiya, barkamol avlod, qadriyat, islohotlar.

ВАЖНАЯ ЧАСТЬ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ СОВЕРШЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ

В данной статье освещены компоненты воспитательного процесса, научно педагогически обосновано, что формирование у учащихся самостоятельного мышления в процессе духовно-просветительской работы в высших учебных заведениях является основой повышения независимости и перспектив общества. Проанализированы вопросы творческого поиска пути совершенствования самостоятельного мышления у учащейся молодежи, повышения уровня уроков, обеспечения неразрывной связи образования и воспитания с жизнью.

Ключевые слова: духовно-просветительская работа, образование, воспитание, гармоничное поколение, ценности, реформы.

AN IMPORTANT PART OF THE SPIRITUAL EDUCATION OF THE PERFECT GENERATION

This article highlights the components of the educational process, scientifically and pedagogically substantiates that the formation of students' independent thinking in the process of spiritual and educational work in higher educational institutions is the basis for increasing the independence and prospects of society. The issues of creative search for ways to improve independent thinking among young students, improving the level of lessons, ensuring the inseparable connection of education and upbringing with life are also analyzed.

Keywords: spiritual and educational work, education, upbringing, harmonious generation, values, reforms.

Kirish. Bugungi kunda Yangi O‘zbekiston “Inson qadri ustuvor bo‘lgan jamiyat va xalqparvar davlat” tamoyili negizida barpo etilmoqda. Jumladan, «O‘zbekiston — 2030» strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish, jamiyatning sifat jihatidan rivojlanish darajasi uning intellektual, madaniy va ma’naviy salohiyatining o‘shishiga bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda ta’limning o‘rni beqiyosdir.

XXI asr Yangi O‘zbekistondagi sog‘lom dunyoqarashga ega bo‘lgan iymonli, diyonatli yoshlarga fikrlash va halol mehnat qilish davri ekanligini sezdirib bormoqda. Ayniqsa, ajdodlarimizdan bizgacha meros bo‘lib kelgan yuksak insoniy sifat va fazilatlarining yoshlar tarbiyasiga singib, ularning ma’naviy yetuk, salohiyatli, zukko va barkamol bo‘lib shakllanishidagi xizmati beqiyosligiga shubha yo‘q.

Asosiy qism. Jamiyat rivoji ma’naviy, aqliy va jismoniy sog‘lom, malakali mutaxassislariga bog‘liq. Shunday ekan, oliy ta’lim muassasalarining bitiruvchilari o‘zlarining kelgusi istiqbolini aniq belgilashlari, kasb-kor ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari, mehnatsevar, fidoyi va o‘z ishiga jiddiy ma’suliyat hissi bilan yondoshadigan halol shaxslar voyaga yetishlari lozim bo‘ladi. Respublikamizning bo‘lg‘usi fuqarolarining jismi – joni va qalbida xalqimizning umrboqiy udumlari, rasm-rusumlari, marosimlariga muhabbat ruhida qarash, milliy an‘analarimizni chuqur bilish, bosh qomusimiz – O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga hurmat tuyg‘ularini jo qilish har bir talabaning asosiy vazifasidir. Avlodlar vorisligi, davomiyligi tarbiyaviy ishimizning asosiy negizi bo‘lib, biz bunda o‘zbek xalqining an‘analarini har tomonlama voqeligimizga tadbiiq etib rivojlantira bormog‘imiz kerak. Albatta, bu ishlarni amalga oshirishda oliy o‘quv yurtida ma’naviy va ma’rifiy ishlar jarayonida talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirish muhimdir. O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgan dastlabki kunlaridan boshlab jamiyatimizning barcha sohalari qatori ma’naviy-ma’rifiy ishlarga alohida ahamiyat berilganligi, ushbu jarayonda talabalarda mustaqillik

tafakkurini shakllantirish ilmiy-tadqiqot ishida nazariy jihatdan ishlab chiqilgan. Ayniqsa, oliy o‘quv yurtlarida ma’naviy-ma’rifiy ishlar jarayonida talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirish jamiyat istiqloli va istiqbolini yuksaltirishning negizi ekanligini ilmiy pedagogik jihatdan asoslangan. Bunda Birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan yaratilgan mustaqil O‘zbekistonni rivojlantirishning ma’naviy-axloqiy negizlari bo‘lgan, umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatlilik, xalqimizning ma’naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish, insonning o‘z imkoniyatlarini erkin namoyon qilish, vatanparvarlik, milliy istiqloq g‘oyasining asosiy yo‘nalishlari oliy o‘quv yurtlarining ma’naviy-ma’rifiy ishlarida ifoda etilishining nazariy asoslari yaratilgan.

Respublikamizda ro‘y berayotgan ta’lim islohoti sharoitida barkamol avlod o‘z Vataniga, xalkiga, ona yeriga, millatiga, ota - onasiga sodiq bo‘lgan har tomonlama kamol topgan insonlarni tarbiyalash eng muxim axamiyat kasb etadi. Yangilangan davlat tizimida tarbiya mazmuni maksad va vazifalari xam yangilanadi. Bu yangilanish avvalo tarbiyani insonparvarlik va demokratiya prinsipi asosida qurilishi bilan farqlanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek “ ta’lim-tarbiya – har qaysi davlat va jamiyatning nafaqat bugungi, balki ertangi kunini ham hal qiladigan eng muhim va ustuvor masaladir. Shuning uchun mamlakatimizda bu masalaga davlat miqyosida ulkan e’tibor qaratilmoqda” [1, 353]. Darhaqiqat bugun ta’lim va tarbiya jarayonini sifatli tashkil qilish har qachongidan ham dolzarb bo‘lib turibdi.

“Tarbiya” so‘zining ma’nolari ko‘p bo‘lsa-da, milliy an’analaridan kelib chiqsak, tasavvurda avvalo uning “axloqiy” sifati uyg‘onadi. Boisi, ota-bobolarimiz bola axloq-odobini tarbiyaning boshqa turlariga nisbatan ustun qo‘yishgan. O‘zbek tilining izohli lug‘atida tarbiya so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “rivojlantirish, parvarish qilish, o‘stirish; o‘rgatish; ilm berish” singari bir qator ma’nolarni angla-tishi yozilgan. Izohli lug‘atni sinchiklab o‘rganganimizda “ta’lim” so‘zidan ko‘ra “tahsil” so‘zi ham kengroq ma’noni ifodalaydi. Milliy tarbiya tarixining atoqli namoyandalari Fitrat va Abdulla Avloniy qarashlarida “tarbiya” so‘zining ma’no qamrovi “ta’lim”ga qara-ganda birmuncha kengdir, hatto “ta’lim” mazmun-mohiyati jihatidan “fikir tarbiyasi” yoki “aql tarbiyasi” sifatida tarbiyaning tarkibiy qismi sanaladi. Umuman, tarbiya so‘zida yoshlarni (ham jismonan, ham axloqan, ham aqlan) barkamol avlod sifatida tarbiyalash tushuniladi. Ya’ni sodda qilib aytganda, “tarbiyali bola” barkamol avlod demakdir.

Yoshlar tarbiyasi har bir davrning o‘ta dolzarb masalasi bo‘lib kelgani ayni haqiqat. Muarrirlarning yozishicha, Gerodot Sharqqa qilgan safarlari chog‘ida Misr ehromlaridagi bir bitikka ajablangan: «Yoshlarning tarbiyasi buzilib ketyapti. Nima qilish kerak?!» Muarrir bu yozuvni o‘qiganiga ham ikki ming yildan oshib ketdi. Yozuvning bitilganiga esa, kim bilsin qancha vaqt bo‘lgan? Demak, yoshlar masalasi hamisha o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, bunga hamma davrlarda ham turli darajada munosabat bildirilgan ekan-da.

Islom ta’limotida yoshlar tarbiyasi juda muhim o‘rin tutadi. Islomning dastlabki o‘n uch yilida, ya’ni Makka davrida Muhammad sollallohu alayhi va sallam insonlarning ongu shuuriga Allohning yakkayu yagonaligini singdirish barobarida ularga odob-axloq masalalarini o‘rgatishga alohida e’tibor qaratganlar. Bu borada o‘z yonlariga 8–16 yoshli (Ali, Talha, Zubayr) kabi ko‘plab yoshlarni olib, avvalo, ularning ta’lim-tarbiyasiga alohida ahamiyat berganlar.

Hadisi sharifda: “Bolalaringizga odob beringlar va odoblarini chiroyli qilinglar”, deyilgan (Imom Muslim rivoyati). Tarbiya haqida Imom G‘azzoliyning «Ihyou ulumud din» kitobida bunday deyiladi: “Bola – ota-ona qo‘lidagi omonat. Uning qalbi turli naqsh va rasmlardan xoli. Qanday naqsh solinsa, qabul qiladi, nimaga moyil qilinsa, moyil bo‘laveradi. Agar yaxshilikka undalsa va o‘rgatilsa, saodatli bo‘ladi. Ota-onasi hamda odob, ta’lim-tarbiya bergan ustozlar uning savobiga sherik bo‘ldi. Agar yomonlikka undalsa, halok bo‘ladi”. Buyuk vatandoshimiz shayxurrais Abu Ali ibn Sino yosh avlod tarbiyasining ibtidosi qanday va nimalar bilan bo‘lishi haqida quyidagilarni aytgan edi: “Yosh bola boshlang‘ich ta’lim va tilga doir qoidalarni yod olganidan keyin u mashg‘ul bo‘lishi mumkin bo‘lgan kasb-hunar va san‘atga moyilligiga qarab, uni shunga yo‘llaymiz. Agar u kotiblikni xohlarsa, til, xat yozish, nutq so‘zlash va odamlar bilan muomala qilish kabilarga dalolat qilamiz. Albatta, bu o‘rinda, bolaning mayli ahamiyatga ega” [6].

Bundan roppa-rosa bir asr oldin ma’rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy tarbiya haqida kuyinib bunday degan: «Tarbiyani kimlar qilur? Qayda qilinur? degan savol keladur. Bu savolga javoban: birinchi – uy tarbiyasidur. Bu Onalarning vazifasidur. Ikkinchi – maktab va madrasa tarbiyasidur. Bu Otalar, muallim, mudarris va hukumat vazifasidur. Menga savol berurlar: Qaysi onalarni aytursiz? Bilimsiz, boshi paxmoq, qo‘li to‘qmoq onalarnimu? O‘zlarida bo‘lmagan tarbiyani qanday berurlar? Qaysi ota? To‘ychi, uloqchi, bazmchi, do‘mbirachi, karnaychi, surnaychi, ilm qadrini bilmagan, ilm uchun bir pulni ko‘zi qiymagan, zamondan xabarsiz otalarnimi aytursiz? Avval ularni o‘zlarini o‘qutmaklik kerakdur. Bu so‘zlar kishini yuragini ezar, bag‘rini yondirur...». Abdulla Avloniyning quyidagi sozlari barchamizga tanish va o‘zining yuksak tushunchaga ega ekanligi uchun ham har bir ta’lim tarbiya maskanining peshtoqiga ilib qo‘yilgan:

“Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir”. Yoshlar tarbiyasini – hayot-mamot masalasi, deb ta’riflagan mutafakkir naqadar haq ekanini barchamiz yaxshi bilamiz. Chunki tarbiyasi mo’rt yoshlardan jamiyat, mahalla yoki oila uchun hech qanday naf yo’q. Yoshlarning hayotda adashishi, tuzatib bo’lmas xatolari tarbiyada yo’l qo’yilgan xato yoki befarqlikning achchiq in’ikosidir.

Tarbiyani insonparvarlashtirish va demokratiyalash prinsipi talabalar, o’qituvchi - tarbiyachilar ijodiy faollik va mustaqilligini rivojlantirishi ularni turli xil ijtimoiy foydali ishlarni amalga oshirishda hamkorligini ta’minlash uchun dasturulamal bo’lib xizmat qiladi. Talaba-yoshlarda ijodiy faollik, aqliy zakovat, axloqiy salohiyat, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, ularni keng qamrovli ijtimoiy -foydali ishlarga faol ishtirok etishlarini shakllantirish uchun, oliy ta’lim muassasalarida olib boriladigan ma’naviy-ma’rifiy faoliyatning alohida o’rni bor.

Qadim-qadimlardan zaminimizda yashab kelagan alloma va mutafakkir ajdodlarimiz barkamol insonni tarbiyalash masalasiga alohida e’tibor qaratgan. Ma’lumki inson kamolotga yolg’iz o’zi erisha olmaydi. U boshqalarning mehr va ardog’iga, ko’magiga muhtoj bo’ladi. Buyuk qomusiy olim Abu Nasr farobiyning ta’kidlashicha: “Inson fazilatlarini bilan kamolotga yetadi va kamolotga yetgan odam baxtli hisoblanadi”. Shu muommoni tahlil qilgan Yusuf Xos Hojib so’zlari bilan aytganda, “Kamolotga yetish yo’llari ikkita, bilim olish va ibrat o’rganish”dir. Inson barkamollik pillapoyalaridan dunyodagi barcha narsalarga va odamlarga bo’lgan muhabbat his tuyg’usi bilan bilimlar egallash orqali o’z-o’zini tarbiyalash va chetdan berilgan ta’lim-tarbiya natijasida ko’tarilib boradi. Tarbiya axloqni shakllantirsa, bilim tafakkurga kuch beradi. Bularga xohish, intilish va shijoat qo’shib, uyg’unlukda insonni barkamollik sar yetaklaydi.

Adabiyotlarni tahlil qilish va ish tajribalarini kuzatish natijasida oliy ta’lim muassasalari talabalarida mustaqillik tafakkurini shakllantirish ta’rifi quyidagicha ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Mustaqillik tafakkurini shakllantirish - bu har bir fuqaroning ichki kasbiy, ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati, idrokini mujassamlashtirish, Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq faravonligi yo’lida xizmat qilish, O’zbekistonda yashayotgan barcha millat va elatlarning qadriyatlarini, tili, madaniyati, diniy e’tiqodi, urf-odat va an’analarini hurmat qilish, ularni asrab-avaylash va rivojlantirish ma’rifatli, bilimli, madaniyatli ma’naviy-axloqiy fazilatlariga ega bo’lgan yuqori malakali kadrlar tayyorlash demakdir.

Shu munosabat bilan har bir talaba uchun muhim ahamiyatga ega bo’lgan mustaqillik tafakkurini shakllantirish tizimi ya’ni ularga bilimlarni berish, ma’naviy-axloqiy ongni shakllantirish kabilarning mazmuni va talaba shaxsi kamolotidagi ahamiyatini ko’rsatish zarur. Shuningdek, ushbu tizimning mazmunida talabalarda mustaqillik tafakkuri, milliy istiqloq g’oyasini shakllantirish, ularni boy tarixiy va madaniy merosimiz bilan tanishtirish, milliy an’analariga, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, istiqloq g’oyalari sadoqat ruhida tarbiyalash kabilari o’z ifodasini topgan [3].

Yoshlarda axloq, ilm, odob, iymon, vijdon, halollik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, e’tiqod, burch, ma’suliyat hissini hosil qilib ularni hasadgo’ylik, johillik, o’z vatani, o’z xalqi, o’z ota - onasiga sotqinlik, tuhmat qilish kabi xislatlarga murosasizlikni shakllantirish bugungi kun talabi ma’naviyatning asosi ekan uni o’rgatish lozim. Zero, ma’rifat - bilish, bilim, tanish va ma’lumot kabi ma’nolarni anglatuvchi tushunchadir. Shuning uchun ham ma’naviyat ma’rifat bilan uyg’un holatda, hamkorlikda, bir - birini o’zaro to’ldirib, rivojlanib boradi. «Ma’rifat, - deb yozadi akademik E.Yusupov kishilarning ongiga muayyan bilimlar, goyalar, e’tiqod va iymon, axloq va odob normalarini singdirish, ta’lim - tarbiya ishlarini takomillashtirish, milliy meros va umuminsoniy qadriyatlarni o’rganish, targ’ib etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar tizimidir».

Insonning ma’naviy qiyofasi yaxshilik va yomonlik-axloqiy tushunchalar bilan belgilanadi. Yaxshilik sari intilish, unga yetishish sabr-toqat, mustahkam iroda, yuksak axloqiy maslakni talab etadi. Yomonlikning shaxobchalari ko’p, ammo ularning asosi uch narsa: ta’ma, g’azab va ilmsizlikdir. Beruniyning fikricha g’azab va ilmsizlik inson uchun eng kuchli va eng halokatli dushmandir. Avvalo, ongni g’arazli maqsadlardan tozalash zarur. Ilm kishi ongini barcha yomonlik-lardan xalos etadi. Ilm-fan kishilarning hayotiy ehtiyojlarini qondirish zaruratidan paydo bo’ladi [4].

Talaba-yoshlarning mustaqillik tafakkurini shakllantirish ma’naviy-ma’rifiy ishlarning asosi ekanligi nazariy jihatdan ishlab chiqildi. Talaba shaxsida mustaqillik tafakkurini shakllantirishda ma’naviy-ma’rifiy ishlarga tayanish, O’rta Osiyo mutafakkirlarining asarlaridagi Vatan, yurt, xalq, ma’naviyat haqidagi g’oyalariidan foydalanish barkamol avlod tarbiyasida yetakchi rol o’ynaydi.

Mustaqillik tafakkurini shakllantirishda ma’naviy-axloqiy, estetik, ekologik, iqtisodiy, huquqiy kabi tarbiyalarning asosiy xususiyatlari yetakchi o’rin tutadi. Jamiyatga yuksak hurmat-e’tibor, millatning o’lmas ruhi bo’lgan ona tiliga muhabbat, kattaga hurmat va kichikka-izzat, mehr-muhabbat, sabr-bardoshlik, mehnatsevarlik, halollik kabilari talaba shaxsi tafakkurini shakllantirishning asosiy omillari ekanligini unutmaslik dardor [2].

Ma’naviy-ma’rifiy ishlar jarayonida oliy ta’lim muassasalari talabalarida mustaqillik tafakkurini shakllantirishda:

har bir dars jarayonida o‘tiladigan mavzularda milliy istiqlol g‘oyasining asosiy tushuncha va tamoyillariga e’tibor berish, ulardan mustaqillik tafakkurini shakllantirishda foydalanish;

ta’lim jarayonida umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, ma’naviy merosimizni o‘rganish va rivojlantirish masalalariga ahamiyat berish;

o‘tiladigan mavzular asosida talabalarining mustaqillik tafakkurini shakllanganlik darajasini tekshirish va baholash metodikasini ishlab chiqish;

dars jarayonida talabalarining mustaqil ishlarini tashkil qilish;

talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirishda xalq og‘zaki ijodi, Markaziy Osiyo mutafakkirlari asarlaridan foydalanish, fanlararo aloqani amalga oshirish;

mustaqillik tafakkuri tushunchasi, mohiyati tuzilishi, funksiyalari haqida ma’lumotga ega bo‘lish va talabalarining fikrlash qobiliyati, uning iste’dodini rivojlantirishni tashkil qilish metodikasini ishlab chiqish;

talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirishda guruh murabbiysining tarbiyaviy ishlar rejasiga ega bo‘lishi;

o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi muloqot madaniyatini yaxshi yo‘lga qo‘yishning ilmiy va amaliy pedagogik asoslarini ishlab chiqish.

Ma’naviy-ma’rifiy ishlar jarayonida talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirishda quyidagi masalalarni hal etish lozim bo‘ladi:

oliy o‘quv yurtlari ta’lim tizimida talabalarga o‘zbek xalqining moddiy va ma’naviy merosiga oid amaliy va nazariy ma’lumotlar berish, ularni tabiiy va gumanitar fanlar dasturiga kiritish;

milliy mafkura tamoyillari asosida yoshlarda mustaqillik tafakkurini shakllantirishning ilg‘or tajribalarini qo‘llash hamda o‘rganish, kundalik ommaviy axborot vositalarida ularni muntazam yoritib borish;

umumxalq bayramlari, marosimlari, udumlari, shuningdek o‘zbek xalqining fan va madaniyati tarixiga oid muhim sanalar, buyuk ilm arboblari, olimlar, shoirlar, mutafakkirlarga bag‘ishlangan qiziqarli uchrashuvlar o‘tkazib borishni oliy ta’lim muassasalari o‘quv-tarbiyaviy faoliyatining muhim an‘anasiga aylantirish;

milliy g‘oyalar, qarashlar, urf-odatlar, an‘analari, shuningdek ilm-fan, san‘at va madaniyat yutuqlarini o‘rganish, ularni yoritish, targ‘ib qilishga talaba-yoshlar va yosh muallimlarni muntazam jalb etish;

yoshlar o‘rtasida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni olib borishga san‘at, madaniyat, ilm-fan arboblari, mashhur yozuvchilar, adiblar va jamoat arboblari doimiy ravishda jalb etish;

umumbashariy ma’naviy va ilmiy-amaliy qadriyatlar asosida talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirishda ilg‘or pedagogik texnologiyalar va tajribalardan ijobiy foydalanib, tarbiyaviy uslublarni takomillashtirish, umrboqiy milliy an‘analari asosida ma’naviy-axloqiy tarbiyaning samarali vosita va usullarini izlash va keng qo‘llash;

oliy ta’lim tizimida o‘tmishimiz ma’naviy merosini o‘rganish masalalari yuzasidan talaba va o‘qituvchilarni ilmiy tadqiqot ishlariga faol jalb etish va ularni qiziqtiradigan, to‘lqinlantiradigan mavzular majmuini ishlab chiqish;

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligida xalqning boy tarixiga, uning ilg‘or an‘analari, udumlariga mos tarzda shaxsning mustaqillik tafakkurini shakllantirishga yo‘naltirilgan va shu asosida yaratilgan eng yaxshi, sara ta’lim-tarbiyaga oid ishlarni taqdirlash maqsadida maxsus jamg‘arma tashkil etish;

turli saviya va sohadagi mutaxassislarni tayyorlovchi barcha o‘quv yurtlarida ma’naviy-ma’rifiy ishlar jarayonida mustaqillik tafakkurini shakllantirish maqsadida xalq pedagogikasi, O‘zbekistondagi ta’limiy fikrlar tarixi, «O‘zbek an‘analari va urf-odatlar tarbiyasi» maxsus kursi yaratish, «Buyuk Sharq mutafakkirlari ta’lim va tarbiya haqida», «Talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirish» deb nomlanuvchi kurslarni o‘quv rejalari va dasturiga kiritish.

Mazkur masalalar bizning nazarimizda, o‘quv dasturini ijodiy qayta ishlash, talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirish, ta’lim jarayonini ilg‘or zamonaviy uslubiy asarlar, qo‘llanmalar bilan ta’minlash, ilg‘or milliy ziyoli kadrlarni bu sohaga faol jalb qilish imkonini tug‘diradi. Shuningdek, bu narsa talaba-yoshlarning ulug‘ o‘tmishimizning beqiyos ma’naviy bisotlarini chuqur o‘rganish va eng muhimi, ularning mustaqil fikrlash tarzini o‘ziga borishiga samarali ta’sir ko‘rsatadi. Kezi kelganda shuni ham alohida yodda tutmoq kerakki, bugungi kunda oliy o‘quv yurtlarida ta’lim jarayonini axborot va kompyuter texnikasi bilan ta’minlash, oliy ta’lim tizimiga ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etishda muhim ahamiyatga egadir.

Eng muhimi, o‘quv darslarida mustaqillik tafakkuri masalalariga ko‘proq to‘xtalish maqsadga muvofiqdir. Xususan, talabalarga ular hayotiy maqsadlariga erishishlarida, bozor munosabatlari sharoitida

o‘z o‘rinlarini topishlarida mustaqillik tafakkurini nechog‘lik muhimligini anglab yetishishlariga amaliy yordam ko‘rsatish lozim, bo‘ladi.

Binobarin, talabalar bilan bo‘ladigan o‘zaro muloqot jarayonida ularni fikrlashga, suhbatga undaydigan, ularda mustaqillik tafakkurini shakllantirishga yordam beradigan hamma foydali ma‘naviy-ma‘rifiy tadbirlarni amalga oshirishda talabalarning ijodiy faoliyatidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublika hayotida eng muhim voqealarga doir munozaralar, kollokviumlar, davra suhbatlari, o‘quv konferensiyalari o‘tkazishni dastur rejalariga kiritish shular jumlasidandir. O‘qituvchilar va talabalar o‘zaro muloqotlarda ijtimoiy va estetik muammolarni, madaniy hayot yangiliklarini, hayotiy masalalarni ijodiy muhokama etishlari ancha foydali natijalar keltirishi shubhasizdir. Gap shundaki, umuminsoniy qadriyatlarni egallash orqali yoshlarning mustaqillik ideallari, ma‘naviy va axloqiy ziyrakligi, Vatan, elu yurt oldidagi o‘z burchlarini bajarish, umumli mehnat faoliyatiga tayyor bo‘lish borasidagi fuqarolik tuyg‘ulari shakllanadi [3].

Shuningdek, talaba-yoshlarda mustaqillik tafakkurini takomillashtirish yo‘lidagi ijodiy izlanishlar darslar saviyasini o‘sishi, ta‘lim va tarbiyaning hayot bilan uzviy bog‘liqligini ta‘minlashga yordam beradi. Faqat mana shunday keng qamrovli tadbirlar o‘tkazish yo‘llari bilangina o‘z vataniga, uning buyuk kelajagiga sadoqatli vatanparvar inson shaxsini tarbiyalash mumkin. Bunda o‘quv-metodik rejalar, dasturlar, tavsianomalar ishlab chiqish, talabalar tarbiyasi va ma‘naviy kamoloti masalalariga oid boy hayotiy tajribalardan foydalanish muhimdir.

Bu oliyjanob maqsadga erishish uchun jonli muloqotlar, suhbatlar, ma‘ruzalar, munozara, ekskursiyalar uyushtirish, muhim mavzulardagi kinofilm va spektakllarni ijodiy muhokama etish kabi tarbiyaviy usullardan keng foydalanish ahamiyatlidir. «O‘zbekiston ikkinchi jahon urushi yillarida», «Bilim mustaqillik asosi» mavzularida davra suhbatlari va jonli muloqotlar o‘tkazish maqsadga muvofiqdir. Talabalarning har biri bilan yakka-yakka tartibda uzluksiz ish olib borish, ta‘lim muassasasi rahbariyati, ta‘lim mutasaddilari bilan hamkorlik qilish, bo‘lajak mutaxassislarda insoniylik va vatanparvarlik tuyg‘ularini tarbiyalashga e‘tibor qaratish, umumiy va huquqiy madaniyatni muttasil sayqallab borish – yetakchi tarbiya omillaridan sanaladi. Talabalarning ma‘naviy o‘shiga, mustaqillik tafakkurini shakllanishiga katta e‘tibor berish, ta‘lim-tarbiya tizimining hamisha diqqat markazida turmog‘i kerakdir. «Sharq ma‘naviy merosi», «Mustaqillik-kelajak poydevori» singari mavzularda mashg‘ulotlar o‘tkazishga an‘anaviy tus bermoq lozimdir. Muhim dasturiy hujjatlar asosida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va asarlarini qunt bilan o‘rganish, respublikamiz hayotidagi dolzarb muammolarga doir hukumat hujjatlarini muhokama etish, ulardan zarur xulosalar chiqarish – bular talabalar tafakkuri, siyosiy, huquqiy bilim saviyasini o‘shiga salmoqli ta‘sir ko‘rsatadi.

Xulosa. Jismoniy barkamollik - bu kishida jismoniy sifatlarning yuqori darajada rivojlanganligidir. Badan tarbiya mashqlari tartibli yo‘l bila bo‘lsa, fikrni uyg‘onlashtiradi, qon yurishishiga yordam beradi, ovqat hazmini yaxshilaydi, asbini quvvatlantiradi, tan haroratini orttiradi, zehni ochadi [5].

O‘qituvchi va talabalarning o‘zaro munosabatlari yuksak ma‘naviyat ruhida, milliy mustaqillik ideallariga asoslangan tarzda yuksak axloqiy tamoyillar va e‘tiqod negizida qaror topadi. Xuddi shu tamoyillar negizida talaba-yoshlar shaxsining eng yaxshi ibratli, ijobiy xislatlari, fazilatlarini, ularni hayotning har bir lahzasi, daqiqasidan ma‘nan va ruhan qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladigan yuksak ma‘naviy-axloqiy tizim shakllana boradi. Bu esa kelajakda o‘z samarasi va natijalarini berishi shubhasizdir.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2019. – 400 b.
2. Самиева III. X. Важные направления инновационной подготовки молодежи к духовно-просветительской деятельности //Качество жизни населения промышленных территорий в стратегии «Общество 5.0». – 2022. – С. 153-156.
3. Soibnazarova M. Barkamol avlod tarbiyasida mutafakkirlarning fikrlaridan foydalanish //Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii. – 2022. – T. 2. – №. 6.
4. Amonova X., Sadikova S. Renessans va barkamol avlod tarbiyasi //Obshestvo i innovatsii. – 2021. – T. 2. – №. 8/S. – S. 374-378.
5. Samiyeva Sh., Shamsullayeva R. Подготовка студентов к духовно-просветительской деятельности как современная педагогическая проблема // Pedagogik mahorat. – s. 80.
6. “Islomiy tarbiya va uning falsafasi”. Muhammad Atiya, 197-bet.

БАРКАМОЛ ИНСОН ТАРБИЯСИДА ИБН СИНО МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ

*Хайруллаев Чори Казакович,
Бухоро давлат тиббиёт институти доценти*

Мақолада мамлакатимизда таълим жараёнларини ислоҳ қилиш борасида амалга оширилган тизимли чора тадбирлар мазмун моҳияти очиб берилган. Шунингдек, узлуксиз маънавий тарбияни амалга оширишга доир Абу Али ибн Синонинг қарашлари таҳлил қилиниб, ҳозирги кунда ёшларга таълим-тарбия беришнинг долзарб вазифаларига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: таълим жараёни, инсон фаолияти, педагогик маҳорат, узлуксиз маънавий тарбия.

ЗНАЧЕНИЕ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ ИБН СИНЫ В ВОСПИТАНИИ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

В статье раскрывается суть реализуемых в нашей стране системных мер по реформированию образовательного процесса. Также анализируются взгляды Абу Али ибн Сины на реализацию непрерывного духовного образования, уделено внимание современным задачам воспитания молодёжи.

Ключевые слова: образовательный процесс, деятельность человека, педагогическое мастерство, непрерывное духовное образование.

THE SIGNIFICANCE OF IBN SINA'S SPIRITUAL HERITAGE IN THE EDUCATION OF A PERFECT HUMAN BEING

The article reveals the essence of systematic measures implemented in our country to reform educational processes. Also, the views of Abu Ali ibn Sina on the implementation of continuous spiritual education are analyzed, and attention is paid to the current tasks of educating young people.

Keywords: educational process, human activity, pedagogical skills, continuous spiritual education.

Кириш. Мамлакатимизда таълим жараёнларини ислоҳ қилиш, ёшларимизни миллий ва умуминсоний кадрятлар уйғунлиги руҳида тарбиялашга катта эътибор қаратилмоқда. Бу соҳада миллий менталитетимиз учун зарарли таъсирлардан ва оқимлардан ёшларни ҳимоя қилиш, жамиятимизда муносиб ўрин эгаллашга қодир фуқароларни замонавий билимлар билан қуроллантириш жуда муҳим. Мустақил фикрлай оладиган ёшларни тарбиялаш бўйича бошланган кенг миқёсли ишларни давом эттириш, уларни янги даражага кўтариш вазифалари ҳам муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

Тарбия ҳақида фикр юритганда, Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё хаёт - ё мамот, ё нажот - ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидир» деган чуқур маъноли сўзларини эслаш жоиздир. Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этмоқда.

Асосий қисм. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 29 декабрь 2020 йилда мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлисга тақдим этилган мурожаатномада [1] давлатимиз раҳбари бошқа йўналишлар сингари таълим-тарбия масаласига ҳам жуда катта эътибор берди. Жамиятда ўқитувчи касби энг нуфузли ва обрўли бўлиши, муаллимларимиз болаларимизга сифатли таълим бериши ва улар ўз устидан ишлашларидан бошқа ҳеч нарсани ўйламасликлари учун давлат барча шароитни яратиши лозимлиги уқтириб ўтилди. 2023 йил – “Инсонга эътибор ва сифатли таълим йили” деб эълон қилинди. “Биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улғу мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги Хоразмийлар, Беглар, Ибн Синолар, Улуғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак. Бунда, аввало, таълим ва тарбияни ривожлантириш, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, илм-фан ва инновацияларни тараққий эттириш миллий ғоямизнинг асосий устунлари бўлиб хизмат қилиши лозим... Шу мақсадда “Янги Ўзбекистон — мактаб остонасидан, таълим-тарбия

тизимидан бошланади”, деган ғоя асосида кенг кўламли ислохотларни амалга оширамиз”, - деб таъкидланди муружаатномада.

Марказий Осиё қадимдан илм маскани, маънавият бешиги ҳисобланган. Бутун дунё тан олган мутафаккирларимиз, аждодларимиз асарларида таълим-тарбия энг асосий ўрин эгаллайди. Чунки жамият тараққиёти айнан мана шу омилга бориб тақалади.

Таъкидлаш жоизки, буюк мутафаккир Абу Али ибн Сино ижодида ёшлар таълим тарбияси жуда катта ўрин эгаллайди. Улар орасида “аш-Шифо”, “ал-Калимат ал-илоҳия”, “ал-Файз ал-илоҳий”, “Китоб ал-ишорот фи-л-мантиқ ва-л-ҳикмат”, “ал-Ишорот ва ат-Танбиҳот” ва бошқалар ҳам борки, улар ўрта асрлар маданияти ва фалсафий қарашларини ўрганишда, давр дунёқараши, маънавий ҳаётининг зиддиятлари ва муаммоларини ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтайди.

Ибн Синонинг “Одоб ҳақида”, “Ҳайй ибн Яқзон”, “Саломон ва Ибсол”, “Юсуф”, “Рисолат ут-тайр” каби асарлари ва уларда илгари сурилган ғоялар олимнинг ахлоқий тарбия масаласига жиддий ёндошганлигини кўрсатади.

Шогирдининг: - Барча сифатлар ичида энг асосийси қайсидир?- деб берган саволига улуг ҳаким ибн Сино шундай жавоб беради:

- Барча сифатлар ичида энг асосийси адолатдир. У ҳиммат ва саховатнинг негизидир. Адолат барча руҳий кучларга алоқадор. Ҳиммат ва саховатга доир барча кучлар адолат билан боғлиқ [2].

Устозининг фикрларидан таъсирланган Абу Убайд Жузжоний ибн Синонинг барча айтганларини қоғозга туширади. Шу тариқа Шайх Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳнинг “Одоб ҳақида” рисоласи пайдо бўлади. Бу рисолада эзулик, унинг жузвий томонлари: карам, ҳикмат, сабр, хайр, сир сақлаш, тоқат, сўзамоллик, зийраклик, қатъият, жасорат, самимият вафо, шафқат, номус, тиришқоқлик, камтарлик каби ахлоқий сифатларга таъриф ва талқин берилган. Асарда шунингдек, ижобий сифатларга зид бўлган адолатсизлик, бахиллик, ҳасадгўйлик, хиёнаткорлик сингари тушунчаларга изоҳлар ҳам бериб ўтилган.

Рисолада кўп нарса инсоннинг ўзига боғлиқлиги, яхши ва ёмон сифатлар одатга айланиб қолса, кишининг табиатига мослашиб қолиши, демак, яхши сифатларга одатланган одам яхшилик касб этиши, ёмон сифатларга одатланган эса, ёмонликка ўрганиб қолиши кўрсатилган.

Олим инсонлардаги салбий ва ижобий сифатлар моҳиятини ўрганиб чиқиб, - салбий сифатлардан қутулмоқ учун, агар улар тасодифий таъсир туфайли пайдо бўлган бўлсалар, киши ўз иродасини сафарбар этмоғи зарур, - деган хулосага келади. Шунингдек, аллома яхшилик ва ёмонлик, саҳийлик ва бахиллик, тежамкорлик ва исрофгарчилик тўғрисидаги фалсафий фикрларини ҳам ушбу рисолада ёзиб қолдирган.

Мутафаккир асарларида ахлоқий фазилатлар алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг фикрича, покиза хулқ - одабийлик жавҳари, кишини инсон сифатида улуглайди, тубан ахлоқ эса, одам умрининг заволидир.

Ибн Синонинг “Саломон ва Ибсол” қиссаси ўзида инсоний фазилатларни жамулжам қилган турли бадиий тимсолларга бой асардир. Аллома Ибсол тимсолида ориятли, номусли, матонатли, бағрикенг, мард ва жасурликни улуглайди, одамларни шунга даъват қилади. Шунингдек, инсон табиатида мавжуд бўлган ғазабни шоҳ Саломоннинг хотини образида гавдалантиради, улар кишиларни тубанликка етакловчи иллатлар эканлигини очиқ ташлайди.

“Юсуф” қиссасида алломанинг бойлик ва шухрат илинжида, ҳатто қон-қариндош биродарларнинг ҳам тубанликка боришлари тўғрисида фикр юритилади. Гарчи воқеалар мазмуни Қуръондан олинганлиги шубҳасиз бўлса-да, тож-тахт учун курашлар, хиёнат ва жаҳолат юз бераётган даврда яшаётган ибн Сино учун бу тўғрисида мустақил асар ёзиш истаги туғилган бўлса ажаб эмас.

Аллома Юсуф образида валийлик, баркамоллик, меҳнатсеварлик, бағрикенглик, олийҳимматлик, ориятлилик, тўғрилиқ, мардликни, меҳр-муҳаббатни улугласа, унинг ака-укалари тимсолида очкўзлик, шухратпарастлик, ҳасад, карвонбошининг хотини тимсолида эса, хиёнат ва жоҳиллик, нафса берилиш сингари иллатларни қоралайди.

Мутафаккирнинг “Ҳайй ибн Яқзон” (“Уйғокнинг ўғли Тирик”) қиссаси Шарқ фалсафасидаги ўрганилиши қийин бўлган асарлардандир. Қисса тили, услуби жуда оғир бўлишига қарамай, ўз даври ва бугунги кун авлоди учун ҳам жуда аҳамиятлиги учун ўрганилиши лозим.

Уйғок ўғли Тирик – Ақлдир. Асарда ибн Сино ақли – барча тугунларни ечишга ёрдам берувчи, барча офатлардан қутқарувчи, барча ёмонликларни даф қилувчи бир омил сифатида ифодалайди. Қиссадаги ақл – Уйғок ўғли Тирик одамларга киши феъл-атворларини, табиатини чуқурроқ тушуниш учун фаросат илмини – мантиқни билишга даъват қилади [3]. Дарҳақиқат, мантиқ – тарозу билим. Ҳақиқатнинг нима экани, ниманинг ҳақиқатга яқин эканлиги, ниманинг ёнғонлиги, ҳақиқат ва ёлғоннинг қандай хиллари борлиги мантиқ ёрдамида аниқланади.

Асарда инстинкт, ғазаб, очкўзлик, ялқовлик, ҳасад, зулм, ўғирлик сингари салбий хусусиятлар инсоннинг “ёмон ошналари” экани, уларнинг зарарли томонлари, иллатларни қандай жиловлаш мумкинлиги ҳақида фикр юритилади.

Ибн Синонинг фикрича, салбий хусусиятлар кишини ўз оламига тортиб, инсон табиатидаги бор бўлган қобилиятнинг нормал ишлашига йўл қўймайди, кишидаги бузуқ ҳаёллар, ғазабланиш, сабрсизлик, шахватга ўчлик ҳам одамнинг душманларидир. Ибн Сино таъбирича, киши доимо ақл ишлатиб, душманлардан устун келишга ҳаракат қилиши керак.

Файласуф кишиларни софликка, чин инсоний хислатларни эгаллашга чақиради, турли ёмонликлар, салбий иллатлар эса, инсонга душманининг кўпайишига сабаб бўлади, - деб ҳисоблайди.

Ибн Синонинг “Рисолат ут-тайр” (“Қушлар тўғрисида рисола”) асари рамзий-аллегорик усулда ёзилган. Гарчи асар қаҳрамонлари қушлар бўлса-да, аллома қушлар тимсолида инсонларни ўзаро аҳилликка, соғликнинг, дўстликнинг қадрига етишга, бошқаларга яхшилик қилишга чақиради. Баъзиларнинг дўстман, деб дўстининг ҳолидан хабар олмаслигини, оғир кунда қўллаб-қувватламаслигини қоралайди.

Рисолада шунингдек, инсоннинг кишилар орасида ўзини тутиши, оила аъзоларининг ўзаро алоқалари, жамиятда турли табақаларининг ўзаро муносабатлари қандай бўлиши лозимлиги хусусида фикр юритилади.

Мутафаккирнинг ҳаётий кечинмалари натижасида вужудга келган ижод намуналари тарих зарварақларида абадий муҳрланиб қолган ва улар бугунги кун учун ҳам битмас-туганмас сабоқ чашмасидир:

Ул бир неча нодон, чу фаросат қосир,
Ўйларки, жаҳонаро улар донодир.
Эшак бўла қолким, улар эшаклик этиб,
Эшак агар эрмасанг, санарлар кофир [4].

Катта ҳаётий тажриба орттирган, турмуш қийинчиликлари ва сиёсий фитналардан хулоса чиқарган Ибн Сино инсоннинг камолот ва бахтга етишиши учун сабрли, ҳар қандай қийинчиликка чидамли бўлишга чақиради.

Алломанинг адолатли, инсофли бўлиш, камбағал, бемор, жисмоний жиҳатдан нуқсони бор кишиларга раҳм-шафқат кўрсатиш, беҳад мол-мулкка, нафс макрига берилмаслик, ўткинчи дунёнинг юзаки хурсандчиликларига ҳирс қўймаслик ҳақидаги даъватлари барча даврлар, элу-элатлар учун бирдай манфаат касб этади.

Ибн Синонинг ахлокий тарбия ҳақидаги фикрлари ўнлаб асрлар ўтган, тузумлар алмашган, ўқитишнинг янгидан-янги усуллари ишлаб чиқилган бўлса-да, ҳозирги кунда ҳам жуда аҳамиятлидир. Шунинг учун ҳам буюк олимнинг инсоният жамияти олдида қилган хизмати чексизлигини англаган ҳолда, унинг фалсафий, тарбияга оид асарларини ўқиб-ўрганиш, моҳият-мазмунини чуқур англаб етиш, илмий тадқиқ қилиш ва кенг жамоатчиликка етказиш ҳозирги даврда олимларимиз олдида турган долзарб масалалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Ибн Сино ҳам бошқа замондош қомусий олимлар сингари математика, астрономия, физика, кимё, биология, тиббиёт, доришунослик, рухшунослик, физиология, фалсафа, филология, адабиёт, таълим-тарбия соҳаларида ижод этган олимдир.

Ибн Сино ҳақиқий қомусий олим сифатида ўз давридаги фанларнинг ҳаммаси билан муваффақиятли шуғулланган ва уларга оид илмий асарлар яратган. Турли манбаларда унинг 450 дан ортиқ қайд этилган бўлса ҳам – замонлар ўтиши билан уларнинг кўпи йўқолиб кетган ва фақат 242 таси этиб келган. Шу 242 асардан 80 таси фалсафа, илоҳиёт ва тасаввуфга тегишли, 43 таси табобатга оид, 19 таси мантиққа, 26 таси психологияга, 23 таси тиббиёт илмига, 7 таси астрономияга, 1 таси математика, 1 таси мусиқага, 2 таси кимёга, 9 таси этикага, 4 таси адабиётга ва 8 таси бошқа олимлар билан бўлган илмий ёзишмаларга бағишланган.

Ибн Сино ҳам бошқа мутафаккирлар каби ўзининг таълим-тарбияга оид қарашларини ижтимоий-фалсафий қарашлари билан боғлиқ ҳолда боғлаган, махсус рисолаларда талқин этган. Ибн Сино асарларида камолотга эришишнинг биринчи мезони – маърифатни эгаллашга даъват этади. Чунки илм-фан инсонга хизмат қилиб, табиат қонунларини очиб авлодларга етказиши керак. Бу мақсадга етишиш учун инсон қийинчиликлардан қўрқмаслиги зарур, дейди у: “Эй, биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан қўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг қўрқоғидир”. Зеро, маърифатли киши жасур, ўлимдан ҳам қўрқмайдиган, фақат ҳақиқатни билиш учун ҳаракат қиладиган бўлади, дейди у фикрини давом эттириб. Ибн Сино болани мактабга ўқитиш ва тарбиялаш зарурлигини қайд этиб, мактабга барча кишиларнинг болалари тортилиши, бирга ўқитилиши ва тарбияланиши лозим деб, болани уй шароитида яқка ўқитишга

қарши бўлган. Билим олишда болаларни мактабда ўқитиш зарурлигини қайд қилар экан, олим таълимда қуйидаги томонларга риоя этиш зарурлигини таъкидлайди:

- Болага таълим беришда бирданига китобга банд қилиб қўймаслик;
- Таълимда енгилдан оғирга бориш орқали билим бериш;
- Олиб бориладиган машқлар болалар ёшига мос бўлиши;
- Ўқитишда жамоа бўлиб мактабда ўқитишга эътибор бериш;
- Билим беришда болаларнинг майли, қизиқиши ва қобилиятини ҳисобга олиш;
- Ўқишни жисмоний машқлар билан қўшиб олиб бориш.
- Бу талаблар ҳозирги давр таълим принципларига ҳам мос келиши билан қимматлидир.

Талабага билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчидир. Ибн Сино ўқитувчининг қандай бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритар экан, шундай йўл-йўриқлар беради. Болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиш;

- Берилаётган билимнинг талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;
- Таълимда турли метод ва шакллардан фойдаланиш;
- Талабаларнинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиш;
- Фанга қизиқтира олиш;
- Берилаётган билимларни энг муҳимини ажратиб бера олиш;
- Билимларни талабаларга тушунарли, унинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериш,

ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиши зарур. Ибн Сино таълимотида билишда қайси методлардан фойдаланилмасин, у оғзаки ифодами, билимларни тушунтиришми, турли кўринишдаги суҳбат, тажрибаларми, барибир, талабада ҳақиқий билим ҳосил қилиш, мустақил, мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, олган билимларини амалиётда тадбиқ эта олиш қобилиятини таркиб топтириш асосий мақсад бўлган.

Ибн Сино инсоннинг камолотга етишида унинг ахлоқий камолоти муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Тадқиқотчилар унинг фалсафий асарларида ахлоққа оид фикр юритилганлари ўн иккита дейдилар. Ибн Сино ахлоққа оид асарларини “малий ҳикмат” (донишмандлик амалиёти) деб атайди. Олимнинг фикрича, ахлоқ фани кишиларнинг ўзига ва бошқаларга нисбатан хатти-ҳаракат меъёрлари ва қоидаларини ўрганади. Дунёда мавжуд бўлган жами нарсалар табиатига кўра, камолот сари интилади. Камолот сари интилишнинг ўзи эса, моҳият эътибори билан яхшиликдир, дейди у. Ибн Сино инсон камолотининг муҳим ахлоқий жиҳатларини таҳлил этади ва ҳар бирига таъриф беради. Масалан, адолатни руҳий лаззатнинг бош мезони санайди. Инсон қаноат, жасурлик, донолик билан адолатга эга бўлади, ёмон иллатлардан ўзини тийиб, яхшиликни мустаҳкамлайди, ҳақиқий руҳий лаззат олади, деб таъкидлайди олим. Инсондаги ижобий, ахлоқий ҳислатларга саҳийлик, чидамлилиқ, камтарлик, севги-муҳаббат, мўътадиллик, ақллилик, эҳтиёткорлик, катъиятлилик, садоқат, интилиш, уятчанглик, ижрочилик ва бошқаларни киритади. Қаноат ва мўътадилликни инсоннинг ҳиссий қувватига киритади, чидамлилиқ, ақллиликни ғазаб қувватига, донолик, эҳтиёткорликни зийракликка, садоқат, уятчанлик, ачиниш, софдилликни тафовуд қувватига киритади.

Олимнинг болани тарбиялаш ва ўқитиш ҳақидаги кўп фикрлари ўзининг чуқурлиги, инсонпарварлиги ва теранлиги билан кишини хайратда қолдиради. У тавсия қилган таълим ва тарбия тизими қуйидагиларни ўз ичига олган:

1. Ақлий тарбия.
2. Жисмоний соғломлаштириш (даволаш) тарбияси.
3. Эстетик тарбия.
4. Ахлоқий тарбия.
5. Меҳнат тарбияси (хунар ўргатиш).

Ибн Сино болани мактабда ўқитиш ва тарбиялаш масаласига катта аҳамият бериб, "Тадбир ул манозил" асарининг махсус бўлимини ана шу масалага бағишлаган. Китобнинг "Болани мактабда ўқитиш ва тарбиялаш" бўлимида болани мактабда жамоа билан ўқитишнинг фойдасини қуйидагича ифодалаган:

1. Агар болалар бирга ўқиса, зерикмайди, уларда фанни эгаллашга қизиқиш юзага келади, бир-бирдан қолмаслик учун ҳаракат, мусобақаланиш истаги ривожланади. Буларнинг ҳаммаси ўқишнинг яхшиланишига ёрдам беради.

2. Ўзаро суҳбатда болалар бир-бирларига китобдан ўқиб олганларини, катталардан эшитганларини ҳикоя қиладилар.

3. Болалар бирга тўпланганларида бир-бирларини ҳурмат қила бошлайдилар, дўстлашадилар, ўқув материалларини ўзлаштиришда бир-бирларидан яхши одатларни ўрганадилар.

Маълумки, саломатлик масаласи ҳамма замонларда ҳам муҳим масала бўлиб келган. Бухоролик аллома Ибн Синонинг "Тиб қонунлари" асари касалликларнинг олдини олиш, уларга даво қилиш тўғрисидаги маслаҳатлар билан, саломатлик атрофдаги муҳит шароитларига боғлиқ деган фикрлар билан йўғрилган. Ибн Синонинг овқатланиш, меҳнат қилиш, дам олиш, ухлаш ва жисмоний машқлар қилиб туриш тўғрисидаги ўз асарларида айтиб ўтган маслаҳатлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ибн Сино ахлоқ тўғрисидаги фикрларида ахлоқий фазилатларни улуғлади ва ахлоқий иллатларни, ёмонликни кескин қоралади. У ахлоқни икки қисмга, яъни "яхшилиқ" ва "ёмонлик"ка бўлади. Яхшилиқнинг бош мезони адолат деб уқтирган. Инсон қаноат, жасурлик, донолик билан адолатга эга бўлади, ёмон иллатлардан ўзини тийиб, яхшилиқни мустаҳкамлайди, ҳақиқий рухий лаззат олади, дейди олим. Унинг фикрича, "Агар инсон ақлий ва жисмоний жиҳатдан қанчалик етук бўлса ҳам, ундаги билим ахлоқ нормаларига мос бўлмаса, у киши жамиятнинг ҳақиқий аъзоси бўла олмайди".

Ибн Сино оила тарбияси масалалари бўйича махсус "Тадбир ал-манозил" номли асарини ёзган. Унда олим ота-онанинг болаларни тарбиялашдаги вазифаларини ёритган ва ўзининг таълим-тарбия ҳақидаги ҳар томонлама мулоҳазаларини баён қилган.

Асарнинг "Муқояса дар ахлоқ" бобида ота-оналар ва тарбиячиларга қуйидагича маслаҳатлар берилган: Ота-она болаларни тарбиялашда уларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишлари керак. Айниқса, боланинг хулқидаги камчиликларини унинг шахсиятига тегмасдан бартараф этилиши лозим. Ибн Синонинг уқтиришича, оила тарбияси ҳам амалий, ҳам назарий иш эканлигини ота-оналар яхши билишлари зарур. Ота-она бола тарбиясида турли усуллардан фойдаланса, у оила бахтли бўлади. Шунинг учун "Насихат йўли" бобида ота-оналарнинг вазифалари ифодаланиб, бу вазифаларни бажариш учун ота ва онада қандай фазилатлар бўлиши кераклиги кўрсатиб ўтилган [5].

Хулоса. Ибн Синонинг илмий ва бадий асарларида баён этилган таълим ва тарбияга, ахлоқ-одобга доир фикрлари, ҳикматлар йўғрилган панд-насихатлари ёшларни ҳар томонлама етук, маънавий ҳамда жисмонан баркамол, комил инсон қилиб тарбиялашда катта аҳамиятга эга.

Таъкидлаш жоизки, Президентимиз Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилаётгани ҳақида гапирган эди. Буюк ватандошимиз Абу Али ибн Синонинг ёшлар тарбияси хусусидаги қарашлари мамлакатимиз ёшларининг буюк келажак бунёдкори бўлиб тарбия топишларида аҳамияти бекиёсдир.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Парламентга мурожаати (2020 йил 29 декабрь).
2. Қаюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али ибн Сино. –Т.: Ёш гвардия, 1987, -141 б.
3. Ирисов А. Абу Али ибн Сино. –Т.: Фан, 1980. -161 б.
4. Кенжаева, Х. (2021). Миллий маънавий меросимизда таълим-тарбия масалалари. Общество и инновации, 2(6/5), 18-24.
5. Кенжаева Х. П. Фуқаролик маданияти мезонлари шарқ фалсафаси талқинида //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 3.
6. Кенжаева, Х. П., & Каримова, Л. М. (2019). Тарихий хотира–ҳалқ маънавиятининг таркибий қисми. Перекрёсток культуры, 1(3).

PEDAGOGIK TA'LIMOTLAR TARIXI

IOGAN GENRIX PESTALOSSINING PEDAGOGIK NAZARIYASINING AHAMIYATI

Maxmudova Muyassar Maxmudovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti,
Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogikasi kafedrasini professori,
pedagogika fanlari doktori

Mazkur maqola Iogan Genrix Pestalossining pedagogik faoliyati va nazariyasiga bag'ishlangan bo'lib, unda Pestalossining mavjud tuzum asoslari va xususiy mulkchilik xuquqiga putur yetkazmay turib, bolalarga ta'lim –tarbiya berish yo'li bilan hayotni yaxshilikka erishish istagi, albatta, xayoliy ekanligi, biroq tarbiya muassasalarini barpo etish g'oyasi juda muhim istiqbolli edi. Pestalossi elementar ta'lim nazariyasi nazariyasini, shuningdek, bolalarning predmetlar shaklini o'rganish, ularda elementar matematik tasavvurlarni va nutqni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqdi. Elementar ta'lim nazariyasi mehnat, axloq tarbiyasi, jismoniy, estetik va aqliy tarbiyani (elementar bilimlarni egallashni) o'z ichiga oladi, shu bilan birga tarbiyaning bu tomonlarini Pestalossi mustaxkam bog'liq xolda va bir - birlariga ta'sir ettirib amalga oshirish zarur deb xisobladi. Bolani tarbiyalashni eng oddiy elementlardan boshlash, asta-sekin va izchillik bilan murakkabroq elementlarga o'tish talabi, elementar ta'lim nazariyasi asosini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, aqliy va axloqiy qobiliyatlar, elementar ta'lim nazariyasi, estetik va aqliy tarbiya, matematik tasavvur, nutqni rivojlantirish, tarbiyachining vazifasi, mashqlar tizimi, axloqiy sifatlari.

ЗНАЧЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ ИОГАННА ГЕНРИХА ПЕСТАЛОЦЦИ

Данная статья посвящена педагогической деятельности и теории Иоганна Генриха Песталоцци, в которой стремление Песталоцци добиться лучшей жизни путем обучения детей без ущерба для основ существующего строя и права частной собственности является, конечно, мнимым. Создание учебных заведений было очень важной перспективой.

Песталоцци разработал теорию начального образования, а также методику изучения формы предметов у детей, развития у них элементарных математических представлений и речи. Теория начального образования включает в себя труд, нравственное воспитание, физическое, эстетическое и умственное воспитание (приобретение элементарных знаний), и в то же время необходимо осуществлять эти стороны воспитания в прочной связи и влиянии друг на друга. Требование начинать воспитание ребенка с самых простых элементов и постепенно и последовательно переходить к более сложным элементам составляет основу теории начального образования.

Ключевые слова: воспитание, обучение, умственно-нравственные способности, теория начального воспитания, эстетическое и умственное воспитание, математическое воображение, развитие речи, задача учителя, система упражнений, моральные качества.

THE IMPORTANCE OF THE PEDAGOGICAL THEORY OF JOHANN HEINRICH PESTALOZZI

This article is devoted to the pedagogical activity and theory of Johann Heinrich Pestalozzi, in which Pestalozzi's aspiration to achieve a better life by educating children without compromising the foundations of the existing system and the right of private property is, of course, imaginary. The establishment of educational institutions was a very important perspective.

Pestalozzi developed the theory of elementary education, as well as methods of learning the form of subjects in children, development of elementary mathematical concepts and speech. The theory of elementary education includes labour, moral education, physical, aesthetic and mental education (acquisition of elementary knowledge), and at the same time it is necessary to carry out these aspects of education in a strong connection and influence on each other. The requirement to begin the education of a child from the simplest elements and gradually and consistently move to more complex elements forms the basis of the theory of elementary education.

Key words: *education, training, mental and moral abilities, theory of elementary education, aesthetic and mental education, mathematical imagination, development of speech, teacher's task, exercise system, moral qualities.*

Kirish. Tarbiya, deb hisoblaydi Pestalossi, tabiatga uyg'unlik xarakterida bo'lishi, ya'ni bola tabiatiga muvofiq tashkil etilishi kerak. Bunda u Russo kabi bolalar tabiatini ideallashtirmadi, balki bolalarning tabiiy kuchi va iste'dodiga rivojlanish uchun intilish xosdir, deb gumon qildi. “Ko'z, - degan edi Pestalossi, - ko'rishni, quloq –eshitishni, oyoq- yurishni, qo'l- ushlarini istaydi”. Tarbiyachining vazifasi to'g'ri tashkil etilgan mashqlar tizimi yo'li bilan bu rivojlanishga yordam berishdan iboratdir. Pestalossi bolani o'zi ishlab chiqqan elementar ta'lim nazariyasi yordamida uning tabiati bilan butunlay mos holda garmonik rivojlanishini ta'minlashga umid bog'lagan edi. Elementar ta'lim nazariyasi mehnat, axloq tarbiyasi, jismoniy, estetik va aqliy tarbiyani (elementar bilimlarni egallashni) o'z ichiga oladi, shu bilan birga tarbiyaning bu tomonlarini Pestalossi mustaxkam bog'liq xolda va bir - birlariga ta'sir ettirib amalga oshirish zarur deb xisobladi. Bolani tarbiyalashni eng oddiy elementlardan boshlash, asta-sekin va izchillik bilan murakkabroq elementlarga o'tish talabi, elementar ta'lim nazariyasi asosini tashkil etadi.

Jismoniy tarbiya va mehnat tarbiyasi. Pestalossining fikricha, jismoniy tarbiyaning maqsadi bolaning barcha tabiiy jismoniy iste'dod nishonalarini rivojlantirishdan, unda tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilishdan va shu yo'l bilan uning jismoniy kuchlarining umumiy o'sishini ta'minlashdan iborat. Pestalossi xaqli ravishda jismoniy tarbiya inson shaxsining tarkib topishiga, uning aql idroki, axloqiy tuyg'ulari va iroda sifatlarining rivojlanishiga yordam beradi, deb ko'rsatgan edi. Bolalarning harakatga bo'lgan tabiiy intilishi ularning jismoniy tarbiyalash asosida yotadi, deb hisoblaydi. Pestalossi bular bo'g'inlarni harakatlantirish orqali amalga oshiriladi. Bu harakatlar o'yinlarda, bola jismoniy kuchlarining xilma-xil ravishda namoyon bo'lishida rivojlanib boradi. Pestalossi fikriga ko'ra, jismoniy tarbiya oilada, onasining, bolaning turishida, dastlabki qadamlar qo'yishga yordam beradi. Qiz bolalar onalarning topshirig'iga binoan go'dakni tebratib uxlatadilar, ukasi yoki singlisiga kiyinishda yordamlashadilar, bu bilan o'z yaqinlaridan tahsin eshitadilar, ayni chog'da u bir yo'la ham jismoniy, ham axloqiy jihatdan rivojlanadi. Bolaning to'laqonli jismoniy rivojlanishi uchun unga harakatli o'yinlar zarur deb hisoblaydi Pestalossi. U haqli ravishda o'qish va o'yin birbirini to'ldirishini, o'qituvchilar bolalar o'yinlarida tarbiyaviy maqsadda foydalana olishini talab etgan edi. Pestalossi bundan keyingi barcha maktab “elementar gimnastikasi” sistemasini bolaning oilada olgan tabiiy jismoniy tarbiyasi asosiga qurgan edi. U o'qituvchilarga yurayotgan, yotgan, ichayotgan, buyumlarni ko'tarayotgan vaqtda, ya'ni ularning har kuni turmushda, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish ishlari davomida eng oddiy harakatlarni bajarish yo'li bilan bolaning jismoniy kuchlarini mashq qildirish va rivojlantirishni taklif etadi. Pestalossi alohida **ko'nikmalar alifbesini** yaratishni orzu qilgan. Bu alifbeda buyumni olib borish, ulotirish, irg'itish, kurashish, quloq yozish kabi jismoniy mashqlar mehnat faoliyatining eng oddiy turlariga kiritilishi kerak. U bunday alifbeni o'zlashtirib olgan bola jismoniy jihatdan rivojlanadi, chaqqon bo'ladi, shu bilan birga u keyinchalik hayotda muvaffaqiyatli foydalanadi, deb umid qilgan edi. Shunday qilib, Pestalossi jismoniy tarbiya bilan mehnat tarbiyasini chambarchas bog'lagan va uning ahamiyatini bolaning faqat jismoniy rivojlanishida emas, balki axloqiy rivojlanishida ham ko'rgan. U bolalarning qo'lidan keladigan ishlarni bajarishi ularda insoniy qadr-qimmat, mehnatsevarlik, qat'iylik, vijdonlilik va boshqa ijobiy axloqiy sifatlarining rivojlanishiga yordam beradi, deb ta'kidladi. Pestalossi mehnatkashlar bolalarining tor professional tayyorgarlik olishiga (odatda u tayyorgarlik bir tomonlama ko'nikma va malakalar hosil qilishdan iborat edi) qat'iy etiroz bildirdi. Bu bo'lajak ishchilarga zarur bilimlar beradigan, ular qobiliyatini o'stiradigan, ularga ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo'lgan malakalar hosil qiladigan, yuksak axloqiy sifatlar tarbiyalashga yordam beradigan alohida “industirganriya ta'limi” haqida gapirgan edi. Pestalossi “elementar gimnastika” bazasida alohida “industrial gimnastika” o'tkazishni taklif qilgan edi.

Axloqiy tarbiya. Pestalossining fikricha, axloqiy tarbiyaning maqsadi bolalarda kishilarga muhabbat uyg'otishdan iboratdir. U bolaning onasiga bo'lgan muhabbatini axloqiy tarbiyaning oddiy elementi deb hisoblaydi. Onaning g'amxo'rliги unda ham onaga nisbatan minnatdorchilik va muxabbat tuyg'ularini hosil qiladi va ular tobora mustahkamlanib, ular o'rtasida yaqin ma'naviy aloqalar paydo bo'lishiga olib keladi. Tarbiyaning vazifasi tabiiy ravishda paydo bo'layotgan tuyg'uning bolaning atrofidagi kishilarga, dastlab oila a'zolariga, keyin esa boshqalarga ko'chirishdir. Bolaning bundan keyingi axloqiy tarbiyasi maktabda amalga oshiriladi deb hisoblaydi Pestalossi. Maktabda esa o'qituvchi bilan o'quvchilarning munosabati katta yoshli kishining bolalarga bo'lgan otalarcha muhabbati asosiga qurilishi lozim. Bolaning umumiy xayrihohlik muhitidagi (o'qituvchi bu muhitni yaratishga harakat qiladi) ijtimoiy aloqalarni kengaytirish va rivojlantirish shunga olib kelishi kerakki, bola o'zini buyuk insoniy yaxlitlikning bir qismi deb anglaydi va o'zining faol muhabbatini hamma kishilarga yoyadi. Pestalossi bolalarni axloqiy tarbiyalashda

tarbiyachining shaxsiy namunasiga hamda bolalardan o'zini tuta bilish va chidam talab etiladigan axloqiy ishlarda malaka hosil qilishga katta ahamiyat beradi.

Pestalossi o'z tarbiyalanuvchilarida burch haqida, huquq to'g'risida, to'g'rilik haqidagi axloqiy tushunchalarni rivojlantirar edi. Bunda u oddiy ular tushuna oladigan kuzatishlari, ularning atrof-muhitni bilishga asoslanar edi. Pestalossi axloqiy tarbiya xaqidagi ta'limotida bolaning jismoniy rivojlanishi bilan axloqiy jihatdan o'sishi o'rtasidagi mustahkam aloqa borligini ko'rsatib o'tishi hamda bolalarning axloqiy hatti-harakatlar qilishiga faqat axloqiy nasihat va suhbatlar bilan emas, balki axloqiy ishlarda malaka xosil qilishi orqali erishish talabi juda qimmatlidir. Biroq bolalarda insonparvarlik tuyg'ularini tarbiyalashga harakat qilib, Pestalossi ularda ijtimoiy adolatsizlikka qarshi norozilik fikrlari, ularga qarshi kurashish istagi paydo bo'lishi to'g'risida o'ylamadi. Pestalossining axloqiy tarbiyasi diniy tarbiya bilan chambarchas bog'langandir. U cherkov xodimlariga salbiy munosabatda bo'lgan, tamagir ruhoniylarni fosh qilgan, lekin shu bilan birga dinni axloqiylikning asosi deb bilgan.

Elementar ta'limning vazifasi, mazmuni va usullari. Pestalossi o'zi yashagan davrdagi maktablarda dogmatizm, quruq yodlash hukm surayotganini, bolalarning aqliy qobiliyati rivojlanish u yoqda tursin, pasayib borayotganini ta'kidlab, ularni qattiq tanqid qilgan edi. Pestalossi ta'limning vazifasi muayyan bilimlar bilan qurollantirishdangina emas, balki unda aqliy qobiliyatlarni ham rivojlantirishdan iborat deb hisoblaydi. Bolaning sezgi organlari orqali tashqi olamni idrok qilishni bilishning boshlang'ich momenti deb tan olar ekan, Pestalossi o'qitish, ya'ni ta'lim konkret hayotiy kuzatishlarga asoslanish kerak, deb hisobladi va ko'rsatmalilikni ta'limning oliy prinsipi deb e'lon qildi. Ammo, bolaning odatda tartibsiz bo'lgan va ularning tashqi olam to'g'risidagi tasavvurlari natijasida hosil bo'lgan dastlabki kuzatishlari noaniq mo'ljal bo'ladi. Ta'lim ularni aniq tushunchalarga yetkaza borib, tartibga solish va oydinlashtirish kerak. Tarbiyachi bolalarning kuzatishlar doirasini asta-sekin kengaytira borib, ularni kuzatishga o'rgatish o'quvchilarga narsa va hodisalar haqida gapirib bermasdan, ularning o'zi bilan tanishtirishi lozim. Pestalossining so'zlaricha, o'qitish san'ati tufayli “bizning bilimlarimiz pala partishlikdan qat'iy bo'ladi, qat'iydan aniq va aniqdan ravshanroq bo'ladi”. Pestalossi o'qitish jarayonini soddalashtirishga harakat qilib, u har qanday bilimning oddiy elementlari borligini, inson ularni o'zlashtira borib olamni bilishini aniqlaydi.

Hamma narsalarning son, shakl va so'z kabi oddiy element, tovushni so'zning oddiy elementi deb hisobladi. Pestalossi boshlang'ich ta'lim jarayonining hammasini elementlardan butunga asta-sekin va izchillik bilan, ya'ni induktiv yo'l bilan o'tish asosiga ko'radi. U o'qitishda har doim yaqindan uzoqqa oddiydan murakkabga borishni, bunda uzluksizlikka, ya'ni shunday “izchillikka” rioya qilish kerakki, “bunda har bir yangi tushuncha avvalgi, juda yaxshi o'zlashtirilgan va unutilmas bo'lib qolgan bilimlarga kichikroq deyarli sezilmaydigan qo'shimcha bo'lishini taklif etadi”. Ana shu didaktik qoidalarga asoslanib, Pestalossi bolalarni ona tili, sanash va o'lchovga birinchi bor o'rgatish metodikasini ishlab chiqdi. Bolalarning rasm chizish va yozish malakalari hosil qilishni u o'lchash bilan bog'lar edi. Pestalossi elementar ta'lim metodikasini shunchalar soddalashtirishga harakat qildiki, natijada o'z bolasi bilan shug'ullanishni istagan ona- dehqon ayol undan muvaffaqiyatli foydalanishi mumkin edi. Shu maqsadda u bolalar nutqini o'stirish, ularda sanash va o'lchash malakalarini hosil qilish uchun mashqlarning izchil qatorini ishlab chiqdi.

Bolani ona tiliga o'rgatishda og'zaki nutqni rivojlantirish, keyin esa o'qishni o'rgatishga kirishish zarur, deb hisobladi Pestalossi. Bolalar nutqini rivojlantirish, deb ta'kidlagan edi. Pestalossi unli tovushlari bo'lgan so'zlarni eshitish mashqlaridan boshlanadi: ona nutqiga taqlid qilib kichikintoylar avval unilarni, keyin esa turli bo'g'inlardagi undoshlarni talaffuz qilishga o'rganadilar. So'ngra ular harflarni o'rganadilar hamda tevarakatoflaridagi predmetlarning nomini, shuningdek, tabiatshunoslik, geografiya, tarix sohasidagi hodisalarni (bu bilan ular naturada yoki suratlar orqali tanishadilar) ifodalovchi bo'g'in va so'zlarni o'qishga o'tadilar. Otlarga ularning sifatini belgilovchi sifatlarni qo'shish va aksincha muayyan sifatlar bilan belgilangan sifatlarga ega bo'lgan otlarni topishda mashqlar bolalar nutqini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Nihoyat, bolalar predmetlarning belgisini va ular nisbatini aniqlashdan iborat bo'lgan yoyiq gaplar tuzishni mashq qiladilar. Biroq Pestalossining mashqlari bir xil va kishini charchatadigan tarzda tuzilgan edi. Ular faqat predmetlarning tashqi belgilarini sanab o'tishdan iborat bo'lib, bu ularni bolalar har tomonlama qarab chiqishlariga imkon bermas edi. Lekin uning bola nutqini rejali ravishda rivojlantirish, uning tasavvurlari doirasini kengaytirish, tafakkurini mashq qildirish haqidagi ko'rsatmalari juda ham to'g'ri edi. Pestalossi taklif qilgan bolalarni o'lchashga o'rgatish metodikasi ham qiziqarli edi. Bolaning shakllarni o'rganishida u dastlab to'g'ri chiziqdan foydalanishni, undan burchaklarga, kvadratlariga, uni qismlarga bo'lishga (yarmi, to'rtidan biri va hokazo) o'tish, keyin esa egri chiziq shakllariga (doira, oval) o'tishni taklif qiladi.

Tarbiyachi bolaga geometrik chiziq va shakllarni ko'rsatishi va nomini aytishi, bola esa ularni kuzatishi, ularning xossalari va nomini o'zlashtirib olishi zarur edi. Bu mashqlar bolalarni yozuvga o'rgatish

uchun asos bo'lib xizmat qilishi kerak edi. Bolalarni sanoqqa o'rgatishda Pestalossi bolaning son to'g'risidagi shaxsiy tajribasiga asoslanib hosil qilgan dastlabki tasavvurlarni aniqlash va tartibga keltirishga harakat qiladi. Birliklarni (bir – har bir butun sonning elementi) va birinchi o'nlik sonlarini birga va ayirish vositasida Pestalossi ko'plik nisbatlarini bola ongiga yetkazadi. Bolaning raqam nisbatlarini aniq tasavvur qilishga erishish va uni asosiy arifmetik amallarga o'rgatish uchun u hamma amallarni avval konkret materialda (toshlar, no'xat donachasi, tayoqcha) bajarib ko'rsatishni taklif etdi. Maktabda arifmetikani birinchi marta o'rganish uchun Pestalossi jadval ko'rinishidagi maxsus didaktik material yaratdi. Buni uning izdoshlari arifmetika yashigi nomi bilan maktab amaliyotiga joriy qildilar. Shunday qilib, agar avvallari sanoqqa o'rgatish bolalarning raqamlar ustidagi amallarni aniq tushunmay turib, arifmetik qoidalarni yodlab olishdan iborat bo'lsa, Pestalossi o'z metodikasini keng qo'llash asosiga qurdi. Bundan tashqari, u bolalardagi matematik tasavvurlarni ilk yoshdan boshlab rivojlantirish zarur deb hisobladi, bu ham juda qimmatli edi. Pestalossining ta'lim jarayonida bolalar qobiliyatini rivojlantirish va ularni faoliyatga tayyorlash haqidagi g'oyasi uning pedagogika sohasidagi katta xizmati bo'ladi; lekin u tafakkurning rivojlanishini bilimlar to'plashdan ajratib qo'yib, tafakkurni rivojlantirishda ba'zan mexanik mashqlarga ortiqcha baho berib yuboradi; formal ta'lim nazariyasini oqlash yo'liga o'tadi. Biroq Pestalossining elementar ta'lim nazariyasi pedagogika nazariyasi va praktikasining bundan keyingi rivojiga umuman ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu boshlang'ich maktabda ta'lim mazmunini kengaytirishda o'z ifodasini topdi: unga geometriya va rasm elementlari, geografiya va tabiatshunoslikka oid boshlang'ich ma'lumotlar kiritilgan edi.

Tarbiya ishida ona va oilaning roli.

Pestalossining fikricha, ona bolasi nimani his qilayotganini, nimaga qodirligini, nimani istashini hammadan ko'ra yaxshiroq bilishga qodir. Shularni bilgani holda, u kichikintoyini go'dakligidan boshlab, uning tabiiy xususiyatlariga mos ravishda to'g'ri tarbiyalashi mumkin. “Bola tug'ilgan soat unga ta'lim berishning birinchi soatidir”, - degan edi Pestalossi. U oilada bolani dastlabki tarbiyalashning vazifasi, mazmunini belgilab berdi, metodikasini ishlab chiqdi. Ona ilk yoshdan boshlab bolaning jismoniy kuchini rivojlantirish unda mehnat malakalarini hosil qilishi, kishilarda muhabbatni tarbiyalashi, uni tevarak-atrofdagi olamni bilishga olib borishi kerak, deb hisobladi. Oila tarbiyasi bolaning hamma tabiiy asoslarini garmonik rivojlanishga qaratilgan bo'lishi kerak. Oila tarbiyasiga katta ahamiyat berar ekan, Pestalossi Burgdorf instituti xodimlaridan biri bilan hamkorlikda “Onalar kitobi yoki o'z bolalariga kuzatish va gapirishni qanday o'rgatish haqida onalar uchun qo'llanma” degan maxsus kitob tuzdi. Pestalossi bolaning shaxsiy tanasi uning dastlabki kuzatish obyekti bo'lishi kerak deb hisoblab, bu kitobda qanday qilib ona maxsus mashqlar yordamida o'z bolasining avval gavda qismlarini ko'rsatish hamda ularning nomini, sonini, xossalarini, vazifasini va xakazolarni aytish, keyin esa uyda, tabiatda, jamiyatda uning tevarak-atrofidagi predmetlar bilan tanishtirishga o'tishi mumkinligini ko'rsatib berdi. Pestalossi bolaning dastlabki tasavvurlar doirasini tizimlashtirishga, ularni qiyinlik darajasi borgan sari ortadigan qilib joylashtirishga hamma onalarni asta-sekin bolani uning tevarak-atrofidagi aqliy kuchi va qobiliyatini rivojlantirishga o'rgatishga intilishi ham juda qimmatlidir.

Xulosa. Biroq “Onalar kitobi” ortiqcha tafsilotlar bilan to'ldirilib yuborilgan, Pestalossi tavsiya qilgan mashqlar zerikarli va kishini charchatadigan edi. Pestalossi onani bolaning asosiy tarbiyachisi deb bildi, lekin shunday bo'lishiga qaramay, oilada tegishli tarbiya ololmaydigan bolalar uchun maktablar qoshidagi maxsus sinflar tashkil etishni taklif qildi. Bu sinflardagi ishlar dastlabki oila tarbiyasi tipida tuzilishi va o'sha vaqtdagi oddiy “kichik yoshlilar maktabi” da hukm surgan og'zaki o'qitishdan tubdan farq qilishi kerak. Bu sinflarni tashkil qilganda Pestalossi maktabgacha tarbiya bilan maktab ta'limi o'rtasidagi izchillikni amalga oshirishni nazarda tutgan edi. Pestalossi - o'zini yehnatkashlar bolalarini tarbiyalashga bag'ishlagan, ajoyib tashabbuskor pedagog. U ezilgan xalqqa juda ham xayrihoh edi, lekin uning kulfatlarini yengillashtirish uchun to'g'ri yo'llarni topa olmadi.

Adabiyotlar:

1. Abdullayev Y. Jahon oliy maktabi: qiyosiy tahlili. T.: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashr., - 288 b.
2. Abdullayeva Sh.A., Axatova D.A., Sobirov B., Sayitov. Pedagogika. Ekspres-ma'lumotnoma. –T.: “Fan”, 2004.
3. Bepalko V.P. Слагаемые педагогической технологии. М.: «Педагогика» 2000 y.
4. Bordovskaya N.V., Rean A.A. «Педагогика» Учебник для вѳзов Санкт-Петербург «Piter»,
5. История педагогики -4.1, gl. 1-M, 1995.
6. Коменский Y.A. Избранные педагогические сочинения.: V 2-x tt. М., 1982 y.
7. Коменский Y.A., Lokk D., Russo J.-J., Pestalossi I.G. Педагогическое наследие. М., 1987 y.
8. Nishonova S, Hoshimov K. Pedagogika tarixi. Darslik.–T.: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti. 2005.- 304 b.

**“PEDAGOGIK MAHORAT” JURNALI UCHUN MAQOLALARNI
RASMIYLASHTIRISH TALABLARI**

“PEDAGOGIK MAHORAT” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

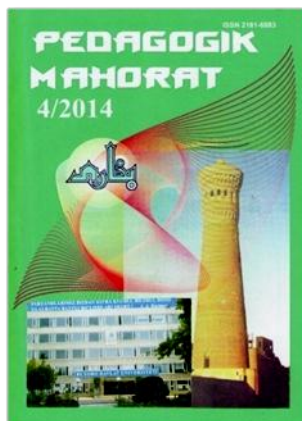
1. “PEDAGOGIK MAHORAT” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.
2. E‘lon qilinadigan maqolalarga bo‘lgan asosiy talablar:
 - ✓ ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
 - ✓ maqolaning hajmi: adabiyotlar ro‘yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 4-8 betgacha;
 - ✓ maqola nomi, annotatsiya (80-90 ta so‘z) va tayanch so‘zlar (8-10 ta) ingliz, o‘zbek va rus tillarida keltiriladi.
3. Maqola boshida UDK (udc.online internet saytidan olishingiz mumkin), mavzu, muallifning F.I.O. (to‘liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo‘lsa, ularning har biri haqida to‘liq ma‘lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko‘rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro‘yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e‘lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.
4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 11 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o‘ng tomon 2 sm.
5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familialari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familialari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko‘rsatiladi.
7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.
8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e‘tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo‘lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma‘ruzalari chop etilmaydi. **E‘lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko‘chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**
10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o‘zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.
11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.
12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

Manzil: O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro viloyati, 200117, Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi, 11-uy, bosh bino, 2-qavat, 219-xona.

Web site: www.buxdu.uz

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Telegram raqami: +998 (94) 837-18-38.

Buxoro davlat universiteti muassisligidagi
“PEDAGOGIK MAHORAT”
ilmiy-nazariy va metodik jurnali
barcha ta’lim muassasalarini
hamkorlikka chorlaydi.

Pedagoglarning sevimli nashriga aylanib ulgurgan “Pedagogik mahorat” jurnali maktab, kollej, institut va universitet pedagogik jamoasiga muhim qo‘llanma sifatida xizmat qilishi shubhasiz.

Mualliflar uchun eslatib o‘tamiz, maqola qo‘lyozmalari universitet tahririy-nashriyot bo‘limida qabul qilinadi.

Manzirimiz: Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi 11-uy
Buxoro davlat universiteti, 1-bino 2-qavat, 219-xona

Tahririyat rekvizitlari:

Moliya vazirligi g‘aznachiligi

23402000300100001010

MB BB XKKM Toshkent sh. MFO 00014 INN 201504275

BuxDU 400110860064017094100079001

Pedagogik mahorat: rivojlanamiz va rivojlantiramiz!

<p>PEDAGOGIK MAHORAT</p> <p>Ilmiy-nazariy va metodik jurnal</p> <p>2023-yil 9-son (97)</p> <p>2001-yil iyul oyidan chiqa boshlagan.</p> <p>OBUNA INDEKSI: 3070</p>	<p>Buxoro davlat universiteti nashri</p> <p>Jurnal oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o‘qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan.</p> <p>Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi.</p> <p>Nashr uchun mas’ul: Nigora SAYFULLAYEVA Muharrir: Mexrigiyo SHIRINOVA Musahhih: Sarvinoz RAXIMOVA</p>	<p>Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar.</p> <p>Bosishga ruxsat etildi 30.10.2023 Bosmaxonaga topshirish vaqti 31.10.2023 Qog‘oz bichimi: 60x84. 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Shartli bosma tabog‘i – 20,6 Adadi – 100 nusxa Buyurtma № 21 Bahosi kelishilgan narxda.</p> <p>“BUKHARAHAMD PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri Q. Murtazoyev ko‘chasi 344-uy.</p>
---	--	--